

॥ अहंम् ॥

જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ

ભાષિત ભુવનનાં જૈન તીર્થો અને
ભગવદ્ગુણ ઐતિહાસિક વર્ણન

ભાગ બીજો

૫૬૧૨૧૬૧-
શ્રીક આણંદજી પ્રેસ, આણંદ.
અવેરીવાડ - અમદાવાદ

વિ. સં. ૨૦૧૦] વીર નિ. સં. ૨૪૮૦ [અને ૧૯૫૩

જે ખોલ

ભારતવર્ષના ધર્મોમાં જૈનધર્મ પોતાની પ્રાચીનતા, પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાની કલામિશ્રિતાથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈનધર્મની આ પ્રાચીનતા, ભવ્યતા અને ઉદારતાના એક પ્રતીકરૂપ જૈન તીર્થો છે, એમ ભારતીય તથા યુરોપીય વિદ્વાનોએ એકમતે સ્વીકારેલું છે. જેના અણુએ અણુમાં જૈનોના ભવ્ય ભૂતકાળ ગૂંથ રહ્યો છે, અને જેના પરમાણુએ પરમાણુમાં મન અને આત્માને પવિત્ર કરે એવું વાતાવરણ છે, એવાં પોતાનાં પુનિત તીર્થોને ને મંદિરોને રાજ પ્રભાતકાલે આખાલવૃદ્ધ જૈન “સકલ તીર્થ વંદુ કર જોડ” એમ કહી વંદે છે; ત્યારે ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર આવેલાં એ તીર્થો, મંદિરો, મંદિરાવલિઓ વિશે ભણવા અથવા તેઓમાં ઉત્કંઠા ને ઉદ્વેગ જાગે એ પણુ સ્વાભાવિક છે. ત્યાં રહેતા પોતાના સાધર્મી જૈન ભાઈઓ, જનસંખ્યા, ત્યાં ચાલતો વહીવટ, ત્યાં જવાના માર્ગો, ધર્મશાળાઓ વિશે ભણવાની ઇતિહાસી યાચ, એ પણુ એટલું જ સ્વાભાવિક છે.

આજે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીનું ભારતવર્ષ પોતાની અસ્મિતાની તપાસ કરી રહ્યું છે. આ અસ્મિતાના અભ્યાસી ઇતિહાસવિદો અને પુરાતત્ત્વવિદોનું જૈનધર્મનાં આ મહત્ત્વનાં સ્થાપત્યો તરફ ખાસ લક્ષ ગર્યું છે, ને ભવ્ય ભારતના ઇતિહાસની તૂટતી કડીઓ સાંધવા તેઓ જૈનોના આ પ્રતાપી વારસા પ્રત્યે સવિશેષ દષ્ટિ નાખી રહ્યા છે. ઘણા વખતથી આ સંશોધકવર્ગ તરફથી આ મહાન તીર્થો અંગે સર્વજનમુલભ કેાઈ માહિતીમય પ્રગટ કરવાની માગણી ચાલુ જ હતી.

લગભગ એકાદ દશકાથી આ માહિતી-મય વિશે વિચારણા આપ્યા કરતી હતી આ કાર્ય સામાન્ય નહોતું, વળી, એમાં જવાબદારી ને જોખમ પણુ અટપ નહોતાં. એમાં પણુ ચેક આણુંદણ કદયાણુછની પેટી જેવી સંસ્થા એ પ્રગટ કરે ત્યારે તો એ ખૂબ વધી જતાં હતાં. ઊંટી તરફ આ વિષયની સર્વગ્રાહી, સર્વમાન્ય હકીકતો એકત્ર કરવી એ માગરમાં સાગર ભરવા જેવી કઠિન વાત હતી: છતાં આ કાર્ય અનિવાર્ય લાગ્યું ને તેના પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો.

પ્રારંભમાં આ માટે એક ખાતું ખોલીને-તેના દ્વારા તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલવામાં આવ્યા. રેલથી, ગાડીથી, મોટરથી, ગાડાથી ને પગે ચાલીને તે તે સ્થળે પહોંચીને બધી માહિતીઓ પ્રમાણુજૂત સાધનો દ્વારા એકત્ર કરવામાં આવી. આ સુધી પ્રયત્નો ને અટપટું માહિતીકરણ લાંબો વખત લે એ સ્વાભાવિક હતું.

આ માહિતીઓ એકત્ર કર્યા પછી એને પરિષ્કૃત-શુદ્ધ કરવા માટે ચાળવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. કેાઈ જરૂરી હકીકત રહી જવા ન પામે, કેાઈ ગિનજરૂરી હકીકત પેટી ન બન્ય, સત્ય હકીકતોમાં ભેગસેગ ન આવી બાપ, કંઈક વિવાદી વિધાનો ન થઈ બાપ, એ માટે બારે કાળછથી સંપાદન-કાર્ય કરાવવામાં આવ્યું છે.

આવા પુસ્તકનું છાપકામ ને કાગળો પણુ બારે ચીવટ માગે છે. પુસ્તકને ચોખ્ય કાગળો મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી ને ઘણો સમય લાગ્યો. આખરે એનું મુદ્રણકામ શરૂ થયું. એમાં શુદ્ધિ, સ્વચ્છતા ને સુવંનતા સાચવવામાં પણુ પૂરતી તકેદારી લેવામાં આવી.

પરિણામે આ ઉપયોગી ક્રમ્ય બહેર જનના સમક્ષ રજુ થાય છે. આ ક્રમ્યથી સમાજની ને રાષ્ટ્રની ઘણા વખતથી ચાલુ એક માગણી સતોપાય છે ને અભ્યાસીઓ તેમજ યાત્રિકોના હાથમાં ઉપયોગી પ્રમાણુજૂત સાધન મૂડી શરીએ ળીએ, તેના આનંદ થાય છે. છતાં આ ભગીરથ કાર્યમાં અનેક ક્ષતિઓ, અનેક માહિતી-ભૂલો રહી જવા સંભવ છે, એ અમે બરાબર ભગીએ ળીએ. આશા છે કે સુગ વાચકો અમને તેવી ક્ષતિઓ જણાવી આભારી કરશે, જેથી નવીન આવૃત્તિ વખતે એમાં સંધ્યોચ મુધારો કરી શકાય.

આ કાર્યમાં ગામેગામ ફરી જાતી સમાગી જેટલી કરવામાં મદદરૂપ થવાનું હતું. આજ બાર્ડ મહિલાનું નામના ને તેમના સહકાર્યકરો અને વિશેષ નોંધ લેવાર ફરી આપનાર પોંડન ટી. સંજ્ઞાવાળા પ્રેમચંદ ગ્રાહ તેમજ સહકાર્ય અને વસંત પ્રિન્ડીંગ પ્રેસવાળા, ડી. જ્યોતી દલાલની કાર્યદક્ષતાની નોંધ લેવાં અને આનંદ થાય છે.

આ પ્રકારના અને જાણીતા લેખક ડી. જ્યોતિષજીને અને તેને પાસેના કીમતી સામગ્રીના કાર્ય છે, તેમજ મેસર્સ મેંગ. પારીલાલની કાર્યવાળા ડી. મોહનલાલજીને પણ આ કાર્યમાં મજૂર કરી છે. આ નામે મદદરૂપની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો ઉલ્લેખ કરતાં અને આનંદ થાય છે.

આથા છે કે આ મદદરૂપના કાર્ય જાણકારને, માર્ગદર્શકને, પંચિતાએપ્રેમીકારને, મુજબનવિદને અને સહકાર્યને ઉપયોગી ને પ્રેરક થશે.

અમદાવાદ
તા. ૨૧-૩-૧૯૫૩

નામરૂપના કાર્યરૂપના આનંદ
મેસર
ડી. જ્યોતિષજી કાર્યવાળા

નિ.વે.દ.ન.

જૈન સંસ્કૃતિ ભારતની અગ્રગણ્ય સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. મુખ્યત્વે હિંસાવિજય અને મારવિજય પર નિર્માણ થયેલી આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ ઘણો પ્રાચીન અને મહત્વનો છે ને ધર્મવીરો, દાનવીરો અને કર્મવીરોનાં ઉત્ક્રમણ ચરિત્રોથી ભરેલો છે. આ ધર્મની ભૂતકાલીન લાંછાજલાલી, ઉત્તર કળાશ્રવન તથા ઉચ્ચકોટિના આત્મસમર્પણના પ્રતીકસમાં એનાં શિષ્યસ્થાપત્ય ને કળાભાવના તથા ધર્મભાવનાથી ભરેલાં તીર્થો છે. એ તીર્થો ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર સ્થળે સ્થળે પથરાયેલાં છે, ને એ જૈન તીર્થોના પ્રવાસી સહેલાણીથી ભારતભરની પુણ્ય યાત્રા કરી લે છે.

અખિલ ભારતવર્ષીય સ્વેતાંશર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી જૈન સંસ્કૃતિની બન્ધ પતાકાસમાં જૈન તીર્થોના સંરક્ષણ ને સંગોપન વિષે હંમેશાં ભારે ઉત્સાહ ધરાવતી રહી છે, એ ખૂબ જાણીતી ગણત છે. આ પેઠી તરફથી બહુ પ્રયાસ ને બહુ ખર્ચે ‘જૈન તીર્થ સર્વસંબંધ’ નામનો અંચ તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એવી માહિતી મારા મિત્ર અને જાણીતા લેખક શ્રી. જયભિખુ તરફથી મળી ત્યારે ખરેખર અવલૂંનીય આનંદ થયો. ઘણા વખતથી તીર્થ વિષયક અને પુરાતત્ત્વ વિષયક મારી ઝુબિ અને અભ્યાસથી પરિચિત શ્રી. જયભિખુને પેઠી તરફથી સવિશેષ નોંધ લખવાનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તેઓએ પેઠી પાસે ‘માડું’ નામ રજૂ કર્યું. સારાંશમાં આ પુસ્તકનો લેખન-સંપાદનભાર મારે સ્વીકારવાનું નક્કી થયું.

પેઠીના માહિતીખાતા તરફથી તીર્થોની ગામ, ઠામ, કેશલું વગેરેની નોંધ શ્રી. સારાભાઈ નવાબ જેવાની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ નોંધ-ટિપ્પણને ધ્યાનમાં રાખી દરેક તીર્થનું પ્રાચીન મહત્ત્વ, અર્વાચીન સ્થિતિ તેમજ ઇતિહાસની વિગતો એકઠી કરવાનું કામ મેં શરૂ કર્યું, જે વિશેષ નોંધ તરીકે અંથના પૂર્વાર્ધમાં આપવામાં આવેલ છે. સ્વત્ત્વ એવી આ સવિશેષ નોંધ માટે તત્કાલીન મળી આવતા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, અવશેષો પ્રવાસીઓની નોંધો, પ્રાચીન સાહિત્યકથા ને અર્વાચીન પુરાતત્ત્વવિદોના નિર્ણયોની છાનગીન કરવાની હતી. આ કામ ખરેખર, સાગરને ગાગરમાં ભરવા જેવું કઠિન હતું! યુરોપીય વિદ્વાનો ને વિદેશી સંશોધકોએ પણ ભારતનાં શિષ્યસ્થાપત્યભર્યાં સ્થાનો વિષે કથાના કથા લખ્યા છે; એ પણ સાથે સાથે જોઈ જવાના હતા. આપણા પૂર્વજોની તીર્થભક્તિ અને તીર્થ-સંરક્ષણની જૈન સંધોની તમત્રાને પણ એમાં અંજલિ આપવાની હતી અને કથાલપવની દૃષ્ટિએ દુઃકા ગાળામાં એના કદને મર્યાદિત રાખવાનું હતું! આ બધી મર્યાદાઓમાં રહીને મેં ‘માડું’ કામ શરૂ કર્યું.

અંથના ‘જૈન તીર્થ સર્વસંબંધ’ એવા નામ ઉપરથી જ તેના વિષયનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જાય એમ છે; છતાં આ સંબંધે એટલો ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, આમાં સ્વેતાંશર જૈનોની દૃષ્ટિએ જૈન તીર્થો, તીર્થ ન હોય એવાં પ્રાચીન ગામ-નગરો, અર્વાચીન તીર્થો અને નગરો, તેમજ જેના સંસ્કૃતિક ઘડતરમાં જૈન જનતાએ વિશિષ્ટ ફાળો અર્પો હોય એવાં સ્થળોમાં બની ગયેલી જૈન ઘટનાઓના જે ઉલ્લેખો મળી આવતા હોય તેનો પણ અહીં સમાવેશ કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ મુખ્ય એવાં ૨૭૦ સ્થળો અને ખાંડિત, વિસ્મૃત કે નામરોષ ભનેલાં ૧૧૦ સ્થળો મળીને કુલ ૩૮૦ જેટલાં સ્થળોનો પરિચય આ સંબંધમાં આપવામાં આવ્યો છે અને પરિશિષ્ટમાં સાત પ્રકારની વિષયસૂચિઓ પણ દાખલ કરી છે.

આ વર્ણનનો ક્રમ અંથના ઉત્તરાર્ધમાં આપવામાં આવેલા કેશલો (કેશલો) ના ક્રમ મુજબ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માળવા, સિંધ-પંજાબ, દક્ષિણ, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર-બંગાળ, આસામ અને એશિયા પ્રદેશનું ક્રમશઃ વર્ણન આપ્યું છે.

મારે અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ છે, વર્ણન કરેલાં બધાં સ્થળોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં હું આવેલો નથી. કેટલાંક સ્થળો જોયેલાં અને જાણીતાં અવશ્ય છે પણ પરિચય આપવાની દૃષ્ટિએ મેં એ સ્થળોને દેર્યાં નથી. આ આજોયે સંબંધ મોટે ભાગે સાહિત્યિક કે પુરાતત્ત્વિક આધારો પરથી સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારો તો તે તે સ્થળે નોંધ્યા જ છે ને આની સાથે જોડવામાં આવેલી 'સંદર્ભ' ગ્રંથો 'નીચીમાં' એના નિર્દેશ કર્યો છે.

ગુજરાત, મારવાડ-મેવાડ, માલવા, સિંધ-પંજાબ, દક્ષિણ-મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, ઉત્તરપ્રદેશ-ગિરાર-બંગાળ-આસામ-ઓરિસા વિષેનાં પ્રાસ્તાવિકામાં જૈનોના વિકાસ-વિસ્તાર કે વાતાવરણ અને ડ્રાસની આછી ઝાંખી દરાવવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. મતલબ કે ભૌગોલિક માદિતી, જૈનોનો પ્રભાવ, મંદિરની સ્થિતિ અને તેમાંના શિલ્પોની વિગત, બની શક્યું ત્યાં સુધી ક્રમસર વિશાસરૂપે નોંધવાની તકેદારી રાખી છે. આથી એ દૃષ્ટિકોણે અહીં જોવાવવાની જરૂર નથી.

આ ગ્રંથમાં ગામ અને મંદિરને લગતા પ્રાચીનતાદર્શક શિલાલેખીય આધારોને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. કેટલાક પ્રસિદ્ધ શિલાલેખો ઉપરાંત મારા સંબંધના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખોને પણ આમાં પહેલવહેલા પ્રગટ કર્યા છે. તે તે સ્થળોની તત્કાલીન ઘટનાઓ માટે પ્રાચીન એવા આગમગ્રંથો, ભાગ્યો, નિયુક્તિઓ, વૃદ્ધિઓ, ટીકાઓ, દ્રવ્યસાહિત્ય, વિવિધતીર્થકથા, પ્રભાવકથરિત એવા પ્રબંધગ્રંથો, ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ, તીર્થમાળાઓ, ચૈત્ય પરિપાટીઓ વગેરેના યાવત્શક્ય ઉલ્લેખો નોંધવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. બની શક્યું ત્યાં ચીનીપ્રવાસી કાદિયાન અને દુએનસાંગ તેમજ બીજા દેશી-વિદેશી યાત્રીઓના રિપોર્ટોની નોંધને પણ મેં સાધાર બનાવ્યાં છે. એ પછી શિલ્પ-સ્થાપત્યની રચના વિષે અને કૃતિવિશેષનું વર્ણન એટલું જાણી શકાયું તેટલું આપવા તરફ મેં માત્ર ધ્યાન દોર્યું છે. જૈનોના ધાર્મિક કૃતિહાસની દૃષ્ટિએ જેનું મહત્ત્વ ઉલ્લેખનીય છે તે શુદ્ધાઓ અને શુદ્ધામંદિરો વિષે પણ પરિચય દરાવ્યો છે.

આ રીતે મળી આવેલી જુદી જુદી સામગ્રીના આધારે આ ગ્રંથની સંયોજના થયેલી છે. આવા જવાબદારીવાળા અતિમહત્ત્વના ગ્રંથની સંયોજના કરતી વખતે પૂરતી તકેદારી રાખી છે; પણ હજારો માણસથી ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે. આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી એવી ભૂલ કે ક્ષતિ તરફ પ્રેમભાવે જે કોઈ લક્ષ દોરશે, તેનો આભારી થઈશ.

વસ્તુતઃ તીર્થોના ઇર્ષોદ્ધાર એટલું જ તીર્થોના ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય મહત્ત્વનું છે. આ પુસ્તક આ રીતે પ્રગટ થાય છે, તેનો સમગ્ર યથા શેઠ શ્રી. આણંદજી કચ્છાણીની પેઢીને કાળે જાય છે. પેઢીના દુરંદીઓએ આ કામ મને સોંપી, સમયે સમયે માર્ગસૂચક લલામણો કરી તેમજ જરૂરી સગવડો પૂરી પાડી આ કાર્ય માટે જે સરળતા કરી આપી છે તે માટે તેમનો હું ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકના લેખનમાં જે ગ્રંથોએ એક યા બીજી રીતે સહાય કરી છે તે વિદેહી કે દુયાત ગ્રંથ લેખકોના ઋણસ્વીકાર સાથે જ મારા લેખન સમયે જેમની સલાહ અને પ્રેરણા મને સતત જાગરુક રાખી ગઈ છે એ મારા પરમસ્નેહી મિત્રો શ્રી. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ અને શ્રી. બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ-(જયભિખુ)ની બંધુજેલડીનો આભાર માનવાનું ભૂલી શકતો નથી. વળી, સાહિત્યપ્રેમી શ્રી. અગરચંદજી નાકુટાએ અપ્રસિદ્ધ તીર્થમાળાઓનો સંગ્રહ મોકલી આપી મને ઉપકૃત બનાવ્યો છે તેની પણ અહીં નોંધ લઉં છું.

અતે—જે તીર્થોએ લોકજીવનના સંસ્કારને સુવાસિત કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એવી જૈન સંસ્કૃતિના અંગભૂત તીર્થસંસ્થાનું ઐતિહાસિક હાર્દ રજૂ કરવામાં મારો આ અદ્ય પ્રયત્ન કંઈ પણ કાળો નોંધાવી શકશે તો મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

સં. ૨૦૦૬
ગેત્રી પૂર્ણિમા
દહેગામ
(એ. પી. રેલ્વે)

અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

સૂચીક્રમ

[ભાગ-૨]

પ્રકાશક્રીય લે ભાલ:	૩
લેખકનું નિવેદન:	૫
વિશેષ નોંધ સૂચી:	
કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અક્ષરાદિ સૂચી:	૧૧ થી ૪૪
પરિશિષ્ટ:	૧ થી ૫૬
માલવાની મંદિરાવલી વગેરે વિશેષનોંધ:	૩૦૯ થી ૫૦૮
કોઠાઓ:	૪૬૪ થી ૬૭૦

વાચકોને પૃષ્ઠોમાં સ્થળ મેળવવાની સૂચના

ભાગ બીજામાં 'કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અક્ષરાદિ સૂચી' પછી વિશેષ નોંધમાં આવેલાં વિશેષ નામોની દૃશ્ય પ્રકારની સૂચી 'પરિશિષ્ટ' રૂપે આપવામાં આવી છે. તે પછી વિશેષ નોંધરૂપે 'માલવાની મંદિરાવલી' પૃષ્ઠ ૩૦૯ થી ૪૩૫ ૫૦૮ પૃષ્ઠમાં પૂરી થાય છે. તે પછી એ વિભાગના સંપૂર્ણ કોઠાઓ પૃષ્ઠ: ૪૬૪ થી ૬૭૦ ૬૭૦ પૃષ્ઠોમાં પૂરા થાય છે

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

विशेष नांध सूची

[५५. २]

૩. માણવાની મંદિરાવલી	૩૦૬	૧૯૦. રામનગર (૩૫૮૪-૩૫૮૫)	૩૩૮
(ગામ નંબર : ૧૬૬-૧૬૬; પૃથ નંબર : ૩૦૬-૩૪૮)		૧૬૧. ચિતોડ (૩૬૩૫-૩૬૪૨)	૩૩૯
૧૬૬. લક્ષ્મણી (કોઠા નંબર ૩૧૧૭)	૩૧૩	૧૬૨. કરેડા (૩૬૪૫)	૩૪૩
૧૭૦. રતલામ (૩૧૩૧-૩૧૪૨)	૩૧૪	૧૬૩. બડોદા (૩૮૩૦)	૩૪૫
૧૭૧. ભિખડોડ (૩૧૪૫)	૩૧૬	૧૬૪. પુનાલી (૩૮૩૨)	૩૪૫
૧૭૨. સાંગોદિયા (૩૧૪૬)	૩૧૬	૧૬૫. કુંગરપુર (૩૮૪૩-૩૮૪૬)	૩૪૬
૧૭૩. સેમલિયા (૩૧૪૮)	૩૧૬	૧૬૬. કેસરિયાળ (૩૮૪૬-૩૮૫૦)	૩૪૭
૧૭૪. રંગભૂમિ (૩૧૮૪-૩૧૮૫)	૩૧૭		
૧૭૫. મંદસોર (૩૧૮૮-૩૧૬૫)	૩૧૮	૪. પંબળ અને સિંધની મંદિરાવલી	૩૪૯
દયાર્જુપુર (૪૬)	૩૧૯	(ગામ નંબર : ૧૬૭-૨૧૫; પૃથ નંબર : ૩૪૯-૩૭૨)	
૧૭૬. મગરી (૩૨૦૦)	૩૧૯	૧૬૭. દિલ્હી (ઉત્તરપ્રદેશ) (૩૮૫૧-૩૮૫૬)	૩૫૨
૧૭૭. તાલીનપુર (૩૨૨૫-૩૨૨૬)	૩૨૦	મહેરીલી (૫૧)	૩૫૫
૧૭૮. ખાચરોદ (૩૨૫૨-૩૨૬૦)	૩૨૧	૧૬૮. સિયાલકોટ (૩૮૫૬)	૩૫૫
૧૭૯. ઉન્નૈન (૩૨૭૪-૩૨૯૭)	૩૨૨	૧૬૯. ખાનકા ડોગરા (૩૮૬૯)	૩૫૬
૧૮૦. ભેલસા (૩૩૦૬)	૩૨૫	૨૦૦. રામનગર (૩૮૭૦)	૩૫૬
ઉત્પત્તિ (૪૭)	૩૨૭	૨૦૧. ભેરા (૩૮૭૧)	૩૫૭
સ્થાવર્ગિરિ, કુન્દાવર્ગિરિ (૪૮)	૩૧૭	૨૦૨. લાહોર (૩૮૬૭-૩૮૬૮)	૩૫૮
૧૮૧. અમીચરા (૩૩૨૭)	૩૨૮	કોંગ્રા (૫૨)	૩૬૦
૧૮૨. ભોપાલ (૩૩૨૮)	૩૨૮	લક્ષ્મિલા (૫૩)	૩૬૨
૧૮૩. માંડવગઢ (૩૩૪૨)	૩૨૯	શ્રીનગર : કાશ્મીર (૫૪)	૩૬૪
ભારપુર (૪૯)	૩૩૨	૨૦૩. પિંડહાદનખાન (૩૮૭૨)	૩૬૫
૧૮૪. ધાર (૩૩૪૪-૩૩૪૫)	૩૩૨	૨૦૪. કાલામામ (૩૮૭૩)	૩૬૫
૧૮૫. ધમનાર (૩૩૮૦)	૩૩૩	નાગાર્જુન પર્વત (૫૫)	૩૬૫
૧૮૬. વર્ધ (૩૪૧૪)	૩૩૪	૨૦૫. બાંસુ (૩૮૭૪)	૩૬૬
૧૮૭. ઘસોઈ (૩૪૫૫)	૩૩૪	૨૦૬. મુલતાન (૩૮૭૬)	૩૬૬
		૨૦૭. હેરાગાજીખાન (૩૮૭૭)	૩૬૭
એવાડ		૨૦૮. છરા (૩૮૭૮)	૩૬૭
૧૮૮. આયડ (૩૫૧૨-૩૫૧૬)	૩૩૫	ફરીદકોટ (૫૬)	૩૬૮
૧૮૯. નાગદા (૩૫૧૯)	૩૩૬	૨૦૯. હોશિયારપુર (૩૮૬૨-૩૮૬૩)	૩૬૮
એમ્લિયોઇ (૫૦)	૩૩૮	૨૧૦. શ્રીધાના (૩૮૬૭-૩૮૬૮)	૩૬૯

૨૧૧. માલેર ડોટડા (૩૮૬૬-૩૯૦૦)	૩૬૯
નાલા (૫૭)	૩૬૯
પતિયાલા (૫૮)	૩૬૯
૨૧૨. અંખાલા (૩૯૦૫)	૩૭૦
સિંધુ	
૨૧૩. કરાંચી (૩૯૦૭)	૩૭૦
મોહેન-જો-દારો (૫૯)	૩૭૦
૨૧૪. હાલા (૩૯૦૮)	૩૭૨
૨૧૫. ઉમરકોટ (૩૯૦૯)	૩૭૨

૫. દક્ષિણભારત અને મહારાષ્ટ્રની મંદિરાવલી

૩૭૩

(ગામ નંબર : ૨૧૬-૨૩૬; પૃષ્ઠ નંબર : ૩૭૩-૪૦૨)

૨૧૬. પૂના (૩૯૧૦-૩૯૧૭)	૩૭૬
૨૧૭. ભુજેર (૩૯૨૬-૩૯૨૭)	૩૮૦
૨૧૮. નાશિક (૩૯૬૦-૩૯૬૩)	૩૮૦
નાશિક પાસેની જૈન ગુફાઓ (૬૦)	૩૮૧
અંબનેરીની ગુફાઓ (૬૧)	૩૮૧
ચંદીની ગુફાઓ (૬૨)	૩૮૧
અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફાઓ (૬૩)	૩૮૧
૨૧૯. અહમદનગર (૩૯૭૮-૩૯૭૯)	૩૮૩
૨૨૦. સતારા (૪૦૧૧-૪૦૧૨)	૩૮૩
૨૨૧. કરાડ (૪૦૩૧)	૩૮૪
૨૨૨. સાંગલી (૪૦૪૦-૪૦૪૩)	૩૮૪
૨૨૩. કુંભોજ (૪૦૪૮)	૩૮૪
હેમદ્રટગિરિ (૬૪)	૩૮૫
૨૨૪. કૌલ્હાપુર (૪૦૪૮-૪૦૫૫)	૩૮૫
ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર (૬૫)	૩૮૬
૨૨૫. હુમલી (૪૦૬૦-૪૦૬૧)	૩૮૬
૨૨૬. ગદગ (૪૦૬૦-૪૦૬૬)	૩૮૬

દક્ષિણભારત

૨૨૭. વિજયપુર (૪૦૭૬)	૩૮૭
બદામીની જૈન ગુફા (૬૬)	૩૮૭
ઐહોલની જૈન ગુફા (૬૭)	૩૮૭
ઐવલ્લીની જૈન ગુફા (૬૮)	૩૮૮
કાર્લકાની જૈન ગુફા (૬૯)	૩૮૯
૨૨૮. અમલનેર (૪૧૦૫)	૩૮૯
૨૨૯. મદ્રાસ (૪૧૧૬-૪૧૨૦)	૩૮૯
૨૩૦. સિત્તાનવાસલ (૪૧૨૧)	૩૯૦
અન્નાવાસલ (૭૦)	૩૯૨
નાથમલય (૭૧)	૩૯૨
મદુરા પાનેમલાઈ (૭૨)	૩૯૩

૨૩૧. બેંગલોર (૪૧૩૯)	૩૯૪
૨૩૨. ગુડીવાડા (૪૧૪૦)	૩૯૪
૨૩૩. તેનાલી (૪૧૪૩)	૩૯૪
૨૩૪. હૈદરાબાદ (૪૧૪૪-૪૧૪૮)	૩૯૫
૨૩૫. કુલ્પાક (૪૧૫૧)	૩૯૫
૨૩૬. ઔરંગાબાદ (૪૧૫૬)	૩૯૮
જૈન ગુફાઓ (૭૩)	૩૯૯
ઈલુરાનાં ગુફામંદિરો (૭૪)	૩૯૯

૬. મધ્યપ્રદેશની મંદિરાવલી

૪૦૩

(ગામ નંબર : ૨૩૭-૨૩૯; પૃષ્ઠ નંબર : ૪૦૩-૪૦૮)

૨૩૭. આકોલા (૪૧૬૮)	૪૦૫
૨૩૮. સિરપુર (૪૧૭૦)	૪૦૫
૨૩૯. ભાંદક (૪૧૮૩)	૪૦૭

૭. ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર—બંગાલની મંદિરાવલી

૪૦૮

(ગામ નંબર : ૨૪૦-૨૭૦; પૃષ્ઠ નંબર : ૪૦૮-૫૦૮)

૨૪૦. ગ્વાલિયર (માલવા—મધ્યભારત)	
(૪૨૩૪-૪૨૩૮) ૪૧૬	
૨૪૧. લખનો (૪૨૪૩-૪૨૬૨)	૪૧૮
૨૪૨. કાંપિલ્યપુર (૪૨૬૩)	૪૨૧
અહિચંદ્રા (૭૫)	૪૨૨
૨૪૩. મથુરા (૪૨૬૬)	૪૨૪
૨૪૪. શૌરીપુર (૪૨૬૭)	૪૩૧
૨૪૫. રત્નપુરી (૪૨૮૩-૪૨૮૪)	૪૩૪
૨૪૬. બનારસ (૪૨૮૭-૪૨૯૬, ૪૩૦૩-૪૩૧૦)	૪૩૪
ચંદ્રપુરી (૭૬)	૪૩૬
સિંહપુરી : (સારનાથ) : (૭૭)	૪૩૬
૨૪૭. આગરા (૪૨૯૮-૪૩૦૮)	૪૩૭
૨૪૮. ગીરડી-ઝબુવાલુકા (૪૩૧૧-૪૩૧૨)	૪૪૦
બરાકડ (૭૮)	૪૪૦
૨૪૯. મધુવન (૪૩૧૩-૪૩૨૩)	૪૪૨
૨૫૦. ગુણાયા (૪૩૨૪)	૪૪૨
૨૫૧. સમેતશિખર (૪૩૨૫)	૪૪૪
૨૫૨. કુંડલપુર (૪૩૨૬)	૪૪૮
૨૫૩. પાવાપુરી (૪૩૨૭-૪૩૩૦)	૪૫૦
૨૫૪. રાજગિર (૪૩૩૧-૪૩૩૬)	૪૫૩
વિપુલગિરિ (૭૯)	૪૫૭
રત્નગિરિ (૮૦)	૪૫૮
ઉદયગિરિ (૮૧)	૪૫૮
સ્વર્ણગિરિ (૮૨)	૪૫૯
મણિયારમઠ (૮૩)	૪૬૦

સોનગુફા (૮૪)	૪૬૦	૨૬૦. નાથનગર (૪૩૪૭)	૪૮૬
વૈભારગિરિ (૮૫)	૪૬૧	૨૬૧. અંપાપુરી (૪૩૪૮-૪૩૫૩)	૪૮૬
૨૫૫. હસ્તિનાપુર (૪૨૭૫)	૪૬૩	મંદારગિરિ (૧૦૨)	૪૮૮
૨૫૬. અયોધ્યા (૪૨૮૫)	૪૬૬	૨૬૨. બાલુચર (૪૩૫૩-૪૩૫૭)	૪૮૮
પ્રયાગ-અસ્થાદ્યાપાદ (૮૬)	૪૬૮	૨૬૩. કંટગોલા-નરસિંહપુર (૪૩૫૮)	૪૮૯
અટાપદ (૮૭)	૪૬૯	૨૬૪. મહિમાપુર (૪૩૫૯-૪૩૬૦)	૪૮૯
કૌશાંબી (૮૮)	૪૭૦	મુર્ચ્છાપાદ (૧૦૩)	૪૯૦
તુંગિય સંનિવેશ (૮૯)	૪૭૨	૨૬૫. અન્નિમર્ગ (૪૩૬૧-૪૩૭૦)	૪૯૧
નંદિઆમ (૯૦)	૪૭૨	૨૬૬. લછવાડ-સુત્રિયકુંડ (૪૩૭૧-૪૩૭૪)	૩૯૨
ગયા (૯૧)	૪૭૨	લખવાડ (૧૦૪)	૪૯૩
પચારપહાડી (૯૨)	૪૭૨	૨૬૭. કાકંદી (૪૩૭૫)	૪૯૪
ભદ્રિલપુર (૯૩)	૪૭૩	૨૬૮. કુમારડી (૪૩૭૮)	૪૯૫
૨૫૭. ગિહાર (૪૩૪૦-૪૩૪૧)	૪૭૩	૨૬૯. ઠલકતા (૪૩૮૮-૪૩૯૩)	૪૯૫
તુંગિયા (૯૪)	૪૭૪	બરહાન (૧૦૫)	૪૯૮
૨૫૮. પટણા (૪૩૪૨-૪૩૪૫)	૪૭૫	તિલ્લી (૧૦૬)	૪૯૯
નાગાર્જુન શૃંગ (૯૫)	૪૮૧	પહાડપુર (૧૦૭)	૪૯૯
આવસ્તી (૯૬)	૪૮૧	૨૭૦. ગવાલપાડા (૪૩૯૪)	૫૦૦
સ્વેનાંબી (૯૭)	૪૮૪	સર્પપહાડ (૧૦૮)	૫૦૧
૨૫૯. બાગલપુર (૪૩૪૬)	૪૮૪		
ગિમિયા (૯૮)	૪૮૪		
વૈયાલી (૯૯)	૪૮૬		
આમલકપા (૧૦૦)	૪૮૬		
નેપાલ (૧૦૧)	૪૮૬		

આરિસા

શુવનેશ્વર (૧૦૯)	૫૦૧
ઉત્પત્તિ-ખંડગિરિ (૧૧૦)	૫૦૩

પરિશિષ્ટ

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૧. ઘટનાઓની સાલવાર સૂચી	૧	૬. શ્રાવક, શ્રાવિકા, મંત્રી આદિની અકારાદિ	
૨. અંથોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૨૫	અનુક્રમણિકા	૪૨
૩. ગામ, નગર, નદીઓ, મૂર્તિવિશેષ આદિની		૭. વિદ્વાનો, શિષ્યો અને જીવનજીવોની અકારાદિ	
અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૨૮	અનુક્રમણિકા	૪૬
૪. જૈન આચાર્યોદિ મુનિવરોની અકારાદિ		૮. કુળ, વંશ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, ગરુડ, ણિરુદ	
અનુક્રમણિકા	૩૭	આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૪૭
૫. રાજા, રાણી, સુબા આદિની અકારાદિ		૯. સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ	૪૯
અનુક્રમણિકા	૪૦	૧૦. શુદ્ધિપત્ર	૫૬

કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારાદિ સૂચી

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	ચિ. નોં. ગામ નં.	ચિ. નોં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	ચિ. નોં. ગામ નં.	ચિ. નોં. પૂ. નં.
અધોદર	૧૦૯૫	૧૫૬-૧૬૦			અમરેલી	૧૭૬૦-૧૭૬૧	૨૬૧-૨૬૨		
અકબુજ	૪૦૮૧	૬૧૫-૬૧૬			અમરસાગર	૨૦૭૫-૨૦૭૭	૩૧૩-૩૧૪	૮૧	૧૭૦
અકોટી				૧૮	અમરાલાધના મુવાલા	૧૨૬૧	૧૮૩-૧૮૪		
અગનરાઇ	૧૭૯૬	૨૬૭-૨૬૮			અમરાવતી	૩૩૮૫	૫૦૩-૫૦૪		
અગવરી	૨૮૭૪-૨૮૭૬	૪૨૭-૪૩૦			અમરાવતી	૪૧૭૩-૪૧૭૪	૬૩૩-૬૩૪		
અગાસી	૬૭૬	૬૬-૧૦૦			અમરાવતી	૨૩૩૦	૩૪૬-૩૫૦		
અગિયાળી	૧૬૬૪	૨૪૭-૨૪૮			અમલનેર	૪૧૦૫	૬૧૭-૬૧૮	૨૨૮	૩૮૬
અચલગંઢ				૨૬૩	અમલસાડ રહેણ	૬૦૭	૮૬-૮૭		
અઝારી	૬૧૭	૬૧-૬૨			અમારા	૨૬૨	૩૭-૩૮		
અઝમેર	૨૫૩૫-૨૫૪૦	૩૭૬-૩૮૦	૬૭	૨૦૩	અમીરપરા	૩૩૨૭	૪૬૫-૪૬૬	૧૮૧	૩૨૮
અઝમરા	૧૮૨૭	૨૭૩-૨૭૪	૬૬	૧૩૭	અમુત્સર	૨૮૫૫	૫૭૫-૫૭૬		
અઝમરી	૨૯૧૧	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૧	૨૪૧	અમુપિયા	૪૨૮૫	૬૫૩-૬૫૪	૨૫૬	૪૬૬
અઝિમગંજ	૮૩૬૧-૪૩૭૦	૬૬૩-૬૬૬	૨૬૫	૪૬૧	અરણોદ	૩૪૨૧	૫૦૬-૫૧૦		
અઝમલા	૨૫૭૬	૩૮૫-૩૮૬			અરણોદ	૩૬૭૦	૫૪૫-૫૪૬		
અઝવાલા	૨૮૬૫	૪૩૧-૪૩૨			અરવલ	૨૬૦૬	૩૮૬-૩૮૦		
અઝાણા	૩૬૭૨	૫૪૭-૫૪૮			અરાર્થ	૨૫૩૪	૩૭૬-૩૮૦		
અઝપોલો	૧૨૬૦	૧૮૭-૧૮૮			અલર્પ	૪૧૨૩	૬૨૩-૬૨૪		
અઝાજી	૫૭૨	૮૩-૮૪			અલ્લવર	૨૫૦૩	૩૭૫-૩૭૬	૬૬	૨૦૧
અઝાસજ	૧૩૮૬	૨૦૧-૨૦૨			અલીઆબાદ	૧૫૨૦	૨૨૧-૨૨૨		
અડીઆ	૮૬૩	૧૨૫-૧૨૬			અલીપામ	૭૦૪	૧૦૩-૧૦૪		
અધુરુ	૪૧૬	૫૬-૬૦			અલીરાજપુર	૩૧૧૫-૩૧૧૬	૪૬૫-૪૬૬		
અધુલો	૨૩૨	૩૩-૩૪			અઘામ	૬૨૮	૬૩-૬૪		
અધુરુકાલિ	૨૬૨૩	૩૬૧-૩૬૨			અઘા	૩૩૦૦-૩૩૦૧	૪૬૧-૪૬૨		
અનકાઈ-ટનકાઈની શુકાઓ				૩૮૧	અઘાપદ				૪૬૬
અ.દોર	૨૯૦૮	૪૩૩-૪૩૪			અસારા	૮૨૩	૧૧૬-૧૨૦		
અડપ ઘાટ	૪૨૭૦-૪૨૭૧	૬૫૧-૬૫૨			અલુમનગર	૩૬૭૮-૩૬૭૯	૫૬૮-૬૦૨	૨૧૬	૩૮૩
અને	૩૫૫૦	૫૨૬-૫૩૦			અહિંચજા				૪૨૨
અનગિરિ	૪૦૬૫	૬૧૩-૬૧૪			અગાડિ	૧૪૧૬	૨૦૫-૨૦૬		
અસાવાસડી				૩૬૨	અંકેધર	૪૮૮	૬૬-૭૦		
અંકેલપુર	૩૩૭૮	૫૦૩-૫૦૪			અંકારેધર	૪૩૧	૬૧-૬૨		
અમરામાં	૬૩૬	૬૩-૬૪			અંધારી	૨૬૩	૪૧-૪૨		
અમોણા	૩૬૭૫	૫૬૬-૬૦૦			અંબ	૩૩૫૦	૪૬૬-૫૦૦		
અમદાવાદ	૧-૨૦૪	૧-૨૬	૧	૭	અંબેરીની શુકાઓ				૩૮૧
અમરગઢ	૩૭૩૫	૫૫૫-૫૫૬			અંબ	૧૮૫૨-૧૮૫૪	૨૭૬-૨૮૦		

ગામનું નામ	કોકાનો આંક	કોકા પૃ. નં.	વિ. નોં. આમ નં. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોકાનો આંક	કોકા પૃ. નં.	વિ. નોં. આમ નં. પૃ. નં.
અંટાલી	૩૮૦૯	૫૬૫-૫૬૬		આમલા	૩૨૪૬	૪૮૩-૪૮૪	
અંતરાલીઆ	૩૪૪૬	૫૬૬-૫૬૭		આમલી	૩૭૬૩	૫૫૯-૫૬૦	
અંતુર	૩૯૨૮	૫૬૩-૫૬૪		આમેટ	૩૬૧૮	૫૩૯-૫૪૦	
અંધેરી	૬૮૦-૬૮૫	૯૯-૧૦૨		આમેર	૨૨૭૬	૩૪૧-૩૪૨	
અંબાચ	૬૪૦	૯૩-૯૪		આમેદ	૪૬૪-૪૬૬	૬૫-૬૮	
અંબાલા	૩૯૦૫	૫૮૩-૫૮૪	૨૧૨ ૩૭૦	આમર	૩૫૧૨-૩૫૧૬	૫૨૩-૫૨૬	૧૮૮ ૩૩૫
અંબાસણ	૧૧૪૨	૧૬૭-૧૬૮		આરખી	૩૦૮૪	૪૫૯-૪૬૦	
આઉ	૨૦૮૮	૩૧૫-૩૧૬		આરગ	૪૦૪૪	૬૦૬-૬૧૦	
આઉવા	૨૬૩૪	૩૯૩-૩૯૪		આરણી	૩૭૬૯	૫૫૯-૫૬૦	
આઉવાની દેવલી	૨૬૪૬	૩૯૫-૩૯૬		આરમણ	૧૫૦૩	૨૧૯-૨૨૦	
આશ્રસાદા	૩૮૧૨	૫૬૫-૫૬૬		આરવી	૪૬૯૨	૬૩૭-૬૩૮	
આક્રિદીઆ	૩૨૯૪	૪૯૧-૪૯૨		આરીખાણા	૧૯૬૩	૨૮૭-૨૮૮	
આક્રિલા (તાણા)	૩૭૭૦	૫૫૯-૫૬૦		આસણિયાવાસ	૨૫૬૪	૩૮૩-૩૮૪	
આક્રિલા (જૂના)	૩૭૫૫	૫૫૭-૫૫૮		આસપા	૨૮૮૯	૪૨૯-૪૩૦	
આક્રિલા	૩૯૯૦	૬૦૧-૬૦૨		આલવા	૨૮૮૩	૪૨૯-૪૩૦	
આક્રિલા	૪૬૬૮	૬૩૩-૬૩૪	૨૩૭ ૪૦૫	આલવાડા	૩૦૬૧	૪૫૫-૪૫૬	
આક્રિલી	૨૨૬૨	૩૩૧-૩૩૨		આલાસણ	૨૮૪૮	૪૨૫-૪૨૬	
આક્રિળાલી	૧૬૫૯	૨૪૫-૨૪૬		આલીપોર	૬૩૦	૯૩-૯૪	
આખજ	૧૩૩૭	૧૯૩-૧૯૪		આલોટ	૩૪૪૦-૩૪૪૧	૫૧૧-૫૧૨	
આગર	૩૪૬૫	૫૧૫-૫૧૬		આવર	૩૪૫૩-૩૪૫૪	૫૧૩-૫૧૪	
આગરા	૪૨૯૮-૪૩૦૮	૬૫૫-૬૫૬	૨૪૭ ૪૨૭	આશાવલ			૭
આગરીઆ	૩૬૧૯	૫૩૯-૫૪૦		આસજેલ	૧૧૮૯	૧૭૩-૧૭૪	
આગસોડ	૧૨૪૩-૧૨૪૪	૧૮૧-૧૮૨		આસપુર	૩૮૨૯	૫૬૭-૫૬૮	
આગીઓલ	૧૨૯૬	૧૮૯-૧૯૦		આસામપુરા	૩૩૧૧	૪૯૩-૪૯૪	
આગુઆ	૩૮૦૦	૫૬૩-૫૬૪		આસીદ	૩૮૧૮	૫૬૫-૫૬૬	
આગેવા	૨૬૧૭	૩૯૧-૩૯૨		આસેડા	૭૫૧	૧૦૬-૧૧૦	
આગોલાઇ	૨૨૧૫-૨૨૧૬	૩૩૩-૩૩૪		આસોતર	૨૨૦૦	૩૩૧-૩૩૨	
આગનખ	૧૮૦૧	૨૬૯-૨૭૦		આસોદર	૩૭૬	૫૩-૫૪	
આગ્નેદર	૨૧૪૨	૩૨૩-૩૨૪		આસોપ	૨૨૪૬-૨૨૪૭	૩૩૭-૩૩૮	
આગ્નેશ	૧૮૬૩	૧૯૭-૧૯૮		આહોર	૨૧૭૧-૨૧૭૫	૩૨૭-૩૨૮	
આડીસર	૨૦૦૬	૨૯૯-૩૦૦		આંકલાવ	૩૭૭	૫૩-૫૪	
આણુંદ	૨૮૬	૪૧-૪૨		આંટ	૬૩૫	૯૩-૯૪	
આતરસુંઆ	૧૨૬૫	૧૮૫-૧૮૬		આંટાહોડા	૩૩૫૩	૪૯૯-૫૦૦	
આદરિયાણા	૧૧૫૮	૧૬૯-૧૭૦		આંતરી	૩૩૯૨	૫૦૫-૫૦૬	
આદરી	૧૮૦૬	૨૬૯-૨૭૦		આંતરાલી	૨૩૯	૩૩-૩૪	
આદરેજ (મેડા)	૧૦૮૫	૧૫૯-૧૬૦		આંખસારી	૩૦૦૪	૪૪૭-૪૪૮	
આધોલ	૧૯૮૫-૧૯૮૬	૨૯૭-૨૯૮		આંખલીઆરા	૧૨૮૬	૧૮૭-૧૮૮	
આના	૨૬૯૭	૪૦૩-૪૦૪		આંબેડી	૧૯૭૩	૨૯૫-૨૯૬	
આખુ				આંબેસર	૩૮૧૬	૫૬૫-૫૬૬	
(દેસવાડા)	૩૦૨૫-૩૦૨૪	૪૪૯-૪૫૨	૧૫૫ ૨૮૮	બકેર	૨૩૬૪	૩૫૩-૩૫૪	
આમથરા	૨૯૬૬	૪૪૧-૪૪૨	૧૭૭ ૨૬૨	બલકરંજી	૪૦૪૭	૬૦૬-૬૧૩	
આમણ	૧૫૨૫	૨૨૧-૨૨૨		બચુરી	૩૯૬૭	૫૯૯-૬૦૦	
આમલકપા			૪૮૬	બગિચા	૨૬૦૪	૩૨૯-૩૩૦	

ગામનું નામ	કેદારનો આંક	કેદાર પૂ. નં.	ચિનો. ગામ નં.	ચિનો. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કેદારનો આંક	કેદાર પૂ. નં.	ચિનો. ગામ નં.	ચિનો. પૂ. નં.
ધડાદરા	૧૨૧૬	૧૭૭-૧૭૮			ઉત્તરવન	૧૨૩૦	૧૭૬-૧૮૦		
ધડાદરાની	૪૨૨૨	૧૪૧-૧૪૨			ઉત્તરી	૧૦૬૧	૧૪૫-૧૪૬		
ધડાદરા	૩૫૪૪	૫૨૬-૫૩૦			ઉત્તરા	૧૦૭૩	૧૪૭-૧૪૮		
ધડાદરાની	૧૭૫૩	૨૫૬-૨૬૦			ઉત્તરકોટ	૩૨૧૧	૪૭૮-૪૮૦		
ધડાદરા	૧૩૧૦-૧૩૧૫	૧૮૧-૧૮૨	૪૬	૮૩	ઉત્તરકોટ	૨૬૦૬	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૫	૩૭૨
ધડાદરા	૨૨૭૨	૩૪૧-૩૪૨			ઉત્તરવન	૩૪૫૭	૫૧૩-૫૧૪		
ધડાદરા	૨૬૮૩	૪૦૧-૪૦૨			ઉત્તરાગા	૧૭૫૬	૨૬૧-૨૬૨		
ધડાદરાનાં શુક્રામંદિરો				૩૬૬	ઉત્તરા	૨૬૧	૩૭-૩૮		
ધડાદરા	૧૩૦૫-૧૩૦૬	૧૮૬-૧૮૦			ઉત્તરવન	૨૮૭૮-૨૮૭૯	૪૨૬-૪૩૦		
ધડાદરા-મોટા	૧૨૭૩	૧૮૫-૧૮૬			ઉત્તર	૩૭૭૧	૫૫૬-૫૬૦		
ધડાદરા				૨૬૭	ઉત્તર	૩૮૬૦	૫૮૧-૫૮૨		
ધડાદરા	૩૫૫૬	૫૩૧-૫૩૨			ઉત્તરવન	૧૩૮૭	૨૦૧-૨૦૨		
ધડાદરા	૪૦૩૪	૬૦૭-૬૦૮			ઉત્તર	૧૦૬૭-૧૦૬૮	૧૫૬-૧૬૨	૩૩	૬૬
ધડાદરા	૧૩૮૩	૨૦૧-૨૦૨			ઉત્તરા	૩૫૪૩	૫૨૬-૫૩૦		
ધડાદરા	૩૪૩૬	૫૧૧-૫૧૨			ઉત્તરા	૧૩૦૨	૧૮૬-૧૮૦		
ધડાદરા	૩૨૩૦-૩૨૩૫	૪૮૩-૪૮૪			ઉત્તરા	૮૫૬	૧૨૫-૧૨૬		
ઉત્તરવન	૧૧૮૨	૧૭૩-૧૭૪			ઉત્તરા	૨૬૭૭	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૬	૨૭૦
ઉત્તરવન	૮૧૬	૧૧૬-૧૨૦			ઉત્તરા				૨૭૭
ઉત્તરવન	૩૨૭૪-૩૨૭૬	૪૮૬-૪૮૨	૧૭૬	૩૨૨	ઉત્તરા	૮૩૬	૧૨૧-૧૨૨		
ઉત્તર	૨૬૧૬-૨૬૨૦	૪૩૫-૪૩૬			ઉત્તરા	૬૧૨	૮૬-૮૦		
ઉત્તર	૮૫૪	૧૨૩-૧૨૪			ઉત્તરા	૧૦૫૨	૧૫૩-૧૫૪		
ઉત્તરા	૧૦૫૩/૨	૧૫૩-૧૫૪			ઉત્તરા	૧૩૦૩	૧૮૬-૧૮૦		
ઉત્તરા	૨૩૭૬	૩૫૫-૩૫૬			ઉત્તરા				૩૩૮
ઉત્તરા	૧૪૦૬	૨૦૨-૨૦૪			ઉત્તરા	૪૦૬૫	૬૧૭-૬૧૮		
ઉત્તરા	૨૬૦૨	૪૩૧-૪૩૨	૧૧૮	૨૩૭	ઉત્તરા	૧૨૦૩	૧૭૫-૧૭૬		
ઉત્તરા				૩૨૭	ઉત્તરા	૪૧૬૭	૬૩૩-૬૩૪		
ઉત્તરા				૪૫૮	ઉત્તરા	૨૭૧૨	૪૦૫-૪૦૬		
ઉત્તરા				૫૦૩	ઉત્તરા	૪૧૩૩	૬૨૫-૬૨૬		
ઉત્તરા	૨૪૪૪	૩૬૫-૩૬૬			ઉત્તરા	૩૩૮૪	૫૦૩-૫૦૪		
ઉત્તરા	૨૭૪૫	૪૦૬-૪૧૦			ઉત્તરા	૨૫૦૦	૩૭૫-૩૭૬		
ઉત્તરા	૧૩૩૫	૧૬૩-૧૬૪			ઉત્તરા	૪૧૮૦	૬૩૫-૬૩૬		
ઉત્તરા	૨૪૪૩	૩૬૫-૩૬૬			ઉત્તરા	૩૬૪૭	૫૬૫-૫૬૬		
ઉત્તરા	૩૫૧૦	૫૨૩-૫૨૪			ઉત્તરા	૩૬૭૮	૫૬૬-૬૦૦		
ઉત્તરા	૩૪૭૨-૩૪૭૭	૫૬૬-૫૨૪			ઉત્તરા				૫૩
ઉત્તરા	૨૧૮૨	૩૨૬-૩૩૦			ઉત્તરા	૨૪૬૮	૩૬૬-૩૭૦		
ઉત્તરા	૧૮૧૭-૧૮૨૨	૨૭૧-૨૭૨	૬૬	૧૩૬	ઉત્તરા				૩૮૮
ઉત્તરા (ઉત્તરા)	૧૩૭૫	૧૬૬-૨૦૦			ઉત્તરા				૩૮૭
ઉત્તરા	૧૦૬૨-૧૦૬૩	૧૫૬-૧૬૦			ઉત્તરા	૧૩૮૮	૨૦૧-૨૦૨		
ઉત્તરા	૩૨૭૩	૪૮૬-૪૮૦			ઉત્તરા	૪૦૩૦	૬૦૭-૬૦૮		
ઉત્તરા	૨૧૭૧	૪૭૩-૪૭૪			ઉત્તરા	૩૫૨૬	૫૨૭-૫૨૮		
ઉત્તરા	૧૧૬૫	૧૭૧-૧૭૨	૪૨	૭૫	ઉત્તરા	૨૬૫	૪૧-૪૨		
ઉત્તરા	૩૭૪૮	૫૫૭-૫૫૮							
ઉત્તરા	૧૮૪૧	૨૭૩-૨૭૪							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
ઑહુ	૧૧૬૪	૧૬૬-૧૭૦		
ઐમર	૨૬૬૮	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૯	૨૬૩
ઐરિયા				૨૬૩
ઐરાણુ	૧૪૯	૧૮૧-૧૮૨		
ઐલપાર	૫૯૯	૮૭-૮૮		
ઐશિયા	૨૦૮૯	૩૧૫-૩૧૬	૮૩	૧૭૩
ઐસમપહાડ				૧૩૩
ઐરંગાબાદ	૪૧૫૯-૪૧૬૧	૬૨૯-૬૩૦	૨૩૬	૩૯૮
કચનારા	૩૧૮૭	૪૭૫-૪૭૬		
કછોલી	૬૩૮	૯૩-૯૪		
કઠગાલા-નરસિંહપુર	૪૩૫૮	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૩	૪૮૯
કઠારિયા	૧૯૮૩	૨૯૭-૨૯૮	૭૬	૧૪૪
કટુડા	૧૪૪૦	૨૦૯-૨૧૦		
કટોસણુ	૧૧૮૮	૧૭૩-૧૭૪		
કઠાર	૫૯૭-૫૯૮	૮૭-૮૮		
કટુ	૨૩૬૫	૩૫૯-૩૬૦		
કડા	૧૦૪૧	૧૫૩-૧૫૪		
કડી	૧૧૯૮-૧૨૦૧	૧૭૫-૧૭૬		
કડીઆ	૩૬૦૧	૫૩૭-૫૩૮		
કડોદ	૫૯૨	૮૭-૮૮		
કડોદ	૩૩૨૨-૩૩૨૩	૪૯૫-૪૯૬		
કડોદીઆ	૩૩૫૮	૪૯૯-૫૦૦		
કડોલી	૧૨૪૧	૧૮૧-૧૮૨		
કતારગામ	૫૭૩-૫૭૪	૮૩-૮૪		
કદવાસા	૩૭૨૧	૫૫૩-૫૫૪		
કનગેરી	૩૪૨૪	૫૦૯-૫૧૦		
કનિયા (કનકપુર)	૩૮૦૭	૫૬૫-૫૬૬		
કનીન	૨૧૬	૩૧-૩૨		
કનેરા	૨૬૭૪	૫૪૭-૫૪૮		
કનેરા	૩૪૧૭	૫૦૭-૫૦૮		
કપર્ધ્યા	૧૮૭૧	૨૮૧-૨૮૨		
કપર્ધન	૨૪૦-૨૪૮	૩૩-૩૬		
કપાસન	૩૬૮૧-૩૬૮૨	૫૪૭-૫૪૮		
કમલાખેડા	૩૧૬૪	૪૭૩-૪૭૪		
કમળેજ	૧૭૨૨	૨૫૫-૨૫૬		
કમાણા	૧૦૪૨	૧૫૩-૧૫૪		
કમાલપરા	૯૧૯	૧૩૩-૧૩૪		
કમોલ	૩૫૭૪	૫૩૩-૫૩૪		
કમામપુર	૩૩૭૦	૫૦૧-૫૦૨		
કરચલીયા	૬૨૬	૯૧-૯૨		
કરગત	૩૯૯૯	૬૦૩-૬૦૪		
કરગત	૪૦૦૨	૬૦૩-૬૦૪		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
કરગણુ	૪૧૮	૫૬-૬૦		
કરગણુ	૧૨૧૦	૧૭૭-૧૭૮		
કરડા	૩૦૮૧	૪૫૭-૪૫૮		
કરણનગર (કંડ)	૧૨૦૨	૧૭૫-૧૭૬		
કરણપુર	૩૫૪૧	૫૨૭-૫૨૮		
કરદા	૩૫૬૯	૫૩૧-૫૩૨		
કરનાવદ	૩૨૭૦	૪૮૭-૪૮૮		
કરનસટાકિન	૪૧૬૪	૬૨૬-૬૨૭		
કરમરી	૩૧૪૩-૩૧૪૪	૪૬૬-૪૭૦		
કરમાલા	૪૦૮૫	૬૧૫-૬૧૬		
કરમાવસ	૨૪૮૯	૩૭૩-૩૭૪		
કરમાવસ	૨૭૫૮	૪૧૧-૪૧૨		
કરેલી	૪૨૦૪	૬૩૭-૬૩૮		
કરવડીઆ (ખીપસદર)	૧૦૫૧	૧૫૩-૧૫૪		
કરોડ	૪૦૩૧	૬૦૭-૬૦૮	૨૨૧	૩૮૪
કરોડી	૬૩૪	૯૩-૯૪		
કરીકસા	૩૨૬૩	૪૮૭-૪૮૮		
કરેડા (રાનગુડા)	૩૬૨૭	૫૩૯-૫૪૦		
કરેડા-સોપાલસાગર	૩૬૪૫	૫૪૩-૫૪૪	૧૬૨	૩૪૩
કરોલી	૨૩૮૧-૨૩૮૨	૩૫૭-૩૫૮		
કરંગી	૪૨૦૦	૬૩૭-૬૩૮		
કરંચી	૩૯૦૭	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૩	૩૭૦
કર્યાવતી				૭
કર્મપુરા	૨૫૧૬	૩૭૭-૩૭૮		
કલકંતા	૪૩૮૮-૪૩૯૩	૬૬૬-૬૭૦	૨૬૯	૪૯૫
કલમનુરી	૪૧૫૨	૬૨૭-૬૨૮		
કલવણુ	૩૯૫૯	૫૯૭-૫૯૮		
કલાણા	૮૬૧	૧૨૫-૧૨૬		
કલાપરા	૨૯૯૯	૪૪૫-૪૪૬		
કલોલ	૧૨૨૪-૧૨૨૫	૧૭૬-૧૮૦		
કલ્યાણુ	૩૯૯૮	૬૦૩-૬૦૪		
કલ્યાણપુર	૨૪૯૦	૩૭૩-૩૭૪		
કલગાડા	૨૮૨૯	૪૨૧-૪૨૨		
કલગા	૨૮૨૭	૪૨૧-૪૨૨		
કલગાપુર	૪૦૩૯	૬૦૬-૬૧૦		
કલરાવદ (મોટી)	૩૨૬૪	૪૮૭-૪૮૮		
કમુર	૩૮૭૮	૫૭૬-૫૮૦		
કળમસરા	૪૧૦૯	૬૧૬-૬૨૦		
કળસ	૩૯૪૩	૫૯૫-૫૯૬		
કાક્ય	૧૭૧૮	૨૫૫-૨૫૬		
કાકેર	૮૫૧	૧૨૩-૧૨૪		
કાકેદી	૪૩૭૫	૬૬૭-૬૬૮	૨૬૭	૪૯૪
કાગમદારડો	૩૫૬૯	૫૩૫-૫૩૬		

ગામનું નામ	કોડમાં આંક	કોડ પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોડમાં આંક	કોડ પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પુ. નં.
કાગમાળા	૩૦૮૩	૪૫૬-૪૬૦			કાસદા	૧૬૬૪	૨૦૩-૨૦૪		
કાગસ	૪૦૫૭	૬૧૧-૬૧૨			કાસોદા	૨૬૬૫	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૬	૨૬૧
કાંછાલી	૨૬૫૬	૪૩૬-૪૮૦	૧૩૦	૨૫૭	કાળાગરા				૨૫૪
કાંછીઅડોદા	૩૨૪૩	૪૮૩-૪૮૪			કાંજી				
કાંઠાફેડ (કમોદ)	૩૨૬૬	૪૮૭-૪૮૮			કાંજી				૧૮૩
કાંજીદર	૩૦૩૫	૪૫૧-૪૫૨			કાંજી	૩૮૬૨	૫૭૫-૫૭૬		
કાંજીદર	૭૨૬	૧૦૭-૧૦૮			કાંજી				
કાંઠીસદાણા	૩૭૬૫	૫૬૩-૫૬૪			કાંજી	૧૬૬૮	૨૬૬-૩૦૦		
કાંઠા	૩૪૬૬	૫૧૫-૫૧૬			કાંજી	૭૨૭	૧૦૭-૧૦૮		
કાંઠા	૪૨૪૨	૬૪૫-૬૪૬			કાંજી	૩૬૬૪	૧૦૩-૧૦૪		
કાંઠા	૨૮૦૭	૪૬૬-૪૨૦			કાંજી	૨૬૬૭	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૮	૨૬૨
કાંઠા	૨૦૦૪	૨૬૬-૩૦૦			કાંજી	૨૫૨૭-૨૫૩૧	૩૭૭-૩૮૦		
કાંઠા (કાંઠા)	૩૩૩૪	૪૬૭-૪૬૮			કાંજી	૩૨૦૮	૪૭૬-૪૮૦		
કાંઠા	૩૫૫૨-૩૫૫૩	૫૨૬-૫૩૦			કાંજી	૧૩૧	૧૬૧-૧૬૨		
કાંઠા	૨૨૨૭	૩૩૫-૩૩૬	૬૨ - ૧૬૬		કાંજી	૩૪૦૮-૩૪૦૫	૫૦૫-૫૦૮		
કાંઠા	૧૧૬૫	૬૩૭-૬૩૮			કાંજી	૧૩૮૫	૧૬૫-૧૬૬		
કાંઠા	૧૦૪૬	૬૫૩-૬૫૪			કાંજી	૬૬૩	૧૩૩-૧૩૪		
કાંઠા	૧૭૦૬	૨૫૩-૨૫૪			કાંજી	૧૧૬૪	૧૭૫-૧૭૬		
કાંઠા	૩૮૩૫	૫૬૬-૫૭૦			કાંજી	૩૨૧૬-૩૨૨૧	૪૮૧-૪૮૨		
કાંઠા	૩૪૫૬	૫૬૩-૫૬૪			કાંજી	૪૩૮૫	૧૬૭-૧૬૮		
કાંઠા	૪૩૪	૬૧૧-૬૧૨			કાંજી	૨૫૨૬	૩૭૭-૩૭૮		
કાંઠા	૧૭૫૧	૨૫૬-૨૬૦			કાંજી	૨૩૬૬-૨૩૬૭	૩૫૬-૩૬૦		
કાંઠાની જોન શુદ્ધ			૩૮૬		કાંજી	૨૬૬૩	૩૮૬-૩૮૦		
કાંઠા	૧૮૨૬	૨૦૭-૨૦૮			કાંજી	૮૬૪	૧૨૫-૧૨૬		
કાંઠા	૪૧૭૬	૬૩૩-૬૩૪			કાંજી	૧૮૩૫	૨૭૩-૨૭૪		
કાંઠા	૩૬૬૨	૫૪૬-૫૫૦			કાંજી	૩૭૪૫	૫૫૭-૫૫૮		
કાંઠા	૬૨૪૧	૬૪૫-૬૪૬			કાંજી	૨૩૩૫	૩૫૩-૩૫૪		
કાંઠા	૧૧૩૨	૧૬૫-૧૬૬			કાંજી	૭૪૪	૧૦૬-૧૧૦		
કાંઠા	૪૦૩૨	૬૦૭-૬૦૮			કાંજી	૪૦૧૬	૧૦૫-૧૦૬		
કાંઠા	૨૨૪૫	૩૩૭-૩૩૮			કાંજી	૪૦૬૨	૧૧૧-૧૧૨		
કાંઠા	૩૨૬૭	૪૬૧-૪૬૨			કાંજી	૬૩૭૮	૧૬૭-૧૬૮	૨૬૮	૪૬૫
કાંઠા	૩૮૭૩	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૬	૩૬૫	કાંજી	૮૦૮૬	૧૧૫-૧૧૬		
કાંઠા	૬૫૫	૮૬-૮૦			કાંજી	૨૬૧૧	૩૧૭-૩૧૮		
કાંઠા	૪૧૨૮-૪૧૨૯	૬૨૫-૬૨૬			કાંજી	૬૬૩-૬૬૪	૧૦૧-૧૦૨		
કાંઠા	૨૪૬૨	૩૬૬-૩૭૦			કાંજી	૮૫૩	૬૫-૬૬		
કાંઠા	૩૧૮૨	૪૭૫-૪૭૬			કાંજી	૮૬૩૦	૮૬૭-૪૬૮		
કાંઠા	૨૬૮૮-૨૬૯૦	૪૪૫-૪૪૬			કાંજી	૪૦૮૬	૧૦૬-૧૦૭		
કાંઠા	૩૬૬૬	૫૬૬-૬૦૦			કાંજી	૨૮૮૪	૩૭૧-૩૭૨		
કાંઠા	૪૬૨-૪૬૩	૬૫-૬૬	૬	૨૧	કાંજી	૪૬૬૬	૧૨૭-૧૨૮	૨૩૫	૩૬૫
કાંઠા	૨૫૬	૩૭-૩૮			કાંજી	૮૦૧	૧૩૧-૧૩૨		
કાંઠા	૧૩૬૭	૨૦૩-૨૦૪			કાંજી	૨૫૭૮	૩૮૫-૩૮૬		
કાંઠા	૮૫૮	૧૨૫-૧૨૬			કાંજી	૨૫૬૫-૨૫૬૬	૩૮૬-૩૮૭		
કાંઠા	૪૦૩૩	૬૦૭-૬૦૮			કાંજી	૨૩૪૧	૩૫૧-૩૫૨		
કાંઠા	૨૮૨	૩૬-૪૦							

ગામનું નામ	કોઠાનો આકે	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આકે	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.
કેમ	૪૦૮૭	૧૧૫-૧૧૬			કોઠાસણ	૧૦૬૩	૧૫૫-૧૫૬		
કેર				૨૫૬	કોઠીઆરા	૩૬૪૬-૩૬૫૦	૫૪૩-૫૪૪		
કેરવાડા	૪૬૮	૬૭-૬૮			કોઠાવ	૧૮૮૬-૧૮૯૦	૨૮૩-૨૮૪		
કેરવાસા	૩૧૭૫	૪૭૫-૪૭૬			કોઠ	૩૩૨૦	૪૬૫-૪૬૬		
કેરાલ	૨૬૦૦	૪૩૧-૪૩૨			કોઠરલા				૨૭૪
કેરી	૩૬૭૧	૫૪૭-૫૪૮			કોઠરામ	૭૮૨	૧૧૩-૧૧૪		
કેરીઆ	૩૭૭૭	૫૬૧-૫૬૨			કોપગામ	૩૬૮૬	૬૦૧-૬૦૨		
કેર	૨૨૨૨	૩૩૩-૩૩૪			કોપા	૧૩૮૫	૨૦૧-૨૦૨		
કેરાટ	૨૬૦૦	૩૮૭-૩૮૮			કોરગા	૨૮૦૩-૨૮૦૬	૪૧૭-૪૨૦	૧૧૨	૨૨૮
કેસવા	૩૬૧૩-૩૬૧૫	૫૩૭-૫૩૮			કોરગા	૯૦૭	૧૩૧-૧૩૨		
કેસવાડા	૩૬૦૦	૫૩૭-૫૩૮			કોરા	૨૮૫૪	૪૨૫-૪૨૬		
કેસવાડા	૩૬૦૩	૫૩૭-૫૩૮			કોરગાંવ	૪૦૧૪-૪૦૧૫	૬૦૫-૬૦૬		
કેસવાસ	૨૭૫૬	૪૧૧-૪૧૨			કોલકો	૧૮૪૨	૨૭૫-૨૭૬		
કેસરાયછતું પાટણ	૨૩૮૩	૩૫૭-૩૫૮			કોલર	૨૬૦૬	૪૩૩-૪૩૪		
કેસર (કેર)	૩૫૬૬	૫૩૧-૫૩૨			કોલવડા	૧૨૩૩	૧૭૬-૧૮૦		
કેસરિયાછ					કોલાયા	૬૮૬	૧૦૧-૧૦૨		
(ધુલેવા)	૩૮૪૬-૩૮૫૦	૫૭૧-૫૭૨	૧૬૬	૩૪૭	કોલીઆરી	૩૫૩૦	૫૨૭-૫૨૮		
કેસવણા	૨૮૪૭	૪૨૫-૪૨૬			કોલીવાડા	૨૭૪૭	૪૦૬-૪૧૦		
કેસુર	૩૩૩૬-૩૩૩૭	૪૬૭-૪૬૮			કોલદાપુર	૪૦૪૬-૪૦૫૫	૬૦૬-૬૧૨	૨૨૪	૩૮૫
કેસુંદા	૩૬૬૩	૫૪૬-૫૫૦			કોલીલાવ	૨૭૧૬-૨૭૧૭	૪૦૫-૪૦૬		
કેવલ	૧૨૦૭	૧૭૭-૧૭૮			કોસા	૫૮૨	૮૫-૮૬		
કોઠનિગપુર	૪૧૨૭	૬૨૫-૬૨૬			કોસાગા	૨૨૩૨	૩૩૫-૩૩૬		
કોઠીન (મકાનચેરી)	૪૧૨૪-૪૧૨૬	૬૨૩-૬૨૪			કોસીયલ	૩૬૨૪	૫૩૬-૫૪૦		
કોઠરા	૨૬૭૮	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૭	૨૭૧	કોસીડા	૨૬૦	૩૪-૩૮		
કોટ	૨૬૭૮	૪૦૧-૪૦૨			કોશાંબી				૪૭૦
કોટ	૩૦૬૪	૪૫૫-૪૫૬			કંઝેરગા	૩૪૦૩	૫૦૫-૫૦૬		
કોટગા	૧૬૫૧	૨૬૩-૨૬૪			કંઠાસિયા	૨૭૫૨	૪૧૧-૪૧૨		
કોટગા	૨૧૦૮-૨૧૦૯	૩૧૭-૩૧૮			કંઠકોટ				૧૪૫
કોટગા	૩૪૫૨	૫૧૩-૫૧૪			કંઠરાવી	૧૧૨૮	૧૬૫-૧૬૬		
કોટડી	૭૬૭	૧૧૫-૧૧૬			કંઠુળ (કોઠુળ)	૩૬૬૧	૬૦૧-૬૦૨		
કોટડી	૨૫૧૧	૩૭૫-૩૭૬			કંઠોઈ (કંઠેચી)	૮૪૦	૧૨૧-૧૨૨		
કોટડી	૩૪૪૬	૫૧૩-૫૧૪			કંઠોઈ(સોલંકીઓની)	૯૧૦	૧૩૩-૧૩૪	૨૩	૪૦
કોટડી (દાણીઆની)	૩૭૪૨	૫૫૫-૫૫૬			કાંગડા				૩૬૦
કોટડી (મહાદેવપુરી)	૧૬૪૨	૨૬૧-૨૬૨			કાંગરા	૧૮૭૭	૨૮૧-૨૮૨		
કોટરા				૨૬૬	કાંણાણા	૨૨૦૬	૩૩૧-૩૩૨		
કોટ સોલંકિયાગે	૨૬૫૦	૩૬૫-૩૬૬			કાંપિલપુર	૪૨૬૩	૬૪૬-૬૫૦	૨૪૨	૪૨૧
કોટા	૨૩૦૯-૨૩૧૭	૩૪૭-૩૪૮			કુંદવા	૩૬૩૩	૫૪૧-૫૪૨		
કોઠ	૧૪૦૪	૨૦૩-૨૦૪			કુંદલપુર	૪૩૨૬	૬૫૬-૬૬૦	૨૫૨	૪૪૮
કોઠા (કવડા)	૩૬૩૮	૫૬૫-૫૬૬			કુંદલા	૩૪૪૫	૫૧૧-૫૧૨		
કોઠારા	૧૬૩૦	૨૮૬-૨૮૦	૭૫	૧૪૩	કુંદવાસ	૩૫૪૭	૫૨૬-૫૩૦		
કોઠિયા	૨૬૦૫	૩૮૬-૩૮૦			કુંદરાડી	૧૮૬૧	૨૭૬-૨૮૦		

ગ્રામનું નામ	કોડમાં આંક	કોડમાં પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	ગ્રામનું નામ	કોડમાં આંક	કોડમાં પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
કુંભાય	૧૭૫૧	૨૫૫-૨૫૬			ખારિયા	૨૨૪૯-૨૨૫૧	૩૩૭-૩૩૮		
કુંભાય	૧૭૪૦	૨૫૬-૨૬૦			ખારિયાનીવકા	૨૫૫૯	૩૮૩-૩૮૪		
કુંભાયગઢ	૩૬૨૨	૫૩૭-૫૩૮			ખાવડ	૧૨૦૩	૧૭૫-૧૭૬		
કુંભારિયા	૩૦૨૦-૩૦૨૪	૪૪૯-૪૫૦	૧૫૪	૨૮૩	ખીચદ	૨૦૮૪	૩૧૩-૩૧૪		
કુંભોજ	૪૦૪૮	૬૦૬-૬૧૦	૨૨૩	૩૮૪	ખીચાડ	૨૬૪૮	૩૯૫-૩૯૬		
કુંવારદ	૯૫૬	૧૩૩-૧૩૪			ખીચાડ	૨૭૧૮	૪૦૫-૪૦૬		
કુંવાળા	૮૪૬-૮૪૭	૧૨૩-૧૨૪			ખીમિલ	૨૬૬૨-૨૬૬૩	૩૯૭-૩૯૮	૬૮	૨૦૪
કોદ	૧૪૫૦	૨૧૧-૨૧૨			ખીરકિયા	૪૨૨૭	૬૪૧-૬૪૨		
કપુરોત	૪૧૨૨	૬૨૩-૬૨૪			ખીરિયા	૨૫૮૬	૩૮૭-૩૮૮		
કપુરોત					ખીરવાલુદી	૨૭૩૭-૨૭૩૮	૮૦૬-૮૧૦	૧૦૫	૨૧૩
કપુરોત					ખુડાડા	૨૬૬૫	૩૯૭-૬૯૮	૬૯	૨૦૫
કપુરોત					ખુડો	૩૩૬૫	૫૦૧-૫૦૨		
કપુરોત					ખુડો	૩૮૦૮	૫૬૫-૫૬૬		
કપુરોત					ખુડો	૩૯૨૦	૫૬૬-૫૬૭		
કપુરોત					ખુડો	૩૯૫૭	૫૬૭-૫૬૮		
કપુરોત					ખુડો	૧૩૨૧-૧૩૨૨	૧૬૧-૧૬૨	૫૦	૮૬
કપુરોત					ખુડો	૨૪૭૦	૩૬૬-૩૭૦		
કપુરોત					ખુડો	૨૧૩-૨૧૬	૩૧-૩૪		
કપુરોત					ખુડો	૨૬૬	૩૭-૩૮		
કપુરોત					ખુડો	૪૧૪	૬૧૬-૬૨૦		
કપુરોત					ખુડો	૩૫૩૮	૫૨૭-૫૨૮		
કપુરોત					ખુડો	૮૪૬	૧૨૩-૧૨૪		
કપુરોત					ખુડો	૬૩૬	૬૩-૬૪		
કપુરોત					ખુડો	૧૩૩૪	૧૬૩-૧૬૪		
કપુરોત					ખુડો	૧૪૫૬	૨૧૧-૨૧૨		
કપુરોત					ખુડો	૨૬૬૩	૪૦૩-૪૦૪		
કપુરોત					ખુડો	૩૮૪૮	૫૬૬-૫૭૦		
કપુરોત					ખુડો	૪૨૧૨	૬૩૬-૬૪૦		
કપુરોત					ખુડો	૪૦૨૭	૬૦૭-૬૦૮		
કપુરોત					ખુડો	૧૦૫૪-૧૦૫૬	૧૫૩-૧૫૬		
કપુરોત					ખુડો	૧૩૨૮	૧૬૩-૧૬૪		
કપુરોત					ખુડો	૩૫૪૬	૫૨૬-૫૩૦		
કપુરોત					ખુડો	૨૨૬૮	૩૪૫-૩૪૬		
કપુરોત					ખુડો	૨૫૬૨	૩૮૩-૩૮૪		
કપુરોત					ખુડો	૨૭૦૯-૨૭૧૦	૪૦૫-૪૦૬		
કપુરોત					ખુડો	૫૪૯	૧૦૬-૧૧૦		
કપુરોત					ખુડો	૪૦૦૦	૬૦૩-૬૦૪		
કપુરોત					ખુડો	૧૩૮૮	૨૦૧-૨૦૨		
કપુરોત					ખુડો	૧૩૧૨	૧૭૭-૧૭૮		
કપુરોત					ખુડો	૪૨૨૫	૬૪૧-૬૪૨		
કપુરોત					ખુડો	૩૯૪૯	૫૬૫-૫૬૬		

ગામનું નામ	કોકાનો આંક	કોકા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોકાનો આંક	કોકા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં. પુ. નં.
ખંભાત	૩૦૧-૩૬૪	૪૩-૫૨	૩ ૧૪	ગીરમહા (જરમયા)	૨૧૦	૨૯-૩૦	
ખંડીપ	૨૫૧૫	૩૭૭-૩૭૮		ગીરી	૨૬૨૭	૩૯૧-૩૯૨	
ખાંડપ	૨૪૮૮	૩૭૩-૩૭૪		ગીરુડ	૩૬૩૦	૫૪૧-૫૪૨	
ખાંધલી	૨૩૧	૩૩-૩૪		ગીરુડ	૩૬૬૨	૫૪૫-૫૪૬	
ખાંસલ	૩૦૧૨	૪૪૭-૪૪૮		ગુજરાવલી	૧૪૪૨	૨૦૯-૨૧૦	
ખુંટવાડા-મોટા	૧૭૧૨	૨૫૩-૨૫૪		ગુજરાવાડા	૩૮૬૩-૩૮૬૫	૫૭૫-૫૭૮	
ગડદીવાડા	૩૮૯૪	૫૮૧-૫૮૨		ગુલી	૩૫૩૭	૫૨૭-૫૨૮	
ગડહિંગલ	૪૦૫૮	૬૧૧-૬૧૨		ગુડા	૨૧૮૨-૨૧૮૩	૩૨૭-૩૩૦	
ગડા	૨૯૯૨	૪૪૫-૪૪૬		ગુડા	૩૭૧૯	૫૫૩-૫૫૪	
ગઢ	૭૪૩	૧૦૯-૧૧૦		ગુડાગાલોતરા	૨૮૭૦-૨૮૭૩	૪૨૭-૪૨૮	
ગઢડા (સ્વામીના)	૧૭૪૯	૨૫૯-૨૬૦		ગુડીવાડા	૪૧૪૦	૬૨૫-૬૨૬	૨૩૨ ૩૯૪
ગઢવાડા	૨૧૧૪	૩૧૯-૩૨૦		ગુણાયા	૪૩૨૪	૬૫૭-૬૫૮	૨૫૦ ૪૪૨
ગઢસીવાના	૨૪૯૨	૩૭૩-૩૭૪		ગુમાનસિંહજીની પાલડી	૨૯૦૬	૪૨૩-૪૩૪	
ગઢસીસો	૧૯૫૬	૨૯૩-૨૯૪		ગુરલા	૩૭૮૯	૫૬૧-૫૬૨	
ગઢોડા	૧૨૯૭	૧૮૯-૧૯૦		ગુલાગપુરા	૨૬૧૧	૩૮૯-૩૯૦	
ગણદેવી	૬૦૯	૮૯-૯૦		ગુળાગામ	૨૫૭૨	૩૮૫-૩૮૬	
ગઢગ	૪૦૬૬-૪૦૬૯	૬૧૩-૬૧૪	૨૨૬ ૩૮૬	ગેડી	૧૯૯૧	૨૯૭-૨૯૮	૭૭ ૧૪૫
ગનપતગંજ	૪૩૮૩	૬૬૭-૬૬૮		ગેરીના	૧૨૩૧-૧૨૩૨	૧૭૯-૧૮૦	
ગમણાદ	૪૬૭	૬૭-૬૮		ગોગુંદા(મોટાગામ)	૩૫૬૧-૩૫૬૩	૫૩૧-૫૩૨	
ગયા			૪૭૨	ગોનરડા	૯૦૫	૧૩૧-૧૩૨	
ગરટા	૩૭૯૨	૫૬૩-૫૬૪		ગોદણ	૨૮૪૧-૨૮૪૨	૪૨૩-૪૨૪	
ગરોડ	૨૩૦૫	૩૪૫-૩૪૬		ગોધમજી (ગાંધીઆસ)	૧૩૨૦	૧૯૧-૧૯૨	
ગરપાદર	૧૯૭૫	૨૯૫-૨૯૬		ગોધરા	૨૮૭-૨૮૮	૪૧-૪૨	
ગલીઆકોટ	૩૮૪૭	૫૬૯-૫૭૦		ગોધરા	૧૯૦૨	૨૮૫-૨૮૫	
ગલોડા (લક્ષ્મીપુરા)	૧૩૨૪	૧૯૩-૧૯૪		ગોધાવી	૧૧૭૬	૧૭૧-૧૭૨	
ગવાડા	૧૨૩૫-૧૨૩૬	૧૭૯-૧૮૨		ગોમી	૮૩૩	૧૨૧-૧૨૨	
ગવાલપાડા	૪૩૯૪	૬૬૯-૬૭૦	૨૭૦ ૫૦૦	ગોયરસમા	૧૮૬૪	૨૭૯-૨૮૦	
ગાગોદર	૨૦૦૨	૨૯૯-૩૦૦		ગોરડા	૧૭૪૮	૨૫૯-૨૬૦	
ગાગરવાડા	૪૨૦૬	૬૩૯-૬૪૦		ગોરખા	૧૮૪૦	૨૭૩-૨૭૪	
ગાણીથર	૨૦૦૩	૨૯૯-૩૦૦		ગોરજ	૧૧૭૫	૧૭૧-૧૭૨	
ગાદેવી	૨૧૮૪	૩૨૯-૩૩૦		ગોરાણા	૩૫૨૮	૫૨૭-૫૨૮	
ગાધકડા	૧૭૧૬	૨૫૫-૨૫૬		ગોરાદ	૧૧૨૭	૧૬૫-૧૬૬	
ગામગડા	૩૫૯૫	૫૩૫-૫૩૬		ગોરોગાંવ	૪૨૦૫	૬૩૭-૬૩૮	
ગારખદેસર	૨૪૬૩	૩૬૯-૩૭૦		ગોસ	૨૫૦૧-૨૫૦૨	૩૭૫-૩૭૬	
ગારીઆધાર	૧૬૭૧	૨૪૭-૨૪૮		ગોલવડ	૬૨૨	૯૧-૯૨	
ગાળા	૧૪૪૬	૨૦૯-૨૧૦		ગોવલિયા	૨૫૮૭	૩૮૭-૩૮૮	
ગાળા	૧૪૭૯	૨૧૫-૨૧૬		ગોવિંદગઢ	૨૬૧૬	૩૯૧-૩૯૨	
ગિરનાર	૧૭૭૦-૧૭૯૪	૨૬૩-૨૬૮	૬૩ ૧૧૬	ગોમુંદ	૩૬૭૯	૫૪૭-૫૪૮	
ગિરિવર			૨૮૨	ગોહલી	૨૯૧૭	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૪ ૨૪૫
ગીરડી-મજીવાલુકા	૪૩૧૧-૪૩૧૨	૬૫૭-૬૫૮	૨૪૮ ૪૪૦	ગોળા	૭૮૬	૧૧૫-૧૧૬	
				ગૌતમપુરા	૩૩૫૬	૪૯૯-૫૦૦	

કેદારમાં અને વિરોધ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારણી સ્થિતિ

૧૯

ગામનું નામ	કેદારનો આંક	કેદાર પૂ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કેદારનો આંક	કેદાર પૂ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૂ. નં.
ગોંડ	૪૧૫૩	૬૨૭-૬૨૮			ધાંધાણી	૨૨૨૦	૩૩૩-૩૩૪	૯૧	૧૯૩
મંગધાર	૨૩૦૦-૨૩૦૩	૩૪૫-૩૪૬			ચુઆલ	૩૦૦૯	૪૪૭-૪૪૮		
મંગધાર	૩૬૪૬-૩૬૪૭	૫૪૩-૫૪૪			ચતુરાજી ગુફા	૨૭૫૩	૪૧૧-૪૧૨		
મંગાપુર	૩૭૬૨	૫૫૬-૫૬૦			ચપલાણ	૩૩૯૩	૫૦૫-૫૦૬		
મંગાસદર	૨૪૮૬-૨૪૪૭	૩૬૭-૩૬૮			ચરપટિયા	૨૧૦૪	૩૧૭-૩૧૮		
મંજૂર	૪૬૪૨	૬૨૭-૬૨૮			ચરલી	૨૮૩૭	૪૨૩-૪૨૪	૧૧૬	૨૩૬
મંજાર	૪૭૨	૬૭-૬૮	૭	૨૪	ચરાડા	૧૩૬૨	૧૯૭-૧૯૮		
મંજીરા	૨૬૪	૩૭-૩૮			ચસોડા	૧૩૯૮	૨૦૩-૨૦૪		
ગાંગા	૧૪૦૫	૨૦૩-૨૦૪			ચવરલી				૨૩૫
ગાંગુડા	૨૫૫૬	૩૮૧-૩૮૨			ચવેલી	૧૧૨૨	૧૬૩-૧૬૪		
ગાંધી	૧૧૧૯	૧૬૩-૧૬૪	૩૬	૬૮	ચાહિમકાલા	૨૨૯૬	૩૪૫-૩૪૬		
ગુંગા	૧૦૭૭	૧૫૭-૧૫૮			ચાંચુ	૩૬૩૫	૫૬૩-૫૬૪		
ગુંગાલા	૧૧૬૩	૧૭૫-૧૭૬			ચાંડુ	૨૩૬૮	૩૫૬-૩૬૦		
ગુંગા	૧૫૧૪	૨૧૬-૨૨૦			ચાણુસોલ	૧૦૫૮	૧૫૫-૧૫૬		
ગુંગાવાળી	૧૮૯૯	૨૮૫-૨૮૬			ચાણુદેભા	૯૨૪	૧૩૫-૧૩૬	૨૭	૫૩
ગુંગાજી	૨૧૧૦	૩૧૭-૩૧૮			ચાણુદ	૨૭૧૪	૪૦૫-૪૦૬		
ગેહલ	૧૪૮૬	૨૧૪-૨૧૬			ચાણુડરી	૨૬૭૨	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૩	૨૬૬
ગેહિયા	૪૧૯૭	૬૩૭-૬૩૮			ચારણ	૩૬૫૫	૫૪૩-૫૪૪		
આલિયદે	૪૨૩૪-૪૨૩૮	૬૪૫-૬૪૬	૨૪૦	૪૧૬	ચારણ	૮૫૬	૧૨૫-૧૨૬	૧૯	૪૪
પટિયાવલી	૩૬૧૧	૫૪૫-૫૪૬			ચારીસગાંવ	૪૦૯૬	૬૧૭-૬૧૮		
પટિયાળી	૨૫૬૮	૬૮૩-૬૮૪			ચાસ	૩૬૨૨	૫૬૧-૫૬૨		
પંડાચુ	૧૨૫૦	૧૮૩-૧૮૪			ચિતોડ	૩૬૩૫-૩૬૪૨	૫૫૧-૫૫૨	૧૯૧	૩૩૯
પરી	૧૨૫૧	૧૮૩-૧૮૪			ચિત્તલપુરી	૭૭૩૧	૧૦૭-૧૦૮		
પરોડ	૩૪૫૫	૫૧૩-૫૧૪	૧૮૭	૩૩૪	ચીઆલર	૧૬૪૬	૨૬૧-૨૬૨		
પાટોપર	૬૯૫-૬૯૬	૧૦૧-૧૦૨			ચીકસાણા	૩૧૮૧	૪૭૫-૪૭૬		
પાટા	૩૬૫૩	૫૪૩-૫૪૪			ચીકારડા	૩૬૮૯	૫૪૬-૫૫૦		
પાણુદાન-મુઝાગા					ચીકાવા	૨૪૦૬	૩૬૧-૩૬૨		
મહાવીર	૨૭૭૫-૨૭૮૬	૮૧૩-૪૧૬	૧૦૮	૨૨૦	ચીનોડા	૨૦૦૧	૨૯૯-૩૦૦		
પાસા	૩૬૬૦	૫૪૫-૫૪૬			ચીનોડા	૭૭૯	૧૧૩-૧૧૪		
પીનારાસ	૨૫૫૩	૩૮૧-૩૮૨			ચીનોડા	૩૦૯૮	૪૬૧-૪૬૨		
ધુમકાયા	૨૧૮૮	૩૨૯-૩૩૦			ચીનગ	૧૭૫૬	૨૬૧-૨૬૨		
ધુમકાચુ	૧૦૮૨	૧૫૭-૧૫૮			ચીનગી	૪૦૨૪	૬૦૭-૬૦૮		
પેરી	૧૬૫૭-૧૬૫૮	૨૪૫-૨૪૬			ચીનગી	૩૪૨૭-૩૪૨૮	૫૦૯-૫૧૦		
પેલા	૧૭૩૨-૧૭૩૪	૨૫૭-૨૫૮	૧૧૧	૧૧૧	ચીંગા	૩૨૪૮	૪૮૫-૪૮૬		
પેલી	૩૬૬૪	૫૬૭-૫૬૮			ચુગ	૨૮૬૧	૪૨૭-૪૨૮		
પેલા	૩૬૨૪	૫૬૩-૫૬૪			ચુક	૨૪૬૦	૩૬૯-૩૭૦		
પેલીઆથ	૭૭૫	૧૧૩-૧૧૪			ચુલી	૨૮૬૬	૪૩૧-૪૩૨		
					ચુડ	૧૪૨૪	૨૦૭-૨૦૮		
					ચેલા	૧૫૧૬	૨૨૧-૨૨૨		

૨૦

ગામનું નામ	કાઠાનો આંક	કાઠા પૃ. નં.	વિ. નં. વિ. નં. ગામ નં. પૃ. નં.
ગેલાવાસ	૨૧૦૫	૩૧૭-૩૧૮	
ગોશ્વરી	૧૪૨૫	૨૦૭-૨૦૮	
ગોટન	૨૧૨૯	૩૨૧-૩૨૨	
ગોટીલા	૧૪૭૦	૨૧૩-૨૧૪	
ગોથકા બરવાડા	૨૩૭૪	૩૫૫-૩૫૬	
ગોપા	૨૨૨૯	૩૩૫-૩૩૬	
ગોપારી	૧૯૮૮	૨૯૭-૨૯૮	
ગોમુસામોદ	૨૪૦૪	૩૬૧-૩૬૨	
ગોરવાડ	૧૮૦૨	૨૬૯-૨૭૦	
ગોરવીરા	૧૪૬૫	૨૧૩-૨૧૪	
ગોરાઉ	૨૮૫૨	૪૨૫-૪૨૬	
ચંગેરી	૩૭૭૨	૫૫૯-૫૬૦	
ચંડાવલ	૨૫૬૭	૩૮૩-૩૮૪	
ચંડીસર	૭૪૭	૧૦૯-૧૧૦	
ચંદ્રપુરી			૪૩૬
ચંદ્રાવતી			૨૭૯
ચંપાપુરી	૪૩૪૮-૪૩૫૩	૬૬૧-૬૬૪	૨૬૧ ૪૮૬
ચાંગાઈ	૧૯૦૮	૨૮૫-૨૮૬	
ચાંગા	૭૨૯	૧૦૭-૧૦૮	
ચાંદરાઈ	૨૮૩૪	૪૨૩-૪૨૪	
ચાંદવા	૩૯૫૩-૩૯૫૪	૫૯૭-૫૯૮	
ચાંદા	૪૧૮૯	૬૩૫-૬૩૬	
ચાંદુર	૩૦૭૫-૩૦૭૬	૪૫૭-૪૫૮	
ચાંદોડની શુકાઓ			૩૮૧
ચાંપાનેર			૨૦
ચાંપાનેરી	૨૫૯૮	૩૮૭-૩૮૮	
ચાંવણિયા	૨૫૭૭	૩૮૫-૩૮૬	
ચીંચપોકલી	૬૯૨	૧૦૧-૧૦૨	
છઠીઆરડા	૧૧૩૫	૧૬૫-૧૬૬	
છત્રાસા	૧૮૨૯	૨૭૩-૨૭૪	
છત્રીબરમાવલ	૩૪૫૮	૫૧૩-૫૧૪	
છત્રીઆણુ	૭૮૫	૧૧૫-૧૧૬	
છત્રીઆર	૧૧૮૩	૧૭૩-૧૭૪	
છબડા	૨૩૬૯	૩૫૫-૩૫૬	
છસરા	૧૮૬૦	૨૭૯-૨૮૦	
છાણી	૪૧૬-૪૧૭	૫૯-૬૦	
છાપેડા	૩૩૬૪	૫૦૧-૫૦૨	
છાલા	૧૨૭૮	૧૮૫-૧૮૬	
છોટા ઉટેપુર	૪૪૬	૬૩-૬૪	

ગામનું નામ	કાઠાનો આંક	કાઠા પૃ. નં.	વિ. નં. વિ. નં. ગામ નં. પૃ. નં.
છોટી ગુણદી (શંકર)	૩૧૮૬	૪૭૫-૪૭૬	
છોટી ટોંક	૩૨૦૧	૪૭૭-૪૭૮	
છોટી સાદરી	૩૬૯૦-૩૬૯૧	૫૪૯-૫૫૦	
છોંદવાડા	૪૧૯૪	૬૩૭-૬૩૮	
જાંઘનાવલ	૩૨૧૦	૪૭૯-૪૮૦	
જાંખો	૧૯૧૯	૨૮૭-૨૮૮	૭૨ ૧૪૨
જાંગપુરા	૩૮૨૦	૫૬૭-૫૬૮	
જાંગાણા	૭૨૩	૧૦૫-૧૦૬	
જાંગુદન	૧૦૭૯	૧૫૭-૧૫૮	
જાણોદ	૪૩૦	૬૧-૬૨	
જાનાપુર	૨૯૧૨	૪૩૩-૪૩૪	
જાગલપુર	૪૨૦૭	૬૩૯-૬૪૦	
જાગલપુર સીટી	૪૨૦૮	૬૩૯-૬૪૦	
જામખંડી	૪૦૭૪	૬૧૩-૬૧૪	
જામણપુર	૮૬૮	૧૨૭-૧૨૮	૨૧ ૪૬
જામણવાવ	૧૬૭૫	૨૪૭-૨૪૮	
જામુણિયા	૩૪૦૦	૫૦૫-૫૦૬	
જામુણિયા (કલા)	૩૪૩૧	૫૦૯-૫૧૦	
જામુ	૩૮૫૮	૫૭૫-૫૭૬	
જામપુરસીટી	૨૨૭૭-૨૨૯૧	૩૪૧-૩૪૪	
જામસિંગપુર	૪૦૪૫	૬૦૯-૬૧૦	
જામગાંવ (જામોદ)	૪૧૭૧	૬૩૩-૬૩૪	
જામગાંવ (મેર)	૪૧૦૩	૬૧૭-૬૧૮	
જાલાલપોર	૬૦૬	૮૯-૯૦	
જાલોતરા	૭૭૧	૧૧૩-૧૧૪	
જાલાલી	૨૬૮૪	૪૦૧-૪૦૨	
જાશનગર (કેકીદં)	૨૨૭૦	૩૪૧-૩૪૨	
જાશોલી	૮૩૪	૧૨૧-૧૨૨	
જાસપરા	૧૬૯૧	૨૫૧-૨૫૨	
જાસવંતપુરા	૩૦૭૯-૩૦૮૦	૪૫૭-૪૫૮	
જાસાપુર	૧૯૨૦	૨૮૭-૨૮૮	
જાસોલ	૨૧૪૭-૨૧૪૯	૩૨૩-૩૨૪	૮૮ ૧૮૬
જાહાજપુર	૩૭૩૮	૫૫૫-૫૫૬	
જાકસા	૨૧૯૮	૩૩૧-૩૩૨	
જાકોડા	૨૭૪૬	૪૦૯-૪૧૦	૧૦૬ ૨૧૪
જાખાના	૯૨૭	૧૩૫-૧૩૬	
જાજમેર	૧૭૦૭	૨૫૩-૨૫૪	
જાટ	૩૬૭૫	૫૪૭-૫૪૮	
જાણુંદા	૨૬૪૫	૩૯૫-૩૯૬	
જામ	૩૦૯૭	૪૬૧-૪૬૨	
જામ કંડોરણા	૧૫૩૧	૨૨૩-૨૨૪	
જામ ખંભાલીઆ	૧૫૦૪	૨૧૯-૨૨૦	

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	ચિનો. ગામ નં.	ચિનો. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	ચિનો. ગામ નં.	ચિનો. પુ. નં.
ગમગામ (સીંધીયાનું)	૩૬૮૦	૧૦૧-૧૦૨			જોતાવાડા	૩૦૮૭	૪૫૬-૪૬૦		
ગામનગર	૧૪૮૬-૧૫૦૨	૨૧૭-૨૨૦	૫૭	૬૭	જોતર	૩૮૧૩	૫૬૫-૫૬૬		
ગામપરા				૫૦	જોર	૭૨૬	૧૧૭-૧૧૮		
ગમવા	૧૩૦૧	૧૮૬-૧૯૦			જોરમ	૩૮૭૫	૫૭૬-૫૮૦		
ગમવજુથલી	૧૫૨૧	૨૨૧-૨૨૨			જોર્યા	૩૦૦૭	૪૪૭-૪૪૮		
ગમગા	૧૨૧૮	૧૭૭-૧૭૮			જોર્યા	૧૬૬૦	૨૬૭-૨૬૮		
ગમોતરા	૨૬૪૭	૪૩૬-૪૪૦			જોરસમેર	૨૦૫૫-૨૦૭૪	૩૦૬-૩૧૪	૮૦	૧૬૩
ગમોલા	૨૬૩૮	૩૬૩-૩૬૪			જોરોત	૩૮૬૫	૫૮૧-૫૮૨		
ગરડા	૩૩૬૪	૫૦૫-૫૦૬			જોન શુક્લો				૩૬૬
ગાંધિયા	૩૮૦૬	૫૬૫-૫૬૬			જોનાપાદ (કલાલ)	૧૧૬૩	૧૬૬-૧૭૦		
ગાંધિયાના મંડ	૧૨૮૩	૧૮૭-૧૮૮			જોગીવાડા	૩૮૪૦	૫૬૬-૫૭૦		
ગાંડોર	૨૧૫૦-૨૧૬૬	૩૨૩-૩૨૬	૮૬	૧૮૭	જોતર	૨૬૮૬	૪૦૧-૪૦૨		
ગાંધારસી	૩૮૮૭	૫૮૧-૫૮૨			જોડાણા	૧૧૪૪	૧૬૭-૧૬૮		
ગાંધ	૩૭૦૪-૩૭૦૭	૫૫૧-૫૫૨			જોડીઆ	૧૫૨૪	૨૨૧-૨૨૨		
ગાંધરા	૩૧૫૬-૩૧૬૨	૪૭૧-૪૭૪			જોધપુર	૨૦૨૧-૨૦૩૭	૩૦૫-૩૦૮		
ગાંધરા	૨૫૨૩	૩૭૭-૩૭૮			જોરજુથ	૧૦૮૧	૧૫૭-૧૫૮		
ગાંધરા	૨૬૩૫-૨૬૩૬	૪૩૩-૪૩૮			જોરાવરનગર	૧૪૩૫-૧૪૩૬	૨૦૬-૨૧૦		
ગાંધી	૩૭૦૬	૫૫૧-૫૫૨			જોગી	૧૬૮૦	૨૬૫-૨૬૬		
ગાંધરા	૧૦૭૪	૧૫૭-૧૫૮			જોડીવાડાપુર	૩૮૮૪-૩૮૮૫	૫૭૬-૫૮૦		
જાંજી	૩૪૨૬	૫૦૬-૫૧૦			જોડાણ	૧૦૪૬	૧૫૩-૧૫૪		
જાંજી	૩૮૭૬	૫૭૬-૫૮૦	૨૦૮	૩૬૭	જોડાણ	૪૫૮-૪૬૧	૬૫-૬૬		
જાંજીવડા	૩૦૬૦	૪૫૫-૪૫૬	૧૬૦	૨૬૬	જોડાણ	૪૬૦	૬૬-૭૦	૬૬	૨૬
જાંજી	૨૧૬૬	૩૨૬-૩૩૦			જોડાણ	૨૪૪૮-૨૪૪૯	૩૬૭-૩૬૮		
જાંજી	૧૭૭૦-૧૭૭૧	૨૬૩-૨૬૪	૬૩	૧૧૮	જોડાણ	૩૬૨૧	૫૩૬-૫૪૦		
જાંજી સુણરા	૩૦૭૪	૪૫૭-૪૫૮			જોડાણ	૪૩૭૭	૬૬૭-૬૬૮		
જાંજી	૨૫૮૩	૩૮૫-૩૮૬			જોડાણ	૩૫૩૨	૫૨૭-૫૨૮		
જાંજી રાવપુર	૩૧૬૮	૪૭૩-૪૭૪			જોડાણી	૨૬૧૦	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૦	૨૩૬
જાંજી	૩૬૨૬-૩૬૨૭	૫૬૩-૫૬૪	૨૧૭	૩૮૦	જોડાણી	૩૦૪૩	૪૫૩-૪૫૪		
જાંજી	૬૮૬	૧૦૧-૧૦૨			જાંજી	૩૧૨૨	૪૫૫-૪૬૬		
જાંજી				૧૮૧	જાંજી	૨૩૬૪	૩૫૬-૩૬૦		
જાંજી જોગાપુરા	૨૮૬૦	૪૨૬-૪૩૦			જાંજી	૩૪૬૦	૫૧૩-૫૧૪		
જાંજી જોગા	૨૮૬૨	૪૩૧-૪૩૨			જાંજી	૪૧૬૬	૬૨૬-૬૩૦		
જાંજી જાંજી	૪૧૫૭	૬૨૬-૬૩૦			જાંજી પાટણ	૨૩૫૭-૨૩૬૦	૩૫૩-૩૫૪		
જોગા	૩૮૨૧	૫૬૭-૫૬૮			જાંજી મંડ	૨૫૬૪	૫૩૫-૫૩૬		
જોગા (યાદ)	૭૫૭	૧૧૧-૧૧૨			જાંજી	૩૧૧૪	૪૬૫-૪૬૬		
જોગા	૧૭૬૫	૨૬૧-૨૬૨			જોગા	૩૬૦૫-૩૬૦૬	૫૩૭-૫૩૮		
જોગા	૨૫૬૬	૩૮૭-૩૮૮			જોગા	૨૫૭૬	૩૮૫-૩૮૬		
જોગા	૨૦૫	૨૬-૩૦			જોગા	૨૪૫૦	૩૬૭-૩૬૮		
જોગા	૨૬૫૮	૩૬૭-૩૬૮			જોગા	૪૨૪૦	૬૪૧-૬૪૬		
જોગા	૪૧૦૧	૬૧૭-૬૧૮							
જોગા	૨૬૧૮-૨૬૨૦	૩૬૧-૩૬૨							

રર	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
ગામનું નામ					ગ્રામો (મહાલ)				
ઝીંઝવાડા	૧૧૩૫	૧૬૯-૧૭૦	૪૦	૭૩	ડી	૧૨૭૦	૧૮૫-૧૮૬		
						૨૪૮૧	૩૭૧-૩૭૨		
ઝુંઝ	૨૪૦૫	૩૬૧-૩૬૨							૨૯૮
ટાકરવાડા	૭૩૮	૧૦૭-૧૦૮			ડાક				
ટાકેદ (ભુદેશ)	૩૯૬૫	૫૯૯-૬૦૦			ડાખલા	૩૭૯૧	૫૬૩-૫૬૪		
ટાટમ	૧૭૪૭	૨૫૯-૨૬૦			ડાખી	૩૭૧૮	૫૫૩-૫૫૪		
ટાણા	૧૬૬૩	૨૪૫-૨૪૬			ડાભલા (વસર્ધ)	૧૩૪૪	૧૯૫-૧૯૬		
ટાપર	૨૧૬૮	૩૨૫-૩૨૬			ડાખી	૧૦૯૪	૧૫૯-૧૬૦		
					ડાખેલા	૭૨૪	૧૦૫-૧૦૬		
ટીકર (પરમારની)	૧૪૬૮	૨૧૩-૨૧૪			ડીગસ	૪૧૭૭	૬૩૩-૬૩૪		
ટીકર (રણુની)	૧૪૫૩	૨૧૧-૨૧૨			ડીવાણા	૨૫૨૨	૩૭૭-૩૭૮		
ટુઅડ	૯૧૭	૧૩૩-૧૩૪			ડીસા (જૂના)	૭૪૫-૭૪૬	૧૦૯-૧૧૦		
ટુમ્કર	૪૧૩૭	૬૨૫-૬૨૬			ડીસા (નવા)	૭૫૦	૧૦૯-૧૧૦		
ટોકરા					કુચર	૪૦૬૪	૬૧૩-૬૧૪		
					કુમેરા	૩૯૬૮	૫૯૯-૬૦૦		
ટાંકજ	૬૨૯	૯૩-૯૪			કુમરા	૧૯૩૫	૨૮૯-૨૯૦		
ટાંકારા	૧૪૭૫	૨૧૩-૨૧૪			કુમસ	૫૭૦	૮૩-૮૪		
ટાંકાડી	૨૫૯૨	૩૮૭-૩૮૮			ડેગાના	૨૨૫૫	૩૩૯-૩૪૦		
ટાંડા	૩૨૧૬	૪૭૯-૪૮૦			ડેમોલ	૨૭૬	૩૯-૪૦		
ટાંપી	૮૩૧	૧૨૧-૧૨૨			ડેગાગાજીખાન	૩૮૭૭	૫૭૯-૫૮૦	૨૦૭	૩૬૭
ટીટાઈ	૧૨૮૮	૧૮૭-૧૮૮			ડેગલ (વાધેલા)	૧૩૨૩	૧૯૧-૧૯૨		
ટીટોડા	૧૨૨૩	૧૭૯-૧૮૦			ડાકુઆ	૩૦૧૦-૩૦૧૧	૪૪૭-૪૪૮		
ટીઆ	૧૦૬૭	૧૫૫-૧૫૬			ડોણ	૧૯૫૪	૨૯૩-૨૯૪		
કુંડાવ	૧૧૦૭	૧૬૧-૧૬૨			ડોળખામ	૩૯૯૫	૬૦૩-૬૦૪		
ટોટાદણ	૧૩૬૦	૧૯૭-૧૯૮			ડાંગરવા (ડાખી)	૧૨૦૮	૧૭૭-૧૭૮		
ટોઆચૂડી	૭૯૪	૧૧૫-૧૧૬			ડીડાલી	૩૬૩૧	૫૪૧-૫૪૨		
ટોંક	૨૩૭૮-૨૩૮૦	૩૫૭-૩૫૮			કુંગરપુર	૩૮૪૩-૩૮૪૬	૫૬૯-૫૭૦	૧૯૫	૩૪૬
ટોંડા	૧૮૭૮	૨૮૧-૨૮૨			કુંગલા(રા)	૩૫૫૧	૫૨૯-૫૩૦		
દાળિયા	૧૭૦૪	૨૫૩-૨૫૪			કુંડપી	૨૨૧૧	૩૩૧-૩૩૨		
દાંચ	૧૭૦૨	૨૫૧-૨૫૨			ડેડા	૨૧૧૨	૩૧૭-૩૧૮		
દાણુગામ	૩૯૭૧	૫૯૯-૬૦૦			દાડિયાખેડી	૩૪૧૩	૫૦૭-૫૦૮		
દાણા	૬૯૯	૧૦૩-૧૦૪			દાખલા	૩૪૫૦	૫૧૩-૫૧૪		
ડગારા	૧૯૭૦	૨૯૫-૨૯૬			દાળોપ	૨૭૦૨	૪૦૩-૪૦૪		
ડદાણા	૧૧૮૦	૧૭૩-૧૭૪			દીમા	૮૨૫	૧૧૯-૧૨૦		
ડબાણી	૩૧૦૬	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૮	૩૦૮	કુદોર	૧૨૯૪	૧૮૯-૧૯૦		
ડબાસંગ	૧૫૧૨	૨૧૯-૨૨૦			દોદર	૩૧૮૦	૪૭૫-૪૭૬		
ડમોદ	૩૫૩૯	૫૨૭-૫૨૮			દોલ	૩૫૭૨	૫૩૩-૫૩૪		
ડલાડ	૧૦૫૯	૧૫૫-૧૫૬							
ડસોઈ	૪૩૬-૪૪૩	૬૧-૬૪	૫	૨૦					
ડમોઢ	૨૭૬	૩૯-૪૦							

ગામનું નામ	કેદારનો આંક	કેદાર પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કેદારનો આંક	કેદાર પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
દેવારા	૨૭૨૩	૪૦૭-૪૦૮			તુરંગી				૨૬૦
દાંક			૧૩૧		તુઆવ	૮૧૩	૧૧૬-૧૨૦		
દીંદલી	૩૫૧૭	૫૨૫-૫૨૬			તેનાલી	૪૧૪૩	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૩	૩૬૪
દીંદલા	૩૫૭૬	૫૩૩-૫૩૪			તેનીલા	૭૬૮	૧૧૫-૧૧૬		
દીંદલા	૩૭૪૭	૫૫૭-૫૫૮			તેરવા	૮૪૯	૧૨૩-૧૨૪		
તખ-તખ	૨૭૩૨-૨૭૩૬	૪૦૭-૪૧૦			તેરા	૧૬૨૭-૧૬૨૮	૨૮૬-૨૮૭	૭૪	૧૪૩
તકેથર	૫૬૪	૮૭-૮૮			તેલપુર	૨૬૮૨	૪૪૩-૪૪૪	૧૫૧	૨૭૫
તમુઆ	૧૧૬૨	૨૪૧-૨૪૨			તેસારી	૧૧૮૭	૧૭૩-૧૭૪		
તરપાલ	૩૫૭૫	૫૩૩-૫૩૪			તેસરા	૪૧૭૨	૬૩૩-૬૨૪		
તરસાલી	૪૧૫	૫૬-૬૦			તુગિય સનિવેશ				૪૭૨
તરાના	૩૨૦૨	૪૭૭-૪૭૮			તુગિયા				૪૭૪
તરવાણા	૧૮૮૮	૨૮૩-૨૮૪			તુગી (દલ)	૧૫૦૭	૨૧૬-૨૨૦		
તમેન (રાજગઢ)	૩૩૦૮	૪૯૩-૮૯૪			તુગડી	૧૮૮૪	૨૮૩-૨૮૪		
તમેલા	૫૬૬	૮૭-૮૮			ત્રાગડી	૧૮૮૦	૨૮૧-૨૮૨		
તમરી	૩૦૦૮	૪૪૭-૪૪૮			ત્રાપજ	૧૬૯૬	૨૫૧-૨૫૨		
તમાગા	૧૬૬૭-૧૭૦૦	૨૫૧-૨૫૨	૫૯	૧૧૦	ત્રબંધ	૩૬૬૩	૫૬૭		
તમેગામ (કમટેરા)	૩૬૩૪	૫૬૩-૫૬૪			ત્રિંગલવાડીનું શુકામંદિર				૩૮૬
તમેગામ (દાખાડ)	૧૬૪૮	૫૬૫-૫૬૬			ચરવાડ	૨૮૫૬	૬૨૫-૪૨૬		
તક્કાશિલા			૩૬૨		ચરા	૮૫૩	૧૨૩-૧૨૪		
તોફરી	૪૦૩૭	૧૦૬-૧૧૦			ચરદા	૮૦૬-૮૧૦	૧૧૭-૧૧૮	૧૬	૪૦
તોજપુર	૩૨૦૩	૪૭૬-૪૮૦			ચલતજ	૧૩૬૧	૨૦૧-૨૦૨		
તોજપુરી	૧૩૦૭	૧૮૬-૧૯૦			ચના	૧૪૪૬	૨૧૧-૨૧૨		
તોરાપુર			૩૩૨		ચાપુ દેવળી	૧૭૬૪	૨૬૧-૨૬૨		
તોરાપુર	૩૭૨	૫૩-૫૪			ચાન	૧૪૬૯	૨૧૩-૨૧૪		
તોરાપુર	૩૬૭૩	૫૪૭-૫૪૮			ચામલા	૩૬૫૭	૫૪૫-૫૪૬		
તોરંગા	૩૦૧૩-૩૦૨૦	૩૦૧-૩૦૨	૭૮	૧૪૬	ચુર	૩૦૭૩	૪૫૭-૪૫૮		
તોલ	૩૮૨૪	૫૬૭-૫૬૮			ચુર	૩૫૫૮	૫૩૧-૫૩૨		
તોલા	૩૪૪૩	૫૧૧-૫૧૨			ચાબ	૨૨૦૭	૩૩૧-૩૩૨		
તોલનપુર	૩૨૨૫-૩૨૨૬	૪૮૧-૪૮૨	૧૭૭	૩૨૦	ચાદલા	૩૧૨૭-૩૧૨૯	૪૬૭-૪૬૮		
તોલપાલ	૪૦૩૮	૬૦૬-૫૧૦			ચાંચલા	૨૫૬૩	૩૮૩-૩૮૪		
તોલપાલ	૨૧૪૫	૩૨૩-૩૨૪			ચાંનલા	૨૮૬૮	૪૨૭-૪૨૮		
તોલુડી			૪૬૬		ચુલા	૨૮૩૫	૪૨૩-૪૨૪		
તોપા	૨૫૦૪	૩૭૫-૩૭૬			દમાવડીઆ	૧૨૨૮	૧૭૬-૧૮૦		
તોપરા	૩૩૭૫	૫૦૬-૫૦૪			દરોલી	૩૬૭૭	૫૪૭-૫૪૮		
તોપરા	૨૩૦૬	૩૪૫-૩૪૬			દત્તવાસ	૨૪૦૭	૩૬૧-૩૬૨		
તોપરામ	૮૧૭	૧૧૬-૧૨૦			દલાણી				૨૮૨
તોપરા	૩૬૨૯	૫૩૬-૫૪૦							
તોપરી	૨૦૬૦-૨૦૬૧	૩૧૫-૩૧૬							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં. પુ. નં.
દધાલિયા	૧૨૮૭	૧૮૭-૧૮૮		દુણી	૨૪૭૫	૩૭૧-૩૭૨	
દધાલીઆ	૩૪૪૪	૫૧૧-૫૧૨		દુદાણા	૧૭૦૫	૨૫૩-૨૫૪	
દમણ	૬૧૬	૯૧-૯૨		દુદાનાવાડા	૨૫૦૮	૩૭૫-૩૭૬	
દયાલપુરા	૨૮૬૯	૪૨૭-૪૨૮		દુધખા	૯૨૩	૧૩૩-૧૩૪	
દરાપરા	૪૫૦	૬૩-૬૪		દુધોડ	૨૬૩૩	૩૯૩-૩૯૪	
દવીઝેર (દીવીયર)	૬૨૦	૯૧-૯૨		દુનતા	૩૨૭૧	૪૮૭-૪૮૮	
દશલાણા	૧૧૮૪	૧૭૩-૧૭૪		દુનાવાડા	૮૬૬	૧૨૫-૧૨૬	
દશાણુપુર			૩૧૯	દુપાડા	૩૩૫૯	૪૯૯-૫૦૦	
દસાડા	૧૧૬૧	૧૬૯-૧૭૦		દુર્ગાપુર ઉર્ફે નવાવાસ	૧૯૦૦	૨૮૫-૨૮૬	
દહાણુ	૬૨૩	૯૧-૯૨		દુધઈ	૧૯૭૧	૨૯૫-૨૯૬	
દહેગામ	૧૨૬૭-૧૨૬૮	૧૮૫-૧૮૬		દુધરેજ	૧૪૩૯	૨૦૯-૨૧૦	
દહેજ	૪૭૧	૬૭-૬૮		દેઉર	૪૦૦૯	૬૦૫-૬૦૬	
દહેવાણુ	૨૬૭	૩૭-૩૮		દેકાવાડા	૧૧૯૨	૧૭૫-૧૭૬	
દાહા	૧૭૦૮	૨૫૩-૨૫૪		દેઢીઆ	૧૯૩૮	૨૯૧-૨૯૨	
દાદર	૬૭૨	૯૯-૧૦૦		દેણુપ	૧૦૭૫	૧૫૭-૧૫૮	
દાદાવસી	૨૭૦૩	૪૦૩-૪૦૪		દેણોક	૨૦૮૭	૩૧૫-૩૧૬	
દાપા (દાસપા)	૨૮૫૫	૪૨૫-૪૨૬		દેત્રોજ	૧૧૯૧	૧૭૩-૧૭૪	
દામા	૭૬૯	૧૧૩-૧૧૪		દેથલી	૧૧૩૧	૧૬૫-૧૬૬	
દાયલાણા	૨૭૬૦	૪૧૧-૪૧૨		દેઢાળ	૨૧૯૦	૩૨૯-૩૩૦	
દારવા	૪૧૭૫	૬૩૩-૬૩૪		દેપાલપુર	૩૩૫૨	૪૯૯-૫૦૦	
દાર	૩૭૦૨	૫૫૧-૫૫૨		દેપોર	૩૬૫૬	૫૪૫-૫૪૬	
દાલવાણા	૭૮૯	૧૧૫-૧૧૬		દેરણા	૨૯૬૯	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૦ ૨૬૪
દાલોદ	૧૧૭૨	૧૭૧-૧૭૨		દેલદર	૨૯૪૨	૪૩૭-૪૩૮	૧૨૬ ૨૫૧
દાવડ	૧૩૦૪	૧૮૯-૧૯૦	૪૮ ૮૩	દેલવાડા	૧૮૨૬	૨૭૧-૨૭૨	૬૮ ૧૩૭
દાવણુગિરિ	૪૦૭૩	૬૧૩-૬૧૪		દેલવાડા	૩૫૨૧-૩૫૨૫	૫૨૫-૫૨૬	૧૪૧ ૨૬૪
દાસજ	૧૦૯૬	૧૫૯-૧૬૦		દેઆવસ	૨૪૬૭	૩૭૩-૩૭૪	
દાહોદ	૩૧૧૨	૪૬૫-૪૬૬		દેવમઠ	૨૩૩૧	૩૪૯-૩૫૦	
દિગ્દાણુ	૩૩૩૮-૩૩૩૯	૪૯૭-૪૯૮		દેવગઠ	૩૬૧૬-૩૬૧૭	૫૩૯-૫૪૦	
દિલ્હી	૩૮૫૧-૩૮૫૬	૫૭૫-૫૭૬	૧૯૭ ૩૫૨	દેવગાણા	૧૬૬૫	૨૪૭-૩૪૮	
દીઓદર	૮૪૩	૧૨૩-૧૨૪		દેવગામ	૨૫૮૨	૩૮૫-૩૮૬	
દીઓર	૧૬૯૪	૨૫૧-૨૫૨		દેવચરાડી	૧૪૪૧	૨૦૯-૨૧૦	
દીનાજપુર	૪૩૮૩	૬૬૭-૬૬૮		દેવડા	૧૨૨૭	૧૭૯-૧૮૦	
દીપાખેડા	૨૩૦૭	૩૪૭-૩૪૮		દેવપુર	૧૯૬૧	૨૯૩-૨૯૪	
દીપાખેડા	૩૩૭૬	૫૦૩-૫૦૪		દેવરિયા	૩૬૨૩	૫૩૯-૫૪૦	
દીયાણા	૨૯૫૩-૨૯૫૪	૪૩૯-૪૪૦	૧૨૯ ૨૫૫	દેવલિયાકલાં	૨૬૦૭	૩૮૯-૩૯૦	
દીવ	૧૮૨૩-૧૮૨૫	૨૭૧-૨૭૨	૬૭ ૧૩૬	દેવલી	૨૫૭૫	૩૮૫-૩૮૬	
દીવાણુદી	૨૫૧૭	૩૭૭-૩૭૮		દેવળિયા	૧૭૦૧	૨૫૧-૨૫૨	
દુઆ	૭૬૦-૭૬૧	૧૧૧-૧૧૨		દેવા	૨૭૫	૩૯-૪૦	
દુનડા	૨૭૩૦	૪૦૭-૪૦૮		દેવાલ	૩૫૫૫	૫૨૯-૫૩૦	
દુકવા	૮૩૨	૧૨૧-૧૨૨		દેવાસ ભુનિયર	૩૬૯૭	૪૭૭-૪૭૮	
દુકારિયા	૨૬૮૨	૪૦૧-૪૦૨		દેવાસ સીનિયર	૩૧૯૬	૪૭૭-૪૭૮	
				દેવીકાટ	૨૦૫૪	૩૦૯-૩૧૦	
				દેશનોક	૨૪૦૧-૨૪૦૩	૩૫૯-૩૬૦	

કોડમાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકરાદિ સચી

ગામનું નામ	કોડમાં આંક	કોડ નં.	વિ.નં. ગામ નં.	વિ.નં. પૂ.નં.
દેસવપુર	૧૮૭૪	૨૮૧-૨૮૨		
દેડુડી	૨૬૯૮-૨૭૦૧	૪૦૩-૪૦૪		
દેડુ	૩૬૩૯	૫૬૫-૫૬૬		
કોડકા	૩૭૩	૫૩-૫૪		
કોડકા	૩૦૭૮	૪૫૭-૪૫૮		

દોસપાદ

દાંપા	૨૬૩૯	૩૬૩-૩૬૪		
દાંપા	૩૭૪૧	૫૫૫-૫૫૬		
દાંપા	૩૦૫૮	૪૫૫-૪૫૬		
દાંપા	૧૫૦૫	૨૧૯-૨૨૦		
દાંપા	૩૧૧૧	૪૬૧-૪૬૨		
દાંપા	૭૩૬	૧૦૭-૧૦૮	૧૩	૩૫
દાંપા	૪૧૧૨	૬૧૯-૬૨૦		

કોડામ્બા

દાંપા

ધાલુજ	૪૧૮૮	૬૩૫-૬૩૬		
ધાલુજ	૨૬૮૭	૪૦૧-૪૦૨		
ધાલુજ	૨૭૨૦	૪૦૭-૪૦૮		
ધાલુજ	૨૬૬૪	૩૬૭-૩૬૮		
ધાલુજ	૮૬૬	૧૩૧-૧૩૨		
ધાલુજ	૩૩૮૧	૫૦૩-૫૦૪		
ધાલુજ	૨૮૬૪	૪૩૧-૪૩૨		
ધાલુજ	૨૬૫૧	૪૩૬-૪૩૭	૧૨૭	૨૫૨
ધાલુજ	૭૭૬	૧૧૩-૧૧૪		
ધાલુજ	૩૨૫૦	૪૮૫-૪૮૬		
ધાલુજ	૩૦૮૫	૪૫૬-૪૫૭		
ધાલુજ	૨૬૫૫	૩૬૫-૩૬૬		
ધાલુજ	૨૬૦૨	૩૬૯-૩૭૦		
ધાલુજ	૮૬૮	૧૩૩-૧૩૪		
ધાલુજ	૧૬૭૭	૨૬૫-૨૬૬		
ધાલુજ	૪૨૧૫	૬૩૬-૬૩૭		
ધાલુજ	૩૩૮૦	૫૦૩-૫૦૪	૧૮૫	૩૩૩
ધાલુજ	૩૪૨૦	૫૦૬-૫૦૭		
ધાલુજ	૨૬૬	૩૭-૩૮		
ધાલુજ	૩૩૧૩	૪૬૩-૪૬૪		
ધાલુજ	૩૬૬૬-૩૬૬૮	૫૪૬-૫૪૭	૧૬૭	૩૦૮
ધાલુજ	૩૧૦૪	૪૬૧-૪૬૨		
ધાલુજ	૩૩૨૫	૪૬૫-૪૬૬		
ધાલુજ	૩૬૬૭	૬૦૩-૬૦૪		
ધાલુજ	૨૫૫૪	૩૮૧-૩૮૨		
ધાલુજ	૭૬૩	૧૧૧-૧૧૨		

કોડમાં આંક	કોડ નં.	વિ.નં. ગામ નં.	વિ.નં. પૂ.નં.
૭૭૨	૧૧૩-૧૧૪		
૨૮૫૭	૪૨૫-૪૨૬		
૭૬૪-૭૬૬	૧૧૧-૧૧૨		
૪૧૭૮	૬૩૫-૬૩૬		
૧૩૩૯	૧૬૫-૧૬૬		
૩૧૫૮	૪૭૬-૪૭૭		
૩૭૧૧	૫૫૧-૫૫૨		
૨૬૬૨	૪૦૩-૪૦૪		
૧૧૫૬	૧૬૬-૧૬૭		
૩૩૨૪	૪૬૫-૪૬૬		
૩૩૪૪-૩૩૪૫	૪૬૭-૪૬૮	૧૮૪	૩૩૨
૩૭૨૨	૫૫૩-૫૫૪		
૪૦૫૬	૬૧૧-૬૧૨		
૧૮૫૧	૨૭૫-૨૭૬		
૧૨૮૪	૧૮૭-૧૮૮		
૧૧૨૬	૧૬૫-૧૬૬		

ધોડાજ

ધુનાડા	૨૫૧૮-૨૫૧૯	૩૭૭-૩૭૮		
ધુનાડા	૪૧૦૧	૬૧૭-૬૧૮		
ધોડાજ	૭૭૭	૧૧૩-૧૧૪		
ધોડાજ	૩૫૮૩	૫૩૩-૫૩૪		
ધોડાજ	૧૮૫૫-૧૮૫૬	૨૭૫-૨૭૬		
ધોડાજ	૧૮૦૮	૧૫૭-૧૫૮		
ધોડાજ	૧૪૧૦	૨૦૫-૨૦૬		
ધોડાજ	૧૩૬૯-૧૪૦૧	૨૦૩-૨૦૪	૫૪	૬૪
ધોડાજ	૧૪૦૬	૨૦૫-૨૦૬	૫૫	૬૬
ધોડાજ	૩૦૧૫	૪૪૭-૪૪૮		
ધોડાજ	૩૭૭૬	૫૦૩-૫૦૪		
ધોડાજ	૧૫૬૬	૨૨૧-૨૨૨		
ધોડાજ	૩૬૪૦	૫૬૫-૫૬૬		
ધોડાજ	૧૪૪૮	૨૦૬-૨૦૭		
ધોડાજ	૧૪૨૩	૨૨૧-૨૨૨		
ધોડાજ	૧૪૪૪-૧૪૪૫	૨૦૬-૨૦૭		
ધોડાજ	૨૮૮૯	૫૮૧-૫૮૨		
ધોડાજ	૧૬૬૭	૨૬૫-૨૬૬		
ધોડાજ	૨૧૮૧	૩૨૭-૩૨૮		
ધોડાજ	૮૨૧	૧૩૩-૧૩૪		
ધોડાજ	૨૫૩-૨૫૪	૩૫-૩૬		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
નડોદ	૬૦૧	૮૭-૮૮		
નખીપુરા	૪૨૧૬	૬૩૯-૬૪૦		
નમાણા	૩૬૫૧	૫૪૩-૫૪૪		
નયાગામ	૩૭૦૩	૫૫૧-૫૫૨		
નરસંડા	૨૫૨	૩૫-૩૬		
નરસીંગઢ	૩૩૬૭	૫૦૧-૫૦૨		
નરસીંગપુર(કેડેલી)	૪૨૦૨-૪૨૦૩	૬૩૭-૬૩૮		
નરેડી	૧૯૫૦	૨૯૧-૨૯૧		
નરેડા	૧૨૫૪	૧૮૩-૧૮૪	૪૭	૮૨
નરોલી (દમણ)	૬૪૧	૯૩-૯૪		
નવસારી	૬૦૪	૮૯-૯૦		
નવસારી સ્ટેશન	૬૦૪	૮૯-૯૦		
નવાગામ	૨૧૧	૨૯-૩૦		
નવાગામ	૧૫૧૧	૨૧૯-૨૨૦		
નવા જોગાપુરા	૨૮૯૧	૪૩૧-૪૩૨		
નવાપુરા	૨૬૫	૩૭-૩૮		
નવા સંઘપુર	૧૨૪૫	૧૮૧-૧૮૨		
નવીનાર	૧૮૭૩	૨૮૧-૨૮૨		
નળખેડા	૩૪૬૯	૫૧૫-૫૧૬		
નળિયા	૧૯૨૩	૨૮૭-૨૮૮	૭૩	૧૪૨
નહારગઢ	૩૩૬૮	૫૦૧-૫૦૨		
નાઇ	૩૫૨૭	૫૨૫-૫૨૬		
નાગઢા	૩૨૬૧	૪૮૭-૪૮૮		
નાગઢા	૩૩૩૫	૪૯૭-૪૯૮		
નાગઢા (અદ્યદ્વ)	૩૫૧૯	૫૨૫-૫૨૬	૧૮૯	૩૩૬
નાગપુર	૪૧૮૫-૪૧૮૬	૬૩૫-૬૩૬		
નાગરેયા	૧૯૪૧	૨૯૧-૨૯૨		
નાગલપુર	૧૮૯૨	૨૮૩-૨૮૪		
નાગાભુન શુક્ર			૪૮૧	
નાગોર	૨૩૮૭-૨૩૮૩	૩૫૭-૩૬૦	૯૫	૧૯૮
નાગુયાણા	૭૦૭	૧૦૩-૧૦૪		
નાગેશ્વર (ઉ-હેલ)	૩૪૪૨	૫૧૧-૫૧૨		
નાગોળા	૨૫૯૭	૩૮૭-૩૮૮		
નાયનગાંવ	૪૧૯૩	૬૩૭-૬૩૮		
નાડલાઈ	૨૭૮૭-૨૭૯૭	૪૧૫-૪૧૮	૧૦૯	૨૨૧
નાડોલ	૨૭૯૮-૨૮૦૧	૪૧૭-૪૧૮	૧૧૦	૨૨૫
નાણા	૨૮૨૨	૪૨૧-૪૨૨	૧૧૪	૨૩૦
નાદેડ	૪૧૫૮	૬૨૯-૬૩૦		
નાદોત્રા	૭૯૦	૧૧૫-૧૧૬		
નાથદારા	૩૫૮૨	૫૩૩-૫૩૪		
નાથનગર	૪૩૪૭	૬૬૧-૬૬૨	૨૬૦	૪૮૬
નાદાણા જોધારો	૨૭૦૬	૪૦૫-૪૦૬		
નાનપુર	૩૬૧૮	૪૬૫-૪૬૬		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
નાનરવાડા	૨૯૫૫	૪૩૯-૪૪૦		
નાના આસંબીઆ	૧૮૮૬	૨૮૩-૨૮૪		
નાના પોશીના				૬૦.
નાના પોશીના	૧૩૧૯	૧૯૧-૧૯૨		
નાના ભાણિયા	૧૮૭૬	૨૮૧-૨૮૨		
નાના રાણીવાડા	૩૦૬૭	૪૫૭-૪૫૮		
નાની ખાખર	૧૮૭૬	૨૮૧-૨૮૨		
નાની ખાવડી	૧૫૧૦	૨૧૯-૨૨૦		
નાની ચંદુર	૯૦૨	૧૩૧-૧૩૨		
નાની રાકુદ્ધ	૧૫૧૩	૨૧૯-૨૨૦		
નાનોદરા	૧૪૦૮	૨૦૩-૨૦૪		
નાનો રતાળિયો	૧૯૫૩	૨૯૩-૨૯૪		
નાપાડ	૩૦૦	૪૧-૪૨		
નાપાસર	૨૪૫૪	૩૬૭-૩૬૮		
નાભા				૩૬૯
નામલી	૩૧૪૭	૪૭૧-૪૭૨		
નાયકા	૨૧૨	૨૯-૩૦		
નાયકા	૯૨૨	૧૩૩-૧૩૪		
નાર	૩૭૧	૫૩-૫૪		
નારદીપુર	૧૨૨૦	૧૭૭-૧૭૮		
નારાદરા	૩૦૪૬	૪૫૩-૪૫૪		
નારાયણ ગઢ	૩૩૮૯-૩૩૯૦	૫૦૩-૫૦૬		
નારાયણપુર	૧૦૪૪	૨૯૧-૨૯૨		
નારોલી	૩૧૦૭	૪૬૧-૪૬૨		
નારોવાલ	૩૮૬૦	૫૭૫-૫૭૬		
નાર્થ મંત્રય				૩૯૨
નાલ	૨૪૫૨-૨૪૫૩	૩૬૭-૩૬૮		
નાલજા	૩૩૪૦-૩૩૪૧	૪૯૯-૪૯૮		
નાવલી		૨૯૯ ૪૧-૪૨		
નાવી	૨૮૮૪-૨૮૮૬	૪૨૯-૪૩૦		
નાશિક	૩૯૬૦-૩૯૬૨	૫૯૭-૫૯૮	૨૧૮	૩૮૦
નાસિક પાસેની જૈન શુક્રાઓ				૩૮૧
નીકુમ	૩૬૯૯	૫૪૯-૫૫૦		
નીકારા	૪૩૨	૬૧-૬૨		
નીતોડા	૨૯૫૨	૪૩૯-૪૪૦	૧૨૮	૨૫૩.
નીતોર	૩૧૬૬	૪૭૩-૪૭૪		
નીપળ	૨૭૬૪	૪૧૩-૪૧૪		
નીપાણી	૪૦૮૯-૪૦૯૨	૬૧૫-૬૧૬		
નીબજ	૩૦૫૯	૪૫૫-૪૫૬		
નીબાજ	૨૬૨૧	૩૯૧-૩૯૨		
નીગોળ	૨૬૨૪	૩૯૧-૩૯૨		
નીમય	૩૪૩૨	૫૦૯-૫૧૦		
નીમય ધાવણી	૩૪૩૦	૫૦૯-૫૧૦		

ગામનું નામ	કોહાનો અંક	કોહા પૂ. નં.	ચિ.નો. ગામ નં.	ચિ.નો. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોહાનો અંક	કોહા પૂ. નં.	ચિ.નો. ગામ નં.	ચિ.નો. પૂ. નં.
નીમઝા	૨૪૮૬	૩૭૩-૩૭૪			પટી	૩૮૮૨-૩૮૮૩	૫૭૨-૫૮૦		
નીમઝાણા	૨૪૮૯	૩૭૩-૩૭૪			પરધરી	૧૫૨૮	૨૨૩-૨૨૪		
નીમાઝ (ધામાછંદા)	૩૬૪૩	૫૪૧-૫૪૨			પરધા	૩૪૦૨	૫૦૫-૫૦૬		
નીરઝાણી	૨૫૧	૩૫-૩૬			પરણ	૭૪૨	૧૦૬-૧૧૦		
નીસરપુર	૩૨૨૮	૪૮૧-૪૮૨			પરણા	૧૫૦૮	૨૧૬-૨૨૦		
નુમોર	૧૧૩૭	૧૬૫-૧૬૬			પરના	૩૩૬૩	૫૦૧-૫૦૨		
નુન	૨૮૬૨	૪૨૭-૪૨૮			પરસવી	૩૬૧૨	૫૩૭-૫૩૮		
નન	૨૯૬૬	૪૪૫-૪૪૬			પરસિયા	૧૩૪૦	૧૯૫-૧૯૬		
નેનાવા	૩૧૦૯	૪૬૧-૪૬૨			પરિયાળા				૩૬૬
નેપાલ			૪૮૬		પરસા	૩૫૭૩	૫૩૩-૫૩૪		
નેવરી	૩૨૬૭	૪૮૭-૪૮૮			પરવાડ	૨૩૮૫-૨૩૮૬	૩૫૭-૩૫૮		
નેવરીઆ	૩૭૮૩	૫૬૧-૫૬૨			પરવેશ	૭૦૧	૧૦૩-૧૦૪		
નેસા	૭૫૫	૧૧૧-૧૧૨			પરવર	૬૩૭	૯૩-૯૪		
નોઆમંડી	૨૪૦૦	૩૫૯-૩૬૦			પરોત્ત	૨૬૪૯	૩૬૫-૩૬૬		
નોઆમા	૩૪૧૫	૫૦૭-૫૦૮			પરનાઆ	૩૮૬૬	૫૭૭-૫૭૮		
નોપલુવર	૧૭૪૧	૨૫૬-૨૬૦			પમી	૧૮૬૨	૨૭૬-૨૮૦		
નોસરા	૨૪૮૭	૩૭૩-૩૭૪			પરખડી	૭૮૪	૧૧૫-૧૧૬		
નોદર	૨૪૬૮	૩૬૬-૩૭૦			પરખડિ	૧૯૨૧	૨૮૭-૨૮૮		
નંદપુર	૨૩૬૩	૮૫૩-૩૫૪			પરડોસ	૧૨૫૭	૧૮૩-૧૮૪		
નંદરખાર	૪૧૧૫	૬૧૯-૬૨૦			પરભણી	૪૧૫૫	૬૨૯-૬૩૦		
નંદરાય	૩૭૪૩	૫૫૫-૫૫૬			પરવરી	૧૭૩૭	૨૫૭-૨૫૮		
નંદાવના	૩૩૮૩	૫૦૩-૫૦૪			પરવા	૩૨૪૫	૪૮૫-૪૮૬		
નંદાસણ	૧૨૦૬	૧૭૭-૧૭૮			પરસરી	૨૩૪૮	૩૫૧-૩૫૨		
નંદિઆમ			૪૭૨		પરસોદા	૩૧૫૩	૪૭૧-૪૭૨		
નાંજામ	૩૯૭૩	૫૯૬-૬૦૦			પરસોદી	૩૮૧૯	૫૬૫-૫૬૬		
નાંદિયા	૨૯૧૩-૨૯૧૫	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૨	૨૪૨	પરવંશ	૩૫૮૭	૫૩૫-૫૩૬		
નાંદિસમા	૩૫૭૦-૩૫૭૧	૫૩૩-૫૩૪			પરેશ	૬૮૮	૧૦૧-૧૦૨		
નીંજાળા	૧૭૪૬	૨૫૬-૨૬૦			પરેશ	૬૯૧	૧૦૧-૧૦૨		
નીંજસોડ	૪૦૨૩	૬૦૭-૬૦૮			પરોડિયા	૩૪૧૧	૫૦૭-૫૦૮		
નીબાડેડા	૩૬૬૬-૩૬૬૮	૫૪૫-૫૪૬			પરોડી (કેવળ બારિયા)	૨૯૦	૪૧-૪૨		
પરપટ્ટાસીડી	૨૨૦૪-૨૨૦૬	૩૩૧-૩૩૨			પરડા	૪૧૬૩	૬૨૯-૬૩૦		
પરપડાડ	૨૩૩૭-૨૩૩૮	૩૫૧-૩૫૨			પરદુલા	૩૧૫૧	૪૭૧-૪૭૨		
પરપાણા (બાટ)	૩૨૪૯	૪૮૫-૪૮૬			પરણા	૩૬૫૮	૫૪૫-૫૪૬		
પરારપડાડી					પરણવા	૨૦૦૫	૨૯૯-૩૦૦		
પરેઆમ	૧૭૫૪	૨૫૬-૨૬૦			પાલીઆ (કસન)	૩૧૫૫	૪૭૧-૪૭૨		
પરબુડા	૪૩૪૨-૪૩૪૫	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૮	૪૭૫	પડાવ	૪૬૯	૬૭-૬૮		
પરલાવડ	૩૨૦૬-૩૨૦૭	૪૭૨-૪૮૦			પડાડપુર				૪૯૯
પરોસણ	૭૩૯	૧૦૭-૨૦૮			પડના	૩૭૬૫	૫૫૬-૫૬૦		
					પરસો	૩૯૭૬	૫૬૬-૬૦૦		
					પરોચા	૪૧૦૪	૬૧૭-૬૧૮		
					પાણીપાપુરા	૪૨૯	૬૧-૬૨		
					પાટી	૧૧૫૩	૧૬૬-૧૭૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.
પાટણ	૯૨૯-૧૦૩૪	૧૩૫-૧૫૨	૨૯	૫૬	પાવડા	૨૮૩૮	૪૨૯-૪૩૦	૧૧૭	૨૩૭
પાટણવાવ	૧૮૪૩	૨૭૫-૨૭૬			પાવા	૨૭૧૫	૪૦૫-૪૦૬		
પાટન	૩૮૧૧	૫૬૫-૫૬૬			પાવાગઢ				૧૯
પાટના ફૂવા	૧૨૮૫	૧૮૭-૧૮૮			પાવાપુરી	૪૩૨૭-૪૩૩૦	૬૫૯-૬૬૦	૨૫૩	૪૫૦
પાટોદી	૨૨૦૮	૩૩૧-૩૩૨			પિયાવા	૧૭૨૦	૨૫૫-૨૫૬		
પાડગોલ	૨૮૦	૩૯-૪૦			પી	૨૫૪૧	૩૭૯-૩૮૦		
પાડીવ	૨૯૮૬	૪૪૩-૪૪૪			પીચિયાક	૨૨૪૪	૩૩૭-૩૩૮		
પાડીવ	૨૯૮૭	૪૪૫-૪૪૬			પીતાસ	૩૭૮૨	૫૬૧-૫૬૨		
પાણુશીણા	૧૪૩૧	૨૦૭-૨૦૮			પીપલરામા	૩૩૧૦	૪૯૩-૪૯૪		
પાદરડી	૨૮૩૬	૪૨૩-૪૨૪			પીપલિયા	૨૭૫૯	૪૧૧-૪૧૨		
પાદરડી	૩૮૪૧	૫૬૯-૫૭૦			પીપલિયા (રાવાજી)	૩૩૯૮	૫૦૫-૫૦૬		
પાદરા	૪૪૭-૪૪૮	૬૩-૬૪			પીપલી	૧૪૧૨	૨૦૫-૨૦૬		
પાદરીઆ	૪૭૪	૬૭-૬૮			પીપલુ	૩૨૪૦	૪૮૩-૪૮૪		
પાદર	૨૧૯૭	૩૨૯-૩૩૦			પીપલોદા	૩૧૬૩	૪૭૩-૪૭૪		
પાદુબડી	૨૨૭૧	૩૪૧-૩૪૨			પીપલોદા (બાગલા)	૩૨૭૨	૪૮૭-૪૮૮		
પાનસર	૧૦૮૪-૧૦૮૪	૧૫૭-૧૬૦	૩૧	૬૪	પીપલોન	૩૪૬૨-૩૪૬૩	૫૧૫-૫૧૬		
પાનેલી-મોટી	૧૮૩૯	૨૭૩-૨૭૪			પીપળ	૧૧૨૩	૧૬૩-૧૬૪		
પાપડદા	૨૫૧૩	૩૭૫-૩૭૬			પીપારીડી	૨૨૨૫-૨૨૨૬	૩૩૩-૩૩૬		
પાખળ	૩૯૩૧	૫૯૩-૫૯૪			પીરમખેટ				૧૧૨
પામેરા	૩૦૫૧	૪૫૩-૪૫૪	૧૫૮	૨૯૭	પીસવાઈ	૧૩૫૭	૧૯૭-૧૯૮		
પામોલ	૧૨૩૪	૧૭૯-૧૮૦			પીલુઆ	૭૮૭-૭૮૮	૧૧૫-૧૧૬		
પારડી (કિલ્લા)	૬૧૩	૯૧-૯૨			પીલુકા	૩૧૦૮	૪૬૧-૪૬૨		
પારડી (નવી)	૪૧૯૬	૬૩૭-૬૩૮			પીલોવણી	૨૬૫૬	૩૯૭-૩૯૮		
પારણ	૨૨૧૦	૩૩૧-૩૩૨			પીસાવા	૨૭૨૧	૪૦૭-૪૦૮		
પારસોલી (રાવજી)	૩૭૨૬	૫૫૩-૫૫૪			પીસાંગન	૨૬૧૪-૨૬૧૫	૩૮૯-૩૯૦		
પારા	૩૧૨૫	૪૬૭-૪૬૮			પુનપુર	૩૮૩૧	૫૬૭-૫૬૮		
પારોલા	૪૧૦૦	૬૧૭-૬૧૮			પુનડી	૧૮૮૫	૨૮૩-૨૮૪		
પારોલી	૩૭૩૯-૩૭૪૦	૫૫૫-૫૫૬			પુના	૩૦૬૮	૪૫૭-૪૫૮		
પાલ	૫૭૧	૮૩-૮૪			પુનાલી	૩૮૩૨	૫૬૭-૫૬૮	૧૯૪	૩૪૫
પાલ	૧૩૨૭	૧૯૩-૧૯૪			પુનંગ	૩૦૬૯	૪૫૭-૪૫૮		
પાલડી	૧૭૫૭	૨૬૧-૨૬૨			પુન્યાખેડી	૩૧૬૫	૪૭૩-૪૭૪		
પાલડી	૨૮૦૮	૪૧૯-૪૨૦			પુર	૩૭૮૪-૩૭૮૮	૫૬૧-૫૬૨		
પાલડી (અણાદરા)	૩૦૫૪	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૭	૨૯૬	પુરાણાઘાટ	૨૨૯૭	૩૪૫-૩૪૬		
પાલડી (દીઆદર)	૮૪૫	૧૨૩-૧૨૪			પુર્ણિયાસીડી	૪૩૭૯	૬૬૭-૬૬૮		
પાલનપુર	૭૧૦-૭૨૨	૧૦૩-૧૦૬	૧૧	૩૨	પૂના	૩૯૧૦-૩૯૧૭	૫૯૧-૫૯૨	૨૧૬	૩૭૯
પાલસોડા	૩૬૯૪	૫૪૯-૫૫૦			પૂરન (પડન)	૨૧૩૬	૩૨૧-૩૨૨		
પાલાસણા	૨૨૩૦	૩૩૫-૩૩૬			પેટલાદ	૨૭૦-૨૭૩	૩૭-૪૦		
પાલિયાદ	૧૪૧૯	૨૦૫-૨૦૬			પેઠામલી	૧૨૪૦	૧૮૧-૧૮૨		
પાલી	૭૦૯	૧૦૩-૧૦૪			પેઠારપુર	૧૧૨૫	૧૬૩-૧૬૪		
પાલી	૨૦૯૫-૨૧૦૩	૩૧૫-૩૧૮	૮૪	૧૭૫	પેથાપુર	૧૩૭૯-૧૩૮૧	૧૯૯-૨૦૦		
પાલીતાણા				૯૮	પેન	૭૦૨	૧૦૩-૧૦૪		
પાલેજ	૪૨૮	૬૧-૬૨							
પાલુંદરા	૧૨૬૩	૧૮૩-૧૮૪							
પાવડી	૨૩૩૬	૩૪૯-૩૫૦							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પુ. નં.
પેરવા	૨૭૪૮	૪૧૧-૪૧૨			ફતાપુરા	૨૮૮૮	૪૨૯-૪૩૦		
પેશાવાડા	૧૪૦૨	૨૦૩-૨૦૪			ફતેમદ	૨૫૮૫	૩૮૫-૩૮૬		
પેશુવા	૨૯૮૦	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૯	૨૭૩	ફતેમદ	૩૩૮૭	૫૦૩-૫૦૪		
					ફતેહાબાદ (અંદામનીમંડર)	૩૩૫૫	૪૯૯-૫૦૦		
પોકરથ	૨૦૫૦-૨૦૫૨	૩૦૯-૩૧૦			ફતેમદ	૧૯૯૪	૨૯૭-૨૯૮		
પોદશ	૩૭૫૯-૩૭૬૦	૫૫૭-૫૬૦			ફથસા	૬૧૯	૯૧-૯૨		
પોલુ	૨૮૫૩	૪૨૫-૪૨૬			ફરાંથી	૧૮૮૨	૨૮૩-૨૮૪		
પોમાવા	૨૭૪૦	૪૦૯-૪૧૦			ફરુહાબાદ	૪૨૬૪	૬૪૯-૬૫૦		
પોપનાડ	૭૦૩	૧૦૩-૧૦૪			ફરીફકાટ				૩૬૮
પોર	૧૩૮૪	૨૦૧-૨૦૨			ફચટન	૪૦૦૮	૧૦૫-૧૦૬		
પોરબંદર	૧૮૩૧-૧૮૩૩	૨૭૩-૨૭૪			ફચોલિ	૨૦૪૨-૨૦૪૯	૩૦૭-૩૧૦		
પોસલિયા	૨૮૯૩	૪૩૧-૪૩૨			ફચોલિ	૨૨૫૨-૨૨૫૩	૩૩૯-૩૪૦	૯૩	૧૬૬
પોસાલા	૨૧૯૩	૩૨૯-૩૩૦							
પોસીતજી	૩૦૫૩	૪૫૫-૪૫૬			ફાજલકા	૩૮૮૦-૩૮૮૧	૫૭૯-૫૮૦		
					ફરનીસમંજ	૪૩૮૭	૧૬૬-૧૭૦		
પંચાસર	૯૧૯	૧૩૩-૧૩૪	૨૬	૫૨	ફાલના	૨૬૮૮	૪૦૧-૪૦૨		
પાંચડા	૭૮૦	૧૧૩-૧૧૪			ફીણાવ	૩૭૦	૫૩-૫૪		
પાંચુ	૨૪૫૧	૩૬૭-૩૬૮			ફીગીબાદ	૪૨૬૮	૬૪૯-૬૫૦		
પાંચેડ	૩૧૫૨	૪૭૧-૪૭૨			ફુગણી	૨૯૯૫	૪૪૫-૪૪૬		
પાંચોદ	૧૧૩૬	૧૬૫-૧૬૬			ફુડા	૧૨૪૨	૧૮૧-૧૮૨		
પાંચોડીઆ	૨૬૫૭	૩૬૭-૩૬૮			ફુલિયા	૨૬૦૧	૩૮૬-૩૮૭		
પાંચાવાડા	૭૭૭	૧૦૭-૧૦૮			ફુલેરા				૨૭૫
પિંડકાદાનખાન	૩૮૭૨	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૩	૩૬૫	ફેદરા	૧૪૧૩	૨૦૫-૨૦૬		
					ફેદાણી	૩૦૭૭	૪૫૭-૪૫૮		
પીંડવાડા	૨૮૨૩-૨૮૨૪	૪૨૧-૪૨૨	૧૧૫	૨૩૨					
પીંખળામ	૩૬૫૬	૫૬૭-૫૬૮			ફેરાબાદ	૪૨૮૬	૬૫૩-૬૫૪		
પુંજનપરા	૧૨૧૭	૧૭૭-૧૭૮			બકુતરા	૨૦૧૨	૩૦૧-૩૦૨		
પુંધરા	૧૩૫૬	૧૬૭-૧૬૮			બગરી	૨૭૫૫	૪૧૧-૪૧૨		
					બખવાડા	૧૧૪	૯૧-૯૨		
પિંડ	૪૦૩૫	૬૦૭-૬૦૮			બમસરા	૧૭૬૨	૨૬૧-૨૬૨		
					બમાણા (નીમચ)	૩૪૨૯	૫૦૯-૫૧૦		
મનપગડ	૨૩૧૮-૨૩૨૯	૩૪૭-૩૫૦			બગોદાબાદ	૨૩૭૫	૩૫૫-૩૫૬		
મનપગંજ	૪૩૮૧	૬૬૭-૬૬૮			બાજોડા	૩૭૯૪	૫૬૩-૫૬૪		
મનપનગર	૪૬૧	૬૯-૭૦			બાજોડા	૪૨૩૧	૬૨૫-૬૨૬		
મનપરાપરણ	૧૮૦૭-૧૮૧૬	૨૬૯-૨૭૦	૬૫	૧૩૪	બાજોડા	૧૧૬૭	૧૭૧-૧૭૨		
મયાગ-અંદાહાબાદ				૪૬૮	બાજોડા	૩૨૩૬-૩૨૩૯	૪૮૩-૪૮૪		
					બાજોડા (નિટા)	૪૨૩૧	૬૪૧-૬૪૨		
મગપર	૧૯૬૬	૨૯૯-૩૦૦			બાંલી	૨૬૦૮	૩૮૯-૩૯૦		
					બાંલી	૩૮૦૧	૫૬૩-૫૬૪		
મંત્રીઆ	૧૨૭૧	૧૮૫-૧૮૬			બાંલી	૨૭૫૪	૪૧૧-૪૧૨		
મંત્રીન	૧૨૪૮	૧૮૧-૧૮૨			બાંલી	૩૪૬૭	૫૧૫-૫૧૬		
					બાંલી	૩૪૪૨	૫૨૭-૫૨૮		
મોદેડા	૨૫૭૪	૩૮૫-૩૮૬							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.
ખડામુઆ	૩૭૪૬	૫૫૭-૫૫૮			ખલાદ	૧૦૫૭	૧૫૫-૧૫૬		
ખડા વિઠોડા	૨૬૩૫-૨૬૩૬	૩૯૩-૩૯૪			ખલોલ	૧૧૪૬	૧૬૭-૧૬૮		
ખડી ખરસોદ	૩૨૪૭	૪૮૫-૪૮૬			ખલુંદા	૨૬૨૨	૩૯૧-૩૯૨		
ખડી જીવત	૨૭૬૧	૪૧૧-૧૧૨			ખસમતનગર	૪૧૫૪	૬૨૭-૬૨૮		
ખડી રાવલીઆ	૩૫૬૭	૫૩૧-૫૩૨			ખસી	૩૭૨૭	૫૫૩-૫૫૪		
ખડી સાદડી	૩૬૬૫	૫૪૯-૫૫૦			ખસુ	૭૩૩	૧૦૭-૧૦૮		
ખડુ	૨૫૨૫	૩૭૭-૩૭૮			ખહીએલ	૧૨૬૪	૧૮૩-૧૮૪		
ખડોદ	૩૪૬૪	૫૧૫-૫૧૬			ખહુધાન	૫૬૫	૮૭-૮૮		
ખડોદા	૩૮૩૦	૫૬૭-૫૬૮	૧૯૩	૩૪૫	ખાએટ	૧૯૦૫	૨૮૫-૨૮૬		
ખડોત	૪૨૮૧	૬૫૧-૬૫૨			ખાકરા	૨૮૬૦	૪૨૫-૪૨૬		
ખડોદા	૩૧૪૯	૪૭૧-૪૭૨			ખાગ	૩૨૧૮	૪૮૧-૪૮૨		
ખદનાવર	૩૩૧૭-૩૩૧૮	૪૯૩-૪૯૬			ખાગપુરા	૩૫૩૪	૫૨૭-૫૨૮		
ખદનોર	૩૮૨૨	૫૬૭-૫૬૮			ખાગરા	૨૧૭૯-૨૧૮૦	૩૨૭-૩૨૮		
ખદરખા	૧૩૯૬	૨૦૩-૨૦૪			ખાગરોડ	૩૩૯૯	૫૦૫-૫૦૬		
ખદામીની જૈન શુકા				૩૮૭	ખાગલી	૩૨૬૮	૪૮૭-૪૮૮		
ખધેરા	૨૫૮૧	૩૮૫-૩૮૬			ખાગોર	૩૭૮૧	૫૬૧-૫૬૨		
ખનકા ખેડા	૩૭૪૪	૫૫૫-૫૫૬			ખાજના	૩૩૧૨	૪૯૩-૪૯૪		
ખનકોડા	૩૮૩૩-૩૮૩૪	૫૬૭-૫૬૮			ખાજપરા	૫૮૫	૮૫-૮૬		
ખનાડ	૨૨૧૩	૩૩૩-૩૩૪			ખાડી	૩૫૯૮	૫૩૫-૫૩૬		
ખનારસ	૪૨૮૭-૪૨૯૬,				ખાડમેર	૨૧૨૧-૨૧૨૭	૩૧૯-૩૨૨	૮૬	૧૮૦
	૪૩૦૩-૪૩૧૦	૬૫૩-૬૫૬	૨૪૬	૪૩૪	ખાડા	૧૯૦૬	૨૮૫-૨૮૬		
ખનેડા	૩૭૫૦	૫૫૭-૫૫૮			ખાદનવાડી	૨૮૪૫-૨૮૪૬	૪૨૩-૪૨૬		
ખનેડીઆ	૩૨૪૬	૪૮૫-૪૮૬			ખાદરગી (વીથરોધ)	૨૦૦૦	૨૯૯-૩૦૦		
ખનેડીઆ	૩૭૫૬	૫૫૭-૫૫૮			ખાદલપુર	૪૧૦૭	૬૧૯-૬૨૦		
ખન્ડુ	૩૮૭૪	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૫	૩૬૬	ખાપલા	૩૦૬૬	૪૫૫-૪૫૬		
ખયાના	૨૪૭૪	૩૭૧-૩૭૨			ખાખાગામ	૨૭૧૯	૪૦૭-૪૦૮		
ખરખેડા	૨૩૯૯	૩૫૯-૩૬૦			ખામણગામ	૨૬૩	૩૭-૩૮		
ખરડિયા (આંખલી)	૩૪૨૫	૫૦૯-૫૧૦			ખામોસણા	૧૦૮૯	૧૫૯-૧૬૦		
ખરડીઆ (લાલજી)	૩૧૭૮	૪૭૫-૪૭૬			ખારડોલી	૫૮૯	૮૫-૮૬		
ખરદ્વાન				૪૯૮	ખારસી	૪૦૮૦	૬૧૫-૬૧૬		
ખરલ	૩૮૦૪	૫૬૩-૫૬૪			ખારામતી	૩૯૪૧	૫૬૫-૫૬૬		
ખરજુટ	૨૯૪૦-૨૯૪૧	૪૩૭-૪૩૮			ખારીઆ	૧૨૬૫	૧૮૫-૧૮૬		
ખરવાડા	૩૫૬૫	૫૩૧-૫૩૨			ખારેજા	૨૦૬-૨૦૮	૨૯-૩૦		
ખરવાહા (ખડવાઈ)	૩૨૬૨	૪૮૭-૪૮૮			ખારોઈ	૧૮૬૫-૧૮૬૬	૨૭૯-૨૮૦		
ખરવાળા (ધેલાશાનુ)	૧૪૧૪	૨૦૫-૨૦૬			ખારાં	૨૩૬૮	૩૫૫-૩૫૬		
ખરસની	૩૮૧૫	૫૬૫-૫૬૬			ખાલદા	૨૯૮૪	૪૪૩-૪૪૪		
ખરાકેડ				૪૪૦	ખાલરવા	૨૦૯૨	૩૧૫-૩૧૬		
ખરેજ	૧૮૩૪	૨૭૩-૨૭૪			ખાલવાડા	૨૫૦૫	૩૭૫-૩૭૬		
ખરેડી	૩૩૫૧	૪૯૯-૫૦૦			ખાલસાસણુ	૧૧૯૬	૧૭૫-૧૭૬		
ખરેલી	૩૩૦૭	૪૯૩-૪૯૪			ખાલવા	૧૩૭૪	૧૯૯-૨૦૦		
ખલદાણા	૧૪૫૫	૨૧૧-૨૧૨			ખાલા	૨૨૩૩	૩૩૫-૩૩૬		
ખલવના	૨૭૨૫	૪૦૭-૪૦૮			ખાલા	૨૫૦૭	૩૭૫-૩૭૬		
ખલાણા	૨૭૩૬	૪૦૭-૪૦૮			ખાલાઘાટ	૪૧૯૮	૬૩૭-૬૩૮		
					ખાલાપુર	૪૧૯૦-૪૧૯૧	૬૩૫-૬૩૮		

ગામનું નામ	કોશમાં આંક	કોશ પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોશમાં આંક	કોશ પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.
બાલી	૨૬૬૬-૨૬૬૮	૩૯૭-૪૦૦	૧૦૦	૨૦૬	બેઝવાડા	૪૧૩૯	૬૨૫-૬૨૬	૨૩૧	૩૯૪
બાલુચર	૪૩૫૪-૪૩૫૭	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૨	૪૮૮	બેઝમા	૩૩૪૬	૮૯૭-૮૯૮		
બાલોતર	૨૨૧૭-૨૨૧૮	૩૩૩-૩૩૪			બેઝમીદાસ	૪૦૯૪	૬૧૭-૬૧૮		
બાલોતરા	૨૧૩૧-૨૧૩૪	૩૨૧-૩૨૨			બેઝમા	૨૯૭	૪૧-૪૨		
બાલોતરી	૮૨૬	૧૧૯-૧૨૦			બેઝા	૨૮૧૮-૨૮૨૦	૮૧૯-૮૨૨	૧૧૩	૨૩૦
બાલોદા (બા)	૩૨૪૪	૪૮૫-૪૮૬			બેલુષ	૮૧૮	૧૧૯-૧૨૦		
બાલોદા	૧૫૨૬	૨૨૧-૨૨૨			બેલુસા	૭૦૮	૧૦૩-૧૦૪		
બાલસ	૩૭૧૩	૫૫૧-૫૫૨			બેલુસ	૪૨૨૦	૬૪૧-૬૪૨		
બાલસા	૧૪૦૩	૨૦૩-૩૦૪			બેલસા	૩૫૫૬	૫૨૯-૫૩૦		
બાલસી	૨૯૯૧	૪૪૫-૪૪૬			બેલસાલી	૩૬૨૮	૫૩૯-૫૪૦		
બાસોદા	૩૩૦૪	૪૯૩-૪૯૪			બેલુઆ	૧૨૯૫	૧૮૯-૧૯૦		
બાસોદા (મંજ)	૩૩૦૫	૪૯૩-૪૯૪			બેલુગાંવ	૪૦૯૮	૬૧૭-૬૧૮		
બિમ્બડોદ	૩૧૪૫	૪૬૯-૪૭૦	૧૭૧	૩૧૬	બેલુ	૧૪૭૬	૨૧૫-૨૧૬		
બિયાવર	૨૬૨૯-૨૬૩૧	૩૯૨-૩૯૩			બેલુ	૧૯૯૩	૨૯૭-૨૯૮		
બિયાવર (જૂડ)	૨૬૩૨	૩૯૩-૩૯૪			બેલુપુરસીટી	૩૯૮૫	૬૦૧-૬૦૨		
બિહાર	૪૩૪૦-૪૩૪૧	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૭	૪૭૩	બેલારી	૪૦૭૦	૧૧૩-૧૧૪		
બીકાનેર	૨૪૧૪-૨૪૪૨	૩૬૧-૩૬૬			બેળવા	૨૨૨૩	૩૩૩-૩૩૪		
બીગોદ	૩૭૩૧	૫૫૫-૫૫૬			બેરીમગા	૨૨૬૪	૩૩૩-૩૩૪		
બીહાર	૩૩૫૭	૪૯૯-૫૦૦			બોદા	૨૮૪૩	૪૨૩-૪૨૪		
બીજેનગર	૨૬૧૨	૩૮૯-૩૯૦			બોદાવાડા	૧૦૯૧	૧૫૯-૧૬૦		
બીહુડા	૨૨૦૧	૩૩૧-૩૩૨			બોદાદ	૧૪૧૭-૧૪૧૮	૨૦૫-૨૦૬		
બીહુડા	૨૧૩	૨૯-૩૦			બોદેલી	૪૪૫	૬૩-૬૪		
બીહવાસ	૩૩૨૧	૪૯૫-૪૯૬			બોનગમજ (પાલિયા)	૩૪૧૨	૫૦૭-૫૦૮		
બીહડા	૧૮૮૧	૨૮૧-૨૮૨			બોપા	૨૬૬૯	૩૯૯-૪૦૦		
બીદાસર	૨૪૫૫	૩૬૭-૩૬૮			બોરબેડા	૩૧૭૨	૪૭૩-૪૭૪		
બીનોલી	૪૨૮૦	૬૫૧-૬૫૨			બોરડી	૬૨૧	૯૧-૯૨		
બીરાંદિયા (મેળાવાળા)	૨૬૨૮	૩૯૧-૩૯૨			બોરવાડા	૮૯૭	૧૩૧-૧૩૨		
બીરાડા	૨૨૪૦-૨૨૪૩	૩૭૭-૩૭૮			બોરસદ	૨૫૬-૨૫૮	૩૭-૩૦		
બીરાવસ	૧૫૪૮	૩૮૩-૩૮૪			બોરા	૩૩૧૪	૪૯૩-૪૯૪		
બીલીમોરા	૬૦૮	૮૯-૯૦			બોરાલુ	૩૬૨૬	૫૩૯-૫૪૦		
બીમોદા	૧૩૬૧	૧૯૭-૧૯૮			બોરાવાડા	૨૨૭૫	૩૪૧-૩૪૨		
બીસાસા	૨૧૧૩	૩૧૯-૩૨૦			બોરી	૩૧૨૬	૪૬૭-૪૬૮		
બુઝલુ	૮૨૪	૧૧૯-૧૨૦			બોરી	૩૪૧૯	૫૦૭-૫૦૮		
બુડા	૩૩૯૧	૫૦૫-૫૦૬			બોરીઆલી	૧૧૩૯	૧૧૫-૧૧૬		
બુડીવાડા	૨૧૯૯	૩૩૧-૩૩૨			બોરીઝ	૧૩૮૨	૨૦૧-૨૦૨		
બુઝલુ	૧૬૬૧	૨૪૫-૨૪૬			બોરીગપેડ	૪૧૩૪	૬૨૫-૬૨૬		
બુઝરા	૨૮૬૪	૪૨૭-૪૨૮			બોડ	૧૨૧૫	૧૭૭-૧૭૮		
બુઝરાનપુર	૪૨૨૮-૪૨૩૦	૬૪૧-૬૪૨			બોરેન્દા	૨૨૩૫	૩૩૫-૩૩૬		
બુઝી	૨૬૯૪	૪૦૩-૪૦૪			બોલારામ	૪૧૫૦	૬૨૭-૬૨૮		
બુઝારી	૫૮૬	૮૫-૮૬			બોલીઆ	૩૪૫૧	૫૧૩-૫૧૪		
બેમુ	૩૭૨૩-૩૭૨૪	૫૫૩-૫૫૪			બાંટ	૩૦૬૨	૪૫૫-૪૫૬		
બેમોર	૧૧૩૩	૧૬૫-૧૬૬			બાંટવા	૧૮૩૦	૨૭૩-૨૭૪		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ. નં.
આંડીઆ	૧૯૨૬	૨૮૯-૨૯૦			ભાડોતરા	૩૦૮૬	૪૫૯-૪૬૦		
આંભડાઈ	૧૯૦૭	૨૮૫-૨૮૬			ભાણુવડ (જમ)	૧૮૩૬-૧૮૩૭	૨૭૩-૨૭૪		
આંતા	૨૬૪૭	૩૯૫-૩૯૬			ભાત	૧૩૯૫	૨૦૩-૨૦૪		
આંદનવાડા	૨૫૯૧	૩૮૭-૩૮૮			ભાદરવા	૩૭૪	૫૩-૫૪		
બુદીશહેર	૨૩૫૦-૨૩૫૧	૩૫૧-૩૫૪			ભાદરવાઉ	૨૬૮૧	૪૦૧-૪૦૨		
બેંગલોર	૪૧૩૦-૪૧૩૧	૬૨૫-૬૨૬			ભાદરા	૨૪૬૭	૩૬૯-૩૭૦		
બેંગલોર (કે-ટો-મે-ટ)	૪૧૩૫	૬૨૫-૬૨૬			ભાદરાજી	૨૪૮૩	૩૭૧-૩૭૨		
બ્યાડગી	૪૦૭૨	૬૧૩-૬૧૪			ભાદરોડ	૧૭૦૯	૨૫૩-૨૫૪		
બ્યાવરા	૩૩૬૬	૫૦૧-૫૦૨			ભાદરોડા (ભાદોડા)	૩૬૮૭	૫૪૯-૫૫૦		
બ્રહ્મસર	૨૦૫૩	૩૦૯-૩૧૦			ભાભેર	૮૪૮	૧૨૩-૧૨૪		
બ્રહ્માણુવા	૧૦૫૦	૧૫૩-૧૫૪			ભાનપુરા	૨૩૪૨-૨૩૪૭	૩૫૧-૩૫૨		
બ્રાહ્મણવાડા	૧૧૦૬	૧૬૧-૧૬૨			ભાનપુરા	૩૫૮૦	૫૩૩-૫૩૪		
બ્રાહ્મણવાડા	૨૯૭૯	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૮	૨૭૧	ભાનસહીવડા	૩૯૮૧	૬૦૧-૬૦૨		
બ્રીજનગર	૨૩૫૫-૨૩૫૬	૩૫૩-૩૫૪			ભામરા	૩૦૫૭	૪૫૫-૪૫૬		
ભગવાનપુરા	૩૭૭૯	૫૬૧-૫૬૨			ભામખત્રા	૬૮૭	૧૦૧-૧૦૨		
ભચાઉ	૧૯૭૪	૨૯૫-૨૯૬			ભારજી	૨૯૬૪	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૫	૨૬૦
ભટાણા	૩૧૦૦	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૪	૩૦૬	ભારુદા	૨૯૦૧	૪૩૧-૪૩૨		
ભડલી	૧૯૬૪	૨૯૩-૨૯૪			ભાલક	૧૦૪૭	૧૫૩-૧૫૪		
ભડીઆદ	૧૪૧૧	૨૦૫-૨૦૬			ભાલતા	૨૩૬૫	૩૫૩-૩૫૪		
ભદેસર	૩૭૧૬	૫૫૩-૫૫૪			ભાલુસણા	૧૦૬૨	૧૫૫-૧૫૬		
ભદિલપુર				૪૭૩	ભાલેજ	૨૯૪	૪૧-૪૨		
ભદ્રાવળ	૧૬૯૫	૨૫૧-૨૫૨			ભાલોટ	૩૩૮૬	૫૦૩-૫૦૪		
ભદ્રેશ્વર	૧૮૫૬	૨૭૯-૨૮૦	૭૦	૧૩૮	ભાવનગર	૧૭૨૩-૧૭૩૧	૨૫૫-૨૫૮		
ભમરાણુ	૩૫૦૯	૫૨૩-૫૨૪			ભાવરી	૨૯૫૭	૪૩૯-૪૪૦		
ભરડવા	૮૨૨	૧૧૯-૧૨૦			ભાવી	૨૨૩૪	૩૩૫-૩૩૬		
ભરતપુર	૨૪૭૬-૨૪૭૯	૩૭૧-૩૭૨			ભિન્નમાલ	૨૧૧૫-૨૧૨૦	૩૧૯-૩૨૦	૮૫	૧૭૬
ભરૂચ	૪૭૫-૪૮૬	૬૭-૭૦	૮	૨૫	ભીચોર	૩૭૨૫	૫૫૩-૫૫૪		
ભરૂડી	૩૦૬૫	૪૫૫-૪૫૬			ભીનાય	૨૫૯૩-૨૫૯૬	૩૮૭-૩૮૮		
ભરોડિયા	૧૯૮૯	૨૯૭-૨૯૮			ભીનાસર	૨૪૪૫	૩૬૭-૩૬૮		
ભવરાણી	૨૪૯૬	૩૭૩-૩૭૪			ભીમ	૩૮૨૩	૫૬૭-૫૬૮		
ભવાનીગંજ	૨૩૩૯	૩૫૧-૩૫૨			ભીમગઢ	૩૭૬૭	૫૫૯-૫૬૦		
ભવાનીમંડી	૩૪૭૧	૫૧૫-૫૧૬			ભીમાણા	૨૯૬૩	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૪	૨૬૦
					ભીમાલિયા	૨૬૮૫	૪૦૧-૪૦૨		
ભાઈદર	૬૭૩	૯૯-૧૦૦			ભીમાસર	૧૯૯૭	૨૯૯-૩૦૦		
ભાઉગઢ	૩૩૮૨	૫૦૩-૫૦૪			ભીલડિયા	૭૫૩-૭૫૪	૧૦૯-૧૧૦	૧૪	૩૬
ભાગલપુર	૪૩૪૬	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૯	૪૮૪	ભીલવાડા	૩૭૨૮-૩૭૩૦	૫૫૩-૫૫૬		
ભાગળી	૭૯૬	૧૧૫-૧૧૬			ભીલોટ	૯૦૮	૧૩૧-૧૩૨		
ભાટખેડા	૩૪૦૧	૫૦૫-૫૦૬			ભીવંડી	૭૦૦	૧૦૩-૧૦૪		
ભાટુંદ	૨૬૭૧	૩૯૯-૪૦૦			ભીસરા	૧૯૦૪	૨૮૫-૨૮૬		
ભાડખા	૨૧૦૭	૩૧૭-૩૧૮			ભુજ	૧૯૫૮-૧૯૬૦	૨૯૩-૨૯૪		
					ભુજપુર	૧૮૭૨	૨૮૧-૨૮૨		
					ભુટકિયા	૧૯૯૫	૨૯૯-૩૦૦		

ગામનું નામ	કોશનો આંક	કોશ પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોશનો આંક	કોશ પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
સુવતરા	૮૨૯	૧૨૧-૧૨૨			મગસી	૩૨૦૦	૪૭૭-૪૭૮	૧૭૬	૩૧૯
સુવડ	૧૮૫૫	૨૭૯-૨૮૦			મગોડો	૧૨૭૨	૧૮૫-૧૮૬		
સુવનેશ્વર			૫૦૧		મગીંદ	૩૫૯૭	૫૩૫-૫૩૬		
સુવાણા	૩૫૧૮	૫૨૫-૫૨૬			મગાવા	૧૧૦૧	૧૬૧-૨૬૨		
જુલામ	૨૯૪૮	૪૩૬-૪૪૦			મગજ	૨૫૧૨	૩૭૫-૩૭૬		
જુલાસા	૩૫૬૦	૫૩૧-૫૩૨			મગદર	૭૬૫	૧૧૫-૧૧૬		
જૂરી	૨૮૨૫-૨૮૨૬	૪૨૧-૪૨૨			મગવડી	૩૫૬૪	૫૩૧-૫૩૨		
જૂરીઆ	૧૭૪૪	૨૫૬-૨૬૦			મગેરા	૩૦૦૪	૫૩૭-૫૩૮		
જૂનેડી	૭૩૫	૧૦૭-૧૦૮			મગેવડી	૧૭૬૯	૨૬૧-૨૬૨		
બેરા	૩૮૭૧	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૧	૩૫૭	મટુન	૩૫૩૫	૫૨૭-૫૨૮		
બેલસા	૩૩૦૬	૪૯૩-૪૯૪	૧૮૦	૩૨૫	મડાંદ	૩૦૮૮-૩૦૮૯	૪૫૬-૪૫૭	૧૬૧	૩૦૧
બેવ	૨૯૦૩	૪૩૧-૪૩૨			મડાવલ	૩૨૫૧	૪૮૫-૪૮૬		
બોળાઈ	૧૯૩૯	૨૯૧-૨૯૨			મડા	૧૬૬૦	૨૪૫-૨૪૬		
બોપાલ	૩૩૦૩	૪૯૩-૪૯૪			મડી	૫૮૪	૮૫-૮૬		
બોપાલગઢ (મ.પુ.)	૨૨૩૬-૨૨૩૯	૩૩૫-૩૩૮			મણાદર	૩૦૪૪-૩૦૪૫	૪૫૩-૪૫૪		
બોપાલવર	૩૩૨૮	૪૯૫-૪૯૬	૧૮૨	૩૨૮	મણિયારમઠ				૪૬૦
બોધણી	૧૧૬૫	૧૭૫-૧૭૬	૪૪	૭૬	મળોરા	૨૯૪૯	૪૩૬-૪૪૦		
બોરોલ	૮૨૭	૧૨૧-૧૨૨	૧૮	૪૨	મણદ	૧૧૨૯	૧૬૫-૧૬૬		
બોળાદ	૧૪૦૭	૨૦૩-૨૦૪			મથુરા	૪૨૬૬	૬૪૬-૬૪૭	૨૪૩	૪૨૪
બાંઠાગિયા (કામગિયાના)	૧૬૭૭	૨૪૭-૨૪૮			મટુરા યાનેમલાઈ				૩૯૩
ભંદર	૨૮૨૧	૪૨૧-૪૨૨			મદાસ	૪૧૧૬-૪૧૨૦	૬૦૩-૬૦૪	૨૨૯	૩૮૯
ભભેરી	૪૨૭૯	૬૫૧-૬૫૨			મકુવન	૪૩૧૪-૪૩૨૩	૬૫૭-૬૫૮	૨૪૯	૪૪૨
ભાંડાંપુર	૨૧૬૫	૩૨૯-૩૩૦	૬૦	૧૯૨	મનકંથ	૧૯૮૭	૨૯૭-૨૯૮		
ભાંડાંદેરા	૨૫૦૯	૩૭૫-૩૭૬			મનભાડ	૩૯૭૨	૫૯૬-૬૦૦		
ભાંડુ	૧૦૮૭	૧૫૬-૧૬૦			મનાવર	૩૨૨૯	૪૮૧-૪૮૨		
ભાંડુન	૬૦૦	૮૭-૮૮			મનાસ	૩૩૬૬	૫૦૫-૫૦૬		
ભાંડુપ	૬૯૭	૧૦૧-૧૦૨			મરીયા	૨૯૯૭	૪૪૫-૪૪૬		
ભાંડુક	૪૧૮૩-૪૧૮૪	૬૩૫-૬૩૬	૨૩૯	૮૦૭	મરોલી બનર	૬૦૨	૮૭-૮૮		
ભાંડરી	૨૪૮૦	૩૭૧-૩૭૨			મસકાપુર	૪૧૬૫-૪૧૬૬	૬૩૩-૬૩૪		
બીંડ	૪૨૩૩	૬૪૫-૬૪૬			મસન	૩૯૩૭	૫૯૫-૫૯૬		
બીંડર	૩૫૪૯	૫૨૯-૫૩૦			મસા	૬૭૮-૬૭૯	૬૯-૬૦૦		
બેસરોગઢ	૩૭૨૦	૫૫૩-૫૫૪			મસાણા	૭૩૨	૧૦૭-૧૦૮		
બેસવાડા	૨૮૨૮-૨૮૨૯	૪૨૩-૪૨૪			મસદારગઢ	૩૪૩૩-૩૪૩૪	૫૦૬-૫૦૭	૧૧૨	
બેસાણા	૧૧૪૦	૧૬૫-૧૬૬			મસરોલી	૨૩૪૦	૩૫૧-૩૫૨		
બેસાણા	૨૭૪૯	૪૧૧-૪૧૨			મસાલી	૮૯૪	૧૨૯-૧૩૦		
મંદરપુરા	૪૬૪	૫૬-૬૦			મયુર	૪૦૧૯-૪૦૨૦	૬૦૫-૬૦૬		
મગરનગાવ	૨૬૫૧	૩૬૫-૩૬૬			મમ્લ	૨૬૩૭	૩૯૩-૩૯૪		
મગરદા	૩૩૦૨	૪૬૧-૪૬૨			મહરોલી				૩૫૫
મગરવાડ	૭૯૩	૧૧૫-૧૧૬			મદાગઢ	૩૩૯૫	૫૦૫-૫૦૬		
					મદાન	૨૪૬૪	૩૬૯-૩૭૦		
					મદાસપુર	૪૨૧૪	૬૩૬-૬૪૦		
					મદાનુલુ	૪૦૨૨	૬૦૭-૬૦૮		
					મહિમાપુર	૪૩૫૯-૪૩૬૦	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૪	૪૮૯

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. નં. ગામ	વિ.નો. પૃ. નં.
મહીજ	૨૧૫	૩૧-૩૨		
મહીદપુર	૩૪૩૫-૩૪૩૮	૫૧૧-૫૧૨		
મહુ (હાવણી)	૩૩૪૭	૪૯૯-૫૦૦		
મહુધા	૨૩૫-૨૩૮	૩૩-૩૪		
મહુવા	૧૭૧૦-૧૭૧૧	૨૫૩-૨૫૪	૬૦	૧૧૦
મહુડી	૧૨૪૬	૧૮૧-૧૮૨	૪૬	૮૦
મહેરાવ	૨૮૧	૩૯-૪૦		
મહેશ્વર	૩૨૬૫	૪૮૭-૪૮૮		
મહેસાણા	૧૧૦૮-૧૧૧૮	૧૬૧-૧૬૪	૩૫	૬૭
મહોરેલ	૨૩૩	૩૩-૩૪		
૨૬૭				
માઈલોગાઠ				
માકડી	૪૨૭૨	૬૫૧-૬૫૨		
માકણાજ	૧૧૪૫	૧૬૭-૧૬૮		
માકુંગા	૬૬૮-૬૭૦	૯૭-૯૮		
માઠા	૪૦૮૨-૪૦૮૩	૬૧૫-૬૧૬		
માણસા	૧૩૬૮-૧૩૭૧	૧૯૯-૨૦૦		
માણેકપુર	૧૩૭૨	૧૯૯-૨૦૦		
માતર	૨૩૦	૩૩-૩૪	૨	૧૩
માતર (મીયાં)	૪૨૩	૫૯-૬૦		
માનકુવા	૧૯૬૮	૨૯૫-૨૯૬		
માનચ	૩૫૩૩	૫૨૭-૫૨૮		
૨૭૭				
માનપુર				
માનપુર	૪૧૪	૫૯-૬૦		
માનપુર	૩૦૧૭	૪૪૯-૪૫૦		
માનપુર	૩૩૪૯	૪૯૯-૫૦૦		
મામતખેડા	૩૧૭૯	૪૭૫-૪૭૬		
મારવાડ જંકશન	૨૦૯૩	૩૧૫-૩૧૬		
મારોલ	૩૧૦૧	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૫	૩૦૬
માલગઢ	૨૪૮૨	૩૭૧-૩૭૨		
માલગાંવ	૩૦૫૨	૪૫૩-૪૫૪		
માલણ	૭૭૦	૧૧૩-૧૧૪		
માલણ	૨૯૭૩	૪૪૩-૪૪૪		
માલપુરા	૨૨૯૨-૨૨૯૩	૩૪૩-૩૪૬		
માલવાડા	૨૧૩૫	૩૨૧-૩૨૨		
માલા	૨૭૬૫	૪૧૩-૪૧૪		
માલેગામ	૩૯૫૨	૫૯૭-૫૯૮		
માલેર કોટડા	૩૮૯૯-૩૯૦૦	૫૮૩-૫૮૪	૨૧૧	૩૬૯
માવજીવા	૧૭૬૩	૨૬૧-૨૬૨		
માસર (ગામ)	૪૫૪	૬૫-૬૬		
માસરેડા	૪૫૬-૪૫૭	૬૫-૬૬		
માહીગંજ (રંગપુર)	૪૩૮૪	૬૬૭-૬૬૮		
માહીમ	૬૯૦	૧૦૧-૧૦૨		
માળ	૩૮૩૬	૫૬૯-૫૭૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.
માળિયા	૧૪૭૮	૨૧૫-૨૧૬		
માળુંગા (ઇંગળીઆના)	૩૯૩૩	૫૯૩-૫૯૪		
મિઆના	૩૮૯૧	૫૮૧-૫૮૨		
મિથિલા				૪૮૪
મીરજ	૪૦૪૩	૬૦૯-૬૧૦		
મીરજગામ	૪૦૦૩	૬૦૩-૬૦૪		
મીટડી	૨૮૪૪	૪૨૩-૪૨૪		
મીયાગામ (કરજીયુ)	૪૨૦-૪૨૨	૫૯-૬૦		
મીર (માંડવાડા)	૩૦૦૩	૪૪૭-૪૪૮		
મીરપુર	૩૦૧૪	૪૪૭-૪૪૮	૧૫૨	૨૭૬
મુગડા	૨૧૪૬	૩૨૩-૩૨૪		
મુજપુર	૪૪૯	૬૩-૬૪		
મુજકેરનગર	૪૨૭૬	૬૫૧-૬૫૨		
મુડતરા (શીળીનાળા)	૮૧૪	૧૧૯-૧૨૦		
મુઝાર	૩૯૯૬	૬૦૩-૬૦૪		
મુદડી	૩૩૮૮	૫૦૩-૫૦૪		
મુદરડા	૧૧૪૩	૧૬૭-૧૬૮		
મુધોળ	૪૦૭૫	૬૧૩-૬૧૪		
મુરડાવા	૨૭૫૭	૪૧૧-૪૧૨		
મુરાં	૪૨૩૯	૬૪૫-૬૪૬		
મુશીદાબાદ				૪૯૦
મુલતાન	૩૮૭૬	૫૭૯-૫૮૦	૨૦૬	૩૬૬
મુલથાન	૩૩૧૬	૪૯૩-૪૯૪		
મુલસાણુ	૧૩૩૮	૧૯૩-૧૯૪		
મુલુંડ	૬૯૮	૧૦૧-૧૦૨		
મુસાલિયા	૨૭૫૧	૪૧૧-૪૧૨		
મુસી	૩૭૪૮	૫૫૭-૫૫૮		
મૂળી	૧૪૬૬-૧૪૬૭	૨૧૩-૨૧૪		
મેહિ	૧૩૪૧	૧૯૫-૧૯૬		
મેડતા	૨૨૫૬-૨૨૬૯	૯૪-૧૯૭	૩૩૯	૩૪૨
મેડા	૩૦૪૭	૪૫૩-૪૫૪	૧૫૬	૨૯૫
મેણાર	૩૫૪૮	૫૨૯-૫૩૦		
મેતા	૭૩૦	૧૦૭-૧૦૮		
મેત્રાણા	૮૬૦	૧૨૫-૧૨૬	૨૦	૪૫
મેમદપુર	૭૯૧	૧૧૫-૧૧૬		
મેરઠ સદર	૪૨૭૪	૬૫૧-૬૫૨		
મેરવાડા	૧૧૦૦	૧૬૧-૧૬૨		
મેરાઉ	૧૯૦૧	૨૮૫-૨૮૬		
મેલાણા	૩૭૧૪	૫૫૧-૫૫૨		
મેવાનગર [નાકેડા]				
વીરમપુર	૨૧૩૭-૨૧૩૯	૩૨૧-૩૨૨	૮૭	૧૮૩

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પુ. નં.
ગેવાસા	૩૬૬૯	૫૪૫-૫૪૬		મોદેરા	૧૧૨૦	૧૬૩-૧૬૪	૩૭ ૭૦
ગેસર	૮૬૨	૧૨૫-૧૨૬		મોજુપર	૧૭૧૪	૨૫૫-૨૫૬	
ગોઈ	૩૬૩૨	૫૪૧-૫૪૨		મોની મહેતાના વડાના	૧૫૩૦	૨૨૩-૨૨૪	
ગોક્લસર	૨૪૯૩	૩૭૩-૩૭૪		મોરા	૧૬૪૮	૨૯૧-૨૯૨	
ગોખડકા	૧૬૭૪	૨૪૭-૨૪૮		મોરા	૨૮૫૯	૪૨૫-૪૨૬	
ગોખા	૧૮૫૬	૨૭૯-૨૮૦		મોરા	૪૫૨	૬૩-૬૪	
ગોખાડા	૩૬૬૨	૬૦૧-૬૦૨		મોચીનાખાદ	૪૧૬૨	૬૨૮-૬૩૦	
ગોખાડા	૩૬૬૨	૬૦૧-૬૦૨		મોરકા	૧૩૬૩	૨૦૧-૨૦૨	
ગોખાડા	૩૬૬૨	૬૦૧-૬૦૨		મોરકા લીંગા	૩૭૭૮	૫૬૧-૫૬૨	
મોગર (રેલ)	૨૯૮	૪૧-૪૨		મોરગામ	૨૯૪૬	૫૬૫-૫૬૬	
મોટા	૧૧૩૮	૧૬૫-૧૬૬		મોરશી	૨૯૦૭	૪૩૩-૪૩૪	
મોટા અંગિયા	૧૬૬૬	૨૬૫-૨૬૬		મોરબી	૧૪૭૩-૧૮૭૪	૨૧૩-૨૧૪	
મોટા આસખીયા	૧૮૮૬	૨૮૩-૨૮૪		મોરવણ	૩૬૮૫	૫૪૭-૫૪૮	
મોટા ખડાવ	૪૦૨૬	૬૦૭-૬૦૮		મોરવન (ધારાઈ)	૩૭૧૨	૫૫૧-૫૫૨	
મોટાગામ	૨૯૬૩-૨૯૬૪	૪૪૫-૪૪૬		મોરવાડા	૮૨૦	૧૧૬-૧૨૦	
મોટાગામ	૩૮૨૭	૫૬૭-૫૬૮		મોરસીમ	૨૧૮૬-૨૧૮૭	૩૨૯-૩૩૦	
મોટાગોઈલા	૨૪૮૫	૩૭૧-૩૭૨		મોર	૨૮૭૭	૪૨૯-૪૩૦	
મોટા ગોઈયા	૧૧૬૬	૧૭૧-૧૭૨		મોરવા	૭૭૧	૧૧૩-૧૧૪	
મોટા જુલુડા	૧૨૫૯	૧૮૩-૧૮૪		મોરંગ	૩૫૬૩	૫૩૫-૫૩૬	
મોટા જાલપુર	૮૫૫	૧૨૫-૧૨૬		મોઢનખેડા	૩૨૧૭	૪૮૧-૪૮૨	
મોટા પજાસા	૩૮૩૭	૫૬૬-૫૬૭		મોઢનપુર	૧૨૬૩	૧૮૭-૧૮૮	
મોટા પાટીના	૧૩૩૦-૧૩૩૩	૧૬૩-૧૬૪	૫૨ ૮૯	મોઢનવાડી	૨૨૬૬	૩૪૫-૩૪૬	
મોટા મોટીગામ	૩૮૩૮	૫૬૬-૫૬૭		મોઢના	૩૪૬૮	૫૧૫-૫૧૬	
મોટા મીયા-માગસા	૪૬૪-૪૬૫	૭૧-૭૨		મોઢન-જો-ડાંદા			૩૩૦
મોટા શાહીવાડા	૨૧૪૧	૩૨૩-૩૨૪		મંગલવાડા	૩૬૮૪	૫૪૭-૫૪૮	
મોટા લખમાવા	૨૮૯૯	૪૩૧-૪૩૨		મંચર	૩૬૨૩	૫૬૩-૫૬૪	
મોટા મુરકા	૧૬૭૦	૨૪૭-૨૪૮		મંજલ મથુઆના	૧૬૫૭	૨૬૩-૨૬૪	
મોટી આદેજ	૧૨૨૨	૧૭૬-૧૮૦		મંજલ ઘાટિયા	૧૬૪૩	૨૬૧-૨૬૨	
મોટી ઉનડોલ	૧૬૪૦	૨૬૧-૨૬૨		મંડા	૩૧૮૮	૫૪૯-૫૫૦	
મોટી કોરલ	૪૩૫	૬૧-૬૨		મંડાવા	૨૯૧૮	૪૩૫-૪૩૬	
મોટી ખાખર	૧૮૭૫	૨૮૧-૨૮૨		મંડાવાડા	૨૯૪૪-૨૯૪૬	૪૩૭-૪૩૮	
મોટી ખાવડી	૧૫૦૬	૨૧૬-૨૨૦		મંડાવ	૨૫૧૦	૩૭૫-૩૭૬	
મોટી માર્કાઈ	૧૬૭૬	૨૬૫-૨૬૬		મંડોલ	૩૩૬૨	૫૦૧-૫૦૨	
મોટી મંડુર	૮૯૯	૧૩૧-૧૩૨		મંડોલ	૨૦૩૮-૨૦૪૧	૩૦૭-૩૦૮	૭૬ ૧૬૨
મોટી ઠાં	૧૦૮૮	૧૫૬-૧૬૦		મંડોલી	૧૧૦૨	૧૬૧-૧૬૨	
મોટી બલગાથ	૧૫૨૯	૨૨૩-૨૨૪		મંદસોર	૩૧૮૮-૩૧૮૫	૪૭૫-૪૭૮	૧૭૫ ૩૧૮
મોટી માપડ	૧૮૮૪	૨૭૫-૨૮૦		મંદસોર			૪૮૮
મોટી વાવડી	૧૭૩૮	૨૫૭-૨૫૮		મંદસોર			
મોટી વંડી	૧૬૩૪	૨૮૬-૨૮૭		મંદસોર			
મોટી રનાગિયા	૧૬૫૨	૨૬૩-૨૬૪		મંદસોર			
મોટાપર	૧૫૦૬	૨૧૬-૨૨૦		મંદસોર			
મોટાસા	૧૨૫૩	૧૮૩-૧૮૪		મંદસોર			
મોટી	૩૭૦૮	૫૫૧-૫૫૨		મંદસોર			
મોટી	૩૫૪૦	૫૨૭-૫૨૮		મંદસોર			

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
માંડલ	૧૧૬૮-૧૧૭૧	૧૭૧-૧૭૨			રાજગઢ	૨૪૫૮	૩૬૭-૩૬૮		
માંડલ	૨૭૦૭	૪૦૫-૪૦૬			રાજગઢ	૩૨૧૨-૩૨૧૫	૪૭૯-૪૮૦		
માંડલ	૩૭૮૦	૫૬૧-૫૬૨			રાજગિર	૪૩૩૧-૪૩૩૯	૬૫૯-૬૬૨	૨૫૪	૪૫૩
માંડલગઢ	૩૭૩૩-૩૭૩૪	૫૫૫-૫૫૬			રાજનગર	૩૫૮૪-૩૫૮૫	૫૩૩-૫૩૬	૧૯૦	૩૩૮
માંડલગઢ	૩૩૪૨	૪૯૭-૪૯૮	૧૮૩	૩૨૯	રાજનાંદાવ	૪૨૧૩	૬૩૯-૬૪૦		
માંડલવા	૨૪૯૮	૩૭૩-૩૭૪			રાજપર	૧૪૫૬	૨૧૧-૨૧૨		
માંડવા	૨૫૦	૩૫-૩૬			રાજપર	૨૬૯૬	૪૦૩-૪૦૪		
માંડવી	૫૯૩	૮૭-૮૮			રાજપરા	૧૬૯૩	૨૫૧-૨૫૨		
માંડવી	૧૮૯૩-૧૮૯૮	૨૮૩-૨૮૬			રાજપુર	૭૪૨	૧૦૯-૧૧૦		
માંડા	૨૭૫૦	૪૧૧-૪૧૨			રાજપુર (ધરા)	૮૫૦	૧૨૩-૧૨૪		
માંડાણી	૩૦૩૯	૪૫૩-૪૫૪			રાજપુર	૧૨૦૫	૧૭૫-૧૭૬		
માંડોલી	૮૧૫	૧૧૯-૧૨૦			રાજપુરા	૩૫૫૪	૫૨૯-૫૩૦		
માંદા	૨૬૯૫	૪૦૩-૪૦૪			રાજમહેન્દ્રી	૪૧૪૧	૬૨૭-૬૨૮		
મુંજપુર	૯૧૪-૯૧૫	૧૩૩-૧૩૪	૨૫	૫૨	રાજસેસર	૨૪૧૨	૩૬૧-૩૬૨		
મુંડારા	૨૬૮૯-૨૬૯૧	૪૦૧-૪૦૪			રાજસીતાપુર	૧૪૪૩	૨૦૯-૨૧૦		
મુંદ્રા	૧૮૬૭-૧૮૭૦	૨૮૧-૨૮૨			રાજમ	૪૨૧૭	૬૩૯-૬૪૦		
મુંબઈ	૬૪૨-૬૬૭	૯૫-૯૮			રાજરાવાસ	૩૦૮૨	૪૫૯-૪૬૦		
મુંબઈ	૬૭૧	૯૯-૧૦૦			રાજુર	૩૯૮૭	૬૦૧-૬૦૨		
મૂંગથલા			૨૭૬		રાજુરી	૩૯૨૯	૫૯૩-૫૯૪		
મેંગળવા	૨૧૯૪	૩૨૯-૩૩૦			રાજોદ	૩૩૩૨-૩૩૩૩	૪૯૭-૪૯૮		
મહેસુર	૪૧૩૬	૬૨૫-૬૨૬			રાજપર	૨૮૯૭	૪૩૧-૪૩૨		
યવલેશ્વર	૩૭૩૬	૫૫૫-૫૫૬			રાણપુર	૨૭૭૨-૨૭૭૪	૪૧૩-૪૧૪	૧૦૭	૨૧૪
રખીઆલ	૧૨૮૦	૧૮૭-૧૮૮			રાણપર	૧૯૧૮	૨૮૭-૨૮૮		
રહાજણા	૩૪૧૮	૫૦૭-૫૦૮			રાણપુર	૧૪૨૧-૧૪૨૩	૨૦૫-૨૦૮		
રહાવસ	૨૬૪૨	૩૯૩-૩૯૪			રાણપુર (સોરઠ)	૧૭૬૮	૨૬૧-૨૬૨		
રણાસાણુ	૧૩૫૫	૧૯૭-૧૯૮			રાણાહતી દેવલી	૨૭૬૩	૪૧૩-૪૧૪		
રણુજ	૯૦૯	૧૩૩-૧૩૪			રાણાપુર	૩૧૨૩-૩૧૨૪	૪૬૫-૪૬૮		
રતનગઢ	૨૪૧૧	૩૬૧-૩૬૨			રાણાવાસ	૨૬૪૩	૩૯૫-૩૯૬		
રતનગઢ	૩૬૭૬	૫૪૭-૫૪૮			રાણી ઉર્ફે સરદારગઢ	૨૬૬૧	૩૯૭-૩૯૮		
રતલામ	૩૧૩૧-૩૧૩૨	૪૬૭-૪૭૦	૧૭૦	૩૧૪	રાણીગામ	૨૧૩૦	૩૨૧-૩૨૨		
રતનગિરિ				૪૫૮	રાણી સ્ટેશન	૨૬૬૦	૩૯૭-૩૯૮		
રતનપુરી-નવરોડ	૪૨૮૩-૪૨૮૪	૬૫૧-૬૫૪	૨૪૫	૪૩૪	રાથલી (નાની)	૧૭૦૩	૨૫૩-૨૫૪		
રઆસણુ	૧૨૯૨	૧૮૭-૧૮૮			રાધનપુર	૮૬૯-૮૯૩	૧૨૭-૧૩૦		
રમણીઆ	૨૪૯૪	૩૭૩-૩૭૪			રાનીખેડા	૩૭૧૫	૫૫૩-૫૫૪		
રધાવર્તગિરિ : કુંજરાવર્તગિરિ				૩૨૭	રાનીખેડર	૪૦૭૧	૬૧૩-૬૧૪		
રહિમતપુર	૪૦૧૭	૬૦૫-૬૦૬			રાનેર	૮૩૭	૧૨૧-૧૨૨		
રાઈધલ	૨૪૯૫	૩૭૩-૩૭૪			રાપર	૧૯૯૯	૨૯૯-૩૦૦		
રાખી	૨૪૯૧	૩૭૩-૩૭૪			રાપર (ગઢવાળી)	૧૯૧૫	૨૮૭-૨૮૮		
રાજકોટ	૧૪૮૧-૧૪૮૫	૨૧૫-૨૧૬			રાકુ	૯૦૩	૧૩૧-૧૩૨		
					રામગંજ	૨૩૫૪	૩૫૩-૩૫૪		
					રામનગર	૩૮૭૦	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૦	૩૫૬
					રામપુરા	૭૬૮	૧૧૧-૧૧૨		
					રામપુરા	૧૧૮૫	૧૭૩-૧૭૪		
					રામપુરા	૧૪૬૧	૨૧૧-૨૧૨		

ગામનું નામ	કોશનો આંક	કોશ પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	ગામનું નામ	કોશનો આંક	કોશ પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
રામપુરા	૩૪૦૧-૩૪૧૦	૫૦૭-૫૦૮			રૂપાદેવી (મોદી)	૩૭૬૦	૫૬૩-૫૬૪		
રામસર	૨૫૬૦	૩૮૭-૩૮૮			રેલમપરા	૩૭૫૭	૫૫૭-૫૫૮		
રામસેન	૭૬૨	૧૧૧-૧૧૨	૧૫	૩૮	રેવડા	૨૮૪૬	૪૨૫-૪૨૬		
રામસેન(કામાની)	૩૦૭૦-૩૦૭૧	૪૫૭-૪૫૮			રેવડર	૩૧૦૩	૪૬૧-૪૬૨		
રામા	૩૫૨૦	૫૨૫-૫૨૬			રેવડડા	૭૦૫	૧૦૩-૧૦૪		
રામાલ્હીઆ	૧૮૮૩	૨૮૩-૨૮૪			રેવાસ (દિવા)	૩૪૧૬	૫૦૭-૫૦૮		
રામોલ	૨૭૮	૩૬-૪૦			રેવડાલુ	૩૧૭૩	૪૭૩-૪૭૪		
રામકોટ	૩૮૯૬	૫૮૧-૫૮૨			રેવડા	૨૮૨૮	૪૨૧-૪૨૨		
રામલુ	૧૮૯૧	૨૮૩-૨૮૪			રેવડ	૩૯૦૪	૫૮૩-૫૮૪		
રામધનુજર	૧૯૪૫	૨૯૧-૨૯૨			રેવડા	૪૦૮૮	૬૧૫-૬૧૬		
રામધરીઆ	૩૦૩૬	૪૫૧-૪૫૨			રેવડસન પેઠ	૪૧૩૨	૬૨૫-૬૨૬		
રામપુર	૧૨૫૬	૧૮૩-૧૮૪			રેવાડા	૨૮૯૮	૪૩૧-૪૩૨		
રામપુર	૨૩૬૨	૩૫૩-૩૫૪			રેવડ	૨૫૨૦	૩૭૭-૩૭૮		
રામપુર	૨૫૮૦	૩૮૫-૩૮૬			રેવડા	૭૦૬	૧૦૩-૧૦૪		
રામપુર	૩૦૯૯	૪૬૧-૪૬૨			રેવડિડા	૨૯૫૯-૨૯૬૧	૪૩૬-૪૩૭	૧૩૨	૨૫૮
રામપુર	૩૬૨૫	૫૩૯-૫૪૦			રેવડિયાળા	૧૬૭૬	૨૪૭-૨૪૮		
રામપુર	૪૨૧૮-૪૨૧૯	૬૩૬-૬૪૦			રેવડામ	૩૯૪૫	૫૬૫-૫૬૬		
રાધના (ભોરગનગર)	૪૨૭૮	૬૫૧-૬૫૨			રેવડપુર	૩૧૨૧	૪૬૫-૪૬૬		
રાધીન	૪૦૦૧	૬૦૩-૬૦૪			રેવડાળા	૧૭૪૩	૨૫૯-૨૬૦		
રાધી	૩૭૬૮	૫૫૬-૫૬૦			રેવડા	૩૫૪૫	૫૨૯-૫૩૦		
રાસ	૨૬૨૬	૩૯૧-૩૯૨			રેવડગર	૩૦૦૯	૪૬૩-૪૬૪		
રાઠનગર	૪૨૧૦	૬૩૬-૬૪૦			રેવડપુર	૩૧૨૦	૪૬૫-૪૬૬		
રાધુરી	૩૯૮૪	૬૦૧-૬૦૨			રેવડ	૪૩૭૬	૬૬૭-૬૬૮		
રાગોજ	૩૬૭	૫૧-૫૨			રેવડેજ	૧૧૯૦	૧૭૩-૧૭૪	૪૩	૭૬
રિયા	૮૪૨	૧૨૩-૧૨૪			રેવડે	૫૭૫-૫૮૦	૮૩-૮૬		
રિયા	૨૨૭૩	૩૪૧-૩૪૨			રાધેગ	૧૩૭૭-૧૩૭૮	૧૬૯-૨૦૦		
રીઆમલુ	૩૧૮૩	૪૭૫-૪૭૬			રીંગલુડ	૩૧૮૪-૩૧૮૫	૪૭૫-૪૭૬	૧૭૬	૩૧૭
રીંગોડ	૩૩૨૬	૪૬૫-૪૬૬			સરવાસ	૩૫૩૬	૫૨૭-૫૨૮		
રીછડ	૩૬૫૪	૫૪૩-૫૪૪			સરખાણી	૩૧૧૭	૪૬૫-૪૬૬	૧૬૯	૩૧૩
રીછડી (વારાનગર)	૨૪૫૯	૩૭૩-૩૬૮			સખાર	૧૪૫૭	૨૧૧-૨૧૨		
રીટોલ	૧૩૬૪	૧૬૭-૧૬૮			સખાનો	૪૨૪૩-૪૨૬૨	૬૪૫-૬૪૦	૨૪૧	૪૧૮
રેખ	૩૪૭૦	૫૧૪-૫૧૬			સખાવલી	૩૫૫૭	૫૩૧-૫૩૨		
રેચીન	૩૨૪૨	૪૮૩-૪૮૪			સાંધવાડ				૪૬૩
રેઠ	૩૭૬૬	૫૫૬-૫૬૦			સાંધનાડ-ફાંચિયકુંડ	૪૩૭૧-૪૩૭૪	૬૬૫-૬૬૬	૨૬૬	૪૬૨
રેલીન	૩૪૫૬	૫૧૩-૫૧૪			સરેડી	૧૬૧૦	૨૮૫-૨૮૬		
રેવનગર	૨૫૩૨-૨૫૩૩	૩૭૬-૩૮૦			સણવા	૧૧૨૪	૧૬૩-૧૬૪		
રેવનગર	૩૬૦૭	૫૩૭-૫૩૮			સરીપુર	૧૫૨૭	૨૨૧-૨૨૨		
રેવપર	૯૨૮	૧૩૫-૧૩૬	૨૮	૫૪	સરના	૨૩૦૮	૩૪૭-૩૪૮		
રેવાલ	૧૨૯૧	૧૮૭-૧૮૮			સરના	૩૩૭૭	૫૦૩-૫૦૪		
રેવાલી	૧૬૭૩	૨૪૭-૨૪૮			સરેરા વાવડી	૨૨૨૧	૩૩૩-૩૩૪		
રેવાવસ	૨૧૦૬	૩૧૭-૩૧૮							
*રેવાવસ	૨૫૫૭	૩૮૩-૩૮૪							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
વિહલગઢ (વાંકું)	૧૪૬૦	૨૧૧-૨૧૨			વાંકાનેર	૫૮૮	૮૫-૮૬		
વિહલાપુર	૧૧૮૧	૧૭૩-૧૭૪			વાંકાનેર	૧૪૭૧-૧૪૭૨	૨૧૩-૨૧૪		
વિનોતા	૩૭૦૦	૫૫૧-૫૫૨			વાંકી	૧૮૬૩	૨૭૮-૨૮૦		
વિપુલગિરિ			૪૫૭		વાંકું	૧૮૧૪	૨૮૭-૨૮૮		
વિહાર	૧૩૫૯	૧૯૭-૧૯૮			વાંગી	૪૦૨૯	૬૦૭-૬૦૮		
વીજપાસર	૧૯૭૮	૨૯૫-૨૯૬			વાંગી	૪૦૮૪	૬૧૫-૬૧૬		
વીટા	૪૦૨૫	૬૦૭-૬૦૮			વીંછણ	૧૧૭૯	૧૭૧-૧૭૨		
વીકુંડા	૨૭૧૩	૪૦૫-૪૦૬			વીંછિયા	૧૪૨૦	૨૦૫-૨૦૬		
વીઠ (મોઝ કુઆવાડી)	૧૯૦૯	૨૮૫-૨૮૬			વાંઝ	૬૨૫	૯૧-૯૨		
વીથાણ	૧૯૬૫	૨૯૩-૨૯૪			વીંઝાણ	૧૯૩૩	૨૮૯-૨૯૦		
વીરપુર	૨૮૫	૩૯-૪૦			વાંટાવદર	૧૪૫૪	૨૧૧-૨૧૨		
વીરભગામ	૧૧૪૭-૧૧૫૨	૧૬૭-૧૬૮			વાંઠ	૧૯૫૫	૨૯૩-૨૯૪		
વીરવાડા	૨૯૭૫-૨૯૭૬	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૫	૨૬૭	વાંઠિયા	૧૯૮૧	૨૯૭-૨૯૮		
વીરામી	૨૭૨૪	૪૦૭-૪૦૮			વાંદરા	૬૭૪	૯૯-૧૦૦		
વીરોલી			૨૭૦		વાંઘોરી	૩૯૮૩	૬૦૧-૬૦૨		
વીલેપારલે	૬૭૫	૯૯-૧૦૦			વાંસદા	૬૧૦	૮૯-૯૦		
વીસનગર	૧૦૩૫-૧૦૪૦	૧૫૧-૧૫૨			વાંસવાડા (સ્ટેટ)	૩૮૨૫-૩૮૨૬	૫૬૭-૫૬૮		
વીસલપુર	૨૨૨૮	૩૩૫-૩૩૬			વાંસા	૮૬૭	૧૨૭-૧૨૮		
વીસલપુર	૨૭૨૬	૪૦૭-૪૦૮			વોંધ	૧૯૭૭	૨૯૫-૨૯૬		
વીસાવડી	૧૧૫૭	૧૬૯-૧૭૦			બ્યારા	૪૪૪	૬૩-૬૪		
બુગામ	૩૦૭૨	૪૫૭-૪૫૮			બ્યારા	૫૮૩	૮૫-૮૬		
વેજલપુર	૨૮૯	૪૧-૪૨			સકરપુર	૩૬૫-૩૬૬	૫૧-૫૨		
વેકું (બીશનગઢ)	૨૫૦૬	૩૭૫-૩૭૬			સાનુજ્ય	૧૫૩૨-૧૬૫૮,			
વેડ	૯૦૪	૧૩૧-૧૩૨				૧૬૭૬-૧૬૮૨	૨૨૩-૨૪૬	૫૮	૯૮
વેડા (પીલવાઈ આરોટનું)	૧૩૫૮	૧૯૭-૧૯૮			શાહજહાંપુર	૪૨૮૨	૬૫૧-૬૫૨		
વેડા (વાણીઆ)	૧૨૧૩	૧૭૭-૧૭૮			શાહપુરા	૩૭૯૬-૩૭૯૯	૫૬૩-૫૬૪		
વેડંઆ	૭૪૮	૧૦૯-૧૧૦			શાહાપુર	૩૯૯૨	૬૦૧-૬૦૨		
વેદાણા	૨૮૮૦	૪૨૯-૪૩૦			શિકારપુર	૧૯૮૨	૨૯૭-૨૯૮		
વેરાવળ	૧૮૦૩-૧૮૦૫	૨૬૯-૨૭૦			શિયાટ	૨૫૫૨	૩૮૧-૩૮૨		
વેરાવાલ	૩૮૮૬	૫૮૧-૫૮૨			શિરપુર	૪૧૧૦-૪૧૧૧	૬૧૯-૬૨૦		
વેલાર	૨૯૭૧	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૨	૨૬૪	શિરશાળા	૪૧૦૬	૬૧૭-૬૧૮		
વેલાંગરી	૩૦૪૮	૪૫૩-૪૫૪			શિરશાળા	૪૧૦૮	૬૧૯-૬૨૦		
વેહેવાર	૧૨૫૮	૧૮૩-૧૮૪			શિરોડી	૩૦૦૦	૪૪૫-૪૪૬		
વેળાવદર	૧૪૮૮	૨૧૫-૨૧૬			શિરોહી	૨૯૮૫	૪૪૩-૪૪૪		
વૈભારગિરિ			૪૬૧		શિવગઢ	૩૨૦૪	૪૭૯-૪૮૦		
વૈર	૨૪૭૩	૩૭૧-૩૭૨			શિવગંજ	૨૮૧૧-૨૮૧૭	૪૧૯-૪૨૦		
વૈશાલી			૪૮૬		શિવપુરી	૨૩૬૬-૨૩૬૭	૩૫૫-૩૫૬		
વંથલી:(સોરઠ)	૧૭૫૯	૨૬૭-૨૬૮	૬૪	૧૩૨	શિવા	૧૮૩૮	૨૭૩-૨૭૪		
વંડા	૧૭૧૯	૨૫૫-૨૬૬			શિવાજીનગર (ભાણુરડા)	૩૯૧૮	૫૯૧-૫૯૨		
વાંકી	૨૭૩૯	૪૦૯-૪૧૦			શિહોર (ઘાવણી)	૩૨૯૮	૪૯૧-૪૯૨		

કોશમાં અને વિદ્યપ નોંધમાં આવેલાં ગાયોની અકારણિ સૂચી

[illegible]

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૃ. નં.
સલોદા	૩૫૯૬	૫૩૫-૫૩૬		
સલુંગર	૩૫૦૮	૫૨૩-૫૨૪		
સલ્લા	૭૪૦	૧૦૭-૧૦૮		
સવણા	૩૦૩૭	૪૫૧-૪૫૨		
સવરસા	૨૮૬૫	૪૨૭-૪૨૮		
સવાઈ માધવપુરા	૨૩૭૧-૨૩૭૩	૩૫૫-૩૫૬		
સવાળા	૧૦૪૩	૧૫૩-૧૫૪		
સહાદા	૩૭૬૧	૫૫૬-૫૬૦		
સાખતલી	૩૧૬૯	૪૭૩-૪૭૪		
સાગતલી	૩૪૨૨	૫૦૬-૫૧૦		
સાગર	૪૨૦૯	૬૩૯-૬૪૦		
સાગવાડા	૩૮૪૨	૫૬૯-૫૭૦		
સાગોદિયા	૩૧૪૬	૪૭૧-૪૭૨	૧૭૨	૩૧૬
સાચોર	૩૦૯૧-૩૦૯૫	૪૫૯-૪૬૦	૧૬૩	૩૦૩
સાગપુર	૩૩૬૦	૪૯૯-૫૦૦		
સાઈબા	૨૪૯	૩૫-૩૬		
સાણવાડા	૨૯૩૩	૪૪૩-૪૪૪		
સાણવાડા (જુનું)			૨૫૧	
સાણોદ	૧૨૭૪	૧૮૫-૧૮૬		
સાણુંદ	૧૧૭૩-૧૧૭૪	૧૭૧-૧૭૨		
સાતમ	૬૨૭	૯૩-૯૪		
સાતસોણ	૩૦૯૦	૪૫૯-૪૬૦	૧૬૨	૩૦૩
સાથીઆ	૩૬૧૦	૫૩૭-૫૩૮		
સાથીણ	૨૨૩૧	૩૩૫-૩૩૬		
સાદડા	૩૫૬૮	૫૩૧-૫૩૨		
સાદડી	૨૭૬૬-૨૭૭૧	૪૧૩-૪૧૪		
સાદરા	૧૨૭૯	૧૮૭-૧૮૮		
સાધલી	૪૩૩	૬૧-૬૨		
સાધી	૪૫૧	૬૩-૬૪		
સાબરમતી (રામનગર)	૧૩૯૨	૨૦૧-૨૦૨		
સાબલા	૩૮૨૮	૫૬૭-૫૬૮		
સાબલી	૧૩૧૭-૧૩૧૮	૧૯૧-૧૯૨		
સાલરાઈ	૧૯૩૭	૨૯૧-૨૯૨		
સામખિયાળી	૧૯૭૯	૨૯૫-૨૯૬		
સામટાળંદર	૬૨૪	૯૧-૯૨		
સામેત્રા	૧૦૭૮	૧૫૭-૧૫૮		
સામેત્રી	૧૨૮૧	૧૮૭-૧૮૮		
સાયણ	૫૯૬	૮૭-૮૮		
સાયરા	૩૫૭૬-૩૫૭૮	૫૩૩-૫૩૪		
સાયલા	૧૪૬૨	૨૧૧-૨૧૨		
સાયલા	૨૮૫૦-૨૮૫૧	૪૨૫-૪૨૬		
સારસા	૨૯૬	૪૧-૪૨		
સારંગપુર	૩૩૬૧	૫૦૧-૫૦૨		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૃ. નં.
સારંગી	૩૨૦૬	૪૭૬-૪૮૦		
સાવડી	૧૨૧૪	૧૭૭-૧૭૮		
સાલમગઢ	૩૧૬૭	૪૭૩-૪૭૪		
સાલરિયા	૨૭૦૫	૪૦૫-૪૦૬		
સાલાવાસ	૨૨૪૮	૩૩૭-૩૩૮		
સાવરકુંડલા	૧૭૧૭	૨૫૫-૨૫૬		
સાવણ	૩૩૬૭	૫૦૫-૫૦૬		
સાવર	૨૫૬૬-૨૫૭૦	૩૮૩-૩૮૪		
સાવા	૩૭૧૭	૫૫૩-૫૫૪		
સાસમ	૭૩૪	૧૦૭-૧૦૮		
સાહદા	૪૧૧૩	૬૧૯-૬૨૦		
શિતાનવાસલ	૪૧૨૧	૬૨૩-૬૨૪	૨૩૦	૩૯૦
શિદ્ધપુર	૧૧૦૪-૧૧૦૫	૧૬૧-૧૬૨	૩૪	૬૬
શિનોલી	૩૯૨૫	૫૬૩-૫૬૪		
શિયાણી	૧૪૩૦	૨૦૭-૨૦૮		
શિયાણી	૨૧૨૮	૩૨૧-૩૨૨		
શિયાના	૨૨૦૨-૨૨૦૩	૩૩૧-૩૩૨		
શિયાલકેટ	૩૮૫૯	૫૭૫-૫૭૬	૧૯૮	૩૫૫
શિરપુર-આંતરીકેટ	૪૧૭૦	૬૩૩-૬૩૪	૨૩૮	૪૦૫
શિરોહી	૨૯૨૧-૨૯૩૪	૪૩૫-૪૩૬	૧૨૫	૨૪૬
સીકરા				૧૪૬
સીકંદરાબાદ	૪૧૪૯	૬૨૭-૬૨૮		
સીકંદરાબાદ	૪૨૬૯	૬૪૯-૬૫૦		
સીતાપુર	૧૧૭૮	૧૭૧-૧૭૨		
સીતામઠિ	૨૩૩૨-૨૩૩૫	૩૪૯-૩૫૦		
સીતામઠિ	૩૩૭૧-૩૩૭૪	૫૦૧-૫૦૨		
સીધરથ	૩૦૧૩	૪૪૭-૪૪૮		
સીનોર	૪૨૫-૪૨૬	૬૧-૬૨		
સીતર	૩૯૬૯-૩૯૭૦	૫૯૯-૬૦૦		
સીપોર	૧૦૫૩	૧૫૩-૧૫૪		
સીમલાવદા	૩૩૧૫	૪૯૩-૪૯૪		
સીરસ	૨૪૭૧	૩૬૯-૩૭૦		
સીરીઆરી	૨૬૪૪	૩૯૫-૩૯૬		
સોરોડી	૩૦૫૦	૪૫૩-૪૫૪		
સીલદર	૩૦૦૧-૩૦૦૨	૪૪૫-૪૪૮		
સીલંગઢ	૩૪૪૭	૫૧૧-૫૧૨		
સીવની	૪૨૦૧	૬૩૭-૬૩૮		
સીવની	૪૨૨૪	૬૪૧-૬૪૨		
સીવાસ	૨૬૫૪	૩૯૫-૩૯૬		
સીવેરા	૨૯૭૪	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૪	૨૬૬
સીસરાણા	૭૭૮	૧૧૩-૧૧૪		
સીસારમા	૩૫૨૬	૫૨૫-૫૨૬		
સીસોદરા	૬૩૧-૬૩૨	૯૩-૯૪		

કેહામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારાદિ સૂચી

૪૩

ગામનું નામ	કેહાનો આંક	કેહા પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કેહાનો આંક	કેહા પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૂ. નં.
સોસોદા	૩૬૫૨	૫૪૩-૫૪૪		સોઠકચિયા	૨૫૮૯	૩૮૭-૩૮૮	
સુક્રગામ	૮૨૧	૧૧૬-૧૨૦		સોળજીગઢ	૨૫૧૦	૩૮૩-૩૮૪	
સુખેડા	૩૧૭૦	૪૭૩-૪૭૪		સોળતસોરી	૨૫૪૨-૨૫૫૧	૩૭૬-૩૮૨	
સુખનગર	૨૪૦૮-૨૪૧૦	૩૬૧-૩૬૨		સોળ	૧૨૧૯	૧૭૭-૧૭૮	
સુખનપુરા	૨૩૪૯	૩૫૧-૩૫૨		સોણના	૨૭૭	૩૯-૪૦	
સુખનપર	૧૬૨૫	૨૮૯-૨૯૦		સોનઈ	૩૯૮૨	૧૦૧-૧૦૨	
સુખલપુર મંડી	૩૨૯૫	૪૯૧-૪૯૨		સોનમઢ	૧૭૩૯	૨૫૭-૨૫૮	
સુખલપુર ચહેર	૩૨૯૬	૪૯૧-૪૯૨		સોનચુકા			૪૬૦
સુણાલ	૨૮૩	૩૯-૪૦		સોલાપુર	૪૦૭૭-૪૦૭૮	૧૧૩-૧૧૪	
સુધરી	૧૬૧૨	૨૮૭-૨૮૮	૭૧ ૧૪૧	સોલાપુર	૪૦૬૬	૧૧૭-૧૧૮	
સુદામઢા	૧૪૬૩	૨૧૩-૨૧૪		સંખવાલી	૨૮૩૩	૪૨૩-૪૨૪	
સુદાસણા	૧૦૧૦	૧૫૫-૧૫૬		સંખારી	૯૨૬	૧૩૫-૧૩૬	
સુનામ	૩૯૦૧	૫૮૩-૫૮૪		સગમનેર	૩૯૮૯	૧૦૧-૧૦૨	
સુનેલ	૩૪૪૮	૫૧૩-૫૧૪		સગેસરા	૩૬૮૬	૫૪૯-૫૫૦	
સુપા (કેહામાં)	૩૯૪૨	૫૯૫-૫૯૬		સંઘામગઢ	૩૮૧૦	૫૬૫-૫૬૬	
સુપા (પવારનું)	૩૯૭૭	૫૯૬-૬૦૦		સંદ્યત	૩૩૬૯	૫૦૧-૫૦૨	
સુમેર	૨૬૫૩	૩૯૫-૩૯૬		સંડેર	૧૧૩૦	૧૬૫-૧૬૬	૩૮ ૮૧
સુમેરપુર (જૂનું)	૨૭૪૧	૪૦૬-૪૧૦		સંધાળ	૨૩૬૧	૩૫૩-૩૫૪	
સુમેરપુર (નવું)	૨૭૪૨-૨૭૪૪	૪૦૬-૪૧૦		સાંકરા	૮૬૧	૧૨૫-૧૨૬	
સુરત	૪૯૬-૫૬૯	૭૧-૮૪	૧૦ ૨૯	સાંભરિયા	૨૬૦૩	૩૮૯-૩૯૦	
સુરગામ	૨૪૬૫	૩૬૯-૩૭૦		સાંભરપુર	૧૩૩૬	૧૯૩-૧૯૪	
સુરપતગઢ (તાતાપુર)	૪૩૮૦	૬૬૭-૬૬૮		સાંભરી	૪૦૪૦-૪૦૪૨	૧૦૬-૧૧૦	૨૨૨ ૩૮૪
સુરાણા	૨૧૬૧	૩૨૯-૩૩૦		સાંભનેર	૨૨૯૪-૨૨૯૫	૩૪૫-૩૪૬	
સુરાપતા	૨૫૫૫	૩૮૧-૩૮૨		સાંભનેર	૩૭૫૧-૩૭૫૪	૫૫૭-૫૫૮	
સુરાસન	૮૩૦	૧૨૧-૧૨૨		સાંભરી	૨૭૦૮	૪૦૫-૪૦૬	
સુરેલ	૧૧૬૦	૧૬૯-૧૭૦		સાંડરાવ	૨૭૨૭-૨૭૨૮	૪૦૭-૪૦૮	૧૦૪ ૨૧૨
સુવાળા	૩૭૫૪	૫૫૭-૫૫૮		સાંતપુર	૩૦૧૯	૪૪૬-૪૫૦	૧૫૩ ૨૫૭
સુસારી	૩૨૨૭	૪૮૧-૪૮૨		સાંતપુર	૨૦૦૮-૨૦૧૧	૨૯૯-૩૦૨	
સુવ	૧૧૬૭	૧૭૫-૧૭૬		સાંતકુડ	૧૭૭	૯૯-૧૦૦	
સુર્યપદાડ			૫૦૧	સાંતલ	૧૩૬૦	૨૦૧-૨૦૨	
સેત્રકપુર	૧૪૬૪	૨૧૩-૨૧૪		સાંથલ	૧૧૮૬	૧૭૩-૧૭૪	
સેત્રગઢ	૧૭૬૩	૨૫૫-૨૫૬		સાંથા	૨૪૭૨	૩૭૧-૩૭૨	
સેદિયા	૨૮૮૧	૪૨૬-૪૨૭		સાંથલ	૧૯૨૯	૨૮૯-૨૯૦	
સેમડ	૩૫૮૧	૫૩૩-૫૩૪		સાંથાળ	૧૯૨૨	૨૮૫-૨૮૬	
સેમડિયા	૩૧૪૮	૪૭૧-૪૭૨	૧૭૩ ૩૧૬	સાંભર	૨૨૭૪	૩૪૧-૩૪૨	
સેરણા	૨૮૫૮	૪૨૫-૪૨૬		સાંભ ૧	૧૯૩૧	૨૮૯-૨૯૦	
સેરિયા	૧૨૨૬	૧૭૬-૧૮૦	૪૫ ૭૭	સાંથલા	૨૬૫૯	૩૬૭-૩૬૮	
સેલવાડા	૩૦૫૬	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૯ ૨૯૮	સાંવર	૩૧૬૯	૪૭૭-૪૭૮	
સેલાળા	૩૧૫૬-૩૧૫૭	૪૭૧-૪૭૨		સિંધુ	૩૬૫૯	૫૪૫-૫૪૬	
સેવાડી	૨૬૭૩-૨૬૭૪	૩૬૬-૪૦૦	૧૦૨ ૨૧૦	સિંધુપુરી (સારનાથ)			૪૩૬
સેવત્રી	૩૬૦૮-૩૬૦૯	૫૩૭-૫૩૮		સીંચપુર	૩૬૮૦	૫૪૭-૫૪૮	
સેસડી	૨૬૧૬	૪૦૧-૪૦૨	૧૦૩ ૨૧૧				

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
સીંગોલી	૩૬૭૮	૫૪૭-૫૪૮			હરિતનાપુર	૪૨૭૫	૬૫૧-૬૫૨	૨૫૫	૪૬૩
સીંદર	૨૭૨૯	૪૦૭-૪૦૮			હળવદ	૧૪૫૨	૨૧૧-૨૧૨		
સીંધોડી	૧૯૧૬	૨૮૭-૨૮૮			હાટપીપલ્યા	૩૨૬૬	૪૮૭-૪૮૮		
સુંડા	૨૮૩૨	૪૨૩-૪૨૪			હાડેજ	૩૦૮૬	૪૫૯-૪૬૦		
સુંદરિયાણા	૧૪૧૫	૨૦૫-૨૦૬			હાથરસ (સીંગી)	૪૨૬૫	૬૪૯-૬૫૦		
સેથીઆ	૪૩૮૬	૬૬૯-૬૭૦			હાપા	૧૩૦૯	૧૯૧-૧૯૨		
સોંભ	૨૩૭૭	૩૫૭-૩૫૮			હાપુડ	૪૨૭૩	૬૫૧-૬૫૨		
સ્વાકરા	૩૦૦૬	૪૪૭-૪૪૮			હારીજ	૯૧૧	૧૩૩-૧૩૪	૨૪	૫૧
સ્વર્ણગિરિ				૪૫૯	હાલો	૩૯૦૮	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૪	૩૭૨
હડમતીઆ	૧૫૨૨	૨૨૧-૨૨૨			હાલાપુર	૧૯૩૬	૨૯૧-૨૯૨		
હાઠ	૩૧૧૦	૪૬૧-૪૬૨			હાલામંજલ	૧૯૬૨	૨૯૩-૨૯૪		
હુણાદ્રો (અણાદ્રો)	૩૦૫૫	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૮	૨૬૬	હાલોવાડા	૨૯૯૮	૪૪૫-૪૪૬		
હતનારા	૩૧૫૦	૪૭૧-૪૭૨			હાલોસા	૧૨૭૭	૧૮૫-૧૮૬		
હતુનીઆ	૩૪૨૩	૫૦૬-૫૧૦			હીરાપુર	૨૦૬	૨૬-૩૦		
હથિયાણા	૩૬૮૩	૫૪૭-૫૪૮			હુબલી	૪૦૬૦-૪૦૬૧	૬૧૧-૬૧૨	૨૨૫	૩૮૬
હનુમાનગઢ	૨૪૬૬	૩૬૯-૩૭૦			હુરડા	૨૬૦૬-૨૬૧૦	૩૮૯-૩૯૦		
હમીરગઢ	૩૬૪૮	૫૪૩-૫૪૪			હુદ્રાખાદ	૪૧૪૪-૪૧૪૮	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૪	૩૯૫
હરખજના મુવાડા	૧૨૬૨	૧૮૩-૧૮૪			હોશિયારપુર	૩૮૯૨-૩૮૯૩	૫૮૧-૫૮૨	૨૦૬	૩૬૮
હરજી	૨૮૬૬-૨૮૬૭	૪૨૭-૪૨૮			હોસંગાખાદ	૪૨૨૩	૬૪૧-૬૪૨		
હરડા	૪૨૨૬	૬૪૧-૬૪૨			હાંસલપુર	૩૩૪૮	૪૯૯-૫૦૦		
હરેલ	૩૭૫૩	૫૫૭-૫૫૮			હાંસોટ	૪૮૯	૬૯-૭૦		
હરસોર	૨૫૨૪	૩૭૭-૩૭૮			હિમતનગર	૧૨૯૮-૧૨૯૯	૧૮૯-૧૯૦		
હરસોલ	૧૨૫૨	૧૮૩-૧૮૪			હીંગનઘાટ	૪૧૮૧	૬૩૫-૬૩૬		
હરસોલાવ	૨૨૫૪	૩૩૯-૩૪૦			હીંડોન સીંગી	૨૩૭૦	૩૫૫-૩૫૬		
હરસોલી	૧૨૬૦	૧૮૩-૧૮૪							
હુર્પુર				૨૦૪					
હરિતકુંડી-હથુડી-રાતા મહાવીર									
	૨૬૭૦	૩૬૯-૪૦૦	૧૦૧	૨૦૬					

નોંધ :—આ સૂચીમાં જે નાના અક્ષરો (પાઈકા)માં ગામોનાં નામો છે, તે માત્ર કોઠાઓમાં આપેલાં છે, પરંતુ જે નામો જ્યાં મોટા અક્ષરો (પાઈકા બ્લોક)માં આપેલાં છે તે નામો કોઠાઓમાં આપવા ઉપરાંત એ વિશે વિશેષનોંધમાં વર્ણન આપેલું છે, જેમાં ગામ નંબર અને વિશેષનોંધનો પૃષ્ઠ નંબર પણ સૂચવ્યો છે. વળી, જે ગામોનાં નામો પાતળા નાના મોટા અક્ષરો (સવર્ષ)માં આપેલાં છે, તે નામો કોઠાઓમાં નથી; કેમકે તે સ્થળોં આજે જૈનો માટે વિસ્મૃત, નામશેષ કે ખણિત બનેલાં છે છતાં તેનું વર્ણન તે તે પૃષ્ઠ ઉપર નજીકના મુખ્ય ગામના પેટામાં આપેલું છે. પેટામાં આપેલાં ગામનાં નામોનો સંખ્યાનંબર ત્યાં આપ્યો નથી, જે અમે સાથેની ‘ વિશેષનોંધસૂચી ’માં તે તે ગામના નામ સાથે દર્શાવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ

વર્ગ ૧ : ઘટનાઓની સાલવાર સૂચી

વિ.સં. પૂર્વે	ઘટના	વિ.સં. પૂર્વે	ઘટના
૫૦૦૦ વર્ષની સામગ્રી મોહેન-જો-દારોના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યાનું મનાય છે : ૩૭૨		૩૮૯ (ઈ.સ.પૂ. ૪૪૬)માં મુનિવેવધારી વિનયરતના દ્વારે ઉદયન રાખતું મૃત્યુ થયું : ૪૭૫	
૮ (ઈ.સ.પૂ. ૬)મી સતાપ્તીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ જ નો જન્મ બનારસ-કાશીમાં થયો હતો : ૪૩૪		૩૪૬ (ઈ.સ.પૂ. ૨૮૯) સુધી એટલે જગતના મહાવીરના સમયથી સર્જનને એ સમ્રાટના સમય સુધી દર્શાવ્યો પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો : ૩૭૩	
—(ઈ.સ.પૂ. ૮)મી સતાપ્તીમાં મધુરાના જૈન સ્તૂપને ઇરાથી મઠી લેવામાં આવ્યો હતો : ૪૨૪		૩૨૧ (વીર નિં. સં. ૧૪૯)માં ચંદ્રગપ્ત કલિંગની ગાદીએ આવ્યો : ૫૦૫	
—(ઈ.સ.પૂ. ૮)મી સતાપ્તીનો જૈન સ્તૂપ અદિચ્છત્રામાં રામનગર પાસેથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૩		૩ (ઈ.સ.પૂ. ૩)છ સતાપ્તીમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસરિ વિવશાન હતા : ૪૭૬	
૫૦૪ (ઈ.સ.પૂ. ૫૬૧)માં વિદુષ્-ભાવીએ શ્વંતસ્વામીની પ્રતિમા ભરાવી હશે એવા પારંપરિક અનુમાન ઉપરથી શ્વંતસ્વામીની પ્રતિમાનો ઇનિહાસ જૈનોના મર્તિપૂજન અને મર્તિશાસ્ત્રની રચનામાં અગત્યનો ફાળો મેળાવે છે એમ માનવું રહ્યું : ૩૨૭		—(ઈ.સ.પૂ. ૩)છ સતાપ્તીની મૌર્યકાલીન મૂર્તિઓ પટણા પાસેના લોહાનીપુરથી મળી આવી છે : ૪૧૨	
૪૫૦ (વીર નિં. સં. ૨૦)માં અવંતીમાં પાલક રાજા મરણ પામ્યો : ૩૦૯		—જન (ઈ.સ.પૂ. ૩ જન) સૈકાનાં અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો રામગિરિ પર્વતમાં આવેલી જ્વેળી-મારા મુદ્રામાં છે, જે લગ્નનીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ ગણાય છે અને અભિરોપોની સિધ્ધિ થઈ શકે. બ્લાચના મને ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સતાપ્તીની મનાય છે : ૪૦૩	
૪૫૦ થી વિ.સં. ૭૫૦-૮૫૦ (ઈ.સ.પૂ. ૪૦૦ થી ઈ.સ. ૬૦૦-૭૦૦) વર્ષ સુધી અદિચ્છત્રા નગરી આવ્યા હતા : ૪૨૨		૨૫૪ (ઈ.સ.પૂ. ૩૧૧)માં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસરિ પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા : ૪૭૬	
૪૪૬ (વીર નિં. સં. ૨૪)માં અવંતિવર્ધન રાજાએ શ્રી-જગદ્ગણી પાસે દીક્ષા લીધી : ૩૦૯		૨૫૫ થી ૨૨૫ (વીર નિં. સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫)માં આર્ષ મહાગિરિએ દર્શાવ્યું કે ઉપર તપસ્યા કરી હતી : ૩૧૦	
૪૪૪ માં ઉદાયી રાજા માદીએ આવ્યો એટલે તેની આસ-પાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ મનાય : ૪૭૫		૨૫૦ (ઈ.સ.પૂ. ૩૦૦) જનમલની સાક્ષમાં બનેલી એ પ્રાચીનતમ જિનપ્રતિમાઓ પટણાના મ્યુઝિયમમાં વિવશાન છે : ૪૭૯	
૪૨૩ (ઈ.સ.પૂ. ૪૮૦)માં અગ્નિશત્રુ રાજાએ મુનિદ્વં અને વસ્ત્રકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા પાટલીપુત્ર-પટણા વસાવ્યું અથવા કિલો બધાઓ એમ બૌદ્ધ અથવા મહા-વજાથી જણાય છે : ૪૭૭		૨૩૧ (વીર નિં. સં. ૨૩૮)માં મગધરાજા અશોકે કલિંગ પર ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો : ૫૦૫	
૪-૫ (ઈ.સ.પૂ. ૪-૫) સંધાના સ્થાપત્ય સાથે સામ્ય ધરાવતુ શિવ-સ્થાપત્ય ઓરિસ્સાની ઉદવશિરિ-ખંડગિરિની મુદ્રા-ઓમાં છે : ૫૦૪, ૫૦૬		૨૨૬ (વીર નિં. સં. ૨૪૪)માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા અશોકે કલિંગ પર હજી મેળવી : ૫૦૪	
૪ (ઈ.સ.પૂ. ૪)મી સતાપ્તીમાં જૈનોમાં પ્રચલિત મર્તિપૂજન વિરુદ્ધ અધિભાસિક સ્વયં ખારવેચના સિદ્ધા-લેખમાંથી મળી આવે છે : ૪૧૫, ૫૦૬		૨૨૫ થી ૧૭૬ (વીર નિં. સં. ૨૪૫ થી ૨૯૧) માં આર્ષ સ્વસ્થિસરિ અને આર્ષા મુનરા મહિમ્ની વગેરે વિદિશા આદિમાં રહેલી શ્વંતસ્વામીની મર્તિઓનાં દર્શન માટે પધાર્યા હતા અને ઉત્તરેનામાં મુદ્રામાં સ્થા : હતા : ૩૦૯, ૩૧૦	

- ૨૨૦ (વીર નિં સં ૨૫૦) લગભગમાં મહાકાલે પિતા અવંતિસુકુમાલના સ્મારકરૂપે ઉજ્જૈનમાં ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે અવંતિપાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર બનાવ્યું, જે મહાકાલ મંદિર નામે ખ્યાતિ પામ્યું : ૩૧૦, ૩૨૩
- ૨૧૨ થી ૧૭૫ (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૯ થી ૨૩૨)ના ગાળામાં પ્રયાગના ક્ષિપ્રામાં અશોકસ્તંભ સ્થાપનામાં આવ્યો : ૪૬૯
- ૨૦૬ થી ૧૬૬ (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩ થી ૨૨૩) સુધી આગરા-અવનના પ્રદેશ ઉપર સમ્રાટ અશોકનો અધિકાર હતો : ૪૩૭
- ૨-૩ (ઇ. સ. પૂ. ૨-૩) શતાબ્દીનાં સંસ્મરણો હાથી-ગુફામાં આવેલા સમ્રાટ ખારવેલના લેખમાં અંકિત છે : ૫૦૧
- ૨ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨)જી શતાબ્દીમાં મહારાજ ખારવેલના શાસનનાં ૧૩ વર્ષોની ઘટનાઓ ઉદયગિરિમાં આવેલા હાથીગુફાના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખિત છે : ૫૦૩
- (ઇ. સ. પૂ. ૨)જી શતાબ્દીમાં થયેલા મહારાજ ખારવેલે કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધિ અર્પી અને ભારતમાં ગણનાપાત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું : ૫૦૩
- (ઇ. સ. પૂ. ૨) જી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપચના રાજમાર્ગ ઉપર વિશાળ નગર ગણાતું : ૪૨૫
- ૧૯૫ (વીર નિં સં ૨૭૫)માં વુડ્ડરાજ કલિંગનો રાજ થયો : ૫૦૫
- ૧૭૦ (વીર નિં સં ૩૦૦)માં ભિક્ષુરાય કલિંગનો સ્વામી બન્યો : ૫૦૫
- ૧૫૦ માં ખારવેલના સમયે કલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ લખવતું હતું : ૪૧૫
- લગભગ (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦)ના અક્ષરોમાં લખાયેલા એક મહત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડૉ. કુહરરને મથુરાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૫
- ૧૪૩ (વીર નિં સં ૨૨૭)માં ક્ષેમરાજ કલિંગનો રાજ થયો : ૫૦૫
- ૧૪૦ (વીર નિં સં ૩૩૦)માં ભિક્ષુરાય-ખારવેલ સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬
- ૧૦૮ (વીર નિં સં ૩૬૨)માં રાજ વક્રાય સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬
- ૧૦૦ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) લગભગમાં ચક્રવર્તી ખારવેલે મધ્યપ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો : ૪૦૩
- ૭૫ (વીર નિં સં ૩૮૫)માં રાજ વિદુહરાય સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬

વિક્રમસંવત

- ૧ પહેલાંનો સ્તૂપ મોહન-જો-દારોમાંથી મળી આવેલો માનવામાં આવે છે :

- (ઇ. સ. પૂર્વની) જે જિનમૂર્તિઓ અને કેટલાંક જૈન પરિકરો આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળેલાં છે : ૪૮૩, ૪૮૪
- (ઇ. સ.) પૂર્વે અહિચંજના જૈન તીર્થનો મહિમા જળહળતો હતો : ૪૨૨
- (ઇ. સ. પૂર્વે)ની કેટલીય સદીઓ પહેલાં પુંડ્રવર્ધન જૈનધર્મનો ફિલ્લો ગણાતું : ૪૧૨
- (ઇ. સ.) ની કેટલીયે શતાબ્દીઓ પૂર્વ મથુરામાં મૂર્તિનિર્માણ થવા લાગ્યું હતું : ૪૨૬
- (ઇ. સ.) પૂર્વ તથા ઇંડોસિથિયન સમયના મથુરાના શિલાલેખો એ સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક ખ્યાલ આપે છે : ૪૨૬
- (ઇ. સ.)ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને અંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન મુખ્ય હોવાનું મળી આવેલાં પુરાનાત્ત્વિક પ્રમાણોથી જણાય છે : ૪૧૪
- (ઇ. સ.)ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીમાં સોપારાથી એક આર્યિકા-સાધ્વીઓનો સંઘ રાજગૃહ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યો હતો : ૪૫૪
- (ઇ. સ. પૂ. ૧)ના સૈદ્ધાથી અવોચીન, ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપરની કેટલીક ગુફાઓને ખાદ કરતાં, નથી : ૫૦૬
- ૧ ચૈત્ર સુદિ ૧ ને ગુરુવારે ઉજ્જૈનના રાજ્યએ ભાટ દેશ નિવાસી મહાક્ષપટલિક પરમ શ્રાવક, સ્વેતાંજર મતના અનુયાયી બ્રાહ્મણ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયનદ્વારા મહાકાલ મંદિરને ૨૫૫ ગામો સમર્પણ કર્યાની શાસનપટ્ટિકા આપી : ૩૨૪
- માં શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ વિક્રમાદિત્ય રાજની સમક્ષ મહાકાલ મંદિરમાં પધરાવેલા લિંગનો સ્ફોટ કરી બતાવ્યો ત્યારે રાજ્યએ એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર જૈનોને અર્પણ કર્યું : ૩૧૦
- ૫૨ (વીર નિં સં ૫૨૨)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિનો જન્મ થયો હતો : ૩૧૮
- (વીર નિં સં ૫૨૨)માં દશપુરમાં જન્મેલા આર્ય રક્ષિતસૂરિએ અધ્યાપક વિંધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિત્યને ચાર અનુયોગોમાં વિભાજિત કર્યું : ૩૧૧
- ૭૦ (ઇ. સ. ૧૨૭) અથવા પછીનો સમય કુષાણ રાજ્યોનો હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે : ૮૦ ૩૬૪
- ૧ લા સૈકા (ઇ. સ. ના પ્રારંભ)ની એક સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૯
- લા સૈકાની શરૂઆતમાં આર્ય કાલકસૂરિએ ગર્દભિલ્લ રાજને ઉજ્જૈનના સિંહાસન ઉપરથી ઉતારી તેના સ્થાને શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા : ૩૨૨

—સા સેકા (ઈ. સ. ના પ્રારંભ)માં લખાવેલા લેખ-
વાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠાવીટીલામાંથી મળી આવી
છે : ૪૨૮

—સા સેકા (ઈ. સ.ની ૨૭ સપ્ટેમ્બરના પૂર્વાર્ધ)માં
ભારતમાં આવેલા ટેલેગ્રાફો અદિચ્છાનો અડીસક્રૂ
નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૨

—સા સેકા લગભગમાં આર્થ વજ્જવામી પાટલીપુત્રમાં
આવ્યા હતા : ૪૭૬

—સા સેકામાં યથેચા ધીવિમલમુરિએ ‘પઉમયરિયે’માં
જણાવ્યું છે કે, ભગવાન મહાવીરજીમાંથી ક્રેલિક
મહારાજને ‘રામાયણ’ની કથાનો ઉપદેશ આપ્યો : ૪૫૭

—સા સેકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની પ્રતિયાન-પૈંદુમાં
સાતલાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતા : ૩૭૪

—સા સેકાનો જૈન મહાકવિ તિરુવલ્લુરનો ‘કુરલ-નિરુકલ’
નામે ગ્રંથ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે : ૩૭૭

—સા સેકામાં તક્ષિણાનો બંધ થયો એમ પુરાતત્ત્વના
સાધનોથી જણાય છે : ટિ. ૩૬૪

—સા (ઈ. સ. ના ૧) સેકામાં આર્થ સમિત્થરિએ
અન્નદીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દક્ષિણ કર્યા
હતા : ૪૦૩

—એ અને બીજા મતે ૫-૬ દો સેકા શ્રીસિદ્ધસેન
દિવાકરનો સ્ત્રાકાળ હતા : ૩૦૪

—સા સેકા જેટલું પ્રાચીન લક્ષમણી તીર્થ જણાય છે : ૨૧૩

૧-૨ (ઈ. સ. ના ૧-૨) સેકામાં તો જૈનાભ્યાસે અખ-
પ્રદેશમાં પોતાનું મંથક રથાપેલું હોવાનું જણાય છે : ૪૦૩

—ના (ઈ. સ. ૧-૨) સેકાની સોનગ્રાફ રાજગુહના
વૈભારપર્વત પર જતાં મંથિયાર મહાની સામે છે, જેમાં
જૈન ચિત્રાલેખ કોતરેલો જોવાય છે (જે વર્તેવ અટલે
ધણું કરીને ધીવજ્જવામીના નિર્દેશ કરે છે) : ૪૬૧

૧ થી ૩ સપ્ટેમ્બરના વચગાળાના સમયમાં યથેચા વાયકવર્થ
શ્રીકિમાસ્વામિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ ‘તત્ત્વાર્થ-
સૂત્ર’ની રચના કરી હતી : ૪૭૬

૧ થી ૮ મા સેકા સુધી જૈનધર્મ દક્ષિણ ભારતનો સક્રિયતાનો
એ સર્વોપરિ ધર્મ હતા, એમ જૈન સાહિત્યની હકી-
કતોથી જણાય છે : ૩૭૪

૧૦૬ (કુશાન સં. ૯)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાથી મળી
આવેલી તે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૨૯

૧૦૮ માં ચતુર્જળના ઉદાર કાવનાર મંથમી (મદવા)ના
જે.ની જ્વલિતાડે જ્વલવાન ત્કામદેવની પ્રતિમા ત્કા-
શિલામાંથી મેળવી ચતુર્જળ તીર્થમાં મુગનાયક તરીકે
સ્થાપન કરી હતી : ૩૫૦, ૩૬૩

૧૦૯ (કુશાન સં. ૧૨)ના લેખવાળી મૂર્તિ રામનગરમાંથી
મળી આવી છે : ૪૨૪

—(કુશાન સં. ૧૨)ની એક જિનમૂર્તિના પદાસન ઉપરનો
લેખ અદિચ્છાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૩

૧૧૪ (વીર નિં. સં. ૫૮૪)માં ગોદામાદિલે મંદસોરમાં
અબદિક સિદ્ધાંતની પ્રવૃત્તિ કરવાથી તેને સાનમા
નિદેવરૂપે ગણવામાં આવ્યો : ૩૧૯

—માં આર્થ શીવજ્જવામીનું કુંજરાવર્ગિરિ ઉપર નિર્વાણ
થયું : ૩૧૦, ૩૨૮

૧૨૨ (વીર નિં. સં. ૫૯૨)માં આર્થ રક્ષિત્થરિએ આગમ
સાહિત્યને ચાર અનુષંગમાં વિભાગિત કર્યું : ૩૧૯

૧૨૭ (વીર નિં. સં. ૫૯૭)માં આર્થ રક્ષિત્થરિનો સ્વર્ગ-
વાસ દશપુર-મંદસોરમાં થયો : ૩૧૯

૧૩૭ (કનિષ્ક સં. ૪૦)ના ઉલ્લેખવાળી જૈન મૂર્તિએ
અદિચ્છાથી મળી આવી છે : ૪૨૨

૧૪૫ (કુશાન સં. ૪૮)ની સાલની મથુરાના કંઠાવીટીલાથી
મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અનન્યપદરમાં છે : ૪૩૦

૧૫૩ થી ૨૦૯ (ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૫૨) સુધીના કોતરેલા
લેખવાળો એક જૈન મંદિરનો સમામંડપ અદિચ્છામાંથી
મળી આવ્યો છે : ૪૨૪

૧૫૫ (કુશાન સં. ૫૮)ની સાલની મથુરાના કંઠાવીટીલાથી
મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અનન્યપદરમાં છે : ૪૩૦

૧૫૭ (કુશાન સં. ૬૦)ની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અનન્યપ-
દરમાં છે : ૪૨૦

૧૫૯ (કનિષ્ક સં. ૬૨, ઇ. સ. ૧૦૪)માં રાહના જૈન સાધુની
પ્રાર્થનાથી જૈન મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી : ૪૧૨

૧૬૮ (કુશાન સં. ૭૧)ની સાલની મથુરાના કંઠાવીટીલામાંથી
મળેલી મૂર્તિ લખનૌના અનન્યપદરમાં છે : ૪૩૦

૧૭૧ (કુશાન સં. ૭૪)ની સાલની મથુરાના કંઠાવીટીલામાંથી
મળી આવેલી જિનમૂર્તિ લખનૌના અનન્યપદરમાં છે
: ૪૩૦

—(કનિષ્ક સં. ૭૪)ના ઉલ્લેખવાળી જૈન મૂર્તિ અદિ-
ચ્છાથી મળી આવી છે : ૪૨૨

—(કુશાન સં. ૭૪)ની સાલનો જિનમૂર્તિના પદાસનનો
લેખ અદિચ્છાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૪

૧૭૬ (કુશાન સં. ૭૯)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠાવી-
ટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૮

૧૭૭ (કુશાન સં. ૮૦)ની સાલની મથુરાના કંઠાવીટીલામાંથી
મળી આવેલી એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અનન્યપદરમાં
છે : ૪૩૦

૧૮૯ (કુશાન સં. ૯૨)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના
અનન્યપદરમાં છે : ૪૨૦

૧૯૦ (કુશાન સં. ૯૩)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના
અનન્યપદરમાં છે : ૪૨૦

૧૯૨ (કુશાન સં. ૯૫)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૭

૧૯૬ (કુશાન સં. ૯૯)ની સાક્ષર મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવેલું એક જૈન શિલ્પ લખનૌના અગ્ન્યપ્થરમાં છે : ૪૩૧

૨ જી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં નહપાન રાજ્ય થયો એમ ઇતિહાસ બતાવે છે : ૩૧૮

—જી (ઈ. સ. ૨) શતાબ્દીમાં બદામી ધર્મ પ્રસિદ્ધ સ્થળ હતું : ૩૮૭

—જી શતાબ્દીમાં કલ્કી નામનો રાજા થયો હોવાનું અનુશ્રુતિઓમાંથી જણાય છે : ૪૭૭

—જી સૈકાની શ્યામ જિનમૂર્તિ જોને બૌદ્ધ તરીકે ઓળખાવેલી છે, તે કાશ્મીરના પ્રતાપ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૪

—જી (ઈ. સ. ૨)સૈકાના આરંભમાં ઇંડોગ્રીક રાજ્યોએ તક્ષશિલાને બીડના નગરથી હડાવી સિરકપમાં વસાવ્યું : ૩૬૪

—જી (ઈ. સ. ૨ જી) સૈકામાં કોંચુનીવર્માએ કર્ણાટકમાં જૈનાચાર્ય સિંહનંદિની કૃપાથી ગંગવંશની સ્થાપના કરી : ૩૭૪

૨-૩ સૈકામાં થયેલા અયોધ્યાનિવાસી શ્રીપાદલિપ્તસ્રરિ પાટલીપુત્રમાં આવ્યા અને તેમણે રાજા મુરુડના માથાનો રોગ દૂર કર્યો : ૪૭૬

—જી સૈકાની જૈન આકૃતિઓ પંજાબમાં ઇંડસ સ્ટેશન પાસે આવેલી નાગાર્જુન પહાડીમાં નજરે પડે છે : ૩૫૧

—જી સૈકામાં લોહ રાજ્યએ લાહોર વસાવ્યું એમ કોઈ વિદ્વાનનું કથન છે : ૩૫૮

—જી સૈકાનું સ્થાપત્ય કાલાબાગ પાસે આવેલા નાગાર્જુન પર્વતની જૈન ગુફાઓનું છે : ૩૬૫

—જી સૈકામાં તક્ષશિલામાં ૫૦૦ જિનચૈત્ય વિદ્યમાન હોવાનું 'પ્રભાવકચરિત'થી જણાય છે : ૩૫૦, ૩૬૩

—જી સૈકાની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ કુલ્પાકના જૈનમંદિરમાં છે : ૩૯૮

—જી સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસ્રરિ સમેતશિખર તીર્થની હમેશાં યાત્રા કરતા હતા : ૪૪૪

૨ થી ૧૧ મા સૈકા સુધી ગંગવંશી રાજ્યોએ મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું : ૩૭૪

—મા (ઈ. સ. પૂર્વ ૨ થી ઈ. સ. ૧૧) સૈકા સુધી મથુરામાં જૈન સંસ્કૃતિએ વિદ્યા અને કળાની સાધનાથી વિવિધ અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ કરી હતી; તેનું જ વર્ણન 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં હશે : ૪૨૫, ૪૨૬

૨ થી ૧૨ મા સૈકા સુધી કર્ણાટકમાં જૈનધર્મની ઇતિહાસપરંપરા આગાદ રહી : ૩૭૪

૨૦૦ વીત્યા પછી શ્રીગંધર્વસ્તિ આચાર્યે 'આચારંગ-વિવરણ' લખ્યું : ૪૦૪

૨૧૪ (ઈ. સ. ૧૫૭, શક સં. ૭૯)માં દેવેએ બંધાવેલો સ્તૂપ મથુરામાં હતો એવો જુદાવરનો મત છે : ૪૨૮

૨૬૧ માં શ્રીમાનદેવસ્રરિનો સ્વર્ગવાસ થયો એથી તક્ષશિલાનો ભંગ ત્રીજા સૈકામાં થયો એમ માની શકાય : ૩૬૪

—માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા શ્રીમાનદેવસ્રરિએ તક્ષશિલામાં દેવાયેલા મહામારીના ગંગનું નિવારણ નાંડાવથી 'લઘુશાંતિ'નો પાઠ મોટી કથું હતું : ૩૫૦

૨૯૨ (શક સં. ૪૨૭)માં વિદ્યમાન ન્યોતિત્રી ભદ્રબાદુ અને વરાહગિરિ નામક બંને ભાર્ગવોએ જૈન દીક્ષા સ્વીકારી, તેમાંના શ્રીભદ્રબાદુસ્વામીએ દક્ષિણના પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો : ૩૭૪

૩ જી સૈકામાં તુરુષ્ટાએ તક્ષશિલાનો ભંગ કર્યો : ૩૫૦

—જી સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસ્રરિના જન્મ અયોધ્યામાં થયો હતો : ૪૬૭

—જી સૈકાની આસપાસમાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસ્રરિએ પ્રતિજ્ઞાનના રાજ્યને રાજસભામાં અનેકવાર ઉપદેશ કર્યો : ૩૭૪

—જી (ઈ. સ. ૩) સૈકામાં કુષાણોએ સિરકપ નગર ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો હતો : ૩૬૪

—જી (ઈ. સ. ૩) સૈકામાં તક્ષશિલાનો ભંગ થયો એમ જૈન અનુશ્રુતિઓ બતાવે છે : ૨૮૦ ૩૬૪

—જી સૈકામાં જ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાયો હોવાનું અનુમાન છે : ૪૧૬

૩૫૭ થી ૩૭૦ (વીર નિં. સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦)માં માયુરીવાયના ધર્મ હતી એમ પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી નોંધે છે : ૪૨૬

૩૯૨ થી ૪૫૭ (ઈ. સ. ૩૩૫ થી ૩૮૦)ના ગાળાનો, અલ્લાહાબાદના કિલ્લામાં આવેલા અશોકસ્તંભ ઉપર સમુદ્રગુપ્તનો લેખ વિદ્યમાન છે : ૪૬૯

૪ થી શતાબ્દીમાં મથુરા જૈનધર્મનું મોટું કેંદ્ર હતું : ૪૨૬

૪-૫ મી શતાબ્દીમાં આજનું બિહારશરીફ બિહાર-ઉદ્ગંડપુરના નામે ઓળખાતું ત્યારે સમૃદ્ધ સ્થળ હતું : ૪૭૩

૪ થી ૧૦ (ઈ. સ. ૪ થી ૧૦)મા સૈકા સુધીના દક્ષિણના પૂર્વ કિનારાના પશ્ચિમ રાજ્યો જૈનધર્મી હતા : ૩૭૭

૪૩૮ (૪૨૧? ગુ. સં. ૧૦૬) માં આર્ય ભદ્રશાખાના મુનિ શંકરે ઉદયગિરિની વીસમી ગુફામાં શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૧૧, ૩૨૭

૪૬૭ (ઈ. સ. ૪૧૦) માં ચીનીવાત્રી ફાહિયાને કુંડલપુર-નાલંદા સ્થળને સાધારણ ગાંમડાંરૂપે જોયું હતું : ૪૪૮

૪૭૮ (ગુપ્ત સં. ૧૪૬) નો એક જૈન લેખ ગોરખપુર જિલ્લાના કોહામથી મળી આવ્યો છે : ૪૧૨

૪૮૧ થી ૫૧૧ (ઈ. સ. ૪૨૪ થી ૪૫૪) સુધી રાજ્ય કરનાર સકાદિય કુમારપુત્રનું ખ્યાન નાથદાના રથગ પર આકાશ્યું : ૪૪૮

૪૮૬ (શુ. સં. ૧૫૬) માં વ્યાઠાણુ દંપતીએ વટગાદવી વિદારના અર્ધતરી પૂત્ર માટે દાન આપ્યાનું એક તાલપત્ર પદાપુરમાં મળી આવ્યું છે : ૪૧૩

૫ મા સેકામાં મુગેશવર્માએ કાલમંગ નામક ગ્રામ આદત મંદિરો, ચતુષ્પદ મદાશ્રય સંઘ અને નિર્મિત મહાશ્રમણો માટે સંઘને અર્પણ કર્યું હતું : ૩૭૫

—મા સેકાના મુગેશવર્માના ગ્રહાલેખથી જણાય છે કે, ચતુર્ગણ આચાર્યો પશુ દશાગુના પ્રદેશમાં પર્ણાત સંપ્રધામાં વિદરના દના : ૩૭૫, ૩૭૮

—મા સેકામાં શ્રીમદ્ધરમિની સત્તા હતી એમ પદાવલીઓના આધારે જણાય છે : ૩૩૭

—મા સેકા કલમમાં રચાયેલા 'વસુદેવદિંદી' માં ઉલ્લેખ છે કે, કુરુપ્રતપ (ધનપ્રતપ) માં હરિનાપુરના રાજા વિષ્ણુસેન દના : ૪૬૪

—મા સેકામાં મહાનામ કવિએ 'મહાવલ કાવ્ય' રચ્યું, જેમાં સિંહલદીપમાં જૈન આચાર્યો વિદરના હોવાનું અને જૈન મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે : ૩૭૮

—મા સેકા પૂર્વ પદાપુરના મહા જૈનોએ બનાવેલા દત્તો એમ પ્રભાસાસ પાત્ર જણાય છે : ૪૧૩

—મા સેકામાં રાજ્યકાંડમાં આવેલા મીનીવાસી કાદિયાને એ નગરને ખસત હાસનમાં જોડ્યું હતું : ૪૫૪

—શી રાનાબીના મીનીવાસી કાદિયાને સારનાથના રથગની નેલ લીધી છે : ૪૩૭

—મા સેકાના મીનીવાસી કાદિયાને આવડતીનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૮૨

—મા સેકામાં દુગેર્મ મથુરાના જૈન સ્તૂપને તોડી-ફેડી નાખ્યો : ૪૨૫

૫—૬ સેકામાં રચાયેલા 'વસુદેવદિંદી' મંથમાં ચૌરીપુરની ચાવના સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે : ૪૩૧

૫૩૫ (શુ. સં. ૧૫૬, ઈ. સ. ૪૭૮) નું એક તાલપત્ર પદાપુર ગ્રામમાંથી મળી આવ્યું છે જે ત્યા જૈન મંદિર હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે : ૫૦૦

૫૩૨ (ઈ. સ. ૫૧૫) નો દિવસેખ ગ્રામિક-માં આવેલા સ્તંભમંદિરમાં છે : ૪૧૧

૬ શી રાનાબીમાં નૌકુચ રાજા પુરુષદા (૫૨૫) એ પદાપત્ર પામેલા બદામી લા લીધું : ૩૮૭

—મા સેકામાં યદિવખરિર વિદ્યમાન દના ૪૨૩

—મા સેકામાં દુગેર્મના નામક મિન્દરૂમે સરનાથ પર સ્થાપિત કર્યું : ૪૨૭

—મા સેકાની એક જિનમૂર્તિ ને પદ્મા, રથાનથી મળી આવેલી તે પદ્માના મુગ્રિયમમાં છે : ૪૮૦

૬—૭ શી રાનાબીની જિનમૂર્તિએ તાલપુરના જૈન મંદિરમાંની લાગે છે : ૩૨૦

૬૦૭ (ઈ. સ. ૫૫૦) માં હરપેસી શ્રોત્યંતરરામીની મૂર્તિ અંકાદાસથી મળી આવી છે : ૩૨૭

૬૧૨ ના ચેત્ર સુદિ ૫ ને મંગલવારે મંદપદ્મના મંથમાંએ રહેલા તારાપુરના શ્રીપાર્શ્વ જિનાલયમાં ધનકુમેર શાહ ચંદ્રસિંહ અને તેની પત્ની જમનાએ પુત્રના કપ્તાલ્ય અર્થે શ્રીચંદ્રસ જિનગિલ ભદ્રાનું અને તેની શ્રીમદ્ધરમિની પ્રતિષ્ઠા કરી. એવા લેખ તાલપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની મૂર્તિ પર છે : ૩૧૧, ૩૨૦, ૩૨૨

૬૪૨ (શુ. સં. ૫૦૭) નો એક સિપાસેખ અંકાદાના જૈન ગ્રહામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૬૫૭ થી ૬૮૨ (ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫) માં થયેલા પદ્મવ સંઘાટ મહેદવર્મને (પરેશાને) સિતાનવાસનનું જૈન ગ્રહામંદિર બંધાવ્યું : ૩૯૦

૬૮૦ માં કૃષ્ણાકમાં ચંદ્રસણુ રાજાએ તાલપ મંદિર બંધાવી તેના નિશાપ અર્થે માદિ ગાર ગામનું રાસન લખી આપ્યું : ૩૬૬

૬૮૬ (ઈ. સ. ૬૨૬) માં મીનીવાસી દુગેર્મસાગિ બાંદક-ભદ્રાવર્તિના ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૦૭

૬૯૧ (શુ. સં. ૫૫૬) નો એક સિપાસેખ અંકાદાના જૈન ગ્રહામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૭ મા સેકામાં ચંદ્રસણુ નામના રાજાએ કૃષ્ણાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, શ્રીમાણિક્યસ્વામીની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૭૬, ૪૦૪

—મા સેકાની ને અર્ધપદ્માસનપ બાગિન જિનપ્રતિમાએ અજાવાસ્ય મામના સીમારે પડેલી છે : ૩૯૨

—મા સેકાની ને અર્ધપદ્માસનપ જિનપ્રતિમાએ બેજવાડાના મુગ્રિયમમાં છે : ૩૯૪

—મા સેકાની શ્રીમદ્ધરમિની મૂર્તિ, ને દેવીપદ્મામથી મળી આવેલી, ને મદાસના મેટ્ટક મુગ્રિયમમાં છે : ૩૯૦

—મા સેકામાં સ. ૨૫૫ ૩: કારખોરી સંઘ સંઘને રિંગના તીર્થની યાત્રાએ ગયા દના : ૩૬૪

—મા સેકામાં ગુલોજ રાજાદના એમ મનાવે છે : ૩૨૪

—મા સેકા નું શી રાજાદના રિત્તમંદિર ઉપર આવેલા કાદિયા નામના વિદ્યાગ મહાનુ ઉપર નિર્મિત મૂર્તિના તપાસી કપ્તા આવેલા એમ દુગેર્મસાગિની નેલથી જણાય છે : ૪૧૦

—મા સેકામાં નાદિયામઃ આવેલા મીનીવાસી દુગેર્મસાગિ ભદ્રાવર્તિના ધર્મચક્ર જૈન તીર્થને બોરોનું બંધાવ્યું છે : ૩૫૦

—મા સૈકામાં ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ બદામીમાં આવ્યો ત્યારે ચૌલુક્ય રાજાઓનો અમલ હતો : ૩૮૭

—મા સૈકામાં દક્ષિણમાં આવેલા ચીનીપ્રવાસી હુએનત્સાંગ સુધી દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પાયો ઉત્તરોત્તર દૃઢ બનતો ગયો હતો : ૩૭૪

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે શ્રાવસ્તીને વેરાન દશામાં નિહાળી હતી : ૪૮૨

—મા સૈકામાં ભારતયાત્રાએ આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ અને તે પછીના ઈત્સંગે નાલંદાના વિદ્યાલયની સંપત્તિ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૪૮

—મા સૈકામાં ભારત આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે અહિચ્છત્રાના નાગહૃદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૩

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે સારનાથમાં ૩૦ બૌદ્ધ વિહારો જોયા હતા : ૪૩૭

—મા સૈકામાં ભારતમાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીસ્થૂળભદ્રના નિર્વાણ સ્થળનો અને કમલદ્રહમાં પાખંડીઓના રહેઠાણ સ્થળ-ઉપાશ્રયનો નિર્દેશ કર્યો છે : ૪૭૭

૭—૮ મા સૈકામાં પશ્ચિમી ચૌલુક્યોની રાજધાનીનું શહેર ઐદોલ હતું : ૩૮૮

—મા (સને ૭—૮) સૈકા સુધી માલવા અવંતિના નામે ઓળખતો હતો : ૩૨૨

—મા સૈકા પછી બંગાળમાં થયેલી ક્રોધ રાજક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિને ભોગ જૈનો થયા હશે : ૪૧૫

—મા સૈકામાં (ઇ. સ. ૭—૮) પહાડપુરનો સોમપુરીય બૌદ્ધ વિહાર રચવામાં આવ્યો, તે અગાઉ અહીં જૈન મંદિર હતું : ૫૦૦

—મા સૈકા પછી ૧૨ મા સૈકા સુધી કુલ્પાક તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પ્રસાર થવું પડ્યું : ૩૯૬

૭૦૩ માં તુંવર અનંગપાલે દિલ્હી નગર વસાવ્યું; એમ એક હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક પત્ર પરથી જણાય છે : ૩૫૨

૭૦૭ (ઇ. સ. ૬૫૦) લગભગમાં બદામીમાં જૈન ગુફામંદિર બંધાયું હોય એવું અનુમાન છે : ૩૮૭

૭૩૩ લગભગમાં શ્રીજિનદાસ ગણિએ ‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ની રચના કરી : ૮૦ ૩૧૮, ૩૨૬

૭૬૩ (સને ૭૩૬) અનંગપાલ પહેલાએ દિલ્હી વસાવ્યું એમ કનિંગહામ કહે છે : ૩૫૨

૮ મા સૈકામાં મેવાડના ગુહિલવંશી બાપા રાવલે ચિતોડના કિલ્લા ઉપર પોતાનો અધિકાર કર્યો : ૩૩૯

—મા સૈકાની પ્રતીત થતી એક લાલપથ્થરની જિનમૂર્તિ લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦

—મા સૈકાની ત્રણ જિનમૂર્તિઓ જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકામાં બનેલું એક ધાતુનું ધર્મચક્ર પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકાની એક ધાતુપ્રતિમા સ્વ. બાણુ પૂરણચંદ્ર નાહરને સમીના ખેડામાંથી મળી આવી હતી; જે આજે કલકત્તાના ધરમનલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા નાહર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૬

—મા સૈકામાં પહાડપુરનો જૈન મઠ બૌદ્ધોના સોમપુર વિહારમાં પરિવર્તન પામ્યો : ૪૧૩

૮—૯ મી શતાબ્દીમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ હયાત હતા : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીનો એક પાંચ શિલાલેખ, જે તામિલ ભાષામાં છે, તે સિત્તાનવાસલના ગુફામંદિરની બહાર એક શિલા ઉપર છે : ૩૯૨

—મી (ઇ. સ. ૯ મી) શતાબ્દીમાં થયેલા મંડનમિશ્ર મિથિલામાં રહેતા હતા : ૪૮૫

—મી શતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ધસાતું ધસાતું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું : ૪૭૭

—મી શતાબ્દીની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા રાજગૃહના ઉદયગિરિ ઉપર આવેલા મંદિરમાં મૂળનાયકની સામેની દેરીમાં બિરાજમાન છે; તેમજ બીજી દેરીઓમાં પધરાવેલી પ્રતિમાઓ પણ એ જ સમયની જણાય છે : ૪૫૯

—મી શતાબ્દીની કેટલીક જૈન પ્રતિમાઓ રાજગૃહમાં આવેલા વૈભારપર્વત અને ઉદયગિરિ ઉપર છે : ૪૧૩

૮૦૭ માં આમ રાજનો જન્મ થયો હતો : ૪૧૬

૮૧૦ લગભગમાં રાષ્ટ્રકૂટવંશીય પ્રથમ કૃષ્ણરાજે ઇલુરામાં કૈલાસગુફા બંધાવી : ૩૯૯

૮૧૭ (ઇ. સ. ૭૬૦) સુધી પૂર્વીય અને પશ્ચિમના ચૌલુક્યોએ બદામી ઉપર રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૮૧૭ થી ૧૦૩૦ (૭૬૦ થી ૯૭૩) સુધી બદામીમાં કલચૂરીઓએ રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૮૨૬ માં શ્રીઅખલદિસૂરિએ મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

૮૫૭ થી ૮૮૪ (ઇ. સ. ૯૧૪ થી ૯૪૧) ની વચ્ચે પંવાર વૈરિસિંહ બીજાએ શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારથી મારી ભગાડ્યા અને તેણે નવું ધારા નામે નગર વસાવ્યું : ૩૩૨

૮૫૮ થી ૧૧૩૦ (ઇ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩) સુધી યાદવ વંશના રાજવીઓ ચાંદોડ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા : ૩૮૧

૮૭૨ થી ૯૧૭ (ઇ. સ. ૮૧૫ થી ૮૬૦) માં બિહારમાં રાજ્ય કરતા ગોપાલ રાજાએ બિહારને ફરી વસાવી મગધનું પાટનગર બનાવ્યું : ૪૭૪

૯૭૨ થી ૯૭૪ (ઈ. સ. ૮૧૫ થી ૮૭૭)માં રાજ્ય કરતો રાષ્ટ્રકૂટ અમેયવર્મા (પહેલો) જૈનાચાર્ય. જિનસેન અને તેમના શિષ્ય યુગુચંદ્રનો ઉપાસક હતો : ૩૭૫.

૯૮૫ માં કાગધર્મ પામેલા શ્રીમખમદિયરિએ જેમ મયુસા તીર્થનો ઉદાર કરાવ્યો તેમ સૌરીપુરનો પણ જીલ્લોદાર કરાવ્યો હતો : ૪૩૨.

—માં આમ રાજ્યનો સ્વર્ણવાસ થયો હતો : ૪૧૬

૯ માં સૈદાથી પહેલાં માંડવગદના દનિકાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી. ૩૨૯

—માં સૈદામાં શ્રીમખમદિયરિએ મયુસાના જૈન સ્તૂપનો જીલ્લોદાર કરાવ્યો : ૪૨૫

—માં સૈદામાં આમરાજ થયો : ૩૧૧

—માં સૈદામાં થયેલા કનોજના રાજા નાજાવસોક, જેને જૈનો આમરાજના નામે ઓળખે છે, તેનો આલિપર પર અધિકાર હતો : ૪૧૬

—માં સૈદામાં થયેલા કનોજના આમરાજને રાજજી ઉપર મરાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી તેને ઘેરા ધાલ્યો હતો : ૪૫૪

—માં સૈદામાં થયેલા શ્રીમખમદિયરિ અનેશિખર તીર્થની દમેશાં યાત્રા કરવા હતો : ૪૪૪

—માં સૈદામાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજાઓએ હોળાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં ગાદી બદલી : ૩૭૫

—માં સૈદાની એક જિનપત્તિ જે પદ્માધ્યાનથી મળી આવેલી તે પદ્માના મુજિવમમાં છે : ૪૮૦

—માં સૈદા લગભગની જૈન શક્તિ આવીસ મામથી ૧૨-૧૪ માર્ચ છે આવેલા પદ્મામાં પિત્તલખોરા નામે પ્રસિદ્ધ છે : ૪૮૧

—માં (ઈ. સ. ૯) સૈદા પદેલાંની કોઈ પુગલન વસ્તુ બુદ્ધનેશ્વરમાંથી મળી આવતી નથી : ૫૦૧

—માં સૈદા (૧) માં કાગધર્મ શ્રીમદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કેરી સિદ્ધાજીના વંશજ કુંસક અને કુમારે આઠ અમલકાંદરિના હસ્તે કરાવી : ૩૫૦

—માં સૈદા (૩૦) સર્વે સર્વ ના લેખવાળી જિનપ્રતિમા કાગધના ઉદાર મંદિરમાં છે : ૩૧૧

૯-૧૦ માં સૈદાની કરીદરી કુકેનામની વળપ છે, જે મળમાં જૈન મંદિર દેવાનું પુગલવડો કરે છે : ૪૦૪

—માં સૈદાની દેવનાગરી લિપિમાં કનોજ લેખવાળી શ્રીમદાવંશવતીની પ્રતિમા વેતલદિ ૬૫૨ જગત મારકરના સરોવરખાતેની કેરીમાં છે : ૮૧૦

—માં સૈદાની નેલેખવાળી મંદિરમાં પણ લખવાનો અમલકાંદરિ છે : ૪૧૬

દિલી નગર વસાવ્યું એમ કવિ કિસનદાસ કહે છે : ૩૫૨
—માં જે પ્રતિમા ધૂલેવામાં પ્રગટ થઇ તે પ્રતિમા મૂલે જરાશમાં હતી, તે જ આજે કેશરિયાઇ તીર્થમાં મૂળ-નાયકરૂપે પૂજ્ય છે : ૩૪૫

૯૩૨ (સક સં. ૭૬૭) માં પૃથ્વીવર્માએ પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે જૈન મંદિરને માન કયું : ૩૭૫

૯૩૨-૯૩૩ ની સલાવા બોલદેવના બે શિલાલેખો આવિષ્કારના કિસ્સામાંથી મળી આવ્યા છે : ૪૧૬

૯૪૭ (ઈ. સ. ૮૯૦) ના રાજકાગ કનોજના પ્રતિદારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાદનો હેવાનું મનાય છે : ૫૦૦

૯૫૩ થી ૯૬૮ (ઈ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૫૫)માં બોલદારજ માલવાનો રાજા હતો : ૩૨૯

૯૫૭ (ઈ. સ. ૯૦૦) નો મયરજન રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૮૮૨

૯૫૬ (સક સં. ૮૨૪)માં એક વંદે માલયુક (ધારવાક વિજ્ઞા) ના એક જૈન મંદિર માટે માન કયું : ૩૭૫

૯૬૫ (સને ૧૦૨૨)માં રાજમહારીમાં રાજદારજ ગાદીએ આવ્યો, તે પછી દંડિયુમાં જૈનધર્મને વધુ શક્તિ પહેલવી : ૩૭૪

૯૮૨ (ઇ. સ. ૯૨૫) નો દંસેવજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૯૯૪ માં વિષ્ણવ શ્રીકેશવોત્તમચરિ સૌરીપુર તીર્થમાં યાત્રાર્થે આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૦ માં સૈદા પદેલાંની ત્રણ જિનપ્રતિમાઓ હોળાદના મુજિવમમાં છે : ૩૬૫

—માં સૈદા પદેલાંની એક શ્રીમખમદેવની અર્ધપદાસ-નપ મૂર્તિ મળાથી ૧૦ માર્ચ પર પડિલ નામના સ્થળે આવેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૦

—માં સૈદામાં શ્રીકેશવોત્તમચાર્યે સ્થેલી 'કુલવપમાળા'માં દીપ્તિ મંદિરનો ઉલ્લેખ થયો છે : ૮૧૦ ૪૧૬

—માં સૈદાની એક ધાતુપ્રતિમા સિંહીના કિનારી ખબરમાં નવરત્ન મહેલામાં આવેલા શ્રીમુખતિનાથ મંદિરના મેડા ઉપર છે : ૩૫૮

—માં સૈદાની એક જિનપત્તિ, જે માનદસ વિજ્ઞાના પદ્માધ્યાનથી મળી આવેલી તે પદ્માના મુજિવમમાં વિષ્ણવ છે : ૪૭૨

—માં સૈદાની એક જિનપ્રતિમા, જે ચૌધાથી મળી આવેલી તે પદ્માના મુજિવમમાં છે : ૪૮૦

—માં સૈદાની બે વપત્તિઓ પદ્માના મુજિવમમાં છે : ૪૮૦

—માં સૈદાની અમલકાંદરિની બે મંદિરોમાં અલખાના જિનપત્તિઓ જિનપત્તિ નંદી પુગલ છે : ૪૧૮

- મા સૈકાનાં જૈન અવશેષો ખાંકુરાના દક્ષિણ-પૂર્વી ભાગમાંથી ૩૦ જે. સી. ફેરે શોધી કાઢ્યાં છે : ૪૧૪
- મા સૈકાની બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મગસીના જિન-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૨૦
- મા સૈકાની ત્રણ પ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૮
- ૧૦-૧૧ મા સૈકામાં માળવાના મુંજ અને ભોજ રાજ્યોના સમયમાં જૈનાચાર્યો તેમની રાજસભાને શોભાવતા હતા : ૩૧૧
- મી સદીમાં રાજા મુંજ અને ભોજના સમયમાં જૈનાચાર્યોએ માલવા-ઉજ્જૈનીમાં સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો : ૩૨૫
- મી શતાબ્દીની ૧૫-૧૬ જિનમૂર્તિઓ, જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦
- મી શતાબ્દી સુધી જે પર્વતો કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ નામે ઓળખાતા તે અત્યારે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ નામે ઓળખાય છે : ૫૦૪
- મા સૈકાની કેટલીક ગુફાઓ ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપર છે : ૫૦૬
- મા સૈકામાં આગરાના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન એ સૈકાની મળી આવેલી મૂર્તિ પણ કરાવે છે : ૪૩૮
- ૧૦ થી ૧૯ મા સૈકા સુધીમાં મળી આવતાં સાહિત્યિક પ્રમાણો દિલ્હીમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે : ૩૫૪
- ૧૦૦૭ (ઇ. સ. ૯૫૦) નો મહાર્ધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૦૨
- ૧૦૦૮ થી ૧૦૧૦ ના આશુ રાવલના શિલાલેખો મળી આવે છે : ૩૩૫
- ૧૦૨૨ ના ફાગણ સુદ ૫ ને ગુરુવારે શ્રેષ્ઠી સુરાજની વિદ્યમાન તામાં શ્રીઅપ્પભટ્ટિસૂરિએ તુંગીયાપત્તનમાં જિનમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી એવો લેખ તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી શ્રીપાર્શ્વજિન પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૨૦
- ૧૦૨૯ માં શ્રીયશોભદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પહેલાં હર્ષ-પુરમાં જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી : ૩૩૫
- ૧૦૩૦ (ઇ. સ. ૯૭૩) માં રાજા તૈલપદેવે કક્કાલને હરાવી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું અને જૈનધર્મ પર પ્રહારો શરૂ થયા : ૩૭૫
- ૧૦૩૨ (ઇ. સ. ૯૭૫) નો સુધાનંધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨
- ૧૦૩૭ (ઇ. સ. ૯૮૦) માં મહામાત્ય ચામુંડરાયે શ્રવણગેલ-ગોલામાં શ્રીઅરિષ્ટનેમિનું મંદિર અને પહાડમાં કોરીને

- ગોમટેશ્વરની વિશાળકાય (૬૦ ફીટ ઊંચી) પ્રતિમા બનાવી : ૩૭૫
- ૧૦૩૯ નો એક શિલાલેખ કર્ણાના જિનાલયની એક દેરીની બારસાખમાં છે : ૩૪૪
- ૧૦૪૦ લગભગમાં શ્રીવર્ધમાનસૂરિ દિલ્હીમાં પધાર્યા હતા એમ 'ગણધર સાર્ધશતક' થી જણાય છે : ૩૫૨
- ૧૦૫૭ (ઇ. સ. ૧૦૦૦) નો સુહરીધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨
- ૧૦૬૧ (ઇ. સ. ૧૦૦૪) સુધી અદિચ્છત્રા નગર આગાદ હતું : ૪૨૪
- (ઇ. સ. ૧૦૦૪) માં ચોલ રાજા રાજન્દ્રે ગંગવંશની રાજધાની તલકાદને છત્તી લીધા પછી એ વંશ અને જૈનધર્મને ભારે હાનિ પહોંચી : ૩૭૫
- ૧૦૬૩ ની સાલના લેખવાળી શ્રીગુનિસુવ્રતસ્વામીની મૂર્તિ આગરામાં નદી અને કિલ્લા તરફના દરવાજાની વચ્ચેથી જૈન મંદિરના સ્તંભોની હારમાંથી મળી આવી હતી : ૪૩૮
- ૧૦૬૭ થી ૧૧૧૧ સુધીના ભોજ રાજાના રાજકાળમાં વાદિ-વેતાલ શાંતિસૂરિએ ભોજની રાજસભામાં ૮૪ વાદીઓને છત્તી લઈ ભોજ પાસેથી ૮૪ લાખ માળવાના સિક્કા મેળવ્યા હતા : ૩૧૧
- ૧૦૭૨ ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા સ્વં બાણુ પૂરણચંદણ નાહરને ગુજરાતમાંથી મળી આવેલી, જે કક્કાલમાં ધરમ-તલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના નાહર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૭
- ૧૦૭૬ ના કાર્તિક સુદ ૧૨ ના લેખવાળી જિનમૂર્તિ લખનૌના અન્નપર્ણધરમાં છે : ૪૨૦
- ૧૦૭૭ ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ સ્વં બાણુ પૂરણચંદણ નાહરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી મળી આવી હતી, જે કક્કાલના ધરમતલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના શ્રીનાહર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૬
- ૧૦૮૪ (૯૪ ?) ના લખવાળી એક ઋષભદેવની મૂર્તિ શૌરીપુર-માંથી મળી આવેલી, જે કાલ્કાઈલે આગરા મોકલી આપી હતી : ૪૩૩
- ૧૦૮૫-૧૦૮૮ માં રાજા ઈન્દ્રચંદ્ર કાંગડામાં વિદ્યમાન હતો, જેણે ત્યાં ઈન્દ્રેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૬૧
- ૧૦૮૮ માં આણુ ઉપર વિમલવસહીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલશાહને દિલ્હીપતિએ છત્ર મોકલ્યું હતું : ૩૫૩
- ૧૦૯૩ ના વૈશાખ સુદ ૭ નો લેખ લક્ષમણી તીર્થના મૂંનાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના પચાસન ઉપર છે : ૩૧૩
- ૧૧ મા સૈકાથીયે પ્રાચીન આચાર્ય-આચાર્ય ગામ હોય એમ જણાય છે : ૩૩૫
- મા સૈકામાં પરમાર્હત કવીશ્વર ધનપાલે 'સત્યપુરમંડન

- મહારાજાશાહ' નામક અપર્વકમાં રમેલા કાચમાં આધારના જિનમહિરનો ઉલ્લેખ છે : ૩૩૫
- મા સૂકામાં મહુરામાં થયેલા પાંચ રાત્ર સુદ જૈન-ધર્મી હતો : ૩૩૬
- મા સૂકાની એક જિનમર્તિ પટણના મુજિવમમાં છે : ૪૮૦
- મા સૂકાની એક પદાવની દેવીની મર્તિ પટણા મુજિવમમાં છે : ૪૮૦
- મા સૂકા પછીના રિંદીના જૈનોની વાસ્તવિક રિયતિનો ખ્યાલ જૈનોના સાદિત્વિક ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે : ૩૫૨
- મા સૂકામાં મહમુદ જિનવોએ સારનાથ છત્રી લીધું : ૪૩૭
- મા સૂકામાં શ્રીમદ્ગુપ્તપુત્રિએ આશિષરના રાજને પોતાની વાદ્યક્રિયાથી રંજિત કર્યો હતો : ૪૧૬
- મા સૂકા પછી મહુરામાં જૈનધર્મની આધમની કળા જોવાય છે : ૪૨૬
- ૧૧ - ૧૨ થી સુદીમાં થયેલા શ્રીદર્શ દિવસે તેમના 'નૈવધકાચ્ચ' -માં બિદારના આવકોની અનુષ્ઠા કામિનું ઉપમાન-દારા મચન કર્યું છે : ૪૭૮
- મી સુનાબ્દી લખતમમાં દિદીમાં બધાયેણું એક જૈન મહિર આજે કુતુહલીન મન્નિદમાં ફેરવાઇ ગયું છે; જોમાં જૈન મર્તિઓ અને સ્થાપત્ય સ્વરૂપ રીને પ્રાપ્ત થાય છે : ૩૫૫
- મા સૂકાની મર્તિ કુપાકાના જિનમહિરમાં છે : ૩૬૭
- મી સુનાબ્દીની શિવિવાળો લેખ અનકાકાની ગુફા નં. ૪માં છે : ૩૮૩
- ૧૧ થી ૧૪ થી સુનાબ્દી મુખીમાં દેશમાં જે આક્રમણ થયાં, તેનાથી મકાનો અને દેવાલયોના જે ખસ થયા તેમાં જૈન મહિરની સ્થાપના વધારે હતી : ૩૧૨
- ૧૧૦૦ લખતમમાં પુનાકોનું શ્રીઆદીપર જિનાલય બધાયેણું છે : ૩૪૫
- ૧૧૦૨ માં થયેલા શ્રીદર્શિયદ્વારે શ્રીગુરુ નર્મદામાં લાગ્યો આવ્યા હતા : ૮૩૨
- ૧૧૦૭ (સં. ૧૦૫૦)માં અનરૂપા નામના તેમજ સુદારો રિંદીની સ્થાપના કરી એમ શીલ્પચક્ર વિવેચકાર ઉલ્લેખ છે : ૩૫૨
- ૧૧૦૭ થી ૧૧૨૮ (સ. ૧૦૫૦ થી ૧૧૩૭)માં વિજયના રાજાનુભવે દેવસેવ જીવિદેવને પ્રતિષ્ઠા કરી પોતાનો રિય બનાવ્યો : ૩૭૩
- ૧૧૦૮ માં અનરૂપા બીબેને રિંદી વસાવ્યું એમ એક રિવાજેત્ર પદ્યો જણાય છે : ૩૫૨

- ૧૧૧૨ ની સાલની એક જિનમર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૧૫ માં એલચ રાજ એલચપુરની માદીએ આવ્યો : ૫૦૬
- ૧૧૧૯ ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ ના રાત્રનો લેખ રાત્રગુદના શ્રીમુનિ-ગુપ્તવાળીના મહિરમાં આવેલી શ્રીદેવનાથ અને શ્રીમહાદેવનાથી - લખવાનની પ્રતિમાના પદ્માસનમાં છે : ૪૫૫
- ૧૧૨૪ ની સાલની એક શ્રીકૃષ્ણદેવની મર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૨૫ ની સાલની એક શ્રીદેવનાથ પ્રભુની મર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૩૨ ની સાલની એક જિનમર્તિ લખતોના અગ્ન્યપથપરમાં છે : ૪૨૧
- ૧૧૩૩ નો લેખ જાંદકના ચડિકાના મહિરમાંથી મળે છે : ૪૦૭
- ની સાલની એક શ્રીદેવનાથ પ્રભુની મર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૩૮ ના લેખવાળી એક જિનમર્તિ લખતોના અગ્ન્યપથ-પરમાં છે : ૪૨૦
- ૧૧૪૨ ના મહા સુદ ૧ ને રવિવારના રાત્ર વિજયપુરમાં મહાધારી શ્રીઅમરદેવપુત્રિએ સિદ્ધપુર - અંતરિક્ષાછત્રી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૦૫
- ૧૧૫૦ (ઈ. સ. ૧૦૯૩)માં ત્રાસિવરમાં એક સુદ કારીગરી-પુકા જૈનમહિરનું નિર્માણ થયું; એમ ફરમુશ્ન નોંધ છે : ૪૧૭
- ૧૧૫૬ ના મહા સુદ ૧૪ ને શુક્રવારના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા પંચનમાં આવેલા છત્રના જૈન મહિરમાં છે : ૩૬૭
- ૧૧૬૧ ના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા પંચનના માલેર મહાકાના શ્રીપાર્શ્વનાથ જગવાનના મહિરમાં છે : ૩૬૯
- ૧૧૬૭ માં કોટી સાધારણે શ્રીમહાવીરવાળી જા નું વિધિવિન્ય વિનોદમાં બધાયું : ૩૮૦
- ૧૧૬૯ નો એક લેખ જાંદકમાં આવેલા નગાવ પામેની રેકરી ઉપરના એક મહિરમાં છે : ૪૦૭
- ૧૧૭૦ ની સાલની શ્રીકૃષ્ણનાથ જગવાનની મર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૮૨ ની સાલની શ્રીદેવનાથ પ્રભુની મર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૮૩ ના લખવાળી એક ધાતુપ્રતિમા અગ્ન્યપથના જૈન મહિરમાં છે : ૩૭૦
- ની સાલની એક જિનમર્તિ પદ્મા, જોના ઉપર મોટા લેખ જોવાયે છે, તે પટણા મુજિવમમાં છે : ૪૮૦
- ૧૧૮૭ ના વૈશાખ સુદ ૩ ને ગુરુવારે લેખ સુદરશિપર ૫૦ આવેલ જાંદકમહિરની ધાતુપ્રતિમા ઉપર છે : ૪૮૩

૧૧૯૨ ના ચેત્ર વદિ ૪ ને રવિવારનો લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક મૂર્તિના પદ્માસન ઉપર લખેલો છે : ૩૩૭

૧૧૯૩ ની સાલનો લેખ રાજગૃહમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરમાં રહેલી એક ધાતુપ્રતિમા ઉપર છે : ૪૫૫

૧૧૯૪ માં શહાણુદીન ઘોરીના સેનાપતિ કુતણુદીને સારનાથનાં દેવળોનો નાશ કર્યો : ૪૩૭

૧૧૯૫ માં બડોદામાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવેલું છે : ૩૪૫

૧૧૯૬ માં શ્રીજિનદત્તસુરિનો પદ્મહોત્સવ ચિતોડમાં ધર્યો : ૩૪૦

૧૨ મી સદીમાં આવસ્તીના જિનમંદિરનો છલ્લોદ્ધાર થયો હશે એમ મળી આવેલા શિલાલેખોથી જણાય છે : ૪૮૩

—મા સૈકાના સુદર નમૂનારૂપ શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ મધ્યપ્રદેશમાંથી મળી આવી છે : ૪૦૪

—મા સૈકામાં શ્રીઅભયદેવસુરિએ સેદી નદીના કિનારેથી સ્થાપન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી હતી, જે હાલ ખંભાતમાં બિરાજમાન છે : ૩૬૫

—મા સૈકા સુધી ગંગવંશીઓ બીજે સ્થળે પણ વિદ્યમાન હતા : ૩૭૫

—મા સૈકાના જૈન શિલાલેખો કાલ્હાપુરના અંબામાતાના મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૫

—મી શતાબ્દીમાં મલધારી શ્રીઅભયદેવસુરિએ સિરપુરમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી : ૪૦૪

—મી સદીમાં દક્ષિણમાં કિંગાપત ધર્મે જોર પકડ્યું, જેમાં વિજયનામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો : ૩૯૬

—મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નહિ એવું સેમલિયાનું જિનાલય. તેમાં આવેલા મંડપના ચાર પ્રાચીન સ્તંભો ઉપરથી જણાય છે : ૩૧૬

—મી શતાબ્દી સુધી ચિતોડમાં ચૈત્યવાસીઓની પ્રખળતા હતી : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લીધું ત્યારે ચિતોડનો કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો : ૩૩૯

—મા સૈકામાં આચાર્યના પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો બંધાયા હોવાનું જણાય છે : ૩૩૬

૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં રંગણોદમાં જૈનોની વસ્તી સારી હતી : ૩૧૭

—મા સૈકામાં શ્રીદેવેન્દ્રસુરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિરમાંથી ચાર જિનમૂર્તિઓ સેરિસા લઈ ગયા, તેમાંની એક ધારાસેનકમાં મૂકી હતી : ૪૬૭

—મા સૈકામાં અયોધ્યામાંથી જૈન વસ્તી સંભવતઃ ઘટી જવાના કારણે જ શ્રીદેવેન્દ્રસુરિ અહીંથી ૪ મૂર્તિઓ સેરિસા તરફ લઈ ગયા : ૪૬૭

૧૨૦૦ની સાલના લેખવાળી મૂર્તિ હરદ્વારથી મળી આવેલી તે લખનૌના અગ્નયગરમાં છે : ૪૧૯

૧૨૦૩ નો લેખ ધારની બનિયાવાડીના ઘરદેરાસરમાં રહેલી જિનપ્રતિમા ઉપર છે. ૩૩૩

૧૨૦૭ નો કુમારપાલ રાગના રાજકાળનો એક લેખ ચિતોડ ગઢમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૩૯

—નો કુમારપાલ રાગનો શિલાલેખ સમિધેશ્વર મંદિરમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૪૨

૧૨૧૩ થી ૧૨૨૪ (ઈ. સ. ૧૧૫૬ થી ૧૧૬૭) માં રાજ્ય કરતો વિજયરાય રાગ જૈનધર્મો હતો : ૩૭૬

૧૨૧૬ માં કુમારપાલ રાગ (જૈનોના બાર વન સ્વીકારી) પરમાર્હત બન્યો : ૩૩૯

૧૨૧૯ નો લેખ રંગણોદના જૈન મંદિરમાં રહેલી શ્રીગુપ્તપાર્શ્વનાથ ભગ્ની મૂર્તિ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસુરિ દિલ્હી નજીકના કાઈ ગામ પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો રાગ મદનપાલ શ્રાવકસંઘ સાથે તેમના દર્શનાર્થ ગયો હતો અને સુરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આગ્રહભરી વિનંતી કરી હતી : ૩૫૩

—ના ભાદરવા સુદિ ૧૪ ના દિવસે શ્રીજિનચંદ્રસુરિ દિલ્હીમાં કાળધર્મ પામ્યા; એ સમયે દિલ્હીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું : ૩૫૩

—ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા અહમદનગરમાં ગૂજર-ગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરમાં છે : ૩૮૩

૧૨૨૫ ના અષાઢના ૯ ને રવિવારનો લેખ રંગણોદની સરકારી કચેરીમાં સુરક્ષિત એક જૈન પરિકરના નીચેના ભાગ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૩૧ લગભગમાં ચિતોડમાં શુદ્ધિવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ થયું : ૩૪૦

૧૨૩૨ માં ચિતોડગઢ ઉપરની શૃંગારચોરીનું સ્થાપત્ય બનેલું છે : ૩૪૨

૧૨૩૩ માં શ્રીજિનપતિસુરિના કાકા માનદેવ શાહે ભારવેલી અને શ્રીજિનપતિસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ કનાણુય નગરમાં સ્થાપન કરેલી હતી : ૩૭૭

૧૨૪૭ (ઈ. સ. ૧૧૯૦) સુધી હોયસાલ વસ્તના રાજકર્તાઓએ બદામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

—(ઈ. સ. ૧૧૯૦) થી ૧૪મી શતાબ્દી સુધી દેવગિરિના યાદવોએ બદામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૧૨૫૩ (સને ૧૩૧૦) માં જયસિંહ ચોથા સુધી પરમારોની રાજધાની ધારામાં હતી : ૩૩૩

૧૨૫૬ માં અપ્પાલના પુત્ર મદમ્મદે ત્રિહારના રાજ્ય એવિંદપાલને મારી નાખી ત્રિહારના કબ્જે કર્યો : ૪૭૮

૧૨૬૦ ના જેઠ મુદિના દિવસને શ્રોમત્પદેવચરિત્રે અનિષ્ટા લેખ પાવાપુત્રીના જગમદિરમાંથી એક ધાતુમર્તિ ઉપર છે : ૪૫૨

૧૨૬૧ ના લેખવળી એક માત્સ્યનિવર્તિના પદલુમાં આવેલા શ્રીપુત્ર રાધાધૃત્વજ મહાનના પ્રાચીન દત્તોત્સવદર્શમાં છે : ૪૭૬

૧૨૬૬ ની સાલને જેન લેખ ત્રિશવવાડીના શ્વશુભદિની બીન ઉપર છે : ૩૮૬

૧૨૬૮ (અને ૧૩૨૫) માં મદમ્મદ તત્ત્વજે ધારાની એક નાની પદાડી પર રિલેા બધાઓ દત્તો : ૩૩૩

૧૨૮૦ ના લેખવળી ધાતુમર્તિના સિવાલકારમાં કનકમરીમાં આવેલા લાસા લખેલાદના ધરદેરાસમાં છે : ૩૫૬

૧૨૮૩ ની એક ધાતુમર્તિના શુશ્રીઆનાના શ્રીસુપાર્થનાથ મહિરમાં છે : ૩૬૬

૧૨૮૬ (અ. સં. ૧૧૬૧) નો એક લેખ દુગુમાં આવેલી ૩૫ મા નંબરની જેન શુકામાં છે : ૪૦૨

૧૨૮૬ ના કારવના સુદિ ૫ ના દિનનો દિસાલેખ રીમગોદના વડના ઉપાલ્પના ભેલરામાં આવેલા એક પાટા ઉપર છે : ૩૧૭

૧૩ માં સૈદામાં અ.પાટના માનના રુદામલ જગમદિરના સમયે દેવમદ નામના આગે સમયા આગમમયોને અ.પાટમાં તાલપત પર લખાયાં દર્શા : ૩૩૫

—આ સૈદામાં અંતમાં રેસિવાલની મૂર્તિ દુલેવમાં લાવવામાં આવી એમ 'દીપ્તિવિલ ચેરેદિયર'થી જાણવા મળે છે : ૩૪૭

—આ સૈદામાં કુપાલુનું મૂર્તિન બીજી નવા સ્થાનમાં રાખી દેખું : ૩૬૬

—બી સૈદામાં કુપાલના મૂર્તિને રીનમરપુરપતનનું ખોદામ કરાવી ઉપાલ્પવામાં મનિત : દર્શાવે છે તરીકેન જે સમયે એમના પુત્રાનિત્ત મનિતે નિર્મિત કરે છે : ૩૫૭

—આ સૈદામાં દીસામાં જેન વાની સાથે મનામૂર્તિ દર્શિએમ 'અનરમ્મદ પાવાપુત્ર'થી જાણવા છે : ૩૬૭

—આ સૈદામાં કુપાલના રુદામલી વનુપત્ર બંધાવના ત્રિવેની પાસે આવેલા બાર, ૧૮૬, મારા, ૧૮૭, રાખા, આવી અને મનામૂર્તિ મંપવનિરે રેસેરે કર્યા દર્શા : ૪૧૪

—બી સૈદામાં પણ જાણના લાદ, માદા અને બીનમ્મદ સમયે સંમિત જેન સંધના મેનમો મોલ્લ દર્શા : ૪૧૪

—આ સૈદામાં સૌરીપુર-બેરમ્મદમાં સિવાલકાર બધાપું એ પદેમાં આ સમય જેનેનું પાવાપામ દર્શા : ૪૩૩

—બી સનાબીમાં રાવેલા 'સકલધર્મ' રોલ માં આવેલા મરો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૧૭

—આ સૈદામાં થયેલા ધર્મિનંદુરે સૌરીપુર તીર્થનાં પાવાર્થે અ.પા દર્શા : ૪૩૨

—બી સૈદા સુધી નાકલનું પિલાપીઠ ૪.૫મ દર્શા : ૪૪૮

—આ સૈદામાં રવેલા મદેવનંદુરિએ 'વદારૂપિ'માં સમેલિયર ઉપરના નિનાલપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૪૪

૧૩ થી ૧૮મા સૈદા સુધી મંદવરના મેરીમોએ લરાવેલી મર્તિઓ મંદવરદ અને બીજે સમયે આને પણ મોલ્લ છે : ૩૩૨

૧૩૦૦ લખલમાં નિખરેલું નિનાલપ બધાપું જાણામ છે : ૩૧૬

૧૩૦૩, મં. ૧૩૪૧, મં. ૧૪૬૬ ના સિવાલેખો કરેલાના નિનાલપની અનિયાઓ ઉપર છે : ૩૪૪

૧૩૦૮ (અ. સં. ૧૧૬૬) નો લેખ દુગુમાં છે.દા દેશાસ નામે ઓગાખાની જેન શુકામાં છે : ૪૦૧

૧૩૦૫ માં અપ્પાલદેવન પિરજલ્લે મારિયજા પર અધિકાર કર્યો : ૩૩૦

—આ અપાલ સુદિ ૧૦ના મેઝા શ્રીનિવાસમરિએ 'અનરમ્મદ મુર્તિવતી'ના મંપમ માંની રચના રિલેાના રીક સાપુલીના પુત્ર મેવનકની આર્થનાથી કરી દર્શા : ૩૫૩

૧૩૦૬ ના માલ સુદિ ૧૦ના રિવેને મદુવાસનપુરમાં મેરી લેખ-લિલ્લના પિના વિમલચરદે લરાવેલી શ્રીસાપિનાયની અનિયાની અનિત શ્રીગિરેષમરિએ કરી, તે અનિયા નન-સાદ (મનામો) મહિરમાં વરવવામાં દર્શા : ૩૬૨

૧૩૧૦ ના મહા સુદિ ૫ને મે.પાનાના લેખવાળો મર્તિ મંપી સમયાલેને અનિત કરાવેલી, જે દાસ નરમ્મીના મહિરમાં છે : ૩૧૮

૧૩૧૧ મ. દીસામાં કુપાલ વાલો : ૩૩૭

૧૩૧૭ મ. કુપાલું નિનાલપ જવાપુ એમ માનવામાં આવે છે : ૩૩૦

૧૩૨૦ મં રિલેાના મેઝ બંને રેલની સૌરામરેલી નામની પુત્રી મંદવરના મર્તિ પાવાના પુત્ર મંપા મર્તિ વાલે વરદર્શા : ૩૪૩

૧૩૨૬ ના સનાબી એક મનુવર્તિના કુમેવ પાને આવેલા અનુવતી પદની ઉપરના અનુવતારા પાવાપામના મહિરમાં છે : ૨૮૮

૧૩૨૬ ના બેર રુદિ ૧૪ને મે.પાનાના નિનાલપ કરેલાના

- જૈન મંદિરમાં છે, જેમાં 'કરહેડા' ગામનો ઉલ્લેખ છે : ૩૪૩, ૩૪૪
- ૧૩૨૮ ની સાક્ષી શ્રીશાંતિનાથ ભ. ની ધાતુપ્રતિમા ધારના બનિયાવાડીના ધરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩
- ૧૩૨૯ ના અષાઠ સુદિ ૧૩ના પુષ્ય નક્ષત્રમાં સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલો ૬૧ શ્લોકનો શિલાલેખ ચિતોડગઢ પરના સતીઓના મંદિરમાં છે : ૩૪૩
- ૧૩૩૨ માં શ્રીક્ષેમકીર્તિએ 'જહતકલ્પભાષ્ય' ઉપર ટીકા રચી : ટિં ૩૨૨
- ૧૩૩૩ સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૯, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭, સં. ૧૯૬૬ સુધીના લેખો કલ્પાકના મંદિરની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે : ૩૯૬
- ૧૩૩૫ ના ફાગણ સુદિ ૫ના રોજ યુવરાજ અમરસિંહના સાંનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથમંદિર પર ધ્વજરોપણ થયું હતું : ૩૪૦
—માં રાણી જયતલ્લદેવીએ ચિતોડ પર શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૪૦, ૩૪૧
- ૧૩૩૯ ના પોષ વદિ ૧૨ ને મંગળવારે ખયરોડ ગામમાં 'સંધ્યાચાર ભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આવી એવી એક ગ્રંથની પુષ્પિકા મળે છે : ૩૨૧
- ૧૩૪૫ માં શરણુદેવના પુત્ર વીરચંદ્ર એકીએ સપરિવાર સમેત-શિખર તીર્થમાં આવી, ત્યાંના મંદિરમાં મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા શ્રીપરમાણુદસુરિ પાસે કરાવી : ૪૪૪
- ૧૩૪૮ (સને ૧૪૦૫) માં ધારામાં બંધાયેલી લાટની મરિજદમાં જૈન ચિહ્નો જોવા મળે છે : ૩૩૩
- ૧૩૪૯ માં મંત્રી ઝાંઝણે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે માંડવગઢથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો : ૩૩૦
- ૧૩૫૨ માં શ્રીરાજશેખરસુરિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા : ૪૫૪
—માં શ્રીરાજશેખરસુરિ પોતાની શિષ્યમંડલી સાથે ઉદ્દગવિહાર-ગિહારમાં આવ્યા ત્યારે મહત્તિયાણુ જાતિના જૈનો અધિક સંખ્યામાં હતા : ૪૭૪
- ૧૩૫૩ ના ફાગણ વદિ ૫ ના રોજ રાજ સમરસિંહના રાજ-કાળમાં ચિતોડમાં અગિયાર જિનમંદિરોનાં છત્ર અને શ્રીમુનિસુવરસ્વામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીવાસુપૂત્યસ્વામીની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી : ૩૪૦
- ૧૩૫૬ ના વ્રજવૃ વદિ ૧૩ ના દિવસનો એક લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૩૭
- ૧૩૫૯ ના મંદા વદિ ૧૨ ને ગુરુવારનો શિલાલેખ બડોદાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીઆદિનાથ ભા. ની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૫

- ૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂંટ વખતે શૃંગારચોરીનું સ્થાપત્ય ખંડિત થયું : ૩૪૨
- ૧૩૬૨ માં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલી મૂર્તિ ધારના બનિયા-વાડીના ધરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩
- ૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ બડોદાના જિનાલયમાં રહેલા વીશ વિહરમાન જિનપદ ઉપર છે : ૩૪૫
—માં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' માંનો વૈભાર-ગિરિકલ્પ રચ્યો, જેમાં તેમણે જાતમાહિતીનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪, ૪૬૧
- ૧૩૭૦ માં અયોધ્યાની ધાધરા અને સરયૂ નદીના કિનારે સ્વર્ગદ્વાર હોવાનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનપ્રભસુરિએ કર્યો છે : ૪૬૭
- ૧૩૭૫ ના ફાગણ વદિ ૭ ને સોમવારના દિવસે શ્રેષ્ઠી લાખાએ ભરાવેલી અને શ્રીપરમાણુદસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ધાતુ-મૂર્તિ લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦
- ૧૩૭૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૮ ના દિવસે સં. દેવરાજ દેલિગે શત્રું-જયની યાત્રા સંઘ સાથે કરી : ૩૫૩
- ૧૩૭૯ ના માગશર વદિ ૯ ના લેખવાળું ધાતુનું સમવસરણુ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં છે : ૩૭૨
- ૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાળજાતીય શેઠ રત્નપતિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયાસુદ્દીન બાદશાહથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેની દ્વારા શત્રુંજય, ગિરનાર આદિ તીર્થોની યાત્રા માટે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું અને વૈશાખ સુદિ ૭ ના રોજ પ્રસ્થાન કરી કાર્તિક વદિના રોજ દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા : ૩૫૩
—ના કાર્તિક સુદિ ૧૪ ના લેખવાળી અમિત્રદેવીની ધાતુમૂર્તિ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ જૈન મંદિરમાં છે : ૩૭૨
- ૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૯ના રોજ શ્રીજિનકુશળસુરિએ જલો-રમાં રાજગૃહના વૈભારગિરિ ઉપરના જિનાલયને યોગ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક જિનઝિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૫૪
- ૧૩૮૪ નો એક લેખ જે દિલ્હી મ્યુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ છે : ૩૫૨
- ૧૩૮૯ ના લેખવાળી પંચતીર્થોની પ્રતિમા આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે : ૪૩૯
—લગભગમાં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ દિલ્હીની ભટ્ટારકસરઈ (પૌષધશાળા)માં પ્રવેશ કર્યો : ૩૫૩
—ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ના રોજ દિલ્હીમાં ભટ્ટારકસરઈમાં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ જિનચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૫૩
—ના ભાદરવા વદિ ૧૦ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામનો ગ્રંથ હમ્મીર મહમ્મદના રાજકાળમાં દિલ્હીમાં પૂરો કર્યો : ૩૫૩
- ૧૪ થી (ઈ. સ. ની ૧૩) થી સદીના મધ્યભાગમાં

જવનમંદેવ અથવા જવલિંદ (ગીતો) માંવગદનો
રાવળી દત્તો : ૩૩૦

—મી સનાબીમાં ચિતોડમાં થયેલાં આક્રમણોથી જેન
મંદિરોને ક્ષતિ પડેલી : ૩૨૧

—મા સંક્રમાં ચિતોડના પંચે જેન કૃતિર્નરત્ન જનાવ-
વામાં આવ્યો હોય એમ જાણાય છે : ૩૨૩

—મી સદીમાં ચોક્કસ મદારાણા ચિતોડની રાવળાદીએ
હતી : ૩૨૭

—મા સંક્રમાં સ્વેનાંનર જેનાવાળેએ કેસરિયાઈ (ધૂવેવ)ના
મંદિરોને ક્ષતોદાર કરાવ્યો : ૩૨૮

—મી સનાબીમાં રચાયેલાં પ્રજાવચચિત્રોમાં નાસિકપુર—
નાચિકોને ઉલ્લેખ છે : ૩૮૦

—મી સદીના કૌતેનર 'રશ્મિગ્રંથ' ગ્રંથમાં અંતરીક્ષ
પાર્શ્વનાથોને ઉલ્લેખ કરેલો છે; જેથી એ સમયમાં આ
તીર્થોનો મદિમા અપાક જતી ચૂક્યો હતો એમ
જાણાય છે : ૪૦૬

—મી સનાબીનો એક જેન કાઠમંદિરોને અવગણ પટણમાં
આવેલા ધીમુન રાવાડુખુઈ જવાનના પ્રાચીન કલા-
સ્તંભોમાં છે : ૪૭૮

—મા સંક્ર પદેનાં ખામગદ મનાવ જે ખવડેડ એ જ
ખામગદ હોય તે : ૩૨૧

—મા સંક્રના ધીમિનપ્રમથરિએ 'વિવિધતીર્થક્રમ' માં
શ્રાવતીનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૨

—મી સદીમાં થયેલા ધીમિનપ્રમથરિએ 'વિવિધતીર્થ-
ક્રમ' માં કાલિદયામંથરને ધીમદારીર જલના તીર્થરે
ઉલ્લેખ્યો છે : ૩૨૫

—મી સદીના ધીમિનપ્રમથરિએ સોપારમાં કાવતેવનું
મંદિર હોવાનું જાણ્યું છે : ૩૭૮

—મા સંક્રના ધીમિનપ્રમથરિએ કૃષ્ણકના મંજીકપ્પવાઓ
કાવતેવનો કલ્પિત 'વિવિધતીર્થક્રમ' માં આપ્યો
છે : ૩૩૫

—મા સંક્રના ધીમિનપ્રમથરિએ અંતરીક્ષ, કંદેર, કૃષ્ણક
વગેરે તીર્થગદોને સ્થાન નિદાણી તેલો કલ્પિત
'વિવિધતીર્થક્રમ' માં આપેલો છે : ૪૦૪

—મી સદીના ધીમિનપ્રમથરિ કદે છે કે, અંતરીક્ષ પાર્શ્વ-
નાથની મંદિર નીચેથી પડેલી પાણિવાળી ઓ નીકળી
જાય એટલી એ મંદિરના અંદર હતી; પરંતુ કલ્પિતના
પ્રમાણે આપેલ અંદરજીનું નીચે એટલી જ અંદર પડે
છે : ૪૦૪, ૪૦૫

—મા સંક્રના ધીમિનપ્રમથરિએ 'વિવિધતીર્થક્રમ'માં
મુખા તીર્થની મંદિરની આપેલી છે : ૪૨૬

—મા સંક્રના ધીમિનપ્રમથરિએ 'વિવિધતીર્થક્રમ'માં દેવે
છે કે, દીગીપુરમાં સંજ ગામને ઉદાર કરાવેલા
જિનાવમાં મંદિરમંથર પ્રજા છે : ૪૩૨

—મા સંક્રના ધીમિનપ્રમથરિ કાલી-નનારસ આપ્યા
ત્યારે એ નમ્મી ચાર વ્રજાઓમાં વર્તુલચાંદી હતી : ૪૩૫

—મા સંક્રમાં થયેલા ધીમિનપ્રમથરિએ ચંદ્રપુરીના
ઉલ્લેખ કર્યો છે આથી જેનો એ સમયમાં પણ એ
તીર્થની શ્રદ્ધ જગ્યા નહોતી : ૪૩૬

—મા સંક્રના ચાલી ધીમિનપ્રમથરિ 'વિવિધતીર્થક્રમ'
માં જાણ્યું છે કે, નાથકા-કુંડપુરમાં અપાક મેધનાદ
સંવધાવન અને કંપાવન રૂપ પાસે ધીમોનમરવાળીનું
સ્થાન હતું : ૪૪૮

—સંક્રના ચાલી ધીમિનપ્રમથરિએ 'વિવિધતીર્થક્રમ' માં
દક્ષિણપુરનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૬૪

—મી સનાબીના ધીમિનપ્રમથરિએ 'વિવિધતીર્થક્રમ' માં
પ્રાચીનકાળની અપેખાની કેટલીક ઘટનાઓ આપેલી
છે : ૮૧૧

—મા સંક્રમાં અવગદાવારમાં શ્રીશીવજનાથનું વિન-
મંદિર હતું એમ શ્રીમિનપ્રમથરિ તેણે છે : ૪૬૮

—મી સદીમાં કૌશાંબીના ચિથન કેવી હતી તેનો ખ્યાલ
ધીમિનપ્રમથરિએ 'વિવિધતીર્થક્રમ' માં કરાવ્યો
છે : ૪૭૦

—મા સંક્રના ધીમિનપ્રમથરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થક્રમ'માં
ત્રિધિવાનું વર્ણન આપે છે : ૪૮૫

—મા સંક્રમાં જગદ નામે ક્રોધાખાના નગરમાં
ત્રીમુક્તિનાથ અને શીતભિનાથ જગવાનનાં એ વિન-
મંદિરો હતી એમ 'વિવિધતીર્થક્રમ' ના વર્ણનથી
જાણાય છે : ૪૮૫

—મા સંક્રમાં ચપાનગરી પતનથીન અવગદમાં હતી
એમ 'વિવિધતીર્થક્રમ' થી જાણાય છે : ૪૮૭

૧૪-૧૫ ની સનાબીમાં કેસરિયાઈ (ધૂવેવ) ના મંદિરોનો
ક્ષતોદાર થયો : ૩૨૭

૧૪ થી ૧૮ માં સંક્ર મુખી સિંચાવન ધર્મ-વીર્યધર્મ' હરિનુમાં
ગાળખમાં જન્મ્યો : ૩૭૬

૧૪૦૮ નો ધીમિનપ્રમથરિને નિર્દેશ કરેલો એક શિવાલેખ
ચિતોડના ૫૨ આંચેરી સુકાચપ રૂમિની મુદ્રામાં છે : ૩૪૩

૧૪૧૨ ના અગાદ વરિ ૬ નો ખોલો શિવાલેખ રાજકિર્મી
આવેલા ધીમિનપ્રમથરિ સુચિત છે : ૪૫૭

—મા એક પ્રદિનંતેખથી જાણ્યું છે કે વિપુલકિરિ ૫૨
ધીપાર્શ્વનાથ જગવાનનું મંદિર ૬ મંદિરના પુત્ર દેવગદ
અને વચગાળે જોવાનું હતું : ૪૫૪

૧૪૧૫ માં ધીમિનપ્રમથરિને પ્રવેશમદાન્ય રિપ્પીના ધીમુવ
દા કરના અને જુલોમાં મોં : ૪૫૨

૧૪૨૫ (ઈ સ. ૧૬૩૮) ના એક લેખથી જાણ્યું છે કે,
કલિંજના વંજીકેએ જળ જેનધર્મ ૬૩૨ જામ મુદતે
દત્તો : ૩૭૩

- ૧૪૨૭ ના મારગશર માસમાં શ્રીજ્ઞાનંદ મુનિએ રચેલી 'પ્રવાસગીતિ' માં લક્ષમણીનું વર્ણન કરેલું છે : ૩૧૩
- ૧૪૩૧ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શુક્રવારનો એક શિલાલેખ કેસરિયાછ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૭
- માં શ્રીલોકહિતાચાર્યે રાજગૃહ આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી : ૪૫૪
- માં રાજગૃહના વિપુલપર્વત ઉપર એક જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી એમ 'વિસ્તૃત્તિમહાલેખ' થી જાણવા મળે છે : ૪૫૭
- ૧૪૩૬ કે ૧૪૪૩ (શાકે ૧૩૦૧ કે ૧૩૦૮) ની સાલનો ખંડિત શિલાલેખ ભાદકના ભદ્રનાગના મંદિરની બહાર પડેલો છે : ૪૦૭
- ૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૯ ના લેખો પણ કેસરિયાછ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાંથી મળે છે : ૩૪૮
- ૧૪૬૦ ની આસપાસ શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ 'હમ્મીરગહાકાવ્ય' નામે ગ્રંથ જ્વાલિયરમાં રચ્યો : ૪૧૭
- ૧૪૬૪ ની સાલનો લેખ પૂનાના સોલાપુર બજારમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯
- ૧૪૬૯, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો ચિતોડગઢ પરના સતવીસ દેવરી નામે આજળખના જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૪૨
- ૧૪૭૨ માં સંગ્રામ સોનીએ મગસી પાર્શ્વનાથનો ગિંજપ્રાસાદ નિર્મિત કર્યો : ૩૧૯
- ૧૪૭૭ નો લેખ કુંડલપુરના જિનાલયની એક મૂર્તિ ઉપર છે, એ પ્રાચીન મૂર્તિ ઉપર પાછળથી કાતરાયેલો હોવાનું જણાય છે : ૪૪૯
- ૧૪૭(?) માં પાટણમાં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રાવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની એક પ્રતિ છરાના હસ્તલિખિત ભાગરમાં છે : ૩૬૮
- ૧૪૮૦ ની સાલનો શિલાલેખ કુંડલપુરના શ્રીમહાવીર મંદિરના દ્વારમાં મંગલમૂર્તિ ઉપર છે : ૩૪૬
- ૧૪૮૪ માં શ્રીજ્ઞાનસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલી 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી' થી કાંગડાની મહાતીર્થસ્થે પ્રસિદ્ધિ હોવાનું જણાય છે; અને ફરીફકોટથી કાંગડા સુધીનાં ગામોમાં જૈનો અને જૈન મંદિરોની રિચતિનું વર્ણન તેમાંથી જાણવા મળે છે : ૩૬૨, ૩૬૮
- માં ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રીજ્ઞાનસાગર ગણુ જૈન સંઘ સાથે પંચગતનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા હતા : ૩૫૧
- માં કાંગડામાં ૪ જૈન મંદિરો મૌર્યુદ હોવાનું 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી' થી જાણાય છે : ૩૬૨
- માં શ્રીજ્ઞાનસાગર ઉપાધ્યાયે ફરીફકોટમાં ચતુર્માસ કર્યું હતું : ૩૬૮
- માં રચાયેલી 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી' માં વર્ણન છે કે,

- શ્રીનેમિનાથ ભ. ના સમયમાં રાજન સુદર્ભે કાંગડામાં શ્રીઆદિનાથ ભ. ની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી : ૩૬૧
- ૧૪૮૬ ના મહા સુદિ ૧૧ ને સનિવારે આશવાત્ર કાંગડાનીય શેઠ જોહિત્યે અને શ્રીજ્ઞાનસિદ્ધસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું શ્રીશાંતિનાથ ભ. નું ગિંજ ભરાવ્યું, તે ધાતુમૂર્તિ કાષ્ઠારના ચેટ્ટક મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦
- ૧૪૮૨ સુધી એટલે હોશંગ બાદશાહના સમય સુધી મંત્રી કાંકણના છપુનો રાજ્યમાં અધિકારો જોગવાઈ હતા : ૩૩૦
- ૧૪૮૨ થી ૧૫૨૫ સુધી મહમુદ બિદાહએ માંડવગઢમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૩૦
- ૧૪૮૪ ના મહા સુદિ ૧૧ ને શુક્રવારનો લેખ નાગરાના જૈન મંદિરના મૂળનાયકના પરિકર ઉપર છે : ૩૩૭
- માં શ્રેષ્ઠી શુભરાજના પુત્ર બાલાએ ચિતોડગઢ પરના શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરનો છણ્ણોદાર કરાવ્યો : ૩૪૩
- ૧૪૯૭ માં રચાયેલી 'નગરકોટ ચત્તપરિપાટી' માંથી જાણાય છે કે, કાંગડામાં ૫ જૈન મંદિરો હતાં : ૩૬૨
- ૧૫ મી શતાબ્દીમાં લક્ષમણીપુરમાં શ્રાવકોનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરમાંથી જિનાલયો હતાં : ૩૧૩
- મી શતાબ્દી સુધી રાજસુદામાં મોટાં જૈન મંદિરો મૌર્યુદ હતાં : ૩૧૭
- મી શતાબ્દીમાં સંગ્રામ સોનીએ મંદસોરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૧૯
- મા સૈદામાં શ્રેષ્ઠી વીસલે ચિતોડમાં શ્રીશ્રિયાંસનાથ પ્રાસાદ બંધાવ્યો : ૩૪૦
- મા સૈદામાં શ્રેષ્ઠી શુભરાજના પુત્ર બાલે ચિતોડગઢમાં કીર્તિસ્તંભની પાસે જ એક મોટું જિનમંદિર બંધાવી શ્રીસોમચંદ્રસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૪૦
- મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં જૈનોએ પાછી જાહેજલાલી મેળવી લીધી : ૩૪૧
- મી શતાબ્દીની એક જૈન 'તીર્થમાળા'માં દિલ્હીમાં ૪ જિન મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ છે : ૩૫૪
- મા સૈદાના લેખવાળી મોટા ભાગની ધાતુપ્રતિમાઓ અંબાલાના જૈન મંદિરમાં છે. ૩૭૦
- મી શતાબ્દીમાં રચાયેલી 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી' માં જ્વાલિયરમાં ધીરરાજે બંધાવેલા મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે : ૪૧૭
- મી શતાબ્દીમાં દિગંજરાએ જ્વાલિયરના સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું : ૪૧૭
- મી શતાબ્દીમાં બહલોલ લોદીએ નવીન શહેર આગરાનો પાયો નાખ્યો : ૪૩૮
- મી શતાબ્દીમાં શ્રીજિનવર્ધનસૂરિએ રચેલી 'તીર્થ-માળા'માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪

- ની સનાબ્દીમાં રાજગૃહમાં વિપુલગિરિ ઉપર એ ગિનાયતો હતી : ૪૫૭
- ૧૫૦૧ થી સનાબ્દીમાં આગામાં જૈન મંદિરોના પુનરુદ્ધાર થયો : ૩૧૨
- ની સનાબ્દી સુધી પંચગમમાં જૈન મંદિરો બરાબર હયાત હતી : ૩૫૧
- ૧૫૦૨ માં કોટી સંભારણિદ સોનીએ ‘સુહિસાવર’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો : ૩૩૦
- ૧૫૦૩ નો લેખ પૂનામાં વાનવડી બજારમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મુળનાથક ઉપર છે : ૨૭૬
- ૧૫૦૪ ના ફાગણ સુદ ૯ નો લેખ રાજગૃહના અવગુમિરિ ઉપર આવેલા શ્રીઆદિનાથ ભગવાનના મંદિરના મુળનાથક ઉપર છે : ૪૫૬
- માં રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીઆદિનાથ ભગવાનના મંદિરના મુળનાથકની પ્રતિજ્ઞા થઈ : ૪૫૮
- મા રાજગિરમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવત્સવામીના મંદિરના મુળનાથકની પ્રતિજ્ઞા થઈ છે; અને શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પણ પ્રતિજ્ઞા એજ સાલમાં થયેલી છે. ૮૫૫
- માં શ્રીમુકત્યાર ગણુએ રાજગૃહ અને ત્યાંની પાસે પહાડી પર્વતો ગિનાયતોમાં ગિરોની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી : ૪૫૪
- ૧૫૦૫ માં શ્રીસેતુધર્મગણુએ ‘ઉપરેશ્વરપર્વ’ માં ફળુ બંનરીસ પાર્શ્વનાથની સર્વિ નક્કર બદર દેવાની વાત જણાવી છે : ૪૦૫
- માં કુંભારાણના ખાનગી વેશાક કોટીએ ચિતોડગર પર્વના મુગારઓનીના ગિનમંદિરોના છબોદાર લખાયા : ૩૪૨
- કુંભા રાણાના ભંડારી કોટી વેશાકે ચિતોડમાં ગઠ ઉપર પુરાણુ બંદિન મંદિરના રધાને શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું અષ્ટાષ્ટ નામે રત્ન બેધારી બરતરજઓવ ગીરિગેતમંદિર પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી : ૩૮૦
- ૧૫૦૬ નો લેખ કશિનકૃદમાં આવેલા દાશમંદિરના મુળનાથક ઉપર છે : ૪૬૪
- ૧૫૧૮ નો લેખ, અયયરના શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં ૧૨૦ મનુની ધાતુમિત્રા મંત્રી સાલસાદના જાણકે બતાવ્યા સંબંધ છે : ૮૦ ૩૪૬
- ૧૫૨૩ નો એક પ્રતિજ્ઞાતેષ કાંચામાં આવેલા ખંડિન ગિનાયતમાં રદ્ય બાવી પનાસન ઉપર છે : ૩૬૧
- નો એક લેખ મરઘમાં કાપઃ મરઘડીમાં આવેલા મેંમંત્રાનાથના મંદિરના મુળનાથક ઉપર છે : ૩૮૭
- ૧૫૨૪ ના અગસ્ટ ૧૬ ૧૩મી લેખ વૈશાખગિરિ ઉપર આવેલા એક સિખરગથી ગિનાયતમાં રહેલી કાલ-સાગિરની પ્રતિજ્ઞા નીચે જોઈએ છે : ૪૧૩

- માં શ્રીઆદિનાથક ઝીનમલે વૈશાખગિરિના સિખર ૫૨ ધના-સાગિર અને અધિવાર ગણુપરોની પાદુકાઓની પ્રતિજ્ઞા શ્રીચિનમંદિર પાસે કરાવી હતી : ૪૫૪
- માં શ્રીચિનમંત્રોએ ‘મેમંત્રાનાથકાન્થ’ રચ્યું : ૩૪૦
- ૧૫૨૫ નો લેખ આંતરી ગામમાં મંત્રી સાલસાદે બધાવેલા શ્રીઆદિનાથ ગિનાયતમાં છે : ૮૦ ૩૪૬
- ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૬ સુધી માંવજાડમાં ગવામુદીન બાદશાહ રાન્ય કરતો હતો : ૩૩૦
- ૧૫૨૬ માં કુંભપુરમાં ત્યાંના નિવડી વીસા દુબાઈનાથ મેનાંગર જૈન કોટી સામગલાસ દાખાએ શ્રીઆદિનાથ બંનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૪૧
- ૧૫૨૮ ના સામે સુદ ૫ ના દિવસે ગુગિયાપતનનાં શ્રીપરમ-દેવર્ષ ‘મહાવીરગિનાદકૃષ્ક’ લખ્યું જેના તેની પુષ્પિદામાં ઉલ્લેખ છે : ૩૨૦
- ૧૫૨૯ નો એક લેખ કુમરપુરના શ્રીઆદિનાથ ગિનાયતની પ્રતિજ્ઞા ઉપર છે : ૩૪૬
- ૧૫૩૧ નો લેખ આલિપના છોટા બજારમાં આવેલા ચનિદના ઉપાધ્ય પાસેના શ્રીમુનિસુવત્સવામીના મંદિરમાંના મુળનાથક ઉપર છે : ૪૧૭
- ૧૫૩૩ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ના લેખવાળી એક ધાતુમિત્રા નામના બધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૬
- ૧૫૪૨ ના લેખો મગસીની કેટલીક પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપર મંત્રુદ છે : ૩૨૦
- માં મંત્રી ગોપાલે મંદિરગરથી તારાપુર જતાં રવાનામાં સ્વકુંદ બધાઓ : ૩૩૦
- ૧૫૪૩ ના શ્રાવણ સુદ ૩ ને સોમવારે ખાસગદમાં શ્રીકે-વિજયદેએ શ્રીઆદિનાથ ગિનની પ્રતિજ્ઞા કરી એના લેખ ખાસગદમાં આવેલા ભરેલા ગિનાયતમાં છે : ૩૨૧
- ના લેખો મેમંત્રાનાથ ગિનાયતમાં છે : ૩૧૬
- ૧૫૪૮ ના વૈશાખ સુદ ૩ ને મંગળવારે ખાસગદના માલવી મિત્રી શ્રીપાર્શ્વનાથની સર્વિ જણાવી અને તેની શ્રીચિનમંદિર પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી એના લેખ ખાસગદના માલવી જોનાના પદરસરના મુળનાથક ઉપર છે : ૩૨૨
- ૧૫૪૧ નો લેખ પૂનામાં ધોજીપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં રહેલી ચિત્રાચળી પાર્શ્વનાથની સર્વિ ઉપર છે : ૩૭૬
- ૧૫૪૭ નો લેખ મંદિરગદના શ્રીમુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મુનાબની ધાતુમિત્ર ઉપર છે, જે કોટી સંભાર સોનીના વંશજેએ બધાવેલી છે : ૩૩૧
- ૧૫૪૮ ના મધ્ય વદિ ૩ ને મંગળવારનો એક લેખ અમીરનાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૨૮
- નો લેખ નચિકેટી પાર્શ્વનાથ ગણુમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરના મુળનાથક ઉપર છે : ૩૮૦

—નો લેખ રામનગરના જૈન મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૫૭

૧૫૪૯ ના જોડ સુદિ ૫ ને રવિવારના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા નાભાના બંધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૯

૧૫૫૧ ના નૈશાખ સુદિ ૬ ને શુક્રવારે મંત્રી ગોપાલે તારાપુર-માંથી શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૭૦

—માં ગયાસુદીન બાદશાહના મંત્રી ગોપાલ શ્રેષ્ઠીએ તારાપુરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ આજે પણ ત્યાંના પ્રતિમા વિનાના મંદિરમાં મૌલુદ છે : ૩૭૨

૧૫૫૬ માં પં. શ્રીહંસસોમ પ્રયાગ-અલ્લાહાબાદના કિલ્લામાં આવેલા અક્ષયવટની યાત્રા કરી : ૪૬૮

—માં જ્યારે પં. હંસસોમ કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાંના જિનમંદિરમાં ૬૪ જિનપ્રતિમાઓ હતી : ૪૭૧

—માં પં. શ્રીહંસસોમ મુનિએ રાજગૃહની મહતાનું વર્ણન પોતાની ‘તીર્થમાળા’માં નોંધ્યું છે : ૪૫૪, ૪૫૬

—માં રચાયેલી અને પછીની તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહના ઉદયગિરિ ઉપર ચૌમુખજીનું જિનાલય હતું એવી નોંધ મળે છે : ૪૫૮

૧૫૫૬ થી ૧૫૬૭ માં નાસિરુદ્દીન ખિલજી માંડવગઢનો રાજા હતો : ૩૩૧

—માં વિદ્યમાન પં. શ્રીહંસસોમ ગણિએ કુંડલપુર-નાલંદામાં ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ આપેલી છે : ૪૪૮

—ના પં. શ્રીહંસસોમે વૈભારગિરિ ઉપર ૨૪ જિનાલયો હોવાનું જણાવ્યું છે : ૪૬૧

૧૫૬૬ (શક. સં. ૧૪૩૧)ની સાલનો જૈન લેખ કાંગડામાંના કાલીદેવીના મંદિરમાંથી મે. કનિંગહામે ઊતારી લીધો હતો : ૩૬૧

—નો લેખ પૂના કેપમાં આવેલા કારોગાંવ રોડ નં. ૬ના શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯

—માં શ્રીજયહેમે ચિતોડની ‘ચૈત્યપરિપાટી’ રચી : ૨૪૧

૧૫૬૮ માં શ્રેષ્ઠી મેઘરાજે માંડવગઢના કિલ્લા ઉપર એક વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૩૧

૧૫૬૯ માં મખ્દૂમશાહની કબર બિહારમાં બનતાં તેને બિહાર-શરીફ નામ આપવામાં આવ્યું : ૪૭૪

૧૫૭૩ માં શ્રીહર્ષપ્રમોદના શિષ્ય ગયંદીએ ચિતોડની ‘તીર્થમાળા’ રચી : ૩૪૧

—માં શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિએ બોડાદાના જિનાલયના મૂંનાંની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૫૮૫ માં શ્રીલાવણ્યસમયે રચેલ ‘અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ’ છંદ માં અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ, તીર્થની સ્થાપના અને મૂર્તિના અહર રહેવા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે : ૪૦૫

૧૫૮૭ માં શત્રુંઘ્નનો મોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર બળાવનવંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા : ૩૪૧

૧૫૯૧ માં લખાયેલી ‘અનુસારાવવાઈ’ સૂત્રની પ્રતિ, જે અમૃત-સરમાં છે, તેમાં લાહોરને લાલાવર નામથી ઓળખાવ્યું છે : ૮૦ ૩૫૮

૧૬ મી શતાબ્દીમાં માળવામાં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું તેમાં જૈન સ્થાપત્યકળાની જ છાપ વધારે નજરે આવે છે : ૩૬૨

—મી શતાબ્દી પછીના કોઈ ભયંકર વિધ્નવમાં નેમાડનાં કેટલાયે જિનમંદિરો ધરાશાયી થયાં : ૩૧૪

—મા સૈફા મુઘી ધારમાં જૈનોની સારી વસ્તી હતી : ૩૩૩

—મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં બત્રીસ જિનાલયો હતાં એમ એ સમયની ‘તીર્થમાળા’એ ઉપરથી જણાવ્યું છે : ૩૪૧

—મા સૈફામાં ઓશવાલ મંત્રી શાલાશાહે થાણા ગામનો કોટ બંધાવ્યો : ૩૪૬

—મા સૈફામાં—અકબરના સમયે લાહોરમાં ફુર્નસાલ-સિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્ર નામે બે મુખ્ય શ્રાવકો હતા : ૩૫૮

—મા સૈફામાં મંત્રી કર્મચંદ્રે મથુરાના જિનાલયનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

—મી સદીમાં અને તે પછી કૌશાંબી આવેલા યાત્રી-ઓએ એ નગરનો ખ્યાલ પોતપોતાની ‘તીર્થમાળા’માં કરાવ્યો છે : ૬૭૧

૧૬-૧૭ મા સૈફાના લેખવાળી તીર્થંકરોની ધાતુપ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જાણનાના પ્રાચીન કળાસંગ્રહમાં છે : ૪૭૯

—મી શતાબ્દીમાં લક્ષમણી ભારે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું : ૪૧૩

—મી શતાબ્દી સુધીમાં લક્ષમણીપુરનો મહિમા જૈનોને જાણીતો હતો : ૩૧૩

૧૬૦૦ લગભગમાં રતલાગમાં શ્રીઅગરજી યતિએ શ્રીશાંતિ-નાથ ભ. નું બાવન જિનાલય બંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૬૦૬ ના મહા સુદિ ૫ ને રવિવારનો લેખ બન્નુના જૈન મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૦૬

—નો શિલાલેખ ડેરાગાજીખાનના જૈન મંદિરના મૂળ-નાયક ઉપર છે : ૩૬૭

૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ ના લેખોવાળી પ્રતિમાઓ કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૮

૧૬૧૭ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શનિવારનો લેખ અયોધ્યાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક પ્રતિમા ઉપર છે : ૪૬૭

૧૬૨૭ માં થીગિનચંદ્રચરિત્રે દસ્તિનાપુરમાં ૪ સુરુષ હોવાની હકીકત પોતાના 'વિદારધન'માં આપી છે : ૪૬૫

૧૬૩૨ (ઈ.સ. ૧૫૭૫)માં સમ્રાટ અકબરે અવધાદાખાદમાં કિલ્લા બંધારી શહેરને આગાદ કયું : ૪૬૯

૧૬૩૪ ૫૬૧ હંકેક સમય સુધી કાંચા મદારીયની યાચારે સાધુઓ આવના દના : ૩૬૨

૧૬૩૬ માં સમ્રાટ અકબરે ધીકોરવિજયચરિત્રને યુગવાનથી રાજધાનીમાં બોધારી જોનધર્મના સિદ્ધિતા અવધા દના : ૩૫૬

—માં ધીકોરવિજયચરિત્ર આદ્યાદ અકબરને પ્રતિજોષ કરવા કૃતેપુરસિદ્ધીમાં આવ્યા : ૪૩૮

—માં આગરાના રોજન મદોસ્સામાં આવેલા ધીચિના-મજી પાર્શ્વનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૩૩

૧૬૪૦ માં ધીકોરવિજયચરિત્ર શૌરીપુર તીર્થની યાચાએ સંધ સાથે આવ્યા દના : ૪૩૨

૧૬૪૫ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને યુરુવારે પ્રતિજિત કરતાં મોટાં ચરણુયુગ્મ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં છે : ૪૫૧

—ના વૈશાખ સુદિ ૩ નો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં મૂળનાયકની જન્મણી તરફની ચરણુપાદુશ પર છે : ૪૫૨

—ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજનો લેખ પાવાપુરીના સમયચરણુ-મંદિરમાં રહેલી ધીકોર બજવાનની ચરણુ-પાદુશ ઉપર છે : ૪૫૨

૧૬૪૮ માં રાવકમાણુ નામના યૌવ વણિકે અવધાદાખાદના અશ્વવદ નીચે રહેલી જિનાપ્રતિમા ઉત્ખાળી સિચલિંગની રચાવના કરી દની : ૪૬૮

—માં સમ્રાટ અકબરે થીગિનચંદ્રચરિત્રે લાદોરમાં બોધારી જોનધર્મનો ઉપદેશ સાંભળ્યો : ૩૫૬

૧૬૪૯ માં ધીકમયચંદ્રેર ઉપાધ્યાયે આદ અશ્વગેના એક ૫૬ ઉપર આદ લાખ અર્ધો કરી બનાવી લાદોરમાં પોતાની વિદ્યાપી સમ્રાટ અકબર અને જનનામે આમયચંદ્ર કરી દની, જે અંધ 'અટલકી'નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે : ૩૫૬

—માં ધીવિજયચંદ્રચરિત્ર અને ધીકમયચંદ્ર ઉપાધ્યાયે લાદોરમાં આવ્યા અને અકબરના હુમાયમાં જોનધર્મના વિચિત્ર સિદ્ધિતા સંજગતવાર દના : ૩૫૬

૧૬૫૧ માં કુમ્ભાર કવિએ 'કુર્બનસાવ બાવની' નામક કાવ્યની લાદોરમાં રચના કરી : ૩૫૮

૧૬૫૧-૫૨ ના લેખવાળા જિજ્ઞાસી મજા આવેલી જિનાપ્રતિમા લખનીના અવધાદાખાદમાં છે : ૪૧૬

૧૬૫૨ નો લેખ રતનારમાં જોનધર્મચંદ્રના મંદિરથી એ.જ. ખાના થીમળિયાપ બ ના મંદિરમાં છે : ૩૧૫

—ના લેખવાળા ધીઅગિનનાથ બ ની પ્રતિષ્ઠા અવધાદાખાદમાં મંદિરની જ્ઞાતની જોઈમાં છે : ૩૧૫

૧૬૫૬ નો એક શિલાલેખ કોટાના જિનાવયમાં છે : ૩૪૪

૧૬૫૭ ના યાત્રી ધીઅગિનનાથે રાજગુદના સ્વર્ણમિરિ ઉપર ૬ જિનાવયો હોવાની નોંધ કરી છે : ૪૫૮

—માં ધીઅગિનનાથે રાજગુદની મદતાનું વર્ણન કયું છે : ૪૫૪

—ના લેખવાળા પ્રતિમા પુનાલીના જિનાવયમાં છે : ૩૪૫

૧૬૬૧ ઘમરજમાં ધીવિજયસાગર કોટાંની આવ્યા ત્યારે ત્યાં ૨ જિનાવયો દના : ૪૭૧

૧૬૬૨ માં અકબરના રાજકાળમાં ધીપુર હરદાસના શિષ્ય ચરિત્ર રૂપચંદ્રએ સિવાલકોટમાં 'પરદેશી રાગદની ચોપાઈ' નામે પુસ્તકની રચના કરી : ૩૫૫

—માં તીર્થમાધાની રચના કરનારા ધીઅગિનનાથે પૂર્વદેશની યાત્રા કરી ત્યારે શૌરીપુર તીર્થમાં સાન જિનાવયો હોવાની હકીકત નોંધી છે : ૪૩૨

૧૬૬૪ માં વિઘમન ધીઅગિનનાથે કુંડપુર-નાથદામાં એકથી ચરિયાના ૧૭ જિનાવયોની નોંધ આપે છે : ૪૪૬

—ના યાત્રી ધીઅગિનનાથે રાજગુદના સ્વર્ણમિરિ ઉપર પાંચ જિનાવયોમાં ૨૦ જિનાવયોની નોંધ કરી છે : ૪૫૬

—માં ધીઅગિનનાથે રાજગુદનીયનું મારાત્રય ગાધું છે : ૪૫૪, ૪૫૭

—ના યાત્રી ૫. ધીઅગિનનાથે રાજગુદના રતન-મિરિ ઉપર બે જિનાવયો હોવાની નોંધ આપી છે : ૪૫૮

—સમજમાં ધીઅગિનનાથ મજી કોટાંની આવ્યા ત્યારે ૨ જિનાવયો દના, એક કહે છે : ૪૭૧

—ના ધીઅગિનનાથે વૈમારમિરિ ઉપર ૨૫ જિનાવયો હોવાનું કહે છે : ૪૬૧

—માં લખાયેલી 'જીવહીવપદ્મજીન' મૂળની પ્રતિ જે પહીના કાંડારમાં છે, તેમાં લાદોરને 'લાદાર' નામથી યોગભાવવામાં આવ્યું છે : દિ. ૩૫૮

૧૬૬૭ ના લેખવાળા ધીઅગિનનાથ બ ની પ્રતિમા લાદોરના દેરાસરના કાંડમાં વિઘમન છે : ૩૧૦

—માં કૃત ચરણ સમીક્ષે અકબરમાં ધીવિજયચંદ્ર મજીના ઉપદેશથી એક જિનાવય બંધાયું : ૪૩૬

—માં ધીવિજયચંદ્ર મજી કોટાંપુર નાંધમાં આવ્યા અને નેમનું વળી મંત્રિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૨

૧૬૬૮ માં ધીવિજયચંદ્ર મજીન ખાતે ૬ જાતની પામેલી અકબરીપદ્મનું કુમારન મેળવ્યું : ૪૩૮

—માં ધીઅગિનચંદ્રેર કોટાંપુર નાંધની યાચાએ આવ્યા દના : ૪૩૨

[illegible]

- ના લેખવાળી શ્રીમદ્દાસીર લાની મર્તિ રનશામમાં શ્રીમાતીવાસજીના મંદિરની બહારની છતીમાં છે : ૩૧૫
- ૧૭૦૮ નો લેખ રનશામમાં મેંદના વાસમાં આવેલા કમીરજીના મંદિર નામે યોગબના જિનાશયમાં છે : ૩૧૪
- ૧૭૦૯ માં સિવાજીદાસમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભ. નું મંદિર વિવિધાન હતું : ૩૫૬
- માં દક્ષરાજ ગણિના શિવ ત્ર્યંબક મુકેશને 'સિવાજીદાસ' મંદન શ્રીપાર્શ્વનાથ બજવાનકા '૭૬' નામક ૨૧ કટી-ઝોનું કાચ રચ્યું છે : ૩૫૬
- ૧૭૧૫ ના ચૈત્ર સુદિ ૬ના રોજ શ્રીગાવિજયજી ગણિએ અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા નવા મંદિરમાં કરી : ૪૦૬
- ૧૭૩૨ ના વૈશાખ સુદિ ૭ને શુદ્ધવારના પ્રતિભાવેળો રાજનગરના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૩૮
- ૧૭૩૫ માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીદીપવિજયજી મહારાજની ચરણપાદુકા પાવાપુરીના જગમંદિરમાં વિવિધાન છે : ૪૫૨
- ૧૭૪૬ માં શ્રીદીપવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં પશુ ચંતરિશીદની મર્તિના અહર રહેવાની વાત જણાવેલી છે : ૪૦૬
- માં શ્રીદીપવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં દિલ્હીના શ્રીમદ્દાસીર મંદિરનો ઉલ્લેખ છે : ૩૫૪
- માં શ્રીદીપવિજયજીએ રાજગૃહની નોંધ આપી છે : ૪૫૪
- ૧૭૪૭ લગભગમાં શ્રીસામાઅવિજયજી કૌશાંબી આવ્યા ત્યાંથી ૧ જિનાશય હતું : ૪૭૧
- માં શ્રીસામાઅવિજયજી સૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૩
- ના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજી નાસંદા-કુંડપુરમાં આવેલા યાત્રાસ્થાનને ત્યાંથી ૫ કૈસ દૂર હોવાનું બતાવે છે : ૪૪૮
- માં શ્રીસામાઅવિજયજી કુંડપુર-નાસંદા આવ્યા ત્યાંથી ૧ જિનાશય, ૧ સૂપ અને બીજા પ્રતિમા વિનાના જિનાશયો ઇશ્યું દિશામાં હોવાનું નોંધે છે : ૪૪૯
- માં શ્રીસામાઅવિજયજીએ રાજગૃહનો મહિમા ગાયો છે : ૪૫૪, ૪૫૬
- ના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજીએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર ૧૬ જિનાશયો હોવાની નોંધ કરી છે : ૪૫૬
- ના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજી રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર ૩ જિનાશયો હોવાની નોંધ આપે છે : ૪૫૮
- માં શ્રીસામાઅવિજયજીએ 'તીર્થમાળા'માં કાંપિચ-પુરમાં બનેલી ઘટનાઓનું વર્ણન કરેલું છે : ૪૨૧
- ના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજીએ મુર્ધાદાયાદની એ વખતની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે : ૪૬૦

- માં પં. શ્રીસામાઅવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં ભદ્રિયપુર તીર્થ ક્યાં આવ્યું એ વિશે હકીકત નોંધેલી છે : ૪૭૩
- ના શ્રીસામાઅવિજયજી વૈભાદગિરિ ઉપર બાવન જિનાશયો હોવાનું કહે છે : ૪૬૧
- ના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજી કાના-અકાના ગામને આવરીતીયો યોગબાવે છે : ૪૮૩
- માં શેઠ દિસનદાસ હરમણદાસે સનાશમાં મંગળપેદમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૮૩
- ૧૭૫૬ માં બનેલી શ્રીવિજયાગમ્યદીની મર્તિ કેસરિયાથ (ધૂલેવ) ના મંદિરમાંની એક દેવકુસિમાં છે : ૩૪૮
- ૧૭૫૭ માં ઉપાધ્યાય મેધવિજયજી ગણિ સૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૩
- ૧૭૬૭ (શક સં. ૧૬૩૩)ના ચૈત્ર સુદિ ૧૦ના દિવસનો લેખ કુંડપાક મંદિરના મૂળનાથ ઉપર છે : ૩૬૬, ૩૬૭
- ૧૭૭૦ પહેલાં સમેતશિખર આવત્રા માટે નયુ સહક-માર્ગો હતા : ૪૪૮
- ૧૭૭૨ ના મહા સુદિ ૧૩ને સોગવારના દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પુરોહિત ગણુધરની ચરણપાદુકા પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં છે : ૪૫૧, ૪૫૨
- ૧૭૭૮ ના વૈશાખ વદિ ૧૩ના દિવસે નં:સિંદદાસે મગસી તીર્થની યાત્રા કરી 'મગસી'મંદન પાર્શ્વનાથ સ્તંભની રચના કરી : ૩૧૯
- ૧૭૮૩ થી ૧૭૮૬ (ઈ. સ. ૧૭૨૬ થી ૧૭૩૩)માં શુભખાન-સુભ-ઉદ-દોશાએ બંધાવ્યામાં રાત્રન કપુ : ૪૬૦
- ૧૮ માં સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગર આવસ્તીને અયોધ્યાથી ૩૦ માહલ દૂર બતાવે છે : ૪૮૩
- માં સૈકાના શ્રીવિજયસાગરજી સમેતશિખરનો મહિમા શત્રુજયથી આપેલ બતાવે છે : ૪૪૫
- માં સૈકાના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજી સિધિજાને પટણથી ઉતારમાં ૫૦ કૈસ દૂર આવેલા સીયામરી રથળને બતાવે છે : ૪૮૫
- માં સૈકાના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજી હરિનાપુરમાં ૩ સૂપ-નૂપ હોવાની વાત કરે છે : ૪૬૫
- માં સૈકામાં ભદ્રિયપુરની સ્થિતિ કેવી હતી એ શ્રીસામાઅવિજયજીએ 'તીર્થમાળા'માં આપેલી હકીકતની જણાવ્યો છે : ૪૭૩
- માં સૈકાના યાત્રી શ્રીસામાઅવિજયજી મદદગિરિ આવ્યા તે વખતની સ્થિતિનું તેમણે વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૮
- માં સૈકાની સ્વઆત્મા કુંડપુર-નાસંદામાં ઝોંઝા ૨૨ પંજે ફરી બળો કે, ૧૬-૧૭ જિનાશયોમાંથી યાત્ર ૧ બચી રચ્યું : ૪૪૬

- મી સદીમાં કંપિલપુર પિટિયારીના નામે ઝોળખાતું હશે : ૪૨૧
- મી સદીમાં બાદશાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર ઝવેરી જગતશેઠ હીરાનંદ શાહ પટણામાં જ રહેતા હતા : ૪૭૭
- મા સૈકામાં મુર્શીદાબાદના કાસમ બજારમાં એક જૈન મંદિર હતું પણ તે પછી જૈન વસ્તીના અભાવે એ મંદિરને વધાવી લેવામાં આવ્યું : ૪૯૦
- મા સૈકામાં મુર્શીદકુલીખાંએ મુર્શીદાબાદ નગર વસાવ્યું : ૪૯૦
- મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ ‘બંગાલદેશકી ગઝલ’ રચી, જેમાં જગતશેઠનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૯
- મી સદીના તીર્થયાત્રીઓએ બિહારને જ તુંગીયા નગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે : ૪૭૪
- મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં કૌશાંબીમાં ૨ જિનાલયો પૈકી ૧ માત્ર બચી રહ્યું હતું : ૪૭૧
- ૧૮૦૧ માં કેસરિયાણ (ધૂલેવ)ના મંદિર બહારના ભાગમાં શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભ. ની પ્રતિષ્ઠા શ્રીસુમતિચંદ્ર મહારાજે કરી : ૩૪૮
- ૧૮૦૫ માં પં. કુશળવિજયજી ગણિ વગેરેએ સૌરીપુર તીર્થની યાત્રા કરી હતી : ૪૩૩
- ૧૮૦૭ (સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શંકરાચાર્યને જૈનાચાર્યનો ભેટો થયો : ૩૭૯
- (સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું, તે પહેલાં કલેવાપરમાં જૈન મંદિર હતું : ૩૭૯
- ૧૮૧૧ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી, જે પંજાબ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે, તેમાં લાહોરને ‘લાહનર’ નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે : ૮૦ ૩૫૮
- ૧૮૧૭ માં મદ્રાસમાં વેંકટાચલ મુદ્દલી સ્ટ્રીટ ચૂલેમાં શ્રીચંદ્રગુપ્ત સ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૮૯
- ૧૮૧૯ માં હુગલીનિવાસી શેઠ માણેકચંદ ગાંધીએ રાજગિરના ગામ-મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૫૫
- ૧૮૨૨ ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલા જળમંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૪૬
- ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલા જળમંદિરમાંના મૂળનાયકની બાણુની મૂર્તિ ઉપર છે : ૪૪૭
- ૧૮૨૫ ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીઅનિતાથ ભગવાનની દેરીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૭

- ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની દેરીમાંની ચરણપાદુકા પર છે : ૪૪૭
- ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની દેરીમાંની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૭
- ૧૮૨૯ ના મહા સુદિ ૬ ના દિવસનો લેખ રાજગૃહના રતનગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં રહેલી ચાર પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૮
- ૧૮૩૦ માં મહિમાપુરના ટીરતબાગમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૯૦
- ૧૮૩૫ નો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેદમાં આવેલી દાદાવાડીમાં રહેલી શ્રીહીરવિજયસુરિની પાદુકા ઉપર છે : ૩૮૦
- ૧૮૪૩ માં કેસરિયાણ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં નવચોટીનો ભાગ શ્રીજિનભક્તિસુરિ અને શ્રીજિનલાલસુરિના ઉપદેશથી બાંધવામાં આવ્યો : ૩૪૮
- ૧૮૪૫ માં બાણુચરના ઓસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮
- ૧૮૪૮ ના ભાદરવા સુદિ ૧૧ નો લેખ પટણામાં આવેલા ગુલઝાર બજારના કમલદ્રહમાં બનેલી દેરીની પાદુકાએક ઉપર છે : ૪૭૯
- માં રાજગૃહના વિપુલગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રત-સ્વામીના જિનાલયમાં અતિમુક્તક મુનિની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી : ૪૫૮
- ૧૮૫૦ લગભગમાં લખનૌના સોની તોલામાં આવેલું ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું બીજું મંદિર રાય બ્રીદાસે બાંધાવ્યું : ૪૧૯
- માં રતલામમાં આવેલા શ્રીચંદ્રગુપ્તસ્વામીનું મંદિર શ્રીપૂજ ગંભીરચંદ્રજીએ બાંધાવ્યું : ૩૧૫
- ૧૮૫૨ સુધીમાં માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાં ની ધાતુપ્રતિમાનો પત્તો નહોતો : ૩૩૧
- ૧૮૫૬ પહેલાંનો કાઈ લેખ ચંપાપુરીના જિનાલયમાં નથી : ૪૮૮
- નો લેખ ચંપાનાળામાં આવેલાં એ જિનાલયો પૈકી શ્રીભાસુપૂજ્ય ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે; એટલે એ સમયે આ મંદિર જીર્ણોદ્ધારરૂપે નવું બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૭
- ૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક ‘લાવણી’ માં કેસરિયાણ (ધૂલેવ) ના મંદિરનો કોટ લગભગ એ સમયે બાંધાયો હશે એમ લાગે છે : ૩૪૮
- ૧૮૬૯ (ઈ. સ. ૧૮૧૨)માં પાટલીપુત્રની પાસેથી બે મૂર્તિઓ મળી હતી, જે કલકત્તાના ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમમાં રાખેલી છે, તેના પરના લેખો ડૉ. કાશીપ્રસાદ બપસવાલે વાંચીને જણાવેલું કે, તેમાંની એક મૂર્તિ ઉદાયી રાજની છે : ૪૭૫

૧૮૭૧ (૧૭૩૯) ના માદ સુદિ ૬ ને લુધવારે શ્રીગિનદર્શ-
સ્થિતિએ કલકત્તાના બાપ બન્નરમાં આવેલી તુલાપટ્ટીના
શ્રીશાંતિનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૯૬

૧૮૭૫ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારના લેખવાળી બે ગિન-
પાદુકાઓ, જે મિથિલામાં હતી તે લાગવપુરના જૈન
મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી : ૪૮૪

—માં શ્રીસુધે ત્રાસિવર—સરસ્વતી શરદ જન્મરમાં ચિત્રા-
મણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૭

૧૮૭૭ માં બાણ હાટનજી લખતોવાગાએ રતનપુરીના ગિના-
લપનો જીજ્ઞાસુદાર કરાવ્યો : ૪૩૪

—ની સાલના લેખોવાળી ચરણપાદુકાઓ અયોધ્યાના
ગિનમંદિરમાં છે : ૪૬૮

૧૮૭૯ નો એક લેખ નામદાના જૈન મંદિરમાં રહેલા એક રત્ન-
ઉપર છે : ૩૩૭

૧૮૮૦-૧૮૯૦ માં શ્રીગિનચંદ્રસિદ્ધિ સિદ્ધીમાં ચતુર્માસ કર્યું : ૩૫૪

૧૮૮૨ નો લેખ રત્નામમાં આવેલા બાળા સાહેબના નામે
જોગબાના ગિનાલપમાં છે : ૩૧૫

૧૮૮૬ માં ભેલસામાં શ્રીસુધે શ્રીમુનિશુભરવામીનું મંદિર
બંધાવ્યું : ૩૨૭

૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ પટણામાં
આવેલા ગુણબન્નરના કમલકદમાં બનેલી દેવીની બાર-
સાખ ઉપર છે : ૪૭૯

—નો લેખ લખતોના કાશિરમજ દાદાવાડીમાં આવેલા
શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૮૯૧ ની સાલની પુષ્પિકા ડેરાગાજીબાના હરનલિખિત
ભંડારમાં રહેલી ‘કદમ્બ’ અને ‘કાલકથા’ નામક પોથીમાં
છે : ૩૬૭

૧૮૯૨ લગભગમાં રત્નામમાં ગૃહસિયાના મંદિરથી જોગબાનું
ગિનાલપ શ્રીસુધે બંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૮૯૩ ના લેખવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ બંની મૂર્તિ રત્નામમાં
શ્રીમેલીલાલજીના મંદિરની ઝોળીમાં છે : ૩૧૫

૧૮૯૯ ના શિવાલેખો ફૂરપુરના શ્રીઆદિનાથ ગિનાલપની
કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર છે : ૩૪૬

—માં માંવમટના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરની ધાતુપ્રતિમાનો
પતો લાગનાં, તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૩૧

૧૯ મી સદીમાં ચિતોડમાં બે-ત્રણ ગિનમંદિરો નવાં બન્યાં
છે : ૩૪૧

—ની સદીના શ્રીઅમૃતધર્મશિલ્પીએ રાજગૃહ વીધની
મદિમા વર્ણવ્યો છે : ૪૫૪

૧૯૦૦ માં લખતોના સોનતીતલામાં આવેલું શ્રીચિનામણિ
પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૧૯

—માં લખતોમાં આવેલા ભોરનતોલાનું શ્રીશાંતિનાથ-
લગવાનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૧૮

—લગભગમાં હસ્તિનાપુરના ગિનમંદિરનો જીજ્ઞાસુદાર
કરવામાં આવ્યો : ૪૬૫

૧૯૦૧ નો લેખ રત્નામમાં આવેલા યતિ ખૂખચંદજીના ધર-
દેરાસરમાં છે : ૩૧૪

૧૯૦૩ માં તાલનપુરના શ્રીઆદિનાથ ગિનાલપનો જીજ્ઞાસુદાર
થયો : ૩૨૦

—નો લેખ દુનગ્રામીમાં હંચગાર મઘીમાં આવેલા
શ્રીઅગિનનાથના મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૩૮૬

૧૯૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસિદ્ધિએ બરોદાના ગિનાલપના મૂળનાંની
ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૯૦૮ નો લેખ ફૂરપુરના શ્રીચાંતિગિનાલપના મૂળનાંની
પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૬

૧૯૧૦ માં પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં શ્રીદેવધિગણિ કમાશ્વત્તુની
પીળા આરસની મૂર્તિ શ્રીમદેન્દ્રસિદ્ધિએ પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૫૧
—સાલનો લેખ બિહારસરીકમાં આવેલા લાલબાગના
શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૪૭૪

૧૯૧૨ લગભગમાં લખતોના સતપરા બહોરનતોલામાં આવેલા
શ્રીચિવસિનાથનું મંદિર શેક હંચચંદજી ખેમચંદજીએ
બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૧૫ માં ફૂરપુરનું શ્રીમદ્દાવીર મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૪૬

૧૯૧૬ માં લુધીઆનામાં ખૂખ મહેનાબ કપિએ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ
બંનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૯

—માં તાલનપુરના એક ખેતરમાંથી ૨૫ ગિનમંદિરો
મળી હતી : ૩૨૦

૧૯૧૯ માં લાહોરના દેરાસરમાં વચ્ચેવચ દીવાલ ચણી લઈને
અર્ધું મંદિર દિગ્ગર લાહીઓને સુગ્રાન કરવામાં
આવ્યું : ૩૫૯

૧૯૨૧ નો લેખ લુન્નેરમાં લુધવાર પેઠામાં આવેલા શ્રીઅમી-
જરા પાર્શ્વનાથના મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૩૮૦

૧૯૨૩ માં કલકત્તામાં સામબન્નરના મણિકેતલામાં આવેલું
શ્રીચીત્રનાથ લગવાનું કાચનું મંદિર ૨૦ જાન બાણ
બદોદાસે બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યું : ૪૯૭

૧૯૨૪ ના મઢા વદિ ૫ નો જીજ્ઞાસુદારનો લેખ ગુણબાના
ગિનાલપમાં છે : ૪૪૪

—માં શેક સુખલાલજી ઝવેરીએ કલકત્તાના સામબન્નરના
મણિકેતલામાં આવેલું શ્રીમદ્દાવીરસ્વામીનું મંદિર
બંધાવ્યું : ૪૯૭

—નો લેખ લખતોના ભોરનતોલામાં આવેલા શ્રીમદ્દાવીર-
સ્વામીના મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૯૨૫ માં સાંગલીમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદે શ્રીશાંતિનાથ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૨૬ ના મહા સુદિ ૭ ના રોજ કુંભોજની પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૮૪

—તો લેખ કુંભોજ પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૪

—માં પિંડદાદનખાનમાં ખંડિત પડેલું જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું : ૩૬૫

૧૯૨૭ (સને ૧૮૭૦) માં કાર્લાઈલ શૌરીપુરમાંથી ઘણી પ્રાચીન વસ્તુઓ એકઠી કરીને આગરા મોકલી હતી : ૪૩૩

૧૯૨૯ માં કલકત્તાનિવાસી શેઠ જીવનદાસજીએ પાવાપુરીના જળમંદિરમાં આરસની ૩ વેદિકાઓ બનાવી : ૪૫૨

૧૯૨૯-૧૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૩) માં મિ. બેગલરે બંગાળમાંથી કેટલાંયે અવશેષો શોધી કાઢ્યાં જે મુખ્યતઃ જૈન હતાં : ૪૧૪

૧૯૩૦ ના મહા સુદિ ૫ નો લેખ ગુણાયાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૩

—મા રાખ્યો ધનપતિસિંહ અને લક્ષ્મીપતિ સિંહેચરાકડ ગામના નદીકિનારે શ્રીમહાવીરસ્વામીના કેવલજ્ઞાન-સ્થાપનારૂપે જીર્ણોદ્ધાર કરાવી નવું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૪૨

—માં કાલા ગિરધારીલાલજીએ લખનૌમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૮

૧૯૩૧ ના મહા સુદિ ૧૦ નો જીર્ણોદ્ધાર-લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો જીર્ણોદ્ધાર-લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની દેરીમાં તેના જીર્ણોદ્ધાર સંબંધે છે : ૪૪૭

—ની સાલની બ્રાહ્મી-ચંદનાદિ ૧૬ સતીઓની પાદુકાઓ પાવાપુરીના જળમંદિરમાં છે : ૪૫૨

—તો લેખ સતારામાં સદાશિવ પેશમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૩

—માં રા. બ. બાણુ ધનપતિસિંહજીએ લજવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૩

૧૯૩૨ માં શ્રીમતી મહેતાબકુંવરબાએ પાવાપુરીમાં ચૌમુખ-જનું મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨

૧૯૩૨ થી ૧૯૪૨ (સને ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૫) સુધીમાં સરકારે આવસ્તીમાં છૂટુંબાવ્યું ખોદકામ કરાવ્યું તેના આધારે

ડો. હોને કેટલીક મહત્વની વસ્તુઓ અને એક જૈન મંદિરનું ખંડિયેર મળી આવ્યાં : ૪૮૩

૧૯૩૩ ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૨ ને શનિવારનો જીર્ણોદ્ધાર-લેખ સમેત-શિખર પર આવેલી શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—માં રાય બાણુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુંવરની પ્રેરણાથી કેટગોલા-નરસિંહપુરમાં શ્રીઆદિનાથનું વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૯

—માં અજિમગંજમાં રા. બ. બાણુ ધનપતિસિંહજીએ શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૧

૧૯૩૫ ના લેખો પાવાપુરીના જળમંદિરમાં ત્રણ વેદિકા ઉપરની ચરણપાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૨

—માં ચેતાંબર શ્રાવકાએ સિરપુર-અંતરિક્ષજમાં છેલ્લો ધ્વજ-દંડ ચડાવ્યો : ૪૦૭

—(ફસલી સન ૧૨૯૮) બાઈદુકાન કલમનૂરીએ ચેતાંબર ઝોશવાલ હરનક સિરપુર-અંતરિક્ષજમાં પદ્મા કરાવી : ૪૦૭

૧૯૩૬ માં લાગણપુરમાં રા. બ. શ્રીધનપતિસિંહજીએ જૈન ધર્મ-શાળા અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૪૦ માં શ્રીવિજયરાજેંદ્રસુરિના ઉપદેશથી ખાચરોદના શ્રીસુવિધિનાથ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

—લગભગમાં અજિમગંજની મહાજન પટ્ટીમાં આવેલું શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાણુ ગણપતિસિંહજી દ્વારા બંધાવ્યું : ૪૯૧

૧૯૪૨ ના શ્રાવણ વદિ ૯ ના દિવસનો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરવાળી ચેતાંબર ધર્મશાળાના દેરાસરની પાછલી ભીંત ઉપર છે : ૪૫૨

૧૯૪૩ માં અજિમગંજની મહાજનપટ્ટીમાં આવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૯૧

—(ઈ. સ. ૧૮૮૬) ની એક તોંધથી જણાય છે કે, ગવાલપાડા (આસામ) ના જૈન મંદિરમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન મૂળનાયક હતા : ૫૦૦

૧૯૪૪ માં શેઠ રઘુનાથપ્રસાદજી લંડોરીએ લખનૌના શાહદત્ત-ગંજમાં આવેલું શ્રીસંભવનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૪૭ માં પૂનામાં વાનવાડી ખ્વરમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૯૪૮ માં પૂનામાં સાચાપીર રટ્ટીટમાં આવેલું શ્રીવાસુપૂજ્ય-સ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૭૯

—માં હોશિયારપુરમાં લાલા ગૂલરમલજીએ શ્રીવાસુપૂજ્ય ભ. ના મંદિરના શિખરનો ઘૂમટ સોનાના પતરાંથી મઢાવ્યો : ૩૬૮

- ૧૬૪૬ માં બાણવરના ઓસવાલપરી મહેલમાં આવેલું શ્રીચિત્ર-
નાથ ભગવાનનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮
- ૧૬૫૦ માં કુકચીના ઓમચે નાનપુમાં જિનમંદિર બંધાવી
ત્યાંથી તીર્થેથી જિનમંદિરોએ તેમાં પવરાવી : ૩૨૦
—માં લુધીયાનામાં શ્રીસચે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભૃગુ નું મંદિર
બંધાવ્યું : ૩૬૯
—માં દેવિપારપુરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભૃગુ નું મંદિર બંધ-
વામાં આવ્યું : ૩૬૮
—માં દેવિપારપુરના શ્રીવાસુદેવ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા
થઈ : ૩૬૮
- ૧૬૫૧ માં આચરદામાં બનિ રાહડના શ્રીગોપીપાર્શ્વજિનાથયનો
છત્રોદાર થયો : ૩૨૧
—માં શ્રીવિકા કચ્છનાઈએ આચરદાના બનિ રાહડના
શ્રીપાર્શ્વ જિનાથયનો છત્રોદાર કરાવ્યો : ૩૨૧
- ૧૬૫૨ માં શેઠ મચેલીલાલ કપૂરજીએ કલકત્તામાં શામળજીના
મહેલનામાં આવેલું શ્રીચંદ્રમત્તવામીનું મંદિર
બંધાવ્યું : ૪૬૭
—માં શેઠ કેશરીચંદ્રએ રત્નસામના તળાવ કિનારે આવેલા
બગીચામાં શ્રીચંદ્રમત્તનું જિનાથય બંધાવ્યું : ૩૧૪
- ૧૬૫૩ માં જિલ્લાશનવાસી બાણુ ગોવિંદચંદ્ર સુવતીએ
પાવાપુરીના સમવસરજી મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨
- ૧૬૫૪ માં આસામ-ગવાલપાસામાં ભારે બ્રહ્મ થયો : ૫૦૧
- ૧૬૫૫ માં આચરદામાં બનિ રાહડના શ્રીપાર્શ્વજિનાથયની
પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ : ૩૨૧
—માં દેવિપાર (દક્ષિણ) માં ચાર કમાનની પાસે
શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૬૫
- ૧૬૫૭ નો લેખ ખાનકા ડેવરમાં આવેલા શ્રીશંતિનાથ ભ.
ના મૂળનાથક ઉપર છે : ૩૫૬
- ૧૬૫૮ માં આસામ-ગવાલપાસામાં આવેલા જૈન મંદિરને બ્રહ્મથી
લુક્યાન થયા પછી ફરી પ્રતિષ્ઠિત કર્યું : ૫૦૧
- ૧૬૫૯ ના વૈશાખ વદિ ૮ ને સુધવાર નો બીજા છત્રોદારનો
લેખ કુલ્યાણના જિનાથયમાં છે : ૪૪૪
- ૧૬૬૦ સમગ્રમાં લખનાના સમગ્ર જહોરનોતોણમાં શ્રીમુનિ-
સુતરનામીનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૧૯
—માં વિજાપુર (દક્ષિણ) માં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું
મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૮૭
—માં શેઠ બાણુનાઈ રતનચંદે સાંઘડીમાં મણપતિ પેદામાં
આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૮૪
—માં વાલિયરનવાસી શેઠ નથમજ ગોવિંદજીએ ચૌરી-
પુરના મંદિરનો છત્રોદાર કરવાનું શરૂ કર્યું : ૪૩૩
- ૧૬૬૦-૬૧ (ધ. સ. ૧૯૦૩-૪) માં ડૉ. બ્વાસી વેલ્લાલીના
રથનું ખોદામ કરાવ્યું : ૪૯૨

- ૧૬૬૧ માં કરગીમાં મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર
બંધવામાં આવ્યું : ૩૭૦
- ૧૬૬૨ માં મહાસમાં આવેલ શામુકર પેદ (નં. ૪૦૯) માં
શ્રીચંદ્રમત્તવામીનું સિખંડથી મંદિર બંધાવ્યું : ૩૮૯
—માં આચરદામાં બનિ રાહડના શ્રીચંદ્રમત્તવામીનાથયનો
છત્રોદાર થયો : ૩૨૧
—માં કોમગાનું લક્ષ્મીનાથપણુ મંદિર બ્રહ્મથી ઘરાણી
બન્યું : ૩૬૧
- ૧૬૬૩ નો એક લેખ કાળા બાગના જૈન મંદિરના મૂળનાથકની
પ્રતિષ્ઠા પર છે : ૩૬૫
—માં કાસાબાગમાં લેંકામજીના બનિના ઉપરેથી
શ્રીચંદ્રમત્તનાથ ભૃગુ નું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૬૫
- ૧૬૬૪ માં નાગિકમાં ચાંદબગલીમાં આવેલું શ્રીચંદ્રનાથનું
મંદિર બાઈ લીરાબાઈ ગોતીચંદે બંધાવ્યું : ૩૮૦
—માં નાથનગમાં બાણુ સુખસંપતનાથજીના વિશાળ
બગીચામાં શ્રીવાસુદેવ ભગવાનનું મંદિર બંધવામાં
આવ્યું : ૪૮૬
- ૧૬૬૪-૧૬૬૫ (સને ૧૯૦૭-૮) માં ડૉ. ફોર્મને સરેનમહેતની
બગમાં ખોદામ કરીને જે વસ્તુઓ મેળવી તેનો
અહેવાલ પ્રગટ કર્યો છે : ૪૮૩
- ૧૬૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદે આંમલે અખાસામાં બીજા હર્મ-
સાળા બંધાવી : ૩૭૦
—(સને ૧૯૦૮) માં ' રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી '
બર્મિંઘમાં ગમલ થયેલી ' ચિત્રકૂટીય-મહાવીરપ્રાસાદ-
પ્રસ્થિત ' શ્રીચારિત્રરત્નમણિએ રમી છે : ૩૪૧
- ૧૬૬૫-૧૬૬૬ માં બનિવર્ષ શ્રીશંતિવિજયજીએ કુપાક તીર્થનો
છેલ્લો ઉદાર કરાવ્યો : ૩૯૬
- ૧૬૬૬ માં આચરદામાં બનિ રાહડના શ્રીપાર્શ્વજિનાથયનો
છત્રોદાર થયો : ૩૨૧
- ૧૬૬૭ (સને ૧૯૧૨) માં ભાંદકનીયાના મૂળનાથકની પ્રતિષ્ઠા
બંને ૧૦૦ એકર જમીન સરકારે ' વેતોગર સંઘને
અર્પણ કરી જમીનનો પહેલો કરી આપ્યો : ૪૦૮
—માં લાલા મુલાસાહે પિંડાદનખાનમાં શ્રીસુમતિનાથ
ભૃગુ નું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૫
- ૧૬૬૮ માં શેઠ ઘસુમલજી મારવાડીએ રત્નપુરીમાં આરસની
મુદર છત્રીવાળું જિનાથય બંધાવ્યું : ૪૩૪
—માં બનુના જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી,
જે મંદિર અલ્વાર ખાસી છે : ૩૬૬
—માં નાલિકમાં શેઠ દીપચંદે ન્યાયચંદના બંગલામાં
શ્રીસુમતિનાથનું મંદિર દીપચંદે કરી બંધાવ્યું : ૩૮૦
- ૧૬૬૯ માં ગેઝાલમાં જૈન ટેંપલ સ્ટ્રીટમાં શ્રીપદનાથ ભગ-
વાનનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૬૪

—તો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેઠમાં આવેલી દાદાવાડીના દેરાસરની દીવાલ પર છે : ૩૮૦

—તો એક લેખ હુબ્લીમાં કંચગાર ગલીમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૧

—માં પૂનામાં સોલાપુર બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથનું ઘરદેરાસર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૯૭૦ માં મુલતાનમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૬

૧૯૭૦-૧૯૭૧ (ઈ. સ. ૧૯૧૩-૧૪)માં ડૉ. સ્પૂનરે વૈશાલીના સ્થળનું ખોદકામ કરાવ્યું : ૪૯૨

૧૯૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ ભ. આદિતી પ જિનમૂર્તિઓ રીંગણોદમાં એક મકાનના માટીના ઓટલામાંથી મળી આવી હતી : ૩૧૭

—માં મદ્રાસમાં આવેલ શાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭)માં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર બાંધાયું : ૩૮૯

૧૯૭૪ માં ખાચરોદમાં યતિ રૂપચંદ્રના ઋષભજિનાલયની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૨૧

૧૯૭૫ માં મહિમાપુરમાં જગતશેઠે બાંધાવેલું મંદિર ગંગાના પૂરમાં ઝડપાઈ ગયા પછી જગતશેઠે ફતેચંદ્રજીએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૮૯

૧૯૭૬ માં ડેરાગાજીખાનમાં શ્રીઆદિશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૭

૧૯૭૭ માં દિલ્હીની પાસે આવેલા ચોગઠી મસ્જિદ નામના પરામાં દાદાવાડી છે, તેમાં શ્રીનેમનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫

૧૯૭૯ ના ફાગણ સુદિ ૩ના રોજ જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલા ભાંદક તીર્થમાં નૂતન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૦૮

૧૯૮૦ માં તેનાલીમાં શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૯૪

૧૯૮૧ માં મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજે શૌરીપુરમાં જીર્ણોદ્ધાર પામેલા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૩

—માં બાલુચરના ઓસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮

૧૯૮૨ નો લેખ લખનૌના બોરન તોલામાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

—માં રીંગણોદના શ્રીનેમિનાથ જિનાલયમાં અહીંની જમીનમાંથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ બિરાજમાન કરવામાં આવી : ૩૧૭

૧૯૮૩ માં કોલ્હાપુરના શરાફ બજારમાં શેઠ ચેલાજી વન્નાજીએ શ્રીધર્મનાથનું મંદિર બાંધાયું : ૩૮૬

—માં ખાંનદા ડોંગરામાં શ્રીશાંતિનાથ ભ. નું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૬

૧૯૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ મથુરાના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૨૯

૧૯૮૫ માં મદ્રાસથી ૩ માઈલ દૂર દાદાવાડીના સ્થળમાં શ્રીસુમતિનાથનું મંદિર બાંધાયું : ૩૮૯

૧૯૮૬ નો લેખ લખનૌની ચૂડીવાળી ગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં છે : ૪૧૮

૧૯૮૭ માં જેલમમાં ભારે પૂર આવવાથી પિંડદાદનખાનનું જૈનમંદિર પડી ગયું : ૩૬૫

૧૯૮૯ માં મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ મેરઠ જિલ્લો અને મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં અઢી હજાર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી : ૩૫૧

—માં શુડીવાડામાં મારવાડી ટેંપલ નામે ઓળખાતું જૈન મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૪

૧૯૯૦ માં મહારૌલીમાં શ્રીઋષભદેવનું ઘૂમટબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫

૧૯૯૩ માં શ્રીવિજયતીર્થસરિએ લક્ષમણી તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી એ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો : ૩૧૩

—માં લાલા ત્રિકમચંદ્રજીએ દિલ્હીના કિનારી બજારમાં જૈન ધર્મશાળા બાંધાવી : ૩૫૪

૧૯૯૪ માં શ્રીવિજયતીર્થસરિએ લક્ષમણી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૧૩

—માં આયડમાં આવેલી શ્રીભેરુલાલજીની વાડીનું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૩૬

૧૯૯૫ માં કોલ્હાપુરમાં વિલ્સનરોડ ઉપર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર શેઠ તિલોકચંદ્રજીએ બાંધાવ્યું : ૩૮૫

—માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જોધાજી માસીંગે ત્યાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર શેઠ બાબુભાઈ માસીંગે બાંધાવ્યું : ૩૮૫

૧૯૯૭ માં ગદગમાં શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં શ્રીશીતલનાથનું મંદિર શેઠ દેવસીએ બાંધાવ્યું : ૩૮૭

—માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જીતરાજજી માસીંગે ત્યાં શ્રીશાંતિનાથનું મંદિર શેઠ જિતરાજજીએ બાંધાવ્યું : ૩૮૫

—તો એક લેખ કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૫

૧૯૯૮ ના માહ સુદિ ૨ ના દિવસે ચિતોડના સતવીસ દેવરીના નામે ઓળખાતા જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા શ્રીવિજયનીતિસરિજીએ કરી : ૩૪૨

—માં લશ્કરના શરાફ બજારમાં આવેલા ઓશવાલ મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શેઠ સૂરજમલ ધાડીવાલે બાંધાવ્યું : ૪૧૭

-માં લાલા કુંદનમય જ્વનુખરમે અંધારામાં એક
તેન ધર્મસાગા બેસતી : ૩૭૦

૧૬૯૬ (ઈ. સ. ૧૯૪૨)માં થાને મધ્યર્ધ પર્વતની ટેકરી ઉપર
આવેલી તેન ગુફામાં મહાદેવનું ચિત્ર પથરાવવામાં
આનું : ૩૬૩

-માં પૂના કેપમાં આવેલા કોરેશ્વર મઃ નં. ૧ ઉપર
શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આનું : ૩૭૯

૨૦૦ માં કુમારગીમાં શ્રીઆદિનાથ જ્વનનનું મંદિર બાંધવામાં
આનું : ૪૬૫

★

વર્ગ ૨ : ગ્રંથોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અગ્નિદાહન સ્તોત્ર : ૪૬૩, ૪૮૧
અનુષ્ઠાન સ્ત્ર : ૩૧૬
અનુષ્ઠાન પ્રવચન તેન લેખ સ્ત્રોત :
દિ. ૪૪૪

અનુકરમણ : ૩૩૦
અનુકરમણ : ૩૫૧
અનુકરમણ : ૩૪૦

અનુકરમણ : દિ. ૪૧૧
આચાર્યનું મૂળ : દિ. ૪૦૩, દિ. ૪૨૪
આચાર્યનું નિર્ણય : ૪૬૬

આચાર્યનું વિવરણ : ૪૦૪
આચાર્યનું સ્ત્ર : ૪૧૧
આચાર્યનું પ્રકાર : દિ. ૪૦૩, દિ. ૪૦૬

આચાર્યનું પુણ્ય : ૪૦૩
આચાર્યનું સ્ત્ર સર્વે આદિ દિવા :
દિ. ૩૫૩, દિ. ૩૮૧, દિ. ૩૮૧,

દિ. ૪૦૩, દિ. ૪૨૧, દિ. ૪૩૩,
દિ. ૪૩૮, ૪૩૯
આચાર્યનું સ્ત્ર સર્વે આદિ દિવા,

અનુકરમણ (૧૬૧૪-૧૫) :
દિ. ૩૬૪
આચાર્યનું સ્ત્ર સર્વે આદિ તેને

પ્રેમણી : દિ. ૩૮૮
આચાર્યનું સ્ત્ર સર્વે આદિ વેદન
દિવા : દિ. ૩૮૮, દિ. ૩૮૮

આચાર્યનું સ્ત્ર સર્વે દિવસ : ૮૦
આચાર્યનું : ૩૦, દિ. ૩૧૮,
૩૨૧, દિ. ૩૨૮, દિ. ૩૩૩,

૩૩૧
આચાર્યનું નિર્ણય : દિ. ૩૧૦, દિ.
૩૧૮, દિ. ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૮,

૩૩૩, ૪૩૩, ૪૩૧, ૪૩૫
આચાર્યનું : દિ. ૩૧૮, ૩૨૧
આચાર્યનું : ૪૩૦, ૪૩૩, ૪૩૯
આચાર્યનું નેત્ર : ૩૩૪

એ કેટલાં આદિ મેનુગીટ દન પિ
પંચન અંક : દિ. ૩૫૮
એ ગાદિ દુ નાદિયા : દિ. ૩૬૪

એનાં આદિ પિ આદિ ૩૨૨ એ સિદ્ધ
દેવીદેવ : દિ. ૪૧૦
એપિમાદિ આદિ : ૩૭૩

એપિમાદિ દિવા : દિ. ૩૮૦, દિ.
૪૩૩, દિ. ૪૨૨
એપિમાદિ આદિ નેત્ર : ૪૩૧

એપિમાદિ ૫૪ : ૩૫૨
એનાં પૂના-આદિ મેનુગીટ દન દિવા :
દિ. ૪૦૩

એનાં આદિ દિવા : ૩૫૫
એનાં આદિ નેત્ર : દિ. ૮૧૦ દિ. ૫૦૧
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૫૩, ૪૮૭

એનાં આદિ : ૫૦૧
એનાં આદિ નેત્ર : ૩૦૬
એનાં આદિ પાષાનાથ ૭૬ : ૪૦૫

એનાં આદિ પાષાનાથ નેત્ર-લેખણ :
દિ. ૪૦૩
એનાં આદિ પાષાનાથ નેત્ર : ૪૦૩

એનાં આદિ નેત્ર દિ. ૩૫૨
એનાં આદિ નેત્ર : ૩૮૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૩૮૩, દિ. ૩૭૫,

દિ. ૩૭૫, દિ. ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩

એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩

એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩

એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩
એનાં આદિ નેત્ર : ૪૦૩

ઉપરનાં : ૩૫૩
ઉપરનાં : ૩૩૦
ઉપરનાં : ૪૪૩

ઉપરનાં : ૪૨૫
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭
ઉપરનાં : ૪૦૭

ગણેશપુરાણ : ૪૦૭

ગાથાસત્સર્ગ : ૪૨૨

ગિરનાર માહાત્મ્ય : ૩૬૪

ગુપ્ત અભિલેખ (કૃતીટ) ટિં ૩૨૭

ગુર્વાવલી : ટિં ૩૫૫, ૩૩૬, ટિં ૩૩૭,

૩૪૪, ટિં ૩૬૪

ગેઝેટિયર ઓફ બોમ્બે પ્રેસીડન્સી : ટિં

૩૮૨

ચન્નખસવપુરાણ : ૩૭૬

ચામુંડપુરાણ : ૩૭૫

ચિત્રકૂટીય મહાવીર પ્રાસાદપ્રશસ્તિ : ૩૪૧

ચૂલકુકુખધસુત : ૪૬૦

ચંદ્રવિજય : ૩૩૦

ચંપૂમંડન : ૩૩૦

છેદસૂત્ર : ૩૪૯, ૩૬૩, ૩૭૪

જાતકકથા : ૩૮૦, ૪૬૩

જૈન એન્ડીકવેરી : ટિં ૪૭૯

જૈન ગ્રંથોમે ભૌગોલિક સામગ્રી ઓફ
ભારતવર્ષમે જૈનધર્મકા પ્રચાર-
લેખ : ટિં ૩૭૧

જૈન તીર્થ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ : ટિં ૪૫૪

જૈન તીર્થ ભદ્રાવતી : ટિં ૪૦૮

જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ : ૪૧૯, ટિં
૪૪૧, ટિં ૫૦૨

જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ : ટિં ૩૨૧

જૈન ભારતી : ટિં ૪૧૩, ટિં ૪૧૪,
ટિં ૪૭૨

જૈન લેખસંગ્રહ : ટિં ૪૩૯, ૪૫૬,
૪૫૭, ટિં ૪૮૪, ટિં ૪૯૬,
ટિં ૪૯૭

જૈન સત્યપ્રકાશ : ટિં ૩૧૧, ટિં ૩૧૨,
ટિં ૩૧૯, ટિં ૩૨૭, ટિં ૩૨૮,
ટિં ૩૩૦, ટિં ૩૩૧, ટિં
૩૩૫, ટિં ૩૪૬, ટિં ૩૬૧,
ટિં ૩૬૨, ટિં ૩૭૨, ટિં ૩૯૬,
ટિં ૪૦૨, ટિં ૪૪૫, ટિં ૫૦૧,
ટિં ૫૦૨

જૈન સાહિત્ય ઓફ મહાકાલ મંદિર-
લેખ : ટિં ૩૧૦, ૩૨૩

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ :
૩૫૩, ટિં ૪૯૬

જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર : ટિં ૩૭૫

જૈન સ્વપ્ન ઓફ મથુરા : ૪૨૬

જ્ઞાનાધર્મકથા (સૂત્ર) : ૪૨૨, ૪૬૧,

ટિં ૪૬૪

જ્ઞાનોદય : ૪૬૬, ટિં ૪૦૪

ટોડ-રાજસ્થાન : ટિં ૩૩૪, ટિં ૩૫૨

ટ્રેસીસ ઓફ જૈનીઝમ ઇન ગેંગાલ-
લેખ : ટિં ૪૧૪

કુંગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ : (ટિં) ૩૪૬

તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય : ૪૦૪

તત્ત્વાર્થસૂત્ર : ૩૫૦, ૪૭૬, ૫૦૬

તિલોગાલી પ્રકરણ : ૪૧૨, ૪૭૬, ૪૭૭

તિલકમંજરી : ૩૨૫

તીર્થમાળા : ૩૩૭, ૩૫૪, ૩૬૨, ૪૦૪,
૪૦૬, ૪૩૩, ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૫,
૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૪, ૪૬૧, ૪૬૮,
૪૭૯, ૪૮૫

તીર્થમાળા (ચિત્રો) : ૩૪૧

તીર્થક્ષેત્ર કુલપાક : ટિં ૩૯૬

ત્રિપિણ્ડિકાકાપુરુષચરિત : ટિં ૩૧૮,
૩૨૬, ૩૨૭, ૪૧૦, ૪૩૨, ૪૪૩,
૪૭૦

થેરાવલી : ૪૦૪

દશવૈકાલિકસૂત્ર : ૪૮૭

દિલ્હી અથવા ઇંદ્રપ્રસ્થ : ટિં ૩૫૨

દિલ્હી રાજવલી : ૩૫૨

દિવ્યાવદાન : ૪૧૨

દીપમાલાકલ્પ : ટિં ૪૭૭

દુર્જનસાલગાવતી : ૩૫૮, ૩૫૯

દિગ્વિદા : ૫૦૫

ધર્મયુગ : ટિં ૪૦૪

ધર્મશિક્ષા : ૩૪૦

ધારારાજ્યકા ઇતિહાસ ૩૩૨

ધિ ઇંપીરિયલ મુઘલ ફરમાનસ ઇન્
ગુજરાત : ટિં ૪૩૮

ધિ ન્યોઝીલેન્ડ ઇક્સપેડિશન ઓફ એન્થ્રોપો-
એન્ડ મિડિયાવલ ઇન્ડિયા : ટિં ૪૭૪

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા : ટિં ૪૨૨

નાગરહ દીર્ઘસ્તોત્ર : ૩૩૬

નાલંદીય અધ્યયન : ૪૪૮

નાશિકનો અભિલેખ : ૩૧૮

નિર્ણયચૂર્ણ : ટિં ૩૨૬, ટિં ૩૭૩,
૩૮૦

નંદપ્રમહાકાવ્ય : ૪૭૪

નોટ ઇનેક્ટેડ ત્રીથ સહેત-મહેત-લેખ :
ટિં ૪૮૨

પદ્મચરિત : ૪૫૭

પદ્માવતી સમુચ્ચય : ૩૫૨, ૪૭૫

પન્નવાણાસૂત્ર : ૫૦૬

પરદેશી રાજની ચોપઈ : ૩૫૫

પન્નવર્ધા-હરપા : ટિં ૪૧૬

પાટલીપુત્રવાચના : ૪૨૬, ૪૭૬

પાર્શ્વતીર્થનામાલા : ૪૧૭

પાર્શ્વનાથચરિત : ૩૭૫, ટિં ૩૯૧

પિટક ગ્રંથો : ૪૩૪

પિરનાલીશ આગસો લખાવનાર બે
ભાઈઓની પ્રશસ્તિ-લેખ : ટિં
૩૩૧

પિંડનિર્મિત-ટીકા : ટિં ૪૦૩

પુરાતત્ત્વ નિર્ણયવાલી : ૪૮૧

પ્રમથકાશ : ૪૧૬

પ્રમથચિંતામણિ : ૩૩૨, ૩૩૯

પ્રભાવચરિત : ૩૧૧, ૩૫૦, ૩૬૩,
૩૮૦, ટિં ૪૧૬, ૪૪૪,

પ્રભાવચરિત-પ્રશસ્તિ : ૩૩૫

પ્રભાવચરિત-ભાષાંતર : ટિં ૩૭૪

પ્રવાસગીતિ : ૩૧૩

પ્રવાસી : ટિં ૫૦૨

પ્રસાપનાસૂત્ર : ૪૧૦

પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ : ટિં ૪૩૮,
ટિં ૪૪૮, ૪૪૯, ટિં ૪૬૫,
ટિં ૪૬૮, ટિં ૪૭૧, ટિં ૪૭૪,
ટિં ૪૮૫

પ્રાચીનપત્ર : ૩૯૫

પ્રાસાદમંડન : ૩૩૦

પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ : ટિં ૩૭૧,
ટિં ૪૭૭

પ્રોએસ રિપોર્ટ વેસ્ટર્ન સર્કલ : ટિં
૩૨૫

ખસવપુરાણ : ૩૭૬

ભુદ્ધિપ્રકાશ : ટિં ૩૮૫

ભુદ્ધિસાગર : ૩૩૦

બૃહત્કલ્પચૂર્ણ : ૩૨૬

બૃહત્કલ્પ-ભાષ્ય : ટિં ૩૨૨

બૃહત્કલ્પસૂત્ર : ૩૧૯, ટિં ૩૪૯,
૪૨૪, ૪૨૫, ૪૮૨

બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્ય-ટીકા : ૩૨૬

मोक्षिसत्त्वावदान : ४१२
 मंगलदेशी गत्रसः ४८६, ४८०
 मंगल भिहार उज्जिना ग्राम के लैन
 रमारक : ४१७
 मोमे मेओटियर : ४१७, ३७६, ३८५
 भक्तान्तःस्तोत्र : ४२४
 भगवतीपुराण : ४४३
 भगवतीसूत्र : ३०६, ४६३, ४७४
 भगवती सूत्र-अनुवाद : ४३२
 भद्रावती पार्थनाथ तीर्थ : ४०८
 भगवान भद्रावीर : ४४१, ४१०
 ४८४, ४८२
 भानुयद्रथरित : ३५८, ३५८
 भारत (हैनिक) : ३३४
 भारतके तीर्थ : ३२२
 भारत के प्राचीन लैन तीर्थ : ४५०,
 ४८५
 भारतीय धर्मासक्ति इषरेणा : ४१०
 भारतीय चित्रकला : ४०३
 भारतीय भूमिकला ४२७
 भेदसा-नामप्रपत्र : ३२५
 भोजकट-लेख : ३२८
 भोज व्याकरण : ३२५
 भुक्तिमेधसूत्र : ३७३
 भुक्तुराधुरीकः ४२५
 भद्रास भैरव प्रतिक लैन रमारक : ३७८
 भय भारतमी लैन स्थापत्य कला-लेख
 : ४१० ३१२
 भय भारत लैन रमारक : ३४१
 भयसुसमाधिपद्युय : ३२३
 भद्रानिशीथयुय : ४४६, ३६३, ४२५
 भद्राभारत : ३१०, ३२२, ३२८, ३११,
 ३१२, ४०७, ४२२, ४५३, ४५७,
 ४६०, ४६४, ४६८, ४७३, ४८७,
 ४८२
 भद्रासुसमीतुं भक्ति-लेख : ४८५
 भद्रावयः ४७५
 भद्रावीर लैनभद्रासूत्रक : ३२०
 भद्रावयः ३७८
 भाष्यप्रपत्र कः ४१० ३६६
 भाष्यरीत्यायना : ४२५
 भावदेवप्रतिप्रपत्र : ४१० ३५०
 मुद्राशास्त्र : ४१० ३५३

मुनिमुन्यन्यरित : ४१७
 मेधकृत : ३८१
 मेधकृत सभयवालेष : ३८१
 मेरी नेमाडवाजा : ४१७ ३४४
 मेवाड राज्यका धर्मासक्ति : ३४८
 मेसोर मे-३ कुर्ग मेओटियर : ४१७ ३७३,
 ४१० ३७६
 मोक्षी रित्यु : ४१० ५००
 मंडलाभयः ४१० ४०४
 यतिराज वैभव : ४१० ३७७
 यशस्वित्तक यः ४२५
 युक्तिप्रपत्र : ४४०
 युगप्रधानाचार्य पद्मानदी : ४७४
 युगप्रधान भोजिनयद्रथरित : ४१५
 ये लोपेक्षिन अवश्य-लेख : ४१० ४०४
 राजगृह : ४६३
 राजगृह और नागस-लेख : ४६०
 राजगृहमे प्राचीन लैन सामग्री-लेख :
 ४१० ४७२
 राजपूतानेका धर्मासक्ति : ४१० ३३५,
 ४१० ३४०, ४१० ३५२
 राजप्रशस्ति : ३३६
 रामायण : ३१०, ३२८, ३८०, ४५७,
 ४६४, ४६६, ४६८
 रोपस ऐश्वर्यादिक सोसायटी-जनैल :
 ३४१, ४१० ४३१
 लघुशक्तिरित : ३५०, ३६३
 वसुदेवहिंदी : ३२६, ४३१, ४६४
 विभक्तभूमिप्रपत्र : ४१० ३१०, ३२३
 विद्याप्रवाद : ५०६
 विधिकौमुदी : ४१० ३२४
 वायुपुराण : ४७५
 वसंतविज्ञास कान्य : ४१४
 विद्यापिमाहायः ४५४, ४५७
 विद्यापिनिरेखी : ३५१, ३६१, ३६२,
 ३६८, ४१७
 विविधतीर्थकः ३२४, ३२५, ३४६,
 ३५३, ३६३, ३६४, ४१० ३७७,
 ३६५, ४१० ३६६, ४०४, ४१० ४०५
 ४२२, ४२३, ४१० ४२५, ४२६,
 ४३२, ४३५, ४६६, ४४८, ४५४,
 ४६१, ४६४, ४६६ यी ४७०,
 ४७५, ४८२, ४८५, ४८७

विशेषावयः-भाष्य : ४१० ४३२
 विश्वभारती : ३७१
 विहारपत्र : ८६५
 वीरनिर्वाण संवत् और लैन कालखण्डना
 : ४१० ४२६
 वीरवशावती : ३१६
 वीरवशावतीप्रपत्र : ४१० ६६६
 वैद्यनाथप्रशस्ति : ४६१
 वैद्यनाथभिरिकः ४६१
 वैद्यनाथनक : ३५५
 वैशाखी ४८२
 नंदारुति : ४४४
 व्यवहारव्युक्ति : ४१० ३११
 शांत्याचार्य-टीका : ४१० ४२४
 शृंगारभवन : ३३०
 औरसेनी भाषा : ४३१
 श्रीपुर-भक्तिक्ष पार्थनाथकः ४१० ४०५
 सक्ततीर्थस्तोत्र : ४१७
 सत्यपुरमंडनभद्रावीरितसाह : ३३५
 सन्मतिप्रपत्र : ३६१
 सभारदित्यसूत्र-प्रस्ताव श्लोक : ४१०
 ३३५
 सभवावाग्मय : ४३१
 सभेनशिभर यागारास : ४४५, ४१० ४७७
 साहित्य धर्मियन लैनीजग (लैनीजग धर्म
 साहित्य धर्मिया) : ४१० ३७८
 सारस्वतभवन : ३३०
 सिधालकौटभवन श्रीपार्थनाथ भगवानका
 ७६ : ३५६
 सिधालकौटभवन : ३७३
 सुकुलसाभर : ३१३, ३४४
 सुभाषवावदान : ४१२
 सुवास : ४१० ३७८
 सरीथर अने सभाद : ४१० ४३८
 सनकान्त सत : ४४८
 सोपाराना प्राचीन अवरोपेनी शोध-लेख
 : ४१० ३७८
 सोमसौभाग्यकान्य : ३४१
 सगीतभवन : ३३०
 सधपः ३४०
 संधारमपद्युयुय : ३२३
 सत्यसमर्पक विद्यादित्य-लेख : ३११
 सदिना : ४०६, ४१०

સ્ત્રીદેવીવાચના : ૪૨૫
સ્ત્રીઝ ઇન ઇન્ડિયન પેઇન્ટીંગ : ટિં ૩૯૧
સ્તોત્રસંગ્રહ : ટિં ૩૩૬

સ્થવિરાવલીચરિત : ૪૧૦, ૪૪૩, ૫૦૪
સ્થાનાંગસૂત્ર : ૪૪૧
સ્મૃતિસ્થલ : ૪૦૬

હરિતનાપુર : ટિં ૪૬૪ ટિં ૪૬૫
હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી : ટિં ૪૩૨
હીરસૌભાગ્યકાવ્ય : ૪૨૬, ૪૩૨

વર્ગ ૩ : ગામ, નગર, ગુફા, નદીઓ, ભંડાર, મૂર્તિવિશેષ આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અકબરાબાદ : ૪૩૮
અકાલગઢ : ૩૫૬, ૩૫૭
અકોટા : ૩૨૬, ૩૨૭
અકોના : ૪૮૩
અગાશી : ૩૭૮
અગ્રવન-આગરા : ૪૩૭
અગ્રગઢ (આણ) : ટિં ૩૪૬
અગ્રીવતી : ૪૮૧
અગ્ર : ૪૧૦
અગ્રમેર : ૩૫૧
અભિમંજય : ૪૫૧, ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૧
અગંતા : ૪૦૦, ૪૦૧
અડીસડા-અહિચંપ્રા : ૪૨૨
અણકી-ટનકી (અનકાઈ-ટનકાઈ) : ૩૮૧
અધિક્ષેત્ર-અહિચંપ્રા : ૪૨૨
અનકાઈ : ૩૮૨
અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફા : ૩૮૧
અનુરાધપુર : ૩૭૮
અનંતગુફા : ૫૦૭, ૫૦૮
અન્નાવાસલ : ૩૭૮, ૩૯૨
અફઘાનિસ્તાન : ૩૧૦
અભયદેવસૂરિનાં પગલાં : ૩૨૦
અમદાવાદ : ૪૩૬
અમરોલ : ૩૧૨
અમલનેર : ૩૮૯
અમીઝરા : ૩૨૮
અમૃતસર : ૩૫૮, ૩૬૮
અમોઘદર્શી ઉદ્યાન : ૪૬૮
અયોધ્યા-સાકેત : ૩૪૯, ૩૬૩, ૪૦૯, ૪૨૧, ૪૬૪, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૯, ૪૭૨, ૪૭૬, ૪૮૧, ૪૮૩
અરઅસ્તાન : ૩૧૦
અર્કાટ : ૩૯૦
અર્ગલપુર-આગરા : ૪૩૭
અર્ધનમલય પર્વત : ૩૯૨
અલકંપા-આમલકંપા : ૪૮૬

અલકન : ૩૭૬
અલટા ગામ : ૩૭૭, ૩૮૬
અલિરાજપુર : ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪
અલ્ટાખેડા : ૪૬૫
અલ્લાહાબાદ : ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૧
અવધેશ : ૪૧૮
અવધ્યા : 'અયોધ્યા' જુઓ
અવંતિકા 'ઉજ્જૈન' જુઓ
અવંતિ પાર્શ્વનાથ મંદિર : ૩૨૩
અવંતી-તિ, અવંતિકા, ઉજ્જૈન : ૩૦૯ ૪૧૪, ૪૮૧
અવંતીપુરી : ટિં ૩૧૮
અશોકસ્તંભ : ૪૬૯
અરિયકામ : ૪૯૮, ૪૯૯
અસી નદી : ૪૩૪
અજાપદ : ૪૦૯, ૪૪૩, ૪૬૬, ૪૬૯, ૪૭૦
અજાપદાવતાર : ૪૭૦
અહમદનગર : ૩૭૭, ૩૮૩
અહિચંપ્રા 'અહિચંપ્રા' જુઓ
અહિચંપ્રા : ૪૧૦, ૪૨૨, ૪૮૭
આકાશલોચન તળાવ : ૪૭૩
આકાલા : ૪૦૫
આગરા : ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૭, ૪૪૦, ૪૪૪, ૪૬૭, ૪૭૧, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૯૧, ૪૯૭
આઘાટ-આયડ : ૩૩૫, ૩૩૬
આજ નદી : ૪૪૧
આદિનાથ ભવન (કાંગડા) : ૩૬૨
આણ : ૪૭૦
આમલકંપા : ૪૮૬
આયડ 'આઘાટ' જુઓ
આરંગ : ૪૦૪
આર્કાટ : ૩૭૪, ૩૭૬
આયપુર (ઐહોલ) : ૩૮૮
આયર્વર્ત : ૪૩૫, ૪૬૩
આલિંગવસહી (કાંગડા) : ૩૬૨

આલેર : ૩૯૫
આવશ્યકચૂર્ણ : ૪૪૧
આસામ : ૪૧૫, ૫૦૦, ટિં ૫૦૧
આસંદો : ૩૭૫
આહડ 'આઘાટ' જુઓ
ઈદવાદુભૂમિ 'અયોધ્યા' જુઓ
ઈગતપુરી : ૩૮૬
ઈર : ૩૪૦, ૩૪૧
ઈતમદૌલા : ૪૩૮
ઈશન : ૩૧૦
ઈલો(લુ)રા : ૩૩૪, ૩૩૯, ૩૭૫, ૩૭૮, ૪૦૨, ૪૮૧
ઈસગિલી : ૪૪૩
ઈસરી : ૪૪૨, ૪૪૬
ઈસરાડા : ૩૨૪
ઈસિપતન : ૪૩૭
ઈગલપુરપતન 'રીંગણાદ' જુઓ
ઈડસ : ૩૫૧
ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ-ભારતીય ગેલેરી-કલકત્તા : ૪૭૫
ઈદ્રગુફા : ૪૦૨
ઈદ્રપુર-મથુરા : ૪૨૪
ઈદ્રપ્રસ્થ-દિલ્હી : ૩૫૨, ૪૬૩
ઈદ્રસલા ગુફા : ૩૯૯
ઉગ્રસેનપુર-આગરા : ૪૩૭
ઉચ્ચા(અ)નગર-ઉચ્ચાનગર : ૩૫૦, ૩૫૧, ટિં ૪૨૩
ઉજ્જૈન-ગિરનાર : ૪૬૯
ઉજ્જૈન(તી) : ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૧૮, ૩૨૨ થી ૩૨૬, ૩૩૨, ૩૪૭, ૩૭૦, ૪૭૦, ૪૭૬, ૪૯૯
ઉડીસા ઓડિસા : ૪૫૦
ઉત્તરપ્રદેશ : ૪૦૯, ૪૧૫, ૪૬૩
ઉત્તરભારત : ૩૭૩
ઉદયગિરિ (માલવા) : ૩૨૧, ૩૨૭

દુલવા : ૩૫૧
 દુલ્મી-ઘાપુરદુલ્મી : ૪૧૪
 દ્વિતિપલાશચેત્ય : ૪૯૩
 દેલવાડા-આણુ : ૩૧૪, ૩૩૯, ૩૫૫
 દેવકુલપાટક (દેલવાડા) : ૩૩૭, ૩૩૮,
 ૩૪૦
 દેવગિરિ (દૌલતાબાદ) ૩૩૦, ૩૮૭
 દેવનિર્મિતસ્તૂપ : ૪૨૪, ૪૨૫
 દેવ-વારાણસી : ૪૩૫
 દેવાસ : ૩૧૭
 દેવીયગ્રામ : ૩૯૦
 દોલભીરા : ૪૧૪
 દંડપુર-ગિહાર : ૪૧૩
 દ્રવિડ : ૩૭૩
 દ્વારવતી-દ્વારકા : ૪૧૦
 દ્વાર(રિ)કા : ૪૩૨, ૪૭૯
 ધનમાતા પહાડ : ૩૪૬
 ધન્તા-શાલિભદ્ર સરોવર : ૪૭૧
 ધમનાર : ૩૩૩
 ધમ્મચક્ક-ધર્મચક્ર : ૪૬૯
 ધર્મચક્રતીર્થ-શ્રુમિ ૩૪૯, ૩૬૩
 ધર્મપુરી 'રતનામ' જુઓ
 ધર્મેશ્વર સંનિવેશ-ધર્મેશ્વરસ્તૂપ : ૪૩૭
 ધવલગિરિ-અણપદ : ૪૬૯
 ધવલપુર (ધોળકા) : ૩૩૦
 ધવલીપહાડ : ૫૦૧
 ધાન્યકટક : ૩૭૪
 ધાર (રા) : ૩૧૨, ૩૧૯, ૩૨૯, ૩૩૦,
 ૩૩૨, ૩૩૩, ૪૬૭
 ધારવાડ : ૩૭૫
 ધારાસેનક : ૪૬૭
 ધિરિયા ભવન (કાંગડા) : ૩૬૨
 ધૂલેવા(વ) : ૩૪૫, ૩૪૭
 ધોળડી જિલ્લો : ૫૦૦
 ધૌલી : ૪૧૪
 નગર : ૩૧૯
 નગરકોટ (કાંગડા) : ૩૪૯, ૩૬૨
 નહૂલ : ૩૪૩, ૩૪૪
 નહેરી : ૩૧૨
 નરસિંહપુર : ૪૮૯, ૪૯૦
 નવમુનિગુફા : ૫૦૭, ૫૦૮
 નવશેઠ-રત્નપુરી : ૪૩૪
 નવાગઢ : ૪૪૪
 નવાદા : ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૯૩

નાગદા : ૩૩૦, ૩૩૫ થી ૩૩૮, ૪૨૩
 નાગદ્રોહી : (ટિં) ૩૩૭
 નાગપુર : ૪૦૭, ૪૦૮
 નાગપુર 'નાગોર' જુઓ
 નાગપુર : 'દરિનાપુર' જુઓ
 નાગસાધ્ય : 'દરિનાપુર' જુઓ
 નાગદ્વંદ, નાગદ્વંદ-નાગદા 'જુઓ
 નાગાર્જુન (નાગારજન) પર્વત : ૩૫૧,
 ૩૬૫
 નાગાધ્ય : 'દરિનાપુર' જુઓ.
 નાગોર-આલિંગન : ૪૨૨
 નાડોલ : ૩૫૦, ૩૬૩
 નાથનગર : ૪૮૪, ૪૮૬
 નાભા : ૩૬૯
 નામત્રી : ૩૬૬
 નારકંડા : ૩૯૮
 નાર્યગત્ય પર્વત : ૩૯૦, ૩૯૨
 નાલંદા : ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૩, ૪૫૪
 નાશિક : ૩૭૫, ૩૮૦, ૩૮૧
 નાશિકગપુર 'નાશિક' જુઓ
 નાળા ગામ : ૩૭૮
 નિઝામ (દક્ષિણ) : ૩૩૦, ૩૮૯, ૩૯૫
 નિમિષાઘાટ : ૪૪૬
 નીલગુફા : ૪૫૪
 નેપાલ : ૪૮૫, ૪૮૬
 નેમાડ : ૩૦૯, ૩૧૨ થી ૩૧૪
 નોનખાર : ૪૬૪
 નંદગામ : ૪૭૨
 નંદાણિ ગ્રામ : ૪૪૭
 નંદિપુર : ૪૧૦
 નંદીગ્રામ : ૪૭૨
 નંદુરી : ૩૬૩
 ખચાર પહાડી : ૪૭૨
 ખટણા (ના) : ૩૨૬, ૪૧૨, ૪૧૫,
 ૪૨૫, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૬૦, ૪૭૩
 થી ૪૭૯, ૪૮૬, ૫૦૪ થી ૫૦૬
 ખડરૌના : ૪૫૦
 ખડિલ સ્થાન : ૩૮૯
 ખતિયાલા : ૩૫૧, ૩૬૯
 ખટકોટ : ૩૯૦, ૩૯૨
 ખંભપુર (નાશિક) : ૩૮૦
 ખપર : ૪૫૦
 ખપનાખા : ૩૫૧
 ખભોસા : ૪૭૧
 ખરસર : ૩૫૧

ખજાન : ૪૭૯, ૪૮૦
 ખડાપુર : ૪૧૩, ૪૬૯, ૫૦૦
 ખાટીત્રી : ૪૧૪
 ખાટીરનાન : ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૯, ૩૬૬,
 ૩૭૦, ૪૧૨
 ખાટણ : ૩૩૭, ૩૫૪, ૩૫૬, ૨૬૮,
 ૪૪૪
 ખાટીગ્રામ : ૪૭૬
 ખાટીપુર 'ખટણા' જુઓ
 ખાનાપુરી : ૫૦૧
 ખાનાલિંગ તીર્થ : ૪૮૫
 ખારસનાથ - લીલ-પદાડ - સમૈનશિખર :
 ૪૦૯, ૪૪૨, ૪૪૪
 પાર્વતિ (પન્વમયા) : ૩૪૯, ૩૫૦
 પાલ : ટિં ૩૪૬
 પાલગંજ : ૪૪૪
 પાલીનાથ : ૪૪૪
 પાવા-પુરી-મધ્યમાપાવા : ૪૦૯, ૪૧૦,
 ૪૪૧, ૪૫૦ થી ૪૫૩, ૪૯૩
 પિટિયારી-કંપિતપુર : ૪૨૧
 પીનલખોરા(ટા) ગુફાઓ ૪૮૧
 પીપલિયા ૩૩૪
 પીરપંચનગ : ૩૫૧
 પીરગંગાબાદ : ૪૭૧
 પુનાત્રી : ૩૪૫
 પુરાણખેડા-પ્રભુભન ખેડા : ૪૩૩
 પુરિમનાલપાડા-પ્રયાગ : ૪૬૮
 પુરિલિયા : ૪૧૪
 પુષ્કરાવતી : ૩૬૩
 પુષ્પકરગિની 'ઉત્તરેન' જુઓ
 પુષ્પપુર 'ખટણા' જુઓ
 પુષ્પભદ્ર 'ખટણા' જુઓ
 પુષ્પગિરિ ચેત્ય : ૪૭૪
 પૂના : ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૩ થી ૩૮૬
 પૂર્ણિદ્ર યજ્ઞચેત્ય : ૪૮૭
 પૂર્વ ભારત : ૩૭૩
 પૃથ્વીપા-જૂનીયપા : ૪૮૭
 પેડગામ : ૩૭૭
 પેદુનુંગલમ : ૩૯૦
 પેશાવર ૩૬૬
 પૈથા : ૩૧૨
 પૌરપાટ : ૩૬૯
 પંચરત્ન : ૫૦૧
 પંચાળ : ૩૪૯ થી ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૭,
 ૩૫૮, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૭,
 ૩૭૦, ૩૭૧

પંકાસવ : ૩૭૮
પંદરપુર : ૩૭૭
પંવાર : ૩૩૨
પાંચાલ : ૪૧૦, ૪૨૧, ૪૨૨
પાંડુવેળા ગુફા : ૩૮૧
પાંડુચંદ્ર : ૩૬૦, ૩૬૨, ૫૦૩
પિંદાદાનખાન : ૩૬૫
પુંડુવર્ધન-ગોમ્તા : ૪૧૧, ૪૧૨
પોંડુવર્ધનમુક્તિ : ૪૯૯
પનિજાન-પૈશ્યુ : ૩૩૦, ૩૭૪, ૩૮૧
મત્સ્ય-અદિત્ય : ૪૨૩
મભાસ : ૪૫૪
મયામ : ૪૦૯, ૪૬૮, ૪૬૯
મદ્દસાદનપુર (પાવનપુર) : ૩૬૨

ફતેપુરસિકી : ૪૩૨, ૪૩૮
ફરીદપુર : ૩૬૨, ૩૬૮
ફલદ્યુ : ૩૭૭
ફોધિ : ૩૫૩
ફલ્યુ : ૪૭૨
ફિરોજપુર : ૩૬૮
ફેનખાલ : ૪૧૮, ૪૭૨

બકાની : ૩૮૬
બટેથર : ૪૩૧
બઝામ : ૪૦૪
બડોદા : ૩૪૫, ૩૪૭
બદામી (વાનાપી) : ૩૭૫, ૩૮૭
બદીપાર્શ્વનાથ : ૪૭૦
બનારસ-વારાણસી : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૩
૪૩૪, ૪૩૫
બનિયા : ૪૬૩
બન્નુ : ૩૬૬
બરધ : ૩૧૨
બરહાન : ૪૬૮, ૪૬૯
બરાહ : ૪૪૦, ૪૪૧
બરેડા : ૪૦૪
બરેલી : ૪૨૨
બનુચિત્તાન : ૩૬૭
બરિસપ દેવ : ૪૮૬
બરહાદાલ : ૪૦૭
બસાદ-પદી-વૈશામી : ૪૮૬, ૪૯૨
બહાદુર-વૃદ્ધઆદિત્ય-અપોખ્યા : ૪૮૩
બદલી દેવ : ૩૬૩
બદવાર નદી : ૪૬૩
બદુરીનંદ : ૪૦૪

બદ્વારા : ૪૧૪
બદ્વાલ ચૈત્ય : ૪૬૩
બાકુલા વિહાર : ૪૭૧
બાલ્ય ગંગા-નદી : ૩૬૧, ૪૮૫
બારાઈ ગાંવ : ૫૦૦
બારાપાલ : ૩૪૭
બાલાધાર : ૪૦૪
બાલુચર : ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૮
બાલા : ૪૩૧
બિકાનેર : ૩૫૮, ૩૬૬, ૬૦૧
બિખરોદ : ૩૬૬
બિવિહાર-ધારી : ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૫૦, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૮૪
બિહારનાથ પહાડ : ૪૬૬
બીડ ગામ : ૩૮૬
બીલરી : ૪૦૪
ભુદરાનપુર : ૩૩૧
ભુવંદ શહેર : ૬૦૨
ભેઝાલા : ૩૯૪
ભેઝાલા મુક્તિમઃ : ૩૭૮
ભેઝામઃ : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭
ભેસારી : ૩૮૫, ૩૯૦
ભેસાક પરાગુ : ૪૪૩
ભોગરા : ૪૧૨
ભોધિયા : ૪૭૨
ભં : ૬૦૩, ૫૦૫
ભંગાલ : ૪૦૯ થી ૪૧૫, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૫, ૪૯૭, ૪૯૯
બાંકુડા : ૪૬૯
બાંકુરા : ૪૧૪, ૪૧૫
બાંસી : ૪૮૮
બાંસરુલી : ૪૭૨
બાંસી : ૪૦૩
બાંસુના : ૫૦૦
બાંસરુલી : ૩૧૬
બાંસર નદી : ૪૮૦
બાંસરુકુંદ : ૪૬૩
બાંસરુગામ : ૪૬૨
બાંસર સરોઈ : ૩૫૩
બાંસી : ૩૬૮
બાંસી-પુર : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૭૩
બાંસી 'બાંસ' જુઓ
બાંસર : ૪૩૧
બાંસરકુંદ : ૪૭૨
બાંસી : ૪૨૫

બાંસુર : ૩૪૩
બાંસરનામીપુર 'બેઝા' જુઓ
બાંસરપુર : ૪૮૪, ૪૮૬, ૪૮૮
બાંસી-ગંગા : ૪૬૪, ૪૯૦, ૪૯૧
બાંસીલી : ૩૨૮
બાંસરનામી મઠ : 'બેઝા' જુઓ
બાંસરનામી : ૩૧૦, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૩૬, ૩૫૨, ૩૬૩, ૩૬૬, ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૧૬, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૩૪ થી ૪૩૮, ૪૪૬, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૬૨ થી ૪૬૫, ૪૬૮, ૪૭૭, ૪૭૯, ૪૮૫, ૪૮૫, ૪૯૬, ૬૦૦, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૭
બાંસીનાથ : ૩૩૬
બાંસી : ૩૫૮, ૩૫૯
બાંસી-નગર (કાંગા) : ૩૬૧
બાંસી : ૩૨૮
બાંસીનામી : ૪૧૩, ૫૦૧, ૫૦૨
બાંસીનાથ : ૩૮૯
બાંસીનાથ : ૩૧૮
બાંસી : ૩૫૭, ૩૬૫
બાંસી : ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૮, ૩૨૫ થી ૩૨૭, ૪૭૬
બાંસુર : ૪૩૫
બાંસુર : ૪૭૨
બાંસી : ૩૨૮, ૩૨૯
બાંસી : ૩૨૫
બાંસી : ૩૨૮, ૩૨૯
બાંસી-ગંગા દેવ : ૪૧૦, ૪૫૦
બાંસી-પદ્મ નંદ : ૪૨૫
બાંસી : ૩૬૪, ૪૦૬, ૪૦૬, ૪૦૭
બાંસી-લક્ષ્મી 'બાંસી' જુઓ
બાંસી : ૪૭૨
બાંસી : ૪૭૧
બાંસીનાથ 'મુર્તિનાથ' જુઓ
બાંસીનાથ-મહારાજ : ૪૮૮
બાંસીનાથ 'મુર્તિનાથ' જુઓ
બાંસીનાથ મુર્તિ : ૪૧૩
બાંસી : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૭૫, ૪૮૬, ૪૮૮, ૪૮૭, ૫૦૩, ૫૦૫, ૫૦૬
બાંસી : ૩૧૬
બાંસીનાથ મઠ : ૪૬૦
બાંસી (વૃદ્ધ) : ૪૧૦
બાંસી : ૩૧૨, ૩૧૮

મથુરા : ૩૧૧, ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૭૮,
૩૯૭, ૪૧૦ થી ૪૧૨, ૪૧૯, ૪૨૪
થી ૪૩૨, ૪૮૦, ૫૦૫
મદન-વારાણસી : ૪૩૫
મદનપુરા : ૪૩૫
મદુરા : ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૯૩
મદ્રાસ : ૩૭૩, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૪,
૪૦૭
મદ્રાસ-મ્યુઝિયમ : ૩૭૮
મધુમતી (મહુવા) : ૩૬૩
મધુવન : ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૬
મધ્યપ્રદેશ : ૩૦૯, ૩૩૪, ૪૦૩, ૪૦૭
મધ્યપ્રાંત : ૪૦૮
મધ્યભારત : ૩૦૯, ૩૧૨, ૩૨૮, ૪૧૫
મધ્યમાપાવા-પાવાપુરી : ૪૫૦
મનમાડ : ૩૮૧, ૩૮૩, ૩૯૯
મલઈયાદી પટ્ટી : ૩૯૦
મલકવાલ : ૩૫૭, ૩૬૫
મલયદેશ : ૪૧૦, ૪૭૩
મલિક મુગિસ (મરિજ) : ૩૩૨
મલીક દરીમની મરિજ : ૩૭૭
મલ્લપર્વત-સમેતશિખર : ૪૪૪
મલ્લિકારામ : ૪૮૧
મહમ્મદકોટ : ૩૬૭
મહરૌલી : ૩૫૫
મહાકાલમંદિર : ૩૨૩
મહાભોધપુર : ૪૧૬
મહાભારત : ૪૩૩
મહારાષ્ટ્ર : ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૮, ૩૮૦,
૩૮૫
મહારાધાન : ૪૧૨
મહાલિમવાન : ૩૨૭
મહિમાપુર : ૪૮૯, ૪૯૦
મહિસુર : ૩૯૬
મહી નદી : ૩૨૮
મહુ : ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૨
મહુદા : ૪૯૫
મહેત : ૪૮૨
મસૂરગંજ : ૪૮૪
માઠી ઇન્ડસ : ૩૬૫
માણિકપુર : ૪૭૧
માનપુર : ૪૪૪
માનશ્રમ : ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૭૯
માન સરોવર : ૪૬૯, ૪૭૦
મારવાડ : ૩૧૨, ૩૫૦
મારુ : ૪૧૪

માલખેડ : ૩૭૫
માલગંજ : ૪૪૪
માલગુંડ : ૩૭૫
માલવઈ : ૩૧૨, ૩૧૪
માલવય : ૩૦૯
માલવા : ૩૦૯ થી ૩૧૩, ૩૧૮, ૩૨૨,
૩૨૫, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૨, ૩૩૯,
૩૭૩, ૪૨૩, ૪૬૭
માલિની-અંબાપુરી : ૪૮૭
માલેર કોટડા : ૩૬૯
માસપુરી : ૪૧૦
માહણા ગામ : ૪૯૩, ૪૯૪
માહિષ્મતી-મહેશ્વર : ૩૧૦
મિ(મ)ગદાવ-સારનાથ : ૪૩૬, ૪૩૭
મિથિલા : ૪૦૯ થી ૪૧૬, ૪૮૪, ૪૮૫,
૪૮૭, ૪૯૯
મિદનાપુર-તામ્રચિપ્તિ : ૪૧૧
મીરજ : ૩૮૪, ૩૮૫
મુજફ્ફરગઢ : ૩૭૧
મુજફ્ફર(ફ)રપુર : ૩૫૧, ૪૮૫, ૪૮૬,
૪૯૨
મુઝતાન : ૩૫૧, ૩૬૬, ૩૬૭
મુર્શીદાબાદ : ૪૪૨, ૪૪૭, ૪૮૯ થી ૪૯૧
મુસિકનગર : ૫૦૭
મુહિલા-મિથિલા : ૪૮૫
મેઘનગર : ૩૨૮
મૃતિકાવતી : ૩૧૦, ૪૧૦
મેઘપુરપાટણ : ૪૪૫
મેઘાગંજ ટૂંક : ૪૪૬
મેઘતા : ૬૦ ૫૦૧
મેદનીપુર : ૪૧૫
મેદપાટ : ૩૩૭
મેરઠ : ૩૫૧, ૪૬૩
મેલગામ : ૩૧૨, ૩૧૪
મેવાડ : ૩૧૨, ૩૩૫, ૩૩૬ થી ૩૪૦,
૩૪૨
મૈનામતી : ૪૧૨
મૈસુર : ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭
મોઝરપાણિ-ચક્ષુ ચૈત્ય : ૪૫૩
મોટી પોળ : ૩૧૨, ૩૧૪
મોતીહારી શહેર : ૪૮૪
મોદગિરિ : ૪૯૨, ૪૯૩
મોરખંડ : ૩૭૫
મોરા ગામ : ૪૯૩
મોરાક-સંનિવેશ : ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૯
મોહવાસક મંડલ : ૩૨૪

મોરુન-ચે-દોડા : ૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૦ થી
૩૭૨
મંચપુરી ગુફા : ૫૦૭
મંડપદુર્ગ 'મોડવગઢ' જુઓ
મંડિરુચ ચૈત્ય : ૪૫૩
મંદસેર : ૩૦૯ થી ૩૧૨, ૩૧૮, ૩૧૯,
૩૨૬, ૩૩૩, ૩૫૭, ૩૭૧
મંદારદિલ : ૪૮૮
મંદિરાપુરી : ૪૮૨
મંગીનુંગી : ૪૭૨
માંચ નદી : ૩૬૧
મોડવગઢ : ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૯, ૩૨૦,
૩૨૬ થી ૩૩૨, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૪૪,
૩૫૩
મોડવ નગ : ૩૧૩
મિથિલ : ૪૪૧
મુંગર નિરંજા : ૪૯૨
મુંમઈ : ૩૫૬, ૩૮૬, ૪૪૪, ૪૯૬
મૈદિયગામ : ૪૭૨
મનુના : ૪૨૪, ૪૩૧, ૪૩૩, ૪૩૭,
૪૬૩, ૪૬૮, ૪૭૦, ૪૭૧
માત્રાપાણ-માત્રાધાન : ૪૪૮
માતે મલાઈ : ૩૯૩
મેવલા : ૩૮૧, ૪૪૪
યોગિનીપુર 'દિલ્લી' જુઓ
મધુનાથપુરા : ૪૪૫
રતલાગ : ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૬
રતનગિરિ : ૪૫૭, ૪૫૮
રતનપુરી 'રતલાગ' જુઓ
રતનપુરી : ૪૦૯, ૪૩૪
રતનપંજલ : ૩૫૧
રતનલતાગપુરી 'રતલાગ' જુઓ
રતનાગિરિ : ૩૭૭
રધાવર્તગિરિ : ૩૧૦, ૩૨૭, ૩૨૮,
૪૬૯
રફીગંજ : ૪૭૨
રહાવત 'રધાવર્તગિરિ' જુઓ
રાખેત્ર : ૩૧૨
રાજગઢ : ૩૨૮
રાજગિર 'રાજગૃહ' જુઓ
રાજગૃહ-રાજગિરિ : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૩
૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૮, ૪૫૦, ૪૫૩ થી
૪૫૫, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૬૦, ૪૬૧,
૪૭૪, ૪૮૭

રાજવાની-વારાણસી : ૪૩૫

રાજનગર : ૩૩૮, ૩૩૯

રાજપૂતાના : ૩૩૬

રાજમુકી : ૩૭૪

રાજચાવી બિંદો : ૪૬૬

રાજસાગર : ૩૩૮

રાહ : ૪૧૧

રાણપુર : ૪૭૦

રાણી શુકા : ૫૦૨, ૫૦૬, ૫૦૭

રામગિરિ : ૪૦૩

રામગ્રામ : ૩૭૪

રામનગર : ૩૫૧, ૩૫૬, ૪૨૨

રામપુરા : ૩૧૨

રામપુરી 'અયોધ્યા' જીઓ

રામાનંદ : ૩૭૩

રાવલકાર (કાંભા) : ૩૬૨

રાવલપીરી : ૩૬૨

રાવી નદી : ૩૬૦

રાવી : ૩૧૨

રાહિલિયા ચોટની શુકા : ૪૬૧

રાવી : ૪૧૫

રાજકોટ : ૩૧૨, ૩૧૭

રૂપનાથ : ૪૦૩

સદમધી : ૨૧૩

સામની : ૪૧૮, ૪૨૭ થી ૪૩૦

સામચી કિંદા 'સામની' જીઓ

સામીસાર્ક : ૪૬૩, ૪૬૪

સાગરા ૪૮૬, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪

સામિપુર 'સાહોર' જીઓ

સામિન-શુકા-સિંહકાર શુકા : ૫૦૮

સાવપુર (સાહોર) : ૩૫૮

સાહર-આસિપર : ૪૧૭

સાહ : ૬૦ ૫૦૩

સાહ : ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૬૦

સામીકલ (સાહોર) : ૩૫૮

સામપુર 'સાહોર' જીઓ

સામચપુર : ૩૫૬

સરખાના : ૩૭૦

સાવકાહની પહાડી : ૪૧૨

સાવમતા : ૩૫૭

સાવન : ૩૮૧

સાવ(દા)નર (સાહોર) : ૩૫૮, ૩૫૯

સાહોર : ૩૪૬, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૮ થી ૩૬૦

સિનગર : ૩૬૬

સુધીઆના : ૩૬૮

સોહાની(શિ)પુર : ૪૧૨, ૪૭૬

સોલાયા : ૩૬૯

સોલાવસ્ટી : ૩૪૧

સોહિયા : ૩૬૬

સંકા : ૩૩૨

વર્ષ : ૩૩૪

વલ્લિ-વિલ્લિ : ૩૨૬

વચ્ચ : ૩૧૭

વટપાદ : ૩૫૬, ૩૫૭

વજ્રમુગ્ધ : ૪૧૧

વટગોહરી : ૪૧૩, ૫૦૦

વટપદ-ગોહરા : ૩૪૫

વજામ : ૩૮૬, ૪૮૮

વજરા : ૩૬૨, ૩૧૪

વડ નદી : ૪૬૩

વડોદરા : ૩૨૭

વડિયાર : ૩૧૬

વજ્રદેશ : ૪૬૦, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૮૧

વજ્રકા-વેસ-વેસાલી નદી : ૩૦૬, ૩૧૦

વજા નદી : ૪૧૦, ૪૩૮

વરાહ : ૩૨૮, ૪૦૫

વરોરા : ૪૦૮

વરગમ : ૩૭૮

વરોગમગમ : ૪૬૬

વર્ધનપુર : ૪૦૨

વર્ધમાન : ૪૧૫, ૪૬૮, ૪૬૬

વર્ધમાનનગર (વર્ધમાન) : ૩૩૦

વર્ધા : ૪૦૭, ૪૦૮

વજાગીપુર : ૪૨૫

વજા : ૩૨૪

વજાકંઠ : ૪૮૬, ૪૬૨, ૪૬૩

વજાપીરી : ૪૬૩

વજાકાર : ૪૭૦

વજાતપુર : ૪૦૩

વજાતપુર : ૩૭૫

વજાકાર : ૩૪૫, ૩૪૭

વજાકાર : ૫૦૮

વજાકાર : ૩૩૭

વજાકાર : ૩૩૭, ૩૭૬, ૩૮૭

વજાકાર : ૪૩૪, ૪૩૫

વજા : ૪૧૦

વજાકાર : ૫૦૭

વિજયધર્મજીની સામગ્રિ : ૪૩૬

વિજયનગર : ૩૭૭

વિજયનગરજીની સામગ્રિ : ૩૨૨

વિજય-વારાણસી : ૪૩૫

વિજયનગરજીની મૂર્તિ : ૩૧૪

વિજયપુર : ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૮૭

વિદ્ય-વરાહ : ૩૨૮

વિદ્યા 'ભેદસા' જીઓ

વિદ્યા : ૪૧૦, ૪૮૪ થી ૪૮૬, ૪૬૨

૪૬૩, ૪૬૬

વિનીયા 'અયોધ્યા' જીઓ

વિપુલગિરિ-પર્વત-પહાડી : ૪૧૩,

૪૪૩, ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૫૮

વિમલવસંકી : ૩૫૩

વિરાટનગર : ૩૬૧

વિશાલા 'ઉત્તર' જીઓ

વિશ્વકર્મા શુકા : ૩૬૬

વીનમ-પુર-પતન : ૩૧૮, ૩૨૬,

૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૧૦

વીર પોતાળ : ૪૬૧

વીરમુગ્ધ : ૪૧૧

વીરવિજયજીની મૂર્તિ : ૩૧૪

વૃદ્ધ : ૪૮૧

વેમવની નદી : ૪૬૬

વેમવની-વેમવની : ૩૨૫

વેણુ નદી : ૪૦૩

વેણુ (કચ્છ) : ૩૬૬

વેણુ : ૪૬૨, ૪૬૩

વેણુ નદી : ૩૭૫

વેણુનાથ પપરાણા : ૩૫૧

વેણુનાથ-વેણુનાથ : ૪૧૩, ૪૫૪, ૪૫૬,

૪૫૭, ૪૬૦, ૪૬૧

વેણુ : ૪૧૦

વેણુનાથ-વેણુનાથ : ૩૧૮, ૪૭૨, ૪૮૪,

૪૮૬, ૪૬૨, ૪૬૩, ૫૦૮

વેણુનાથ-મયુરનાથ : ૪૧૩, ૪૫૪, ૪૫૬,

૪૨૮

વેણુનાથ-વેણુનાથ : ૪૦૫

વેણુનાથ : ૪૦૬

વેણુનાથ ઉવાન : ૪૬૮

વેણુનાથ : ૩૨૨

વેણુનાથ : ૩૧૩, ૩૮૬, ૩૫૦, ૩૫૬,

૩૫૩, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૬૫, ૪૨૫,

૪૫૩, ૪૭૦

વેણુનાથનાથ : ૩૩૦

વેણુનાથ : ૪૮૦

શાકદ્વીપ : ૩૫૦
 શિવાજીનગર : ૩૮૦
 શીકાહાયાદ : ૪૩૧
 શુક્તિમતી : ૪૧૦, ૪૧૧
 શરસેન : ૪૧૦, ૪૨૪
 શક્તપાણિ યક્ષચૈત્ય : ૪૯૮
 શૌરીપુર : ૩૫૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૩૧
 થી ૪૩૩, ૪૭૧
 શાંરિય : ૪૧૦
 શૃંગારચતુરિકા સ્થાન : ૪૮૭
 શૃંગારચૌરી : ૩૪૧, ૩૪૨
 શ્રવણુમેલગોલા : ૩૭૫, ૩૭૭
 શ્રાવસ્તી : ૪૦૯થી ૪૧૧, ૪૮૧થી ૪૮૪
 શ્રીપુર-સિરપુર : ૮૦ ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭
 શ્રીનગર : ૩૬૪
 શ્રીમાલ : ૩૬૨
 શ્રીરંગમ : ૩૭૭
 શ્રીસ્તલ : ૩૩૭
 શ્વેતાંબી (ખિકા) : ૪૧૦, ૪૮૪
 સકુરાયાદ : ૪૭૧
 સતલજ નદી : ૩૬૦
 સતવીસ દેવરી : ૩૪૨
 સતારા : ૩૭૭, ૩૮૩
 સતપત્ની હોલ : ૪૬૧
 સનાવન-સિનાવત (સિણવસ્તી) : ૩૭૧
 સપાલલક્ષ (અજમેર રાજ્ય) : ૩૩૯
 સમતટ : ૪૧૩
 સમાધિશિખર 'સમેતશિખર' જુઓ
 સમિદગિરિ 'સમેતગિરિ' જુઓ
 સમિધેશ્વર : ૩૪૨
 સમીના ખેડા : ૪૯૬
 સમેતશિખર-શિખરજી : ૪૦૯, ૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૪૦ થી ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૭, ૪૭૭, ૪૯૪
 સમ્મેતશૈલ 'સમેતશિખર' જુઓ
 સરગુખ : ૪૦૩
 સરણાવસહી : ૩૪૧
 સરયુ : ૪૬૬, ૪૭૮
 સરસ્વતી નદી : ૩૪૯, ૪૬૯
 સર્પગુફા : ૫૦૮
 સહેત : ૪૮૨
 સહેતમહેત : ૪૮૨, ૪૮૩
 સાકુલકાકુંડ : ૪૮૫
 સાકેતપુરી : 'અયોધ્યા' જુઓ
 સાગાદિયા : ૩૧૬

સાદલપુર : ૩૧૨
 સામલિયા : ૩૧૯
 સારનાથ—સિદ્ધપુરી : ૪૩૬, ૪૩૭
 સાલકોટ (સિવાલકોટ) : ૩૫૫, ૩૫૬
 સાલદા : ૪૮૮
 સાલ્સેટ : ૩૩૪
 સાયગ્રામ : ૩૮૬
 સાવત્થી-આવસ્તી : ૪૮૩
 સાહિનદાપુર : ૪૭૧
 સિણવસ્તી : ૩૫૦, ૩૭૧
 સિતાનવાસલ : ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૯૦, ૩૯૨
 સિદ્ધઅણુવાયલ 'સિતાનવાસલ' જુઓ
 સિદ્ધકેદાર : ૩૭૫
 સિવાલકોટ : (સાલકોટ) ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬
 સિરકપ નગર : ('એક' અને 'છ' બન્નેકે)
 ૩૫૦, ૩૬૪
 સિરપુર-શ્રીપુર : ૪૦૪ થી ૪૦૬
 સીકંદરા : ૪૯૪
 સીતાકુંડ : ૪૧૩
 સીતામઢી-શ્વેતાંબી : ૪૮૪, ૪૮૫
 સુકાશલમુનિની ગુફા : ૩૪૩
 સુખખેડી : ૩૫૬
 સુન્દરાયા : ૩૧૨
 સુઆસખેલ : ૩૬૬
 સુભગંજ : ૪૮૪
 સુમ્મિલાગ : ૪૬૭
 સુમ્રમ્મિ : ૪૧૧
 સુરકુ-સૌરઠ : ૮૦ ૩૭૩
 સુરત : ૩૮૯
 સુરસા : ૪૧૪
 સુર્યપુર 'શૌરીપુર' જુઓ
 સુર્યપહાડ : ૫૦૧
 સુલતાનગંજ : ૪૭૦
 સુલતાન સરઈ : ૩૫૩
 સુવર્ણગિરિ : ૪૫૭
 સુવર્ણભૂમિ : ૪૮૭
 સુવર્ણરેખા નદી : ૪૧૪
 સુવાસરા : ૩૩૪
 સુશર્માપુર (કાંગડા) : ૩૬૧
 સુસુમાર : ૪૭૨
 સેઢી નદી : ૩૬૫
 સેમલિયા : ૩૧૬
 સેરિસા : ૪૬૭
 સોનગુફા : ૪૬૦
 સોનલક્ષ : ૪૭૮

સોનમંડર : ૪૧૩, ૪૬૧
 સોપારા(રક) ૩૭૮, ૪૦૬, ૪૫૪
 સોમપુરીય(ર)વિહાર : ૪૧૩, ૫૦૦, ૫૦૨
 સોરના : ૩૧૨, ૩૧૪
 સોરિયપુર 'શૌરીપુર' જુઓ
 સોરીપુર 'શૌરીપુર' જુઓ
 સોવીર : ૪૩૧
 સોલાવલ : ૪૩૪
 સોલ્લિ : ૩૭૫, ૩૭૬
 સૌરાષ્ટ્ર : ૩૭૦, ૮૧૦ ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૩૨
 સૌપાંચનસક : ૪૩૨
 સૌવીર : ૩૫૦
 શંખવદ્-શંખાવરી : ૪૨૨
 સંધાલ : ૪૧૫
 સંધારા : ૩૧૨
 સંદુકન પ્રાંત : ૪૧૪
 સાંગલી : ૩૮૪
 સાંચી : ૩૧૦, ૩૨૫, ૩૯૨, ૪૦૧, ૪૨૮, ૪૪૯
 સાંગડા : ૩૨૪
 સિંધ : ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૭, ૩૬૬, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૨૨
 સિંધુ નદી : ૩૧૦, ૩૫૦, ૩૬૫, ૩૬૭, ૩૭૦
 સિંધુ-સૌવીર : ૩૦૯, ૩૧૮, ૩૫૦, ૩૭૦, ૪૧૦
 સિંહપુર : ૩૪૯
 સિંહપુરી (ઉત્તરજેન) : ૩૨૪
 સિંહપુરી : ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૩૭
 સિંહભૂમિ : ૪૧૧
 સિંહલદ્વીપ : ૩૭૮
 સુંદરવન : ૪૧૩
 સોદની ગામ : ૩૧૯
 સ્વર્ગપુરી ગુફા : ૫૦૭, ૫૦૮
 સ્વર્ણગિરિ : ૪૫૪, ૪૫૯
 હમરીયાગ : ૪૦૯, ૪૫૦
 હટવરિયા : ૪૭૩
 હડ(ર)પ્પા : ૩૫૦, ૮૧૬, ૪૭૯
 હતિયણુહર 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 હતિયણુપુર 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 હનુમાનતાલ : ૪૦૪
 હનીકેરી : ૩૭૭
 હરદાર : ૪૧૯
 હરિદાસની ગુફા : ૫૦૮

दण्डियः ३५२

दण्डियः ३८३, ३८६

दण्डियः ४०३

दण्डियः ३५५

दण्डियः ३५६, ३६६

दण्डियः 'दण्डिय' लुपि

दण्डियः ३३०, ४०६, ४१०,

४१३ यी ४१५, ४१७

दण्डियः 'दण्डिय' लुपि

दण्डियः ४८५

दण्डियः ३८४

दण्डियः ४०६, ४०७, ४०८, ४०९

दण्डियः ३५२

दण्डियः ४३०

दण्डियः-दण्डियः ४३३

दण्डियः-दण्डियः ४३६

दण्डियः ४५५, ४५८, ४६५

दण्डियः ३८६

दण्डियः ३८५

दण्डियः ३८६

दण्डियः ३३३, ३३५, ३३७, ३३८,

३३९

दण्डियः अनुसुममः ३३८

दण्डियः ३५१, ३५२, ३५८

दण्डियः ४१०

दण्डियः ४०८

दण्डियः ३५१, ३५६, ३५८, ३६१

★

पृष्ठा ४ : जैन आचार्यादि भुजिवरोनी अकारादि अनुसुममि

अनुसुममः ४५८, ४५९

अनुसुममः ३५८

अनुसुममः (अनुसुममः) ४५०, ४८५

अनुसुममः ३५५

अनुसुममः (अनुसुममः) ४८८, ४५०

अनुसुममः (अनुसुममः) ४५०, ४६६

अनुसुममः ३५०, ३६१

अनुसुममः ३५०, ३६५, ३६८, ४५२

अनुसुममः (अनुसुममः) ४०८,

४०९, ४०९, ४१६

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ३५०, ३६१

अनुसुममः ४८८

अनुसुममः ४८८

अनुसुममः ४८३, ३६४

अनुसुममः ४८८

अनुसुममः ३५१, ३५६,

३६३ यी ३६७

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ३५१, ३६२

अनुसुममः ३६१

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः (अनुसुममः) ४८८, ४५०

अनुसुममः ३६३

अनुसुममः ३५१, ३६३

३६३ यी ३६७

अनुसुममः ३५०, ४०८,

४०९, ४०९, ४१६

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४५१, ४५३

अनुसुममः ४५०

अनुसुममः ३५५

अनुसुममः ३५०, ३६२, ४८६,

४८७, ४८८, ४८९, ४९०

अनुसुममः ४८३, ४८६, ४८८,

४८९

अनुसुममः ३५५

अनुसुममः-अनुसुममः ३६१, ३६२,

३६३, ३६४, ३६८, ३६९, ३६९,

३६९, ३६९

अनुसुममः ४८३, ४८६

अनुसुममः ३५१, ३५३

अनुसुममः ४०८

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ३६१, ४८३, ४८८

अनुसुममः ३६३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ३६३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः (अनुसुममः) ३६३

अनुसुममः ३६३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः (अनुसुममः) ४८०, ४८६,

४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९१

अनुसुममः ३५५

अनुसुममः ४०८, ४०८

अनुसुममः ३५५

अनुसुममः ३६१

अनुसुममः ३६१, ३६२

अनुसुममः (अनुसुममः) ४८०, ४८३, ४८८

अनुसुममः ३५१

अनुसुममः ३६०, ३६५, ३६९

अनुसुममः ३६५

अनुसुममः ४८३, ४८६, ४८८,

४८९, ४९०, ४९१, ४९२,

४९३, ४९३

अनुसुममः (अनुसुममः) ३५१, ३६३,

३६८

अनुसुममः (अनुसुममः) ३५१

अनुसुममः ३६०

अनुसुममः ३६३

अनुसुममः ३६३

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ४८३, ४८६, ४८८, ४८९,

४९०, ४९१, ४९२

अनुसुममः ४०८

अनुसुममः ३५१, ३६३, ३६९,

३६९, ३६९, ३६९, ३६९,

३६९, ३६९

अनुसुममः ४८३

अनुसुममः ३५१, ३५६, ३५८, ३६१

૩૫૫, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૫, ૩૭૨,
 ૪૩૨, ૪૫૩, ૪૬૦, ૪૬૩, ૪૬૫
 જિનતિલકસૂરિ : ૩૩૭
 જિનદત્તસૂરિ : ૩૫૧, ૩૮૯, ૪૫૫,
 ૪૭૭, ૪૮૯, ૪૯૭
 જિનદાસગણિ મહત્તર : ૩૧૮, ૩૨૬
 જિનદેવસૂરિ : ૩૫૩
 જિનપતિસૂરિ : ૩૭૭
 જિનપ્રભસૂરિ ભટ્ટારક : ૩૨૨
 જિનપ્રભસૂરિ : ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૫૩,
 ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૦૪,
 ૪૦૫, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૬, ૪૩૨,
 ૪૩૫ થી ૪૩૭, ૪૪૮, ૪૫૪,
 ૪૬૧, ૪૬૪, ૪૬૬ થી ૪૭૦
 ૪૮૨, ૪૮૫
 જિનાભદ્રગણિ ક્ષમાત્રમણુ : ૪૨૫
 જિનભદ્રસૂરિ : ૩૪૦, ૩૪૩, ૪૫૪, ૪૫૫
 જિનભદ્રાચાર્ય : ૪૪૭
 જિનભક્તિસૂરિ : ૩૪૮
 જિનભાણિકચસૂરિ : ૩૬૫
 જિનરાજસૂરિ : ૩૩૭, ૪૫૩
 જિનરૂપસૂરિ ૩૧૭
 જિનસ્રગ્ધિસૂરિ : ૪૫૭
 જિનલાભસૂરિ : ૩૪૮, ૩૫૩
 જિનવર્ધનસૂરિ : ૩૩૭, ૪૫૪, ૪૬૦
 જિનવલ્લભસૂરિ : ૩૪૦
 જિનશાંતિસાગરસૂરિ : ૪૪૭
 જિનસાગરસૂરિ : ૩૩૭, ૩૬૭, ૪૬૦
 જિનસિદ્ધસૂરિ ૪૫૩
 જિનસેનસૂરિ : ૩૪૦, ૩૪૨, ૩૭૫
 જિનેન્દ્રસૂરિ : ૪૫૭
 જિનેશ્વરસૂરિ : ૩૬૨
 જિનોદયસૂરિ : ૩૫૩
 જીવદેવસૂરિ : ૪૫૪
 જંબુસ્વામી : ૩૦૯, ૪૨૪, ૪૨૬
 ૪૫૪, ૪૫૭
 જંબુવિજયજી : ૩૨૮, ૬૦ ૪૦૭, ૬૦
 ૪૦૮
 તરીક સાધ્વી : ૪૨૯, ૪૩૦
 તિરુવલ્લુર : ૩૭૩
 તેજવિજયજી : ૩૪૭
 તોષલીપુત્ર : ૩૧૮
 દર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી) : ૩૫૧, ૪૨૯,
 ૪૯૨, ૪૯૩.

દશાણ્વલ્લ મુનિ : ૩૧૦, ૩૧૯
 દેવગુપ્તસૂરિ-આચાર્ય : ૩૬૯, ૪૨૩
 દેવચિમ્બગણિ : ૪૨૬
 દેવશેખર મુનિ : ૩૬૨
 દેવાચાર્ય : ૫૦૫
 દેવેન્દ્રસૂરિ : ૪૩૨, ૪૪૪, ૪૬૭
 દ્રોણાચાર્ય : ૪૨૨
 ધનામત્તજી યતિ : ૪૩૩
 ધના મુનિ : ૪૯૪
 ધર્મધાપ મુનિ : ૩૦૯, ૩૧૦
 ધર્મધાપસૂરિ : ૩૩૦, ૩૪૪
 ધર્મદુઃસીલગણિ : ૩૯૭
 ધર્મમૂર્તિ (ઉપા) : ૩૩૭
 ધર્મમૂર્તિસૂરિ : ૪૬૮
 ધર્મસિરિ સાધ્વી : ૪૩૧
 ધર્મસૂરિ : ૪૭૮
 ધર્મસેનાચાર્ય : ૫૦૫
 નક્ષત્રાચાર્ય : ૫૦૫
 નયચંદ્રસૂરિ : ૪૧૭
 નાગાર્જુન-ચોગી : ૬૦ ૨૦૭, ૩૬૫
 નિહાલ યતિ : ૪૮૯, ૪૯૦
 નેમિચંદ્રસૂરિ : ૪૩૨
 નંદિષેણ આચાર્ય : ૪૬૩
 ન્યાયવિજયજી : ૪૪૬, ૫૦૨
 પરમદેવાચ્ય : ૩૨૦
 પરમાણ્વેન્દ્રસૂરિ : ૪૪૪
 પાણિવત (પાદલિપ્તસૂરિ) : ૪૭૭
 પાદલિપ્તસૂરિ : ૩૭૪, ૩૯૫, ૪૨૬,
 ૪૪૪, ૪૬૭, ૪૭૬, ૪૭૭
 પુઠ્ઠિલાચાર્ય : ૪૮૨
 પુસિલ્લયસય આચાર્ય : ૪૨૩, ૪૨૪
 પુણ્યપ્રધાનગણિ : ૪૫૭
 પુણ્યપ્રભસૂરિ : ૩૬૦
 પુણ્યવિજયજી : ૫૦૩
 પુષ્પચૂલા સાધ્વી : ૪૬૮
 પુંડરીકસ્વામી : ૪૫૨
 પોષણી સાધ્વી : ૫૦૫
 પોષપાદ મુનિ-પુઠ્ઠિલાચાર્ય : ૪૮૨
 પ્રતિષ્ઠાસોમ : ૩૪૦
 પ્રભવસ્વામી : ૪૨૬
 પ્રભાચંદ્રસૂરિ : ૩૩૫
 પ્ર(પર)માણ્વેન્દ્રસૂરિ : ૩૬૦
 પ્રહૂમ્નસૂરિ : ૩૩૫, ૪૧૬.

ગર્ભજાદિસૂરિ : ૩૧૧, ૩૨૦, ૪૧૬,
 ૪૨૬, ૪૩૨, ૪૪૪
 ગણદાસ સ્થવિર : ૪૭૨
 ગણિભદ્રસૂરિ : ૩૩૫
 ગણિચંદ્ર આચાર્ય : ૫૦૫, ૫૦૬
 ગાત્રચંદ્રાચાર્ય યતિ : ૬૦ ૩૯૬
 છુટ્ટચાલ મહારાજ : ૩૫૧, ૩૫૭
 છુટ્ટગણિ : ૩૪૩
 જોષ્ઠિસિમ આચાર્ય : ૫૦૫
 જગન્નાદિ વાચક : ૪૩૦
 જદ્દમુન આચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨
 જદ્દમાદુસ્વામી : ૩૭૪, ૪૨૬, ૪૭૬,
 ૪૮૬, ૫૦૪
 જાનુચંદ્ર (ઉપા) : ૩૪૮, ૩૫૧, ૩૫૯
 જાનવિજયગણિ : ૪૦૬, ૪૦૭
 જિદ્ધખમ્બદામી : ૩૩૯
 જીવનચંદ્રસૂરિ : ૩૪૨
 જીવનચંદ્રસૂરિ : ૩૯૫
 જીવનકિન ઉપા : ૪૫૭
 જેરજી યતિ : ૩૨૧
 મંદુમિત્ર આચાર્ય : ૪૦૩
 મનક મુનિ : ૪૮૭
 મહાગિરિ આચાર્ય : ૩૧૦, ૩૧૯, ૩૨૫,
 ૩૨૬, ૪૭૦, ૪૮૫, ૫૦૪, ૫૦૫
 મહાદિન આચાર્ય : ૪૨૭
 મહારક્ષિત આચાર્ય : ૪૨૭
 મહાસાલ મુનિ : ૪૮૭
 માણિકચમુંદરગણિ : ૩૬૭
 માનતુંગસૂરિ : ૩૨૪
 માનદેવસૂરિ : ૩૫૦, ૩૬૩, ૩૬૪
 માનસિંહ (વાચક) : ૩૫૧
 મુક્તિમુંદરી સાધ્વી : ૩૬૨
 મુનિચંદ્રસૂરિ : ૬૦ ૪૧૭
 મુનિપ્રભસૂરિ : ૪૫૪
 મુનિચંદ્રસૂરિ : ૬૦ ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭
 મૂળચંદ્ર ગણિ : ૩૫૧
 મૂળાવતી સાધ્વી : ૪૭૦
 મેઘવિજય (ઉપા) : ૩૮૧, ૪૩૩, ૪૪૦
 મેતાર્ય-ગણુધર : ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૭૨,
 ૪૭૪
 મેરુવિજય : ૩૨૧
 મોતીચંદ્ર યતિ : ૩૨૧
 મોતીલાલજી યતિ : ૩૧૫
 મોતીવિજયજી : ૩૧૫.

સ્થૂલભદ્રસૂરિ-સ્વામી : ૪૭૬, ૪૭૭,
૪૭૮, ૪૮૪, ૪૮૬, ૫૦૪
સ્વણુકીર્તિ મુનિ : ૪૫૪

હરદાસ (શ્રીપૂજ) : ૩૫૫
હરિગુપ્તસૂરિ-આચાર્ય : ૩૫૦, ૬૧૬
હરિપ્રભાણિ : ૪૫૭

હરિભદ્રસૂરિ : ૬૧૮, ૬૨૬, ૬૪૦
હરિષેણ (દિગં આં) : ૪૨૫
હર્ષપ્રમોદ : ૩૪૧
હર્ષમૂર્તિ ગણિ : ૪૫૭
હિમવદ્ આચાર્ય : ૪૦૪, ૫૦૪
હીરવિજયસૂરિ : ૩૫૧, ૩૬૫, ૪૩૨,
૪૩૩, ૪૩૮ થી ૪૪૦, ૪૫૨, ૪૭૬

હેતુસાગરગણિ : ૪૩૨
હેમચંદ્રસૂરિ : ૬૧૮, ૬૨૬, ૬૨૭,
૬૪૬, ૬૫૭, ૪૦૦, ૪૨૩, ૪૩૨,
૪૪૩, ૪૭૦
હંસરાજ ગણિ : ૩૫૬
હંસસોમ : ૪૪૧, ૪૪૮, ૪૫૪, ૪૫૬,
૪૫૭, ૪૬૧, ૪૬૮, ૪૭૧

વર્ગ પ : રાજ, રાણી, મંત્રી, સુખા આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અકબર : ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૫૧, ૩૫૫,
૩૫૮ થી ૩૬૦, ૩૭૨, ૪૩૨,
૪૩૮, ૪૩૯
અજય-ઉદાયી : ૪૭૫
અજયપાલ : ૩૪૦
અજતશત્રુ-કૂણિક : ૪૫૪, ૪૭૫
અજિતસેન : ૩૦૯
અર્દશીર (સેસેનિયન) : ૩૫૦
અનંગપાલ (પહેલો) : ૩૫૨
અનંગપાલ (બીજો) : ૩૫૨
અમરસિંહ : ૩૪૦
અમોઘવર્ષ (પહેલો) : ૩૭૫
અરનાથ : ૪૬૪
અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી : ૪૮૩
અલ્લુ (અલ્લટ) : ૩૩૫
અવંતિવર્ધન : ૩૦૯
અવંતિષેણ : ૩૦૯, ૩૧૦
અશોક : ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૪૯, ૩૬૩,
૩૭૩, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૩૬,
૪૩૭, ૪૬૯, ૪૭૩, ૪૭૯, ૫૦૨
થી ૫૦૪
અસફ-ઉદ-દૌલા : ૪૧૮
આનાક (અર્જુનરાજ) : ૩૪૦
આમિરાજ-નાગાવલોક : ૩૧૧, ૪૧૬,
૪૨૬, ૪૫૪
આલમગીર : ૩૯૬
આલુ રાવણ : ૩૩૫
એલગ(ચ)રાય : ૪૦૫, ૪૦૬
ઔરંગઝેબ : ૩૩૯, ૩૯૬, ૪૨૬, ૪૬૮
અંગારવતી રાણી : ૩૦૯
અંધકૃષ્ણ : ૪૩૧
ઈંદ્ર (ચોથો) : ૩૭૫

ઈંદ્રચંદ્ર : ૩૬૧
ઉગ્રસેન : ૪૨૪, ૪૩૨
ઉદયાદિત્ય : ૪૩૩
ઉદાયન : ૩૦૯, ૩૧૮, ૩૨૨, ૩૨૬,
૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૭૦,
૪૭૫
ઉદાસી-ઉદાયી : ૪૭૫
ઉદ્ધોતકેશરી : ૫૦૮
કકટિય ગણપતિ : ૩૭૪
કનિષ્ઠ : ૪૧૯, ૪૨૮
કરણ : ૪૮૭
કર્મચંદ્ર (મંત્રી) : ૩૫૮ થી ૩૬૦
કલાનયંદ્ર : ૩૬૧
કાકુત્સ્થવર્મા : ૩૭૫
કિરિયમાધવ : ૩૭૪
કીર્તિવર્મા : ૩૭૬
કુંભાલ : ૩૨૨, ૩૪૯, ૩૬૩, ૪૧૦,
૪૮૬
કૂણિક-અજતશત્રુ : ૪૭૫, ૪૮૭, ૫૦૪
કુતબુદ્દીન : ૪૩૭
કુદેપત્રી : ૫૦૭
કુમારગુપ્ત શકાદિત્ય : ૪૪૮
કુમારપાલ : ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૫૭
કુમારદેવી : ૪૩૭
કુશ : ૩૫૮
કૃષ્ણ (બીજો) : ૩૭૫
કૃષ્ણરાજ (પ્રથમ) : ૩૯૯
કૃષ્ણસિંહ : ૪૪૫
કંસ : ૪૩૨
કુંભકર્ણુ : ૩૩૭
કુંભા રાણા : ૩૩૦, ૩૪૦ થી ૩૪૨

કુંતી રાણી : ૪૩૨
કુંથુનાથ : ૪૬૪
ક્ષેમરાજ 'આરવેલ' લુઓ
ખટિંગા નિત્યવર્ષ : ૩૭૫
ખારવેલ મહામેઘવાહન-ચક્રવર્તી : ૩૭૪,
૪૦૩, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૫૪,
૪૭૬, ૫૦૧ થી ૫૦૬, ૫૦૮
ખિલજી નરેશ : ૩૧૨
ખુશદ અમીર : ૩૫૮
ખોમાણ : ૩૩૬
ગર્દભિલ : ૩૧૧, ૪૨૧
ગયાસુદ્દીન : ૩૧૯, ૩૩૦ થી ૩૩૨, ૩૫૩
ગોપાલ : ૩૦૯, ૪૭૪
ગોપીનાથ : ૩૪૬
ગોવિંદચંદ્ર : ૪૩૭
ગોવિંદપાલ : ૪૭૪
જનક : ૪૮૪, ૪૮૫
જનમેજય : ૩૬૨
જયવર્મદેવ (જયસિંહ તૃતીય) : ૩૩૦
જયસિંહ (પહેલો) : ૩૭૫
જયસિંહ (ત્રીજો) : ૩૭૬
જરાસંધ : ૪૫૩
જહાંગીર : ૩૫૧, ૩૫૯, ૪૩૮, ૪૬૯,
૪૭૭
ચતુર્મુખ-કલ્કી : ૪૭૭
ચન્નવસવ : ૩૯૬
ચામુંડરાય (મહામાત્ય) : ૩૭૫
ચાચિગદેવ : ૩૪૩, ૩૪૪
ચિત્રાંગદ : ૩૩૯

વસ્ત્ર : ૩૮૭

વસ્ત્ર : (મંત્રી) ૩૯૬

વસ્ત્રપાલ (મહામંત્રી) : ૪૧૪

વસ્ત્રદેવ : ૪૩૧

વસ્ત્રકાર (મંત્રી) : ૪૭૫

વાઘસિંહ : ૨૮૦ ૩૩૭

વાસવદત્તા કુમારી : ૩૦૯, ૪૭૦

વાસુદેવ : ૪૨૭, ૪૩૨

વિક્રમાદિત્ય : ૩૧૧, ૩૨૨ થી ૪૩૨

વિન્નવરાય : ૩૭૬, ૩૯૬

વિદુહરાય : ૫૦૬

વિમલવાહન : ૪૬૬

વિમળનાથ : ૪૭૦

વિરોચક (મંત્રી) : ૫૦૪

વિશ્વસેન : ૪૬૪

વીર : ૪૩૧, ૪૩૨

વીરમ : ૪૧૭

વૃદ્ધભોજ : ૩૨૪

વૃદ્ધરાજ 'ખારવેલ' જુઓ

વૈશિસિંહ પંવાર ૩૩૨

શકટાલ (મંત્રી) : ૪૭૬, ૫૦૪

શતાનીક : ૪૭૦, ૪૮૭

શહાબુદ્દીન : ૪૩૭

શાહજહાં : ૩૫૪, ૪૩૮, ૪૫૧

શિવમિત્ર : ૪૭૨

શિવચંદ (શિવકુમાર) : ૩૭૬

શિવાદેવી રાણી : ૩૦૯

શિવામર (ખીન્ને) : ૩૭૫

શુભખાન-શુભ-ઉદ્-દૌલા : ૪૯૦

શરસેન : ૪૧૬

શાભનરાય : ૫૦૪, ૫૦૫

શંકરગણ : ૩૭૬, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૦૪

શંખ : ૪૩૨

શાંતિનાથ : ૪૬૪

શ્રેણિક-ગિણિસાર : ૪૩૫, ૪૫૩, ૪૫૭,

૪૬૧, ૪૮૭

શ્રેયાંસકુમાર : ૪૬૪

શ્રીપાલ : ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૮૭

શ્રીભૂમ : ૪૬૪

શ્રુતકીર્તિ સેનાપતિ : ૩૭૫

સગર : ૪૬૯

સદાશિવરાવ પંવાર : ૩૧૭

સનતકુમાર : ૪૬૪

સમરસિંહ : ૩૪૦

સમસુદ્દીન અલ્તમશ : ૩૩૬

સમુદ્રગુપ્ત : ૪૬૯, ૪૮૭

સમુદ્રવિજય : ૪૩૨

સલીમ (જહાંગીર) : ૩૫૯

સાતવાહન : ૩૭૪

સામંતસિંહ : ૩૪૦

સિદ્ધર્થ : ૪૮૬, ૪૯૩

સિદ્ધરાજ જયસિંહ : ૩૩૯

સીકંદર લોદી : ૪૩૮

સીતા : ૪૬૬, ૪૮૪, ૪૮૫

સુભ-ઉદ્-દૌલા : ૪૧૮

સુધન્વા : ૩૨૨

સુધાનધ્વજ : ૪૧૨

સુનિલ (મંત્રી) : ૪૭૫

સુગંધુ : ૪૩૨

સુલોચન : ૫૦૪

સુશર્માચંદ્ર : ૩૬૧

સુહરીધ્વજ : ૪૮૨

સોમેશ્વર (પ્રથમ) : ૩૭૬

સોમેશ્વર (બીજો) : ૩૭૬

સોરી : ૪૩૧, ૪૩૨

સૌર્યદત્ત : ૪૩૨

સંજય : ૪૨૧

સુદર : ૩૭૬

સંપ્રતિ : ૩૦૯ થી ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૨૬,

૩૩૬, ૩૩૯, ૩૬૩, ૩૭૩, ૩૭૪,

૪૦૩, ૪૦૭, ૪૭૬, ૪૮૧, ૫૦૩,

૫૦૫

સંધિયા નરેશ : ૩૨૮

હમ્મીર મહમ્મદ (તથાલખ) : ૩૫૩

હરિગુપ્ત : ૪૨૨, ૪૨૩

હરિયદેવી રાણી : ૩૩૫

હરિવર્મા : ૩૭૫

હરિશ્ચંદ્ર : ૪૬૬

હ(હ)વિષ્ણુ : ૪૧૯, ૪૩૦

હસ્તિકુમાર : ૪૬૩

હસ્તિપાલ : ૪૫૧

હોશંગ બાદશાહ : ૩૩૦

હસંધ્વજ : ૪૮૨

વર્ગ ૬ : શ્રાવક, શ્રાવિકા, મંત્રી આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અગરચંદ્ર નાદટા : ૨૮૦ ૪૬૫, ૫૦૦,

૨૮૦ ૫૦૧

અગસિંહ : ૪૫૪

અર્જુન : ૩૩૧

અગમ્નસેન : ૪૬૮

અમયકુમાર : ૪૫૪

અમયચંદ : ૩૫૩

અર્જુનમાતી : ૪૫૪

અવનિસકુમાર : ૩૧૦

અમલ (અલોચ) : ૪૩૦

આમ : ૩૪૧

અર્જુન કલ્યાણ : ૪૩૬, ૪૪૨

આલહણુ : ૩૬૬

આલહરાજ : ૩૩૦

એકલ : ૪૨૯, ૪૩૦

એણેયક : ૪૭૩

મધિર : ૩૪૧

ઈલચંદ્ર એમચંદ : ૪૧૯

ઈલચંદ્ર લક્ષ્મીચંદ : ૪૧૯

ઉત્તરદાસક : ૪૨૭

ઝાલક : ૩૬૫

ઝલસોમદેવ : ૪૨૧

ઝપલદાસ (કવિ) : ૩૩૧

ઝપલદાસ : ૪૬૮, ૪૭૮

ઝપલદેવ : ૪૬૬

કયવન્ના શેઠ : ૪૫૪

કર્મચંદ્ર : ૩૪૧

કર્મચંદ્ર (મંત્રી) : ૩૫૧

કર્મસી શેઠ : ૩૪૧

કસ્તુરગાઈ શ્રાવિકા : ૩૨૧

કાર્તિકસ્વામી : ૪૬૪

કામદેવ શેઠ : ૪૮૭

કાલિયપુત્ર : ૪૭૪	મંત્રદેવી : ૩૧૪	જીવનદાસ : ૪૫૨
કારીદામ શેઠ : ૩૬૯	મદદત્ત આવક : ૪૩૧	બેધાજી માસીંગ : ૩૮૫
કિસનદાસ લક્ષ્મીદાસ : ૩૮૩	મદપલા આવિકા : ૪૨૬, ૪૩૦	
કીકાભાઈ પ્રેમચંદ : ૩૭૯	મદમિત્ર : ૪૨૯, ૪૩૦	ઝાંઝુકુમાર મંત્રી : ૩૧૩, ૩૩૦, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૩
કુમાર શેઠ : ૩૬૧		
કુમાર ક્રેટી : ૩૫૦	ધર્મીટામચણ શેઠ : ૩૫૪	ટોડરમલ : ૩૩૧
કુમારપાલ શેઠ : ૩૪૧	ધનુમચણ મારવાડી : ૪૩૪	
કુમારનંદી સુવર્ણકાર : ૪૮૭		
કુમારસિંહ રાવલ : ૩૪૧	ચક્રેશ્વર આવક : ૪૦૨	કોકરી આવિકા : ૪૪૩
કુચ્છદાસ : ૩૩૧	ચતુરચંદ શેઠ : ૪૪૪	
કેલ્હા : ૩૧૭	ચતુરદાસ પિનાંગરદાસ : ૩૮૪	કુર્મી : ૩૩૧
કેશરીચંદ શેઠ : ૩૧૫	ચતુર્ધુજ : ૪૬૮, ૪૭૮	કુમાર ક્રેટી : ૩૪૧
કોઠીઆણ : ૩૭૦	ચટ્ટક : ૩૬૧	
કોઠિયાડી આવિકા : ૪૨૮	ચાહલ : ૩૩૦	દંબ : ૩૬૧
કોતામસાદ : ૮૦ ૪૫૪	ચૂલ્હી આવિકા : ૪૨૧	લેનઆઈન : ૩૩૭
કુંડલક ક્રેટી : ૩૫૦	ચૂલ્હીક : ૫૦૫	લોરસા : ૩૩૭
કુંડલક શેઠ : ૩૬૧	ચૂનીઆણ : ૪૯૮	
કુંદનમન ભપસુખગમ : ૩૭૦	ચેટિયવલ : ૪૯૬	ગુલસી શેઠ : ૪૪૩
કુરેપાલ શેઠ : ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૪,	ચંદ : ૩૩૭	તેજપાલ : ૩૪૧
૪૫૭, ૪૬૮, ૪૭૭, ૪૭૮	ચંદ્રપાલ ચંધરી : ૪૩૮, ૪૩૯	તેજમલ ચાંદમલ : ૪૪૦
કી(સી)મસિંહ શેઠ : ૩૬૨	ચંદ્રસહ ક્રેટી : ૩૨૦	તેજલ : ૩૩૭
કેમકર શેઠ : ૪૦૩	ચંદાશાહ (દીવાન) : ૩૩૦	તેજસી : ૩૬૫
		તેગ : ૩૬૫
ખીમરાજ શેઠ : ૪૫૯	જનસિંહ શેઠ : ૪૫૨	નિકમચંદણ : ૩૫૪
ખુશાલકુંવરી : ૪૯૭	છીનમ શેઠ : ૩૫૩	
ખુશાલચંદ ભગતશેઠ : ૪૪૬, ૪૪૭	છીનમલ શેઠ : ૪૫૪	ચાનસિંહ : ૩૫૬, ૪૩૮
	છાદનજી લખનૌવાળા : ૪૩૪	
મદાશાહ : ૩૩૧		દત્ત : ૪૭૭
મણુપત્તસિંહજી દુગ્ગ : ૪૬૧	ભગતસિંહ (મદામાલ) : ૩૩૫	દલીપ (મંત્રી) : ૩૫૩
મણીયાલાલ કપૂરચંદણ : ૪૯૭	ભગદીચંચંદ ભૈન : ૮૦ ૩૫૦, ૩૭૧, ૪૮૫	દયાળશાહ : ૩૩૮, ૩૩૯
માનુગી આવક : ૪૦૨	ભગુના આવિકા : ૩૨૦	દયગલ : ૫૦૦
મિરધારીલાલજી ઝવેરી : ૪૧૮	ભવજીપાલ શેઠ : ૩૫૩	દિનાનંદલા : ૪૨૮
મુણરાજ : ૩૪૦ થી ૩૪૩	ભવતપાલ : ૩૫૩	દેવરાજ : ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૫૯
મુલાખકુમારી આવિકા : ૪૫૨	ભવતપલદેવી : ૩૪૦, ૩૪૧	દીપચંદ ન્યાસચંદ : ૩૮૦
મુલાખચંદણ ઝવેરી : ૪૧૮	ભચરપણ નવલખા : ૪૪૨	કુર્મનશય : ૩૫૧, ૪૩૮
મુલાખઆઈ આવિકા : ૪૯૧	ભસરાજ : ૪૫૨	કુર્મ નસાલસિંહ : ૩૫૮
મદદત્ત : ૪૨૭	ભલ્લક : ૪૫૫	કુર્મોત્તન : ૩૬૧
ગોતી આવિકા : ૪૨૮	ભવપ્રિ)શાહ : ૩૩૧, ૩૬૩	દેલ્હા : ૩૬૬, ૩૬૯
ગોપાલ (ઉપમંત્રી) : ૩૩૦, ૩૩૨	ભિજીપાલ : ૩૬૯	દેવરાજ દેસા : ૩૫૩
ગોમતદિની આવિકા : ૩૧૪	ગિતરાજજી હિંદુમલજી : ૩૮૫	દેવાનંસ : ૪૨૦
ગોવર્ધનદાસ શેઠ : ૪૪૩	ગિનદાસ શાહ : ૩૪૧	દેહા : ૩૩૦
ગોવલ : ૩૩૧	ગિનદત્ત : ૩૪૧, ૩૬૭, ૪૦૩	દંડા : ૪૨૯
ગોવિંદચંદ સુચંતી : ૪૫૨	ગિનવલ્લભ : ૪૯૬	
ગોસલ મંત્રી : ૩૧૪	જીવજી (દીવાન) : ૩૩૦	ધનદેવ : ૪૬૨
ગાંગદત્ત શેઠ : ૪૬૪	જીવજીવાલ મલપચંદ : ૪૯૮	ધનાપતિસિંહજી : ૪૪૦, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૫૨, ૪૮૪, ૪૮૮, ૪૯૧, ૪૯૩
ગંગદેવ મંત્રી : ૩૧૪		

ધનપાલ કવિ : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૨

ધનપાલ : ૪૬૮ ૪૭૮

ધનરાજ : ૩૪૧

ધનસુખલાલ જોષી : ૪૯૫

ધનહથિ : ૪૩૧

ધનહસ્તિ : ૪૨૭

ધના : ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૯૪

ધરમચંદ્ર રૂપચંદ્ર : ૪૧૯

ધરવલા આવિકા : ૪૩૦

ધર્મસિંહ : ૩૫૩

ધામથ : ૪૨૭

ધાલ્હા : ૩૬૦

ધિરરાજ-ધિરિયા : ૩૬૨

ધીણા : ૩૬૦

ધુળવલ : ૪૩૦

ધુળશિરિ : ૪૩૦

પૂના : ૩૫૩

પૂરુષચંદ્ર નાહર : ૩૪૪, ૬૦ ૪૩૯,

૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૫૭,

૬૦ ૪૬૦, ૪૬૬, ૪૬૭

પૂર્વચંદ્ર : ૩૪૪

પેથડ-શાહ-કુમાર-પૃથ્વીધર (મંત્રી) :

૩૧૩, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૪,

૩૪૫, ૩૫૩, ૪૬૪

પોદિલ : ૪૬૪

પાંચા : ૩૬૫

પુંજરાજ : ૩૩૧

પ્રતાપસિંહ : ૪૪૨ થી ૪૪૪, ૪૫૨

પ્રાણકુંવર : ૪૪૩, ૪૪૪

ફતેચંદ્ર જગતશેઠ : ૪૮૯

ફલચંદ્ર મુક્તિમ : ૪૯૫

ફેરુ દક્કર : ૨૫૩

બદ્રીદાસજી : ૪૧૯, ૪૯૭

બનારસીદાસ કવિ : ૩૫૪, ૪૪૦

બનારસીદાસ જૈન : ૩૫૬, ૬૦ ૩૫૮

બલ : ૪૩૧

બલ સાધારણ : ૩૬૨

બહાદુરસિંહજી દુધિયા : ૪૫૨, ૪૮૮

બહાદુરસિંહજી દુગડ : ૪૯૪

બાણભાઈ રતનચંદ : ૩૮૪

બાલ(લા) : ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩

બાહડ : ૩૩૦

બુધુક : ૪૩૦

બુલાખીદાસ : ૪૫૮

બોહિલ્ય : ૩૧૭, ૩૬૦

બેચરદાસ : ૬૦ ૪૩૨

બિંદુમલજી : ૩૬૯

ભણવવમ : ૪૯૬

ભદ્રા શેઠાણી : ૩૧૦, ૩૨૩

ભાગચંદ : ૪૪૪

ભામા : ૩૪૧

ભામાશાહ મંત્રી : ૩૪૧

ભાયલસ્વામી : ૩૨૫, ૩૨૬

ભીમ શેઠ : ૩૫૩

ભીષ્મ : ૩૫૩

ભોલી આવિકા : ૩૬૯

ભેંસાશાહ : ૩૩૧

ભંવરલાલજી નાહટા : ૪૬૩, ૫૦૧

મયણ : ૪૭૭

મદ્ર : ૪૧૨

મનજી ચૂનીલાલ : ૩૪૫

મન્નરામ : ૪૭૩

મહાણસિંહ : ૩૫૩

મહાકાલ : ૩૧૦, ૩૨૩

મહુમલવાહક : ૪૫૬

મહેતાચંદ્રવર : ૪૪૨ થી ૪૪૪, ૪૫૨, ૪૮૯

મણિકેટ : ૪૬૦

માણિકચંદ : ૪૫૮

માણિકચંદ્ર જગતશેઠ : ૪૯૦

માણિકચંદ ગાંધી : ૪૫૫

માદિલી : ૩૭૦

માનદેવ શાહ : ૩૭૭

માનસિંહ : ૪૩૮, ૪૩૯

માલુ આવિકા : ૪૪૭

માલ્હણુદે : ૩૩૭

મિગર-મૃગધર : ૪૮૧

મિનિરવ : ૪૩૦

મજાશાહ : ૩૬૫

મેઘનાદ : ૪૪૮

મેઘકુમાર : ૪૫૪, ૪૫૭

મેઘરાજ (દીવાન) : ૩૩૦

મેલાદે : ૩૩૭

મોગ્ગ : ૩૫૩

મોતીચંદ ખીમચંદ : ૩૮૪

મંડન (મંત્રી) : ૩૩૦, ૩૩૧, ૪૫૪, ૪૫૭

માંડણ : ૩૩૧

માંદરાજ : ૩૩૧

મુંજરાજ : ૩૩૧

મણુમલ : ૪૬૦

મશા આવિકા : ૪૩૦

રઘુનાથપ્રસાદ ભંડારી : ૪૧૯

રતન : ૩૧૭

રતન : ૩૬૪

રતના : ૩૫૩

રતના દોશી : ૩૪૧

રચણુદે : ૩૬૦

રચપતિ : ૩૫૩

રલ્હા : ૩૬૧

રાજપાલ : ૪૬૮

રાજશ્રી આવિકા : ૪૬૮

રાણા : ૩૬૦

રામદેવ : ૩૩૭

નથમલ ગોલેચ્છા : ૪૩૩

નરપતિસિંહ : ૪૫૨

નવલમલ ખેરાતીલાલ : ૩૫૪

નાગસેન : ૪૩૦

નિર્મળકુમારસિંહ નવલખા : ૪૫૧, ૪૯૧

નિલય : ૪૦૩

નિહાલી : ૪૪૩

નેમિચંદ ઝવેરી : ૩૫૪

નંદ મણિયાર : ૪૬૧

નંદા : ૪૨૯

પંજરક : ૪૯૬

પદમ મંત્રી : ૩૧૪

પદ્મી આવિકા : ૩૬૫

પદ્માવત : ૩૨૭

પદ્મસિંહ : ૩૩૦

પરમાણુદ સંઘવી : ૪૫૩

પહુ : ૩૩૦

પ્રતાપચંદ પારસાન જોષી : ૪૬૫

પાતા શેઠ : ૩૭૨

પાલ્હા : ૩૧૭

પાવાસા : ૩૧૭

પાસદેવ ૩૩૭

પુણિયા : ૪૫૪

પુનડ : ૪૬૨

પુનક : ૪૯૭

પુના : ૩૪૧

પુનદત્ત : ૩૧૭

રાવકત્યાલુભય : ૩૫૮
રાવલુ : ૪૦૫
રુદ્રમણી : ૪૭૬
રૂપચંદ : ૩૬૨, ૪૫૨, ૪૬૮, ૪૭૮
રૂપચંદ રંગીનદાસ દેવચંદ : ૪૪૪
રૂપા : ૩૬૫
રેખાશ્રી : ૪૬૮, ૪૭૮
રેડા : ૩૬૦
રોહિત : ૩૬૭
રોહિણી : ૩૬૭
લક્ષ્મીચંદણ બેદ : ૪૩૬
લક્ષ્મીધર : ૩૩૭
લક્ષ્મીપતિસિંહણ : ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૫૨,
૪૮૮, ૪૮૯
લક્ષ્મીનાથ : ૪૧૮
સખમાદે : ૩૩૭
લધિયાદ : ૩૫૬
લલનદે : ૩૩૧
લક્ષ્મીનાથ : ૩૩૭
લલનુશોભિકા : ૪૨૮
સાખા : ૩૬૦, ૩૬૫
સાધુ : ૩૩૭
સાલચંદ : ૪૪૭
સાલચંદ મોતીચંદ : ૪૬૮
સાલચંદ ભં મોતી : ૫૦૩
સીસી : ૩૩૧
સુવૃદેવ : ૪૪૭
સોદક : ૩૧૭
સોદર : ૪૫૫
વગુર : ૪૬૮
વચ્ચરાજણ : ૩૪૦, ૪૬૮, ૪૫૪, ૪૫૭
વર્મનસિંહ : ૩૪૨
વસુ આપિકા : ૪૨૮
વસુશ્રી : ૩૨૬
વાગદેવ (વેનદ) : ૩૬૬
વાગપાક : ૩૬૬
વાતસી : ૪૨૭
વાચચંદ : ૪૪૪
વિક્રમાદિત્ય : ૩૧૦
વિજય ચોર : ૪૬૮
વિજયસિંહણ દુષ્ટિયા : ૪૯૨
વિજય-વિલા આપિકા : ૪૩૧
વિમલચંદ : ૩૬૨
વિમલદાસ : ૪૪૩

વિમલશાહ : ૩૫૩
વિશાલદેવ : ૪૨૧
વિદ્યાલક્ષ્મી : ૩૩૧
વિદિલ : ૩૬૭
વીજલ : ૩૭૨
વીરચંદ : ૩૬૩ ૪૪૪
વીરા : ૩૬૬
વીરાક : ૪૬૩
વીરચ : ૩૪૦
વેલચંદ : ૪૪૪
વેલા : ૩૪૧
વેલાક : ૩૪૦
સરલુદેવ : ૪૪૪
સવન : ૪૩૦
શામગદાસ દામડા : ૩૪૬
શાલાયાદ મંત્રી : ૩૪૬
શાસિભદ્ર : ૪૫૪, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૯૪
શિખરચંદણ : ૪૧૮
શિવમિત્રા : ૪૨૮
શિવપાસિન : ૪૭૨
શિવરાજ : ૩૫૩, ૩૬૭, ૪૬૪
શિવચીરી : ૪૨૬, ૪૩૦
શંકરદાનજી નાહટા : ૬૦ ૫૦૧
શ્યામાક : ૪૪૦, ૪૪૨
શ્યામાચાર્ય : ૫૦૫, ૫૦૬
શ્રીવંત : ૩૬૬
સદ્ગુપ્તાચણ : ૩૪૦
સત્સદિકા : ૩૬૭
સદ્ગુમતી : ૩૬૭
સદ્ગુપ્તાચ : ૩૩૭
સાગર : ૩૬૭
સાદીશમ : ૩૬૬
સાધારણ : ૩૪૦
સામા : ૩૪૩
સારચ : ૩૩૭
સાદુલી : ૩૫૩
સિદ્ધરાજ : ૩૫૦, ૩૬૬
સિવરાજ : ૪૫૬
સીતાચંદણ નાહર : ૪૬૧, ૪૬૬
સીવંદ : ૫૦૫
સુખલાલ : ૪૬૭
સુખચંદ્રાચણ : ૪૮૬
સુભાવચંદ : ૪૪૭
સુર્પન : ૪૭૮, ૪૮૭

સુભાવિ : ૪૦૫
સુરાજ : ૩૨૦
સુરભય ધાડીવાલ : ૪૧૭
સેલક : ૫૦૫
સેલિલ સંધરી : ૪૩૨
સોનપાલ : ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૪, ૪૫૭,
૪૬૮, ૪૭૭, ૪૭૮
સોમદાસ : ૩૪૬
સોમદાસ (દીવાન) : ૪૪૫
સોમ : ૪૦૪
સોમિણિ : ૩૬૦
સૌરાષ્ટ્રચંદ : ૩૫૩
સમ્રામ : ૪૪૩
સમ્રામ સંધરી : ૪૫૩
સમ્રામસિંહ સોની : ૩૧૬, ૩૩૦
સંધરાજ : ૪૬૮, ૪૭૮
સંધિય : ૩૨૭
સંભાજી મંત્રી : ૩૧૪
સંસારચંદ : ૩૬૬
સાગુ : ૩૬૬
સિંહ : ૪૨૮
સિંહધી : ૩૬૭
દામરીમલજી : ૩૫૪
દામદાસિંહ લક્ષ્મીચંદ : ૪૩૩
દરેકર મોહાણી : ૪૪૨
દરખચંદણ મોસેઝા : ૪૬૨
દરદાસ : ૩૬૫
દરપાલ : ૩૪૩
દસ : ૩૫૩
દર્પક : ૩૩૧
દેરા : ૩૬૨, ૩૬૬
દેરાચંદ નિહાલચંદ : ૪૩૬
દેરાનાથ મોતીચંદ : ૩૮૦
દેરાનંદ જગનસીંહ : ૪૭૭
દેરાનંદ મુકીમ : ૪૩૮
દેરાવાલ કેશરીમલ ઝવેરી : ૪૦૮
દેરાવાલ ચૂનીલાલ ઝવેરી : ૪૧૮
દેરાવાલ યો. : ૪૦૪
દેરાવાલ પલાલાલ : ૪૬૮
દીરુ : ૩૧૭
દીપદે : ૩૩૭
દેખચંદ : ૩૩૫
દેખચંદ : ૩૫૩
દેખદેવ : ૪૩૦

વર્ગ ૭ : વિદ્વાનો, શિલ્પીઓ અને ખીજાઓની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અદીશચંદ્ર વંદોપાધ્યાય : ૪૧૩, દિ. ૦

૪૧૪, ૪૩૬, ૪૪૨, ૪૫૭, ૪૭૨

અનાથપિંડક : ૪૧૨, ૪૮૧

અપ્પર સંત : ૩૭૭

અપ્પારસ્વામી : ૩૯૦

અમરચંદ : દિ. ૦ ૪૬૪

અય્યપુલ : ૪૮૧

આર. ચંદ : ૪૫૭

આર. ડી. ખેનરજી : ૪૧૪

આલિંગ : ૩૩૯

એકાંતરામચ આચાર્ય : ૩૭૬

એમ. એસ. રામસ્વામી આચંદ્ર : દિ. ૦

૩૭૮

એમ.જી. 'ગૌરીશંકર એમ.જી.' જુઓ

ઈતિહાસ : ૪૪૮

ઉમાકાંત શાહ : ૩૨૭

કનિગહામ : ૩૫૨, ૩૬૧, દિ. ૦ ૪૨૩,

૪૨૬, ૪૩૩, ૪૬૧, ૪૮૨

કલ્હણ કવિ : ૩૫૨

કાલિદાસ કવિ : ૪૬૯

કાલોદિલ : ૪૩૩

કાર્ત્તી : ૩૩૪

કાશીનાથ દીક્ષિત 'કે. એન. દીક્ષિત' જુઓ

કાશીપ્રસાદ જયસવાલ : ૪૭૫, ૪૭૯

કિશનદાસ કવિ : ૩૫૨

કુલવર્નિકન સત્તનર કવિ : ૩૭૩

કૃષ્ણદાસ કવિ : ૩૫૮, ૩૫૯

કે. એન. (કાશીનાથ) દીક્ષિત : ૪૭૯,

૫૦૦

કે. એન. સીતારામ : ૩૫૧

કે. ડી. મિત્ર : ૪૧૩

કામીસરીએટ : દિ. ૦ ૪૩૮

કોવેલ : દિ. ૦ ૪૧૨

ક્ષિતીશચંદ્ર સરકાર : દિ. ૦ ૫૦૦

ગોશાલક : ૪૭૩, ૪૮૧

ગોશામાહિલ : ૩૫૯

ગૌરિંગ ભટ્ટ આચાર્ય : ૩૩૬

ગૌરીશંકર એમ.જી. : ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૪૦,

૩૪૨, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૫૨, ૪૨૨

ગાલિય મહાત્મા : ૪૧૬

ચક્રવર્ત : ૪૯૭

જમાલી : ૪૮૧, ૪૯૩

જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર : ૩૫૨, ૪૧૦

જનજ્યો (સૂત્રધાર) : ૩૭૭

જયસવાલ : 'કાશીપ્રસાદ જયસવાલ'

જુઓ

જીવક : ૩૬૩, ૩૪૯

જે. સી. ફ્રેંચ : ૪૧૪

જૈમિનિ : ૪૦૭

જોન માર્શલ : ૩૬૪, ૩૭૧, ૫૦૦

ટોલેમિ : ૩૫૮, ૩૮૭, ૪૨૨

દયાશંકર દુબે : ૩૨૨

દેવદત્તા : ૪૧૩

દેવદત્તા દાસી : ૩૧૮

દેવાનંદ દાસી : ૩૦૯, ૩૨૬, ૩૭૦

ધરણા (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

ધારા (ગણિકા) : ૩૩૨

નાગેશ ચવલકર : ૩૩૪

નાગોસા : ૪૦૭

નાગેન્દ્ર મુખોપાધ્યાય : ૪૯૯

નાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતા : દિ. ૦

૩૯૧

નિર્મળકુમાર બસુ : ૫૦૨

નંદકિશોર દિવેદી : ૩૩૨

નંદોલાલ કે : દિ. ૦ ૪૭૪

પરશુરામ : ૪૬૪

પાણિનિ : ૩૬૩, ૩૪૯

પ્રમોદલાલ પાલ : ૪૧૩

ફરગુસન : ૪૧૭

ફાહિયાન ચીનીયાત્રી : ૪૪૮, ૪૫૪,

૪૭૦, ૪૮૨

ફિરસ્તા : ૩૨૯, ૩૫૨

ફુલ્લર : ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૨૩, ૪૨૫,

૪૩૮

ફેગલ : ૪૮૩

ફેક્સલાયર : ૪૦૮

ફ્લીટ : દિ. ૦ ૩૨૭

ગરુડા : દિ. ૦ ૪૧૨

ગાપુસા : ૪૦૭

ગુહલર : ૪૧૯, ૪૨૫, ૪૨૫, ૪૨૮

ગેગલર : ૪૧૪, ૪૬૧

ગેનેટ : ૪૮૨

ગેન્ડી : ૩૯૯

ગ્લાખ : ૪૦૩

ગ્લાશ : ૪૯૨

ભગવાનલાલ દિંદી : ૪૧૨

ભાઈચંદ જગજીવનદાસ મિસ્ત્રી : ૪૪૪

ભારતીદેવી : ૪૮૫

ભારદ્વાજ મુનિ : ૪૬૮

ભાંડારકર : ૩૨૫, ૩૪૧, ૩૭૫, ૪૧૦

મણિનાથ યોગી : ૪૬૦

મદન (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

મય શિલ્પી : ૪૬૮

મહાકાશ્યપ : ૪૬૧

મહાનાભ કવિ : ૩૭૮

મંડુ (સુદાર) : ૩૨૯

મીરાંચાઈ : ૩૪૨

મેગેસ્થિનિસ : ૪૩૧, ૪૭૭

મોતીચંદ ડો. : દિ. ૦ ૪૭૭

રણછોડલાલ જ્ઞાની : દિ. ૦ ૩૭૮

રાઈસ : દિ. ૦ ૩૭૬, દિ. ૦ ૩૭૭

રાખાલદાસ ખેનરજી : ૫૦૦

રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર : ૫૦૨

રાધાકૃષ્ણજી જ્ઞાનન : ૪૭૯

રામાનુજાચાર્ય : ૩૭૭

રાયકૃષ્ણદાસ : ૪૦૩, ૪૨૭

રાહુલ સાંકૃત્યાયન : ૪૮૨

લક્ષ્મીધર વાળપેયી : ૩૫૨

વરાહમિહિર : ૩૭૪

વાચસ્પતિમિત્ર : ૪૮૫

વાત્સ્યાયન : ૪૨૨

વામનદાસ બસુ : ૪૭૧

વિમલચરણ લો : ૪૪૩

વિદ્યાપતિ : ૪૮૫

વિંસેટ સ્મિથ : ૪૨૬, ૪૭૫

વીકા (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

વૈદ્ય : ૩૭૫

વોટર્સ હુએનસાંગ : ૨૦ ૪૧૨, ૨૦ ૪૭૭

સંકેતચાર્યા : ૪૮૫, ૫૦૨
શાસિવાહન ચિત્રકાર : ૪૩૮
શાસેટ કાકેરે : ૨૦ ૩૧૦, ૩૨૩
શેવગિરિનાથ : ૩૭૪
શીલર્ષ કવિ : ૪૭૪

સાત્તવન : ૩૪૩

સામિયુત : ૪૮૮
સાવજી સાંકેરે : ૪૦૭
સુભાગધા : ૪૧૨
સોમિલ આઠ્ઠજી : ૪૫૦
સેંટ માર્ટિન : ૪૬૨
સ્પૂનર : ૪૭૭, ૪૬૨
ચિમ્પ : ૪૧૯

હરિહર ત્રિવેદી : ૩૧૨

હાલાદલ : ૪૮૧
હાલેલ : ૪૨૩
હુએનસાંગ - શુવાનચાંગ - ચીનીયાનો :
૩૨૨, ૩૫૦, ૩૭૪, ૪૦૭, ૪૧૨,
૪૧૩, ૪૨૩, ૪૩૭, ૪૪૮, ૪૬૦,
૪૭૬, ૪૮૬, ૪૮૭
હોનચે : ૪૬૨
હો : ૪૮૩

વર્ગ ૮ : કુળ, વંશ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, ગચ્છ, બિરુદ આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અણ્વચન : ૩૫૧
અનુભવસિપાસિયા : ૪૧૧
અનુભવેરી : ૪૧૧
અનુભવવંતી : ૪૧૧
અનુભવાઈથી : ૪૧૧
અનુભવેશ : ૪૧૧
અનુભવસિપા : ૪૧૧
અનિભવંત : ૪૧૧
અનનદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
અદિચત્ર લોકો : ૪૨૨
આસિવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
આર્થ ભટ્ટશાખા : ૩૨૭
આસવાસ-જ્ઞાતિ-વંશ : ૩૩૭, ૩૪૬,
૩૫૦, ૩૬૪ થી ૩૬૬, ૩૬૯, ૪૧૭,
૪૪૭, ૪૫૮, ૪૭૮, ૪૮૮, ૪૯૦
આસવાસ સિનબરી : ૪૦૭
અચોર : ૩૨૮
અંબલગચ્છ : ૩૪૧, ૪૬૮, ૪૭૮
અંબલિન્યા : ૪૧૧

અંસિયસિ : ૪૧૧
અંસિસિય : ૪૧૧
અંસપુત્ર : ૪૧૧

અંચનાગરી શાખા : ૩૫૦, ૪૧૧,
૪૨૩, ૪૨૪

ઉદુવાગિયમણ : ૪૧૧
ઉત્તર બસિરસ : ૪૧૦
ઉત્તરબિન્યા : ૪૧૦
ઉદ્દગચ્છ : ૪૧૦
ઉપદેશ-મંત્ર-પાત્ર : ૩૬૦, ૩૭૬, ૪૬૭
ઉત્તરચ્છ : ૪૧૦

કૃષ્ણસહ : ૪૧૧
કદંબવંશ : ૩૭૪ થી ૩૭૬, ૩૬૬
કનોજના પ્રતિકાશ : ૩૨૯
કલચૂરી : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૮૭, ૩૬૬,
૪૦૪
કાકેદિયા : ૪૧૧
કામરિય : ૪૧૧
કાસવલિન્યા : ૪૧૧
કુશા(પા)ન : ૩૬૪, ૪૧૧, ૪૨૦, ૪૨૩,
૪૨૫, ૪૨૭, ૪૫૬
કોટિ(દિવ) કિપણ : ૪૧૧, ૪૨૩, ૪૨૪,
૪૨૭, ૪૨૯ થી ૪૩૧
કોટિવરિસિયા : ૪૧૦
કોઃબાણી : ૪૧૦
કોસબિયા : ૪૧૦
કોરવ : ૪૬૪
કોસિક ગોત્ર : ૪૨૮
કોમરિયચ્છ : ૩૬૦

ખલ્લચ્છ : ૩૧૫, ૩૩૭, ૩૪૦,
૩૪૧, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૮ થી ૩૬૦,
૩૬૫, ૪૨૩, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૬૬
ખટ્ટીપીલસંતાન : ૪૫૫
ખેડિયાગોત્ર : ૩૬૯
ખેમચિલિન્યા : ૪૧૧
ખડેજવાલ : ૪૭૭

ખેડેશ : ૪૧૧
ખેડકાળ : ૪૫૬, ૪૫૮, ૪૬૨
ખેડ-વંશ-અન્ય : ૩૨૭, ૪૧૩,
૨૦ ૪૧૬, ૪૨૨, ૪૭૬, ૪૭૮,
૪૯૮
ખેડ સમ્રાટ : ૩૨૪

ચલિલવંશ : ૩૩૯, ૩૪૩
ચોણીવંશ : ૪૬૭, ૪૭૮
ચોટાસ ગચ્છ : ૪૧૦
ચોપમલિન્યા : ૪૧૧
ચોત્ર ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
ચંગવંશ : ૩૭૪, ૩૭૫
ચાંધી ગોત્ર : ૪૫૮
ચીક : ૩૫૮, ૩૬૪, ૩૮૭

ચાલુ ગચ્છ : ૪૧૧
ચિત્રવાસગચ્છ : ૩૪૧
ચેટ વંશ : ૫૦૪
ચેટિયકલ : ૪૩૦, ૪૩૧
ચેટી વંશ : ૫૦૪
ચેતકચ્છ : ૩૧૭
ચેતપુરીચ્છ : ૩૪૩
ચેતવાસગચ્છ : ૩૪૨
ચેત વંશ : ૫૦૪
ચોપમ(પા) ગોત્ર : ૪૪૩, ૪૫૩
ચોપ : ૩૭૫
ચોપ : ૩૭૬
ચોપકવંશ : ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૭, ૩૬૬
ચંદનાગરી : ૪૧૦
ચંદકલ : ૪૬૭
ચંદચ્છ : ૩૬૦
ચરિલિન્યા : ૪૧૧

ચાનગોત્ર : ૩૬૫
જસમય : ૪૧૧
જદામીરી સદાન્યા (નિર્દે) : ૩૩૧
જદગોત્ર : ૪૫૬
જિનમદિપદિ શાખા : ૪૪૩

સાતવંશ : ૪૯૪

ડાગાગોત્ર : ૩૪૧

ડાંગીગોત્ર : ૩૬૦

તપાગચ્છ-પક્ષ : ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૪૭,
૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૭, ૪૪૪, ૪૪૭

તામલિત્તિયા : ૪૧૦

તુરુબ્ધ : ૩૬૩, ૩૬૪

તોમરવંશ : ૩૫૨, ૩૫૩

તંવરવંશ : ૪૧૭

તુગિક શ્રમણો : ૪૭૪

થાનીયકુલ : ૪૨૭

દ્વીયમંત્રી વંશ : ૪૪૩

દશાશ્રીમાલી સાતિ : ૪૪૪

દાસી ખખ્ખડિયા : ૪૧૦

ધર્મદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૯૫

નવલક્ષ શાખા : ૩૩૭

નવલખા : ૪૯૧

નાગભૂય : ૪૧૦

નાગોરી : ૩૪૧

નાણાવાલગચ્છ : ૩૪૧

નિઝામ : ૩૯૮

નંદ વંશ : ૪૭૫

નંદિજ : ૪૧૦

પણ્ડવાલભૂય : ૪૧૧

પરમાર વંશ : ૩૨૫, ૩૨૯, ૩૩૯

પરિહાસિય : ૪૧૦

પલ્લવવંશ : ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૯૦,
૩૯૧

પલ્લીવાલગચ્છ : ૩૪૧

પહલવ : ૩૬૪

પાલવંશ : ૪૧૪, ૪૭૪

પીઠધર્મિય : ૪૧૧

પુણ્યપતિયા : ૪૧૦

પૂર્ણિમા-ગચ્છ-પક્ષ : ૩૪૧, ૩૪૬

પૂર્ણમિત્તિજ : ૪૧૧

પેથા : ૩૭૯

પોરવાડ : ૩૪૧, ૩૮૦

પોલકર : ૪૦૬

પંચનાગરી શાખા : ૪૩૧

પંચસ્તૂપાન્વય : ૪૧૩

પંનખ સંપ્રદાય : ૩૫૧

પાંડવ : ૪૬૪

પાંડવ વંશ : ૩૭૬

પુંડ્રવલ્લિયા : ૪૧૦, ૪૧૨

પ્રતિહાર વંશ : ૩૨૯, ૪૨૬, ૫૦૦

પ્રાગ્યાદનાતીય : ૩૧૪, ૩૬૭

ખચ્છાવન : ૩૪૧

ખમલાગસિય : ૪૨૩

ખરહડિયા : ૩૪૧

ખહુરત સિદ્ધાંત : ૪૮૧

ખાલસરસ્વતી (ગિરફ) : ૩૭૫

ખિરાનીગોત્ર : ૪૪૭

ખહત ખરતરગચ્છ : ૪૫૩

ખંભદીવિય (ખલ્લદીપિક) : ૪૧૧

ખંભલિજ : ૪૧૧

ખલ્લદાસીયકુલ : ૪૨૪, ૪૩૦, ૪૩૧

ખલ્લદીપિક શાખા : ૪૦૩

ખિરીશ : ૩૫૮

ભદ્રચુતિય : ૪૧૧

ભદ્રજસિય : ૪૧૧

ભદ્દિજિયા : ૪૧૧

ભર્તૃગચ્છ : ૩૪૩

ભાવગર-ભાવગચ્છ : ૩૫૦, ૩૫૮

મધપતિયા : ૪૧૦

મનિઝમિદ્ધા : ૪૧૧

મરાઠા : ૩૨૯

મલધારપૂર્ણિમા : ૪૪૭

મલધારીગચ્છ : ૩૪૧, ૪૦૪, ૪૦૫,

૪૧૬

મલ્લકી જાતિ : ૪૩૫, ૪૫૧

મલ્લતિયાણુ-વંશ : ૪૫૩, ૪૫૯, ૪૭૪,
૪૭૭

મહાનુભાવ પંથ : ૪૦૬

મહાયાન પંથ : ૪૨૭

માથુરીકા : ૪૨૦

માલવગણ : ૩૦૯, ૩૧૮, ૪૧૧

માલવિક : ૩૧૦ ૫૦૩

માલવી : ૩૪૧

માલિજ શાખા : ૪૧૧, ૪૩૧

માસપુરિયા : ૪૧૦

મુસ્લિમ : ૩૨૯, ૩૩૩

મુદ્દણાત : ૪૯૧

મેલ્લિજિયા : ૪૧૧

મેલિય : ૪૧૧

મેધિલિયા શાખા : ૪૮૫

મોગલ : ૩૩૩, ૩૬૧

મોદગચ્છ : ૪૪૭

મૌર્યવંશ : ૩૩૯, ૩૭૪, ૪૦૩, ૪૧૨,
૪૧૩, ૪૭૭, ૪૭૯

મંત્રીદલસંતાન : ૪૫૩

મંત્રીદલીય વંશ : ૪૫૪

યશોભદ્રમુરિસંતાન : ૩૪૪

યાદવ વંશ : ૩૮૧, ૩૮૭, ૪૩૨

યાપર્નીય સંધ : ૩૯૦

ચલ્લપાલિયા : ૪૧૧

ચાળકુલ : ૩૬૧

ચાળગચ્છ : ૩૬૧

ચોડા : ૩૨૮

ચાણક્ય વંશ : ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૯૯,
૪૦૪

ચોહદિયા ગોત્ર : ૪૫૩

લઘુ શાલિભદ્ર (ગિરફ) : ૩૩૧

લિચ્છવી ગણ : ૩૧૮, ૪૫૧, ૪૮૬,
૪૯૩

લોહા ગોત્ર : ૪૬૭, ૪૭૮

લોકાગચ્છ-મત : ૩૫૧, ૩૬૫

વધરી : ૪૧૧

વચ્છલિજ : ૪૧૧

વન્ન(જ)નાગરી શાખા : ૪૧૧, ૪૩૦,
૪૩૧

વન્ન શાખા : ૪૨૯ થી ૪૩૧

વાણિજ : ૪૧૧

વાણુ ગણ : ૪૩૦, ૪૩૧

વાસિદિયા : ૪૧૧

વિજયગચ્છ : ૩૩૮, ૪૪૭

વિન્નમહરી : ૪૧૧

વૃદ્ધ શાખા : ૪૪૭

વેસવાડિય ગણ : ૪૧૧

વૈરી શાખા : ૪૨૭

પ્રાત્ય : ૪૦૯, ૪૧૦

શકવંશ : ૩૧૮, ૩૬૪, ૪૨૮

શિવદત્ત વંશ : ૩૭૬
શિયુનામ વંશ : ૪૨૭, ૪૫૩, ૪૭૫
શ્વેતિદ ગ્રંથ : ૩૭૮
શાંતિદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
શાંત્યાચાર્ય ગ્રંથ : ૪૫૫
શ્રીમાલજીવાલ (ખિરદ) : ૩૧૧
શ્રીમાલતાનિ : ૩૧૭, ૩૫૩, ૩૫૪
શ્રૌત્યજ્ઞકૃતિ સંતાન : ૪૪૭
મ્વેનગર : ૪૨૦
યમવંશ : ૪૯૯

સપરા : ૩૩૯
સરાક : ૪૧૫, ૪૯૫, ૫૦૬, ૫૦૭
સાવત્રિયા : ૪૧૧
સિસોદિયા : ૩૪૦
સીદ્ધર : ૩૯૬
સોદત્રિયા (સુત્રિવત્રિયા) : ૪૧૦
સોરઠિયા : ૪૧૧
સોલંકી : ૩૨૯
સંકામીચા : ૪૧૧
સંતેરકમ્પ : ૩૩૫, ૩૪૪
સિરી : ૪૯૧
રયાનકમાર્ગી : ૩૫૧

રયાનીયકૃત : ૪૨૯ થી ૪૩૧
રુચિચિન્ત : ૪૧૦
રુચિમાલગણિ શાખા : ૪૩૦
રુચિવંશ : ૮૩૧
રુપપુરીમન્થ : ૩૩૫
હારિવમાલગારી (હારિવમાલગારી) : ૪૧૧
હાલિન્થ : ૪૧૧
હારિયા (ખિરદ) : ૩૩૫
હથ : ૩૩૫, ૩૫૦, ૪૧૬, ૪૨૩, ૪૩૭
હોપસાલ : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૯૬
દુબસાતિ : ૩૪૬

૯. સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ

અમખંડ આનંદ : પ્ર૦ સરતુ સાહિત્યવર્ષક કાર્યોલ્પ, અમદાવાદ
અમરચંદ્રજી નાહુશનો સંપ્રદાય : તીર્થમાળા-અમરપટ્ટા : મિત્રાનેર
અમરચંદ્રક : લે. જુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યજ્ઞવલ્ક્ય
જૈન ગ્રંથમાળા
અમરિત-શાંતિરત્ન : પંચમનિરંજન-અંતર્ગત
અનેકાંત : (દિ-દિ-માસિક) વીર સેવામંદિર, સરસાવા,
સહાનપુર
અમદાવાદનો ઇતિહાસ-પાટનગર અમદાવાદ : લે. રતન
મણિરાવ જીમરાવ, પ્ર૦ જુજરાન સાહિત્ય સમા, અમદાવાદ
અમરુદિગિરિકંઠ : (દર-સિખન) કાં : શ્રીસામસુદરસરિ
અમરુદ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ : સં. જુનિ શ્રીજયંત-
વિજય, પ્ર૦ યજ્ઞવલ્ક્ય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
અમરુદાચલપદમણિણી જૈન લેખસંગ્રહ : સં. જુનિ
શ્રીજયંતવિજય, પ્ર૦ યજ્ઞવલ્ક્ય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
અમરુદાચલ પ્રદક્ષિણાવર્ણન : લે. જુનિ શ્રીજયંતવિજયજી,
પ્ર૦ યજ્ઞવલ્ક્ય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
અમરુદશી : કાં : શ્રીસમપરુદરજી, પ્ર૦ દેવચંદ લાલગાંધી, નુરન
અમરુદગાંધીય પંચમતિદમણિણી
અમરુદગાંધીય ગોટી પટ્ટાવટી : (અનુવાદ) જાનનર
અંતરિક્ષ પાર્થનાય છંદ : જૈન સ્વપ્રકાશ-અંતર્ગત
અંતરિક્ષ પાર્થનાયજી તીર્થ : લેખમાળા-આત્માનંદ પ્રકાશ
-અંતર્ગત; ભાવનગર
આત્માસંગચરિત્ર : કાં : શ્રીજિનદાસચરિત્ર મદતર, પ્ર૦
શ્રીજયંતેર કેશરીમય મ્વેનગર સરેયા, રત્નગામ
આત્માસંગ સુત-લીકા : કાં : શ્રીશીલકેરેવ, પ્ર૦ આગમો-
દય સમિતિ, મુંબઈ

આત્માનંદ પ્રકાશ : (માસિક), ભાવનગર
આનંદ કાવ્યમહોદધિ (ભા. ૧ થી ૮) : પ્ર૦ દેવચંદ
લાલગાંધી, પુસ્તકાલય કુંડે, સુરન
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આર્ક ઇંડિયા : (ન્યુ સિરીઝ)
વાલ્યુમ ૨, થી મોન્યુમેન્ટલ એન્ડ ઇન્ડીયન
ઈન થી મોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવીન્સીસ એન્ડ ઓધ : એ
ફદર (સને ૧૮૯૧)
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આર્ક ઇંડિયા : વોલ્યુમ ૩-રિપોર્ટ
ફોર થી ઇંડર ૧૮૭૧-૭૨; એલેક્ઝાંદર કનીપદામ.
(સને ૧૮૭૩)
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આર્ક ઇંડિયા : (ન્યુ સિરીઝ)
વાલ્યુમ ૧૯-લીઝ્ઝ આર્ક એન્ડ ઇન્ડીયન રિમેઈન્સ ઇન
ધી સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સીસ એન્ડ બરા : ડેનની કોનોન્સ
(સને ૧૮૯૭)
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આર્ક વેસ્ટર્ન ઇંડિયા : રિપોર્ટ
આર્ક થી આર્ક ઇન્ડિયન એન્ડ આર્કિયોલોજિકલ રિમેઈન્સ
ઈન પ્રોવીન્સ એન્ડ કમ્પ્રે હાવનરન પ્રાનુવન ખાખર
(સને ૧૮૭૬)
આલોચાલુચિનિતિ . (દર-સિખન) શ્રીસાવન્યસમય
આવન્યકચરિત્ર : પ્ર૦ ચ. નાગરેવ કેશરીમય મ્વેનગર
સરેયા, રત્નગામ
ઈન્ડિયન એન્ડરિપોર્ટ : (જોનપુત), મુંબઈ
ઈન્ડિયન ગાવન રિનાલિય રિપોર્ટ : પ્ર૦ ઇંડર જૈન ગ્રંથ, ઇંડર
ઈન્ડિયનપ્રવેશ લે. જયચંદ વિદ્યાચંદ; પ્ર૦ સરસ્વતી
પરચીદીજ દાઉચ, મલાદાગાદ
ઈન્ડિયનસંમેલન નિર્માણસમિતિ : પ્ર૦ જુજરાન સાહિત્ય
સમા, અમદાવાદ

ઇંડિયન કલ્ચર : (માસિક), કલકત્તા

ઇંપિરિયલ મૂઘલ ફરમાન્સ ઇન ગૂજરાત : ધી જર્નલ
ઓફ ધી યુનિવર્સીટી ઓફ બોમ્બે-અંતર્ગત; સં. પ્રો.
કેમીસરીએટ

ઉત્તરજૈન : લે. દયાશંકર દુબે, પ્રા. વિદ્યાભાસ્કર શુક્લ, ધર્મ-
ગ્રંથાવલી, પ્રયાગ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ : લે. શ્રીચીમનલાલ જે.
શાહ, પ્રા. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ

ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિ : કર્તા : શ્રીશાંતિસૂરિ; પ્રા. દેવચંદ લાલ-
ભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યોગ ફંડ, સુરત

ઉપદેશકંદલી-પ્રશસ્તિ : કર્તા : કવિ આસડ

ઉપદેશગમ્થ પટ્ટાવલી : જૈન ગુર્જર કવિઓ; ખંડ : ત્રીજો-
અંતર્ગત, પ્રા. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

ઉપદેશતરંગિણી : કર્તા : શ્રીરતનમંડનગણિ પ્રા. યશોવિજય
જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ઉપદેશસમેતિકા : કર્તા : શ્રીસોમધર્મ, સં. શ્રીચતુરવિજય,
પ્રા. જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીસિદ્ધર્ષિ, પ્રા.
આગમોદય સમિતિ, સુરત

એ ફેરલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ઇન ધિ પબ્લિક લાંડાર્સ :
સં. ડો. બનારસીદાસ, લાહોર

ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ : સં. શ્રીઅગરચંદ નાહટા,
શ્રીભંવરલાલ નાહટા, પ્રા. શંકરદાન શુભેરાજ નાહટા,
કલકત્તા

ઐતિહાસિક પત્ર : (હસ્તલિખિત)

ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ : (ભા. ૧ થી ૪) સં. શ્રીવિજય-
ધર્મસૂરિ, પ્રા. યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ઐતિહાસિક સંશોધન : લે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, પ્રા. ગુજરાત
સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ઓસવાલ ઉત્પત્તિ : (હસ્તલિખિત)

ઓસવાલ નવયુગ : (માસિક), કલકત્તા

ઔષધપાતિક સૂત્ર : પ્રા. આગમોદય સમિતિ, મેસાણા

કર્મચંદ્રમંત્રિવંશોદ્ધીર્તન કાવ્ય : શ્રીજયસોમ ગણિ; સં.
અનુ. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી, અજમેર

કલ્પસૂત્ર-પ્રશસ્તિઓ : (હસ્તલિખિત અને પ્રસિદ્ધ)

કાલિયાવાડનો ઇતિહાસ : લે. પ્રા. ભગવાનલાલ સંપતરામ,
મુંબઈ

કાલકાવ્યાર્થકથાસંગ્રહ : સં. પં. ગંગાલાલ પ્રેમચંદ શાહ
પ્રા. શ્રીસારાભાઈ નવાળ, અમદાવાદ

કાવ્ય મનોહર : કર્તા : શ્રીમહેશ્વર પ્રા. હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાન-
મંદિર, પાટણ

કિતાબ જૈન તીર્થ ગાર્હ : લે. શ્રીશાંતિવિજય, પ્રકા.
હેંસીલાલજી પાનાચંદજી, પાટાપુર

કુટ્ટિનીમતમ્ : કર્તા : દામોદર કવિ, પ્રા. ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ
કુમારપાલચરિત : કર્તા : શ્રીજયસિંહસૂરિ, પ્રા. જૈન આત્માનંદ
સભા, ભાવનગર

કુમારપાલપ્રતિબોધ : કર્તા : શ્રીસોમપ્રજ્ઞાચાર્ય, સં. શ્રીજિન-
વિજય, પ્રા. ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા.

કુમારપાલપ્રખંધ : કર્તા : શ્રીજિનમંડનગણિ, પ્રકા. જૈન
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુમારપાલમહાકાવ્ય પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીચારિત્રસુંદર

કુમારપાલરાસ : કર્તા : શ્રીમુખબદાસ, આનંદ કાવ્યમહોદય
અંતર્ગત; સુરત

કુમારવિહારશતક : કર્તા : શ્રીરામચંદ્રસૂરિ, પ્રકા. જૈન-
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુવલયમાલા-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીઉદ્દયોતનસૂરિ, પ્રકા. ભારતીય-
વિદ્યા (અંગ્રેજી ત્રેમાસિક), મુંબઈ

કુજ જૈન અનુશ્રુતિયાં ચૌર પુરાતત્ત્વ : પ્રેમી અભિનંદન
ગ્રંથ-અંતર્ગત, પ્રકા. પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથસમિતિ,
દીકમગઢ.

કૃપારસકોશ : કર્તા : શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપા., પ્રકા. જૈન
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કેસરિયાજી તીર્થકા ઇતિહાસ : સંપા. ચંદનમલ નાગોરી;
પ્રકા. શ્રી સદ્ગુણ પ્રસારક મિત્રમંડળ, છોટી સાદડી, મેવાડ

કેસરિયાજીનો રાસ : પ્રા. જૈનયુગ-અંતર્ગત

કંબોઈ તીર્થ, તેના ઇતિહાસ અને અહેવાલ : પ્રકા.
શ્રીમનમોહન પાર્શ્વનાથ કારખાના કમીટી, કંબોઈ

કુંભારીયાજી ઉદ્દે આરાસણ : લે. પ્રકા. મથુરદાસ જગનલાલ
શેઠ, પ્રાંતિજ

ક્ષત્રિયકુંડ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુટી,
પ્રકા. શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

ખરતરગમ્થગુર્વાવલી : કર્તા : શ્રીજિનપાલ ઉપાધ્યાય

ખરતરગમ્થપટ્ટાવલી : પ્રકા. શુભાષકુમારી જૈન ગ્રંથમાલા,
કલકત્તા.

ખંભાતનો ઇતિહાસ-ચૈત્યપરિપાટી : લે. નર્મદાશંકર ભટ્ટ,
પ્રા. સ્તંભ જૈન મંડળ, ખંભાત

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ : લેખક શ્રીગોવિંદભાઈ
હાથીભાઈ, પ્રકા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ : (ભા. ૧-૨)
લેખક : શ્રીકુશલકર શાસ્ત્રી, પ્રકા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાત સર્વસંમત : લેખક : શ્રીમજાનલાલ ઇસ્ટ

ગુરુગુરુતનાસ્કંકાન્ય : કર્તા : શ્રીમોચારિત્રગણિ, પ્રકા. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ગુર્વાણી : કર્તા : શ્રીનિયંત્રસુરિ, પ્રકા. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-રિપોર્ટ : પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો : લે. શ્રીનિવિજયજી, પ્રકા. ગુજરાત સાહિત્ય સમાજ, અમદાવાદ

ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાહી : કર્તા : શ્રીદમ્ભસંગિ, (પુરાતત્ત્વ-નિર્માસિક) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ગિરનારગિરિ ચૈત્યપરિવાહી : કર્તા : રંગસાર (હસ્તલિખિત) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : (ભાગ ૧ થી ૩) સં. ગિરનારકર વસ્ત્રમજી, પ્રા. કાર્પસ ગુજરાતી સમાજ, મુંબઈ

ગિરનાર માહાત્મ્ય : લે. દોશનવંદ પુરુષોત્તમ, અમદાવાદ

ગિરનારનો ઇતિહાસ : પ્રા. જૈન સ્ત્રી વાચનમાસા, પાલીનાણા

ચતુરશીનિગ્રંથસંમત : (હસ્તલિખિત)

ચૈત્યપરિવાહી : કર્તા : શ્રીસાકુન્દર મુનિ, જૈનમુજ વર્ગ : ૧, અંક ૬, મુંબઈ

જગચિતામણિ સ્તોત્ર : પંચપ્રતિકમણ-અન્તર્ગત

જગદુચરિત : કર્તા : સર્વાનંદસુરિ, સં. શ્રીખખખર

જ્યોતિષ્વણસ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીઅશ્વદેવસુરિ, પંચપ્રતિકમણ-અન્તર્ગત

જાણુનગર પંચ જિનાસય ચૈત્યપરિવાહી : કર્તા : નર્મદી, પ્રકા. જૈન સત્ય પ્રકાશ-અન્તર્ગત, અમદાવાદ

જરાવક્ત્રીમંડન પાર્શ્વનાથચિનતિ : (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર ચૈત્યપરિવાહી : કર્તા : મહિમાસમુદ્ર (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર જૈન ભાંડારાત્રીયગ્રંથસૂચિ : સ પં. લાલચંદ જી. ગાંધી, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા

જૈન લૈપ્ય મહોદયવાંક : પ્રકા. આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર

જૈન એન્ડીએરી : જૈન સિદ્ધાંત ગ્રાન્ડર નિર્માસિક-આરા

જૈન ગુર્જર દવિઓ : ભા. ૧-૩, ગ્રંથા. શ્રી મોહનલાલ દર્શનવંદ દેસાઈ, પ્રકા. જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન ગ્રંથોં ભીગાસિક સામગ્રી ઓર ભારતવર્ષિ જૈનસંપ્રદાય પ્રચાર : પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ-અન્તર્ગત, પ્રકા. પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથસૂચિ, દીકમજી

જૈન તીર્થ ગાઈડ : (જૈન સ્વેતાંબર તીર્થપ્રકાશ) કર્તા : પ્રા. મોહનલાલ જતિ

જૈન તીર્થ ભદ્રાવતી : પ્રકા. વૈનકરણ્ય ગોવિંદા, ભદ્રાવતી લાંદક (ચાંદા)

જૈન તીર્થ મુવર્ણગિરિ : લેખક : પં. કીદંબ્યાણુવિજયજી 'જૈન' શોષ મહોત્સવાંક-અન્તર્ગત, ભાવનગર

જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી, પ્રકા. શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખ : સંપા. મુનિ કાંતિસાગરજી પ્રકા. શ્રીનિવંદતસુરિ જ્ઞાનભંડાર, મુરન

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખસંમત : (ભા. ૧-૨) સં. શ્રીકુદિ-સાગરસુરિ પ્ર. અધ્યાત્મસાન પ્રચારક મંડળ, મુંબઈ, પાટણ

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીદર્શન-વિજયજી મુ. જ્ઞાનવિજયજી, મુ. ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુરી), પ્રકા. ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંમત : સ પા. શ્રીનિવંદવિજય, પ્રકા. સિરી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

જૈન ભારતી : (માસિક), કલકત્તા

જૈન યુગ : (માસિક, વર્ગ ૧ થી ૫ ની કાંઈલો) મુંબઈ

જૈન લેખસંમત : (ભા. ૧ થી ૩) સં. પ્રા. પૂર્ણચંદ્રજી નાકર, કલકત્તા

જૈન વીરેંકા ઇતિહાસ : લે. અયોધ્યાપ્રસાદ ગોપલીય, પ્રકા. જૈન ગિતમંડળ, દેહલી

જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરેટ : પ્રકા. જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન સ્વેતાંબર રિફરેન્સરી : (ભા. ૧-૨) પ્રકા. જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન સ્વેતાંબર મંદિરાવલી : પ્રકા. જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન સત્ય પ્રકાશ : (વર્ગ ૧ થી વર્ગ ૧૮ સુધીની કાંઈલો) પ્રકા. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સંસ્થા, અમદાવાદ

જૈન સાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ : લે. શ્રીનાથુમ સેમી, હિંદી મથરન-કોવાંસ, મુંબઈ

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : લેખક-પ્રકા. શ્રીમોહનલાલ દલીવંદ દેસાઈ, મુંબઈ

જૈન સાહિત્ય અંદર મહાકાંડ મંદિર : વિક્રમ મુનિ મથ-અન્તર્ગત, ત્રાલિવર

જૈન સાહિત્ય સમ્બંધ : વિરેંકાંક, નંદપુર

જૈન સાહિત્ય સંશોધક : (વર્માસિક) પૂના

જૈન સ્મૃતિ ઓફ મથુરા : લેખક : ડા. વિન્સેટ સ્મીથ

જૈન સ્તોત્રસંમત : સંપા. મુનિરાજ શ્રીયગુરુવિજયજી, પ્રકા. ચારાભાઈ નવાજ, અમદાવાદ

જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ :
સંપા. શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ, પ્રકા. જૈનાચાર્ય
શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સ્મારકસમિતિ, મુંબઈ

જ્ઞાતાધર્મકથા : પ્રકા. આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ
જ્ઞાનોદય (માસિક) : પ્રકા. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી, બનારસ

ઠાઈસ એન્ડ ઇન્ડિયા : (ગંગેશ-દૈનિક) મુંબઈ
ટ્રેસીસ એન્ડ જૈનીઝમ ઈન્ ઍંગ્લાન્ડ : જૈન ભારતી-અન્તર્ગત,
કલકત્તા

ઉલ્લેખનાં પુરાતન કામો : 'ત્રૈમાસિક' શ્રીકાર્તિક ગુજરાતી
સભામહોત્સવ ગ્રંથ-અન્તર્ગત : મુંબઈ

હુગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઝોઝાજી

તત્ત્વાર્થભાષ્ય : કર્તા : શ્રીહિમાચાર્ય મહારાજ. પ્રકા.
મોતીલાલ બાલા, પૂના

તપાગચ પટ્ટાવલી : સં. અનુ. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી
પ્રકા. શ્રીવિજયનીતિસૂરિ જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ

તારણદુર્ગાલંકાર-શ્રી અન્નિતસ્વામિસ્તોત્ર-જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ-
અન્તર્ગત : પ્રકા. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

તિલકમંજરી : સંપા. ટીકાકાર : શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિ, પ્રકા.
શ્રીલાવણ્યસૂરિગ્રંથમાળા, ખોટાદ

તીર્થક્ષેત્ર કુલપાક : (હિં.) કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, સં.
શ્રીઆલચંદ્રાચાર્ય, પ્ર. નેમચંદ્ર ગોલેજી, હૈદરાબાદ

તીર્થમાળા : કર્તા : શ્રીવિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય, પ્રકા. જૈન
સત્યપ્રકાશ-અન્તર્ગત, અમદાવાદ

તીર્થયાત્રા દર્શક : લે. ગેવીલાલજી, સંશો. પં. ગગનધરલાલજી,
પ્રકા. દિગંબર જૈન સમાજ, કલકત્તા

તીર્થયાત્રા સ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, વિધિમાર્ગ પ્રપા-
અન્તર્ગત, પ્રકા. શ્રીજિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનલંકાર, સુરત

તીર્થરાજ આયુ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી,
પ્રકા. શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત : કર્તા : શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ, પ્રકા.
જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

થંભણા પાર્શ્વનાથ પૃથ્વી સ્તવન : (હસ્તલિખિત)

દક્ષિણમાં જૈનધર્મ : જૈનયુગ (માસિક)-અન્તર્ગત, મુંબઈ
દશકુમારચરિત : કર્તા : દંડી, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ,
મુંબઈ

દિગ્વિજય મહાકાવ્ય : સંપા. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ,
પ્રકા. સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

દિલ્હી રાજવલી : (હસ્તલિખિત)

દેવકુલપાટક : લે. શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ : પ્ર. શ્રીયશોવિજય જૈન
ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, સંપા. આગાજી
વિષ્ણુ કાચવટે, મુંબઈ

ધર્મયુગ : (હિંદી-સાપ્તાહિક) : ટાઇપ્સ એન્ડ ઇન્ડિયા, મુંબઈ
ધર્મરત્નપ્રકરણ : (ભા. ૧) કર્તા : શ્રીકાલિદાસ. જૈન આત્માનંદ
સભા, ભાવનગર, (ભા. ૨) કાળા શીકા, ધોધાગંદર

ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા.
સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

ધી જ્યોત્સોદિકલ ડિક્શનેરી એન્ડ એન્ડ્રયન્ટ એન્ડ મિડિ-
યાવલ ઇન્ડિયા : કર્તા : નંદોલાલ કે. પ્રકા. કલકત્તા
ઓરિયન્ટલ સિરિઝ, કલકત્તા

નલવિલાસ નાટક : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા.
ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરિઝ, વડોદરા

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા : (ત્રૈમાસિક) કાશી

નાગર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીવિશાલમુંદરસૂરિશિષ્ય :
પ્રકા. જૈન સત્ય પ્રકાશ, અમદાવાદ

નાટ્યશાસ્ત્ર : કર્તા : ભરત. પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

નાલિનંદનજિનોદ્ધારપ્રગ્થ : કર્તા : શ્રીકલ્યાણસૂરિ, સં. પં. ભગ-
વાનદાસ, પ્ર. હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

નિર્વાણકલિકા : કર્તા : શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ, સંપા. શ્રી.મોહન-
લાલ ભ. જવેરી, મુંબઈ

નિરીથનૂર્ણિ : (ટાઇપ કરેલી નકલ) સંપા. શ્રીવિજય-
પ્રેમસૂરિ

નેણુસીરી ખ્યાત : પ્રકા. નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ

નૈપથમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રીહર્ષ, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ,
મુંબઈ

નંદીટીકા : પ્રકા. શ્રીનૃપલદેવજી કેશરીમલજી, રતલામ

પદિમચરિત : કર્તા : શ્રીવિમલસૂરિ, પ્રકા. જૈન આત્માનંદ
સભા, ભાવનગર

પટ્ટાવલી : જૈન કોન્ફરન્સ-હેરલ્ડના સાહિત્ય વિશેષાંક-અન્ત-
ર્ગત, મુંબઈ

પટ્ટાવલી સમુચ્ચય : ભા. ૧-૨, સંપા. મુનિ દર્શનવિજય
(ત્રિપુરી), પ્રકા. ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

પત્તનસ્થપ્રાચ્યજૈનભાંડાગારીયગ્રંથસૂચી : સંપા. પં.
લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરિઝ,
વડોદરા

પાટણ ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીલલિતપ્રભસૂરિ, શ્રીહર્ષ
વિજયજી, શ્રીહારલાલ, શ્રીસાધુચંદ્ર, સં. શ્રીકલ્યાણ-
વિજય, પ્ર. હંસવિજય જૈન શ્રી લાયબ્રેરી, વડોદરા.

પાર્શ્વપરાક્રમવ્યાયોગ : કર્તા : પ્રહ્લાદન, પ્રકા. ગાયકવાડ
ઓરિયન્ટલ સિરિઝ, વડોદરા

મધ્યપ્રાંત, મધ્ય ભારત વ રાજપૂતાનાકે પ્રાચીન જન
સ્મારક : સંગ્રાં શીતલપ્રસાદજી, પ્રકાં મૂલ્યંદ કિસનદાસ
કાપડિયા, મુરત,
મધ્યભારતકી જૈન સ્થાપત્યકળા : જૈન સત્ય પ્રકાશ-
અંતર્ગત, અમદાવાદ
મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા : લેખક : વિજયેન્દ્રસૂરિ, પ્રકાં
યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
મહાલક્ષ્મીનું મંદિર : શુદ્ધિપ્રકાશ (માસિક)-અંતર્ગત, અમદાવાદ
મહેવાનગર રતવન : કર્તા : શ્રીમહિમાસમુદ્ર (હસ્તલિખિત)
મારવાડકે સખસે પ્રાચીન લેખ : જૈન સાહિત્ય સંમેલન
અંક-અંતર્ગત, જોધપુર
મારવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લેખક : શ્રીજગદીશસિંહજી
ગહલોત, જોધપુર
મારી કચ્છયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજય ધર્મ-
સૂરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન
મારી મેવાડયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજય-
ધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન
મારી સિંધયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજયધર્મ-
સૂરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન
મુનિસુવ્રતચરિત્ર-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિ, પત્તનસ્થ-
પ્રાચ્યભાંડાગારીયગ્રંથસૂચી-અંતર્ગત, વડોદરા
મેઘદૂતસમસ્યાલેખ : કર્તા : શ્રી મેઘવિજય ઉપાં, પ્રકાં
જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
મેડતા ચેત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીદયાવર્ધન ગણિ અને
શ્રીધર્મકીર્તિ (હસ્તલિખિત)
મેત્રાણા જિનસ્તવન કૂલડાં : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત,
અમદાવાદ
મેત્રાણા તીર્થમંડન જિનેશ્વર : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત,
અમદાવાદ
મેરી ગોડવાડ યાત્રા : લે. શ્રીવિજયયતીન્દ્રસૂરિ, પ્રકાં
સંઘીવી દેવચંદજી, પુષ્પરાજ, ચૂનીલાલ, આનંદરાજ, રામાજી
જૈન, ભૂતિ
મેરી નેમાડ યાત્રા : કર્તા : શ્રીવિજયયતીન્દ્રસૂરિ, પ્રાં સૂરવિભાજી,
ભૂતિ
મેવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી
મોડર્ન રિન્ચુ : (માસિક) : કલકત્તા
મોહપરાજય નાટક : કર્તા : યશપાલ, પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિ-
યંટલ સિરીઝ, વડોદરા
મંડાનગરી અને તેના લેખો : જૈન-અંતર્ગત, ભાવનગર
મંત્રાધિરાજચિંતામણિ : સંપા. મુનિ ચતુરવિજયજી પ્રકાં
સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ

મુંબઈ પ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : (હિંં) કર્તા : પ્રાં-
શીતલપ્રસાદ, પ્રાં માણિક્યચંદ પાનાચંદ જૈરી, મુંબઈ
મહારી યાત્રા : કર્તા : પ્રાં ભોગીલાલ સાંકળચંદ વોરા, વડનગર
મહારી સમેતશિખર યાત્રા : લે. પ્રકાં મગનલાલ કસ્તુરચંદ.
શાહ, વઢવાણ
યતીન્દ્રવિહારદિગ્દર્શન : (ભા. ૧ થી ૪) કર્તા : શ્રીવિજય.
યતીન્દ્રસૂરિ, પ્રાં સૌધર્મગચ્છાદિય સંઘ
યશસ્તિલકચંપૂ : કર્તા : શ્રીસોમદેવસૂરિ, પ્રકાં નિર્ણયસાગર.
પ્રેસ, મુંબઈ
યશોભદ્રસૂરિરાસ : જૈન ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ-અંતર્ગત,
ભાવનગર
યુક્તિપ્રબોધ : કર્તા : શ્રીમેશવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકાં-
શ્રીમધ્યભદાસ દેશરીમજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ
યુગપ્રધાન શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ : લેખક : શ્રીઅગરચંદજી નાહટા,
પ્રકાં શંકરદાન શુભેરાજ નાહટા, કલકત્તા
યુગપ્રધાન શ્રીજિનદત્તસૂરિ : લે. અગરચંદજી નાહટા, ભંવર-
લાલ નાહટા, પ્રકાં શંકરદાન શુભેરાજ નાહટા, કલકત્તા
રાણિગપુર ચતુર્ચુખપ્રાસાદસ્તવન : કર્તા : પં. મેહ કવિ
રાણિકપુરની પંચતીર્થ-અંતર્ગત, પ્રકાં યશોવિજય જૈન
ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
રાજગૃહ : લેખક : શ્રી ભંવરલાલ નાહટા, પ્રકાં જૈન સભા, કલકત્તા
રાજનગરથી સમેતશિખરયાને કંડ્યાણક ભૂમિઓમાં પ્રવાસ
: લે. મોહનલાલ દીપચંદ ચોક્સી, પ્રકાં ભારતીય જૈન
સેવાસદન, મુંબઈ
રાજપૂતાનાકી દોધખોળ : લેખક : શ્રીદેવીપ્રસાદ, પ્રકાં
નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ.
રાજપૂતાનાકે જૈન વીર : લેખક : શ્રીઅયોધ્યાપ્રસાદ ગોયલીય,
પ્રકાં હિંદી વિદ્યા મંદિર, દેહલી
રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી
રાજસ્થાન : (ભા. ૧-૨) લેખક : કર્નલ ટોડ, પ્રકાં સસ્તુ.
સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ
રાસમાલા : ભા. ૧-૨ : લેખક : ફાર્ગસ સાહેબ, ફાર્ગસ.
યુજરાતી સભા, મુંબઈ
રેવંતગિરિરાસ : કર્તા : શ્રીવિજયસેનસૂરિ : પ્રાચીન ગૂર્જર
કાવ્યસંગ્રહ-અંતર્ગત : પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિયંટલ
સિરીઝ, વડોદરા
લઘુશાંતિસ્તવ : કર્તા : શ્રીમાનદેવસૂરિ, પંચપ્રતિકમણ-અંતર્ગત.
વસંતવિલાસકાવ્ય : કર્તા : શ્રી બાલચંદ્રસૂરિ, પ્રકાં
ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા
વસુદેવહિંડી : સંપા. મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી, પ્રકાં-
જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

चरतुपास-तेजपासप्रशस्तिकाव्य : कर्ता : श्रीजयसिंहभट्टि,
हमीरमहर्षदनकाव्य-अन्तर्गतः प्रका० माधवदास ओरियलस
सिरीज, पंडोरा

चरतुपासंतु विद्याभंगण अने भीमा लेखो : लेखक :
डो० भोगीदास सांडेसरा, प्रका० आनंद प्रेस, लावनगर
वारणसी : कर्ता : इकर रेड्, प्रका० लभनदास जैन, जयपुर
विद्यारत्रेयि : कर्ता : श्रीरेतुमुभट्टि, जैन साहित्य-संशोधक
-अन्तर्गत, पूना

विजयप्रशस्तिमहोकाव्य : कर्ता : श्रीहेमचिन्मय, प्रका०
यशोविजय जैन ग्रंथमाला, लावनगर

विजयानंदकथुदयकाव्य : कर्ता : पं० हरिदास दंडसारा,
लभनगर

विजयपुर गृहदं वृत्तांत : लेखक : श्रीलुहिसागरभट्टि, प्रका०
अध्यात्ममान प्रसारकमंडण, मुंबई

विज्ञानिविषयी : कर्ता : कृपा० श्रीजयसागरभट्टि : प्रका०
जैन आत्मानंद सभा, लावनगर

विधित्तीर्थकंदपु : कर्ता : श्रीजिनप्रभुभट्टि, सं० श्रीजिन-
विजय, प्र० सिंधी जैन ग्रंथमाला, मुंबई

विद्यापारयकलाव्य : कर्ता : श्रीजिनकृष्णभट्टि क्षमाश्रमभू
प्रका० श्रीजयगदवज्ज केशरीमल्ल स्वे. सस्था, रत्नसाम

विद्यापारयकमहोकाव्य : कर्ता : जिनप्रभुभट्टि क्षमाश्रमभू,
प्रका० यशोविजय जैन ग्रंथमाला, लावनगर

विश्वदादती : (भासिक) धवाढाणाद

विहादवपुन : कर्ता : मुनि जयचरित्रजय, प्र० यशोविजय
जैन ग्रंथमाला, लावनगर

वीरिनर्मायु रावनर् और जैन कालगणना : लेखक : पं०
श्रीकल्याणविजयज, प्रका० कल्याणविजय दास सभिक
समिति, नवदोर

वीशा श्रीमालीगानिना जेक प्राचीन कुमारी वरदावली :
लेखक : सुनिशर जयचरित्रजयज, आविजयानंदभट्टि
राणावदी ग्रंथ-अन्तर्गत, मुंबई

वैशाखी : ले० श्रीविजयेश्वरभट्टि, प्र० यशोविजय जैन ग्रंथमाला,
लावनगर

वैष्णव धर्मो सक्षिप्त इतिहास : लेखक : कृष्णेश्वर रावरी,
इमरस मुनराती सभा, मुंबई

वदरुपुति : कर्ता : श्रीदेवचरभट्टि, प्रका० देवचंद लावगाध
पुस्तकालय इंड, मुन

रातुजयतीर्थोद्धारप्रबंध : कर्ता : श्रीवेकेश्वर, प्र० श्रीजिन-
विजय, प्र० श्री जैन आत्मानंद सभा, लावनगर

रातुजय प्रकाश : (पूर्वार्ध-उत्तरार्ध) : कर्ता : देवचंद
दास, प्र० जैन ओपईस, लावनगर

शिशुपासचरमहोकाव्य : कर्ता : माध, प्रका० निरुधि-
सागर प्रेस, मुंबई

शोभेश्वर महातीर्थ : ले० मुनि श्रीजयचरित्रजयज, प्र०
यशोविजय जैन ग्रंथमाला, लावनगर

श्रीजिनप्रभुभट्टि अने मुलमान महोमद : लेखक : पं०
दासचंद लभनदास भट्टि, प्रका० श्रीजिनदरिसागरभट्टि
मानभट्ट, सोदावट

श्रीशैलीपुरज यात्रासंघ आगाराका सक्षिप्त वस्तुन :
सं० प्रका० रत्नदास जैन, सदावती प्रेस, आगरा

संक्षेपतीर्थ स्तोत्र : पंचमूर्तिकमय-अन्तर्गत
संक्षेपतीर्थस्तोत्र : कर्ता : श्रीहेमचरभट्टि, पंचमूर्तिकमय-
अन्तर्गत

सयपुरीयभंडनमहावीरईसाह : कर्ता : श्रीधनदास कवि,
जैन साहित्य संशोधक-अन्तर्गत, पूना

समरदराशु : कर्ता : श्रीअनंदेश्वरभट्टि, प्रका० जैन अनंदवासिक
भूतेश्वर काव्य संस्थान-अन्तर्गत : प्रका० जैन आत्मानंद
सभा, लावनगर

समवायंगसूत्र : प्रका० आगमोदाय समिति, मुंबई
संज्ञा प्रियदर्शी : लेखक : प्रका० डो० त्रिलुचनदास सहे-
रचंद दाह, पंडोरा

सिद्धपुर नैत्यपरिपाटी : कर्ता : श्रीकृष्णचरभंगभट्टि (दर-सिंभिन)
मुपासनाहमरिज : कर्ता : श्री सदाशुभभट्टि, सपा० पं०
दंडोपिहदास, प्रका० जैन विविध साहित्य ग्रंथमाला

सुरसुंदरीकथा : कर्ता : श्रीधनेश्वरभट्टि, सपा० पं० दंड-
मोविहदास, प्रका० जैन विविध साहित्य ग्रंथमाला

सुवास : (भासिक) पंडोरा

सुवर्णनागभूतः : प्रका० आगमोदाय समिति, मेसासु
अस्त नैत्यपरिपाटी : सं० केशरीचंद जवरी, प्र० मोतीचंद
भगनभाष, सदा

सुदीश्वर अने संज्ञा : ले० मुनि विद्याविजय, प्रका० यशो-
विजय जैन ग्रंथमाला, लावनगर

सुशैलपुत्रो रत्नकुंभुश : ले० केशरीचंद जवरी, प्र० मोती-
चंद भगनभाष, सदा

सुशैलपुत्रो रत्नकुंभुश : कर्ता : लाधाराह, विनयविजय, प्र०
मोतीचंद भगनभाष, सदा

सौरिमातीईस्तवन : कर्ता : कवि दावपयसभय, जैन-
संघ प्रकाश-अन्तर्गत, अमदावाद

सोपाराया प्राचीन अवरोपिनी शोध : सुवास (भासिक)
-अन्तर्गत

सोमसौलामाहाकाव्य : कर्ता : श्रीअनंदसोम, प्रका० जैन
मानप्रसारकमंडण, मुंबई

સોહમકુલ પદ્માવલી : પદ્માવલી સમુચ્ચય-આંતર્ગત, અમદાવાદ
 સંઘપુરનો શિલાલેખ : વિજયપુર જીહ્વ વૃત્તાંત-આંતર્ગત, મુંગઈ
 સંયુક્તપ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : સંગ્રામ શીતલ-
 પ્રસાદજી, પ્રકાશ હીરાલાલ જૈન, પ્રયાગ
 સ્ટીલ ઇન ઇંડિયન પેઇન્ટીંગ : એન. સી. મહેતા. મુંગઈ
 સ્થાનાંગસૂત્ર-ટીકા : પ્રકાશ આગમોદય સમિતિ, સુરત
 હુમીરગઢ : લે. મુનિ જયંતવિજયજી, પ્રા. યશોવિજય જૈન
 ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
 હુમ્મીરમહમદન : કર્તા : શ્રીજયસિંહસૂરિ, પ્રકાશ ગાય-
 કવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા
 હરિતનાપુર : લે. અમરચંદ, પ્રકાશ જૈન કલ્ચરલ રિસર્ચ
 સોસાયટી, બનારસ

હરિતનાપુર : લે. વિજયેન્દ્રસૂરિ-સમાધિમંદિર, શિવપુરી
 હરિતનાપુર : પ્રકાશ શ્રીહરિતનાપુર જૈન સંગ્રામ તીર્થ-
 કમીટી, દેહલી
 હીરવિજયસૂરિસ : કર્તા : કવિ યશભદ્રાસ, આનંદ કાવ્ય-
 મહોદધિ-આંતર્ગત, પ્રકાશ દેવચંદ કાલવાઈ પુસ્તકાલયરંગ, સુરત
 હીરસૌભાગ્યકાવ્ય : કર્તા : શ્રીસિંહવિમલગણિ, પ્રકાશ નિર્ણય-
 સાગર પ્રેસ, મુંગઈ
 હુએનસાંગઠા ભારતભ્રમણ : અનુ. કાકુદાસ શર્મા,
 સીતાપુર, પ્રકાશ ઇન્ડિયન પ્રેસ લિ., પ્રયાગ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ:	પંક્તિ:	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૯	૧૮	કરવામાં	કરવામાં
૩૧૨	૩૭	કરેલા છે.	કરેલા છે.
૩૨૧	૧૧	સ્વેતવણી	સ્વેતવણી
૩૨૭	૧૧	જીવંતસ્વામીની	જીવંતસ્વામીની
૩૩૨	૩૩	પુંવર	પંવાર
૩૩૫	૨૫	જૈનસિંહ	જૈનસિંહ
૩૪૦	૨૩	(વિ. સં. ૧૩૨૨)	(વિ. સં. ૧૩૩૫)
૩૪૩	૨૨	ચૌદમા સૈકા	ચૌદમા સૈકામાં
૩૪૪	૧૯	ધટેની	ધટેની
૩૪૫	૧૯	દર્શનીય પ્રતિમા છે.	દર્શનીય છે.
૩૪૭	૩	‘ધૂલેવ’	‘ધૂલેવ’
૩૫૦	૨૦	છટ્ટા	સાતમા
૩૫૧	૧૭	અકબરન	અકબરની
૩૫૩	૩૦	જયતપાલ	જયતપાલ
૩૫૭	૧૬	(બારમી સદીમાં)	(તેરમી સદીમાં)
”	૨૧	બારમા	તેરમા
૩૫૮	૩૪	લાહારન	લાહારન
૩૬૭	૩૨	સં. ૧૧૫૭	સં. ૧૧૫૬
૩૭૩	૨૦	કાનડી	કાનડા
૩૭૬	૬	સિતાનવાસલનું	સિતાનવાસલનું
”	૩૦	શવ	શૈવ
૩૭૯	૨૫	સં. ૧૭૫૦	સને ૧૭૫૦
૩૮૧	૨૯	ભૌગૌલિક	ભૌગૌલિક
”	૩૨	“ડબ્બનકિ”	“ડબ્બનકિ”

પૃષ્ઠ:	પંક્તિ:	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૯૦	૨	ખાણા	ખસા
”	૩૫	પડેલાં છે આજે	પડેલાં આજે
૩૯૩	૨૬	પદ્માસનસ્થ	પદ્માસનસ્થ
૪૧૨	૮	‘કલિંગ	‘કલિંગ
૪૧૩	૧૧	જગન્નાથપુરીના	જગન્નાથપુરી અને
૪૧૯	૧૪	અવેલું	આવેલું
૪૨૨	૩	આવશ્યનિર્ધુક્તિ	આવશ્યકનિર્ધુક્તિ
૪૩૫	૨૮	સંકાના	સંકાના
૪૪૭	૮	પરનો	પરના
૪૫૦	૧૮	મહાવીરની	મહાવીરના
”	૩૩	દ્વાદશાંગીની	દ્વાદશાંગીની
૪૫૭	૩૩	સમન્વયક રતાં	સમન્વય કરતાં
૪૫૮	૩૧	બગૃતિ	બગૃત
”	”	સર્પાકૃત	સર્પાકૃતિ
૪૭૬	૧૧	આ આ કારણે	આ કારણે
૪૮૧	૩૧	પ્રસેનજિત	પ્રસેનજિત
૪૯૦	૨૮	પહોરનો	પહોરનો
૪૯૫	૧૩	કરે છે.	કરે છે.
૪૯૮	૧૧	“અરસનાં	“આરસનાં
૫૦૩	૧૭	લાખને	લાખ ને
”	૧૮	યુદ્ધ	યુદ્ધ
”	૨૦	પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત
૫૦૫	૧૧	આરવેલાધિપતિ	આરવેલાધિપતિ
૫૦૬	૪	સ્વગસ્થ	સ્વગસ્થ

માલવાની મંદિરાવલી

જૈન સૂત્રોમાં નિર્દિષ્ટ ૨૫૫ આર્ચ દેશોમાં માલવાનો સ્તવત્ર ઉલ્લેખ મળતો નથી પણ પ્રાચીન જનપદોમાં માલવય (ભગવતી. અ. ૧૫) અને અવતિ (અંશુતરનિકાય: પૃ. ૨૧૩)નો ઉલ્લેખ આ પ્રદેશનો નિર્દેશ કરે છે. એના ઉત્તરીય ભાગની રાજધાનીનું નગર અવતિ હતું. અવતિના નામે આ પ્રદેશ અવતિ નામે ઓળખાતો હતો. પરંતુ માલવગણુની અહીં સ્થિત થયા પછી પ્રાચીન અવતિ જનપદ માલવ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ પ્રદેશમાં માલવા, નેમાઠ અને મધ્યપ્રદેશના કેટલાક ભાગોના સમાવેશ થતો હતો. આને આ પ્રદેશ 'મધ્યભારત' નામે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અવતિમાં ચંડપ્રધોત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની ષટરાણી શિવાદેવી અને અંગારવતી વગેરે રાણીઓ ભગવાન મહાવીરના ધર્મશાસનને માનવી હતી. ચંડપ્રધોત પણ ભગવાન મહાવીરના ઉપાસક હતો. તેની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળતી હતી. ચંડપ્રધોતના જૈનત્વ વિશે જૈન સાહિત્ય એવી નોંધ કરે છે કે, સિંધુ-સોનીરના રાજા ઉદાયન પાસે ગૌરીચંચંદનની ભરાવેલી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા હતી, જેનો જીવંતસ્વામી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. આ મૂર્તિની રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતી હમેશાં પૂજા કરતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી તેની દેવાનંદા નામની દાસી એ મૂર્તિની સંભાળ રાખતી. એ દાસી દ્વારા ચંડપ્રધોતે એ મૂર્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ મૂર્તિના સ્થાને ચંદનનિર્મિત બીજી મૂર્તિ મૂકીને ચંડપ્રધોત જેવો નાઠો તેવો જ ઉદાયને તેના પીછા પકડ્યો. ઉદાયને દશપુર (મંદસોર) પાસે ચંડપ્રધોતને હરાવી પકડ્યો પરંતુ ઉદાયન કોઈ આકસ્મિક કારણે એ પ્રતિમાને પાછી લઈ શક્યો નહિ. આખરે ઉદાયને વસાવેલા એ દશપુરમાં અને પાછળથી ચંડપ્રધોતે વસાવેલા બાયલસ્વામીપુર (લેલસા)માં એ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી, જે સ્થાન વિદિયામાં જીવંતસ્વામીના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એ તીર્થના નિભાવ માટે કેટલાંય ગામોનું તેણે દાન કર્યું.

ચંડપ્રધોતે એવી જ એક જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી હતી, જેની અવતિ—ઉત્તરજૈનમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવામાં આવી હતી. દશાર્જપુર (એરછ)માં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી મહારાજા સંપ્રતિના સમયે આર્ચ સુકસ્તિસુરિ (વીર નિં. સં. ૨૪૫ થી ૨૬૧) અને આર્ચા સુવ્રતા ગણિની વગેરે આ પ્રતિમાઓના વંદન નિમિત્તે આ પ્રદેશમાં આંખા હતા.

ચંડપ્રધોતને પાલક અને ગોપાલ નામે બે પુત્રો અને વાસવદત્તા નામે પુત્રી હતી. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ સમયે પ્રધોત રાજા પણ મૃત્યુ પામ્યો એટલે પાલક રાજા ગાદીએ બેઠો, જ્યારે ગોપાલે ગણધર સુધર્મસ્વામી પાસે જઈ દીક્ષા લીધી. પાલકને અવતિવર્ધન અને રાષ્ટ્રવર્ધન નામે બે પુત્રો હતા. પાલક વીર નિં. સં. ૨૦ માં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે અવતિવર્ધન તેની ગાદીએ આંખ્યો. અવતિવર્ધને રાષ્ટ્રવર્ધનની પત્ની ધારિણીને પોતાની બનાવવા માટે રાષ્ટ્રવર્ધનનું પૂન કરાવ્યું પરંતુ ધારિણીએ આ પરિસ્થિતિને સમજી લઈ કોયાંગી જઈને દીક્ષા લીધી. ધારિણી ગર્ભવની હતી. તેણે એક ભાગકને જન્મ આપ્યો તેનું કોયાંગીના અપુત્રિયા રાજા અન્નિતસેને પાલન કર્યું. તેનું નામ મહિપ્રભ રાખવામાં આવ્યું. અવતિવર્ધને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા શ્રીજંબુસ્વામી પાસે વીર નિં. સં. ૨૪ માં દીક્ષા લીધી. અવતિવર્ધન પછી રાષ્ટ્રવર્ધનનો પુત્ર અવતિયેણ ઉત્તરજૈનની ગાદીએ અને અન્નિતસેનના મરણ પછી મહિપ્રભ કોયાંગીની ગાદીએ આંખ્યા. અવતિ અને કોયાંગી વચ્ચે પરાપૂર્વનું વેર વ્યાધ્યું આવતું હતું, જાને સ્થળે બે ભાઈઓ રાજવી હતા પરંતુ તેઓ એક બીજાના સગપણને લાલુતા નહોતા. જ્યારે અવતિયેણે કોયાંગીને ઘેરા ઘાટ્યો ત્યારે સાંધી માતા ધારિણીએ ત્યાં આવીને જાનેનો પરિચય કરાવ્યો. જાને રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું વર્ષોજૂનું વેર આમ એકાએક દૂર થયું. એ જાને રાજવીઓએ કોયાંગી અને ઉત્તરજૈની વચ્ચે વત્સલતા નદીના કાંઠે પહાડની સુકામાં અનશન કરી રહેલા સુનિ ધર્મ.

ઘોષનો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ ઊજાવ્યો.^૧

ધર્મઘોષ મુનિ જ્યાં ધ્યાન ધરીને ઊભા હતા ત્યાં અવંતિપેણે મોઢો સ્તૂપ બનાવ્યો હતો. વત્સકા નદી, જેને વેસ અથવા વેશાલી કહે છે તે સાંચીની પાસે આવે પણુ વિઘ્નમાન છે. સંભવ છે કે, અવંતિપેણે બંધાવેલા સ્તૂપનો નાશ કરીને સાંચીનો બૌદ્ધસ્તૂપ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હોય.

આ હકીકત માલવા-ઉજ્જૈનમાં જૈન રાજવીઓની પરંપરા અને તેમણે નિર્માણ કરેલાં ધર્મસ્થાનો દ્વારા જૈન-ધર્મના પ્રચારનો નિર્દેશ કરે છે.

માલવાના દક્ષિણ ભાગની રાજધાનીનું નગર માહિષ્મતી (મહેશ્વર) હતું. પ્રાચીન દશાર્ણુનો પ્રદેશ પણ આ ભાગમાં આવેલો હતો. દશાર્ણુનો ઉદ્દેશ આર્યદેશોમાં કરેલો છે. તેની રાજધાનીનું નગર મૃત્તિકાવતી હતું. કયાંક વિદિશાનો પણ ઉદ્દેશ કરેલો છે.

એ વિદિશાની પાસે કુંજરાવર્ત અને રથાવર્ત નામે બે પર્વતો એક બીજાની જોડાજોડ હતા. ‘મહાભારત’માં રથાવર્તગિરિનો અને ‘રામાયણ’માં કુંજરાવર્તગિરિનો ઉદ્દેશ કરેલો છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા રથાવર્ત-ગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુંજરાવર્ત પર્વત ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામીનું વિ. સં. ૧૧૪ માં નિર્વાણ થતાં એ પર્વત પણ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

દશાર્ણુપુરની ઉત્તર-પૂર્વમાં દશાર્ણુકૂટ નામે પર્વત હતો. તેને ગળગ્રપદ અથવા ઈદ્રપદ પણ કહેતા. તેની આરે તરફ ગામ વસેલાં હતાં. ભગવાન મહાવીરે દશાર્ણુભદ્રને આ ગિરિ ઉપર દીક્ષા આપી હતી. આર્ય મહાગિરિએ (વીર નિ. સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫) આ પર્વત ઉપર તપસ્યા કરી હતી. ‘આવશ્યક ચૂલ્હિ’માં દશાર્ણુકૂટનો તીર્થ તરીકે ઉદ્દેશ કરેલો છે.

આર્ય સુહસ્તિસૂરિ (વીર નિ. સં. ૨૪૫ થી ૨૬૧) જ્યારે ઉજ્જૈનમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અવંતિસુકુમાલને પ્રતિજ્ઞાથી દીક્ષા આપી હતી. અવંતિસુકુમાલે દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે સ્મશાનમાં જઈને અનશન કર્યું અને એ જ રાતે શિયાલણીએ તેમને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવ્યા. તેમની ૩૨ પત્નીઓ પૈકી એક ગર્ભવતી પત્નીને છોડી બાકીનીએ દીક્ષા લીધી. ગર્ભવતી પત્નીથી મહાકાલ નામે પુત્ર થયો. તેણે પિતાના મૃત્યુસ્થાને એક દેવકુલ (મંદિર) વીર નિ. સં. ૨૫૦ માં બનાવ્યું, જે મંદિર ‘મહાકાલ’ નામે ખ્યાતિ પામ્યું. તે મંદિરમાં અવંતિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ મંદિર જૈનોમાં તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું હતું. પાછળથી શૈવોએ એ મંદિર ઉપર અધિકાર કરી લીધો અને મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સમયે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ રાજાની સમક્ષ એ મંદિરમાં પધરાવેલા લિંગનો સ્ફોટ કરી જિનપ્રતિમા બતાવી આપી ત્યારે રાજાએ વિ. સં. ૧ માં એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર જૈનોને અપણું કર્યું; આ હકીકતનો ઉદ્દેશ જૈન સાહિત્યમાં કરેલો છે.^૨

માલવા અને શુજરાતમાં જૈનધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર કરનાર સમ્રાટ સંપ્રતિ હતો. સમ્રાટ સંપ્રતિના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય એવો નિર્દેશ કરે છે કે:—એક વેળા સંપ્રતિ દિગ્વિજય કરીને પોતાના મહેલના ઝરુખામાં બેઠો હતો. ત્યાં જીવંતસ્વામી ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો નીકળ્યો. આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ : બંને આચાર્યો રથયાત્રાની મોખરે ચાલતા હતા. સંપ્રતિ એ રથોત્સવ જોઈ વિચારમાં ઊંડો ઊતરી ગયો. પરિણામે તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે એકદમ મહેલની નીચે આવ્યો અને શુરહેવને પ્રદક્ષિણા દઈ બે હાથ જોડી પૂછવા લાગ્યો : ‘આપ મને જોળખો છો ?’ સૂરિમહારાજે જ્ઞાનનો ઉપયોગ દઈ જણાવ્યું : ‘ગત ભવનો મારો શિષ્ય આવજો સંપ્રતિ.’ તેને આ હકીકતથી શુરુ ઉપર ભારે શ્રદ્ધા બેસી ગઈ અને તે જ વખતે તેણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો અને તે પછી તેણે જૈનધર્મનાં વ્રત ઉચ્ચાર્યાં, તીર્થયાત્રાઓ કરી કલિંગ આદિ દેશો પણ જીતા.

સંપ્રતિ જેવો ધર્મપરાયણ હતો તેવો સુદ્ધકળામાં કુશળ હતો. તેણે ભારતના ઘણા રાજાઓને પોતાના ખંડિયા બનાવ્યા હતા. એ સિંધુ નદી જોળંગી અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઈરાન સુધી પહોંચ્યો હતો અને પોતાની સત્તા

૧. ‘આવશ્યક નિર્ણયિત’ ગાથા : ૧૨૮૭ ની ટીકા.

૨. શાલોટે કાઉંટે “જૈન સાહિત્ય ઓફ મહાકાલ મંદિર” શીર્ષક લેખ ‘વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ.’

ફેલાવી હતી. તેણે જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવી અનાર્થ દેશોમાં પણ ધર્મોપદેશકોને મોકલી જૈનધર્મને પ્રચાર કર્યો હતો. એ જ કારણ છે કે જૈનોના ઇતિહાસમાં સંપ્રતિએ મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

અશોક સંબંધી શિલાલેખોને વાંચતાં ઐતિહાસિકોએ કેટલીક ગંભીર ભૂલો કરેલી હોય એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. એ ચર્ચાનો સાર તપાસીએ તો પ્રિયદર્શિનું એ અશોક નહિ પણ સમ્રાટ સંપ્રતિ જ હતો એમ કંબૂલ કરવું પડે. શિલાલેખોને એ રીતે જોવામાં આવે તો અશોક કરતાં સંપ્રતિના જીવન સાથે તે વધુ બંધનસત્તા જણાઈ આવે.

આર્ય ચંડુદ, આર્ય ભદ્રશુભ, આર્ય રક્ષિતસૂરિ અને આર્ય આપાદ અહીં પધાર્યા હતા. આર્ય કાલકસૂરિએ પોતાની સાધ્વી બેન સરસ્વતીનું અપહરણ કરનારા ગર્દભિલ રાજાને શાહી રાજાઓ દ્વારા પરાસ્ત કરાવી ઉત્તરજેનની ગાદી ઉપર બલભિન્ન-ભાતુભિન્નને બેસાડ્યા હતા; જે બંને ભાઇઓ વિક્રમાદિત્યના નામે જ્યાંતિ પામ્યા.^૩ એ પછી ઉત્તરજેનનું મહાકાલ મંદિર ફરીથી શૈવોના અધિકારમાં ગયું.

દશપુર (મંદસોર)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિ (વીર નિ. સં. ૫૨૨) અધ્યાપક વિંધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિત્યને ચાર અનુયોગમાં વિભાજિત કર્યું હતું. આર્ય રક્ષિતસૂરિના સમય સુધી વજ્રપરિધાન કારણ પ્રસંગે જ થતું હતું. તેમના સમય સુધી સાધુને એક જ પાત્ર રાખવાનો આદેશ હતો પરંતુ તેમણે વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે પાત્ર ઉપરાંત 'માત્રક' નાનું પાત્ર રાખવાની આજ્ઞા આપી.^૪ તેમના સમય સુધી સાધ્વીઓ સાધ્વીઓના પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત લેતી હતી પણ આર્ય રક્ષિતસૂરિ સાધ્વીઓનો એ અધિકાર રદ થયો. સાધુઓની માફક સાધ્વીઓને પણ સાધુઓ પાસે આલોચના લેવાનું ત્યારથી નહીં થયું.

આ ઉપરથી લાગે છે કે, આર્ય રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમણે જે બધાં પરિવર્તનો કર્યા તે આસામાન્ય સંયોગોને આધીન થઇને કર્યા હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી એટલું નહીં થાય છે કે આપ્તીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હાસ અને નવીન આચાર-પદ્ધતિનો પ્રારંભ શ્રીઆર્ય રક્ષિતસૂરિના શાસનમાં થવા માંડ્યો. એમના સમયે આ પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિ નવા સ્વરૂપે સજીવન બની.

એ પછી શુભ સમયમાં ઉદયગિરિ ઉપર શુભ સં. ૧૦૬માં શંકર મુનિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો શિલાલેખ મળી આવે છે અને તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી તારાપુરની વિ. સં. ૬૧૨ના સંવત્સરાળી પ્રતિમાનો લેખ જોવામાં આવે છે. વળી, ગ્વાલિયરના આમરાજ (નવમો સેકે) ને પ્રતિબોધ કરનાર બપ્પમદ્ધિ જેવા મહાવિદ્વાને આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર કરી કેટલેક સ્થળે જૈનમંદિરો બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આમરાજે ગ્વાલિયર,^૫ કનોજ,^૬ મથુરા વગેરે સ્થળે જિનમંદિરો બંધાવ્યાની અને કેટલેક સ્થળે મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની માહિતી 'પ્રભાવકથરિત' કાર આપે છે. એકંદરે મધ્યકાળમાં જૈનધર્મના પ્રસારની સામગ્રી બહુ જૂજ મળી આવે છે.

એ પછી લગભગ ૧૦-૧૧ મા સેક્રમાં માલવાના વિદ્યાપ્રિય રાજવીએ મુંજ અને લોજના સમયમાં જૈનાચાર્યો એ રાજવીઓની રાજસભામાં આવ્યાના પુરાવાઓ પ્રબંધ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. કવીશ્વર ધનપાલના ભાઈ શૈભન મુનિ, સૂરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ વગેરે આચાર્યોએ લોજની રાજસભામાં પોતાની વિદ્વતાનો પરચો બતાવી તેમની વાદસભાઓમાં વિજય મેળવ્યો હતો. વાદિવેતાલ શ્રીયાંતિસૂરિએ તો લોજ (વિ. સં. ૧૦૬ થી ૧૧૧) ની રાજસભા વચ્ચે ૮૪ વાદીઓ ઉપર વિજય મેળવી લોજરાજ તરફથી માલવાના ૮૪ લાખ રૂપિયા મેળવ્યા હતા. જેમાંના સાઠકભર જેટલા રૂપિયા તો તેમણે થરાદના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધાર માટે મોકલી આપ્યા હતા. આ ઉપરથી માલવામાં જૈનાચાર્યોએ રાજવીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડી જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો એ સમયે અહીંની મંદિરાવલીના જીર્ણોદ્ધારે પણ થવા લાગ્યા, અને નવીન મંદિરો બંધાવા પણ માંડ્યાં એટલું ઉપયુક્ત હકીકતોમાંથી જણાય છે. પરંતુ એ મંદિરો પાછળથી મુસ્લિમોના આક્રમણને ભોગ બન્યાં અને કેટલાંક જૈનમંદિરો મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યાં હોવાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

૩. "જૈન સત્ત્વ પ્રકાશ" વિક્રમાંકમાં 'સંવસર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય' સીકંક મારે લેખ.

૪. 'બવદાર ચૂર્ણ' ઉદ્દેશ—

૫. ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ બેસું શ્રીયદાવીર જિનનું મંદિર કરતી તેમાં લેખમય જિનપ્રતિમાની આપના કરી હતી.

૬. કનોજમાં ૧૦૧ હાથની બેઆધિવાળું જિનચિત્ર બનાવી ૧૮ ભાર સુવર્ણની પ્રતિમાને ઓગાપમદ્ધિરના હાથે પ્રતિષ્ઠિ કરાવી હતી.

૭. માલવાના ૧ લાખના ચુલ્લાના ૧૪ હજારનો બદલો (exchange) થતો હોવાથી એજે તે દિસાએ ૧૨૬૦૦૦૦ ચુલ્લે દેવાના રૂપિયા આપ્યા હતા.

ડો. હરિહર ત્રિવેદી પોતાના એક લેખમાં સાચું જ કહે છે કે—“મહામૂદ ગીઝનીના સમયથી તુગલકાળ સુધી સ્થૂલ રીતે ગણીએ તો અગિયારમીથી ચૌદમી શતાબ્દી સુધી દેશમાં જે આક્રમણો થયાં, તેમાં મકાનો અને દેવાલયોનો જે ધ્વંસ થયો તેમાં જૈનમંદિરોની સંખ્યા વધારે હતી. આ ચાર શતાબ્દીઓમાં અનેક જૈનમંદિરો ધરાશાયી થયાં; જેવાં કે—અમરોલ, સુજવાયા, ગ્વાલિયર, ચંદેરી, પૈથા, છાપેડા, દાહુર, સંધારા વગેરે.”

નેમાડના અલિરાજપુર, મથવાડ, વડદલા, સોરવા, કચારા, માલવર્ધ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટીપોળ, કાલીવેલ, છોટી હતવી, (ચાંદગઢ ક્ષણિયા)માં જિનાલયોનાં ખંડિરો પડેલાં છે. માલવર્ધના જિનાલયનું શિખર માત્ર બચેલું છે જ્યારે મંડપ અને નવચોકી તૂટેલી હાલતમાં છે. રીંગણોદમાં ૯ જિનમંદિરો હોવાના કારણે તે ‘નવવસહી’ નામે ઓળખાતાં હતાં. અત્યારનાં બે મંદિરો તો પાછલા સમયમાં બનાવેલાં છે, પરંતુ તેમાંની મૂર્તિઓ પ્રાચીન કાળની છે. રીંગણોદના જૂના ઉપાશ્રયમાં સં. ૧૨૯૬ નો લેખ આજે પણ મળી આવે છે.

ડો. હરિહર ત્રિવેદી માળવાનાં જૈન મંદિરોના નિર્માણ અને સ્થાપત્ય વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે :— “ખિલજી નરેશોના જમાનામાં સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો (શિલાલેખો) રચાયા. તેનો હવે ધીરે ધીરે પત્તો મળે છે. મંદસોર જિલ્લાના ખટવાડા ગામમાં આ વંશનો ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં અંકિત એક લેખ મળ્યો છે. તેમણે અનેક મહેલો કૂવા, વાવ વગેરે બનાવ્યાં; તેમાં ધાર, માંડવગઢ, સાદલપુર અને ઠીકરી વગેરેનાં નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. તે સમયમાં એક વિશેષતા એ હતી કે હિંદુ અને જૈન સમાજમાં પારસ્પરિક પ્રેમ અને સહિષ્ણુતાની વૃદ્ધિ થઈ અને તેના દ્વંદ્વસ્વરૂપે હિંદુ અને જૈન મંદિરો પાસે પાસે જ નિર્માણ થયાં. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો: સાદલપુર, તારાપુર, રોલી, નડેરી, સંધારા અને કેથુલી વગેરે.

“(સોળ શતાબ્દી....)માં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું, તેમાં પણ જૈન સ્થાપત્યકળાની જ છાપ વધારે નજર આવે છે.

“આવી રીતે ૧૫-૧૬ મી શતાબ્દી માળવાના જૈન મંદિરોનો પુનરુદ્ધારનો સમય સમજવો જોઈએ. આ સમયમાં અરધ, રાખેત્ર, ચંદેરી, રતલામ, રામપુરા ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં જે જિનમંદિરો બન્યાં તે કળાની દૃષ્ટિએ અનોખાં છે.

“કુકડેશ્વરનું પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર એક ચળૂતરા ઉપર બંધાયું છે અને તે પછી બનેલ કાંગરાઓથી સુશોભિત એક દ્વારવાળા પરકોટાથી ઘેરાયેલું છે. એના થાંભલા, શિખર, દાસા અને અન્ય સ્થાનો ઉપર જુદી જુદી બાતનાં તૈલચિત્રો શોભી રહ્યાં છે.”

આ પ્રમાણે મધ્યભારતનાં જૈન મંદિરોની સુંદરતા, અને જૈનોએ સ્થાપત્યકળાની કરેલી અભિવૃદ્ધિનું વર્ણન કરી આગળ જતાં તેમણે પોતાની તટસ્થવૃત્તિના પ્રતીક સમાન એ પણ જણાવ્યું છે કે—“અહીંનાં જૈન મંદિરોના ઉત્કર્ષમાં કેવળ આક્રમણકારી મુસ્લિમ શાસકો જ બાધક નહોતા પરંતુ સંકુચિત વિચારવાળા અને ધર્માન્ધ તથા અહંમન્ય બ્રાહ્મણોના મનમાં ‘હસ્તિના તાઙ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેજ્ઞેનમન્દિરમ્’ વાળી ભાવના પણ કામ કરી રહી હતી. એટલું જ નહિ; પોતાની આ કળાને જીવિત રાખવાના હેતુથી અમારા જૈન બંધુઓને કયાંય કયાંય સંઘર્ષ પણ કરવો પડ્યો, જેમકે મંદસોર જિલ્લાના કોઠડી નામના ગામમાં ‘રામમંદિર’ના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ છે. આ મંદિરની સ્થાપત્યકળા મધ્યકાળના જૈન મંદિરોના જેવી જ છે અને તેમાં સ્થાપેલી પ્રતિમાનું પૂરું નામ ‘જૈનભંજન રામ’ છે, જે કોઈ સમયે આ સ્થાન ઉપર ધર્મનિમિત્તે થયેલા સંગ્રામનું દ્યોતક છે.”

આ અવતરણો ઉપરથી પણ મધ્યકાલીન જૈન સ્થાપત્યકળાના વિકાસ-પ્રાસનો ખ્યાલ આવે છે અને માળવામાં ઐતિહાસિક કાળનાં મંદિરોનો ક્રમસર વિકાસ સ્પષ્ટ થાય છે.

મારવાડનાં મંદિરો પછી મેવાડનાં મંદિરોની નામાવલીના કોઠા આપેલા છે, પરંતુ મેવાડનો ઇતિહાસ મારવાડના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે જ જોડાયેલો હોવાથી ‘મારવાડની મંદિરોની’માં જ મેવાડનાં મંદિરોનો ઇતિહાસ આવી બંધ છે એટલે તેનું અમે અલગ વિવેચન કર્યું નથી. વળી, ગ્વાલિયર જેવાં મધ્યભારતનાં સ્થાનોનો ઉત્તર પ્રદેશના કોઠાઓમાં ઉલ્લેખ છે, છતાં તેવાં સ્થળો વિશે અમે અહીં જ નિર્દેશ કરેલા છે.

૧૬૯. લક્ષ્મણી

(કેડા નંબર : ૩૧૧૭)

માળવા અને નેમાડ પ્રાંતના નાકા ઉપર આવેલા અવિરાજપુરથી ૫ માઈલ દૂર લક્ષ્મણી નામનું તીર્થધામ જંગલમાં છે. દાહોદથી મોટર રસ્તે અવિરાજપુર અને ત્યાંથી બળદ ગાડી દ્વારા લક્ષ્મણી અવાય છે. દાહોદથી ૩૮ માઈલ દૂર ધ્યાનપુલામાં આ તીર્થ છે. અવિરાજપુરમાં બે જૈન મંદિરો છે અને ૧૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે.

જો કે આજ સુધી આ લક્ષ્મણી તીર્થને કોઇને પત્તો નહોતો. પણ ભૂગર્ભમાંથી ત્યારે ૧૪ જેટલી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી ત્યારથી ત્યાં શોધખોળ થવા માંડી, જેના પરિણામે પાંચથી સાત ઘરો સાથેનાં સાત જિનાલયો, એક ભવ્ય બાવન જિનાલય તેમજ બળે માઈલ ચોરસ ભૂમિ વિસ્તારમાં જિનમંદિરોના પહેલા સ્તંભો, પબાસણો, તોરણો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવ્યાં છે. આ અવશેષોથી જણાય છે કે આ તીર્થ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું પુરાતન હોવું જોઈએ.

જૈન સાહિત્યના ઉદ્દેશોથી જણાય છે કે, આ તીર્થ સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધી ભારે તહેજલાલી સોગવડું હતું. સં. ૧૪૨૭ના આગશર માસમાં નેમાડનાં જૈન તીર્થોની યાત્રા કરનાર શ્રીજય્યાનંદ સુનિ એક ‘પ્રવાસગીતિ’માં આ પ્રકારે કહે છે:—

“ માંડવનોવરિ સગસયા, પંચ લાગર વરા, વિસ દગ સિગારિ તારણ, મંડુરી દાદશ પરા ।

હથિની સગ લલમળીહર, ફક્સપ મુહજિગદરા, મેટિયા બળૂવ જળવળ, મુળિ જવાળંદ પવરા।।

લસલ તિપ સહસ વિ પગસય, પળસવસસ સગસયા, સય દગર્વિસ દુસહસિ સયલ, દુન્નિ સહસ કળગમયા ।

ગામ ગામિ મતિપાયાળ, ધમ્મમમ મુજાગગા, મુળિ જવાળંદ નિરક્લિયા સવલ સમળોપાસગા ॥ ”

આ અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે, પંદરમી શતાબ્દીમાં અહીં શ્રાવકોનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરળથી જિનાલયો હતાં.

વળી, પેઢા મંત્રીશ્વરના પુત્ર ગાંધીજીભાઈ માંડવગદથી શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો ત્યારે તેઓ લક્ષ્મણપુર આત્યા હતા; એવો ઉદ્દેશ ‘સુકૃતસાગર’માં કરેલો છે. મતલબ કે, સોળમી-શતાબ્દી સુધી આ સ્થાનને મહિમા જૈનોને લાગતો હતો. તે પછી આ તીર્થ ગાદશાહોના આક્રમણને ભોગ બન્યું હતું અને જૈન વસ્તી ઉઘાળો ભરી ગઈ હતી.

સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીમદ્ વિજયચત્રીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો, જેના પરિણામે અવિરાજપુરના નરેશ પૂર્વ-પશ્ચિમ ૫૧૧ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૬૧૧ ફીટ લાંબી-પહોળી જમીન શ્વેતાંબર જૈન સંઘને અર્પણ કરી અને તેમાં એક ત્રણ શિખરી વિશાળ જિનમંદિર, ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, બે દૂધા અને એક મુંદર બગીચો બનાવવામાં આવ્યો.

સં. ૧૬૬૪માં આંબ વિજયચત્રીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનો લ્હોંદાર કરાવ્યો અને તેમના જ હાથે જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

આ મંદિર ૧૫૦ x ૫૧ ફીટ લાંબુ-પહોળું છે અને અને તેની ઊંચાઈ ૩૫ ફીટ છે. અંદરનો મૂળગભારો ૨૬x૧૦ ફીટનો છે. ચાર માકીવાળો રંગમંડપ ચોરસ છે. તેના ઉપર છત છે અને ગભાશ ઉપર ત્રણ શિખરો છે, જેમાં વચ્ચું શિખર જૈન પદ્ધતિ સુચન છે અને બાહ્યનાં શિખરો શુંગજ આકારે બનેલાં છે. ગભારો ત્રણ દારનો છે.

વચ્ચા દારના મૂળનાયક શ્રીપદમજ્જશામીની પરિકર વિનાની ધવલ પાષાણની પ્રતિમા ૪૭ ઇંચની છે. પબાસણ ઉપર પ્રાચીન સમયનું કોતરકામ નજરે પડે છે અને તેના ઉપર “સં. ૧૦૨૩ ચર્વે યૌગમ્ય મુદિ સમન્વા” આટલો લેખ વચ્ચા છે બાકીના અક્ષરો ઘસાર્ધ ગયા છે.

મૂળનાયકની આસપાસ ધોનેમિનાથ પ્રત્ય અને શ્રીમદ્વિજનાય પ્રત્યની મૂર્તિઓ ઠર ઇંચની છે. જમણી તરફના

ગભારામાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ ૩૨ ઈંચની છે અને તેના ઉપર સંપ્રતિ કાળનાં ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે. ડાબી બાજુમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાન ગિરાજમાન છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની બે પ્રતિમાઓ બદામી રંગની ૧૩-૧૩ ઈંચની છે. આ ત્રણે શ્રીઆદિનાથપ્રભુની મૂર્તિઓ એક જ સમયે બનેલી અને પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જણાય છે. એક પ્રતિમા ઉપર નીચે મુજબ લેખ લેવાય છે:—

“ સંવત્ ૧૨૧૦ વર્ષે માઘ સુદિ ૫ સોમવાદને પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય મંત્રી ગોસલ તસ્ય ત્રિં મંત્રી ગંગદેવ તસ્ય પત્ની ગાંગદેવી તસ્યા: પુત્ર મંત્રી પદમ તસ્ય માર્યા ગોમતિદેવી તસ્ય પુત્ર મંં સંગાજીના પ્રતિષ્ઠિતં ॥ ”

આ શિલાલેખો ઉપરથી આ મૂર્તિઓ, અહીંનાં મંદિરો અને અહીંના જૈન સંઘની તત્કાલીન સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને અહીંનાં મંદિરોની પૂર્વકાલીન પરંપરાનું આમાંથી સૂચન મળે છે.

આવાં અનેક જૈન તીર્થો ભૂગર્ભમાં લખી ગયાં છે જેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે. આ તીર્થની માફક અલિરાજ-પુર, મથવાડ તેમજ નેમાડ રાજ્યના વડદલા, સોરવા, ક્યારા, માલવર્ધ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટી પોલ, કાલીવેલ, છોટી હતવી (ચાંદગઢ ક્ષેત્રમાં) વગેરે ગામમાં જિનાલયો અને મકાનોનાં અનેક વિશાળ ખંડિયેરો પડ્યાં છે જેને જોતાં એની પ્રાચીન આબાદીનું અનુમાન થઈ શકે છે. માલવર્ધના જિનાલયનો મંડપ અને નવચોટી તૂટેલી હાલતમાં પડેલાં છે. માત્ર શિખર જીર્ણ હાલતમાં બાકી રહ્યું છે; તેમાંની કોરણી-ધોરણી જોતાં દેલવાડાનાં જિનાલયો અને જિંચાઈમાં તારંગાના જિનાલયથી જરાયે ઓછાં જોતરે એમ નથી એવું જણાઈ આવે છે.^૧

સોળમી શતાબ્દી પછીના કોઈ ભયંકર વિપ્લવમાં આ મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં છે અને વસ્તી પણ ઘટવા માંડી છે એમ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જણાય છે.

૧૭૦. રતલામ

(કોઠા નંબર : ૩૧૩૧-૩૧૪૨)

રતલામ રાજ્યની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર રતલામ છે. સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર વસેલું આ નગર રત્નપુરી, રત્નલલામપુરી અને ધર્મપુરી નામે પણ ઓળખાય છે. આ નામોમાં જ અહીંના ધર્મશીલ જૈનોનો સંકેત નિર્દિષ્ટ હોય એમ જણાય છે. જૈન શ્વેતાંબરોનાં ૪૩૩ ઘરોમાં લગભગ ૧૨૦૦ જૈનોની અહીં વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૨ જૈન ધર્મશાળા અને ૨ પુસ્તક ભંડારો વિદ્યમાન છે. અહીં આવેલાં ૧૨ જૈન મંદિરો આ પ્રકારે છે:—

૧. કસ્ટમ ઓફિસની સામે શુજરાતી મંદિરના નામે ઓળખાતું શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. શુજરાતીઓએ બંધાવેલું આ મંદિર પચરંગી લાદી અને રંગીન કામથી સુશોભિત લાગે છે. મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ ૧૫ હાથ પ્રમાણની છે. બીજા ગભારામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ આદિ ભગવાનોની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સિવાય સમેતશિખર અને નેમિનાથ ભગવાનની જાનના વરઘોડાના ૨ પટ્ટો પણ સ્થાપન કરેલા છે.

ઉપર્યુક્ત મંદિરના ડાબા હાથ તરફ શુજરાતીઓની ધર્મશાળા છે.

૨. શેઠના બજારમાં યતિ ખૂબચંદ્રજીએ બંધાવેલું ઘર દેરાસર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ ૭ ઈંચની છે અને સં. ૧૭૦૧ માં તેની અંજનશલાકા કરેલી છે. મંદિરમાં વિ. સં. ૧૬૦૧ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

૩. મહેતાજીના વાસમાં કબીરજીના મંદિરથી ઓળખાતું શિખરબંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ જીંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે. મંદિરમાં શ્રીગૌતમસ્વામી, શ્રીવિજયાનંદસૂરિ અને શ્રીવીરવિજયજી મહારાજની આરસમૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૭૦૮ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

૧. વિસ્તાર માટે જુઓ : “ મેરી નેમાડયાત્રા ” લે. આ. શ્રીવિજયતીન્દ્રસૂરિ.

આ મંદિરની પાસે બે માળની ધર્મશાળામાં ૫૦ શ્રીમોલીવિશ્વચળને જ્ઞાનસંહાર છે.

૪. ધાવરિયા બનરમાં બાબાસાહેબના નામથી જોળખાતું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું બાવન જિનાલયયુક્ત શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની રૂપામવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે. તેમના આસન ઉપર સં. ૧૮૮૬ નો લેખ છે. મૂળનાયકની આસપાસ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામીની ૧૫ હાથ ઊંચી રૂપેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. મંદિરના પાછલા ભાગમાં દાદાજીની છત્રી છે. આ મંદિર બહારકગચ્છીય શ્રીકસ્તુરચંદ્રજીએ બંધાવ્યું છે. મંદિરના આગલા ભાગમાં ધર્મશાળા છે.
 ૫. ઉપયુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીપૂર્વ ગંભીરચંદ્રજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની ૧૫ હાથ પ્રમાણ પ્રતિમા વિરાજમાન છે, સિવાય ગૌતમસ્વામીની એક ધાતુમૂર્તિ પણ છે.
 ૬. એ જ ગભરમાં રૂઝરિયાના મંદિરથી જોળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની રૂપામવર્ણી પ્રતિમા ૧૫ હાથ ઊંચી છે અને તેની આસપાસ રહેલી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની બંને મૂર્તિઓ પણ ૧૫ હાથ ઊંચી છે. શીસથે સં. ૧૮૬૨ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવ્યું છે.
 ૭. ધાટી પર ખરતરગચ્છીય શ્રીલાલચંદ્રજી યતિએ બંધાવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની રૂપામવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે. આ મંદિરનો કેટલોક ભાગ જીર્ણોદ્યોગે ધરતેલો છે.
 ૮. ઉપયુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. શ્રીઅગરજી યતિએ આ મંદિર બંધાવેલું હોવાથી અગરજીના મંદિર તરીકે જોળખાય છે તેમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા ૨ હાથ ઊંચી છે. મંદિરની સામેના ચોકમાં ચોસુખી સમવસરજી છે, તેમાં ચાર દિશામાં એકેક મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે. આ સિવાય વીશવિહરમાન જિનપટ્ટ, નંદીશ્વર દીપપટ્ટ, સત્તરિયસ જિનપટ્ટ, ચૈવીશ યક્ષ-યક્ષિણી પટ્ટ વગેરે પટ્ટો આ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવેલું કહેવાય છે.
 ૯. એ જ ગભરમાં શ્રીમોલીલાલજીના મંદિરથી અને શ્રીમહિનાથ ભગવાનના નામે જોળખાતું શિખરબંધી મંદિર છે. અત્યાદે મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાન વિરાજમાન છે એટલે અગાઉ શ્રીમહિનાથ ભગવાન મૂળનાયક હશે એમ તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપરથી લાગે છે. મૂળનાયકની રૂપામવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે, અને બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૬૫૨ નો લેખ વિદ્યમાન છે.
- મંદિરની બહાર આવેલી એક છત્રીમાં સં. ૧૬૫૨ ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની ૫ શ્રીટ ઊંચી અને બીજી છત્રીમાં સં. ૧૭૦૧ ના લેખવાળી શ્રીમહાવીરપ્રભુની ૫ શ્રીટ ઊંચી તેમજ સં. ૧૮૬૩ ના લેખવાળી રૂપામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ૧ હાથ ઊંચી છે. જિનાલયની પાછળ બગીચો છે.
૧૦. હનુમાન કુંડીની પાછળ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આ મંદિર કરમચંદ્રજી યતિના મંદિરથી જોળખાય છે.
 ૧૧. તમાકુ બનરમાં તખ્તવાના કિનારે આવેલા વિશાળ બગીચામાં શ્રીચંદ્રપ્રભુનું શિખરબંધી મંદિર દિવાન બહાદુર રોક દેશરીચંદ્રજીએ સં. ૧૯૫૨ માં બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ સપરિકર છે અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક પ્રતિમા પ્રાચીન છે. મંદિરનો મંડપ વિશાળ છે અને પચ્ચડંગી લાલીઓથી ભૂમિકા જડેલી છે. આ મંદિરમાં મુખ્યની ગુરૂમૂર્તિ ૧ વિદ્યમાન છે.
 ૧૨. ઉપયુક્ત મંદિર પાસે ઠાટાવાળાની પેડીમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં પાનાની ૧ મૂર્તિ વિરાજમાન છે.

૧૭૧. બિખડોદ

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૫)

રતલામથી ૬ માઈલ અને સાગોદિયાથી પશ્ચિમ તરફ ૨૦ માઈલ દૂર બિખડોદ નામે ગામ છે. આ સ્થળે જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થ વિદ્યમાન છે. વિશાળ વંડામાં ૫ દેરાસરો યુક્ત સૌધશિખરી મંદિર સં. ૧૩૦૦ લગભગમાં બનેલું જણાય છે. આને શ્રીકેશરિયાનાથજીનું મંદિર પણ કહે છે.

મધ્યના મોટા જિનાલયમાં શ્રીઋષભદેવ લગવાનની ૧૧ હાથ મોટી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા વેળુની બનેલી છે, જેના ઉપર લેપ કરેલો છે, બહારના ભાગમાં શ્યામવર્ણી ૨ કાઉસગિયા પ્રતિમાઓ અને ૬ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બધીયે મૂર્તિઓ પ્રાચીન જણાય છે. પાછલા ભાગના ૨ દેરાસરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન અને આગલા ભાગના દેરાસરોમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામી વગેરેની શ્વેતવર્ણી જિનપ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ મંદિર પાસે એક ખંડિત કિલ્લો વિદ્યમાન છે. યાત્રીઓ માટે એક જૈન ધર્મશાળા છે. પ્રતિવર્ષ પોષ વદિ ૧૦ થી અમાવાસ્યા સુધી મેળો ભરાય છે. અહીં એક પણ જૈનની વસ્તી નથી.

૧૭૨. સાગોદિયા

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૬)

રતલામથી ૪ માઈલ દૂર સાગોદિયા નામે ગામ છે. આ ગામથી ૧ માઈલ દૂર જૈન શ્વેતાંબરોના તીર્થધામથી ખ્યાત એક શ્રીઋષભદેવ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૨ હાથ ઊંચી છે. બીજી નાની-મોટી ૭ પ્રતિમાઓ સાથે ૨ મૂર્તિઓ અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની છે.

મંદિરની પાસે યાત્રીઓ માટે ધર્મશાળા બનાવેલી છે. તેની પાસે નાનો બગીચો પણ છે. પ્રતિવર્ષ કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. આ સ્થળે જૈનોની વસ્તી નથી.

૧૭૩. સેમલિયા

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૮)

નામલી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર સેમલિયા નામે પ્રાચીન ગામ છે. અહીં ૬૦ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈન ધર્મશાળા, ૧ પુસ્તકલંકાર અને ૧ ચુંદર જિનમંદિર તીર્થરૂપ મનાય છે.

ત્રિશિખરી આ જિનમંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૩ હાથ ઊંચી વેળુની બનેલી છે. મૂળનાયકની બંને તરફ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીકુંથુનાથ લગવાનની ત્રણ-ત્રણ ફીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે, તેના ઉપર સં. ૧૫૪૩ ના લેખો વિદ્યમાન છે. લગભગ એ જ સમયમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે.

આ મંદિર કોણે, ક્યારે બંધાવ્યું એ જાણવાને કશું સાધન નથી, પરંતુ કિંવદંતી એવી છે કે, કોઇ સમર્થ યતિ. કોઇ સ્થળેથી આ મંદિરને ઉપાડી અહીં લઇ આવ્યા છે. આનો જીર્ણોદ્ધાર થતી વખતે પ્રાચીન ભાગને સમૂળો નષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ મંડપમાં પ્રાચીન સમયના માત્ર ૪ થાંભલાઓ વિદ્યમાન રહેલા છે એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, આ મંદિર ૧૨ મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નથી. અહીં ભાદરવા સુદિ ૨ ના દિવસે મેળો ભરાય છે.

૧૭૪. રીંગભૂમિ

(કોઠા નંબર : ૩૧૮૪-૩૧૮૫)

બવરા સ્ટેશનથી અગર ટોઢર સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે રીંગભૂમિ ગામ વસેલું છે. આનું પ્રાચીન નામ ઈંગલપુરપત્તન હતું એમ કહેવાય છે.

અહીં પ્રાચીન સમયમાં ૯ શિખરબાંધી મંદિર હતાં, જે ‘નવવસહી’ નામે પ્રસિદ્ધ હતાં. અત્યારે તેા એ મંદિરોના કોરલ્લીદાર પથ્થરો અને શિખર વગેરેનાં અવશેષો તેમજ મકાનો, વાવડીઓ અને બીજાં દેવાલયોના ખંદિયેરો છ માઈલના વિસ્તારવાળી જમીન ઉપર પથરાયેલાં પડ્યાં છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પ્રાચીન સમયમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જે ૩-૪ કોચ ભૂમિ ઉપર આબાદ હતું. અહીંનાં પ્રાચીન જૈન મંદિરોનું સમર્થન, મળી આવેલી પ્રાચીન મૂર્તિઓ ઉપરથી પણ મળે છે.

અહીંના ઝુંઝારપુરામાં આવેલા એક હજારમના મકાનના માટીના ઝોટલામાંથી સં. ૧૯૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ ભગવાન આદિની ૫ જિન મૂર્તિઓ અને ૧ પદાવતી દેવીની મૂર્તિઓ મળી આવી હતી.

આ મૂર્તિઓ માટે નવું જિનમંદિર બાંધવાનો વિચાર થતાં દેવાસના નરેશ સદાશિવરાવ પંધારે ગામની બહાર ઉત્તર દિશાનું વિશાળ મેદાન અર્પણ કર્યું, તે પછી શિખરબાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

૧. આ મંદિરમાં મૂળનાથક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી વેળુની બનેલી પ્રતિમા બિરાજમાન છે, જે ઉપયુક્ત મળી આવેલી પ્રતિમાઓ પૈકીની છે. તેની આસપાસ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી રવેતવર્ણી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. આ બધી મૂર્તિઓને સં. ૧૯૮૨ માં પદારાવવામાં આવી છે.

આ મૂર્તિઓ પૈકી શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૨૧૯ નો સ્પષ્ટ લેખ વિદ્યમાન છે અને બીજી મૂર્તિઓ પણ શિલ્પકળાએ તત્કાલીન સમયની છે.

વળી, અહીંના એક માટીના ઢગલામાંથી ઓચંદ્રપ્રભસ્વામીના ખરિત પરિકરનો નીચેનો ભાગ મળી આવ્યો છે તે સરકારી કચેરીમાં મુરસિત છે. એ અવશેષમાં વચ્ચે લક્ષ્મીદેવો, તેની બંને પડને હાથીઓ અને તે પછી ૨ દેવતાઓની મૂર્તિઓ કોરેલી છે. નીચેના ભાગમાં આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે:—

“ ॥ સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે ભાષાદાદિ ૯ રવો શ્રીમાલીય સાં છોદદાંગજ સાં વચ્છ માં હીરપુત્રેજ કેન્હા પાન્હા પાવાસા બાહિયેન શ્રીચંદ્રપ્રમીલે કારિતં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીચૈત્રકગચ્છે શ્રીગુણચંદ્રતુરિશાયૈઃ શ્રીરમિપ્રમમુરિમિઃ મદ્રમસ્તુ સંવત્ ॥ ”

૨. અહીં એક ઉપાશ્રય છે, જે ૮૦૦ વર્ષ જૂનો હોવાનું કહેવાય છે. એ હરીકતને શિલાલેખનું સમર્થન પણ મળે છે. આ ઉપાશ્રયમાં પથ્થરોથી બાંધેલું ભોંયડું છે, અને તેની નીચે બીજું ભોંયડું પણ છે. ઉપલા ભોંયડાના એક પાટલા ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્તીર્ણ છે:—

“ સંવત્ ૧૨૯૬ માઝ્યા દુગ્ધપંચમીપરિતઃ પુવ્વદત્ત સાં રતન જિનરૂપમૂરિ પ્રતિષ્ઠા કારિતા ॥ ”

—સં. ૧૨૬૬ માં પુત્રદત્ત અને રતન શેઠે આ ભોંયડું બનાવ્યું જેનો પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનરૂપમૂરિએ કરી.

આ ઉપાશ્રયના એક ભાગમાં ઘૂમટબાંધી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શ્રીમાલોએ બાંધાવેલું છે. આમાં મૂળનાથક સદસ્વદેવના પાર્શ્વનાથની ૧૧ હાથ ઊંચી રવેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

ઉપયુક્ત શિલાલેખીય સામગ્રી ઉપરથી સમજાય છે કે, ૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી અને ૧૫ મી શતાબ્દી સુધી મેઘાં જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં પરંતુ સુસ્તિમકાગમાં આ નગર આક્રમણને ભોગ બન્યું ત્યારે જિનાલયો નાશરોષ બન્યાં અને જૈન વસ્તી ઘટી ગઈ.

આને અહીં ૧૨૫ મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. ૨ ધર્મશાળાઓ અને ઉપયુક્ત ૨ જૈનમંદિરો માર વિદ્યમાન છે.

૧૭૫. મંદસોર

(કોઠા નંબર : ૩૧૮૮-૩૧૮૫)

મંદસોરનું પ્રાચીન નામ દશપુર. દશપુર એટલે દશ મહોદ્વાઓનું બનેલું નગર, જેમાં એકેક મહોદ્વા વિશાળ પુર-નગર જેવો હતો. જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયમાં સિંધુ-સૌવીર દેશના વીતભયપુરપત્તનના ઉદાયન રાજા પાસે અંદનનિર્મિત શ્રીમહાવીર ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પ્રતિમા જીવંતસ્વામીની હતી.^૧ ઉદાયન અને તેની પત્ની પ્રભાવતી એ પ્રતિમાની પૂજા કરતાં હતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી એ પ્રતિમાની પૂજા કરવાનું કામ દેવદત્તા નામની દાસીને સોંપવામાં આવ્યું. દેવદત્તા ઉત્તજેનીના રાજા ચંડપ્રદોતના ગ્રેમમાં પડી અને ચંડપ્રદોત એ પ્રતિમાના સ્થળે બીજી પ્રતિમા મૂકીને મૂળ પ્રતિમા લઇને નાઠો. આ ચોરીની ખબર પડતાં ઉદાયને દશ રાજાઓની સાથે તેનો પીછો કરી હરાવ્યો અને તેને પકડી લીધો. પાછા ફરતાં ચોમાસું બેસવાથી ઉદાયન રાજાએ જંગલમાં પડાવ નાખ્યો. સાથેના દશ રાજાઓ પણ માટીના કિટ્ટા ખાંધીને રહ્યા, એ ઉપરથી તેનું નામ 'દશપુર' પાડવામાં આવ્યું.^૨ ઉદાયન રાજા પોતે જૈન હોવાથી સાંવત્સરિક (પર્વપણા) પર્વના દિવસે ચંડપ્રદોતે ઉપવાસ કરવાથી પોતાનો સ્વધર્મ જાણીને તેને છોડી મૂક્યો. એ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિને ઉદાયન ઉપાડી શક્યો નહિ, આથી એ મૂર્તિને દશપુરમાં જિનમંદિર બંધાવી સ્થાપન કરવામાં આવી. એ પછી ચંડપ્રદોતે આ ગામ જિનમંદિરના નિભાવખર્ચ માટે અર્પણ કરી ઉત્તજેન ગયો. એ પછી એ મંદિર માટે ૧૨૦૦ ગામ ભેટ કરવામાં આવ્યાં હતાં.^૩ પાછળથી ચંડપ્રદોતે લાયલસ્વામી ગઢ વસાવી, તેમાં એક મોટું જિન મંદિર બંધાવી એ મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી.

કોઈ સમયે પશ્ચિમ માલવાની રાજધાની અહીં હતી અને માલવગણના પ્રધાન નગર તરીકે આની ખ્યાતિ હતી. સંભવતઃ વૈશાલીના વિનાશ વખતે જે લિચ્છવીગણ અહીં આવીને રહ્યો તે જ માલવગણ નામે ઓળખાયો હોય, એવી સંભાવના છે.

દશપુરનો સૌથી પહેલો શિલાલેખીય ઉલ્લેખ શકવંશીય નહપાન રાજાના નાશિકવાળા અભિલેખમાં મળે છે. જૈન ગ્રંથોમાં નહપાન ભૃગુકચ્છનો રાજા હતો એમ જણાવ્યું છે. ઇતિહાસમાં એનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દીનો પ્રારંભકાળ બતાવ્યો છે.

દશપુરમાં જીવંતસ્વામી પ્રતિમા હોવાનો જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપર્યુક્ત રાજા ઉદાયને પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ વિશે જ છે. એ મૂર્તિને પાછળથી વિદિશા ભેટમાં મૂકવામાં આવી. તેથી વિદિશામાં પણ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ હોવાનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથો કરે છે. આર્ય રક્ષિતસૂરિનો આ ભૂમિમાં વીર નિ. સં. ૫૨૨ માં જન્મ થયો હતો. તોષલીપુત્ર નામના જૈનાચાર્યે તેમને અહીં દીક્ષા આપી, જે દીક્ષા ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં શિષ્યનિષ્કેટિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આર્ય રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમને શાસનના કઠોર નિયમનો મંદ કરવા પડ્યો હતાં. તેમણે સમયની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ એક પાત્ર સાથે માત્રક (નાનું પાત્ર) રાખવાનો આદેશ કર્યો, સાધ્વીઓને આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ કર્યો અને અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી ધર્મકથાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ એ ચાર અનુયોગોને અલગ અલગ કર્યા.^૪

૧. તદા ય સામી જીવતિ, તાહે ગોસીસમં પઢિમં મહાહિમવંતાતો કરેતા ૧- સં. ૭૩૩માં શ્રીજિનદાસગણિએ રચેલી 'આવશ્યકચૂર્ણ'ની ૭૭૪ની નિર્ધુક્તિ ઉપરની ચૂર્ણ-૫૦ ૩૬૭-૪૦૧

૨. નિઢાલે ય સે અંકો કમો દાસીપતિઆ ઉદાયણરણ્ણો, પચ્છા ણિયયણગરં પહાવિઓ, પઢિમા નેચ્છઈ, અન્તરા વાસેણ ઉવદ્ધો ઠિઓ, તાહે ઉક્લંદમયેણ દસ વિ રાયણો ધૂલીપાગારે કરેતા ઠિયા.....તાહે તં દસપુરં જાય ૧-શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત 'આવશ્યક વૃત્તિ' ૫૦ ૨૯૯-૩૦૦

૩. પ્રવોતોડપિ વીતભયપ્રતિમાયે વિશુદ્ધવીઃ । શાસનેન દશપુરં દત્ત્વાડવન્તિપુરીમગાત્ ॥૬૦૪॥

અન્યેયુર્વિદિશાં ગત્વા, માયલખામિનામકમ્ । દેવકીયં પુરં ચક્રે, નાન્યથા વરણોદિતમ્ ॥૬૦૫॥

વિયુન્માલીકૃતાયે તુ, પ્રતિમાયે મહીપતિઃ । પ્રદદૌ દ્વાદશપ્રામસહસ્રાન્ શાસનેન સઃ ॥૬૦૬॥

—શ્રીહરિભદ્રસૂરિચિત-ત્રિપિણિશલાકાપુરુષ ચરિત-પર્વ-૧૦, સર્ગઃ ૨

૪. "આવશ્યક નિર્ધુક્તિ" ગાથાઃ ૨૩૨

આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું સુખ્ય સ્થાન દશપુર-મંદિરમાં હતું. મંદિરમાં જ વીર નિ. સં. ૫૬૨ માં આ ચાર અનુયોગોનો વિભાગ કર્યો તે 'ત્રીજી આગમ વાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આચરણિતસૂત્રિએ "અનુયોગદ્વારસૂત્ર" ની સંકલના પણ કરી હતી. આ હકીકત ઉપરથી જૈનોના કેંદ્રધામ તરીકે મંદિરોનું તત્કાલીન મહત્વ કેટલું હશે એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી.

આચરણિતસૂત્રિએ અહીંના તત્કાલીન રાજાને પ્રતિજ્ઞા કરી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. તેમનો સ્વર્ગવાસ સંભવતઃ દશપુરમાં જ વીર નિ. સં. ૫૬૭ માં થયો. વીર નિ. સં. ૫૮૪ વર્ષે સ્મૃષ્ટ કર્મ પ્રરૂપનાર સ્થવિર ગોપામાહિલથી અબદિક નામના સાતમા નિર્જીવના સિદ્ધાંતની સ્થાપના મંદિરમાં જ થઈ હતી.^૫

માંડવગઢના સંઘામ સોની મંત્રીએ અહીં એક જૈન મંદિર પંદરમી શતાબ્દીમાં બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આજે અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૬ ઉપાધ્યયો અને ૪ ધર્મશાળાઓ છે. કુલ ૮ મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. ખલચીપુરના શ્રીપાર્શ્વનાથના જૈન દેવળની ભીતમાં ચણેલી દ્વારપાળોની પ્રતિમા શુભકાલીન હોવાનું તજજ્ઞોનું મતવ્ય છે. અહીંના ખાનપુરા સદરબાજરમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર 'પદ્માવતીના દેરાસર' તરીકે ઓળખાય છે. આમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા વિદ્યમાન છે. અહીંના ટેકરલો તથા પ્રાચીન ખડિયેરાની શોધ કરવામાં આવે તો જૈનોના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રકરણનો કોયેરો ચલાનો સંભવ છે.

અહીંથી ૪ માઈલ દૂર આવેલ સોંદની ગામમાં યશોધર્મીએ રાપેલો કીર્તિસ્તંભ વિદ્યમાન છે.

દશાષ્ટપુર :

આ દશપુરની પાસે જ દશાષ્ટપુર નામે નગર હતું. દશાષ્ટપુરની ઉત્તર-પૂર્વમાં દશાષ્ટપુર નામે પર્વત હતો, જેનું બીજું નામ ગર્ભગ્રામ અથવા ઈદ્રપદ હતું. 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર'માં દશાષ્ટપુરનું વર્ણન છે. ચારે તરફ આવેલાં ગામોથી આ પર્વત ઘેરાયેલો હતો. ભગવાન મહાવીરે દશાષ્ટપુર રાજ્યને આ સ્થળે હીક્ષા આપી હતી. આર્ચ મહાગિરિએ આ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરી હતી. આજે આ તીર્થભૂમિ લોકોને અજ્ઞાત છે.

★

૧૭૬. મગસી

(કેડા નંબર : ૩૨૦૦)

મગસી રેલેશનથી ૭૫ ફીટીંગ દૂર મગસી નામે ગામ છે. આ તીર્થ કેટલું પ્રાચીન છે એ સંબંધે જાણવાને ઠાઈ સાધન નથી પરંતુ કહે છે કે આજે જે સ્થળે મંદિર છે તે સ્થાનેથી મળી આવેલા એક પ્રાચીન લોંચરામાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા નીકળી આવી હતી, તે મૂળ સ્થાને આજે આધારસ્ત્રોતો ચોતરો બનેલો છે અને એ જગા ઉપર વિશાળ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર કોણે બંધાવ્યું એ સંબંધે 'વીરવંશાવલી'નાર કહે છે—“સોની સંઘામે સં. ૧૪૭૨ માં મગસી પાર્શ્વનાથનો ગિર્ણપ્રાસાદ સ્થાપ્યો.” આ સંઘામ સોની વલિયાર દેશના લોકોના ગામના રહેવાસી હતા. તે માંડવગઢ ગયા અને વેપારથી સંપત્તિ ને કીર્તિ મેળવ્યાં. તેમની કુશળતા જ્ઞેર્ષ ગયામુદ્રીન બાદશાહે તેમને મંત્રી તરીકે નીમ્યા હતા. તેમણે અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં પોતાની સંપત્તિનો છુટે હાથે ઉપયોગ કર્યો હતો, જેના પરિણામે કેટલાક ગ્રંથબંધારો અને ૧ મગસીમાં પાર્શ્વનાથ, ૨ માંડવગઢમાં શ્રીમુખાર્શ્વનાથ, ૩ મંદિર, ૪ પ્રદ્યુ-મંદલ, ૫ સામલિયા, ૬ પાર, ૭ નગર, ૮ ખેડ, ૯ ચંદાઉલી વગેરેમાં મળીને કુલ ૧૭ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં.

સં. ૧૭૭૮ ના પોષ વદિ ૧૩ ના દિવસે નરસિંહદાસે આ તીર્થની યાત્રા કરી 'મગસીમંડન-પાર્શ્વનાથસ્તવન'ની રચના કરી છે. તેમાં આ મંદિર પ્રવેશબર આવકે બંધાવ્યાની હકીકત આપી છે.^૬

૫. દેવ ય લેખકેનિ પુષ્પવર્ધ પશ્વેનિ ॥—“આવસ્યનિયુક્તિ” ગાથા, ૨૩૭.

૬. જુઓ : “જૈન સપ્ત પ્રકાશ” વર્ગ : ૫, અંક : ૨.

હાટબજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક બાબુએ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ અને બીજી બાબુએ શ્રીનેમનાથ ભગવાનની શ્યામ મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરમાં બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દશમા સૈકાની છે ને બીજી મૂર્તિઓ ઉપર સં. ૧૫૪૨ ના લેખો વિદ્યમાન છે. મૂળ મંદિરની ચારે બાબુએ મળીને કુલ ૪૨ દેવકુલિકાઓ છે. મંદિરની આગળ એક ચૌમુખ દેવળ છે, તેની આગળ રાયણવૃક્ષ છે. દેરીમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પગલાં છે.

મંદિરની પાછળ આવેલા બગીચામાં પાંચ દેરીઓ છે, જેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન, શ્રીઅભયદેવસૂરિ અને દાદાજી વગેરેનાં પગલાં પધરાવેલાં છે. અહીં ૫૦ જૈનોની વસ્તી અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

૧૭૭. તાલનપુર

(કોઠા નંબર : ૩૨૨૫-૩૨૨૬)

દાહોઠ સ્ટેશનથી ૭૩ માઈલ અને કુકસીથી ૨૧ માઈલ દૂર તાલનપુર નામે પ્રાચીન તીર્થસ્થળ છે. એનું પ્રાચીન નામ તુંગિયાપત્તન અથવા તારણપુર. સોળમી શતાબ્દીના આરંભમાં અહીં સારી આળાદી હતી એથી જ શ્રીપરમદેવાયનું ચતુર્માસ અહીં થયું હતું અને તેમણે આ સ્થળે ‘શ્રીમહાવીર જિનશ્રાદ્ધકુલક’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો, તેની પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

“ સં. ૧૫૨૮ વર્ષે આશ્વિનસિતે ૫ તિથૌ તુંગિયાપત્તને લિખિતમિદં શ્રીમહાવીરજિનશ્રાદ્ધકુલકં પરમદેવાયેણ સ્વપરપટનાર્થમ્ ॥ ”

૧. સં. ૧૯૧૬ માં અહીંના એક ખેતરના ભોંયરામાંથી ૨૫ જિનપ્રતિમાઓ નીકળી હતી. કુકસી જૈનસંઘે સં. ૧૯૫૦ માં શિખરબંધી મંદિર બંધાવ્યું, જેમાં એ મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવી. આ પ્રતિમાઓ ઉપર લેખ નથી પરંતુ એની રચનાપદ્ધતિ ઉપરથી આ પ્રતિમાઓ વિક્રમની છઠ્ઠી-સાતમી શતાબ્દીની માલમ પડે છે. મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાન ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સ્વસ્તિ શ્રીપાર્શ્વજિનપ્રસાદાત્ સંવત્ ૧૦૨૨ વર્ષે માસે ફાલ્ગુને સુદિપક્ષે ૫ ગુરુવારે શ્રીમાન્ શ્રેષ્ઠિસુરાજરાજ્યે પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીવૃષ્ણ-મદિસૂરિભિઃ તુંગોવાપત્તને ॥ ”

૨. બીજી મંદિર શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી છે. સં. ૧૯૦૩ માં એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. મૂળનાયકની જમણી તરફથી ચોથી પ્રતિમાના આસન ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

“ સંવત્ ૬૧૨ વર્ષે શુભચૈત્રમાસે શુક્લે ચ પંચમ્યાં તિથૌ મૌમવાસરે શ્રીમંદપદુર્ગે મધ્યમાગે તારાપુરસ્થિતપાર્શ્વનાથપ્રાસાદે, ગગનચુંબી- (ત્રિ)શિખરે શ્રીચંદ્રપ્રભવિવસ્ય પ્રતિષ્ઠા કાર્યા પ્રતિષ્ઠાકર્તા ચ ધનકુવેર શાં ચંદ્રસિંહમ્ય માર્યા જમુનાપુત્રશ્રેયોર્થે પ્રૌ જગચ્ચંદ્રસૂરિભિઃ ॥ ”

આ શિલાલેખથી આ મૂર્તિ માંડવગઢની પાસેના તારાપુરની હોવાનું જણાય છે, જે તત્કાલીન જૈનોની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. અહીં કાર્તિકી ૧૫ અને ચૈત્રી ૧૫ ના રોજ મેળા ભરાય છે.

આ ગામની ચારે બાબુના ભૂમિપ્રદેશ ઉપર લગભગ બળે માઈલ સુધી જિનાલયો અને મકાનોના સુંદર નકસી-દાર પથ્થરો નીકળી આવે છે, જેનાથી આ સ્થળની પૂર્વકાલીન આળાદીનું અનુમાન કરી શકાય છે. અહીંની ગોખડા વાવડી અને તળાવનો ઘાટ એની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું ભાન કરાવી રહ્યો છે.

અહીં જૈનોનું એકે ઘર નથી, પણ ૨૧ માઈલ દૂર આવેલા કુકસીમાં ૩૫૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રયો અને ૨ ધર્મશાળા છે, એમાં ૬ જિનાલયો છે. તેમાંનું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૩૧૭ માં બંધાવેલું મનાય છે.

૧૭૮. આચરોદ

(કોઠા નંબર : ૩૨૫૨-૩૨૬૦)

આચરોદ કન્ભાનું મુખ્ય શહેર આચરોદ છે. આ શહેરના બે વિભાગો છે. એક જૂનું શહેર અને બીજું નવું શહેર. બંને વિભાગો એક બીજા સાથે મળી ગયેલા છે.

સં. ૧૩૩૯ના પોષ વદિ ૧૨ ને મંગળવારે ખચરોડ ગામમાં 'સંઘાચારભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આગ્યાની એક પ્રશસ્તિપુષ્પિકા મળે છે.^૧ આ પુષ્પિકામાં ઉલ્લેખેલ ખચરોડ ગામ એ જ આચરોદ હોવાનો સંભવ છે. બે એમ હોય તો આ ગામ ૧૪મા સેકા પહેલાંનું માની શકાય.

અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોનાં લગભગ ૧૮૫ ઘરો છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૩ પોષધથાગાઓ અને ૯ જિનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. શીતલામાતાના વાસમાં શ્રીમુવિધિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી પ્રાચીન મંદિર છે, જેનો સં. ૧૬૪૦માં શ્રીવિજય-રાજેન્દ્રસરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. મૂળનાથકની સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે અને તેની આજુબાજુએ શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે.
૨. કબડિયાના વાસમાં યતિ રામાજીનું ઘર-દેરાસર છે, જેનો સં. ૧૬૫૧માં આવિકા કસ્તુરબાઈએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૬૫૫માં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે, એ સમયે મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી પ્રતિમા વિરાજમાન કરેલી છે, તેની બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ ૧૫-૧૫ હાથ પ્રમાણની પ્રતિષ્ઠિત છે.
૩. મજાજીના વાસમાં યતિ ભોલીચંદજીએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે, મૂળનાથકની પ્રતિમા ૨ ફીટ ઊંચી છે. તેની બંને તરફની મૂર્તિઓ ૧-૧ ફીટની ઊંચી છે.
૪. ચોકાજીના વાસમાં યતિ રોડજીએ બંધાવેલું ઘર દેરાસર હતું, જેનો સં. ૧૬૫૧માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં શિખર-બંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાથક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨૨ ઇંચની મુંદર પ્રતિમા વિરાજમાન છે અને તેની બંને તરફ શ્રીમુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરની ૧૪-૧૪ ઇંચની પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.
૫. લીંબડાવાસમાં યતિ ભેરજીએ બંધાવેલા જિનાલયનો સં. ૧૬૬૬માં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેને શિખરબંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી પ્રતિમા વિરાજમાન છે ત્યારે તેની બંને તરફ શ્રીચંદ્રપ્રભ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ૧૫-૧૫ ફીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.
૬. બારીપુરામાં યતિ રામચંદ્રજીએ બંધાવેલું શિખરબંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાથક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨૫ ફીટ ઊંચી પ્રતિમા છે. તેની આસપાસ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ ૧૫-૧૫ ફીટ ઊંચી સ્વેતવર્ણી છે.
૭. વગરના નાકા પર યતિ શ્રીધર્મચંદજીએ બંધાવેલા ઘર દેરાસરનો સં. ૧૬૬૨માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં તેને શિખર-બંધી બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરની સં. ૧૬૭૪માં ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તેમાં મૂળનાથક શ્રીકૃષ્ણભદ્ર ભગવાનની ૩ ફીટ ઊંચી સ્થાપત્યવર્ણી પ્રતિમા વિરાજમાન છે. તેની એક તરફ શ્રીસંભવનાથની પાંચાણમથી સ્વેત પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ શ્રીમંત્રિનાથ ભગવાનની ધાનુપ્રતિમા ૧૫ ફીટ ઊંચી છે. મંડપમાં એક તરફ શ્રીપાર્શ્વ-નાથની ૩૫ ફીટ ઊંચી પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ ૩૫ ફીટની એક પ્રતિમા પધરાવેલી છે.
૮. જૂના શહેરમાં ભટ્ટેરા જેનોનું શ્રીકૃષ્ણભદ્ર ભગવાનનું ઘર દેરાસર પ્રાચીન છે. મૂળનાથકની ૧૫ હાથ ઊંચી મુંદર પ્રતિમા બદામી વર્ણની છે, તેના આસન ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત ૧૫૪૩ વર્ષે માસોત્તમમાસે અગદન મુદિ ૩ મોમવાર્સે શ્રીઆદિનાથકવિવેં કારાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ મંદિરવિગ્રહેન ન્યાચરોદ-વરને શુભં મયતુ ॥”

૯. ઉપર્યુક્ત મંદિરની પાસે જ માલવી જૈનોનું ઘર દેરાસર છે. જ્યારે આ જૂના શહેરમાં જૈનોની ખૂબ વસ્તી હતી ત્યારે સૌથી પહેલું આ મંદિર બાંધવામાં આવેલું. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. મૂળનાયક ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સંવત્ ૧૫૪૪ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૩ મંગલવાસરે મદ્યારક શ્રીજિનપ્રભસૂરિપ્રતિષ્ઠિતં શ્રીસ્વાચરોદવાસ્તવ્યમાલવીકંઘેન શ્રીપાર્શ્વનાથ-
વિંવં સ્થાપિતં ॥ ”

બળરમાં રાજધિલાસની પાસે શ્રીવિજયરાજેન્દ્રસૂરિનું સમાધિમંદિર છે. અહીંનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રીવિજય-
રાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશને આભારી છે.

૧૭૯. ઉજ્જૈન

(કોઠા નંબર : ૩૨૯૪-૩૨૯૩)

ભારતની સાત પુરાણી નગરીઓમાં ઉજ્જૈની એક મુખ્ય નગરી છે અને ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે વસેલી છે. એનું પ્રાચીન નામ અવંતિકા. પુષ્પકરંડિની અને વિશાળા એવાં પણ એનાં પુરાતન નામો મળે છે.

માલવાની પ્રાચીન રાજધાનીનું આ નગર દક્ષિણપથના મુખ્ય નગર તરીકે પંકાતું હતું. અહીંના બોધિકો જેમનો ઉલ્લેખ ‘મહાભારત’ અને જૈન ગ્રંથો કરે છે, તેઓ ઉજ્જૈનીના નિવાસીઓને ભગાડી લઈ જતા હતા. ચીની યાત્રી હુએનસાંગ જ્યારે માલવામાં આવ્યો ત્યારે માલવા વિધાનું કેન્દ્ર હતું. ઇ. સ. ની સાતમી-આઠમી શતાબ્દી સુધી માલવા અવંતિના નામે ઓળખાતો હતો. અવંતિને બદલે ઉજ્જૈન નામ કોણે પાડ્યું એ સંબંધે શ્રીદયાશંકર હંબે પોતાના “ભારતકે તીર્થ”માં આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“અવંતિકામાં રાજા સુધન્વા રાજ્ય કરતો હતો, તે જૈન ધર્માવલંબી હતો. તેના સમયમાં અવંતિકા એક વિશાળ નગરી હતી. તેણે આનું પ્રાચીન નામ પરિવર્તન કરીને ઉજ્જૈન નામ રાખ્યું, ત્યારથી આ નગર ઉજ્જૈન નામે વિખ્યાત થયું, રાજા સુધન્વાના સમયમાં આ નગર જૈનોનું એક પ્રધાન કેન્દ્ર બની ગયું હતું.”

ઉજ્જૈન શબ્દમાંથી જેવો જૈનત્વનો ગૂંજતો ધ્વનિ સંભળાય છે તેવો અવંતિ શબ્દમાંથી પણ ફલિત થાય છે. એ વિશે જણાવીએ તે પહેલાં એના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરીએ તોયે જૈનધર્મના કેન્દ્ર તરીકેની પરંપરાની સાબિતી મળી આવે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે ચંડપ્રલોત અહીંનો રાજા હતો, તે જૈનધર્મી હતો. તેણે રાજા ઉદાયન પાસેની જીવંત-સ્વામીની મૂર્તિને લઈ આવવા માટે તેને સ્થાને બીજી મૂર્તિ મૂકવા એક નવી ચંદનનિર્મિત મૂર્તિ બનાવી હતી. તે મૂર્તિ પાછળથી ઉજ્જૈનમાં જ હતી, જેની યાત્રા માટે લોકો આવતા હતા. કંઈક સમય પછી અશોકનો પુત્ર કુણાલ અહીંનો સુંબેદાર હતો. કુણાલ પછી તેનો પુત્ર સંપ્રતિ અહીંનો શાસક થયો, એના સમયમાં આર્ય સુહસ્તિસૂરિ જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા અહીં આવ્યા હતા. તેમણે સંપ્રતિને જૈનધર્મી બનાવ્યો. સંપ્રતિએ જૈનધર્મના વિકાસમાં ભારે ફાળો આપ્યો છે એની ઇતિહાસ શાખ પૂરે છે.^૧

આચાર્ય ચંડકુદ્ર, આ. ભદ્રશુભ, આર્ય રક્ષિતસૂરિ, આર્ય આષાઠ આદિ આચાર્યોએ અહીં વિહાર કરી જૈનધર્મના ઉપદેશની ધારા વહેતી રાખી હતી. એ પછી વિક્રમ સંવત્ની શરૂઆત પહેલાં આર્ય કાલકસૂરિએ ગર્દભિલ્લને સિંહાસનથી ઉતારીને તેના સ્થાને શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા હતા. એ પછી વિક્રમાદિત્યે અહીંનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિક્રમસંવ-

૧. અજગુહત્યાગમણં દટ્ટું સરણં ચ પુચ્છગાકરુણા । પાવયણમ્મિ ચ મત્તી, તો જાતો સંપત્તીરણ્ણો ॥—બૃહત્કલ્પભાષ્ય—ગાથા : ૩૨૭—
તેની ટીકામાં ક્ષેમકીર્તિ (વિ. સં. ૧૩૩૨) જણાવે છે કે—જીવન્તસ્વામિપ્રતિમાવન્દનાર્થમુજ્જિન્યામાર્યસુહસ્તિન આગમનમ્ ॥ બૃહત્કલ્પસૂત્ર,
ભાષ્ય, ભા. ૩, પૃ. ૯૧૭-૧૮.

ત્સરની પ્રવૃત્તિ શ્રીકાલકાચાચની સુકુપાનું જ ફળ હતું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર ચિકિત્સાદિત્યનું બિહુદ મેળવનાર રાજ્યની સલાહના એક વિદ્વદ્વેળ હતા.

આ નગરીની પ્રસિદ્ધિ આવી અનેક ઘટનાઓને આભારી છે પરંતુ વિશેષ ઉલ્લેખનીય ઘટના, જેના કારણે આ નગરી જૈન તીર્થ રૂપે ગણાઈ છે તે અવંતિસુકુમાલનું સ્મારક છે. આર્થ સુહસ્તિસ્મૃતિએ અહીંના અવંતિપાર્શ્વનાથ તીર્થની સ્થાપના કરી, જે વિશે જૈન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે હકીકત મળે છે:

• આર્થ સુહસ્તિસ્મૃતિ ઉત્તરેન આગ્યા ત્યારે બદા શેકાણીના પુત્ર અવંતિસુકુમાલે નલિનીગુપ્તમ વિમાનનું વર્ણન સાંભળ્યું ને તેને જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન થઈ આવ્યું. સૂરિજી પાસે પ્રતિજ્ઞા પામી તેમણે દીક્ષા લીધી પરંતુ સપ્તસામાચારીને ચિરકાળ પાળવાને અશક્તિમાન હોવાથી તેમણે શુદ્ધ પાસેથી અનશન કરવાની આજ્ઞા મેળવી. તેમણે જંગલમાં 'કંથારિકા કુકુંભ' પાસે અનશન લઈ તપશ્ચર્યા આદરી. કાષોત્સર્ગસ્થ આ ધ્યાની સુનિના શરીરને શિયાળિયાં ધીમે ધીમે ફાલી ખાઈ ગયાં.

આ કષ્ટણ ઘટનાથી વૈરાગ્ય પામી બદા માતા અને અવંતિસુકુમાલની બન્નીય રાણીઓ પૈત્રીની એક સગર્ભા હતી, તેને છોડીને ગર્ભાંતે દીક્ષા લીધી. સગર્ભા રાણીએ મહાકાલ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેણે શ્રીઆર્થ સુહસ્તિસ્મૃતિના ઉપદેશથી વીરનિર્વાણ સંવત્ ૨૫૦ લગભગમાં સિંધાના કાંઠે પિતાના સ્મારકરૂપે શ્રીઅવંતિપાર્શ્વનાથનું ગગનચુંગી વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું, જે 'મહાકાલ મંદિર'ના બીજા નામથી પણ જાણખાતું હતું. આ જૈન મંદિર પુષ્પમિત્રના સમયમાં મહાદેવના મંદિરમાં પરિવર્તન પામ્યું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે એ મંદિરમાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને તેમના ઉપદેશથી એ મંદિરનો ઇર્ષોદ્ધાર થયો.

આ ઘટનાને પ્રાચીન એવા શ્વેતાંતર આગમોથી લઈને જુહિઓ, ટીકાઓ, પ્રણધા અને કથાઓમાં થોડા ફેરફાર સાથે એકસરખો ઉલ્લેખ મળે છે. એ પ્રાચીન ગ્રંથો અને અદ્યતન સ્થિતિના અવલોકન સ્વરૂપ નુલનાત્મક દષ્ટિએ ડૉ. શાર્લોટ કાઉલે "વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ"માં 'જૈન સાહિત્ય ત્રીજા મહાકાલ મંદિર' શીર્ષક લેખમાં જે પ્રમાણે આવી ફલિતાર્થ ઘટાવે છે એના સાર અહીં આપવો ઉપયુક્ત ગણાયો.

પ્રાચીન એવા 'અધારમપ્રવૃણ' નામના જૈન ગ્રંથમાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે:—

"ઉત્તરેનયરીય, 'અવંતિનામેણ વિસ્મુઓ બાસી । પામોદગમનિવન્નો, મુમાળમજ્ઞમિ પર્ગતો ॥

તિમિ રયગીળ, સ્વદ્વો, મન્દ્રંકો કઠિયા ત્રિકદ્વંતો । સોમિ તદ્ સજગાળો, પઢિવળો ઉત્તમં અદ્વં ॥"

—ઉત્તરેનની નગરીમાં અવંતિ નામે વિખ્યાત પુરુષ હતો. તેણે સ્વમશનમાં એકાંત સ્થળે સમાધિમરણ અંગીકાર કર્યું. સ્થ શિયાળણીએ અવંતિને ત્રણ રાત્ર સુધી જૂંથી નાખીને ખાધો. આ પ્રમાણે બંધિત હોવા છતાં તેણે ઉત્તમાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો.

આ હકીકતના અનુસંધાનમાં 'મરણસમાધિપ્રવૃણ' માં ઉલ્લેખ છે કે—

"મગ્ગમિ જરમ મુદ્ધં, મુકુત્તમગ્ગપોદયં ચ દેવેદિં । અજ્ઞં મૈવર્ધં મા, તં ચ કુટંઠીસાદ્ધગં ॥"

—તેમના મરણ સમયે દેવતાઓએ ઉત્તમ કૂલ અને સુગંધિત પાત્રી વરસાવ્યું. આજે પણ તે ગંધવતી નદી અને કુટંઠીસરનું સ્થાન વિવિધ છે.

ઉપધુંજા ગંધવતી અને આ નામનો ઘાટ સિંધાના પ્રવાહની પૂર્વ દિશામાં અવંતી પાર્શ્વનાથના જૈન મંદિર પાસે આજે વિવિધ છે. આ ગ્રંથની 'જુહિ' માં જણાવ્યું છે કે—

"સોતં પુતો તય દેવવૃલ્લં કમોતિ, તં દ્ય્યાનિ મજ્ઞાદ્ધાલં જાતે । છોરેણ પર્માદ્ધિતં ॥"

—તેના પુત્રે ત્યાં દેવમંદિર બંધાવ્યું તે દરે મહાકાલ બની ગયું. અન્નપ્રાશનાઓએ તે શ્રદ્ધા કર્યું.

આ મહાકાલે બધાવેલા જિનમંદિરને એવેએ શ્રદ્ધા કર્યું ત્યારે ચિકિત્સાદિવના સમકાલીન સિદ્ધસેન દિવાકર

ત્યાં સ્થાપેલા શિવલિંગમાંથી એ રાજાની સમક્ષ શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને એ જૈન તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.^૨ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ માં રાજાએ આ મંદિરને કેટલાંક ગામો આપ્યાં ને તેનું શાસનપત્ર લખી આપ્યાની હકીકત આ રીતે આપી છે :—

“તતશ્ચ ગોહ્રદમણ્ડલે ચ સાંવદ્રાપ્રમૃતિપ્રામાણામેકોત્તરવિશતિ, ચિત્રકૂટમણ્ડલે વસાહપ્રમૃતિપ્રામાણાં ચતુરશીતિ, તથા ઘુંટારસી-પ્રમૃતિપ્રામાણાં ચતુર્વિશતિ, મોહલવાસકમણ્ડલે ર્હસરોહાપ્રમૃતિપ્રામાણાં પટ્પચ્ચાશતં શ્રીકુલુંગેશ્વર-ઋષભદેવાય શાસનેન સ્વનિઃશ્રેયસાર્થમદાત્ । તતઃ શાસનપટ્ટિકાં ‘શ્રીમદુજ્જયિન્યાં, સંવત્ ૧ ચૈત્ર સુદી ૧, ગુરૌ, માટદેશોયમહાક્ષપટલિકપરમાર્હતશ્વેતાન્વગોપસકન્નાલ્લગ્નગૌતમવ્રત-કાત્યાયનેન રાજાડલેસ્વયત્ ॥”

—એ પછી રાજાએ પોતાના કલ્યાણ માટે કુલુંગેશ્વર ઋષભદેવને શાસનદ્વારા ગોહ્રદમંડલમાં સાંખદા આદિ ૯૧ ગામો, ચિત્રકૂટમંડલમાં વસાહ આદિ ૮૪ ગામો, ઘુંટારસી આદિ ૨૪ ગામો અને મોહલવાસકમંડલમાં ઈસરોહા આદિ ૫૬ ગામો સમર્પણ કર્યાં. પછી રાજાએ શાસનપટ્ટિકા, ઉલ્લૈનમાં ચૈત્ર શુકલા પ્રદિપદા સંવત્ ૧ ગુરુવારના દિવસે ભાટદેશનિવાસી મહાક્ષપટલિક પરમશ્રાવક, સ્વેતાંબર મતના અનુયાયી પ્રાણ્યુ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયન દ્વારા લખાવી.

આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે પહેલી સદીમાં આ એક સ્વેતાંબર જૈનોનું મુખ્ય તીર્થધામ હતું.

પુરાણોમાં જણાવેલ ‘કુલુંગેશ્વર મહાદેવ’નું મંદિર આજે પણ ગંધવતી ઘાટના સિંહપુરી નામે પ્રસિદ્ધ સ્થળમાં છે. તે શિખરચુકત નાનું એક ચોરડાનું મંદિર છે. તેમાં દરવાજાથી લઈને સામેની ભીંત સુધી એક પંક્તિમાં ત્રણ લિંગ સ્થાપન કરેલાં છે. ડાબી દીવાલની ઉપર ખૂણામાં એક સાડા પાંચ ફીટ ઊંચો અને દોઢ ફૂટ પહોળો શિલાપટ્ટ ચોડેલો છે, જેના પર ઉછીણું નાની નાની મૂર્તિઓ ચોરાસીની સંખ્યામાં નથી અને એ મહાદેવની પણ નથી. ઉપરથી નીચે સુધી ગણતાં એ મૂર્તિઓની ૨૦-૨૧ પંક્તિઓ છે. શિલાપટ્ટને નીચેનો કિનારો જીર્ણ થઈ ગયો છે. સૌથી નીચેની પંક્તિ અથવા લેખ વગેરે વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. ઉપરની ૯ અને નીચેથી ઉપરની ૯ પંક્તિઓમાં ૯-૯ નાની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે, મધ્યની બે પંક્તિઓમાં માત્ર ૩-૪ મૂર્તિઓ છે, જેનાથી ઘેરાયેલી એક મોટી મૂર્તિ શિલાપટ્ટના કેંદ્રસ્થળમાં વિરાજે છે. આ મૂર્તિના માથે એક પાંચ-સાત ફૂલાવાળા સર્પની આકૃતિઓ જોવાય છે. આ રીતે મૂર્તિઓની સંખ્યા ૧૭૫ અથવા ૨૧ પંક્તિઓ હોય તો ૧૮૪ ગણાય. બધી પક્ષાસનાસીન અને શિલ્પશાસ્ત્રનુ નિયમ મુજબ સિદ્ધ અથવા તીર્થંકરની મૂર્તિઓ છે. મધ્યમાં રહેલી મોટી મૂર્તિ તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વ અથવા શ્રીપાર્શ્વનાથની જણાય છે.

આવા શિલાપટ્ટો જૈન મંદિરોમાં આજે પણ મળી આવે છે. આ શિલાપટ્ટને અવંતિસુકુમાલ મુનિના સમાધિસ્તૂપનો અવશેષ માનવામાં બીજા હરકત નથી.

વસ્તુતઃ ઈસ્વી. પૂર્વે કોઈ સમયમાં ગંધવતીની પાસે વર્તમાન સિંહપુરીમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનું સ્મારક મંદિર વિદ્યમાન હતું, જેમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનો સ્તૂપ અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રતિમા સ્થાપન કરી હતી. આસપાસ સ્મશાન ભૂમિ અને જંગલ હોવાથી જૈનોએ મૂર્તિની પૂજાસેવાની ઉપેક્ષા કરી. સ્તૂપ ખંડિત થયો અને મંદિર ઉત્ખન પડી રહ્યું. તેમાં હિંદુઓએ સ્મશાનના અધિષ્ઠાતાના ઉપલક્ષમાં એક લિંગ સ્થાપન કર્યું. તીર્થંકર પ્રતિમા હુમ થઈ ગઈ, મંદિર હિંદુમંદિર બન્યું. સ્થાનના આધારે તે કુડંગીસર અથવા કુડંગેશ્વર અથવા ગહન જંગલના ઈશ્વર એ નામે પ્રચલિત થયું. આ કુડંગેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં કોઈ એક ઉદાર વિચારવાળા વિક્રમાદિત્યની ઉપાધિ ધારણ કરનાર વિક્રમ કે શુભ સમ્રાટના સમયમાં અને તેમની ઉપસ્થિતિમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનું આગમન અને પ્રાચીન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનો પ્રાદુર્ભાવ—ચમત્કારિક રીતે કે પ્રાકૃતિક રીતે થયો. ઉક્ત પ્રતિમા કુલુંગેશ્વર પાર્શ્વનાથના નામે પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ને જૈન તીર્થનું કેંદ્ર બની, જેની ઉપાસના માટે કેટલાંક ગામ આપવામાં આવ્યાં. એ પછી ઉક્ત મંદિર હિંદુઓના હાથમાં આવ્યું ગયું.

શ્રીમાનતુંગસૂરિએ ઉલ્લૈનીના વૃદ્ધ ભોજને ‘લક્ષ્મીભરસ્તોત્ર’ની રચના દ્વારા ચમત્કૃત કર્યો હતો. વૃદ્ધ ભોજનો સમય વિક્રમનો સાતમો સૈકો મનાય છે.

વિદ્વત્પ્રમુખ પરમારવંશી મુંજ અને ભોજના સમય (૧૦-૧૧ મી સદી)માં જૈનાચાર્યોએ અહીં સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. ભોજના સમયમાં ચોલાન મુનિએ પોતાના ભાઈ કવીશ્વર ધનપાલને પરમાર્હત બનાવ્યો હતો, જૈન બન્યા પછી તેમણે 'તિલકમંજરી' વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી હતી. શ્રીચાંતિસૂરિએ તેનું સંશોધન કયુ હતું. તેમની જ પ્રાર્થનાથી ચાંતિસૂરિએ માલવામાં વિકાર કરી ભોજરાજાની સલાહા ૮૪ વાદીઓને છુટી લઇ ભોજરાજાને તેમને વાદિ-વેતાલનું ગિરૂદ આપ્યું હતું અને ભોજરાજાના તરફથી ચરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી રૂપિયા મેળવ્યા હતા. માલવાના ૧ લાખના શુભરાત દેશના ૧૫ હજાર યવા હોવાથી ભોજે તે હિસાબે ૧૨૬૦૦૦૦ ચૂર્ડ દેશના રૂપિયા ૧૧ ચાંતિસૂરિને અર્પણ કર્યા હતા, જેમાંથી ૧૨ લાખ ત્યાંના જૈન દેરાસરો માટે ખર્ચાવ્યા અને બાકીના ૬૦ હજાર ચરત નગરમાં મોકલાવ્યા અને તે રૂપિયાથી ચરતના આદિનાથના મંદિરમાં મૂળનાયકની કાળી બાલુમાં દેરી અને રથ કરાવ્યા હતા.

એ સમયમાં સુરાચાર્યે પણ ભોજરાજાની સલાહા વાદીઓને છુટા હતા. ભોજે બનાવેલા બ્યાકરણમાંથી તેમણે બહો બતાવીને માલવીય ધંડિતોની મરફરી કરી હતી. આથી ભોજ તેમના ઉપર ભારે ગુસ્સે થયો હતો અને તેમને સલાહમાં બોલાવી કઠોર દંડ કરવાનો હતો, પણ તે પહેલાં જ કવિ ધનપાલે તેમને શુભ રીતે માર્ગ દેખાડી શુભરાત પહેંચાડી દીધા હતા.

એ પછી પણ જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિકાર ચાલુ રાખ્યો હતો પરંતુ પાછળના કાળમાં ત્યાંથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી. એ પ્રાચીન કાળનું ઉત્તરજૈન હાલના ઉત્તરજૈનથી ૨ માઈલ દૂર હતું. આજે અહીં ૧૨૦૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા અને ૨૦ જેટલાં જૈન મંદિરો છે. તેમાં અવતિપાર્થનાથના મંદિરમાંની મૂર્તિ પ્રાચીન સમયની છે. તેના કારણે આજે પણ આ સ્થળ તીર્થરૂપે ગણાય છે.

★

૧૮૦. ભેલસા

(કોડા નંબર : ૩૩૦૬)

ભેલસા રોડેશનથી ૧ માઈલ દૂર ભેલસા નામે ગામ ભોપાલ રાજ્યમાં સાંચી પાસે આવેલું છે. આ ગામની પ્રાચીનતા અહીંથી મળી આવેલા ઘણા સ્તૂપોના અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે. ડૉ. ભાંડારકર ભેલસા-તામ્રપત્રને આધાર આપી વિદિયાને હાલના ભેલસા તરફે ઓળખાવે છે.^૧

જૈન સાહિત્યમાંથી આ હકીકતને સમર્થન કરતી વિગતો મળે છે તેના સાર એ છે કે, જૈનોના પ્રાચીન આર્ય ક્ષત્રિઓમાં ઉદ્દેવેભા દશાષ્ટ દેશની રાજધાનીનું નગર વિદિયા હતું. મહાકવિ કલિદાસે 'મેઘદૂત'માં એનું સમર્થન કયુ છે, ભરદ્વાજના શિલાલેખોમાંથી પણ વિદિયાને ઉલ્લેખ મળે છે. આ નગરી વિદિયા-વેત્રવતી (વેતવા) નદીના કાંઠે વસેલી હતી. તેમાં ભગવાન મહાવીરની ગોરવી અંદાજે બનાવેલી છવ્વંતસ્વામીની પ્રતિમા હોવાથી વિદિયા જૈન તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. આર્ય મહાગિરિ અને આર્યસુહસ્તિસૂરિ આ પ્રતિમાના દર્શન નિમિત્તે અહીં પધાર્યા હતા.

આ વિદિયાની પાસે જ ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ઉત્તરજૈનોના અંડપ્રયોતે ભાયલસ્વામી નામના વહ્નિકના નામ ઉપરથી ભાઈલસ્વામીપુર વસાવ્યું હતું. વિક્રમની ચોદમી સદીમાં થયેલા શ્રીભિનપ્રભસૂરિએ 'વિનિધતીર્થકદવ' (૫૦ ૮૬)માં ભગવાન મહાવીરના તીર્થનામોમાં ભાઈલસ્વામીગઢને ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે:—

‘માદ્ધસ્વામિગઢે દેવાધિદેવ : ।’

આ રીતે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા વિદિયામાં અને ભાઈલસ્વામીગઢમાં ઉલ્લેખવાનું કારણ એ સમભય છે, ભાઈલસ્વામીગઢ વિદિયાને એક ભાગ કે પુરુ હોય, અને વિદિયાના ભાઈલસ્વામીગઢમાં એ પ્રતિમા અધિષ્ઠિત દેવમંદિર હોવું જોઈએ.

૧. આ દક્ષીન એ વખતે માલવા અને સુરજાનનાં નાણાની બદલી (exchange) સ્વરૂપે છે.

૨. Dr. Bhandarkar, Progress Report, western cercle part II, P. 59.

ઉપર્યુક્ત જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ અહીં ક્યાંથી આવી અને તેનો મહિમા કેમ ગવાયો એ વિશે શ્રીજિનદાસ મહંતર ‘આવશ્યક ચૂર્ણિ’ (વિ. સં. ૭૩૩)માં, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ‘આવશ્યકવૃત્તિ’માં અને શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય ‘ત્રિષ્ટિ-શલાકાપુરુષચરિત’ પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧માં જે હકીકત જણાવે છે તેનો સાર આ છે.

વિદ્યુન્માલી નામના દેવે મહાહિમવંત પર્વતમાંથી ગોશીર્ષ ચંદન લાવી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ભરાવી હતી. એ પ્રતિમા ભાઈલસ્વામી નામના વણિકના હાથમાં આવી. એ વણિક પાસેથી વીતભયપત્તનના રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતીએ આ પ્રતિમાને પ્રાપ્ત કરી. પ્રભાવતી આ પ્રતિમાનું સદા પૂજન કરતી હતી. જ્યારે તે દેવલોક પામી ત્યારે તેની કુખ્જ દાસી દેવાનંદાને એ પ્રતિમાની પૂજા વગેરેની સારસંભાળનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

ભાગ્યયોગે સુવર્ણશુટિકાના પ્રયોગથી કુખ્જ દાસી રૂપવતી બની ગઈ અને ઉજ્જૈનીના રાજા ચંદ્રપ્રદ્યોત પર મુગ્ધ બની, તેની સાથે પરણવાની ઈચ્છા દર્શાવતો સંદેશ મોકલ્યો. ચંદ્રપ્રદ્યોતે તે વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી પ્રતિમા સાથે લઈને આવવાની શરત મૂકી. થયેલી ગોઠવણ અનુસાર ચંદ્રપ્રદ્યોત શ્રીખંડ વૃક્ષની તેના જેવી જ એક જીવંતસ્વામી પ્રતિમા બનાવી સાથે લાવ્યો અને તે મૂળ પ્રતિમાને બદલે મૂકીને દેવાનંદા સાથે નાહો પણ તરત જ ઉદાયનને તેની ખબર પડતાં તે પ્રદ્યોતની પાછળ પડ્યો. દશપુર પાસે ઉદાયન અને પ્રદ્યોત વચ્ચે યુદ્ધ થયું અને દશ રાજાઓની સહાયથી ઉદાયને પ્રદ્યોતને હરાવ્યો. ઉદાયને એ મૂળ પ્રતિમાને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ દેવતા તરફથી સૂચન મળ્યું કે, વીતભયપત્તનના પાંશુથી નાશ થવાનો હોવાથી એ પ્રતિમા ઉઠાવી શકાશે નહિ. વર્ષાકાળ નજીક આવતાં તેમણે જે સ્થળે છાવણી નાખી તે સ્થળે માટીનો કિલ્લો બંધાવી નગર વસાવ્યું; જેમાં ઉદાયન સાથે દશ રાજાઓ પણ રોકાયા. એ દશ રાજાઓ ઉપરથી એ નગરનું નામ દશપુર પડ્યું, જે હાલ મંદસોર નામે ઓળખાય છે. પછી તેા ઉદાયને પર્યુષણના સંવત્સરી ક્ષમાપનાના દિવસે જૈન ધર્માવલંબી પ્રદ્યોતને ક્ષમા આપી.

ઉદાયનના ગયા પછી પ્રદ્યોતે એ જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના પૂજન-અર્ચન માટે દાનપત્રથી દશપુર ગામ સમર્પણ કર્યું અને પછીથી વિદિશા આવીને તેણે ખાર હજાર ગામનું દાનપત્ર પણ લખી આપ્યું. પ્રદ્યોત અને દેવાનંદાએ એ મૂર્તિનું પૂજન કરવા માટે વિદિશાના શ્રીમંત વણિક ભાયલસ્વામીને એ પ્રતિમા આપી અને એ ભાયલસ્વામીના નામ ઉપરથી પ્રદ્યોતે ભાયલસ્વામીપુર વસાવી આપ્યું.^૩

સમ્રાટ સંપ્રતિના સમય સુધી આ પ્રતિમા વિદિશામાં જ હતી. અને તેની રથયાત્રા કાઢવામાં આવતી હતી. વિદિશામાં સંપ્રતિએ મહેલ બંધાવેલો હતો, જ્યાંથી તેણે આર્યસુહસ્તિસૂરિનાં દર્શન કર્યા પછી તેને જાતિસ્મરણ થયું હતું.^૪

‘આવશ્યક નિયુક્તિ’માં ઉલ્લેખ છે કે, આર્ય મહાગિરિ, આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને શ્રેષ્ઠી વસુભૂતિ પાટલીપુત્રથી વર્ધદિશ-વિદિશા, ઉજ્જૈની અને એલકરંચમાં રહેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના વંદનાર્થે આવ્યા હતા.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, વિદિશાની જેમ ઉજ્જૈનીમાં અને એલકરંચ-દશર્ણપુર-એરંચમાં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાઓ હતી.

‘બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ’માં^૫ ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્ય’ની ટીકામાં^૬ અને ‘વસુદેવહિંડી’^૭ માં ઉલ્લેખ છે કે ઉજ્જૈનીમાં જીવંત-સ્વામીની મૂર્તિના વંદન નિમિત્તે આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્યા સુવ્રતા નામનાં ગણિની આવ્યાં હતાં.

૩. “પ્રયોતોડપિ વીતમયપ્રતિમાયૈ વિશુદ્ધધીઃ । શાસનેન દશપુરં દત્ત્વાડવન્તિપુરીમગાત્ ॥૬૦૪॥
અન્યુદ્યુર્વિદિશાં ગત્વા ભાયલસ્વામિનામકમ્ । દેવકીયં પુરં ચક્રે નાન્યથા ઘરણોદિતમ્ ॥૬૦૫॥
વિદ્યુન્માલીકૃતાયૈ તુ પ્રતિમાયૈ મહીપતિઃ । પ્રદદૌ દ્વાદશગ્રામસહસ્રાન્ શાસનેન સઃ ॥૬૦૬॥”
૪. “અળયા આચરિયા વતીદિશં જિયપડિમં વંદિયા ગતા । તત્થ રહણુજાતે રણો ઘરં રહોવરિ અંચતિ । સંપતિરણ્ણા ભોલોયગણ્ણ અજ્જ-સુદ્ધત્થી દિદ્ધો । જાતીસરણં જાતં ॥” — ‘નિશીથચૂર્ણિ’
૫. “ઇતો ય અજ્જસુદ્ધત્થી ઉજ્જેણિં જિયસામિં વંદબો આગબો ॥ — ‘બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ’
૬. ‘જીવસ્વામિપ્રતિમાવંદનાર્થસુજ્ઞયિન્યામાર્યસુહસ્તિન આગમનમ્ ॥” — બૃહત્કલ્પસૂત્ર-ભાષ્યગાથા-૩૨૭૭ ઉપરની ટીકા, પુસ્તક : ૩, પૃ ૯૧૭-૧૮.
૭. “તતો સા આસાસિયા વીસલ્થા તેણ સત્થેણ સમં ઉજ્જેણિં વચ્ચદ્ધ । તેણ ચ સત્થેણ સમં બહુસિસ્સણિપરિવારં જિણવંયણસારપંરમથ્થા સુવ્વયા નામ ગણિણી જીવંતસામિવંદિયા ॥” — વસુદેવહિંડી, ભા. ૧, પૃ ૬૧.

આને આ ત્રણે સ્થાનોમાંથી કયાંઈ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ નથી, જેથી જીવંતસ્વામીની મૂર્તિરચના વિશે ખ્યાલ આવી શકે, પરંતુ હાલમાં જ વડોદરા પાસેના અકોટા ગામથી એક જીવંતસ્વામીના ઉત્કૃષ્ટવાળી પ્રતિમા મળી આવી છે, જે ઈ. સ. ના ૫૫૦ માં ભરાઈ હોવાનું અનુમાન કરતાં શ્રીઉમાકાંત શાહે 'જીવંતસ્વામી' ના ઇતિહાસ અને રચના વિશે ગવેષણા પૂર્વક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આપણી સામે રહેલો જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો આ નમૂનો ઉપયુક્ત મૂર્તિની રચના વિશે શાસ્ત્રીય પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે કે, જીવંતસ્વામીની મૂર્તિઓ રાજકુમારને યોગ્ય અલંકારોથી સુશોભિત બનાવવામાં આવતી, વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી મૂર્તિ અલંકાર સહિત હોવાનો પુરાવો શ્રીહિમચંદ્રસિં ('ત્રિપરિશિષ્ટાકાપુરુષચરિત' પર્વ : ૧૦, પૃ. ૧૪૬) આ પ્રકારે આપે છે:—

“વિદ્યુન્માલ્યપિ સત્યાજામુરતીકૃત્ય સત્ત્વર : । કત્રિયકુંડમામેડસ્માનપરયત્ પ્રતિમાસ્થિતાત્ ॥૩૮૧॥

ગાવા મહાદિમવતિ, ડિગ્વા ગોસોવૈચન્દ્ય । અસ્મન્મૂર્તિ સયાદ્યાં, સાલદ્વારં ચકાર સઃ ॥૩૮૦॥

શ્રીઉમાકાંત શાહે પોતાની હકીકતની શાસ્ત્રીય પરંપરા સિદ્ધ કરતાં ઉપયુક્ત વિદ્યુન્માલીકૃત જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૧ ની આસપાસ બની હોવાનું અનુમાન તારવ્યું છે.

આ રીતે પુરાતત્ત્વના પ્રત્યક્ષ પુરાવાનું શાસ્ત્રીય સમર્થન મેળવતી આ પરંપરાને જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સેક્રામાં બનેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો ઇતિહાસ જોનાના મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિશાસ્ત્ર રચનામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવે છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ.

આને અહીં ૧૦૫ જૈન સ્તેતાંબોનો વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને શ્રીગુણસુવતસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર વિદ્યમાન છે. આ મંદિર અહીંના શ્રીસથે સં. ૧૮૮૬ ભગવાન બંધાવેલું છે. તેમાં ૪ પાષાણની અને ૫ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે.

ઉદ્યોગાર : —

વિદિયા (બેલકા)થી ૪ માઈલ દૂર ઉદ્યોગારિ નામે પકોટી છે. તેમાં ૨૦ ગુફાઓ બનેલી છે. તે પૈકી પહેલી અને છેલી ગુફાઓ તો આજે પણ જૈન ગુફાઓ તરીકે ઓળખાય છે. વીસમી ગુફામાં આર્ય બદ્ધશાખાના ગુણ શંકર-બદ્ધે શુભ સંવત ૧૦૬ માં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો શિલાલેખ આ પ્રકારે મળી આવે છે:—

“ (૧) નમઃ સિદ્ધેન્ધ્યઃ ॥

શ્રીસંયુતાનાં ગુણતોયધીનાં, ગુણાન્વયાનાં સુપસત્તમાનાં । (૨) રાષ્ટ્રે કુલત્યાપિવિવદ્ધમાને, વડ્મિસુવૈર્વર્ણયેથ માસે ॥ સુકાર્તિકે ચહુલદિનેય વંચમે, (૩) ગુદાગુલે સ્ફુટવિકારકાંટકામિમાં । નિતદિયો જિવનવાપાર્શ્વસંસિકાં, તિનાકૃતિ શમદમવાન (૪) ચૌક્રત્ ॥ બાન્ધાર્યમદ્રાવયમપૂર્ણય, શિષ્યો દાસાર્યકુલોદ્ભવસ્ય । બાન્ધાર્યગો (૫) શર્મમુનેસ્તુતોસ્તુ, પદ્માવતાશ્રવતેર્મંદસ્ય ॥ પૌરજિયસ્ય વિપુત્રમાનિરસસંપિટ (૬) સ્થેયમિવિશ્રુતો સુવિ । સ્વલંબ્યા શંકરાનામશન્દિતો, વિશાનવુલે યતિમાર્ગમાશ્વિતઃ ॥ (૭) સ ઉચારાનાં સદસો કુરુણાં, ઉદગદિસાદેશવરે પ્રમુતઃ । (૮) ક્ષયાલ કર્મોરિગણસ્ય ધીમાન્, યદત્ત ઉપયં તદપાસસર્ગર્જ ॥ ”

—બ્રહ્માર્યશાખા અને બ્રહ્માર્યકુલમાં આર્ય ગોશર્મ યથા; જે પદ્માવત અશ્વસૈન્યના માલિક, મહાસુભટ, સુદવીર, શત્રુને હંકાવનાર, રેકિલા અને જનસમૂહમાં માન્ય હતા. તેમના પુત્ર તેમજ શિષ્ય ગુણ શંકરે આ ગુફામાં શુભ-સંવત ૧૦૬ માં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી.

રથાવતર્ગિરિ : કુજરાવતર્ગિરિ :

વિદિયા (બેલકા)ની પાસે રથાવતર્ અને કુજરાવતર્ નામના બે પર્વતો એક બીજાને નજીક છે. જોનાના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા રથાવતર્ગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુજરા-

૮. “જૈન સત્ત્વ પ્રમાણ” પર્વ : ૧૭, અંક : ૫-૬.

૯. ફોટો—‘ગુપ્ત અભિજ્ઞેય’ પૃ. ૨૫૦.

વર્ત પર્વત ઉપર વજ્રસ્વામીનું નિર્વાણ વિ. સં. ૧૧૪ માં થયું, એથી એ પર્વત પણ તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. ‘મહાભારતમાં’માં રથાવત્ અને ‘રામાયણ’માં કુંજરાવર્તગિરિનો ઉલ્લેખ છે.

★

૧૮૧. અમીઝરા

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૯)

મહુ સ્ટેશનથી ૫૦ માઈલ દૂર ગ્વાલિયર રાજ્યના જિલ્લાનું અમીઝરા નામે કચ્છાતી શહેર છે. અગાઉ અહીં રાઠોડોનું રાજ્ય હતું ત્યારે એ કુંદનપુર નામે ઓળખાતું રાજધાનીનું નગર હતું. રાઠોડોના સમયનો કિલ્લો આજે ખડિયેર હાલ-તમાં વિદ્યમાન છે. જ્યારે અંગ્રેજોએ અહીં છાવણી નાખી ત્યારે અહીંના રાઠોડ રાજ્યે તેને ણાળી નાખી આથી અંગ્રેજોએ એ રાજાના આખાએ કુટુંબને મારી નાખ્યું અને કુંદનપુરને બેહાલ બનાવી મૂક્યું. એ પછી આ શહેર સિંધિયા નરેશના કબજામાં આવતાં ફરીથી આબાદ થયું અને તેનું મૂળ નામ અમીઝરા કાયમ રાખવામાં આવ્યું. આ નામ અહીંના જૈન મંદિરમાં રહેલી અમીઝરા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું છે.

આજે અહીં ૧૨ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાગ્રય અને ૧ જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. શહેરની મધ્યમાં આવેલા આ શિખરખંધી મંદિરમાં મૂળનાયક અમીઝરા પાર્શ્વનાથની શ્વેતવર્ણી ૩ હાથની ઊંચી પ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત્ ૧૫૪૮ માઘકૃષ્ણે તૃતીયાતિથૌ મૌમવાસરે શ્રીપાર્શ્વનાથચિંત્વં પ્રતિષ્ઠિતં પ્રતિષ્ઠાકર્તા શ્રીવિજયસોમસૂરિભિઃ(રિઃ) શ્રીકુંદન-પુરનગરે શ્રીરત્નુ ॥”

આ મંદિરમાં એક લોચકું છે તે ૩૬ હાથ ચોરસ પ્રમાણનું છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે આ સ્થળ તીર્થરૂપ ગણાય છે.

★

૧૮૨. ભોપાવર

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૮)

મેઘનગર સ્ટેશનથી વાહનમાર્ગે ૪૦ માઈલ દૂર રાજગઢ છે અને ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ૫ માઈલ દૂર ભોપા-વર નામનું જૈન તીર્થધામ મધ્યભારતમાં આવેલું છે. મહી નદીના કાંઠા ઉપર જ આ ગામ વસ્યું છે. આ ભોપાવરને કેટલાક પ્રાચીન કાળનું ‘ભોજકટ નગર’ માને છે પણ એ સાચું નથી. મુનિરાજ શ્રીજંખૂવિજયજી પોતાના ‘ભોજકટ’ શીર્ષક લેખમાં ‘ભોજકટ’નું સ્થાન નિશ્ચિત કરતાં આ પ્રમાણે જણાવે છે:—“એટલું નક્કી જ છે કે ભોજકટ વિદર્ભનું પાટનગર હોવાથી વિદર્ભ દેશ કે જે અત્યારે વરાડના નામથી ઓળખાય છે તેમાં જ ભોજકટનું સ્થાન હોવું જોઈએ.... માળવામાં રાજગઢની દક્ષિણે પાંચ માઈલ દૂર આવેલા ‘ભોપાવર’ તીર્થને કિંવા કચ્છમાં આવેલા ભુજ પ્રદેશને ભોજ-કટ માનવામાં આવે તેનો કશો અર્થ નથી કેમકે તે વિદર્ભની બહાર છે ... વરાડમાં ઉમરાવતીથી પશ્ચિમે આઠ માઈલ દૂર ભાતકુલી નામે (લગભગ ૨૦/૪૦ પૂર્વ રેખાંશ ઉપર) એક પ્રાચીન ગામ છે. અહીં પ્રાચીન કિલ્લો પણ છે. વરાડના લોકો આ ગામને જ ‘ભોજકટ’ માને છે. અહીં રુકિમનું એક મંદિર પણ છે. તેથી પણ આ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. વળી, કુંડિનપુરથી^૨ પણ આ ગામ લગભગ ૩૭ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી. એટલે રુકિમ કૃષ્ણ સાથે લડવા માટે કુંડિનપુરથી

૧. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૧૦.

૨. એજન : વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૬-૧૦-૧૯૦૮

નીકળીને આટલે દૂર આબો હોય અને પછી પરાજય થવાને લીધે પોતાને ગામ કુડિનપુર પાછો ન ફરતાં ત્યાં જ ભોજકટ નગર વસાવીને રહ્યો હોય એ સર્વથા બનવાલોગ છે.” આના પુરાવામાં તેમણે એક તાલિપત્રનો ઉતારો પણ આપ્યો છે.

આ હકીકતથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે ભોપાવર એ પ્રાચીન ભોજકટ નથી, અલબત્ત, ભોપાવર પ્રાચીન સ્થળ હોય એમાં સંકેહ નથી, કેમકે ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં અવશેષો અહીંથી મળી આવે છે અને તેથી આ સ્થળને નિષ્કૃષ્ટ કરવો સંશોધનની દૃષ્ટિએ જરૂરી બને છે.

ભોપાવરમાં આજે તો જૈનોનું એક ઘર નથી પણ લગભગ ૭૫ વર્ષો પહેલાં અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હોવાનું કહેવાય છે. અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા અને ૧ જૈન મંદિર છે.

અહીં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર શિખરબાંધી વિશાળ કૌટુંબિક મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ૧૨ ફીટ ઊંચી, બલ્ચ અને તેજસ્વી છે. બંને હાથ નીચે દેવીઓની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયકની બંને બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે, જ્યારે બહારના ભાગમાં શ્રીશીલભાઈ ભગવાનની પ્રતિમા હાલમાં જ કરવામાં આવી છે. ઉપરના ભાગમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. ઉપરાંત, શ્રીગૌતમસ્વામી શ્રીજંબુસ્વામી અને શ્રીચાતુર્મારામજી મહારાજની મૂર્તિઓ પણ તેમાં વિદ્યમાન છે.

સભામંડપ અને શિખરમાં કાચનું કામ હંમણું જ કરવામાં આવ્યું છે તેથી આખું જ મંદિર મનોહર લાગે છે

દેરાસરની નીચેના ભાગમાં પ્રાચીનકાળનું જૈન મંદિર દટાયેલું હોય એમ એના દેખાતા શિખરભાગ ઉપરથી જાણ મળે છે. આ ઉપરથી પણ આ તીર્થ પ્રાચીન હોવાની ખાતરી થાય છે. વિદ્વાનોએ આ વિશે શોધ કરવાની જરૂર છે.

માગસર વદિ ૧૦ ના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. એમાં આવતા હરેક વર્ણના લોકો આ મંદિરની મૂર્તિને ‘ખમ્બુદેવ’ ને નામે ઓળખે છે અને ભક્તિભાવથી નેવેલ ચડાવે છે.

★

૧૮૩. માંડવગઢ

(કોશ નંબર : ૩૩૪)

મહુ ક્ષેત્રની પાંચ માર્ગ દૂર માંડવગઢ નામે તીર્થસ્થળ છે. પ્રકૃતિને પરમપ્રિય માલવાનો અતિપ્રાચીન અને હજારો વર્ષો માંડવગઢ કોણે બંધાવ્યો એ વિશેની જુદી જુદી કથાઓ પ્રચલિત છે. મહુ નામના હુદારને પારસમણિ મળ્યો અને તે દ્વારા તેણે લોહામાંથી સોનું બનાવવા માંડ્યું ત્યારે તેના રક્ષણ માટે આ કિલ્લો બંધાવ્યો વસ્તુતઃ માળવાના કોઇ સમર્થ રાજાએ પરદેશીઓનાં આક્રમણ ખાળવા આ સ્થળે મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો હશે. આ કિલ્લાનો આકાર માંડવાની માફક હોવાથી તેનું નામ માંડવગઢ પડ્યું હોય એ બનવાલોગ છે. આ કિલ્લો ભારતવર્ષમાં અજોડ, બમ્બ અને અજેય દુર્ગ તરીકે નામાંકિત છે. ફિરસ્તા કહે છે—“ બચાવ ગણતરીએ તો માંડવગઢ જગતભરમાં વધુમાં વધુ અજાયબ કિલ્લો છે.” એ કિલ્લાને દશ સિંહદાર ને ચાર ગુપ્તદાર હતાં. કિલ્લામાં જળાશયો, ખેતરો, મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, મહેલો, રમણીય ઈમારતો અને બગીચા હતા, દરિયાની સપાટીથી એક હજાર હાથ ઊંચે આવેલો ને ૪૪ માર્ગલિના વિસ્તારને પોતામાં સમાવી દે એવા સુંદર સ્થળનું આકર્ષણ કોને ન હોય! એથી જ પ્રતીકાર, પરમાર, સોલંકી, સુરિવંશ અને મરાઠાઓએ તેના ઉપર અધિકાર કર્યો હતો.

નવમી ચતુષ્ઠી પહેલાં તેના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી તોપણ કોનોજના પ્રતીકારોના સમયમાં તેનું ભાગ ખીલી બેઠ્યું હોય એમ જણાય છે.

ધારના વિદ્યાપ્રેમી રાજા જોજરાજે (ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૫) માંડવમાં એક સંસ્કૃત વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. તેમની ચતુષ્ઠીમાં માંડવગઢ એના ઉત્તર જોજર્જની ચરમ સીમા પર હુંડી. એ સમયે અહીં સાત લાખની વસ્તી હતી.

ઈ. સ. ની તેરમી સદીના મધ્યભાગમાં જ્યારે જયવર્મદેવ અથવા જયસિંહ (તૃતીય) રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો મંત્રી પૃથ્વીધર(પેથડ) શ્રાવક બાહોશ સેનાપતિ, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને ચારિત્રસંપન્ન પુરુષવર હતો. તેણે રાજ્યને ઉન્નત બનાવવામાં અગ્રણી ભાગ ભજવ્યો હતો. તેની ધાકથી કોઈ દુશ્મન માંડવગઢનું નામ લઈ શકતો નહોતો. એ જેવો રાજનીતિજ્ઞ હતો તેવો જ ધર્મશીલ હતો. એના સમયમાં માંડવગઢમાં ૩૦૦ જિનમંદિરો હતાં. એ પ્રત્યેક મંદિર ઉપર પેથડશાહે સોનાના કળશ ચડાવ્યા હતા, તેમજ અઢાર લાખ રૂપિયા ખર્ચીને ‘શત્રુજયાવતાર’ નામે ૭૨ જિનાલયવાળું ભવ્ય નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેણે ભવ્ય સંઘો કાઢ્યા તેમાં પણ અઢળક સંપત્તિ વાપરી હતી. ૭૨ હજારનું દ્રવ્ય વાપરી આખા નગરને શણગારી મહોત્સવપૂર્વક શ્રીધર્મઘોષસૂરિનો માંડવગઢમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરી ઝોંકારપુર, તારાપુર, દર્ભાવતી (ડભોઈ), ધારાનગરી, નાગપુર (નાગોર), વડોદરા, કરોડા, ચંદ્રાવતી, ચિતોડ, ચાંરપ, ઈન્દ્રપુર (ઈંદોર), વામનસ્થલી (વથલી), જયપુર, ઉલ્લૈન, બલધર, (બલોર), પ્રતિષ્ઠાનપુર (પૈઠણ), વર્ધમાનનગર (વઢવાણ), હસ્તિનાપુર, જુહુર્દુર્ગ (જૂનાગઢ), ધવલપુર (ધોળકા) દેવગિરિ (દોલતાબાદ) વગેરે ૮૪ ગામોમાં તેણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. સાત સરસ્વતીભંડારો પણ સ્થાપન કરાવ્યા હતા. તેનું વસ્ત્ર માથે ઓઢવાથી રોગીઓના રોગો પણ તેના બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવે કેટલેક પ્રસંગે નાબૂદ થયા હતા, એવી સાત્ત્વિક વૃત્તિનું તેજ એનામાં હતું.

પૃથ્વીધર પછી માંડવગઢના મંત્રીપદે તેનો પુત્ર ઝાંઝણ આવ્યો. એ પણ પિતા જેવો જ પરાક્રમમાં અજોડ હતો. કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હોવા ઉપરાંત ધર્મવીર હતો. સં. ૧૩૪૯માં કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે તેણે શત્રુજયનો ભવ્ય સંઘ કાઢ્યો હતો. કરોડમાં સાત માળનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. ઝાંઝણના છ પુત્રો-ચાહડ, બાહડ, દેહડ, પક્કસિંહ, આદ્ધરાજ અને પહુ રાજ્યમાં મંત્રીપદે અને ઊંચા અધિકારપદે હતા. તેમણે સ્થાપત્ય અને સાહિત્યમાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. એકંદરે ઝાંઝણના વંશજોએ સં. ૧૪૯૨ સુધી એટલે હોશંગ બાદશાહના સમય સુધી અધિકારો ભોગવ્યા હતા.

દરમિયાન સં. ૧૩૦૫માં અદલાઉદ્દીન ખિલજીએ આ ગઢ પર અધિકાર કર્યો અને તે પછી હોશંગ બાદશાહ અને તેના સાળા મહમ્મુદ ખિલજી (સં. ૧૪૯૨-૧૫૨૫) એ માંડવને સંસ્કૃતિ, શિલ્પકળા, વૈભવ અને શક્તિનું સુંદર કેંદ્ર બનાવી દીધું. તેમના દિવાન ચંદાશાહ નામે શ્રેષ્ઠી હતા. તેમણે રાજકીય ગૌરવ સાથે જૈનધર્મની મહત્તા પણ વધારી હતી. તેમણે ચાર લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ૭૨ જિનમંદિરો અને ૩૬ દીવાદાંડીઓ બંધાવી હતી.

તેમના જ સમયમાં મંડન નામના વિદ્વાન શ્રેષ્ઠી ઉપમંત્રી હતા. તેમણે ‘મંડન’ શબ્દાન્તવાળા ભિન્ન ભિન્ન વિષયના કેટલાયે ગ્રંથો લખેલા આજે ઉપલબ્ધ છે. જેવા કે-૧ સારસ્વત મંડન, ૨ કાવ્યમંડન, ૩ ચંપૂમંડન, ૪ કાદંબરીમંડન, ૫ ચંદ્રવિજય, ૬ અલંકારમંડન, ૭ શૃંગારમંડન, ૮ સંગીતમંડન, ૯ ઉપસર્ગમંડન. આ સિવાય ‘કવિકલ્પદ્રુમ સ્કંધ’ અને ‘પ્રાસાદમંડન’ ગ્રંથો પણ એમના રચેલા કહેવાય છે.

આ સમયમાં ઓશવાલ શ્રેષ્ઠી સંગ્રામસિંહ સોની બળનચીના અધિકારપદે હતા. તેમણે મહમ્મુદ ખિલજીને રાણા કુંભા અને દક્ષિણમાં નિઝામ સાથે થયેલા સંગ્રામમાં મદદ કરી યશઃકીર્તિ અપાવી હતી. રાણા કુંભા ઉપર મેળવેલા વિજયની યાદગીરીમાં તેણે માંડવગઢમાં સાત માળનું ‘કીર્તિમંદિર’ બંધાવ્યું હતું. સંગ્રામસિંહ કેવળ રાજદારી પુરુષ નહોતા, પરંતુ તેઓ નામાંકિત વિદ્વાન પણ હતા. તેમણે સં. ૧૫૦૨ માં ‘બુદ્ધિસાગર’ નામનો અતિઉપયોગી ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમણે આઠ હજાર સુવર્ણ મહોરોનો વ્યય કરી જુદા જુદા સ્થળે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા અને સુવર્ણક્ષિરે આગમો લખાવ્યાં હતાં, તેથી રાજાએ તેમનું રાજદરબારમાં સન્માન કર્યું હતું.

મહમ્મદ ખિલજી પછી તેનો પુત્ર ગયાસુદ્દીન બાદશાહ (સં. ૧૫૨૫-૧૫૫૬) માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના દિવાનપદે શ્રેષ્ઠી જીવણ અને મેઘરાજ નામના જૈન ઓશવાળો હતા અને ઉપમંત્રી ગોપાલ નામે શ્રાવક હતો. ગોપાલ જબરો તિરંદાજ હોવા સાથે ધર્મવીર શ્રેષ્ઠી હતો. તેણે માંડવગઢથી તારાપુર જતાં રસ્તામાં સૂર્યકુંડ સં. ૧૫૪૨ ના માગશર સુદિ ૭ને રવિવારે બંધાવ્યો હતો તથા સં. ૧૫૫૧ના વૈશાખ સુદિ ૬ને શુક્રવારે તારાપુરમાં એક જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, તેમાં સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પધરાવી હતી. તે કુંડ અને મંદિર આજે પણ શિલાલેખ સાથે મૌજુદ છે.^૧

૧. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ : ૩, અંક ૧-૩.

એ સમયમાં શ્રેષ્ઠી જાણકારોએ એક લાખ દ્રવ્ય ખર્ચીને શ્રીમુખતિસાધુસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ કરાવ્યો હતો અને શ્રીઆદિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી એ પાંચ પ્રભુનાં વિશાળ જિનાલયો માંડવગઢમાં બાંધી ૧૧ લાખ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો. તેમણે ૧૧ ચેર સુવર્ણની અને ૨૨ ચેર રૂપાની પ્રતિમા બનાવી હતી. ઉદારતા અને સંપત્તિના કારણે તેઓ 'શ્રીમાલભૂપાલ' અને 'લઘુશાંતિભદ્ર'ના બિરુદોથી યજ્ઞાતા હતા. ગયાસુદીન બાદશાહ તેમને પોતાના ભાઈ જેટલું માન આપતો હતો.

સં. ૧૫૬૮ની એક હાથપોથીની પ્રચલિતમાં જણાવ્યું છે કે-મેઘરાજ શ્રેષ્ઠીએ અહીં કિલ્લા ઉપર જિંદગી મંદિર બાંધી, તેમાં વિશાળ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.^૨

એ પછી નાસિરુદીન ખિલજી (સં. ૧૫૫૬-૧૫૬૭) ના મંત્રી તરીકે મુંજરાજ અને મુંજરાજ નામના જૈન શ્રેષ્ઠીઓ હતા. એમના સમયમાં ગઢાશાહ અને ભેંસાશાહ નામના વણિક શ્રેષ્ઠીઓએ ધોળકાના વેપારીઓ ઉપર એક પ્રસંગે એવી છાપ પાડી કે જેથી તેમને 'શાહ' પદ છોડી દેવાનું કબજીલું પડ્યું. માંડવગઢમાં આવે પથ્થર એ દાનવીરોની મહેલોનો બની છે. તેમની હવેલી આગળ ૧૪૦૦ સ્કેટિકનાં બિંબો ભંડાર્યાની વાત આવે પથ્થર સંભળાય છે.

સં. ૧૬૭૪માં બાદશાહ જહાંગીર માંડવગઢ આવ્યો અને વિજયદેવસૂરિની તપશ્ચર્યાથી સુગંધ બની જઈ તેમને 'જહાંગીરી મહાતપા'નું બિરુદ આપ્યું હતું.

આ સિવાય શેઠ જોડાશાહ અને બીજા અનેક શ્રેષ્ઠીઓએ રાજકીય અને સામાજિક કાર્યો કરી ભારે ખર્ચાત મેળવી હતી.

આ રીતે માંડવગઢ જ્યારે ઉત્તરિના શિખરે હતું ત્યારે ૩૦૦ જિનમંદિરો અને એક લાખ જૈનોનાં ઘરોની વસ્તી હતી, જેમાં સાત લાખ જૈનો વસતા હતા. એ બધામાં એવો સંપ હતો કે દોઢ નવો જૈન ત્યાં વસવા માટે આવતો ત્યારે તેને ઘર દીક સુવર્ણમંદોર અને એક ઈંટ આપતી જેથી એક જ દિવસમાં પોતાને રહેવાનું સુંદર મકાન અને લક્ષ્યાધિપતિ બની જતો. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે માંડવગઢમાં લક્ષ્યાધિપતિઓએ સંપત્તિ દોઢ જૈન વસતો નહોતો.

“માંડવગઢનો રાજ્યો, નામે કેવ સુપાસઃ જયભ કલે જિન સમરતાં, પહોંચે મનની આશ.”

કનીશ્વર જયભદ્રાસનું આ પદ માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વનાથના પ્રસિદ્ધ તીર્થ તરીકે ગણાયું છે, તે આવે તો માત્ર સ્મરણરૂપ બની રહ્યું છે. આજે એ મંદિર કે બિંબોના પત્તો નથી. માંડવગઢની એક શ્રીસુપાર્શ્વનાથની ધાતુમૂર્તિ પુરકાનપુરના મંદિરમાં છે. તે સંભવ છે કે, આ પદમાં સ્મરણ કરેલા સુપાર્શ્વનાથની હોય.

આજે માત્ર એક ચાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મંદિર નીચા ધાટનું અને રમણીય છે. ભમતીની રચના સુંદર છે. તેમાં ગોખલના આકારની દેરીઓ છે. તેમાંથી મૂર્તિઓ ઉત્થાપન કરી લીધેલી હોય એમાં ચિન્હો જણાય છે. મંદિરમાં એક મોટું બોયટું છે પરંતુ તેમાં જિતરણું સુરેકલ છે. જિતરાનરને ઉપદ્રવ થાય એમ કહેવાય છે. મંદિર પ્રાચીન હોવાથી ભીંતો વજોરેમાં ફાટી પડી ગઈ છે. મૂળનાથકની પદાસનામીન મૂર્તિ ધાતુની છે. તેની જિઆર્ડ રજા ઈંચ છે. માંડવગઢના વિધ્વંસ બાદ સં. ૧૮૫૨ સુધી આ મૂર્તિનો પત્તો નહોતો. આ મૂર્તિ એક ભીંતને હાથ આવતાં ત્યાંના શાવકોએ તેની પાસેથી ચેળથીને સં. ૧૮૬૬માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તેના ઉપર સં. ૧૯૪૭નો સંશ્રામ સોનીના વંશજોએ બરાચાનો લેખ છે, તે આ પ્રકારે છે—

“સં ૧૫૪૭ મહામુદિ ૧૨ રવો શ્રોમંઢણસોમોજાનોય શ્રેષ્ઠી અર્જુનમુત એ ૦ ગોવલ્લમાયાં લખું.....મુત પારિય માંઢગમાયાં ચત્રિકા લીકો સો.....માંડગજમાયાં દત્વા વિદ્વાદે દિં ૦ માંઢગજોદે પુત ૨ સો ૦ ટોડમઢ સોની કળાદાસ પુત્રી વાદ હપાઈ પરીવાસ ॥”

ઉપરુક્ત મંદિરની સામે એક રસ્તો લાલ મહેલ તરફ જાય છે તે માર્ગે બે ફર્શાંગ પર રસ્તાની ડાબી બાજુએ એક ખરિયેર મકાન નજરે પડે છે તે અસલ જૈન મંદિર હોવાનું સૂચવે છે. મૂળગભારો, સભામંડપ, ધૂમટ અને

ભમતી વગેરે ખંડિત અવસ્થામાં છે. એની આસપાસ વિશાળ ચોક છે. તેમાં મૂર્તિ નથી પરંતુ મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનાં ચિહ્નો છે.

માંડવગઢથી એકાદ માઈલ દૂર મલિક મુગિસની એક મસ્જિદ છે. તેમાં થોડા ફરફાર સિવાય થાંભલા વગેરે બધાં નિશાનો જૈન મંદિરનાં જણાય છે. બીજાં બીજાંમસ્જિદ વગેરે મકાનો પણ મુસ્લિમકાળમાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં હોય એવાં પ્રમાણો મળે છે.

તેરમા સૈકાથી લઈને સત્તરમા સૈકાની માંડવગઢના શ્રેષ્ઠીઓએ ભરાવેલી મૂર્તિઓ માંડવગઢ અને બીજે સ્થાને આજે પણ મોજુદ છે.

ચડતી પછી પડતીના અચલ નિયમનું ભાન કરાવતું આ માંડવગઢ પોતાના ઉજ્જવળ ચથોદેહે ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં અક્ષર બનેલું છે.

તારાપુર :

માંડવગઢથી ૨ માઈલ દૂર તારાપુર નામનો દરવાજો છે. ત્યાંથી ૨૫-૩ ગાઉ દૂર તારાપુર નામે ગામ છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ વિષમ છે. સીધો પહાડ ઊતરીને ત્યાં જવાય છે. ત્યાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર છે. અત્યારે એ મંદિરમાં મૂર્તિ નથી પણ મંદિર સાબુત ઊભું છે. તારાપુરના મંદિરની જૂનામાં જૂની પ્રતિમા આજે કુકસી પાસેના તાલનપુરના જિન-મંદિરમાં છે, તેના ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ અને 'તાલનપુર' ના વર્ણનમાં નોંધ્યો છે.

મંદિરની બારશાખમાં તીર્થંકરની મંગળમૂર્તિ અને કળશ-કુંભ વગેરે ચિહ્નો મોજુદ છે. મૂળગભારાને ત્રણ દ્વાર છે. તેમાં લાલ પાષાણની વેદી છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ બે ગોખો તોરણોથી અલંકૃત છે. રંગમંડપ ૧૮×૧૮ ફીટનો સમચોરસ છે. શુંબજમાં લાલ પાષાણની બાર નૃત્યપૂતળીઓ ચોલે છે. બીજી કોરણી પણ મનોહર છે. મંદિરના બહારના ભાગમાં ઓટલા છે. તેના ઉપરના ભાગમાં ગોખ છે, તેમાં પૂર્વ તરફના ગોખમાં સિદ્ધચક્ર, સમવસરણ આદિની રચના શ્યામ પાષાણમાં કરેલી છે. ગયાસુદીન બાદશાહના મંત્રી ગોપાલે આ મંદિર સં. ૧૫૫૧માં બંધાવ્યા સંબંધી લેખ મંદિરમાં હયાત છે.

૧૮૪. ધાર

(કોડા નંબર : ૩૩૪૪-૩૩૪૫)

મહુ સ્ટેશનથી ૩૬ માઈલ દૂર ધાર નામે નગર છે. પ્રાચીન કાળની ધારા નગરી એ જ આજનું ધાર છે. આ નગરી ક્યાર વસી એ વિશે 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં ઉલ્લેખ છે કે-અગ્નિવેતાલ નામનો વ્યંતર દેવ કાશ્મીરની ઉજ્જૈનીમાં આવ્યો અને ધારા નામની ગણિકાના મોહમાં ફસાયો, એ સમયે ઉજ્જૈનીના રાજાએ કોઈની પાસેથી પુરાણકાલીન લંકાનું વર્ણન સાંભળી એવું ફરમાન બહાર પાડ્યું કે જે કોઈ લંકાનું હુબહૂ ચિત્રપટ્ટ બનાવી આપે તેને મોંમાળ્યું ધનામ આપવામાં આવશે. ધારા ગણિકાએ અગ્નિવેતાલની સહાયથી એ ચિત્રપટ્ટ બનાવી રાજાને બતાવ્યું ત્યારે રાજાએ પ્રસન્ન થઈ ઇચ્છિત વરદાન માગવા સૂચવ્યું. ધારાએ જણાવ્યું કે, 'મારા નામે નવી નગરી વસાવવામાં આવે.' આ ઉપરથી રાજાએ એ ગણિકાના નામ ઉપરથી તેના ચિત્રપટ્ટના આધારે ધારાનગરી વસાવી.

આ હકીકતમાં સત્યાંશ કેટલો છે એ જાણવું મુશ્કેલ છે. શ્રીનંદકિશોર દ્વિવેદીએ 'ધારરાજ્યકા ઇતિહાસ'માં જણાવ્યું છે કે, પંવાર વૈરિસિંહ બીજાએ સને ૯૧૪ થી ૯૪૧ની વચ્ચે શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારાથી મારી ભગાડ્યા અને નવું નગર વસાવ્યું, જેનું નામ ધારાનગરી પાડવામાં આવ્યું.

ધારાનગરી પ્રાચીન છે અને પંવાર રાજાએ વસાવેલી છે એમાં શંકા નથી. માલવાના પરાક્રમી અને સંસ્કાર-પ્રિય મુંજ અને ભોજની અહીં રાજધાની હતી. ધનપાલ જેવા પ્રખર પંડિતોથી આ રાજાઓની રાજસભા અજેય ગણાતી. એ જ ધનપાલે બનાવેલા ગ્રંથો આજે જૈન સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથોરૂપે પ્રશંસા પામ્યા છે. ભોજના સમયે

કેટલાક લેનાચાર્યો અહીં આવીને રહેતા. કેટલાક અચોની રચના ઉપરથી પણ એ હકીકત ક્લિત થાય છે. સૂરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ આદિ વિદ્વાનોએ ધારાની રાજ્યભાને છતી હતી. અને ૧૩૧૦માં જયસિંહ ચોથા મુખી પરમારોની અહીં ગાલી હતી અને તે પછી આ રાજ્ય મોગલ સત્તા નીચે આવ્યું એમ ઇતિહાસથી જણાય છે. અને ૧૩૨૫માં મહમદ તઘલુએ અહીંની એક નાની પહાડી ઉપર દિરંગ બંધાવેલો છે.

મુસ્લિમ હકુમતમાં ધારામાં કેટલાંયે પ્રાચીન હિંદુ અને જૈન મંદિરોને ખરિત કરવામાં આવ્યાં કે મસ્જિદમાં ફેરવી દેવામાં આવ્યાં. મોજરાએ બંધાવેલું સંસ્કૃત વિદ્યાલય, જેના પધ્યરોમાં અનેક ઉપયોગી ગ્રંથો ઉરરીજી કરવામાં આવ્યા હતા, તેને ઘસી નાખી આખાંયે વિદ્યાલયને મસ્જિદમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યું છે. આ મસ્જિદમાં આજે પણ બે સ્તંભો ઉપર રાજા ઉદયાદિત્યના સમયે સર્પાકારે વ્યાકરણ ગ્રંથને ફેરી દાઢવામાં આવ્યો હતો તે મુરક્ષિત રહી ગયેલો છે.

અહીં અને ૧૪૦૫માં બંધાવેલી લાટ મસ્જિદ છે, તેમાં જૈન મંદિરોનાં ચિત્રો લેવાય છે. આ મસ્જિદમાં બે મંદિરોના પર્યટક કામમાં લીધા હોય એમ જણાય છે. બીજી મસ્જિદોમાં પણ જૈન ચિત્રો હોવાનું કહેવાય છે.

એ પછી મુસ્લિમોના આતંકથી અને વેપાર આદિના હાસથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી.

અત્યારે આ નગરમાં ૧૨૫ પ્રવેતાંનર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. શહેરમાં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન છે.

૧. બનિયાવાડીમાં ૧ ઘર દેરાસર આવેલું છે, જે પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઆદિત્ય ભગવાનની પ્રવેતવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથની છે. તેના ઉપર સં. ૧૨૦૩નો લેખ છે; જેમાં શ્રીકૃષ્ણમુરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આજ મંદિરમાં બને તરફના ગોખલોએ પૈરી એકમાં સ્થાપવર્ણી ૩૫ હાથની પ્રતિમા છે, જ્યારે બીજી તરફના ગોખલામાં સં. ૧૩૬૨માં પ્રતિષ્ઠિત ૩ હાથની મૂર્તિ છે, તેની સાથે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨ હાથની છે. ધાનુપ્રતિમા અને ધાનુમય શીમુખ પ્રતિમા વિરાજમાન છે. બીજી એક આદિનાથની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૩૨૮ અને શ્રીશાંતિનાથની ધાનુપ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૮૭ના લેખો છે.

આ શિલાલેખોથી ખાની શકાય કે, ૧૬મા સેક્ર મુખી અહીં જૈનોની વસ્તી ચારી હતી.

૨. બીજી મંદિર સદર બજારમાં શિખરબંધી નવું બંધાવેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથની પ્રતિમા વિરાજમાન છે. તેની આસપાસ રહેલી શ્રીપાર્શ્વનાથનો બને પ્રતિમાઓ એકેક હાથ છે. તેના ઉપર લેખ નથી પરંતુ ખૂબ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે.

★

૧૮૫. ધમનાર

(કાઠા નંબર: ૩૩૮૦)

મંદોરથી ૩ માઈલ દૂર ધમનાર નામે ગામ છે. અહીં ૨૦ જૈન ગ્રંથાલોની વસ્તી છે. ઉપાધ્યય કે ધર્મશાળા નથી. બજારમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું પૂમટબંધી મંદિર છે.

અહીં એક પહાડી છે, જેનો વ્યાસ દોઢે ફીટનો છે અને લંબાઈ ૧૪૦ ફીટ છે. ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. ચારે બાજુ કુદરતી રીતે ફોટ બનેલો છે. એ કે અજાણ્ય તેમાં ભગવાનો રહે છે. ત્યાં મેટાં મંદિરોમાં ચતુર્ભુજ, વિષ્ણુ, મહારેવ વગેરેની મૂર્તિઓ ભેસાટી છે પરંતુ દાઈ દાઈ ગુફાઓમાં તે જૈન તીર્થંકરોની કાપેલચત્રાંશ અને પદ્મા સ્વરૂપ મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. કેટલીક ગુફાઓમાં બોદ મૂર્તિઓ પણ છે. ચંબલ નદી તરફની ગુફા ૨૫૫૮ રીને જૈન ગુફા છે. તેના સ્તંભોમાં જૈન સ્થાપત્ય વિદ્યમાન છે. ગુફામાં શ્રીગણેશ, શ્રીકર્ણિનાથ, શ્રીનમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાસ્વીર-સ્વામી ભગવાનની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિઓને લેકા પાંચેલી મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખે છે, વાતનામાં આ મૂર્તિઓ ઉપરુક પાંચ તીર્થંકરોની છે. એક શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરની મૂર્તિ પણ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧ ફીટ લંબી છે

ખીલું એક ૧૦૦ ફીટ લાંબી અને ૮૦ ફીટ પહોળી જૈન શુક્ર છે, જેને લોકો 'ભીમ ખલ્લર' તરીકે ઓળખે છે. આ શુક્રમાં શસ્ત્રલંકાર અને રાજલોક નામના ચોરડાઓ છે. રાજલોકમાં ભગવાન શ્રીઆદિનાથની ૨ પ્રતિમાઓ મૌજુદ છે.

આ બધી શુક્રઓ ઈલોરા, કાર્લે સાલ્સેટ વગેરે પ્રસિદ્ધ શુક્રઓ જેટલી મોટી નથી પરંતુ તેના કરતાં પ્રાચીન તો છે જ.^૧

૧૮૬. વર્ધ

(કોડા નંબર : ૩૪૧૪)

પીપલિયાથી ૩ માઈલ દૂર વર્ધ નામે ગામ છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે આ ગામ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

મૂળનાયક શ્રીવર્ધ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં બંધાયેલું હોવાનું મનાય છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી પરંતુ તેમની પલાંઠી નીચે બંને ખાલુએ વાઘની વિચિત્ર આકૃતિઓ રજૂ કરેલી છે અને મૂર્તિની રચના પણ એના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આપે છે.

દર વર્ષે પોષ દશમીએ અહીં મેળો ભરાય છે.

૧૮૭ ધસોઈ

(કોડા નંબર : ૩૪૪૫)

સુવાસરા સ્ટેશનથી ૭ માઈલ દૂર ધસોઈ નામે ગામ છે. ગામમાં ૧૨૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આ મંદિર ધૂમટબંધી છે. તેમાં પાષાણની ૪ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

આ ગામમાં ચાર માઈલના ઘેરાવાવાળા એક સુકાઈ ગયેલા તળાવમાંથી કેટલાંયે જૈન અવશેષો હાલમાં જ પ્રાપ્ત થયાં છે. એ વિષે અંગ્રેજ દૈનિક 'ભારત'ના તા. ૩૧-૭-૫૦ ના અંકમાં આ પ્રકારે હકીકત પ્રગટ થયેલી છે, તે અહીં ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છે.

“ ભારતીય કળાલંકાર કેટલીયે સદીઓથી પ્રકૃતિના પરિવર્તનના પરિણામે જમીનમાં દટાયેલા પડ્યો છે અને નજર બહાર છે, તે મધ્યપ્રદેશના સુવાસરાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ધસોઈ ગામના (દટાયેલા) એ કળાકેંદ્રને એ સ્થળના નિયામક (Director) શ્રીનાગેશ ચવલકરે પ્રકાશમાં મૂક્યું છે.

શ્રી ચવલકર, જેઓ પ્રસિદ્ધ કળાકાર અને મૂર્તિનિર્માપક છે, તેમણે હાલમાં જ આ ગામની સુલાકત લઈને જણાવ્યું છે કે, અહીંના ૪ માઈલના ઘેરાવાવાળા સૂકા તળાવમાંથી શિલ્પકળાના હજારો ટુકડાઓ મળી આવ્યા છે. આ ટુકડાઓમાં સુંદર કારીગરીવાળા સ્તંભો, માનવઆકૃતિઓ અને ગર્દભના મસ્તકની આકૃતિવાળા સોનાના કેટલાક સિક્કાઓ વિદ્યમાન છે. શ્રીચવલકર કહે છે કે, સરોવરની પાસે અર્ધ દટાયેલી સુંદર આકૃતિઓ અને કારીગરી ભરેલા પથ્થરો મળે છે. સારા અનુભવી પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું મંડળ અહીં આવીને જુએ તો ઘણી સામગ્રી ઉપર પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે, આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની પ્રાચીન છે, જે એ સમયની સંસ્કૃતિનું સંતોષકારક સુંદર ચિત્ર રજૂ કરી શકે.

જૈન મંદિરોનાં ખંડિયેરો, અવશેષો અને સમાધિઓ આજે પણ ત્યાં નજરે પડે છે, જે એ સમયના લોકોની સંસ્કૃતિ અને સૌંદર્ય ભાવનાનો પુરાવો રજૂ કરે છે.

તેઓ ભગેરે છે કે, આ ચોધનો માહિતી થોડા દિવસોમાં જ પુરાતત્ત્વખાતાને મોકલી આપીશ^૧

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળે આ પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ જરાયે ઓછું નહોતું. આપણા ઇતિહાસકારોને ઉપેક્ષિત બનેલી જૈન સંસ્કૃતિનું આંતરરહસ્ય સમજાયે ત્યારે જ ભારતીય ઇતિહાસનું વાસ્તવિક ચર્ચા પ્રગટ થશે.

★

૧૮૮. આયક [મેવાડ]

(કોડા નંબર : ૩૫૧૨-૩૫૧૬)

ઉદ્દેપુર સ્ટેશનથી ૭૧ મીટર દૂર આયક નામે ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ આઘાટ અને આહડ હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે. આ ગામ કેટલું પ્રાચીન હશે એ જાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ આઘાટમાં રાજ કરતા અલ્હુ (અલ્હ) રાજાને ઉલ્લેખ મળે છે, તે મેવાડની ખ્યાતોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આહુ રાવલ હોવાનો સંભવ છે. તેમના સમયના સં. ૧૦૦૮-૧૦૧૦ ના શિલાલેખો મળ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મેવાડની મૂળ રાજધાની નાગદાથી દેવરીને આઘાટમાં નવી રાજધાની સ્થાપી હશે. આથી આ નગર અગિયારમા સૈકાથી પ્રાચીન હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે.

આ અલ્હુરાજની સભામાં રાજગચ્છીય શ્રીપ્રધુમનસૂરિએ દિગંબરોને પરાજિત કર્યાનો ઉલ્લેખ આ રીતે મળી આવે છે:-

“ વાર્દ જિત્વાન્નુક્રમપસમાયાં તલપાટકે । બાલૈકપદો યત્તં દ્રીપચુન્નં પૂર્વજં સ્તુવે ॥ ”^૧

શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ ની પ્રશસ્તિમાં એ હકીકતનું સમર્થન કરતાં કહે છે—

“ અન્નુસમાયાં વિજિતે દિગ્ગન્થે ॥ ”

અલ્હુરાજની રાણી હરિયદેવી દુલ્હનાબાની પુત્રી હતી. એ રાણીના નામે ‘હર્ષપુર’ નામે ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું.^૨ જેમાંથી જૈનોના પ્રસિદ્ધ ‘હર્ષપુરીયગચ્છ’ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ રાણીનો રેવલી કોષ સમર્થ જૈનાચાર્ય બલિ-ભદ્રસૂરિશાસ્ત્રે દૂર કથો^૩ હતો. આ રીતે રાજા અને રાણી જૈનધર્મથી પ્રભાવિત થયાં હતાં, તેમના મંત્રીએ અહીં શ્રીપ્રાચ્છંદનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું ત્યારે તેની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એ વખતે ચિતોડમાં ગિરાજતા સડેરકગચ્છીય શ્રીયશોભદ્ર-સૂરિને ભોલાવવામાં આવ્યા અને તેમના હાથે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ સૂરિને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૨૬ માં થયો એટલે એ પૂર્વે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી એટલું નિશ્ચિત છે.

લગભગ આ સમયમાં જ ચિતોડનો પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિચંદ્રભ બાધવામાં આવ્યાનું જણાય છે.

અગિયારમી સદીમાં થયેલા પદમાર્હત કવીન્દર ધનપાલે ‘સત્યપુરમંડન મહાવીરચંદ્રસાહ’ નામક અપભ્રંશમાં રચેલા કાવ્યમાં આઘાટના જિનમંદિરોને ઉલ્લેખ કરેલા છે.

તેરમા સૈકામાં થયેલા રાજા જૈન સિંહના સમયમાં તેમનો જગત્સિંહ નામે મહામાત્ય હતો ત્યારે ઉમચંદ નામના શાવકે જૈનોના સમગ્ર આગમ ગ્રંથોને અહીં તાડપત્ર પર લખાવ્યાં હતાં એ જ સમયે શ્રીજગચ્છંદ્રસૂરિએ દેરલા ઉંચ તપને ભેળેને રાજવીએ તેમને ‘તપા’ બિરૂદ આપ્યું હતું^૪ ત્યારથી ‘તપાગચ્છ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જે આજ મુધીયે તેના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. આ જગચ્છંદ્રસૂરિએ રાજસભામાં કેટલાક દિગંબર વાદીઓને છવી લીધા ત્યારે એ સમયના રાજાએ તેમને ‘હીરલા’ બિરૂદથી નવાજ્યા હતા.

૧. = જૈન સ્વયં પ્રકાશ ” વર્ષ : ૧૫, અંક : ૧૧. ટાઈટલ પેજ ૩

૨. ‘સમરાદિત્યસંપત્તિ’ ની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવના સ્થાનક :

૩. શ્રી. બોચાઈ દ્વારા ‘રાજપૂતાનેકા દનિકાસ’ વિષ્ણુ : ૨, પૃ. ૪૨૧-૨૮

૪. શ્રી. મનિમુલ્લચરિ દ્વારા : ‘પૂર્વવર્તી’ સ્થાનક :

આ રીતે જોઈએ તો તપ અને જ્ઞાનની આશ્વર્યકારક ઘટનાઓએ અહીંની જનતા ઉપર ભારે અસર કરી હતી અને એ સમયથી આઘાટ જૈન પ્રવૃત્તિનું કેંદ્ર બની ગયું હતું. એ પછી જૈનાચાર્યો અહીં અવારનવાર આવી ઉપદેશ આપતા અને ચતુર્માસ નિમિત્તે રહેતા હતા. એ સમયે અને પછીથી બંધાયેલાં પાંચ મંદિરો અહીં આજે પણ વિદ્યમાન છે.

(૧) બજારમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકામાં બંધાયેલું જણાય છે, એમાં પાષાણની ત્રણ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન જણાય છે. તેના વિશે વિગતવાર શોધ કરવાની જરૂર છે. (૨) ગામ બહાર આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ લગભગ ઉપર્યુક્ત મંદિરના સમયનું છે. તેમાં ત્રણ પાષાણની અને એક ધાતુની પ્રતિમા છે. એ સિવાય શ્રીજગત્યંદ્રસૂરિની એક આરસ પ્રતિમા પણ છે. (૩) ગામ બહાર બીજું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી ઉપર્યુક્ત મંદિર જેટલું જ પ્રાચીન છે. તેમાં પાષાણની ૧૨ મૂર્તિઓ છે. (૪) ભેરલાલજીની વાડીમાં આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું ઘર દેરાસર સં. ૧૯૬૪માં બંધાયું છે. તેમાં ૨ આરસની અને ૨ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. ઉપરાંત આરસના તૂટેલા ૨ પટ્ટો પણ છે. (૫) ગામ બહાર શ્રીસંજેશ્વર પાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકા જેટલું પ્રાચીન છે. આ મંદિરમાં પાષાણની માત્ર એક પ્રતિમા છે.

૧૮૯. નાગહા

(કોઠા નંબર : ૩૫૧૯)

ખેમલી સ્ટેશનથી ૬ માઈલ અને ઉદયપુરથી ઉત્તર દિશામાં ૧૪-૧૫ માઈલ દૂર એકલિંગજીની પહાડીમાં નાગહા તીર્થ આવેલું છે. એતું પ્રાચીન નામ નાગહા કે નાગદ્રહ હતું. હાલ કે દ્રહનો અર્થ તળાવ થાય છે તેથી આ નામના અહીંના કોઈ પ્રસિદ્ધ તળાવનું એ નામમાં સૂચન છે.

પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાય છે કે એક કાળે મેવાડની પાટનગરી તરીકે નાગહાનું સૌભાગ્ય ઉજ્જવળ હતું. સેંકડો વર્ષો સુધી એની જાહોજલાલી પુરજોશમાં હતી. લોજરાજે માંડવગઢમાં જે ‘ભારતીલવન’ નામનું વિશાળ વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું તેના પ્રધાન અધ્યાપક કર્ણાટકી આચાર્ય ભટ્ટ ગોવિંદ નામે હતા તેમને લોજરાજે આ ગામ બક્ષીસમાં આપ્યું હતું, એ હકીકત દર્શાવતું દાનપત્ર હાલમાં જ મળી આવ્યું છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે એ પંકાયું હતું. ઇતિહાસથી જણાય છે કે, દિલ્હીના સુલતાન સમસુદ્દીન અલતમશે મેવાડ પર ચડાઈ કરી ત્યારે એણે લંચકર કાળનો દુર્ધર્ષ આંચકો અનુભવ્યો. એ ઘસાયું, દુર્બળ બન્યું અને આજે એક વેરાન ગામડામાં પલટાઈ ગયું છે. હલકી કોમનાં ચાર પાંચ મકાનો સિવાય બીજી વસ્તી નથી. માત્ર જૈનોએ એની તીર્થ તરીકેની નામના આજ સુધી જાળવી રાખી છે.

આ તીર્થ કોણે વસાવ્યું એનો પત્તો મળતો નથી. શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ ‘નાગહા તીર્થસ્તોત્ર’માં સંપ્રતિરાજે અહીં મંદિર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે:—

“ન સંગ્રતિં તં વૃપતિં સ્તવીતિ કઃ, સુલાકૃતા યેન જગજ્ઞનાઃ સદા । શ્રીપાર્શ્વ ! વિશ્વે હિતશર્મદાયક ! ત્વત્તીર્થકલ્પદ્રુમરોપણાદિહ ॥ ”

—જગતનાં ઇન્દ્રિય સુખોને આપવાવાળા—હે પાર્શ્વનાથ પ્રભો ! આપના તીર્થરૂપી કલ્પવૃક્ષને રોપવાથી જેણે જગતનાં મનુષ્યોને હમેશાં સુખી કર્યા છે, એવા સંપ્રતિ રાજાની કોણ સ્તવના ન કરે ?

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર સંપ્રતિરાજે બંધાવ્યું હશે. વળી, એ જ આચાર્ય રચેલી ‘શુર્વાવલી’માં નોંધ્યું છે કે—

“ સોમાણમૃતકુલજસ્તતોડમૃત, સમુદ્રસૂરિઃ સ્વવશં ગુરુયઃ । ચકાર નાગહદપાર્શ્વતીર્થ, વિદ્યામ્બુધિર્દિગ્વસનાન્ વિજિત્ય ॥ ”^૨

—ખોમાણુ રાજાના કુળમાં થયેલા શ્રીસમુદ્રસૂરિએ દિગંબરોને જીતીને નાગહા પાર્શ્વનાથનું તીર્થ પોતાને સ્વાધીન કર્યું.

૧. “ સ્તોત્ર સંગ્રહ ” ભા. ૨, પૃ. ૧૫૮, પ્રકાશક શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

૨. “ શુર્વાવલી ” શ્લોક ૨૯, પૃ. ૪.

શ્રીસુમુદસૂરિનો સત્તાસમય પટ્ટાવટીઓના આધારે પાંચમી ચતુર્થી મનાયો છે. આથી આ તીર્થ એ પહેલાંનું ગણાય.

અહીંના વધેશ તળાવ^૩ પાસે હુંગરી તળેટીમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના છઠ્ઠું મંદિરમાં મૂર્તિના એક પળાસણ નીચે સં. ૧૧૬૨નો લેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

“સં ૧૧૯૨ વર્ષે જેવ વદિ ૪ રવો દેવધોમાર્વનાથથીસહસંરથાનર્થવંદમાર્ચા..... ॥”

બીજો લેખ સં. ૧૩૫૬ નો ત્યાંથી જ મળી આવ્યો છે તે આ પ્રકારે છે:—

“સં ૧૩૫૬ વર્ષે શ્રાવણ વદિ ૧૩ જારેસા તેજસુતસંવયનિપાસદેવ સંવસમત ણનસાહત શ્રીપારસનાથ ॥”

ઉપર્યુક્ત શ્રીસુનિહરસૂરિએ જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ શિલાલેખોવાળું મંદિર હશે એમ જણાય છે.

શ્રીશીલવિજયપદ્ય અને શ્રીજિનતિલકસૂરિએ તીર્થભાગમાં^૪ નેષેશ નમિનાથ ભગવાનના મંદિરનો તેમજ શ્રીસમતિલકસૂરિએ બનાવેલા એક સ્તોત્રમાં ‘અહો પેષડશાહે નમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બધાંયું’ હતું.^૫ એવા ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૬ તેના પછી આને પત્તો નથી. આજે તો એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની પદ્માસનસ્થ રથામ પાપાણીની સુંદર મૂર્તિ ૯ ફીટ ઊંચી છે. તેની નીચે મોટું પળાસન છે. આસપાસ પરિકર હોવાનું વર્ણન તેની નીચેના સં. ૧૪૬૪ ના લેખમાં છે, પણ આજે એ પરિકર અહીં નથી. એ લેખ આ પ્રકારે છે:—

“૧૪૭૪ વર્ષે માવ સુદિ ૧૧ ગુરુવાર મેદપાટદેરો દેવકુલગાટકુરવે નરસરશ્રીમોહ્યુત્રધીર્કમર્કર્ણમૂપતિવિજયરાગ્યે શ્રીસર્વસે(રો) શ્રીનવલજ્ઞાપાનંદન સાંઠ અમીયરસુત સાંઠ ઝાવુ તતુગસ.વુ.ગીગમદ્વ તજ્ઞાયાં પ્રથમા મેલાદે દિતીયા માન્હણદે । મેલાદેકુતિસંમૂત સહગપાલ । માન્હગકુતિસંગેજંઘોમમજિનવર્મકર્પૂરવાતસપચાનુક સાંઠ સારંગ । તદંગના હોમાદે છલનાદેપ્રમુલ્લરિવારસહિતેન સાંઠ સારંગેન(બ) નિજમુજોર્ગર્જિતલશ્મીસફલોદ્ભવગાર્થ નિરુપમનદસુતેશ્રો મહત્ શ્રોધાગિજિનવર્ધિવં સપારેકરં કારિતં । પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીવર્ધમાન-સ્વામ્યમ્યંવે શ્રીમતુલ્લરતરાગ્યે શ્રીજિનગજમુષિઘે શ્રીજિનવર્ધનસૂરેત(સ્ત)પ્રે શ્રીજિનચંદ્રમૂરિત(સ્વ)પદ્મપૂર્વાંચલવૃક્કાસહસ્ર(સ)કરાવતારૈઃ શ્રીમજિનસાગત્પ્રિમિઃ ॥ સદા વંદંતે શ્રીમદ્વર્મમૂર્તિપાવ્યાયા । ઘટિતં સૂતધાર મદનગુરવરણાશોકાન્ધ્યા । અર્ચાર્દાર્ક નંયાત્ ॥ધોઃ॥”

આનો ભાવ એ છે કે, સં. ૧૪૬૪ ના મહા સુદિ ૧૧ ને શુક્રવાદે દેવકુલપાટક નગરમાં રાણા મેકલના પુત્ર કુંભ-કર્ણના રાજ્યમાં એથવાલ ભાતિના નવવખા શાખામાં થયેલા પ્રેષ્ટી સારંગે આ મૂર્તિ બરાબી અને શ્રીજિનસાગર-સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ શિલાલેખથી જણાય છે કે નાગદા નગર તટયું ત્યારે આ ગામ દેવકુલપાટકના એક પરા જેવા વિભાગરૂપે ગણાતું હશે. બીજું આ લેખમાં મિસ્ત્રમદરમુત એણું આ મૂર્તિનું વિશેષજ્ઞ જણાવેણું હોવાથી આ મૂર્તિ આજે પણ અડબડેળના નામે ઓળખાય છે. વળી, આ મૂર્તિ પરિકર સાથે બનાવવામાં આવો હતો; આટલી વિશિષ્ટ હકીકતો આમાંથી તરી આવે છે.

મંદિરના સભામંડપના યાંબલા ઉપર સં. ૧૮૭૬નો લેખ છે.

આ રીતે બેતાં સં. ૧૧૬૨ થી સં. ૧૮૭૬ સુધીના લેખો અહીંથી મળી આવે છે. તેથી અહીં સમયે સમયે હર્ષોદારી થતા રહ્યા છે અને જેનોએ વેરાન જગલમા પણ આ તીર્થને બચાવી રાખ્યું છે. છેલ્લે ઉદાર પાટણવાળા એક લટગાડએ મેવાડનાં બીઝાં મંદિરોની સાથે જ આ તીર્થનો પણ ઠરાવ્યો છે.

આ મંદિરની પાસે જ જમણી બાજુએ બીજું એક મેવાડનર નૈન મંદિર છઠ્ઠું હાલતમાં પડ્યું છે. આ મંદિર કેસરિયાણ તીર્થની પદતિનું વિશાળ ભેવાય છે. આજે તેમાં મૂર્તિ વગેરે નથી.

૩. કુંભકર્ણ રાજાના પિતા મેકલ રાજાના બાપ વાસંતિદના નામે આ નગર બધાંયું હોવાથી એ ‘વાયેશ નગર’ કહેવાય છે.

૪. “નાથદિ નમી લીલવિલસ” —શ્રીલવિજયપદ્ય; “નાથદિ પાસ” તું નમી છટિ” —શ્રીજિનનિહરસૂરિ

૫. “જાગદે દે જામી” —ગુરુવંશી, પૃષ્ઠક: ૧૬૬, પ. ૧૬.

આ સિવાય અહીં જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર અને નીચે જમીન ઉપર અનેક મંદિરો તૂટીકૂટી અવસ્થામાં પડ્યાં છે. જૈન અને હિંદુ શિલ્પના ઉત્તમ કોટીના નકશીભર્યાં નમૂના અને કેટલાકમાં તો શિલાલેખો પણ જોવાય છે.

એકલિંગલ :

આ ગામથી ૦૧ માઈલ દૂર ‘એકલિંગલ’ નામે હિંદુઓનું તીર્થધામ છે. મેવાડના મહારાણાઓ આ તીર્થનું બહુમાન કરે છે. એમાં લિંગ નથી પરંતુ ચતુર્મુખ મહાદેવજીની મૂર્તિ છે. આવી મૂર્તિઓ જવલ્લે જ મળે છે. એની પ્રતિષ્ઠા રાયમલ રાણાએ કરાવી છે. એ વિશે સો શ્લોકવાળી પ્રશસ્તિ પણ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉપર છે. આ મંદિરની શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય જોતાં અસલ એ જૈન મંદિર હોય એમ જણાય છે. કેટલીક ટેરીઓની ખારસાખ ઉપર તીર્થંકરોની મંગળમૂર્તિ વિદ્યમાન છે. શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર ઓઝા લખે છે કે- ‘ગામમાં તૂટેલાં મંદિરો છે જે પહેલાંનાં જૈન મંદિરો હોય.’

આસપાસનાં તૂટેલાં મંદિરોની શોધખોળ કરવામાં આવે તો નાગદા, એકલિંગલ, દેવકુલપાટક વગેરે ગામોના સ્થાનિક ઇતિહાસની શંખલા કમવાર મળી આવે.

૧૯૦. રાજનગર

(કોઠા નંબર : ૩૫૮૪-૩૫૮૫)

કાંકરોલી સ્ટેશનથી ૨૧ માઈલ દૂર રાજનગર નામે ગામ છે. મહારાણા રાજસિંહે આ ગામ પોતાના નામે વસાવી ‘રાજસાગર’ નામનું ૪ માઈલ લાંબુ અને ૨ માઈલ પહોળું વિશાળ સરોવર બંધાવ્યું છે. આ તળાવની જબરજસ્ત પાળ બંધાવતાં રાજસિંહે એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ ગામમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ૧ મંદિર અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

આ રાજનગરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાની પહાડી છે. એ પહાડી ઉપર ખીન્નું ચૌસુખજીનું વિશાળ જૈન મંદિર છે, જે ‘દયાળશાહના કિલ્લા’ના નામે ઓળખાય છે. દયાળશાહ નામના ઓશવાલ ગૃહસ્થે આ મંદિર બંધાવેલું છે, જેની પાછળ એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો એવી હકીકત નીચેના કવિત્તમાં આજ સુધી જળવાઈ રહી છે :-

“ નવચોકી નવ લાખકી, કોડ રૂપિયોરો કામ; રાણે બંધાયો રાજસિંહ, રાજનગર હૈ ગામ.
વોહી રાણા રાજસિંહ, વોહી સાહ દયાળ; વણે બંધાયો દેહરો, વણે બંધાઈ પાળ. ”

આ મંદિર નવ માળનું ગગનચુંબી બંધાવ્યું હતું. એની ધજની છાયા ૧૨ માઈલ સુધી ઊડતી હતી; એમ કહેવાય છે. પાછળથી ઔરંગઝેબે આ કોઈ રાજશાહી કિલ્લો છે એમ ધારીને મંદિર તોડી નાખ્યું. આજે તો માત્ર એક માળ કાયમ રહ્યો છે ને ખીજે માળ નવો બન્યો છે. તેમાં મૂળનાયક ચૌસુખી ઋષભદેવ ભગવાન બિરાજમાન છે. મેવાડની પંચતીર્થોમાં આ તીર્થની ગણના છે.

મંદિરમાં જે મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે તે બધી ઉપર એક જાતના લેખો છે, એ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે- “ સં. ૧૭૩૨ના વૈશાખ સુદિ ૭ ને શુક્રવારે મહારાણા રાજસિંહના રાજ્યમાં સંઘવી દયાળદાસે ચતુર્મુખપ્રાસાદ બંધાવ્યો અને તેની વિજયગચ્છીય શ્રીવિનયસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ” આ લેખમાં દયાળશાહના પૂર્વજોની બે-ત્રણ પેઢીનો ઉલ્લેખ પણ છે.

દયાળશાહ ક્યાંના વતની હતા તે જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ સંઘવી ગોત્રના સરૂપર્યા ઓશવાલ હતા. તેમના પૂર્વજે સીસોદિયા હતા, જેમણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. એ પછી તેઓ ઓશવાલ જૈન તરીકે ઓળખાયા.

તેજના પુત્ર ગજૂ અને તેના પુત્ર રાજૂને ચાર પુત્રો હતા. એ પૈકી દયાળશાહ સૌથી નાના હતા. દયાળશાહે આવું અદ્ભુત મંદિર બંધાવ્યું એની પાછળ એક વિચિત્ર ઘટનાએ ભાગ ભજવ્યો છે, જેનો દ્રંકમાં અહીં નિર્દેશ કરવો ઉપયુક્ત ગણાય.

એક રહસ્યપૂર્વક ઘટના પ્રસંગે મહારાણીને જીવતા ગયાથી લેવાથી દયાળુશાહ રાણાની આગળ તરી આવ્યા અને ધીરે ધીરે વીરતાભર્યાં કાર્યોથી વિશ્વાસુ મંત્રી તરીકે નિભાયા. મંત્રી તરીકેની કારકીર્દિમાં પણ તેઓ તેજસ્વી નીવડયા. ઓરંગઝેબે જે હિંદુ મંદિરો તોડી નાખ્યાં હતાં, તેના બદલે તેમણે મસ્જિદો તોડીને લીધા હતા અને માળવામાંનાં ગાદશાહી યાત્રાની જગાએ મહારાણીનાં યાત્રાં સ્થાપી દીધાં હતાં. એ યુદ્ધની લૂંટમાંથી દયાળુશાહ કેટલાંયે જિંટ ભરીને સોનું ને ચંપતિ લઈ આવ્યા જે તેમણે મહારાણીને ભેટ ધરી હતી.

આવી ઝગકતી કીર્તિ મેળવનાર દયાળુશાહ ઉપર મહારાણીની પ્રસન્નતા એણે કળાએ ખીલી જોડે એમાં નવાઈ નથી. વીર દયાળુશાહની ધર્મભક્તિએ મહારાણી આગળ જે ભાવ નાખ્યો તેના પરિણામે મહારાણીએ પહાડી ઉપર મંદિર બંધાવવાની પ્રસન્નતાપૂર્વક મંજૂરી આપી; જે પણ આ ઘટનાનું ઉજ્જવળ પ્રતીક બની રહ્યું છે.

સરોવરના કિનારા ઉપર અને દયાળુશાહના મંદિરવાળી ટેકરી તેમજ રાજમહેલની ટેકરી વચ્ચે એક નવચોક્કી નામનું સ્થાન છે. આમાંની ત્રણ ચોકીઓ અને તોરણોમાંની કારીગરી દેવલાડાનાં મુંદર મંદિરોની કોરબીની યાદ આપી રહી છે. આ ચોકીમાં મેવાડના મહારાણીઓની પ્રશસ્તિરૂપે પૃથ્વીસ સર્ગનું ‘રાજપ્રશસ્તિ’ નામે સંસ્કૃત કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. આ કાવ્ય, શિલાઓ ઉપર મળી આવતા લેખોમાં સૌથી મોટો કાવ્યલેખ છે. આ પ્રશસ્તિમાં દયાળુશાહની વીરતાનું વર્ણન પણ કરેલું છે.

તેશપંથ મતની ઉત્પત્તિનું સ્થાન આ જ રાજનગર છે. શ્રીસિદ્ધિપ્રમસ્વામીએ અહીંથી જ પોતાના મતને પ્રચાર કર્યો હતો.

અહીંથી ૨૫ માઈલ દૂર આવેલા કાંકરાલી ગામમાં જૈન મંદિરની મૂર્તિઓ થોડાં વર્ષો પહેલાં તોડી નાખી ગૂમ કરી દેવામાં આવી હતી; જે માત્ર ધર્મવિદેષનું પરિણામ હતું.

★

૧૯૧. ચિતોડ

(કોડા નંબર : ૩૬૩૫-૩૬૪૨)

ભારતની મૌલિક સંસ્કારસંપત્તિ સમા ચિતોડગઢનું નામ અને એ ભૂમિનું પ્રત્યેક રજકણ ગમે તેવા માનવીમાં નવી તાજગી બક્ષે એવું છે. બદેશર, શૌર્ય અને સ્વમાનના સંસ્કારોની દ્રઢતા આ વીરભૂમિના નામથી કયો નર અભર્યો હશે ? ‘કમ્મે ચરા લો ઘમ્મે ચરા’ ની જૂની કહેવતને પણ ચરિતાઈ કરતી આ ભૂમિએ જેમ શૌર્યમાં તેમ ભક્તિમાં પોતાની અજબ નામના નોંધાવી છે. એવી ભૂમિને ધર્મધોરી ઉદારચરિત્ર જૈનાચાર્યોએ પસંદ કરી પાદવિહારથી પુનિત બનાવી છે અને દાનશૂર જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ પોતાની બ્યાતિને ખાતર નહિ પણ પોતાના આત્મ-કલ્યાણની લબ્ય ભાવનાનું જે પ્રગટીકરણ કર્યું છે તે અહીં બંધાવેલાં મંદિરોદ્ધાર આપોઆપ જાનવસ્થામાન બન્યું છે. એનો ઇતિહાસ રોમાંચ ભરાં કરી દે એવો છે. અહીંના રાજકીય સંબંધોમાં પણ જૈનધર્મની છાપ અંકાયેલી જોવાય છે. જૈનો સાથે રાણાઓનો મીઠો સંબંધ હતો, એની ઇતિહાસ ગવાહી આપે છે.

અહીંના કિલ્લો મોર્યવંશી રાજા ચિત્રાંગદે બનાવ્યો હતો તેથી તેને ચિત્રકૂટ કહેવામાં આવે છે. વિક્રમની આડમી શતાબ્દીમાં મેવાડના સુહિલવંશી બાપા રાવલે રાજપૂતાના પર રાજ્ય કરનાર મોર્યવંશના છેલ્લા રાજવી માનને મારીને આ કિલ્લો પોતાના અધિકારમાં લઈ પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. વિક્રમની બારમી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માલવાનું રાજ્ય હસ્તગત કર્યું ત્યારે આ કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો. એ અધિકાર કુમારપાલના સમયમાં પણ ચાલુ હતો. ‘પ્રબંધસિંતામણિ’માં ઉલ્લેખ છે કે—‘કુત્તર ચક્રવર્તિ રાજા કુમારપાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ નામના કુમારને સાતસો ગામવાળો ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો પટ્ટો કરી આપ્યો હતો. તેના વંશએ કુમાર-હોવાથી શરમાતા હતા જે હજી સુધી ‘સગરા’ કહેવાય છે.’ આ કથન કુમારપાલનો કિલ્લો ઉપર અધિકાર હોવાનું પ્રમાણ આપે છે. કુમારપાલ સં. ૧૨૧૬માં પરમાર્હિત બન્યો તે પહેલાંના એ શિલાલેખો અહીંથી મળી આવ્યા છે. એક લેખ સં. ૧૨૦૭ નો છે. તેમાં સપાલલક્ષ (અજમેર રાજ્ય) ના રાજા

આનાક (આના, અર્જુણ)ને જીતીને કુમારપાલ ચિતોડની શેલા જેવા સારુ આપ્યો ત્યારે ત્યાંના એક શિવમંદિરને એક ગામ ભેટ કર્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે.^૧ બીજો લેખ ત્યાંથી જ મળ્યો છે, જે ઉદયપુરના વિક્ટોરિયા હોલ નામના સંગ્રહાલયમાં છે. તેની મધ્યનો ભાગ ઘસાઈ ગયો છે અને તેમાં સંવત આપેલો નથી પણ આ લેખથી નક્કી થાય છે કે આ પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો અને ત્યાં તેનો સૂરો રહેતો હતો, એ પછી કુમારપાલના ભત્રીજા અજયપાલને હરાવી મેવાડના રાજા સામંતસિંહે સં. ૧૨૩૧ ની આસપાસ આ કિલ્લો ઉપર પાછું શુદ્ધિવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ કર્યું, એ સમયથી આજ સુધી જો કે વચ્ચે કેટલાંક વર્ષ આ રાજ્ય મુસલમાનોને આધીન રહ્યું હતું છતાં શુદ્ધિવંશી સિસોદિયાના અધિકારમાં જ આવ્યું આવે છે.

ચિતોડ સાથે જૈન સમાજનો સંબંધ પુરાણો અને તાણાવાણાની જેમ ગૂંથાયેલો છે. આ સંબંધ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરથીયે પ્રાચીન સમય સુધી લંબાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય એકમતે વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી મનાય છે જ્યારે બીજા મતે પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દી હોવાનો વિદ્વાનોએ નિર્ણય કર્યો છે. તેઓ વિદ્યાની સિદ્ધિ અર્થે આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જેમનો સમય કેટલાક વિદ્વાનો આઠમી-નવમી શતાબ્દી ગતાવે છે તેમનું નિવાસસ્થાન કેટલોક કાળ ચિતોડ હતું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ સમયે ચૈત્યવાસીઓ સામે એમણે ભારે ધુનરો કર્યો હતો. બારમી શતાબ્દી સુધી અહીં ચૈત્યવાસી આચાર્યોની પ્રબલતા હતી. રાજાઓ એમનું સન્માન કરતા અને સગવડો આપતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ એ સંબંધે પ્રબળ વિરોધ બોલાવ્યો અને તેમના ઉપદેશથી શ્રેષ્ઠી સાધારણે શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું વિધિચૈત્ય સં. ૧૧૬૭ માં નિર્માણ કર્યું. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ ‘અપસમતિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા’ આદિ ગ્રંથો ચિતોડના મંદિરમાં ઉત્કીર્ણ કરાવ્યા હતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિ અને તેમના પટ્ટધર શ્રીજિનદત્તસૂરિનો (સં. ૧૧૯૯) પદમહોત્સવ અહીં થયો હતો. સં. ૧૩૫૩ ના દ્વાગણ વદિ ૫ ના રોજ મહારાજા સમરસિંહના રામરાજ્યમાં ચિતોડના ચોરાસી મહોદ્ધામાં જલયાત્રાપૂર્વક સ્થાનીય ૧૧ જૈન મંદિરોનાં છત્ર અને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅન્નિતનાથ અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરી હતી. સં. ૧૩૩૫ ના દ્વાગણ સુદિ ૫ ના રોજ સકલ રાજ્ય ધુરાને ધારણ કરનારા યુવરાજ અમરસિંહના સાંનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથ મંદિર પર ધ્વજરોપણ થયું હતું; એવી હકીકત ‘ખરતરગચ્છ પદ્માવલી’ નોંધે છે.

શ્રીઓઝાજી કહે છે કે, “મહારાણા તેજસિંહની પટરાણી જયતલ્લહેવી, જે સમરસિંહની માતા હતી, તેણે (વિ. સં. ૧૩૨૨ માં) ચિતોડ પર શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.”^૨

૫. શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમે સં. ૧૫૨૪ માં રચેલા ‘સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય’ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈડરનિવાસી વચ્છરાજનો બીજો પુત્ર શ્રેષ્ઠી વીસલ જે દેવકુલપાટક (દેલવાડા)માં રહેતો હતો અને શ્રીલાખા રાણાથી સંમાન્ય હતો, તેણે પંદરમા સૈકામાં ઉન્નત શિખરોથી સુશોભિત શ્રીશ્રેયાંસનાથ પ્રાસાદ ચિત્રકૂટ ગઢ પર બંધાવ્યો હતો.^૩ વળી, શ્રેષ્ઠી શુભરાજના પુત્ર બાલે પંદરમા સૈકામાં કીર્તિસ્તંભની પાસે જ ચારે તરફ દેવકુલિકાઓથી યુક્ત વિશાલ જિનચૈત્ય બંધાવી શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે ત્રણ પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.^૪ આ સિવાય મહારાણા મોકલના સમયમાં તેમના મુખ્ય મંત્રી સરણપાલજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી ઘણાં જિનમંદિરો કરાવ્યાં હતાં. માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારે જે ૮૪ જિનમંદિરો ઠેર ઠેર બંધાવ્યાં તેમાંનું એક ચિત્રકૂટમાં પણ બંધાવ્યું હતું.

શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ અહીં પ્રાદ્યણીની સલામાં જય મેળવ્યો હતો અને શ્રીજિનભદ્રસૂરિએ ચિતોડ આદિ સ્થળોએ જિન મંદિરો આદિ બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. સં. ૧૫૦૫ માં કુંભા રાણાના ભંડારી શ્રીવેલાકે પુરાણા ખંડિત મંદિરના સ્થાને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું અષ્ટાપદ નામે ચૈત્ય બંધાવી તેની ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ મંદિરને ‘શૃંગારચોકી’ કહે છે. આવું નામ શા કારણે પડ્યું હશે તે જાણવાનું રહે છે પણ તેનું ખરું નામ તો ‘અષ્ટાપદાવતાર શાંતિજિનચૈત્ય’ હતું.

૧. “Apigraphia Indica” Vol. II, P. 422, 424

૨. “રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ” પૃ. ૪૭૩.

૩. જુઓ : એ જ કાવ્યનો સર્ગ : ૯, શ્લો. ૧૬, ૧૭.

૪. એજન : સર્ગ : ૯, શ્લો. ૭૦, ૭૧.

સં. ૧૫૮૭ માં શત્રુજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર બહાદુર બચ્છાવતોના વંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા રાણા પ્રતાપના ભંડારી દાનવીર ભાભાશાહનો મહેલ અહીં જ હતો.

સં. ૧૫૬૬ માં પં. શ્રીજયહેમરચિત અને સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીહર્ષપ્રમેદના શિષ્ય ગયંદોએ રચેલી 'તીર્થમાલા'થી જણાય છે કે, સોળમી શતાબ્દીમાં અહીં ૩૨ જિન મંદિરો હતાં; જેમાં તપા, ખરતર, અંચલ, નાણાવાલ, ચિત્રવાલ, પૂર્ણિમા, મલધારી વગેરે ગચ્છાનાં અલગ અલગ જિનચૈત્યો શેષી રહ્યાં હતાં. સોળમા સદીની આ 'તીર્થમાલા'માં મંદિરોની નોંધ આ પ્રકારે તારવી શકાય છે:

૧ શ્રીત્રેયાંસનાથ મંદિર, ૨ શ્રીધર્મશ્રેષ્ઠીએ બંધાવેલું શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૩ શ્રીસોમચિતામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર, ૪ યૌમુખ ચંદ્રપ્રભ જિન મંદિર, ૫ શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૬ શ્રેષ્ઠી આકાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિર, ૭ શ્રીસુમતિનાથ મંદિર, ૮ શ્રીવીરવિહાર ચૈત્ય ૬૦ પગચિયાંવાળું, જેના વિશે શ્રીચારિત્રરતનગણિએ 'ચિત્રકૂટીય મહાવીરપ્રાસાદ પ્રશસ્તિ' રચી છે, જે 'શૈયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ના જર્નલમાં સર ભાંડારકરે સને ૧૯૦૮ માં પ્રગટ કરી છે. તેમાં આ મંદિરના નિર્માતા ઈડરનિવાસી શેઠ શુભરાજનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. 'સોમસોભાગ્ય કાવ્ય' અનુસાર આ મંદિર શુભરાજના પુત્ર બાલાએ બંધાવેલું હતું:-

“શ્રીચિત્રકૂટનામિ દગ્ધે રક્ષેણ તુલ્લજિનચૈયમ્ । દુર્ગત્યોપરિ પરિવૃત્તમમિતઃ શ્રોદેવકુલિકામિઃ ॥

શ્રીગુણરાજત્ય દ્વિતઃ સુતનુઃ સુકૃતો કૃતી ચ ચાલાહઃ । કારિતવામ્ શ્રીકીર્તિલ્પમતે શ્રીતાં મુકુટઃ ॥”

(—સર્ગ : ૯, શ્લોક : ૭૦, ૭૧)

પ્રશસ્તિ અનુસાર આ મંદિરની દક્ષિણ દિશામાં બંધાવેલું મંદિર પૌરવાહ કુમારપાલ શેઠે બંધાવ્યું અને ઉત્તર દિશાનું મંદિર શેઠ તેજપાલના પુત્ર ભાભાએ બંધાવ્યું છે. ૯ દોશી રતનાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર અને તેની સાથે શેઠ કર્મચંદ્રીએ બંધાવેલું શ્રીસુપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૧૦ સાત મજલાવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ, ૧૧ શ્રીપુનાસુત-રચિત પાર્શ્વ જિનમંદિર, જેનું નિર્માણ જિનદાસ શાહે કરાવ્યું હતું. 'મધ્ય ભારતકે જૈન સ્મારક'માં ઉલ્લેખ છે કે, અહીંના ૨૪મા પાર્શ્વનાથનું મંદિર સં. ૧૩૩૫ માં રાવલ તેજસિંહની ધર્મપત્ની નૈતલદેવીએ કરાવ્યું અને તેના પુત્ર રાવલ કુમારસિંહે એ માટે ભૂમિ અર્પણ કરી. ૧૨ શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર, ૧૩ શ્રીઆદિનાથનું મંદિર, ૧૪ શ્રીમલધારગચ્છીય શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનમંદિર, ૧૬ શ્રીશાંતિનાથનું ખરતરવસહી મંદિર, ૧૭ સાત ફેણાવાળા શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર, જેમાં સત્તરિસપદ્મ અને શત્રુજય તેમજ ગિરનારના પહો છે. ૧૮ બરહરડિયા ધનરાને બંધાવેલું શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૧૯ ડાંગા જિનહતે બંધાવેલું શાંતિ જિનમંદિર, ૨૦ શ્રીશાંતિનાથનું લેલાવસહી મંદિર, ૨૧ નાગેરીકારિત શ્રીસુનિસુવત મંદિર, ૨૨ અંચલગચ્છીય શ્રીશીતલ જિનમંદિર, ૨૩ નાણાવાલગચ્છીય શ્રીસુનિસુવત જિનમંદિર, ૨૪ પટ્ટીવાલગચ્છીય શ્રીસીમંધર જિનમંદિર, ૨૫ ચિત્રવાલગચ્છીય શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૨૬ પૂર્ણિમાગચ્છીય શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૨૭ માલવીઓનું યૌમુખી આદિ જનમંદિર, જેમાં શત્રુજય, ગિરનાર અને અષ્ટાપદની રચના છે. ૨૮ શ્રીસુનિસુવત જિનમંદિર, તેની સાથે શુકામાં કીર્તિધર, કુંકેચલ સુનિ, ત્રણ ગોમુખોથી વહેતા જલકુંડ, નજીકમાં કુંભા રાણાના કીર્તિસ્તંભ, કુંકેચર વગેરે છે. ૨૯ શ્રીવેલા શેઠે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર, ૩૦ શ્રીઅજિતજિનનું સરણાવસહી, ૩૧ શ્રેષ્ઠી હુંગરે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર અને ૩૨ શ્રીસંભવ જિનમંદિર બંધાવેલાં છે.

આ રીતે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીથી લઈને સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંના જૈનોએ વિસ્તારેલી કીર્તિવેલનો ગૌરવશાળી ઇતિહાસ જૈનોના કેંદ્રધામ સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. અલબત્ત, વિક્રમની ચોઠમી શતાબ્દીમાં આક્રમણથી કંઈક ક્ષતિ પહોંચી હતી. પંદરમી સદીમાં તો જૈનોએ એ બહોજલાલી પાછી મેળવી લીધી પણ એ તો હોલવાતા દીવાને ઉદ્દેશી ચમકારો જ હોય એમ જણાય છે. છેવટે સમ્રાટ અકબરના સમયમાં એટલે સત્તરમી સદીમાં ચિતોડે પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ખોટું, ફરી પાછું હાથ ન આવ્યું; માત્ર એની યશસ્વી કારકીર્દિ ગવાતી રહી.

ઉપર્યુક્ત ૩૨ મંદિરોમાંથી અત્યારે માત્ર ગણ્યાંગણ્યાં મંદિરો જ બચી રહ્યાં છે. બાકીનાં નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે. જોગણીસમી સદીમાં બે ત્રણ મંદિરો ભીંગળાં બન્યાં છે. એક પ્રાચીન જિન મંદિરમાં તો કેવાની મૂર્તિ પ્લમ્પ રહી છે.

ગઢની નીચે નગરમાં પાછલા સમયમાં કેટલાંક જિનમંદિરો બન્યાં છે, તેમાં ત્રણ વિધમાન છે. (૧) ટંકશાળની પાસે શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું વૃગટબંધો, (૨) હીપાના મહાદેવામાં ત્રીજે માળે શ્રીપદ્મભજિનનું અને (૩) જૂના બઝાર

લીંગોંકા મંદિર પાસે શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું છે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજીના કથન સુજળ નગરમાં પ્રવેશ કરતાં પૂલમાં પણ જૈન મંદિરોના કેટલાયે પથ્થરો લાગેલા જોવાય છે.

ચિતોડ ગઢ જંકશનથી કિલ્લા સુધી પાકી સડક બાંધેલી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચિતોડ નગર છે. ગંભીરી નામની નદી અહીંના પ્રાચીન ગૌરવનું ગીત ગાતી વહી રહી છે.

ચિતોડનો કિલ્લો સમુદ્રની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફીટ ઊંચી, ૩ માઈલ લાંબી અને અનુમાનથી ૦૧ માઈલ પહોળી ઉત્તર-દક્ષિણ સ્થિત પહાડી પર બનેલો છે. “ગઢ તો ચિતોડ ગઢ ઔર સળ ગઢેયા”નું બિરદ પામેલો આ કિલ્લો આજે ખખડી ગયો છે. તળેટીથી કિલ્લાની ઊંચાઈ ૫૦૦ ફીટ છે, પહાડ પર સમતલ ભૂમિ હોવાથી અહીં કેટલાયે કુંડો, તળાવો, મંદિરો અને મહેલો વગેરે બંધાયેલા છે. પહેલાં આ ગઢ ઉપર સારી આબાદી હતી પરંતુ અત્યારે તો પહાડીના પશ્ચિમી ખૂણા ઉપર લગભગ ૨૦૦ ઘર વિદ્યમાન છે, બાકી બધાં મકાનો પડી ગયાં છે. આ કિલ્લામાં કેટલીયે ઈમારતો આજે પણ એ ગૌરવશાળી અતીતકાળની પવિત્ર સ્મૃતિમાં ઊભી છે. આજે અહીં પાંચ જૈન મંદિરો ઊભાં છે. (૧) શ્રીમહાવીરસ્વામીનું ધૂમટળાંધી મંદિર, (૨) શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું મંદિર, (૩) સતવીસ દેવરી નામે ઓળખાતું શ્રીઆદીશ્વર લગવાનનું શિખરણાંધી મંદિર અને (૪) ગૌમુખી પાસે શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું શિખરણાંધી મંદિર તેમજ (૫) શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું ધાળાબંધી મંદિર છે. આ મંદિરો અને બીજાં અવશેષો ઉપર જરા દૃષ્ટિ ફેરવી લઈએ :

રામપોળમાંથી આગળ જતાં જૂના રાજમહેલની પાસે ઉત્તર તરફ એક નાનું કળાયુક્ત મંદિર છે જેને લોકો ‘શૃંગાર ચોરી’ ના નામે ઓળખે છે. મંદિરની ચોતરફ મૂર્તિઓ ભરચક છે. ખરેખર, શૃંગારચોરી એ ચિતોડગઢના સૌંદર્યનું ઉત્તમ પ્રતીક છે. મધ્યમાં એક નાની વેદી ઉપર ચાર થાંભલાવાળી છત્રી છે અને મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાન છે. નજર પડતાં જ આંખ ઠરી જાય એવું મૂર્તિવિધાન છે. સં. ૧૨૩૨ માં બંધાયેલું આ સુંદર સ્થાપત્ય સં. ૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂંટ વખતે ખંડિત થયું, તેનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંલાના ખજાનથી વેલાકે સં. ૧૫૦૫ માં કરાવ્યો અને તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનસેનસૂરિએ કરી એમ ત્યાંના શિલાલેખથી જણાય છે.

બકીપોળ પાસે જૈન મંદિરોનાં કેટલાંક અવશેષો છે. એમાં ‘સતવીસ દેવરી’ નામે ઓળખાતું વિશાળ જૈન મંદિર આવન જિનાલયવાળું છે. કંહેવાય છે કે આમાં ૨૭ લગ્ન મંદિરોનાં ખંડિયેરો પડ્યાં છે, તેથી તેનું નામ ‘સતવીસ દેવરી’ પડ્યું છે, આમાં જ ત્રણ મંદિરોનો આચાર્ય શ્રીવિજયનીતિસૂરિજીએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૬૬૮ ના માધ્યમ સુદ્ધિ ૨ ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આમાં કેટલીક મૂર્તિઓ અને પરિકરો પડ્યાં છે. એક પરિકરનો લેખ મળ્યો છે તેના ઉપર સંવત નથી, પરંતુ—“ચૈત્રવાલગચ્છના પ્રતાપી આચાર્ય ભુવનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય, જેમણે પોતાની વિદ્વત્તા અને સહૃદયતાથી ગૂર્જરેશ્વર અને મેવાડના રાજાઓ તેમજ પ્રબળ રંજિત કરી કેટલાયે રાજવીઓથી સન્માનિત બન્યા હતા, તેમના ઉપદેશથી વર્મનસિંહ સીમધરસ્વામી અને યુગમધરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી”—એવો ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૪૬૬, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો મળી આવે છે, જેમાં બધી મૂર્તિઓને સ્વેતાંબર આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આગળ મીરાંબાઈનું મંદિર આવે છે. રાણા કૃતેસિંહજીએ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. આ મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે, તેના ઉપર ડબ્બલ આમલસારની સુંદર ગોઠવણી છે, શિખરના ભાગમાં એક મંગળચૈત્ય નજરે પડે છે. ડાબી અને જમણી બાજુના દેવો ઉપરની છાજલીમાં અને તોરણમાં આલેખેલી જિનમૂર્તિઓ તેમજ ચોકમાં જમણી બાજુના મંદિરની પાછલી દીવાલમાં પંચતીર્થી મૂર્તિ જોઈ આ મંદિર અસલના વખતમાં જૈન મંદિર હશે અથવા જૈન મંદિરના પથ્થરો કામે લગાડ્યા હશે એમ જણાઈ આવે છે.

એથી આગળ મોકલ રાણાનું મંદિર છે, જેને સમિધેશ્વરનું મંદિર પણ કહે છે. ભોજરાજે બંધાવેલું ત્રિભુવન નારાયણનું મંદિર આ કે બીજું એ જાણવાનું રહે છે. મોકલ રાણાએ તો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે. આ મંદિરમાં સં. ૧૨૦૭ નો કુમારપાલનો લેખ છે જેનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે. આ મંદિરના પાછલા ભાગમાં જૈન મૂર્તિઓ કોરેલી છે. જેમાં એક મૂર્તિના હાથમાં મુહુપત્તિ છે. મંદિરની બહાર ડાબી બાજુએ દીવાલમાં તીર્થંકર લગવાનને અભિષેક કરાવતા હોય એવા કળશ સાથેના ઈંદ્રોની આલેખનાપૂર્વકની જિનમૂર્તિ છે. એ જ દીવાલ ઉપર કંઈક આગળ એક જૈનઆચાર્યની મૂર્તિ કોરેલી છે. તેમના હાથમાં મુહુપત્તિ છે, ડાબા હાથમાં પુસ્તક છે, સામે સ્થાપનાચાર્ય છે. તેની સામે

સાધુ, શાવક, શ્રાવિકા ઉપદેશ સાંભળી રહ્યા હોય એવો ઘટનાપ્રસંગ આવેલો છે, તેથી આગળ એક બીજા લેનાચાર્યની મૂર્તિ કોરેલી છે, તેમની સામે ઠવણી છે, સામે બેઠેલા રાજની ઉપદેશ શ્રવણ કરી રહ્યા છે. એથી આગળ એક રાજા શુક્રવંદના નિમિત્તે મોટા આડંબર સાથે વાલ્મીકી પૂર્વક સંધ સાથે આવી રહ્યો હોય એવું સૂચન કરતો પ્રસંગ આવેલો છે, એથી આગળ શુક્રવંદના ઈંદ્ર ચિનેશ્વર ભગવાનને અભિષેક માટે યોગામાં ધરીને બેઠા હોય એવો ભાવ આવેખ્યો છે, એક સ્થળે એક લેનાચાર્ય ભગવતમાં એવો અને હાથમાં મુકુપતિ લઈને ભેલા હોય એવી આકૃતિ બતાવી છે. આ બધા પ્રસંગોમાં મોટે ભાગે ચિનેશ્વરના કલ્યાણક ભાવોની આવેખના સ્પષ્ટ વસ્તુત્વ છે. મંદિરની સિદ્ધ ઉપર ગજધર નરધર વગેરેની રચના સાથે આ ભાવો આવેખ્યા છે. આ ઉપરથી આ મંદિરનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે.

આગળ સતીઓનું મંદિર છે. હરવાજા ઉપર ૬૧ સ્તંભોનો સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યમય શિલાલેખ સં. ૧૩૩૧ ના અષાઢ મુદ્દિ ૧૩ ના પુખ્ત નક્ષત્રમાં લખેલો છે. લખનાર સંજ્ઞા નામે છે.

ગોસુખ કુંડ પાસે મહારાણા રાયમલના સમયનું નાનું લેન મંદિર છે. તેમાં મુકોશલ સુનિની સૂક્ષ્મ છે. કુંડ ઉપર જતાં પ્રથમ ધર્મશાળા જેવું મકાન આવે છે. તેમાં વચ્ચે આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજે છે. તેના ઉપર કનડી ભાષાનો લેખ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂર્તિ દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી આવી હશે. જમણી બાજુએ કીર્તિધર સુનિ અને તેમની જમણી બાજુએ પ્રાકૃતમાં લેખ છે. ડાબી બાજુએ મુકોશલ સુનિ ધ્યાનમગ્ન બેઠા છે. તેમની ડાબી બાજુએ માતા વ્યાધીનો જીવ ઉપસર્ગ કરી રહ્યો હોય એમ બતાવ્યું છે. એ બધી મૂર્તિઓ ઉપર નામે કોતરેલાં છે. એકંદરે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને કનડી ભાષાના લેખો લેવાય છે. સંસ્કૃતના લેખમાં 'વિ. સં ૧૪૦૮ શ્રીજિતમદ્રસુરિ' એવું લખેલું વંચાય છે. આ જ મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથના પરિકરનો લેખ આ પ્રમાણે છે :—

“સંવત્ ॥ ૧૪ માર્ગ મુદિ ૩ શ્રીચૈત્રપુરીયગદ્ધે શ્રીવુડાગણિ મનુપુરમહાદુર્ગ શ્રીગુહિલુવ વિ.....હા શ્રીવહાદેવ આદિજિન-વામાંગદક્ષિણામિસુલદારમુકાર્યા કલિ શ્રુતદેવોનાં વતુ.....ભાનાં વતુનાં વિનાયકાનાં પાદુકાપટિસહકારસહિતા શ્રીદેવી ચિતોડરી મૂર્તિ શ્રીમનુગ્ધીયમહામભાવક શ્રીઆનંદેવમૃતિમિ:.....શ્રી સાં સાનામુ સા. હરપાદેન શ્રેયસ્થે પુણ્યોપાર્જના..... વ્યવયતે ॥”

‘શત્રુગ્ધીય શ્રીઆનંદેવસુરિએ જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી તે મૂર્તિ શ્રીહરપાદે બનાવી’ એટલે. અર્થ તો સ્પષ્ટ છે, બાકીની વિગત અને સાલ-મિતિ વગેરે સમજાવું નથી.

ગદ ઉપર સાત માળનો લેન કીર્તિસ્તંભ વિક્રમના ચોદમામા સેકા નિર્માણ થયો હોય એમ જણાય છે. શ્રીઆદિનાથના સ્મારક તરીકે આ બંધાયેલો છે. તીર્થ કરીની નાની મોટી મૂર્તિઓ સ્તંભ પર ચોપર કોતરેલી છે. ઘાટમાં વિખ્યાત જયસ્તંભના જેવો જ, મૂળથી છેક ટોચ સુધી સુંદર શિલ્પખચિત આ સ્તંભ લેન શિલ્પકળાનો ઉત્તમવળ નમૂનો છે. એની ઊંચાઈ ૮૦ ફીટ અને મૂળની તેમજ ટોચની પહોળાઈ અનુક્રમે ૩૦ અને ૧૫ ફીટ છે. કીર્તિસ્તંભની છત વીજળી પડવાથી તૂટી ગઈ ત્યારે મહારાણા શ્રીકૃતેશ્વરજીએ એસી હબર રૂપિયા ખચીને એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.

આ કીર્તિસ્તંભની બાજુમાં જ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. એનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના સમયમાં સં. ૧૪૬૪માં ઓરણવાલ મહાજન શુભરાજના પુત્ર બાલાએ કરાવ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામાં આવ્યો છે. હમણાં એમાં વર્ષો પહેલાં જ તેનો ફરીથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવ્યો છે.

★

૧૯૨. ઠરેડા

(કેડા નંબર : ૩૬૪૫)

ઉપપુર-ચિતોડ રેલ્વેના કંદેશ સ્ટેશનથી ૭૫ માઈલ દૂર કંદેશ નામે ગામ છે. શિલાલેખમાં અનુ ‘કંદેશ’ નામ મળે છે. આ ગામના ઉદ્ભવનાગા અહીંના લેનમંદિરનો એક શિલાલેખ આ પ્રમાણે છે :—

“સં ૧૩૨૬ વર્ષે ચૈત્ર જ્યેષ્ઠ ૧૫ મેમેડેવ મહારાજશ્રીવાચિગદેવેન કરાદેવામે શ્રીઆર્ચનાથાય વૃત્તાર્થે । સોમવર્ષેનિ સ (ન ?) રૂઢનન્દરિકાર્યા ઉદકવ..... (વૈ દર્શ) ૫..... ॥”

સં. ૧૩૨૬ ના ચૈત્ર વદિ અમાવાસ્યા અને સોમવારે—સોમવતી અમાવાસ્યાના પર્વ દિવસે અહીં મહારાવલ શ્રીચાચિગદેવે કરહેડા—કરેડા ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પૂજા માટે નડૂલ (નાડોલ)ની માંડવીમાંથી—જઠાતખાતામાંથી અમુક રકમ ઉઠકની અંજલિ મૂકવાપૂર્વક અર્પણ કરી છે. (બાકીનો થોડોક ભાગ ઘસાયેલા અક્ષરોના કારણે વંચાતો નથી.)

અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા છે અને શ્વેત પાપાણુનું સૌધશિખરી બાવન જિનાલય મંદિર પ્રાચીન બાંધણીનું નજરે પડે છે. મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, ચોકીઓ, ભમતીની દેરીઓ, વિશાળ સલામંડપ, શૃંગારચોકી અને શિખર સાથેની રચનાવાળું છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૫૬નો લેખ છે. આ મૂર્તિ જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હશે. લોકોના કહેવા પ્રમાણે મૂળનાયક લગવાનની સામેના એક ભાગમાં એવું છિદ્ર મૂકવામાં આવેલું જેથી પોષ સુદિ ૧૦ ના દિવસે સૂર્યનાં બિંબ એ પ્રતિમા ઉપર પડી શકે, પરંતુ જીર્ણોદ્ધાર સમયે એ તરફની ભીંત બંધી ચણી લેવામાં આવતાં હવે એ પ્રકાશ પડતો નથી.

અહીંની દેવકુલિકાઓની એક બારશાખમાંથી મળેલા એક લેખ શ્રીપૂરણચંદજી નાહરે આ પ્રકારે નોંધ્યો છે:—

“ સંવત્ ૧૦૩૧ [વર્ષે] શ્રોસંદેરકગચ્છે શ્રોયશોભદ્રસૂરિસંતાને શ્રીશ્યામાચાર્યા.....પ્ર૦ મ૦ શ્રોયશોભદ્રસૂરિભિઃ શ્રીપાર્શ્વનાથચિંત્વં પ્રતિષ્ઠિતં....પૂર્વચંદ્રેણ કારિતં ॥ ”

આ શિલાલેખ બતાવે છે કે શ્રીચશોભદ્રસૂરિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આથી આ દેવકુલિકાઓ કરતાં આ મંદિર વધુ પ્રાચીન હોવાનું અને એથીયે પુરાણ આ ગામ હશે એવું અનુમાન સહેજે નીકળે છે.

વળી, ભમતીની એક દેરીની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૦૩ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને સોમવારનો લેખ છે, બીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૪૧ ના જેઠ સુદિ ૧૫ ને રવિવારનો લેખ છે અને ત્રીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૯૬ ના જેઠ ૩ ને બુધવારનો લેખ છે. આ મંદિરનો સલામંડપ મેવાડનાં બીજાં મંદિરો કરતાં એની વિશાળતાથી અલગ તરી આવે છે. આ મંડપની બંને બાજુએ નાના મંડપોવાળાં બે દેરાસરો બનેલાં છે, તેમના એક મંડપમાં ચરણી ભાષાનો લેખ લેવાય છે, જે પાછળથી કોઈએ લગાવી દીધો હોય એમ લાગે છે. સલામંડપના થાંભલાંઓમાં સાંકળથી લટકતા ઘંટેની આકૃતિઓ બનેલી હોવાથી લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે આ મંદિરને બંધાવવામાં કોઈ વણજારાએ સારો ફાળો આપ્યો હશે. વસ્તુતઃ આવી આકૃતિઓ તો શિલ્પસ્થાપત્યનો એક પ્રકાર છે. દક્ષિણનાં વણજારા મંદિરોમાં આવો શિલ્પપ્રકાર આજે પણ લેવા મળે છે.

સલામંડપના ઉપરના ભાગમાં એક મસ્જિદની આકૃતિ બનેલી છે. એ વિશે કહેવાય છે કે, જ્યારે અકબર બાદશાહ અહીં આવ્યો ત્યારે તેણે આવી આકૃતિ બનાવરાવી, જેથી મુસ્લિમો આવા સુંદર મંદિરનો નાશ ન કરે. આ હકીકતમાં તથ્યાંશ ન હોય તોય એટલું નક્કી છે કે, મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરને બચાવી રાખવા માટે મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સમયે આવો આકાર બિલો કરવામાં આવ્યો હશે. કેમકે આવા આકારો તો કેટલાયે જૈન મંદિરોમાં ઉપર્યુક્ત હેતુથી જ બિલા કરવામાં આવેલાં લેવાય છે.

‘શુભાવલી’માં ઉલ્લેખ છે : ‘શ્રીપાર્શ્વઃ કરહેડકે’ અર્થાત્—મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે કરહેડામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું.

‘સુકૃતસાગર’ નામના ગ્રંથમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે કે—“ માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારના પુત્ર ઝાંઝણકુમાર મોટા સંઘ સાથે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. શ્રીધર્મઘોષ આદિ અનેક સૂરિપુંગવો સંઘમાં સાથે જ હતા સંઘ અનેક સ્થળોની યાત્રા કરતો ચિતોડ આવ્યો. ચિતોડનાં અનેક જિનમંદિરોનાં દર્શન કરી સંઘ કરહેડા આવ્યો. અહીં ઉપસર્ગ હરનારી સુંદર શ્યામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. સંઘપતિને તિલક કરવામાં આવ્યું તે પછી સૂરિજીએ ઉપદેશ આપતાં સંઘપતિએ અહીંના નાના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધારનો આરંભ કરાવ્યો. એ પ્રાચીન મંદિર ઉપર મંત્રીશ્વરે સાત માળનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું ”:—

“ તત્ત્વૈવ્યમન્તરે ક્ષિપ્વા પાદાક્રાન્તોદકહસ્તઃ । પ્રાસાદઃ સત્તમૂમોડ્વન્દમળ્ડપાદિયુતોડરચિ ॥ ”

આ હકીકતથી જણાય છે કે મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે બંધાવેલા મંદિરને ઝાંઝણ સાત માળનું કરાવ્યું હતું; પરંતુ હાલમાં આ સાત માળના મંદિરનો અહીં પત્તો નથી. ઉપર્યુક્ત મંદિર તો સં. ૧૦૩૬ પહેલાંનું છે, જ્યારે

પેથડ અને ઝાંઝલુવાણું મંદિર ચોદમા સેકાનું છે. સંભળ છે કે પેથડ-ઝાંઝલુવાણું મંદિર તૂટતાં અસલના પ્રાચીન મંદિરને બચાવવા મસ્જિદનો આકાર ઊભો કરી દેવાયો હશે અને તેથી જ તે પ્રાચીન મંદિર બચી શક્યું હાશે છે. અહીં અનેક ખડિયેરા પહેલાં છે. તેમાંથી શોધ કરવામાં આવે તો એ મંદિરના અવશેષો જડી આવે.

★

૧૯૩. બડોદા

(કોડા નંબર : ૩૮૩૦)

તલોદથી ૧૦૦ માઈલ દૂર બડોદા નામનું પ્રાચીન ગામ છે. આનાં ગેઘપુરપાટણ અને વટપદ આદિ પ્રાચીન નામો જૈન શથિમાંથી જાણવા મળે છે. આ ગામની ચારે બાજુએ લગભગ ૧૫ કોચ સુધી પથરાયેલાં પ્રાચીન ખડિયેરા નોવાય છે. આને અહીં ૧૦૦ જૈન સ્વેતાંબરોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

ઊંચો ઠેકક પર આવેલા વિશાળ જિનાલયને ચારે બાજુએ ચાર શિખરો વિદ્યમાન છે. સં. ૧૧૬૫ લગભગમાં આ મંદિર બંધાયેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે. તેના પગાસનની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિએ અને મૂળનાયક મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ કરેલી છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ તરફ આવેલાં દેરાસરોમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે.

મંડપમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૩ હાથ ઊંચી સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે, જેના ઉપર સં. ૧૩૫૬ ના મહા સુદિ ૧૨ ને શુક્રવારનો લેખ છે. આ પ્રતિમા અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર આવેલા એક પીપળાના ઝાડની પાસેથી મળી આવી હતી. આ જ મંડપમાં ૧ ચોવીશ જિનકલ્યાણક પદ્મ અને ૧ વીશ વિહરમાન જિનપદ્મક છે. તેમાંના પહેલા પદ્મ ઉપર સં. ૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ વિદ્યમાન છે. મંદિરમાં બધી મળીને પાપાણી ૩૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. મંદિર છત્તુદશામાં છે. આ જિનાલયના પાછલા ભાગમાં એક જૂનો ઉપાશ્રય છે.

અહીં શેઠ મનજી ચૂનીલાલના ઘરના એક ગોખલામાં ધાતુની મૂર્તિઓ ૨, પાપાણી નાની ૨ પ્રતિમાઓ, સિદ્ધચક્રના ૩ ગઢાઓ અને સ્ફટિકની મૂર્તિ ૧ દર્શનીય પ્રતિમા છે.

અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર એક પીપળ વૃક્ષની નીચેના ચોતરા ઉપર બે દેવકુલિકાઓ છે, જેમાં સ્થાપ પાપાણના કેશરિયાણના બે પગલાંઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. કહેવાય છે કે, પૂલેવામાં શ્રીકેશરિયાણની બે મૂર્તિ છે તે અહીંથી પ્રગટ થયને પૂલેવામાં સં. ૯૦૬ માં પ્રગટ થઈ હતી, જે મૂર્તિ કેશરિયાણ તીર્થમાં મૂળનાયક રૂપે પૂજાય છે.

વાગડ પ્રાંતમાં આ ગામ કેશરિયાણ તીર્થ નેટલું પવિત્ર ગણાય છે.

★

૧૯૪. પુનાલી

(કોડા નંબર : ૩૮૩૨)

તલોડ સ્ટેશનથી ૧૦૦ માઈલ દૂર પુનાલી નામનું પ્રાચીન ગામ વાગડદેશના હુંગરપુર રાજ્યમાં આવેલું છે. અહીં ૧૦૦ સ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૧૦૦ લગભગમાં બંધાયેલું પ્રાચીન છે. મૂળનાયકની ૧ હાથ ઊંચી સ્થાપવર્ણી પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૬૫૭નો લેખ છે. આ મૂર્તિ છત્તોદાર સમયે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે.

★

૧૯૫. ડુંગરપુર (કોઠા નંબર : ૩૮૪૩-૩૮૪૬)

તલોદ સ્ટેશનથી ૭૫ માઈલ દૂર ડુંગરપુર શહેર આવેલું છે. ધનમાતા પહાડની ત્રિકોણ વિશાલ જમીન ઉપર ડુંગરપુર રાજ્યની રાજધાનીનું આ ડુંગરપુર શહેર વસેલું છે. આને ગિરિપુર પણ કહે છે. ધનમાતા પહાડના ઉપરથી શહેરની આરે બાબુએ મજબૂત કોટ બાંધેલો છે. આ કોટ, પાસેના થાણા ગામમાં રહેતા મંત્રી શાલાશાહ જૈન ઓશવાલે વિક્રમના સોળમા સૈકામાં બાંધાવ્યો છે. શાલાશાહ ડુંગરપુરના રાજવી ગોપીનાથ અને સોમદાસના સમયમાં મુખ્ય મંત્રી હતા.^૧ તેમણે ઉપદ્રવી ભીલો ઉપર વિજય મેળવી નામાંકિત પરાક્રમી તરીકે ઇતિહાસમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેમની વીરતાની ખ્યાતિ સાથે ધાર્મિકતાની કીર્તિ પણ તેમણે અહીં તેમજ બીજે સ્થળે બાંધાવેલાં જૈન મંદિરોથી પ્રગટ થાય છે.^૨

શાલાશાહના સમયમાં ૭૦૦ જૈનોનાં ઘરો અહીં આબાદ હતાં. એમને મારી નાખવામાં આવ્યા પછી જૈન વસ્તી ઉઘાળો ભરીને ચાલી ગઈ. એ પછી જૈનો અહીં આવીને વસ્યા એમ કહેવાય છે. આજે અહીં ૪૦૦ જૈન સ્વેતાંગરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૨ ધર્મશાળા અને ૪ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. ઘાટી પર જૂના મહોલ્લામાં મંત્રી શાલાશાહે બાંધાવેલું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૧ ફૂટ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકની આસપાસ ધાતુનું પરિકર છે. મંદિરમાં ૫૦ પાષાણની અને ૨૯ ધાતુની મૂર્તિઓ છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં એક ભોંયડું હતું જે ઠેઠ રાજમહેલ સુધી લાંબું હતું. આ ભોંયરા વાટે મહારાણી હમેશાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના દર્શનાર્થે આવતી હતી. આ ભોંયડું આજે બંધ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરના પાછલા ભાગમાં શિખરબંધી શ્રીમહાવીર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨ ફીટ ઊંચી છે અને સં. ૧૯૧૫ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આ મંદિરના દ્વારમાં મંગલમૂર્તિ ઉપર આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“સં ૧૪૮૦ વર્ષે પૂર્ણિમાપક્ષે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રાંલ્લમીચંદ્રસૂરિ[ગા] શ્રીમહાવીરપ્રાસાદ[ઃ] કારાપિતા(તઃ) ગુરુશ્રેયોર્થે ॥”

૩. અહીંના માણેકચોકમાં આવેલું ત્રીજું સૌધશિખરી વિશાળ મંદિર બાવન જિનાલયવાળું છે. અહીંના નિવાસી વીસા હુબકશાતીય સ્વેતાંગર જૈન શેઠ શામળદાસ દાબડાએ સં. ૧૫૨૬ માં બાંધાવ્યું છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં પહેલાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની વિશાળકાય ધાતુપ્રતિમા બિરાજમાન હતી પરંતુ મુસલમાનોએ સુવર્ણના લોભથી એ મૂર્તિને ગળાવી નાખી. એ પછી સ્વેતવર્ણી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૨૧ હાથ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. તેનું પરિકર ધાતુનું છે, જેમાં ચોવીશ તીર્થંકર મૂર્તિઓ અને ૨ કાઉસગિયા પ્રતિમાઓ કોરેલી છે. આ પરિકર સં. ૧૫૨૬ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો તેના ઉપર લેખ છે. મંદિરની અને બાવન દેવકુલિકાઓની મૂર્તિઓ ગણતારાં પાષાણની ૭૨ અને ધાતુની ૩૩ પ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે. એ સિવાય કેટલાક પાષાણ અને ધાતુના પટ્ટો છે. ૧ ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ અને ૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ પણ છે. મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ ઉપર સં. ૧૮૯૬ ના લેખો છે.

૪. ક્ષેત્રના વડલામાં ચોથું શિખરબંધી મંદિર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું છે. મૂળનાયકની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૧૧ હાથ ઊંચી છે અને તેના ઉપર સં. ૧૯૦૮ નો લેખ છે.

૧. ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વર્ષ : ૫, અંક : ૧૦ અને ૫. ઓગાણ કૃત ‘ડુંગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ’ પૃ. ૫૮, ૬૬.

૨. તેમણે ડુંગરપુરના આંતરી ગામમાં શ્રીશાંતિનાથનું જિનાલય બાંધાવેલું છે, જે તેમના કીર્તિકલાપમાં કીર્તિસ્તંભ રૂપે વિદ્યમાન છે. તેમાં સં. ૧૫૨૫ નો લેખ ‘ઉલ્લીર્ણ’ છે; જેમાં તેમના વંશનું વિશદ વર્ણન કરેલું છે. વળી, ચૂડાવાડાના પાલ અને ડુંગરપુરની વચ્ચે થાણા ગામમાં, ત્યાં તેઓ નિવાસ કરતા હતા, ત્યાં એક વિશાળ મંદિર બાંધાવ્યું શરૂ કર્યું હતું, જે અધૂરું બનેલું પડ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ મંદિર બાંધવાની શરૂઆત કર્યા પછી તરત જ શાલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા હશે, જેથી એ મંદિર અડધું બનેલું પડી રહ્યું. એ સિવાય અચલગઢ (આણ)ના મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧૨૦ મણની ધાતુપ્રતિમા જે તેમણે અને તેમના ભાઇએ ભરાવીને પધરાવ્યાનો સં. ૧૫૧૮ નો લેખ તેમાં કોતરેલો છે.

૧૯૬. કેસરિયાળ

(કોશ નંબર : ૩૮૪૯-૩૮૫૦)

ઉદયપુરથી દક્ષિણ દિશામાં ૪૦ માઈલ દૂર આવેલા પહાડી પ્રદેશમાં 'ધૂલેવ' નામે ગામ છે. પ્રાચીન વર્ણનકારો ધૂલેવને ખગ્ગદેશમાં આવેલું કહે છે. તેથી તેની ખગ્ગાચલ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ છે. આસપાસનો પર્વત ખગ્ગ-ખડ્ગ નામે ખ્યાત હોય એમ લાગે છે. મિહામણા જગત્સર્ગમાં ચાત્રીઓ માટે રાજ્ય તરફથી નવ ચોરીઓ મૂકવામાં આવેલી છે, જેમાં તીર-કામઠાં ધારી ભીલો ચાત્રીની સાથે રહે છે. આથી લૂંટાવાનો ભય રહેતો નથી, માર્ગમાં આવતાં ગામો પૈકી કાયા, બારાપાલ અને ટિટ્ટી ગામમાં મહારાણાએ ધર્મશાળાઓ બંધાવેલી છે. ધૂલેવ ગામમાં ચાર વિશાળ ભૈરવ ધર્મશાળાઓ છે. અને ૨ ભૈરવ મંદિરો છે.

૧. બભરમાં મુંદર નકશીવાળું ભવ્ય બાવન જિનાલય મંદિર આવેલું છે. નગરખાનામાં પ્રવેશ કરતાં જ બહારના પ્રદક્ષિણાના ચોક્કમાં એક બીજો દરવાજો આવે છે. તેની બંને બાજુએ પથ્થરના હાથીઓ ભેરા છે. બહારના ગોખલાઓમાં પ્રજ્ઞા અને શિવની મૂર્તિઓ પાછળથી બેસાડી દેવામાં આવી છે. અહીંથી દશેક પગથિયાં ચડતાં મંડપમાં શ્રીમદ્દેવી માતાની હસ્તિઆરૂઢ મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.

આખું મંદિર મૂળભાષાએ, જૂદમંડપ, નવચોરી, સલામંડપ, ભમતીની બાવન દેવકલિકાઓ, ચુંગારચોડી, શિખર અને કોટબંધી રચનાવાળું છે. મૂળભાષારામાં મૂળનાયક શ્રીજગજીવ ભગવાનની ૩ શીટ જેથી રયામવર્ણી તેજસ્વી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની ચમત્કારિતાની ખ્યાલિને લીધે રવેતાંગર કે દિગંબર, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, સ્ત્રી કે બીજા વર્ણના લોકો પણ અહીં દર્શનાર્થે આવે છે. ભીલો આ ભગવાનને 'કાળાદેવ' નામે પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે માને છે. એ લોકો ભગવાનના નવજુનો એવો પ્રતાપ અનુભવે છે કે એ નવજુનો એક છાંટો લીધા પછી જીવ ભય તો પણ જૂઠું બોલતા નથી. શ્રીતેજવિજયજીએ રચેલા 'કેસરિયાળના રાસ' માં આ મૂર્તિના ચમત્કાર વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. આ મૂર્તિ પર પુષ્કળ પ્રમાણમાં કેસર ચડતું હોવાથી એ 'કેસરિયાળ'ના નામે ઓળખાય છે.

મૂળનાયકની મૂર્તિ વિશે એમ કહેવાય છે કે, આ પ્રતિમા પહેલાં ઉત્તરભાગમાં હતી. ત્યાંથી વાગડદેશના બટોદા ગામમાં આવી અને ત્યાંથી ધૂલેવ ગામમાં લાવવામાં આવી. આ પ્રતિમા અહીં ક્યારે આવી એની સાલ જાણવામાં આવી નથી પણ 'ઈપીરિયલ ગેઝેટિયર'ના વર્ણન મુજબ આ મૂર્તિ તેરમી સદીમાં અંતમાં લાવવામાં આવી હશે.^૧

આ મૂર્તિ ખૂબ પ્રાચીન હોવાથી કેટલીયે જગાએ ખાડાઓ પડી ગયેલા હતા તેથી લેપ કરાવેલા છે. મૂર્તિ ઉપરનું પરિકર પ્રાચીન છે. તેમાં બંને બાજુએ બે ઇંદ્રો, બે કાર્તિકગિયા જિનપ્રતિમાઓ, અને મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં નાની આકૃતિઓ છે, જેને નવચક કહે છે. વગી હાથી, સિંહ, દેવી વગેરેની આકૃતિઓ અને તેની નીચે વૃષભોની વચ્ચે દેવી વગેરેના આકારો દેખાતેલા છે. જૂદમંડપના ગોખલાઓમાં પણ મૂર્તિઓ પથરાવેલી છે.

એમ કહેવાય છે કે, અસલ આ મંદિર ઈંદ્રાનું બનેલું હતું. તે ત્યારે જતાં તેના જીર્ણોદ્ધાર રૂપે સૂર્યવંશી મહારાણા મોક્ષ જ્યારે ચિતોડની રાજગાદીએ (ચોદમી સદીમાં) હતા ત્યારે આ મંદિર પથ્થરનું બનાવવામાં આવ્યું. સામાન્ય રીતે તપાગરહાચાર્ય શ્રીજગન્નંદસૂરિના સમયમાં જ તેમના પ્રમુખ પુરુષાર્થથી ચેષાડના રાણાએ ભૈરવ સાથે નિકટ સંબંધમાં આવ્યાની ઇતિહાસ સાબ પૂરે છે.

આ મંદિરમાંથી મળી આવેલા ત્રણ શિલાલેખો ઉપરથી 'ઈટિયન એંટીકવેરી'માં જણાવ્યું છે કે, આ મંદિરનો ચોદમી અને પંદરમી શતાબ્દીમાં જીર્ણોદ્ધાર થયો.^૨ સલામંડપની ભીત પર ઉત્કીર્ણ સં. ૧૪૩૧ નો શિલાલેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

૧. બટોદાનું પુરાતન મંદિર આજે તો બંધાયેલું છે. તેના પથ્થરોથી બનાવેલો એક ચળતો વચ્ચા દેશન આજે દેવાન છે.
 ૨. x x x It is said to have been brought from Jujarat towards the end of the thirteenth century. x x x. — "The Imperial Gazetteer of India." Vol. XXI (New edition 1903) P. 16.
 ૩. It is difficult to determine the age of this building, but three inscriptions mention that it was repaired in the fourteenth and fifteenth century. — "Indian Antiquary," Vol. I.

“શ્રીકાયાવાસવાસીતા કેવલાવદાગ નમો ક્ષમાપ્રત(?) આદિનાથ(થં) પ્રણમતિ-ત્રિક્રમાદિત્યસંવત્ ૧૪૩૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ અક્ષય-
તિથી બુધદિને ચાદીના ધુરાંલ XXX II ”

આ સિવાય સં. ૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૬ ના લેખો પણ મળે છે. એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, વિ સં. ૧૬૮૫ ના ભાદરવા વદિ ૫ ને ચોમવારના દિવસે મંદિરનો મધ્ય ભાગ બની ચૂક્યો હતો. એ પછી મંદિરનાં પગથિયાં ચડતાં જે શ્રીમરુદેવી માતાની મૂર્તિ શ્વેતાંબરીય દૃષ્ટિ મુજબ મૂકવામાં આવી છે તેની પાસે જ સં. ૧૬૮૮ માં સ્થાપન કરેલાં ઉપાધ્યાય શ્રીભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર નામના ગુરુશિષ્યનાં ચરણયુગલોની સ્થાપના કર્યાના તે પર શિલાલેખો મોજુદ છે.

નવચોક્કીનો ભાગ સં. ૧૮૪૩ માં શ્રીજિનભક્તિસૂરિ અને શ્રીજિનલાલસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવાયો છે એ સખંધી લેખો પણ મળે છે. નવચોક્કીના મંડપના દક્ષિણ કિનારા ઉપર પાપાણુનો એક નાનો સ્તંભ ઊભો છે. તેની ચારે તરફ તેમજ ઉપર નીચે નાના નાના ગોખલાઓ બનેલા છે. લોકો આને મસ્જિદનો આકાર માને છે. મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરના રક્ષણ માટે આવેો આકાર ઊભો કરવામાં આવ્યો હોય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ નવચોક્કીમાંથી સલામંડપમાં જવા માટે ત્રીજું પ્રવેશદ્વાર છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ધ્વજ-દંડસહિત વિશાળ શિખર છે અને સલામંડપ, નવચોક્કી તેમજ બહારની શૃંગારચોક્કી ઉપર ધૂમટો છે. મંદિરની ત્રણે બાજુએ દેવકુલિકાઓની હારમાળા ઊભી છે, જેમાં પ્રત્યેકના મધ્યમાં મંડપ સહિત એકેક દેરી બનેલી બેવાય છે. આ દેવકુલિકાઓની પંક્તિના મધ્યમાં બનેલાં મંડપવાળાં ત્રણ મંદિરોને અહીંના લોકો શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર કહે છે પરંતુ શિલાલેખો અને અંદરની મૂર્તિના લેખો આને શ્રીકૃષ્ણલદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવે છે. આ દેવકુલિકાઓ અને ગર્ભગૃહના અંતરાલમાં અંદરનો પ્રદક્ષિણાપથ છે. આ બંધી દેરીઓ પાછળથી બનેલી છે.

૫. શ્રીગૌરીશંકર ઓગા જણાવે છે કે-“ આ મંદિરના ખેલામંડપમાં તીર્થંકરોની ૨૨ મૂર્તિઓ અને દેવકુલિકાઓમાં ૫૪ મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. દેવકુલિકાઓમાં વિ. સં. ૧૭૫૬ માં બનેલી શ્રીવિજયસાગરસૂરિની મૂર્તિ પણ છે. પશ્ચિમની દેવકુલિકાઓમાંથી એકમાં અનુમાનથી ૬ ફીટ ઊંચું પથ્થરનું એક મંદિર જેવું બનેલું છે, જેના પર તીર્થંકરોની ઘણીયે નાની નાની મૂર્તિઓ બોદેલી છે, આને લોકો ‘ગિરનારજીનું બિંબ’ કહે છે. ઉપર્યુક્ત ૭૬ મૂર્તિઓમાંથી ૧૪ મૂર્તિઓ પર લેખ નથી, લેખવાળી મૂર્તિઓમાંથી ૩૮ દિગંબર સંપ્રદાયની અને ૧૧ શ્વેતાંબરીની છે....
.....લેખવાળી મૂર્તિઓ વિ. સં. ૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ સુધીની છે.”*

આ ઉપરથી સહેજે અનુમાન નીકળે છે કે, ચૌદમા સૈકા લગભગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરેલા આ મંદિરમાં શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા કરાવેલાં છે બ્યારે દિગંબર મૂર્તિઓ કોઈ પ્રસંગે પાછળથી પધરાવવામાં આવી છે, જેમાં મોટે ભાગે લેખવાળી મૂર્તિઓને પસંદ કરવામાં આવી છે.

મંદિરમાં શ્વેતાંબર વિધિ મુજબ સ્વર્ગસ્થ શ્રોક્ષ્તેસિંહજી મહારાણાએ પોતાના તરફથી સવા લાખ રૂપિયાની આંગી ચડાવી હતી. મહારાણાઓએ આ મંદિર પ્રત્યે પરંપરાગત ભક્તિ બતાવેલી છે અને બ્યારે તેઓ મંદિરના દર્શનાર્થે આવે છે ત્યારે તેઓ મંદિરના બીજા દ્વારથી પ્રવેશ કરતા નથી પરંતુ બહારના પ્રદક્ષિણાપથમાં બનેલા નાના દ્વારથી જ પ્રવેશ કરે છે. મંદિરનો હાલનો બધો વહીવટ એક જૈન કમિટિના હાથમાં છે.

૨. બહારના ભાગમાં આવેલા શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૦૧ માં શ્રીસુભતિચંદ્ર મહારાજે કરાવ્યાનો લેખ તેમાં મોજુદ છે.

સં. ૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક ‘લાવણી’ પરથી આ મંદિરનો કોટ એ સમયે બંધાવાયો હશે એમ લાગે છે:-

“દેવલ તો મજવૂત વન્યા है, उपर इंडा सोनेका । ओलुं दोलुं कोट बनाया, सब संगीन बंद चूनेका ॥”

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી નિઃસંદેહ આ શ્વેતાંબર તીર્થ હોવા છતાં સૌ કોઈના માટે વંદનીય તીર્થ બનેલું છે.

પંબળ અને સિંધની મંદિરાવલી

પંબળ અને સિંધ પ્રાંતનો સંબંધ ઘણી વખત એકાધિકાર હેઠળ રહ્યો છે અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ બંને પ્રાંતોએ સંસ્કારોની ઘણી આપ-લે કરી છે. એ રીતે જોતાં જાને પ્રાંતોમાં થયેલા જૈનધર્મના પ્રચાર અને ધર્મસ્થાનોનું અગ્રણ્ય દર્શન કરી લઈએ. આજે આ બંને પ્રદેશોનો ચોટો ભાગ પાકિસ્તાનની હકુમત હેઠળ છે.

પંબળમાંથી મળેલાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન અવશેષો એમ પ્રગટ કરે છે કે, ભિન્ન ભિન્ન સમયે જૈનધર્મનાં કેંદ્ર ભિન્ન ભિન્ન હતાં. જેમ કે : તક્ષશિલા, સિંહપુર, પાર્વતિકા (પંબઈયા), નગરકોટ (કાંગડા), લાલપુર (લાહોર) વગેરે. જોનો અર્થ એવો નથી કે જૈનધર્મ તે તે સમયે તે તે કેંદ્રો સુધી મર્યાદિત હતો. તેના અનુયાયીઓ બીજા સ્થળોમાં પણ જોવાય છે, પોતાની સંખ્યાની અપેક્ષાએ તેમની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ ઊંચી હોવાનું પણ જણાય છે.

પ્રાચીન કાળથી તક્ષશિલા જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું. ભગવાન ઋષભદેવ અને તેમના પુત્ર બાહુબલિનો સંબંધ તક્ષશિલા સાથે હોવાની નોંધ જૈનોના આગમગ્રંથો આપે છે.^૧

ભગવાન ઋષભદેવ ભરતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુબલિને બહલી (ગંધાર) દેશનું રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લીધી હતી. બહલી (પૂર્વ ગંધાર)ની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું.

તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું પ્રસિદ્ધ વિદ્યાકેંદ્ર હતું. વિખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ અને વિશ્વત વૈદ્યરાજ છવકે અહીંની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

ભગવાન ઋષભદેવે તક્ષશિલાની ભૂમિને પોતાના પાદવિહારથી પવિત્ર કરી હતી, તેથી તેમના સ્મરણરૂપે તેમના અરણ્યચિહ્ન ઉપર બાહુબલિએ ‘ ધર્મચક્ર ’ તીર્થની સ્થાપના કરી હતી વિવિધતીર્થકેન્દ્રમાં ઉલ્લેખ છે કે:—

‘ તત્કલિલામાં વાહુબલિવિનિર્મિતં ધર્મચક્રમ્ ॥ ’ (૫૦ ૭૫)

‘ મહાનિરીયત્સૂત્ર ’ અનુસાર આ ધર્મચક્રતીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું બીજું નામ ‘ ધર્મચક્ર ભૂમિ ’થી પણ ખ્યાત હતું. એ સમયથી આ ભૂમિ જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતી.

એ પછીના સમયમાં આ સ્થાન વિશે બહુવાને કથું સાધન મળતું નથી પરંતુ જૈનોના ‘ છેદ ’ સૂત્રોથી જણાય છે કે, સાધુઓને દુષ્ટાંગ, વિરુદ્ધ રાજ્યાતિકેમ અને બીજા કેાઈ અપરિહાર્ય આપતિના સમયે પંબળ અને સિંધમાં જવું પડે તો ત્યાંથી પાછા આવવું જોઈએ. કેમકે ત્યાંના લોકોમાં બક્ષાભક્ષ્યનો વિચાર હોતો નથી અને પાખંડી સાધુઓનો ત્યાં નિવાસ છે. જૈન સાધુઓ ધૂણા (સ્થાણુતીર્થ) સુધી વિહાર કરી શકતા હતા. ધૂણા દેશ અયોધ્યાની પશ્ચિમે હતો. સરસ્વતી અને ઘાઘરા નદી વચ્ચેનો કુરુસેત્રનો એ પ્રદેશ હતો.

એ પછી ઇતિહાસકાળમાં સમગ્ર અયોધ તક્ષશિલાનો સંબંધ હતો. તેમનો પુત્ર કુણ્ણવ પણ તેમની સાથે જ રહેતો હતો. સમગ્ર સંપ્રતિએ તેમના પિતા કુણ્ણવના ગ્રેય માટે તક્ષશિલામાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, જે ‘ કુણ્ણવસ્તૂપ ’ નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યું હતું.

સમગ્ર સંપ્રતિના સમયે જૈન સાધુઓના વિહારની મર્યાદાએ વિસ્તારી હતી તેમાં આ પ્રદેશો પણ સમાઈ જતા

૧. ‘ ૫૮૧ ૪૧૫૨૧ ’ માધા ‘ ૧૭૭૮; ‘ આત્મપદ્ધતિ ’ ૫૦ ૧૧૨; ‘ આત્મપદ્ધતિ ’ ૫૦ ૩૨૨.

હશે એમ લાગે છે; કેમકે એ પછી જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાનાં પ્રમાણો મળી આવે છે.

આર્ય કાલકસૂરિ સિંધ અને પંજાબ સુધી વિચર્યા હતા. ભાવડારગચ્છના શ્રાવકો આર્ય કાલકસૂરિ અને તેમની પરંપરાના આચાર્યોના ઉપાસક હતા. ઉચ્ચાનગર પંજાબમાં હતું, જેના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવેલી ઉચ્ચાનાગરી શાખાના આચાર્યો આ પ્રદેશમાં વિહરતા હતા. આર્ય શાંતિ શ્રેણિકના શિષ્યો ઉચ્ચાનગરની આસપાસ વિહરતા હોવાની નોંધ મળે છે. વાચકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ ઉચ્ચાનાગરી શાખાના શ્રુતધર હતા. તેમણે તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયની અધ્યયન પરિપાટીને ધ્યાનમાં રાખીને જ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની રચના કરી હોય એવી સંભાવના છે.

વિ. સં. ૧૦૮માં શત્રુંજય તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી નવકિશોરે ભગવાન ઋષભદેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી મેળવીને શત્રુંજય તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી. ‘પ્રભાવકચરિત’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે બીજા-ત્રીજા સૈકામાં તક્ષશિલામાં ૫૦૦ જિનચૈત્ય વિદ્યમાન હતાં અને જૈનસંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. એવા સમૃદ્ધ નગરમાં ફેલાયેલા મહામારીના રોગને શ્રીમાનદેવસૂરિ (વિ. સં. ૨૬૧ : સ્વર્ગવાસ)એ નાટોલ (ભારવાડ)થી ‘લઘુશાંતિ’નો પાઠ મોકલી ત્યાંનો ઉપદ્રવ શાંત કર્યો હતો. આ ઉપદ્રવની શાંતિ થયા પછી ત્રીજા વર્ષે તુરુકોએ તક્ષશિલાનો ભંગ કર્યો.^૨

આ તુરુકો વિશે ઇતિહાસથી એમ જાણવા મળે છે કે, સેસેનિયન રાજા અર્દશીરે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરીને સિંધ સુધીનો પ્રદેશ કબજે કર્યો હતો. સંભવ છે કે, એ જ રાજાએ તક્ષશિલાનો પણ નાશ કર્યો હોય અને અહીં વસતા જૈનો આ ધ્વંસ પહેલાં થયેલી કેઈ ધમાલના કારણે અહીંથી પૂર્વ પંજાબમાં જઈને વસ્યા હોવા જોઈએ. પં. કચ્છાણુવિજયજી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી એવું અનુમાન તારવે છે કે- ‘ઓશવાલ નતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમના નગરોથી નીકળેલ જૈન સંઘમાંથી ઊતરી આવી છે. એ નતિની કેટલીક ખાસિયતો અને શાકદીપી પ્રાદ્યલો (સેવકો)નો સંબંધ જોતાં પણ ઓશવાલોના પૂર્વ પુરુષો હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશામાંથી આવ્યા હશે એમ ખુશીથી કહી શકાય.’^૩

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તક્ષશિલાના નાશ પછી અહીંથી જૈનોના લાગવગ ઓછી થતાં જૈનોનાં ચૈત્યો અને તીર્થો ઉપર બોદ્ધ લોકોએ પોતાની સત્તા જમાવી દીધી. છઠ્ઠા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીની યાત્રી હુએનત્સંગે એવી નોંધ લીધી છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ બોદ્ધોના તાબામાં હતું, જેને લોકો ‘ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્ત્વનું તીર્થ’ કહેતા હતા. વસ્તુતઃ જૈનોના ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધર્મચક્રતીર્થ જ પાછળથી બોધિસત્ત્વને નામે બોદ્ધ તીર્થ બની ગયું.

આ હકીકત દંતકથા માત્ર નથી પણ તેનાં પુરાતાત્વિક પ્રમાણો પણ હાલમાં જ મળી આવ્યાં છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના ખોદકામમાં (G) ‘જી’ (F) ‘એફ’ ખોદકામાંથી જૂની પદ્ધતિનાં જૈન ચૈત્યો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે. એ ઉપરથી અસલના જૈનોના તીર્થ તરીકેની સાબિતી હવે વિદ્વાનોને માન્ય થતી જાય છે.

શ્રીઅભયદેવસૂરિના કથન મુજબ સૌવીર દેશ સિંધુ નદીની પાસે હતો, તેથી તે સિંધુ-સૌવીર કહેવાતો હતો. આ પ્રદેશની રાજધાનીનું નગર વીતલયપુરપત્તન હતું. ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન રાજા ઉદાયનના રાજકાળ પછી આ નગર કુદરતી આપત્તિને ભોગ બન્યું હતું. એનું બીજું નામ કુંભારપ્રક્ષેપ હતું. કુંભારપ્રક્ષેપ સિંધુવદલીની અંતર્ગત હતું.^૪ કેટલાક વિદ્વાનોએ દોરેલાં અનુમાનો ઉપરથી મોહન-જો-દારોનો પ્રદેશ વીતલયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે. મોહન-જો-દારોના ખોદકામમાંથી એક પતરા ઉપર ઉત્કીર્ણ સર્પફણાયુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની આકૃતિ મળી આવી છે.

આચાર્ય હરિશુભસૂરિએ પંચધર્મ પાર્વતિકા (સંભવતઃ હડપ્પા) નગરીમાં હૂણપતિ તોરમાણને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. આઠ અભયચંદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આઠ અમલચંદ્રસૂરિના હાથે શ્રાવક સિદ્ધરાજના વંશ જ કુંડલક અને કુમારે કાંગડામાં ભગવાન આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા (નવમી સદીમાં?) કરાવી હતી.

૨. ‘પ્રભાવકચરિત’ માં ‘માનદેવસૂરિ પ્રબંધ’

૩. ‘પ્રભાવકચરિત’ ભાષાંતરમાં ‘પ્રબંધપર્યાલોચન’ પૃ. ૭૩.

૪. શ્રીજગદીશચંદ્ર જૈન: ‘ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ’ પૃ. ૪૮.

કાંગડામાંથી મળી આવેલાં જૈન મંદિરોનાં અવશેષો અને શિલાલેખો તેની પ્રાચીન સ્થિતિ ઉપર વાસ્તવિક પ્રકાશ પાડે છે. પંદરમી-સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંનાં જૈન મંદિરો બરાબર હયાત હતાં. તે પછી તેનો ધ્વંસ થયેલો છે.

ખરતરગરગ્ધના આઠ શ્રીજિનદત્તસૂરિએ પંબળમાં વિહાર કર્યો હતો પણ તેમને થયેલા કડવા અનુભવ પછી તેમણે પોતાના શિષ્યોને ઉચ્ચાનગર, મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી અને અજમેરમાં ચોમાસુ કરવાની મનાઈ કરી હતી. ખરતરગરગ્ધીય ઉપાધ્યાય શ્રીજયસાગરગણિ સં. ૧૪૮૮ માં જૈન સંઘ સાથે પંબળમાં વિવિધ સ્થાનોમાં રહ્યાં હતા. તેમણે કાંગડા તીર્થની યાત્રા કરી એ વિશે 'વિગ્રંથિત ત્રિવેણી'માં એમણે વર્ણન કર્યું છે.

સત્તરમા સૈકામાં જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના આદેશથી તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પંબળમાં આવ્યા હતા. ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિચંદ્રના ઉપદેશથી લાહોરમાં અકબરે ધંદના દિવસે હિંસા ન કરવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું હતું. મંત્રી કર્મચંદ્રની વિનતિથી આઠ જિનચંદ્રસૂરિ લાહોર પધાર્યા હતા, જેમણે અકબર પાસેથી ખંભાતના અખાતમાં એક વર્ષ માટે છૂટકાનું ફરમાન મેળવી લીધું હતું. વાઠ માનસિંહને સૂરિપદ અહીં આપવામાં આવ્યું હતું અને શ્રીહીરવિજયસૂરિના નામે અપાઠ ચોમાસીના સપ્તાહનો અમારિનું ફરમાન તેમણે મેળવ્યું હતું. ઉપાધ્યાય જયસોમી લાહોરમાં રહીને જ 'કર્મચંદ્રમધે'ની રચના કરી હતી. ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે લાહોરમાં 'અઠલક્ષી' નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રે લાહોરમાં સમ્રાટ અકબર પાસેથી શ્રીસંધને ઉપાધ્યય અને દેરાસર માટે જમીન અપાવી હતી. તેમણે સમ્રાટ જહાંગીરની કન્યાની શાંતિ નિમિત્તે લાહોરમાં શાંતિરનાત્ર બણાવ્યું હતું, યજુર્જયનો કર માફ કરાવ્યો હતો, ઉનામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિના સમાધિસ્થાન માટે જમીન અપાવી હતી અને શેઠ હુજનચંદ્ર પાસે લાહોરમાં શાંતિજિનનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ ઉપાધ્યાયે લાહોર, દારમીર, પીરપંબળ અને રત્નપંબળ સુધી પોતાનો વિહાર લંબાવ્યો હતો.

શ્રીવિજયસેનસૂરિ સમ્રાટ અકબરના વિનતિથી લાહોર પધાર્યા હતા. અહીં તેમણે શ્રીભાનુચંદ્રને ગણિપદ આપ્યું હતું.

એ પછી લોકામતના મુનિએ, સ્થાનકમાર્ગી સાધુએ, પંબળ સંપ્રદાય અને અછવમત પંબળમાં પ્રસર્યો હતો. શ્રીભુદેશચંદ્ર મહારાજ હલવામાં, શ્રીમુલચંદ્ર ગણિ સિયાલકોટમાં, શ્રીબુદ્ધિચંદ્ર મહારાજ રામનગરમાં અને શ્રીઆત્મારામ મહારાજ પંબળની ભૂમિમાં જ જન્મ્યા હતા.

શ્રીભુદેશચંદ્ર મહારાજે પંબળમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો, જેના પરિણામે સુજવાનવાલા સિયાલકોટ, પતિયાલા, પપનાબા, રામનગર, હોશિયારપુર અને પડસરમાં જૈનમંદિરો બાંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

શ્રીઆત્મારામ મહારાજ, આઠ વિજયકમલસૂરિ, મુનિ ચંદનવિજયચંદ્ર અને આઠ શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિએ પંબળમાં જૈનધર્મને સ્થિર કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રીદર્શનવિજયચંદ્ર (ત્રિપુરી)એ મેરઠ જિલ્લો અને સુજફરપુર જિલ્લામાં સં. ૧૬૮૬ માં અઢી હજાર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી છે.

લાહોર મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર સ્વર્ગત્ય ડૉ. કે. એન. સીતારામે ત્રિગર્ત દેશનું પરિબ્રમણ કરી કેટલાંક જૈન અવશેષોની શોધ કરી હતી, તેમાંથી ૨ ચોવીશોએ, ૨ એકલમલ જિનમૂર્તિઓ અને જૈનમંદિરોના કેટલાક અવશેષો ભોળા હતા, તેમણે આ પ્રદેશમાં કેટલીયે જૈન મૂર્તિઓ અને મંદિરોને હિંદુઓએ અપનાવી લીધેલાં ભોળાં હતાં. જેમકે-વૈદ્યાનાથ પરદારાના દેવે સ્ટેશન અને હાકમગઢા વચ્ચે આવેલું ગણપતિનું કહેવાતું મંદિર વાસ્તવમાં જૈન મંદિર હોવાનું જણાયું હતું. લાહોરના મ્યુઝિયમમાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓનો સંગ્રહ કરેલો છે જેને આજે પણ બોદ મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ હકીકત આપણને અહીંની ભૂમિ ઉપર જૈન અવશેષોની શોધ માટે પ્રેરણા કરી રહી છે.

ઈસ સ્ટેશનની પાસે આવેલી નાગજીનની પહાડીમાં જૈન તીર્થ કરોની મૂર્તિઓની અરખટ આમૃતિએ નજરે પડે છે, જે બીન્ન-બીન્ન સૈકાની હોવાનું જણાય છે.

ભ્યારથી હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં સાગલાં પડ્યાં ત્યારથી પાકીસ્તાન વિભાગના જૈનોની વસ્તી ત્યાંથી હિંદમાં વસવાટ કરવા આવી છે. એથી આ પ્રદેશના જૈનમંદિરો ભેદએ તેવાં સુરક્ષિત નથી.

૧૯૭. દિલ્હી

(કોઠા નંબર : ૩૮૫૧-૩૮૫૬)

ભારતવર્ષનાં પ્રધાન નગરોમાં દિલ્હીની ગણના કરવામાં આવી છે. આજની માફક કેટલાયે રાજવીઓએ દિલ્હીને પોતાની રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું હતું પરંતુ આ નગર કોણે વસાવ્યું અને દિલ્હી એવું નામકરણ શાથી થયું એ વિશે ઘણા મતભેદ છે. કવિ કિસનદાસ અને કલ્હણે હિંદી ભાષામાં રચેલી ‘દિલ્હી રાજવલી’માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ્ય છે:—

“નૃપ અનંગપાલ બાવીસમા, બત્તીસ લક્ષણ તાસ; સંવત જહાં નૌસર્ગ નિરોત્તર (૬૦૮), વર્ષમિત મુપ્રકાસ.
ગુરુવાર દશમી દિવસ, ઉત્તમ તલ આસાદે માસ; દિલ્હી નગર કરિ ગઠિ ડીઝી, કહે કવિ કિસનદાસ.
સો ગહુકે જબ છબેડી, ઉતપતિ ગડતલ વેર; સોવ હુકં ડિઝી વહાં, ગાડી ભઈ ડિઝી ફેર.”

આ અવતરણ ઉપરથી સં. ૬૦૮ માં દિલ્હીની સ્થાપના થઈ એમ જણાય છે.

“પટ્ટાવલી સમુચ્ચય” ભા. ૧ ના પૃષ્ઠ : ૨૦૧ ઉપર પ્રગટ થયેલ ‘ઐતિહાસિક પત્ર’માં દિલ્હી વસાવવા સંબંધે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

“સંવત ૭૦૩ દિલિ તુવર વસાઇ અનંગપાલ તુઅર.”

જ્યારે કનિગહામ સાહેબે સને ૭૩૬ માં અનંગપાલે (પ્રથમ) દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૧ પં. લક્ષ્મીધર વાજપેથી પણ તોમરવંશીય અનંગપાલ (પ્રથમ)ને દિલ્હીનો મૂળ સંસ્થાપક ગણે છે, જેનો રાજ્યાભિષેક સને ૭૩૬ માં થયો હતો. તેણે સર્વ પ્રથમ દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પછી તેના વંશજો ક્રમેક્રમે આવ્યા ગયા. એ પછી બીજો અનંગપાલ દિલ્હીમાં આવ્યો અને તેણે દિલ્હીને પોતાની રાજધાની બનાવી.^૨ તેણે નવું શહેર બનાવી કોટ બનાવ્યો. કુતુબમિનારની પાસે પહેલાં મકાનોનાં પ્રાચીન ખંડિયેરો અનંગપાલ બીજાની રાજધાનીનાં માનવામાં આવે છે. એના સમયનો એક શિલાલેખ પણ મળ્યો છે, જેમાં લખ્યું છે કે:—“સંવત્ ૧૧૦૯ મનંગપાલ વહી”. વળી, કુતુબમિનારની પાસે આવેલા અનંગપાલના મંદિરના સ્તંભ ઉપર તેનું નામ પણ ઉત્કીર્ણ કરેલું મળે છે.^૩ શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર સને ૧૦૫૦ માં અનંગપાલ નામના એક તોમર સરદાર દ્વારા દિલ્હીની સ્થાપના થયાનો ઉલ્લેખ કરે છે^૪ અને શ્રીઓઝાણ પણ આ બીજા અનંગપાલે દિલ્હી વસાવી એમ જણાવે છે.^૫ આ અનંગપાલ તોમરવંશીય ક્ષત્રિય હતો અને સં. ૧૩૮૪ નો એક શિલાલેખ, જે દિલ્હી મ્યુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ આ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ આ પ્રકારે મળે છે:—

“देशोऽस्ति हरियानाख्यो पृथिव्यां स्वर्गसंनिभः । दिल्लिकारुया पुरी तत्र तोमरैरस्त निर्मिता ॥”

તોમરવંશીય અનંગપાલે નગર વસાવી દિલ્હી નામ આપ્યું એ પહેલાં એનું નામ ઈન્દ્રપ્રસ્થ હતું. દિલ્હી એવું નામ પાડવામાં ઉપયુક્ત કિસનદાસની કવિતામાં કારણ બતાવ્યું છે કે, જમીનમાં લોઢાની ખીલી રોપતાં એ ઢિલી પડી ગઈ અને તેથી નગરનું નામ દિલ્હી પડ્યું. ફરિસ્તા કહે છે કે, અહીંની માટી એટલી નરમ છે કે, તેમાં મુશ્કેલીથી ખીલી સજ્જડપણે રહી શકે છે એથી જ ઢિલી ભૂમિવાળા આ નગરનું ‘દિલ્હી’ એવું નામ પડી ગયું. આનો યોગિનીપુર, દિલ્હી, દેહલી વગેરે નામોથી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જૈન સાહિત્યમાં આ નામોનો ખૂબ ઉપયોગ થયેલો છે, જેનોનાં સાહિત્યિક ઉલ્લેખ પરથી અગિયારમા સૈકા પછીના અહીંના જૈનોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મળે છે, તે ઉપર આછી નજર ફેરવી લઈએ:

૧. ‘ગણધર સાર્થશતક’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે શ્રીવર્ધમાનસૂરિ સં. ૧૦૪૦ લગભગમાં અહીં આવ્યા જેમણે શ્રીઉદ્યોતનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. હતી.

૧. Cuningham : The Archaeological survey of India. P. 149.

૨. “દિલ્હી અથવા ઈન્દ્રપ્રસ્થ” પૃ. ૬.

૩. “રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ” પ્રથમ જિલ્દ : પૃ. ૨૩૪

૪. “ઇતિહાસ પ્રવેશ” ભા. ૧, પૃ. ૨૨૦.

૫. “ટોડ રાજસ્થાન” પૃ. ૨૩૦.

૨. 'ઉપદેશસાર' ની ટીકા સુવર્ણ સં. ૧૦૮૮ માં આણુ ઉપર વિમલવસહીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલચાહને દિલ્હીપતિએ છત્ર મોકલ્યું હતું, આ દિલ્હીપતિનું નામ એમાં જણાવેલું નથી.

૩. 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તોમરવંશી રાજા મહનપાલના સમયમાં એટલે સં. ૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ દિલ્હી નજીકના કોઈ ગામમાં પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો આવકસમુદાય તેમને વંદન કરવા જઈ રહ્યો હતો ત્યારે મહનપાલ રાજાને મંત્રીઓ દ્વારા એ વાતની ખબર પડતાં સ્વયં પોતાના રાજ્યાધિકારીઓ અને સૈનિકો સાથે સૂરિજી પાસે ગયો અને સૂરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આગ્રહભરી વિનંતિ કરી હતી. સૂરિજીએ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાજાએ તેમનું શાહી સ્વાગત કર્યું અને રાજાના અનુરોધથી ત્યાં ચતુર્માસ કર્યું પણ દુર્ભાગ્યવશ બાદરવા વધિ ૧૪ ને દિવસે તેમનો અહીં સ્વર્ગવાસ થયો, જેમનો સ્તૂપ આજે પણ કુતુબમિનાર પાસે વિદ્યમાન છે.

શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના સમયમાં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું અને એ મંદિરના દક્ષિણ સ્તંભમાં અતિભલ અધિષ્ઠાપકની સ્થાપના કરેલી હતી.

૪. સં. ૧૩૦૫ ના અષાઠ સુદિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિનચાલસૂરિએ 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના પ્રથમ અંશની રચના દિલ્હીના શેઠ સાહુદીના પુત્ર હેમચંદ્રની પ્રાર્થનાથી કરી હતી.

૫. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (પૃ. ૪૦૪) સુવર્ણ: માંડવગઢના મંત્રી પેથડના પુત્ર ઝાંઝુ સાથે સં. ૧૩૨૦માં દિલ્હીના શેઠ ભીમે પોતાની સોબાઅરેવી નામની પુત્રી પરણાવી હતી.

૬. વિ. સં. ૧૩૮૬ ના બાદરવા વધિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકથ' નામનો ગ્રંથ હંમીર મહંમદના પ્રતાપી રાજ્યમાં પૂરો કર્યો હતો. આ હંમીર મહંમદ તે જ તખલ્ક નામે પ્રસિદ્ધ પાંચેઝા બાદશાહ હતો. તેને તેમણે પ્રતિભાષ કર્યો હતો. એમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા બાદશાહે શત્રુજય, ગિરનાર, ક્ષેત્રિય વગેરે તીર્થોના રક્ષણ માટેનાં ફરમાનો લખી આપ્યાં હતાં. સૂરિએ જાંદીવાનોને પણ સુકત કરાવ્યા હતા અને બાદશાહના ભંડારમાં રહેલી મહાવીર પ્રતિમાની ભાગણી કરી જેળી લીધી હતી, જે મૂર્તિ 'તાજહીન સરાઈ'ના ચૈત્યમાં સ્થાપન કરી હતી, તે પછી શ્રીજિનદેવસૂરિની સુલતાન સાથે સુલતાન થતાં તેમણે ૮૦૦૦ શાવકો રહી શકે એવી 'સુલતાન સરાઈ' નામે જોળખાતી જગા આપી, જેને 'ભટ્ટારક સરાઈ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. સુલતાને ત્યાં ચૈત્ય અને પોષધશાળા કરાવી અને ચૈત્યમાં કાનાનૂની મહાવીર પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૮૬ લગભગમાં આ પોષધશાળામાં પ્રવેશ કર્યો અને એ જ સાલમાં વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના રોજ જિનચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ સુલતાને ખરહ અને માલંડ નામનાં બે ગામે પણ ચૈત્ય માટે સૂરિજીને અર્પણ કર્યાં હતાં.

૭. દિલ્હીના રહીશ સંઘપતિ દેવરાજ દેવિએ સં. ૧૩૭૬ ના જેઠ સુદિ ૮ ના દિવસે સંઘ સાથે શત્રુજયની યાત્રા કરી એ સંઘપે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ પ્રકારે નોંધ કરે છે:—

"મરિંડહિ હુય સંઘવદ્ધા, દિવરાય મરિસ નહુ જનુ ગણા । જિણિ દિલ્હિયનગરિહિ મરિસસયં, દેવાલઝ કહિદઝ જનુકવં ॥"

૮. સં. ૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાલગાવીય શેઠ હસુના પુત્ર સુધાવક રમપતિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયામુવીનથી પ્રતિષ્ઠા જેળી હતી, તેની દ્વારા તેણે મંત્રી નેબની સહાયતાથી તીર્થયાત્રા માટે ફરમાન મેળવ્યું અને પોતાના પુત્ર મહંમુસિંહ, ધર્મસિંહ, ચિવરાજ, અભયચંદ તેમજ પોત્ર વીધમ, ભાઈ જયલપાલ આદિની સાથે સ્થાનીય મંત્રી દલીય, સાધુ જયલુપાલ, શ્રીમાલ ચેલ્લ, શા. છીતમ, ફેડુ, આદિની સાથે વૈશાખ વધિ ૭ ના રોજ પ્રયાન કરી શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી કાર્તિક વધિ ૪ ના દિવસે દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા. શેઠજીના પુત્ર ધર્મસિંહે શાહી ફરમાન જેળી આ સંઘના પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો.

૯. સં. ૧૪૧૫ માં શ્રીજિનોદયસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ દિલ્હીના શ્રીમાલ શા. રતના, પૂતા વગેરેએ કર્યો હતો.

૧. મહનપાલનો એક સિદ્ધો પ્રસંગ ૧ થાની હાકીન જૈન મંત્રી દકુરુ ફેડુએ રમેલા 'સુદાસન' સભ્યો એક મહત્વપૂર્ણ અપ્રસિદ્ધ મંથમાંથી આપ થાય છે.

૧૦. પંદરમી શતાબ્દીની એક 'તીર્થમાળા'માં અહીં ૧. શ્રીશાંતિનાથ, ૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી, ૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ૪. શ્રીનેમિનાથ એમ ચાર મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે મળે છે:-

“ સંતિ વીર સિરિપાસ નેમિ ઢીછી જિણચંદો ॥ ”

૧૧. સં. ૧૬૭૫ લગલગમાં કવિવર બનારસીદાસ અહીં આવ્યા હતા અને અહીંના શ્રાવકસંઘને મળ્યા હતા.
૧૨. સં. ૧૭૪૬ માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં અહીંના મહાવીર મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.
૧૩. સં. ૧૮૮૦-૯૦ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ અહીં ચતુર્માસ કર્યું હતું.

લગલગ દશમા સૈકાથી લઈને આજ સુધીનાં મળી આવતાં આ પ્રમાણે આ શહેરમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

આજે અહીં ૬૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૩ જૈન ધર્મશાળાઓ છે; જેમાંની એક કિનારી બજારમાં લાલા ત્રિકમચંદજીએ સં. ૧૯૬૩ માં બંધાવી છે; બીજી લાલા ઘસીટામલજીએ કિનારી બજાર પાસે આવેલા ભોજપુરામાં, અને ત્રીજી વેદવાડામાં લાલા નવલમલ ખેરાતીલાલે બંધાવેલી છે.

અહીં ૬ જૈનમંદિર છે. તે પૈકી ૩ શિખરબંધી, ૧ ઘરદેરાસર અને ૨ મંદિરો શહેરના પરાંઓમાં આવેલાં છે.

૧. કિનારી બજારમાં આવેલા ચેલપુરી નામના મહોદ્ધામાં શિવાલા ગલીના તાકે મૂળનાયક શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરની ભીંતો અને છતોમાં સુંદર સોનેરી નકશીકામ કરેલું છે.

આ મહોદ્ધામાં જ એક ઉપાશ્રય અને નાનો સરખો પુસ્તકલંડાર છે.

૨. કિનારી બજારમાં આવેલા નવધરા મહોદ્ધામાં શહેરનું મોટામાં મોટું શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મંદિરની ભીંતો અને છતમાં સુંદર સોનેરી ચિત્રકામ કરેલું છે. રંગમંડપની ભીંતો પર શત્રુંજય, ગિરનાર, ચંપાપુરી વગેરે તીર્થોના પટ્ટો સફેદ આરસમાં કોતરેલા છે. રંગમંડપની છત્રીમાં થાંભલાઓ પર તથા ચારે બાજુએ વિવિધ પ્રકારની સોનેરી શાહીથી આલેખેલું ચિત્રકામ તેમજ જૈનધર્મની જુદી જુદી કથાઓના પ્રસંગચિત્રો ખાસ પ્રેક્ષણીય છે. આ ચિત્રકામમાં અસલની મોગલકળાનો ધીમે ધીમે છાસ કરી રીતે થતો ગયો તેનો ખ્યાલ પણ આવે છે. મેડા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની લગલગ દશમા સૈકાની ધાતુપ્રતિમા દર્શનીય છે. આમાં ધાતુપ્રતિમાઓ ૩૦૦ ઉપરાંત છે, જે શહેરમાં જૈનોની વસ્તી ઓછી થતાં ભોંયરામાં લંડારી દેવામાં આવી છે. વિવિધ રત્નોની પ્રતિમાઓ પણ દર્શનીય છે. સ્ફટિકની ૧૦, સંગેઈસપની ૨, ધૂંધલાની ૨ અને મરગજની ૧ પ્રતિમા છે. સિવાય ૧ ચાંદીની, ૩૧ ધાતુઓની અને ૨૦ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે. વળી, રફે ઈંચની સ્ફટિકની શ્રીગૌતમસ્વામીની સમચોરસ ચરણપાદુકા પણ અહીં છે.

૩. કિનારી બજારની નજીકમાં આવેલા ચીરાખાના મહોદ્ધામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી દેવાલય છે. મંદિરમાં લીલા મરગજ રત્નની રફે ઈંચની શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની દર્શનીય મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. મરગજ રત્નની મૂર્તિની ત્રણે બાજુએ કાચની ગોઠવણી એવી સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે કે, કાચમાં મૂળ પ્રતિમાનું પ્રતિબિંબ પડે અને ભગવાનની ચોમુખી પ્રતિમા હોય એવું દૃશ્ય નજરે પડે. ખરેખર, આવી અદ્ભુત ગોઠવણી ભગવાનની સમવસરણ સ્થિત અવસ્થાનો વાસ્તવિક ચિતાર આંખ સામે ખડો કરે છે.

૪. કિનારી બજારમાં આવેલી અનારગલીમાં લાલા હબરીમલજીનું ઘરદેરાસર વિદ્યમાન છે. લાલા હબરીમલજીના પાંચમી પેઢીએ થયેલા પૂર્વજ વીશા શ્રીમાલી શાંતિના ઝવેરી શેઠ નેમિચંદ મૂળ પાટણના રહીશ હતા પરંતુ મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંના સમયમાં બાદશાહી ઝવેરી તરીકે દિલ્હીમાં આવ્યા હતા.

આ દેરાસરમાં ધાતુની ૧૫ અને જુદા જુદા રત્નોની ૧૦ પ્રતિમાઓ છે. વળી, રત્નની એક પાદુકા જોડી પણ છે.

૫. શહેરથી કુતુબમિનાર જતી મોટરના રસ્તા ઉપર ડાબા હાથે ચોગડી મસ્જિદ નામે દિલ્હીનું નાનું પટું વસેલું છે. મોટરની સડકથી ૧ માઈલ દૂર નાની દાદાવાડીને નામે ઝોળખાતી એક વિશાળ દાદાવાડી આવેલી છે. તેમાં ખરતરગમ્છીય શ્રીમ્નિનકુશળસૂરિનાં પગલાં એક છત્રીમાં બિરાજમાન કરેલાં છે. છત્રીની સામે જ મેડા ઉપર સં. ૧૬૭૭ માં બંધાવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે. આખુંયે સ્થાન રમણીય છે.

આ દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા, નવઘરાના દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા અને દિલ્હીના દિગંબર જૈનમંદિરના મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પ્રતિમા—એમ ત્રણ પ્રતિમાઓ વીરેક વર્ષ પહેલાં ખોદકામ કરતાં દેવે પાટા નીચેના ભાગમાંથી મળી આવી હતી.

૬. ઉપર્યુક્ત ચોગડી મસ્જિદથી ૪ માઈલ અને દિલ્હી શહેરથી મોટર રસ્તે ૧૧ માઈલ દૂર ઐતિહાસિક કુતુબમિનાર આવેલો છે. આની નજીકમાં લોખંડના કીર્તિસ્તંભવાળું એક ખંડિયેર હાલતનું મકાન છે. તેની છતોમાં તીર્થંકરોની કેટલીક નાની મૂર્તિઓ કોરેલી છે, જે ખંડિત દશામાં છે.

“All about Delhi” નામના પુસ્તકમાંથી બહુવા મળે છે કે, કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ વસ્તુતઃ જૈન મંદિરોની સામશીથી બનાવેલી છે. એમાં શક નથી કે પ્રારંભમાં અંદરના ભાગના સ્તંભોની આકૃતિ દીવાલોની બહારનો ભાગ પ્લાસ્ટરથી પૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવાયો છે પરંતુ આ ગધું પ્લાસ્ટર હવે ઊખડી રહ્યું છે. તેમાં પૂર્વ તરફના દ્વારના મધ્ય શુંબજની બંને બાજુએ સ્થિત કેમબદ સ્તંભાવલીનું દૃશ્ય દરથી ભેવાય છે. એ અત્યંત સુંદર સ્તંભો પૂર્વમાં અમ્બાદિત માર્ગની ઉત્તર દિશામાં છે. તેના ઉપર કરેલી કોરણીમાં પુષ્પમાલયુક્ત વ્યઘ્રમુખ, શુભ્રાદાર હોરકાં, સાંકળથી લટકતી ઘંટડીઓ, સ્તંભોમાં ઉત્કૃષ્ટ ખંડિત અને અખંડિત ચિત્રમૂર્તિઓ અને બીજી અનેક રચનાઓથી આનું સ્થાપત્ય છત્તું થાય છે. આ મંદિર ભ્યારે ગંધાધું હશે ત્યારે દેલવાડાનાં મંદિરો સહય સુંદર બનેલું હશે. મંદિરના પ્રાચીન અંશે ૧૧-૧૨ મી ચતાબ્દીના હોય એમ જણાય છે.

મહરૌલી

કુતુબમિનારથી આશરે ૦ માઈલ દૂર મહરૌલી નામે એક પટું છે. ગામમાંથી પસાર થતાં ડાબા હાથ તરફ ૦ માઈલ દૂર ‘દાદાશુકુડા રાસ્તા’ નામના સ્થળે મેટી દાદાવાડી આવે છે. આ રસ્તેથી પસાર થતાં બંને બાજુએ સેંકડો મકાનોનાં ખંડિયેરા નજરે પડે છે, જે ભૂતકાલના એક સમૃદ્ધ નગરનો ખ્યાલ આપે છે.

દાદાશુકુડા નામથી ઝોળખાતા સ્થળમાં મહિધારી શ્રીમ્નિચંદ્રસૂરિનું સમાધિસ્થળ આવેલું છે. આ સમાધિસ્થળની નજીકમાં જ શ્રીસૂરે સં. ૧૬૬૦ માં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર બંધાવેલું છે. આ એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે; જે મેટી દાદાવાડીના નામે ઝોળખાય છે.

આ શહેર પંબળ પ્રાંતમાં નથી પરંતુ પંબળખમાં જવા માટે એન. ડબલ્યુ. દેલ્વેનું બંકશન હોવાથી અને પંબળના પ્રવેશદ્વારસમું હોવાથી તેને પંબળખમાં મૂકયું છે.

★

૧૯૮. સિયાલકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૮૫૯)

સિયાલકોટ નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ સાલકોટ હતું. સં. ૧૬૬૨માં ભ્યારે અકબરનું રાજ્ય હતું ત્યારે શ્રીપૂજ્ય હરદાસના શિષ્ય ઋષિ રૂપચંદ્રજીએ સાલકોટમાં ‘પરદેશી રાજની ચોપર્ષ’ નામે પુસ્તક લખ્યું હતું, એ જ રીતે સં. ૧૬૬૩માં ઋષિ ગંજૂએ ‘વૈરાગ્યચતક’ની પ્રતિલિપિ કરી હતી. આ ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે, સત્તરમા સૈકામાં જૈન સાધુઓ-યતિઓ આ પ્રદેશમાં ખૂબ વિકરતા હતા; અને તે તે સ્થળે સ્થિર રહીને પ્રાચીન ઐથીની પ્રતિલિપિઓ પસુ કરતા હતા.

સં. ૧૭૦૬માં હંસરાજગણિના શિષ્ય ઋષિ સુકેશવે ‘સિયાલકોટમંડળ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનકા છંદ’ નામક ૨૧ કડીઓનું કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પાંચ કલ્યાણકો, ગણધરો તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાની સંખ્યા વગેરેનું ખૂબીથી વર્ણન કર્યું છે. અંતે કલશમાં આ પ્રકારે જણાવ્યું છે:—

“ સખ સંઘસ્વામી મુક્તિનામી, મનહ કામી દાયગો, સંવત ધ્રુવ અરૂ રાત સતારહ, ૧૭૦ માસ કાતિગ દાયગો; તમ પક્ષ રવિ દિન રુદ્ર તિથિ ગિન, સાલકોટપુરમંડળો, હંસરાજ ગણિ શિષ્ય ઋષિ સુકેશવ, સ્તવ્યો વામાનંદળો.”

આ પદ્યમાં આપેલા ‘સાલકોટપુરમંડળો’ શબ્દ જ સુતરાં સિદ્ધ કરે છે કે, સં. ૧૭૦૬માં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન હતું; અને મંદિર હતું એટલે તેના માનનારા શ્વેતાંશર મૂર્તિપૂજક જૈનો પણ હતા એ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલી કનકમંડીમાં લાલા લખેશાહના મકાનમાં એક ઘરદેરાસર છે, તેમાં ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે; જેમાંની એક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચોવિંશી પ્રતિમા સં. ૧૨૮૦ ના લેખવાળી મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન છે; જે પાટણથી મોકલવામાં આવી હતી.

અહીં ૨૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૧૯૯. ખાનકા ડોગરા

(કોઠા નંબર : ૩૮૬૯)

સુખખેડી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૭ માઈલ અને લાહોરથી મોટર રસ્તે ૪૭ માઈલ દૂર ખાનકા ડોગરા નામે ગામ છે. ગામની વચ્ચે કચેરી બજારમાં આવેલું શ્રીશ્રાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૮૩માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૫૭નો લેખ છે.

મૂળ રામનગરના રહેવાસી લાલા બનારસીદાસ જૈન, જેઓ આ ગામમાં રહે છે, તેમની પાસે એળ વગરના લીલા કલાર રંગના નિર્મળ પાનાની ૨૧૧ ઈંચની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની અદ્ભુત પ્રતિમા છે. તેમનું કહેવું છે કે, એળ વગરનું આવડું મોટું પાનું જગતભરમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. મૂર્તિનું એકે એક અંગ સ્પષ્ટ છે. મૂર્તિની સુંદર નાભુક નાસિકા, ખલા સુધી લાંબા કાન, સર્પનું લાંછન અને પલાંડીના બંને અંગો સુસ્પષ્ટ છે. આવી અમૂલ્ય અને અનોઢ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે. આ પ્રતિમાથી જ આ ગામ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. દૂર દૂરના યાત્રાળુઓએ અને સુંબઈ વગેરે શહેરના નામી ઝવેરીઓએ આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી, રત્નપરબનો એક અનુપમ નમૂનો જોઈ પ્રશંસા કરી છે.

આ પ્રતિમા લાલા બનારસીદાસ જૈનના દાદાને સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજશ્રીએ કોઈ પાસેથી અપાવી હતી. આસપાસના જંગલી પ્રદેશના કારણે આ મૂર્તિ તેમને તિજોરીમાં છુપાવી રાખવી પડે છે. હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડ્યાં પછી આ પ્રતિમા ક્યાં છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૨૦૦. રામનગર

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૦)

લાલપુરથી વજીરાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં અકાલગઢ સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર રામનગર નામે ગામ છે.

ગામની વચ્ચે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબાધી મંદિર છે. આનું વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર પંબતબામાં એકે નથી. મંદિર છૂટું થયું છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૪૮નો લેખ છે.

અહીં ૧૦ જૈનોની વસ્તી, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન ધર્મશાળા છે. ૧ પુસ્તકભંડાર પણ છે. શ્રીકૃતરાયજી મહારાને આ ગામમાં મુદ્રપતિ બાંધવાનું છેડયું હતું.

★

૨૦૧. બેરા

(કોડા નંબર : ૩૮૭૧)

અકાલગઢ સ્ટેશનથી બેરા જવા માટે વઝીરાબાદ, લાલમૂસા અને મલકવાલ જંકશનોએ ગાડી બદલી મોટી લાઇનમાં છેલ્લા આવેલા બેરા સ્ટેશને જવાય છે. સ્ટેશનથી બેરા ગામ ૧ માઈલ દૂર છે.

હાલનું મોહન-જો-હટો નામનું સ્થળ પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તન હોવાની કેટલાક વિદ્વાનો સંભાવના કરે છે. એને પરિચય અમે સિંધ પ્રાંતના વર્ણનમાં આપ્યો છે.

આ બેરાને જ વીતભયપુરપત્તન માનવામાં આવે તો તેની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિનું ઐતિહાસિક કારણ એ છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેની પાસે ગૌરીપર્વતનથી બનાવેલી શ્રીમહાવીર ભગવાનની છવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. એ પ્રતિમા ચંડપ્રલોત રાજા ઉપાસી ગયો ત્યારે વીતભયપુરપત્તનનો ધૂળની આંધીથી નાશ થવાનો ભયો એ મૂર્તિને દશપુર (મંદેસર) અને પાછળથી ભાયલસ્વામીપુર (લેલસા)માં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

વીતભયપુરપત્તન ધૂળથી દટાઈ ગયું તે પછી શ્રીહિમચંદ્રસૂરિની પ્રેરણાથી રાજા કુમારપાલે (બારમી સદીમાં) એ વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ ખાસ નીચેલા અધિકારીઓ મારફત કરાવ્યું હતું અને ત્યાંથી ઉદાયનવાળી પ્રતિમા મેળવી, એટલું જ નહિ એ પ્રતિમા માટે ચંડપ્રલોત આપેલાં ગામોનું શાસનપત્ર પણ નીકળી આવ્યું હતું. કુમારપાલે એ પ્રતિમા પાટણમાં મંગાવી એક ક્ષેત્રિકમય ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બાંધાવી તેમાં તેને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

આ હરીકત આપણને બારમા સૈકામાં આં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલ નરેશના પુરાતાત્વિક જ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે અને પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તનની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ વર્તમાન બેરામાં પણ જળવાઈ રહી હોય એમ જણાવે છે.

જેલમ જિલ્લામાં જેલમ નદીના તટ પર એક પહાડ આવેલો છે. ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો અને ખંડિયેરા દક્ષિણેથી થાય છે, એ જમીનમાંથી ખોદકામ કામ કરતાં સિક્કા વગેરે ચીજો મળી આવે છે. પ્રાચીન કાળનું વીતભયપુરપત્તન એ જ હાલનું બેરા એવી કેટલાકેની માન્યતા છે. પણ આ બેરા ગામને વસ્યે ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ થઈ રહ્યા એમ કહેવાય છે. એ વખતનું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર હતું, અને સેકંડા જૈનોની વસ્તી પણ હતી પરંતુ વર્તમાન જિન-મંદિર છોડાદારરૂપે નવેસર બાંધવામાં આવ્યું છે.

જોશવાલ ધ્રાવકોને અહીં બાવડા કહેવામાં આવે છે. એ બાવડોના મહોલ્લામાં આ મંદિર આવેલું છે. મૂળનાયક ચંદ્રપ્રભજિનેશ્વર મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે.

જૈન ધર્મશાળા ૩ પણ જૈનોની વસ્તી નથી. મંદિર પાસે ઘણાં ખંડિયેરા પડેલાં છે.

★

૨૦૨ લાહોર

(કોઠા નંબર : ૩૮૬૭-૩૮૬૮)

લાહોર પુરાતન નગર છે. હંતકથા તો એવી છે કે, શ્રીરામચંદ્રના પુત્ર લવે લવપુર વસાવ્યું અને કુથે કુથપુર એટલે કસૂર વસાવ્યું. એ લવપુર અદ્યતન લાહોરના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ વિદ્વાનના કથન મુજબ વિક્રમની બીજી-ત્રીજી શતાબ્દીમાં કોઈ લોહ નામે રાજા થયો જેણે આ લાહોર વસાવ્યું હતું અને થોડા દિવસમાં જ આ બહુ મોટું નગર બની ચૂક્યું. લાહોરમાં લોહનું મંદિર છે અને અમૃતસરમાં લોહગઢ દરવાજો છે. એનો સંબંધ લવ સાથે છે કે ઉપર્યુક્ત લોહ નામના રાજા સાથે છે એનો નિર્ણય કરવાને કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી.

ગ્રીક લેખક ટોલેમીએ જે લાઓકલ નગરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જ લાહોર હોવાનું કેટલાકોનું મંતવ્ય છે. અમીર ખુસરુએ આને ‘લાહાનૂર’ નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૧ એવી જ રીતે જેનોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સોળમા સૈકાની અને તે પછીની પુષ્પિકા-પ્રશસ્તિઓમાં પણ લાહાનૂર નામથી ઉલ્લેખ થયો છે. ^૨ ‘લાનુચંદ્રચરિત’માં અને તીર્થમાળાઓ કે પટ્ટાવલીઓમાં આને ‘લાલપુર’ નામથી પણ ઓળખાવ્યું છે.

જો કે પંજાબમાં જૈનધર્મનો ઇતિહાસ ખૂબ પ્રાચીન, ઉજ્જવળ અને મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં કેટલાંયે વર્ષોથી પંજાબની રાજધાનીના આ લાહોર નગરમાં અકબરના સમયથી પહેલાંનાં અવશેષો મળતાં નથી. વસ્તુતઃ એ વિશે જોઈએ તેવી શોધ થઈ નથી પરંતુ શોધ કરવામાં આવે તો પ્રાચીન અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

જો કે ખ્રિસ્તી રાજ્યના અમલ પછી દિગંબર જૈનોએ અહીં વસવાટ કર્યો છે પરંતુ શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયને માનનારા ઓશવાળ કુટુંબો પરાપૂર્વથી અહીં વસે છે, તેમને લોકો ‘લાવડા’ના નામે ઓળખે છે, લાવડા નામની ઉત્પત્તિ લાહોરથી દક્ષિણ દિશામાં સાત-આઠ માઈલ દૂર આવેલા લાવડા નામના ગામ ઉપરથી થઈ છે. આ ગામમાં કોઈ સમયે સંભવતઃ ઓસવાલ જૈનોની વસ્તી ખૂબ હશે એથી જ જૈન ઓશવાલોનું નામ લાવડા પડ્યું. જૈનોમાં એક લાવડારગચ્છ-લાવગચ્છ પ્રાચીન કાળથી હતો, જેનો સંબંધ શ્રીકાલકાચાર્ય સાથે યતાવવામાં આવે છે. સંભવ છે કે, તક્ષશિલાથી આવેલા જૈનો આ ગામમાં જ સૌ પ્રથમ રહ્યા હોય. એ લાવડા-ઓશવાલોની આ નગરના જે ભાગમાં વસ્તી છે તેને ‘થડિયાં લાવડયાં’ અથવા ‘લાવડોંકા મહોલ્લા’ કહે છે. આ મહોલ્લો સમ્રાટ અકબરના સમયમાં કે તેથી કંઈક અગાઉ વસ્યો હશે, જેમાં અકબરના સમયનું જૈન મંદિર અને ઉપાશ્રય આજ સુધી વિદ્યમાન છે.

એ સમય પછી તો પંજાબના ગામ-નગરોમાં જે સ્થળે ઓશવાલ જૈનો વસે છે અને જૈન મંદિર હોય છે એ સ્થળ ‘લાવડોંકા મહોલ્લા’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સોળમા સૈકામાં થયેલા સમ્રાટ અકબરના સમયે લાહોરમાં બે મુખ્ય શ્રાવકો હતા એમ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતથી જાણવા મળે છે. એક હુર્જનસાલસિંહ અને બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર. હુર્જનસાલસિંહ તપાગચ્છીય શ્રીવિજયહીરસૂરિના પરમભક્ત હતા; જેમના જીવન વિશે શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ સં. ૧૬૫૧ માં ‘હુર્જનસાલ જાવની’ની રચના લાહોરમાં કરી છે. તેમાંથી જાણવા મળે છે કે, હુર્જનસાલે લાહોરમાં એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું અને સંઘ સાથે શૌરીપુર તીર્થની યાત્રા કરી હતી તેમજ ત્યાંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર ગિકાનેરના વતની હતા અને ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના ભક્ત હતા, જેમનાં વિશે ‘કર્મચંદ્રમંત્રિપ્રબંધ’માંથી ઘણી જાણવાયોગ્ય વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ રાય કલ્યાણમલની તરફથી અકબરના દરબારમાં રહેતા હતા.

એમના સમયમાં જૈનાચાર્યોએ પંજાબમાં વિહાર કરી જૈનેતર પ્રબળ જૈનધર્મથી પરિચિત બનાવી પ્રભાવિત કરેલી છે. આપણે બીજી રીતે જાણીએ છીએ કે, સમ્રાટ અકબરને વિવિધ ધર્મોના સિદ્ધાંતોની ખૂબ જિજ્ઞાસા રહેતી.

૧. “અજ હદે સામાનિયા તા લાહોરનૂ, હેય ઇમારત નેસ્ત મગર દારે કસૂર.”—ફિરુસસઅદ્દીન.

૨. સં. ૧૫૯૧ માં લખાયેલી “અજુતરોવવાધિય” સૂત્રની પ્રતિ અમૃતસરના જૈન ભંડારમાં છે;

સં. ૧૬૬૪ માં લખાયેલી ‘જંબુદીવપણ્ણતિ’ સૂત્રની પ્રતિ પટ્ટીના જૈન ભંડારમાં છે; સં. ૧૮૧૧ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી પંજાબ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે—આ બધી પોથીઓમાં ‘લાહોર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ: Dr. asidas Jain—A catalogue of Manuscript in the Punjab Bhandars, Book No. 40, 915,

એક સમયના જૈનધર્મના તપસ્યાના મહોત્સવથી એ એવો પ્રભાવિત બની ગયો કે એ સમયના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને ગુજરાતથી બોલાવી સં. ૧૬૩૯માં તેમની પાસેથી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ થયો; એટલું જ નહિ વિસ્તરે દિતકારી એવા જૈનધર્મની ઝીણમાં ઝીણી વિગત બાણુવાની તેની ઉત્કંઠા વધી ગઈ. રાજકાજમાં રચ્યો-પચ્યો રહેવા છતાં એ સમયથી જૈન સાધુઓના પરિચયમાં તે રહેવા લાગ્યો. મંત્રી કર્મચંદ્રની ગ્રેરણાથી અકબરે ખરતર-ગરછીય શ્રીજિનયંત્રસૂરિને લાહોરમાં બોલાવી સં. ૧૬૪૮માં તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. સં. ૧૬૪૯માં શ્રીવિજય-સેનસૂરિ અને બાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય લાહોરમાં આવ્યા અને અકબરના દરબારમાં જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો સંભળાવતા રહ્યા. ઉપાધ્યાય બાનુચંદ્રના સિદ્ધિચંદ્રને તો જહાંગીર પોતાના ધરમમિત્ર તરીકે ઓળખાવતા હતા.

શ્રીસમયસુંદર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૯માં 'રાજાને દ્વદ્વે સૌભ્યમ્' એટલા આઠ અક્ષરોના વાક્ય ઉપરથી આઠ લાખ અર્થો કરી બતાવી લાહોરમાં અકબરને પોતાની વિદ્વતાથી આશ્ચર્યચક્ર બનાવી દીધો હતો.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષોના સમયમાં જૈનધર્મની નોંધપાત્ર જે પ્રભાવના લાહોરમાં થઈ તેના મૂળકારણ રૂપ એક મહોત્સવનો પ્રસંગ શ્રીસિદ્ધિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે 'બાનુચંદ્રચરિત'માં આ રીતે વર્ણવ્યો છે:^૩

અકબરના પુત્ર સલીમને ત્યાં મૂળ નક્ષત્રમાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો. જ્યોતિષીઓએ જણાવ્યું કે, આ પુત્રી પોતાના માતા-પિતાને કષ્ટપ્રદ થશે એથી તેનો કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ; ત્યારે અકબરે એ વિશે શ્રીબાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયની સલાહ લીધી. તેમણે કહ્યું: 'અષ્ટોત્તર સ્નાત્રપૂજાથી મૂળ નક્ષત્રના પ્રભાવ દૂર થઈ જશે.' આ સાંભળી અકબરે રાજકર્મચારીઓને આજ્ઞા આપી કે, નવા બનાવેલા ઉપાશ્રયમાં જિનપૂજની તૈયારી તાબડતોબ કરવામાં આવે. શ્રાવક ધાનસિંહને પૂજની સામગ્રી એકઠી કરવા માટે સૂચના આપવામાં આવી. તદનુસાર ઉપાશ્રયની પાસે એક મોટા સમારોહ સાથે પૂજા કરવામાં આવી. એ પ્રસંગે મંત્રી કર્મચંદ્ર વગેરે હાજર હતા. સ્વયં અકબર પોતાના સામંતો અને કુમાર સલીમની સાથે વાજતે ગાજતે આ જિનપૂજમાં આવ્યો. સમ્રાટ અકબરે જે મહોત્સવ કરાવ્યો હોય એને જોવા માટે લોકોની મેદની ડેટલી જામી હશે એની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. પૂજની સમાપ્તિ થતાં શ્રાવક ધાનસિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્રે અકબરને હાથી-ચોડાની ભેટ આપી સત્કાર કર્યો અને સલીમને એક બહુમૂલ્ય હાર અર્પણ કર્યો. અકબરે એ સ્નાત્રપૂજનું પવિત્ર જળ પોતાની આંખે લગાડ્યું. આ રીતે જૈનધર્મનો મહિમા લાહોરમાં ગાજતો થયો.

હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડ્યાં તે અગાઉ અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનો ઉપ માણસોની વસ્તી હતી. ફેદ મીઠાબળરમાં આવેલા ભાવટોંકા મહોત્સલામાં મૂળનાયક શ્રીસુવિધિનાથ બગવાનનું દેરાસર શિખરબધી છે.

શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ રચેલી 'દુજનસાલ ભાવની છંદ'માં જણાવ્યું કે, "લાદનૂરગઢ અગિય પવર પ્રાસાદ ફરાયડે" શ્રીદુર્જનશાલસિંહે લાહોરમાં જે મોટું મંદિર કરાવ્યું, તે મંદિર આ હશે એમ જણાય છે.

આખું મંદિર શ્વેતાંગદોના કબજે હતું પરંતુ દિગંબરોની વિનતિથી શ્વેતાંગરોએ એ મંદિરમાં દિગંબરોની ત્રણ મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવા દીધી; જેના પરિણામે સને ૧૬૧૬માં દેરાસરની વચ્ચેવચ દીવાલ થયી લઈને દિગંબર બ્રાહ્મિઓને અડધું મંદિર સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. અહીં દિગંબર જૈનોની ૨૫૦ માણસોની અને સ્થાનકવાસીઓની પણ ૨૦૦-૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

આ દેરાસરમાં દાદા જિનકુશળસૂરિની આરસની પાદુકાઓ છે. અગાઉ આ પાદુકાઓ મંત્રી કર્મચંદ્રે ભાવડા ગામમાં બહુ મોટી જમીન ખરીદ કરી, તેમાં સ્થાપન કરી હતી. તેમાં એક વાવડી પણ બંધાવી હતી. પંચાશી-નેત્રુ વર્ષ પહેલાં ત્યાંના જમીનદારોએ જમીન પચાવી બેઠા ત્યારે ત્યાંની ચરણપાદુકા ગુરુમાંગટ ગામમાં લાવવામાં આવી. એ પાદુકા જૂની બની જતાં તેને લાહોરના મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે અને ગુરુમાંગટમાં નવો પાદુકા નોટી સ્થાપન કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્થળે પ્રત્યેક માસે મેળો ભરાય છે.

લાહોરના જિનમંદિરમાં રહેલી શ્રીજિનકુશળસૂરિની ચરણપાદુકા ભાવડા અને તે પછી ગુરુમાંગટથી અદી'

લાવવામાં આવેલી છે, તેના ઉપર મંત્રી કર્મચંદ્રે આ પાટુકા સ્થાપન કરાવ્યા સંબંધી લેખ આ પ્રકારે મળે છે:—

“શ્રીમદકવરસાહિસુરત્રાણ સંવત્ ૩૧ વૈશાખ શુક્લપક્ષીય તૃતીયાયાં જિનકુશલસૂરિપાતુકે મંત્રિકર્મચંદ્રકારિતેતિ [જંગમયુગ]પ્રધાન
.....રિમિ: શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીભિમપુર । શ્રી । સંઘસ્ય કલ્યાણમસ્તુ ॥ ”

આ લેખ અહીંના સ્થાનિક જૈન ઇતિહાસ માટે મહત્વનો ગણાય. વળી, દેરાસરના ભંડારમાં સં. ૧૬૬૭ ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની પ્રતિમા વિદ્યમાન છે, જેમાં લાહોરને બદલે ‘લાહુર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

લાહોરમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું આ માત્ર એક જ મંદિર છે છતાં કોઠામાં નં. ૩૮૬૭ પર લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમના જૈન વિભાગમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો અને ત્રણ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ હોવાથી તેની નોંધ લીધી છે. આ મ્યુઝિયમ લાહોર સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા અનારકલી બજારના નાકા ઉપર છે. તેમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો આ પ્રકારે વિદ્યમાન છે:

૧. (૧) દેવો અને જૈન મંદિરના શિખરનો ભાગ.

૨. (૫) એક જિનમૂર્તિ લાલ પથ્થરની બનેલી છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ એકેક ચામરધર બેસેલા છે. પલાંડી નીચે મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે. ધર્મચક્રની જમણી બાજુએ બે હાથવાળો ચક્ષરાજ છે અને ડાબી બાજુએ ખોળામાં બેસાડેલા બાળક સાથેની બે હાથવાળી અંબિકા દેવીની મૂર્તિ છે. જિનમૂર્તિના મસ્તકના પાછળના ભાગમાં ભામંડલની આકૃતિ કોરેલી છે. વળી, મસ્તકની બાજુમાં હાથી તથા ગંધર્વો અને ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે. આની શિલ્પ રચના લગભગ આઠમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

૩. (૬૬) હંસ થરવાળો જિનમંદિરના તોરણનો એક ભાગ.

૪. (૧૦૯) મથુરાના કંકાલીટીલાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા થાંભલા જેવી જ રચનાવાળો એક સ્તંભ.

૫. (૧૧૩) જેલમમાંથી મળી આવેલો જૈન મંદિરનો સ્તંભ.

૬. (૧૧૪) મુખથી ખંડિત થયેલી ખારા પથ્થરની એક જિનમૂર્તિ.

૭. (૧૧૫) મસ્તક વિનાની એક પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ.

આ પાષાણનાં જૈન શિલ્પો સિવાય પ્રાચીન બે ધાતુપ્રતિમાઓ છે, જેના નીચે ક્રમશઃ આ પ્રકારે લેખો ઉત્કીર્ણ છે:—

[૧] “ શં.(સં) ૧૩૭૫ વર્ષે કાગુણ વદિ ૭ સોમે સાં ધીનાપુત્રેણ સાં લાલે[ણ] શ્રીપાર્શ્વનાથદેવવિવં કારાપિત(તં) પ્રતિ-
ષ્ઠિ(ષ્ઠિ)તં ચંદ્રગચ્છે શ્રીચ(પ્ર)માણંદસૂરિમિ[.] સાં લાલા રાણાસુત: સ્વાસ્થ્યયં ॥ ”

[૨] “ સંવત્ ૧૪૮૬ વર્ષે મહાશુદિ ૧૧ શનૌ ઉપકેં ડાંગીગોત્રે સંં બોહિથમાર્યા સોમિણિ પું રેડા માં રચણાદે પિતૃધાલ્હા-
નિમિત્તં શ્રીશાંતિનાથવિવં કાં પ્રં ક્ષેમર્ધિગચ્છે તપાપક્ષે શ્રીપુણ્યપ્રમસૂરિપદે શ્રીજયસિંહસૂરિમિ: ॥ ”

કાંગડા :

લાહોરથી ૧૭૦ માઈલ પૂર્વોત્તર દિશામાં કાંગડા નગર આવેલું છે. આ નગરના નામ ઉપરથી જ જિલ્લાનું નામ પણ કાંગડા પડેલું છે. અત્યારે કાંગડાની કચેરી જિલ્લાથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલા ધર્મશાળા નામના સ્થાનમાં છે.

રાવી અને સતલજ નદીના મધ્યવર્તી ત્રિગર્ત પ્રદેશમાં કાંગડા નગર વસેલું હતું. એક સમયે પહાડી ભાગની રાજધાનીનું આ શહેર હતું. ભારતની પ્રાચીન શાસનપદ્ધતિ અને સંસ્કૃતિનો આ નગર નમૂનો હતું.

કહે છે કે, મહાભારતમાં હયોધન તરફથી વિરાટનગર ઉપર ચડાઈ કરનાર સુશર્મચંદ્ર રાજા લડાઈમાં હારી જવાથી ત્રિગર્ત તરફ નાસી ગયો અને તેણે જ આ નગર વસાવ્યું હતું પોતાના નામ ઉપરથી આ નગરનું નામ પણ સુશર્મપુર રાખવામાં આવ્યું હતું. કાંગડાનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હોવાનો ઉલ્લેખ 'વિદ્યાનાથ પ્રશસ્તિ'માં ૧૧ અને સં. ૧૪૮૪માં રચાયેલા 'વિગ્નપિત્ર ત્રિવેણી'માંથી પણ એ હકીકતને સમર્થન મળે છે કે, કાંગડાના શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનના સમયમાં રાજા સુશર્મે સ્થાપન કરી હતી.

કાંગડાનું પ્રાચીન નામ ભીમકોટ પણ મળી આવે છે. નગરને લોકો ભીમનગર કહેતા હતા. ખડું ભેતાં કાંગડા તો કિલ્લાનું નામ છે. તેનું બીજું નામ નગરકોટ કિલ્લા અને નગર બનેના નામથી વહેવારમાં આવેલું છે. કાંગડા શબ્દના પ્રયોગ મેળાલ બાદશાહોના સમયથી વ્યવહારમાં આવ્યો છે, જે કોટ અને નગર બનેલું સૂચન કરે છે. તેનું એક વધારાનું નામ કાનગઢ પણ લખવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ કહોનગઢ એવું જ નામ હશે કેમકે હોશિયારપુર જિલ્લાના ભેજો નામક કસબામાં ભેજોની ખૂબ વસ્તી છે, તેઓમાં એવી દંતકથા છે કે, છસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજા કહોનચંદ્રે કિલ્લામાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

સં. ૧૪૮૪ માં રચાયેલી 'વિગ્નપિત્ર ત્રિવેણી'માં 'અંગદક મહાદુર્ગ' એવું નામ કાંગડા માટે આવેલું છે. કોટ કાંગડા બે નાની નદીઓ: બાણ ગંગા અને માંછળા મધ્ય ભાગમાં તેના સંગમ પર આવેલી લાંબી અને ટૂંકી એવી પહાડી પર આવેલું છે જે માધલિના વિસ્તારવાળો તેને કોટ છે. કોટની આસપાસ ઊંડી ખાણ બનાવેલી છે.

કોટના પૂર્વ ભાગમાં મહેલ, મંદિર વગેરે સ્થાનો બનેલાં છે. ઊંચા સ્થાન પર રાજમહેલ છે અને તેથી કંઈક નીચે એક મોટા ચોકમાં અંબિકાદેવી અને લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સં. ૧૬૬૨ માં ભૂકંપથી ધરાશયી થયેલું છે અંબિકાદેવીના મંદિરથી દક્ષિણ દિશામાં ૨ કૌન મંદિરો છે, જેનાં પ્રવેશદ્વારો પશ્ચિમ તરફ છે. એકમાં પદ્માસન માત્ર બચી રહ્યું છે જેના ઉપર અસલમાં ભૈરવ મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી હશે. બીજામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની પહાડીમાં સં. ૧૫૨૩ નો એક લેખ છે.

અહીંના કાલોદેવીના મંદિરમાંથી એક બીજો લેખ ડો. કનિંધહામે ભેંધને તેની નકલ લઈ લીધી હતી. તદનુસાર તેમાં 'ઓં સ્વસ્તિ શ્રીમિનાય નમઃ ।' અને સં. ૧૫૬૬ થક સં ૧૪૩૧ ની સાલ લખેલી હતી.

કાંગડા નગરમાં સોથી પ્રાચીન એવું ઇસ્તિયારનું મંદિર રાજા ઇફચંદ્રે બંધાવેલું છે. આ રાજા સં. ૧૦૮૫-૧૦૮૮ માં 'વિદ્યમાન હતો. મંદિરમાં માત્ર શિવલિંગ છે પરંતુ બહારના ભાગમાં ઘણી મૂર્તિઓ છે, તેમાં બે ભૈરવ મૂર્તિઓ સોથી પ્રાચીન છે. એમાંની એક મૂર્તિ વૃષભ લાંબનયુક્ત શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની છે, જેને અહીંના લોકો ભૈરવની પ્રતિમા સમજીને સિંદૂર ચડાવે છે. તેના ઉપર ૮ પંક્તિઓ લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ ઓમ સંવત્ ૨૦ ગાંધે રાજકૃષ્ણે હરિમૃદમવંચેદ્રમા:[i] તચ્છિયોમલચંદ્રાણ્ય[સ્ત]િવદાંમોજપદ્મદ:[g] સિદ્ધરાજસ્તતઃ દક્ષઃ દક્ષાદ-
જનિ [વ]પ્રક્રઃ । રુદ્રેતિ ગૃહિણી તસ્ય પા-વર્મ-યાગિની । અગ્નિદ્યાં સુતૌ [તસ્ય]ાં [જિન]પર્મય(વ)રાયગી જ્યેષ્ઠઃ કુણ્ડલકો [અ]ગ્નિ[તા]
કનિષ્ઠઃ કુમારમિયઃ । પ્રતિમેયં [વ]ાજના.....નુજ્યા । કારિતા..... ”

આ લેખમાં રાજકૃષ્ણને ઉલ્લેખ કરેલો છે અને શ્રીઅભયચંદ્રસૂરિનું નામ આવેલું છે. આ અભયચંદ્રસૂરિ તે જ હોવાનો વધુ સંભવ છે કે જેઓ પ્રસિદ્ધ તર્કપંથાનનું 'સન્મતિપ્રકરણ'ના દીકકાર હતા. કેમકે તેઓ પણ રાજગૃહના હતા. આ લેખમાં સં. ૩૦ આવેલો છે તે સંભવિત અથવા લોકિક સંવત છે. તેમાં શતાબ્દીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. સંભવતઃ આ નવમી શતાબ્દી હશે.

બીજી જિનપ્રતિમા પદ્માસનસ્થ છે. તેની ગાદીમાં બે ભુજાવાળી શી અને તેની તરફ હાથોની મૂર્તિ ઉત્કીર્ણિત છે. આ બંને પ્રતિમાઓ એાસરીની દીવાલમાં ખૂબ મજબૂત રીતે સન્નિહ કરેલી છે.*

આ બધાં અવશેષોથી એ બાબી ચકાસું નથી કે, જેનો અહીં કથારે આવ્યો ? અનુમાન છે કે વેપાર અને રાજ-

કાર્ય નિમિત્તે અહીં આવીને સ્થિર થયા હશે. ‘અરતરગચ્છ પટ્ટાવલી’ના એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, તેરમા સૈકામાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી.

કાંગડાનાં બીજાં અવશેષોને જોતાં કહી શકાય એમ છે કે કાંગડા જૈનોના મહાતીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ આ હકીકતનો સ્પષ્ટરૂપે ક્યાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. સં. ૧૪૮૪માં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલી ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’થી આ નગરની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. એમાં ફરીદપુરથી નીકળેલા જૈન સંઘ વચ્ચેનાં કેટલાંયે સ્થાનોમાં થતો કાંગડા પહોંચે છે અને ત્યાંથી બીજે રસ્તે થઈ બાકીની પંચતીર્થી કરતો ફરીદપુર આવે છે. એ જાતમાહિતીનો અહેવાલ શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે નોંધ્યો છે, એમાંથી જણાય છે કે એ વખતે (સં. ૧૪૮૪)માં કાંગડામા ૪ જિનમંદિરો વિદ્યમાન હતાં તે પછી એટલે સં. ૧૪૯૭ માં રચાયેલી ‘નગરકોટ ચૈત્યપરિપાટી’ માંથી અહીં ૫ જિનમંદિરો આ પ્રકારે હોવાનું જણાય છે:—

“આલિગવસાહી(૧) વંદિયઈ એ મણિમય બિંબ ચઉવીસ; ધન્ન મુહૂરત ધન્ન દિણ ધન્ન વરસ ધન્ન માસ. ૮
રાયવિહારહ વીર (૨) જિણુ નિમ્મલ કંચણુ કાય; નિમ્મિય દેવલ અંધ વિમલ રૂપચંદ સિરિયા. ૯
સિરિયાલ ધિરિય ભવણિ પૂજઉ જિણુવર પાસ(૩); આદિનાથ ચઉથક(૪) ભવણિ પણમિય પૂરિય આસ. ૧૦
ધવલઉ ઊચઉ પંચમઉ એ અરતરગણઉ પ્રાસાદ; સોલસમઉ સિરીસંતિ જિણુ(૫) દીર્ઘ હુંઘ આણુંદ. ” ૧૧

‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’માં ૪ જિનમંદિરોનો ઉલ્લેખ છે અને પાંચમું મંદિર શ્રીમાલ ધિરિયા કારિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઉપર્યુક્ત ‘તીર્થમાળા’થી જણાય છે. ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’માં ગોપાચલપુરમાં ધિરરાજકારિત શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ છે અને ‘ચૈત્યપરિપાટી’માં ઉલ્લેખેલા ધિરિયા સંભવતઃ એક જ વ્યક્તિ જણાય છે.

નગરકોટમાં સાધુ ક્ષીમસિંહ કારિત અરતરવિધિ ચૈત્યમાં શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ કરી હતી એવો ઉલ્લેખ ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’માં છે પરંતુ તેનો સંવત આપ્યો નથી, પરંતુ ‘અરતરગચ્છ ગુર્વાવલી’ (અપ્રસિદ્ધ)માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“સં. ૧૩૦૯ શ્રીપ્રહલાદનપુરે માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ સમાધિશેખર-ગુણશેખર-દેવશેખર-સાધુમલ્લ-વીરવલ્લભમુનીનાં તથા મુક્તિસુન્દરી સાધ્વી દીક્ષા । તસ્મિન્નેવ વર્ષે માઘ સુદિ ૧૦ શ્રીશાંતિનાથ-અજિતનાથ-ધર્મનાથ-વાસુપૂજ્ય-મુનિસુવ્રત-સીમન્ધરત્વામિ-પદ્મનાથપ્રતિમાયાઃ પ્રતિષ્ઠા કારિતા ચ સાં વિમલચન્દ્રહીરાદિસમુદાયેન । તથાહિ સાધુવિમલચન્દ્રેણ શ્રીશાંતિનાથો નગરકોટપ્રાસાદસ્યો મહાદ્રવ્યવ્યયેન પ્રતિષ્ઠાપિતઃ, અજિતનાથો વલસાધારણેન, ધર્મનાથો વિમલચન્દ્રપુત્રક્ષેમસિંહેન....॥ ”

અર્થાત્-ઉક્ત શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ક્ષેમસિંહના પિતા શ્રેષ્ઠો વિમલચંદ્રે ખૂબ દ્રવ્યવ્યયથી સં. ૧૩૦૯ ના મહા સુદિ ૧૦ ના દિવસે (પ્રહલાદનપુરમાં) શ્રીજિનેશ્વરસૂરિના હાથે કરાવી હતી.

શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાય પછી આ મંદિરો ક્યાં સુધી વિદ્યમાન હતાં એ જાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ બીજી તીર્થમાળાઓ અને સ્તવનોથી જણાય છે કે, સં. ૧૬૩૪ અથવા તે પછી કંઈક સમય સુધી સાધુઓ યાત્રા નિમિત્તે અહીં આવતા. સં. ૧૬૮૩ ની આસપાસમાં મંદિરોનો નાશ થયો હશે.^૫

હાલમાં અહીં જૈનોનું એકે ઘર વિદ્યમાન નથી.

તક્ષશિલા :

પંજાબમાં રાવલપીંડીથી ૨૦ માઈલ દૂર તક્ષશિલા નામનું સ્ટેશન છે. પ્રાચીન કાળે આ નગર સમૃદ્ધિશાળી હતું-પ્રાક્રાણ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી આ નગરનું વર્ણન મળી આવે છે. ‘મહાભારત’ (આદિ પર્વઃ અધ્યાયઃ ૩, શ્લોકઃ ૨૦-૧૭૨)માં જણાવ્યું છે કે, જનમેજય રાજાએ આ સ્થળે નાગયજ્ઞ કરીને તક્ષક નાગને પરાજિત કર્યો હતો, તક્ષશિલાના વિશાળ વિશ્વવિદ્યાલયનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળે છે; જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં તક્ષશિલાનો સંબંધ ભગવાન ઋષભદેવના સમય સુધી પહોંચે છે.

ભગવાન ઋષભદેવે ભરતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુભલિને બહલીદેશનું રાજ્ય સોંપી દીધા લીધી હતી. બહલીદેશની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું.

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ ગંધારનો પણ ઉદ્ભવ કરે છે; જેમાં પશ્ચિમ ગંધારની રાજધાની પુષ્કરાવતી અને પૂર્વ-ગંધારની રાજધાની તક્ષશિલા હતાં.

એક સમયે ભગવાન ઋષભદેવ વિહાર કરતા તક્ષશિલામાં આગ્રા અને તેની ખબર બાહુભલિને મળતાં તેઓ બીજા દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા, પરંતુ ભગવાન ત્યાંથી ચાલી ગયા હતા. બાહુભલિએ ભગવાનના આગમનના સ્મરણરૂપે તેમના ચરણચિહ્નો ઉપર ‘ધર્મચક્ર તીર્થ’ની સ્થાપના કરી હતી. ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં ઉલ્લેખ છે કે:—

“તક્ષશિલાયાં બાહુભલિભિર્નિર્મિતં ધર્મચક્રમ્ ॥” (૫૦ ૮૫)

તક્ષશિલામાં બાહુભલિ રાજાએ સ્થાપન કરેલું ધર્મચક્ર તીર્થ છે.

‘મહાનિશીથસૂત્ર’માં જણાવ્યું છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું બીજું નામ ‘ધર્મચક્રભૂમિ’ થી પણ પ્રસિદ્ધ હતું. એ સમયથી તક્ષશિલા નગર જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું.

એ પછીના સમય વિશે જાણવાને કોઈ સામગ્રી મળતી નથી. પણ મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા આદિ પ્રદેશોમાં ભક્ષા-ભક્ષ્યનો વિચાર ન હોવાથી અને સાખંડી સાધુઓની બહુલતા હોવાથી જૈન સાધુઓને વિહાર કરવાની મનાઈ જોવાના ‘છેલ’ સૂત્રમાં કહેલી છે.

મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું વિદ્યાકેંદ્ર હતું જેમાં વિખ્યાત વૈદ્યાકરણ પાણિનિ, વિશ્વત વૈદરાજ છવક આદિ વિદ્વાનોએ અધ્યયન કર્યું હતું.

સમ્રાટ અશોક તક્ષશિલાનો સ્ત્રોત હતો ત્યારે તે પોતાના પુત્ર કુણાલ સાથે રહેતો હતો. કુણાલના પુત્ર સમ્રાટ સંપ્રતિએ પિતાના ગ્રેષ્ઠ નિમિત્તે અહીં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું; જે ‘કુણાલસ્તુપ’ નામે જાણીતું હતું, સંપ્રતિના સમયે સાધુઓના વિહારની મર્યાદાઓ વિસ્તરી તેમાં આ પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ હતો; કેમકે જૈનાચાર્યોએ એ પછી આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાં અનેક પ્રમાણે મળી આવે છે.

વિ. સં. ૧૦૮ માં શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી ભવશિયાહે ભગવાન ઋષભદેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી જ મેળવીને શત્રુંજય તીર્થ ઉપર મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી.

‘પ્રભાવચરિત’ અનુસાર બીજા-ત્રીજા સદ્કામાં અહીં ૫૦૦ જૈન મંદિરો હતાં, જૈન સંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. બીજા પલ્લવ અનેક મંદિરો અહીં મોજીલ હતાં એકંદરે જન-ધનથી સમૃદ્ધ એવી આ નગરીમાં મહામારીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. લોકો એકાએક મરવા લાગ્યાં, નગરમાં કોલાહલ વ્યાપી ગયો, કોઈ કોઈનું ન રહ્યું, સૌને પોતપોતાની પડી હતી, ગીધ અને કાગડોએ ખરે અહીં સુલિસ બની ગયો, ઘરોમાં દુર્ગંધ ફેલાઈ ગઈ, મંદિરોમાં પૂલ બંધ પડી. આ મહામારી કોઈ રીતે શાંત થતી નહોતી. આ ભેષ્મને શાસનદેવીએ પ્રગટ થયેને કહ્યું કે—‘રહેજોના ઘેર અત્યાચારથી મુક્ર થયેને બધાં દેવ-દેવીઓ અહીંથી ચાલ્યાં ગયાં છે આજથી ત્રીજે વર્ષે તુરંત આ તક્ષશિલનો ધ્વંસ કરશે. એનો એક જ ઉપાય છે કે તમે બધા આ નગર છોડીને બીજા સ્થાને ચાલ્યા જાઓ.’ બીજો ઉપાય પૂછતાં દેવીએ કહ્યું:—‘નાટોલમાં શ્રીમાનદેવસૂરિને ગિરાજોલા છે, તેમના ચરણનું પ્રક્ષાલન જગ લાવીને પોતપોતાના ઘરોમાં છડો એથી તમારો ઉપદ્રવ શાંત થશે.’

તક્ષશિલાના જૈન સંઘે વીરચંદ નામના એક શાવકને નાટોલ મોકલ્યો. તેમણે શ્રીમાનદેવસૂરિને તક્ષશિલાના નિવાસીઓનું દુઃખ દર્શી સંબોધ્યું. શ્રીમાનદેવસૂરિએ ત્યાં આવવા માટે ના પાડી પરંતુ તે શાવકને તેમણે ‘લગ્નપ્રાપ્તિ સ્તવ’ પાઠ આપ્યો અને જણાવ્યું કે—‘આ સ્તવબોધી મહામારી શાંત થશે.’ આચાર્યના કહેવા પ્રમાણે એ સ્તવનનો પાઠ કરવાથી યોગ દિવસોમાં તક્ષશિલામાં મહામારીનો ઉપદ્રવ શાંત થયો.

એ પછી ત્રીજે વર્ષે તુરુકેએ વિશાળ નગરી તક્ષશિલાને ખેદાનમેદાન કરી નાખી.

શ્રીમાનદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૨૬૧ માં થયો એથી આ ઘટના ત્રીજા સૈકામાં બની એમ માની શકાય.^૭

ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દીમાં કુષાણોએ સિરકપ ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો તે હકીકત પુરાતત્ત્વની સામગ્રીથી સમજાય છે.

અનુશ્રુતિઓની આ ઘટનાનું સમર્થન તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના ખોદકામમાંથી મળેલી સામગ્રીના આધારે ડો. સર જોન માર્શલના કથાનાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીના આરંભના વર્ષોમાં ઇંડોગ્રીક રાજાઓએ આ નગર ભીડના કિલ્લાથી હઠાવીને સિરકપમાં વસાવ્યું. તે ગ્રીક-શક, પાલવ અને કુષાણકાળ સુધી બરાબર વસેલું હતું^૮ સિરકપના રાજમાર્ગની આસપાસ કેટલાંક નાનાં મોટાં મંદિરો મળી આવ્યાં છે, જેને વિશે સર જોન માર્શલ કહે છે:—‘હવે મારો વિશ્વાસ છે કે, સિરકપના ‘એફ’ (F) અને ‘જી’ (G) ખોદકાનાં મંદિરો આ જ (જૈન) મંદિરોમાંનાં જ છે. પહેલાં હું આ મંદિરોને બૌદ્ધ મંદિરો માનતો હતો પરંતુ હવે એક તો તેની રચના મથુરાથી નીકળેલા આયાગપટ્ટો પર ઉત્કીર્ણ જૈન સ્તૂપો સાથે મળતી આવે છે અને બીજું એમાં અને તક્ષશિલાથી મળી આવેલાં અત્યાર સુધીનાં બૌદ્ધ મંદિરો સાથે ખૂબ લિપ્તતા છે. આ કારણોથી હવે હું આને બૌદ્ધોની અપેક્ષાએ જૈન સ્તૂપ જ માનું છું.’^૯

રાજમાર્ગની જમણી તરફ સ્થિત ખોદકા ‘જી’ માં મોટાં મકાનોનાં ઘણાં ભગ્નાવશેષો મળ્યાં છે, જેની ખાસ વિશેષતા એ હતી કે, એ મકાનોની સાથેસાથ પોતાનાં નાનાં મંદિર પણ બનેલાં હતાં. આ મંદિરો સડકની તરફ ખુલ્લાં પડતાં હતાં જેથી ભકતોના દર્શનમાં સગવડ રહેતી હતી.

આ હકીકત જૈન અનુશ્રુતિઓનું બરાબર સમર્થન કરે છે કે, એક સમયે તક્ષશિલા જૈનોનું પણ એક મોટું કેંદ્ર હતું, એમાં હવે શંકાને લેશ અવકાશ નથી.

પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત પ્રમાણે—ઓશવાલ જાતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમ પંજાબના નગરોમાંના જૈનસંઘમાંથી નીકળેલી છે. આ ઉપરથી માની શકાય કે, ઓશવાલોના પૂર્વજો પશ્ચિમ ભારતમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. ઉપર્યુક્ત તક્ષશિલાના ભંગ વખતે જૈનસંઘ પૂર્વ પંજાબ અને બીજાં સ્થળોમાં વસવાટ કરવા આદ્યો ગયો હતો.

શ્રીનગર : કાશ્મીર

જમ્મુથી ૨૦૩ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે કાશ્મીર રાજ્યનું શ્રીનગર છે. ‘ગિરનાર માહાત્મ્ય’ અને ‘વિવિધતીર્થ-કલ્પ’થી જાણવા મળે છે કે, કાશ્મીર (શ્રીનગર)ના રહેવાસી સંઘપતિ રત્ન નામના શ્રાવક સાતમા સૈકામાં કાશ્મીરથી સંઘ લઈને ગિરનારની યાત્રાએ ગયા હતા અને ગિરનાર તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એટલે એ સમયે કાશ્મીરમાં જૈનોની ઘણી વસ્તી હોવાનું જણાય છે.

કાશ્મીરના પ્રતાપ મ્યુઝિયમાં કેટલીક મૂર્તિઓ છે તે પૈકી ખુદ ભગવાનના નામે ઓળખાવેલી શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા વાસ્તવમાં બીજા સૈકાની જિનમૂર્તિ છે. મ્યુઝિયમના ક્યૂરેટરના કથન મુજબ આવી મૂર્તિઓ કાશ્મીરમાં તપાસ કરતાં ઘણી મળી આવે તેમ છે. જો આ હકીકત સાચી હોય તો કાશ્મીરમાં પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મનો સારો વિસ્તાર હશે, પણ આજે તો એનું નામોનિશાન પણ અહીં જોવાનું નથી; એ બરેબર, વિધિની વિચિત્ર દશાનો ખ્યાલ આપવા પૂરતું ગણાય.

૭. જો કે જૈન અનુશ્રુતિઓ આ ઘટનાનો સમય ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી બતાવે છે પરંતુ પુરાતત્ત્વનાં પ્રમાણો આ ઘટનાનો વાસ્તવિક કાળ ઈ. સ.ની પહેલી શતાબ્દીનો અંત ભાગ હોવાનું જણાવે છે. આમ હોવા છતાં કેટલાક વિદ્વાનો કુષાણોનો સમય ઈ. સ. ૧૨૭ અથવા તે પછીનો બતાવે છે એ રીતે જોઈએ તો જૈન અનુશ્રુતિઓની વાત સાચી બની રહે. કેમકે મોટા ભાગની પટ્ટાવાલીઓ માન-દેવસૂરિને ૨૦ મા પદ્ધતિ બતાવતાં તેમનો સમય વીર નિ. સં. ૮ મા સૈકા માને છે, જે ઈ. સ.ની બીજી શતાબ્દીના અંત ભાગમાં પડે છે.

૮. Sir John Marshall—A Guide to Taxill P. 78 (third edition).

૯. Sir John Marshall—Archaeological survey of India, Annual report. 1914-15, P. 2

૨૦૩. પિંડદાદનખાન

(કોડા નંબર : ૩૮૯૨)

ભેરાથી પિંડદાદનખાન જવા માટે મલકવાલ જકથને ગાડી બદલવી પડે છે. ત્યાંથી ત્રીજું સ્ટેશન પિંડદાદનખાન આવે છે.

સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર કોટ તળાવ પાસે શ્રીકૃષ્ણમિતાય ભગવાનનું ધાબાળંધી મંદિર છે લાલા મૂલા શાહે સં. ૧૬૬૭માં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ધાતુના અષ્ટકમળની વચ્ચે શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની મનોહર ધાતુપ્રતિમા છે. એ અષ્ટકમળની પાંખડીઓ પર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ ઓસવાલ જ્ઞાતીય છાજડગોત્રીય પાંચ રૂપાપુત્ર તેજા હરદાસ ! પાંચા ! તેજસી માર્યાં પદોપુત્રકરકેન શ્રેયોર્થ ! શ્રીવાસુપૂજ્યવિંધં બદલકમળ સંયુક્તસંહિતં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં વ(વ)હત્ વ(લ)સ્તરગચ્છાત્રો(વિ)રાજ શ્રોજિનમાણિક્યતુરિપદાલંકાર ! શ્રીપાતિસાહિપ્રતિવોધક-તત્પ્રદત્તયુગપ્રધાનશ્રીજિનચંદ્રસૂરિભિઃ પૂજ્યમાનં ચિરં નંદતુ ॥ ”

અહીં એક જૈન મંદિરનું ખંડિયેર પડેલું છે. શિખર અને ગભારાનો ભાગ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૬૨૬માં આ મંદિર બાંધવામાં આવેલું, એ સમયે અહીં ૪૦૦ સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી હતી, પરંતુ સં. ૧૬૮૭માં અહીં જેલમ નદીમાં બારે પૂર આવવાથી ગામનો મોટો ભાગ તણાઈ ગયો. જેની સાક્ષી પૂરતાં ઘણાં ખંડિયેરા ઊભાં છે. એ જ સમયમાં ઉપયુક્ત જૈનમંદિર પડી ગયું હતું. તેને એ સ્વરૂપે મૂડી સખી બીજું જૈનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું, જેનો નિર્દેશ ઉપર કર્યો છે. આજે અહીં ૧૭ જૈનોની વસ્તી છે ને એક પુસ્તકભંડાર છે.

ગામથી દોઢ માઈલ દૂર દાક્ષિણી સીમેન્ટ ફેક્ટરી અને ચીકાની ખાણ આવેલી છે.

★

૨૦૪. કાલાબાગ

(કોડા નંબર : ૩૮૯૩)

માડી ઇન્ડસ અને કાલાબાગ એ બંને સ્ટેશનો વચ્ચે સિધુ નદી આવેલી છે. સ્ટેશનથી કાલાબાગ ગામ એક માઈલ દૂર છે. સિધુ નદીનો પૂલ જોળંગીને ગામમાં જવાય છે. આજુયે ગામ નાની પહાડીઓ પર વસેલું છે.

આ ગામમાં પહેલાં જૈનોની લગભગ ૨૦૦ માણસોની વસ્તી હતી ત્યારે સં. ૧૬૬૩માં અહીં લોકાગચ્છના યતિ-જ્ઞોના ઉપદેશથી મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું ઘુમટળાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૬૩નો લેખ છે. અહીં સાધુ-સાધ્વીઓના વિકાર કેટલાંયે વર્ષોથી બંધ છે. અત્યારે માત્ર ૪૦ જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે.

નાગાભ્યુત્પન્ન પર્વત :

માડી ઇન્ડસ સ્ટેશનની સાથે જ નાગાભ્યુત્પન્ન પર્વત આવેલો છે. લોકભાષામાં તેને નાગારજન પહાડ કહે છે. પર્વતમાં લગભગ ૧ માઈલ દૂર નાની સરખી શુકા વિદ્યમાન છે. તેમાં તીર્થ કરની અરુપા આકૃતિઓ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ શુકામાં લગભગ ૧ ફૂટ ઊંચો અને ૦૧ ફૂટ પહેળો ખાલો ગોખાયો છે. અહીંની પ્રચલિત દત્તકથાના આધારે આ ખાલો ગોખવામાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પર્વતમાં નાગાભ્યુત્પન્ન યોગીએ રસસિદ્ધિ કરી હતી. આસ-પાસનું વાતાવરણ યોગીજ્ઞોના નિવાસને અનુકૂળ જણાય છે. શુકાનું સ્થાપત્ય પણ બીજા-ત્રીજા સદ્ગતો શુકાઓને મળતું આવે છે. ન્યારે પ્રચલિત માન્યતા મુજબ સેરી નદીના કિનારેથી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ અત્યારના ખંભાતમાં વિદ્યમાન શ્રીસ્થંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બારમા સેક્રામાં પ્રગટ કરી હતી. ખરું જોતાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથનું સ્થાન આ નાગાભ્યુત્પન્ન પર્વતમાં હોવાનું વાસ્તવિક લાગે છે. સંભવ છે કે, નાગાભ્યુત્પન્ન સમયથી લઈને શ્રીઅભયદેવસૂરિના સમયના વચ્ચે ગાળામાં એ મૂર્તિ સિધુનદીના પૂરમાં તણાઈ આવતાં સયુદ્ધપાટે સેરીનદીના કિનારે આવી હોય. વિદ્વાનોએ આ પર્વતના સ્થાપત્યની શોધ કરવા જેવી છે. આ પર્વતમાંથી ખોદા હીરાઓ સેંકડોની સંખ્યામાં મળી આવે છે.

★

૨૦૫. બન્નુ

(કેઠા નંબર : ૩૮૭૪)

કાલાખાગથી ૮૬ માઈલ દૂર નાની રેલ્વે ગાડીથી બન્નુ જવાય છે. સરહદના પ્રદેશમાં પેશાવરથી બીજા નંબરનું આ શહેર છે. હિંદ-પાકિસ્તાનનાં ભાગલા પડ્યાં તે પહેલાં અહીં ૯૫ ટકા હિંદુઓની વસ્તી હતી; જ્યારે મુસલમાનની વસ્તી ૫ ટકા હતી. રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન અને સરહદનું નાકુ હોવાથી આ શહેર મધ્યક જેવું છે. ધોળે દિવસે માણસોને ઉપાડી જાય એવો આખોયે પ્રદેશ ભયાનક છે.

બન્નુ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર નવા બજારમાં 'લાવડોંકા મહોલ્લા'માં ધૂમટળાંધી સુંદર મંદિર છે. ૬૫ શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. બધાયે એક જ મહોલ્લામાં રહે છે. આ બધા જૈનો બન્નુથી ૧૮ માઈલ દૂર આવેલા લિતંબર નામના ગામથી આવેલા છે. તેઓ બધા જ્ઞાતિએ ઓશવાળ છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો જમીનદારીનો છે. બધા હથિયાર રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસંગ આવતાં વાપરી પણ જાણે છે. તેમના વડવાઓ મૂળે મોટી મારવાડ અને બિકાનેરના રહીશ હતા, વેપાર-ધંધા અંગે અહીં આવીને વસ્યા છે. લિતંબરમાં દાદાજીની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

અત્યારના બધા જૈનો જ્યારે લિતંબર છોડી બન્નુ રહેવા આવ્યા તે પહેલાં બન્નુથી ૪ માઈલ દૂર આવેલા મુળા-સખેલ નામના ગામમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનનાં ૩ ઘરો હતાં અને તે સમયે ત્યાં એક વિશાળ જૈન મંદિર પણ હતું. પણ સમય વીતતાં ત્યાં એક પણ જૈનની વસ્તી રહી નહિ ત્યારે મંદિરની પ્રતિમાઓ મુલતાન શહેર તથા જંડી-યાલા શુરુ નામક ગામના જૈન મંદિરમાં લઈ જવામાં આવી. હાલમાં ત્યાં ખાલી દેરાસર વેરાન દશામાં ઊભું છે.

બન્નુના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૬૮માં થયેલી છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૦૬નો લેખ આ પ્રકારે છે:—

॥ “ સં૦ ૧૬૦૬ ॥ વર્ષે માઘશુક્લ ૫ રવૌ સાહ વાઙાપાંક, ઓસવાલજ્ઞાં શ્રે૦ દેવ્હા ઓ૦ આલ્હણ શ્રે૦ વાગદેવ(વેન)ત્વ-શ્રેયસે શ્રીભજિતનાથ[જિનચિંત્વં પ્રતિષ્ઠિતં] ॥

★

૨૦૬. મુલતાન

(કેઠા નંબર : ૩૮૭૬)

મુલતાન સીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર મુલતાન શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૨૦ માણસોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ પુસ્તકલંકાર પણ છે.

અહીંના ચૂડીસરાય બજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબાંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૭૦ માં બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપની છતમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની જાન અને તેમના જીવનપ્રસંગોને લગતાં ચિત્રો બહુ જ સુંદર રીતે ચિતરાવેલાં છે. જમણી બાજુની ભીંત પર શત્રુજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થોનાં ચિત્રો છે. આ મંદિરમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ડેરાગાજીખાન, લોહિયા અને લિતંબર વગેરેના મંદિરોમાંથી આવેલી છે. મંદિરની સામે જ મંદિરની આવકમાંથી વીશ હજાર રૂપિયાના ખર્ચે એક મકાન ખરીદેલું શ્રીસંઘની માલિકીનું છે. દાદાવાડીનું એક વિશાળ કંપાઉન્ડ પણ શ્વેતાંબર સંઘની માલિકીનું છે. એ સિવાય ખાર-તેર દુકાનો પણ તેમની જ માલિકીની છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમાજમાં કુસંપ છે. સાધુઓના વિહારના અભાવે કેટલાય બીજા પંથમાં ભળી ગયા છે.

પંજાબ અને સિંધની હદ અહીં પૂરી થાય છે. આગાઉ આ શહેર સિંધમાં ગણાતું પરંતુ બ્રિટીશ રાજઅમલ વખતે આને પંજાબમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

★

૨૦૭. ડેરાગાળખાન

(કેસ નંબર : ૩૮૭૭)

સુલતાનથી મહમુદઝેદ જવી રહેલે લાઈનમાં ગાળઘાટ સ્ટેશને જવાય છે. ગાળઘાટથી ૬ માઈલના કાચા રસ્તે બંદર ઉપર જવાય છે. સિંધુમાં પાણીની કાચી હોય ત્યારે ચોટા વહાણથી ડેરાગાળખાન બંદરે ઉતરાય છે. સિંધુમાં પાણી ઓછું હોય ત્યારે હોડી દ્વારા પણ જઈ શકાય.

ડેરાગાળખાનથી ૧૫ માઈલના રસ્તે ૬ માઈલ કાચી સડક અને ૬ માઈલમાં પાટી સડક બાંધેલી છે. ડેરાગાળખાનના ચોટર સ્ટેન્ડથી પા માઈલના અંતરે શહેર આવેલું છે. અહીં ૮૫ રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક ભૈનોની વસ્તી છે. અગાઉ અહીં રવેતાંબરોની ઘણી વસ્તી હતી પરંતુ કેટલાક બીજા પંથમાં ભળી ગયા છે.

અહીં ભાવડોંકા મહોલ્લામાં ૦૬૦૬ નં. ૨ માં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૬૭૬ માં બાંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૦૬ નો લેખ છે.

ગામથી પોણા માઈલ દૂર એક દાહાણી છે, જેમાં શ્રીનિરુકુશસુરિની ચરણપદ્મ છે.

હાલનું ડેરાગાળખાન નવું વસેલું છે. જ્યારે જૂનું ડેરાગાળખાન સિંધુના પુરમાં તણાઈ ગયું હતું ત્યારે જૂના દેરાસરની મૂર્તિઓ વગેરે સુલતાનના ભૈન દેરાસરમાં લઈ જવામાં આવી હતી. તેમાંથી માત્ર ૩ મૂર્તિઓ નવા વસેલા ડેરાગાળખાનમાં નવું મંદિર સં. ૧૬૭૬ માં બાંધાવવામાં આવ્યું ત્યારે આપવામાં આવી.

આ મંદિરમાં એક પુસ્તકભંડાર પણ છે; જેમાં ૮૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. તે પૈકી એક 'કલ્પસૂત્ર' અને 'હાલકથા'ની ૪૧ ચિત્રોવાળી મુદ્રદ પ્રતિ છે. તેની પ્રાંત પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

‘સં ૧૮૯૧ વર્ષે શ્રીજિનસાગરમુરારિયે વાં ૦ માળિક્યમુંદરગણિનામુપદેશેન સાં શિવરાજકેન ભાવપુણ્યથે સ્થાપિતં ॥ શ્રી । કિર્તિતં છાસકેન ॥ શ્રી: ॥

આ શહેર અગાઉ બહુચિસ્તાનમાં ગણાતું હતું પરંતુ હાલમાં પંબજ પ્રાંતમાં ગણાય છે.

★

૨૦૮. ૨૨૧

(કેસ નંબર : ૩૮૭૮)

તલવંડી સ્ટેશનથી ૧૦ માઈલ દૂર ચોટર રસ્તે ૨૨૧ નામે ગામ આવેલું છે. મૂર્તિપૂજક ભૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. સ્વ. શ્રીઆભારામજી મહારાજશ્રીનું બાલ્યજીવન અહીં વીત્યું હતું. અહીં એક ભૈન મંદિર છે. તેમાં પંબજ પ્રાંતના ભૈન દેરાસરોની પ્રતિમાઓ પૈકી ઓછી પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાની એક ચોવીથી છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ ॥ સંવત્ ૧૧૫૬ માષ મુદિ ૧૪ શુક્રે ॥

ભાસેન પ્રાગવાટવંસ(વ)મ્ય મૂષકો(ળો) વિહિલામિય: । પન્નો સઝહિકા તસ્ય જિનદત્ત: મુસલ્તયો: ॥ ૧ ॥

માર્યા ન ગેદિની તસ્ય પુર્યો સાગરોદિકો । દુહિતા સિદિણિ વાન્યા વપૂ: [] સહજમતી તથા ॥ ૨ ॥

સંમરાસારતાં જાન્યા પુર્ય: સર્મર્થ: [] મુસંપદા । કારિતો મોશ્વમાર્થ ચતુર્વિશતિપદ્મ: ॥ ૩ ॥

—પ્રાચાટ વંશના આબૂજસમ્રાટ વિહિલ નામે શ્રેષ્ઠી હતા. તેને સઝહિકા નામે પત્ની હતી. તેમને જિનદત્ત નામે પુત્ર હતા, જેની પત્નીનું નામ સિદિણી હતું. તેમને સાગર અને રોહિલ નામે બે પુત્રો હતા. વગી, સિદિણી નામે પુત્રી અને સહજમતી નામે પુત્રવધૂ હતી. આ બધા પુત્રપરિવારના વિહિલ શ્રેષ્ઠીએ સંસારની અસારતા જાણીને મોક્ષપદના લાભાર્થે સં. ૧૧૫૭ ના મહા મુદિ ૧૪ ને શુક્રવારે આ ચતુર્વિંશતિ-ચોવીશોના પદ્મ કથાઓ.

અહીં ૭૦૦ હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભંડાર છે. તેમાં ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણમાં સં. ૧૪૭ (?) માં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રોવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની હાથપોથી અત્યંત સુંદર છે. આવી સુંદર ચિત્રકામવાળી કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓ બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

જુરાથી ૧ માઈલ દૂર જૈન આત્મભવન નામે એક મકાન છે, જેમાં ૫ આત્મારામજી મહારાજની સમાધિ છે.

ફરીદકોટ :

ફિરોજપુરથી ભટીંડા જતી રેલ્વે લાઈનમાં ફરીદકોટ સ્ટેશન છે. આ ગામમાં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં ચતુર્માસ કર્યું હતું. એ ચતુર્માસ અગાઉ અહીંથી તેમણે કોટ કાંગડા તીર્થની યાત્રાનો સંઘ કાઢ્યો હતો. આ સંઘ એક રસ્તે થઈને કાંગડા પહોંચ્યો અને બીજે રસ્તે થઈ ફરીદકોટ પાછો આવ્યો તેમાં વચ્ચે આવતાં ગામે, તેનું વર્ણન, જૈન સંઘની સ્થિતિ અને જૈન મંદિરો વિશેનું માહિતીપૂર્ણ વર્ણન શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં રચેલી 'વિજ્ઞાપિત્રિવેણી'માંથી જાણવા મળે છે. એ સમયે ફરીદકોટમાં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી; જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન હતું.

આજે પણ એક શ્વેતાંબરીય જૈન મંદિર છે પરંતુ મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં માત્ર બે-ત્રણ ઘરો જ વિદ્યમાન છે બ્યારે સ્થાનકવાસીઓની સંખ્યા ૫૦૦ માણસોની છે. વર્તમાન દેરાસર બંધાવનારના વારસો સ્થાનકવાસી બની ગયા હોવાથી દેરાસરની સારસંભાળ એક યતિજી રાખતા હતા, પરંતુ યતિજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં એ દેરાસરનો કબજો સ્થાનકવાસીઓને સુપ્રત થયો એટલે અત્યારે આ મૂર્તિઓ અપૂજ રાખેલી છે અને દેરાસર બંધ રહે છે, એથી જ એને કોઠામાં ગણાવ્યું નથી.

૨૦૯. હોશિયારપુર

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૨-૩૮૯૩)

હોશિયારપુર રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર હોશિયારપુર ગામ છે. શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકની ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, પાઠશાળા અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ભંડાર છે. અહીં શીશમહેલ બજારમાં શિખરબંધી ૨ દેરાસરો આવેલાં છે.

૧. મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય લગવાનનું મંદિર છે, જેના શિખરના ધૂમટનો બધો ભાગ અમૃતસરમાંના શીખોના સુવર્ણ મંદિરની માફક સં. ૧૯૪૮ માં અહીંના સ્વં લાલા ગૂજરમલજીએ લાખોના ખર્ચે સોનાના પતરાંથી મઢાવેલો છે, આથી આ દેરાસર સુવર્ણ મંદિરના નામથી ઓળખાય છે. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૫૦ માં થયેલી છે. મંદિરમાં સ્કેટિક રત્નની પ્રતિમા પણ છે.
૨. ઉપર્યુક્ત સુવર્ણ મંદિરની પાસે જ અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૯૫૦ માં બંધાવેલું મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર છે. આ મંદિર ૩૨ ફીટ ઊંચું અને ૩૨ ફીટ પહોળું છે. કોટ-કાંગડાના દેરાસરમાંથી લાવવામાં આવેલું ધાતુનું સમવસરણ ઘણું જ સુંદર છે. આવું સમવસરણ ભારતભરના એકે જૈન મંદિરમાં નથી.

૨૧૦. લુધીઆના

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૬-૩૮૯૮)

લુધીઆના રેલ્વે સ્ટેશનથી અડધો માઈલ દૂર લુધીઆના શહેર આવેલું છે. પંજાબનું આ મોટું ઔદ્યોગિક મથક છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી લગભગ ૪૦૦ માણસોની છે. સ્થાનકવાસી જૈનોની વસ્તી લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની છે. દાલબજારમાં શ્રીસંઘે બંધાવેલા દેરાસરની નજીકમાં શ્વેતાંબર જૈનોનો ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે.

૧. દાલબજારમાં મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૫૦ માં શ્રીસચે બંધાવેલું છે.
૨. ચોડા બજારમાં મૂળનાથક શ્રીમુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૧૬ માં પૂજ્ય મહેતાબ ઋષિએ બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં સં. ૧૨૮૩ ની સાલની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે.

અહીંના શ્વેતાંબર જૈનોમાં જોશવાલ ભાઈઓ પશુ છે અને મૂળ અગ્રવાલ દિગંબર જૈન ભાઈઓને સ્વ. શ્રીઆત્મારામભાઈ મહારાને ઉપદેશ આપીને બનાવેલા શ્વેતાંબર જૈનો પશુ છે.

★

૨૧૧. માલેર કેટડા

(કેડા નંબર : ૩૮૯૬-૩૯૦૦)

માલેર કેટડા રોશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને બીજે ઉપાશ્રય લાલા બિંદુમલજીએ બંધાવ્યો છે. તેમના જ તરફથી ચાલતી આત્માનંદ જૈનસ્કુલ યોતીબજારમાં આવેલી છે અને થોડી હસ્તલિખિત પોથીઓના ભંડાર પશુ છે. વળી, ૧ આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કુલ પશુ છે.

અહીં સદર બજાર અને ચોક બજારમાં અનુક્રમે મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનાં મંદિરો શિખરબંધી છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં સં. ૧૧૬૧ ની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સં[૦] ૧૧૬૧ [વર્ષે] પૌરણાસ્ય માંડાગારિકરેન્દ્રાસુત્ર પાંત્રુ જિગવાલ પ્રગર્ભિ નિર્યે ॥”

નાસા :

નાસા રેલ્વે રોશનથી ૧ માઈલ દૂર ચહેર આવેલું છે. નાસા રાજ્યની રાજધાનીનું આ ચહેર છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૫૦ માણસોની વસ્તી હોવા છતાં અને જૈન મંદિર વિદ્યમાન છતાં દેરાસરની પ્રતિમાઓને કેડા પૂજતું નથી. દેરાસર બંધ જ રહે છે; તેથી તેની નોંધ કેડામાં લેવામાં આવી નથી.

સદર બજારમાં આવેલા સનાતન ધર્મસભાની નજીકમાં એક મકાન છે, તેમાં જૈન દેરાસર છે. સ્વ. લાલા કાશીરામ આ દેરાસર તૈયાર કરાવેલું છે. દેરાસરમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓ પૈકી ધાતુ-પ્રતિમાઓ પાછળ આ પ્રકારે કંથશ: લેખો વિદ્યમાન છે:—

(૧) “મં ૧૫૩૭ વર્ષે વૈં મુ ૧૦ ॥”

(૨) “# સંવત્ ૧૫૪૯ વં ચેત્ર વદિ ૫ વુષ દિં ૫ શ્રોમોગચ્છાતોષ | વૈ | મેહોયાગોવે સાં સંતારવૈં મ(માં) મોહો પું સાં શ્રોવં સાં હીમ સાં ચોરાસાંદેતેન શ્રીઆદિનાથવિવં કાં આદ્યપુત્ર્યા(પ્રમા)ર્થે પ્રં શ્રી ડં ગચ્છમં શ્રોદેગુનમૂર્તિમિ: ॥”

આ દેરાસરની નીચેની દુકાનની માલિકી માટે સ્વ. લાલા કાશીરામની વિધવા પત્ની અને શ્રીસાદીરામ વચ્ચે કેટલાંક ડેસ ચાલ્યો અને ચૂકદા પ્રમાણે એ મકાન તેમની વિધવાની મિલકતમાં ગણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેમને કેટલાં વારસ ન હોવાથી એ મકાનનો કમલે રાજ્ય લઈ લે એ પહેલાં જૈનોએ લક્ષ આપવાની નરૂર છે.

પતિયાલા :

પતિયાલામાં ધાભાગંધી જૈન દેરાસર છે પરંતુ તદ્દન અપૂર્ણ હાલતમાં હોવાથી તેનો નોંધ લેવામાં આવી નથી. પતિયાલાના એક યતિજી પાસે ધાતુપ્રતિમાઓ હોવાનું સાંભળ્યું છે.

★

૨૧૨. અંબાલા

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૫)

અંબાલા સીટી સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર અંબાલા શહેર છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીં ઘણી જૈન સંસ્થાઓ છે. તે સંસ્થાઓના નામ સાથે સ્વ. પૂ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજનું નામ જોડાયેલું છે. જેમ કે: ૧ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ભવન, ૨ શ્રીઆત્માનંદ જૈન પ્રાયમરીસ્કૂલ, ૩ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ગદસર્-સ્કૂલ, ૪ શ્રીઆત્માનંદ જૈન વાચનાલય, ૫ શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા, ૬ શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ, ૭ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ધર્મશાળા વગેરે છે. આ ધર્મશાળા લાલા કુંદનમલ જયસુખરામે સં. ૧૯૯૮ માં બંધાવી છે. ખીજી જૈન ધર્મશાળા સં. ૧૯૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદ આંદમલે બંધાવી છે. ૨ ઉપાશ્રયો છે, તે પૈકી ૧ શ્રાવિકાનો ઉપાશ્રય શ્રીમતી કોડીબાઈએ બંધાવ્યો છે.

અહીં આવેલા ‘ભાવડોંકા મહોદ્ધા’માં શ્રીકૃષ્ણભદ્રેવ ભગવાનનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. પંબજ પ્રાંતભરમાં આ મંદિર મોટામાં મોટું છે. દેરાસરની ધાતુપ્રતિમાઓ પૈકી મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ પંદરમા સૈકાના લેખવાળી છે. એક પ્રતિમા સં. ૧૧૮૩ ના પ્રાચીન લેખવાળી છે, તે લેખ આ પ્રકારે છે:-

“। સંવત્ ૧૧૮૩ વર્ષે સુદિ ૧ માદિલિન્ના(શ્રા)વિકા કારિતા ॥ ”

શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર તલાવ લલુવાળા નામના સ્થળે આવેલી છે.

૨૧૩. કરાંચી [સિંધ]

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૭)

સિંધ પ્રાંતની રાજધાનીનું આ કરાંચી શહેર નવું વસેલું હોવાથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના કેટલાંક જૈન ભાઈઓ અહીં વ્યાપાર્યે આવીને વસ્યા છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીંના શ્રીસંઘે મળીને સં. ૧૯૬૧ માં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રણછોડ લાઈનમાં બંધાવ્યું છે. મંદિરની સાથે જ મોટો જૈન ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે. તેમાં જ જૈન પાઠશાળા વગેરે આલુ હતી. આજે આ શહેર પાકીસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર બન્યા પછી ત્યાંથી જૈનો આવ્યા ગયા છે.

મોહેન-જો-દારો :

સિંધ પ્રાંતના લારખાના જિલ્લામાં લારખાનાથી દક્ષિણે ૨૫ માઈલ અને કોંકી સ્ટેશનથી ૮ માઈલ દૂર સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કિનારે મોહેન-જો-દારોનું સ્થાન આવેલું છે. સિંધી ભાષામાં મોહેન-જો-દારોનો અર્થ ‘મરેલાંઓની ટેકરી’ એવો થાય છે. એ વિશે આખ્યાયિકા એવી છે કે- સિંધમાં દલુરાય નામે એક જીલમી રાજા થઈ ગયો. તેની પ્રજા અને પોતાના સંબંધીઓ પણ તેનાથી ત્રાસી ગયાં હતાં. જાણે એ જીલમનો પ્રતિશોધ માટે જ કુદરતે આ ભૂમિ ઉપર ભયંકર કોપ વરસાવ્યો. ભારે વૃષ્ટિ અને વીજળીઓ સાથે આ ભૂમિ ઉપર ધરતીકંપ થયો. તેમાં દલુરાયની રાજધાની અને તેની પાસેનાં કેટલાંક નગરો ઢટાઈ ગયાં અને તેના સ્થાને નાની નાની ટેકરીઓ બની ગઈ.

આ આખ્યાયિકાને જૈન અનુશ્રુતિઓમાં નોંધાયેલી એક કથાથી પ્રકારાન્તરે ટેકો મળે છે. એ કથા આ પ્રકારે છે:

સિંધુ નદીની પાસે આવેલો સિંધુ-સૌવીર નામે જોળખાતો દેશ હતો, જેમાં વીતલયપુરપત્તન નામે મોટું નગર હતું. તેમાં ઉદાયન નામે રાજા (ભગવાન મહાવીરના સમયે) રાજ્ય કરતો હતો. તે એટક રાજાની પુત્રી પ્રભાવતીને પરણ્યો હતો. એ રાજાને કોઈ વહાણના વેપારીએ ગોશીર્ષચંદનથી ઘનાવેલી ભગવાન મહાવીરસ્વામીની છવંતસ્વામી પ્રતિમા આપી હતી. તે પ્રતિમાને જીજ્ઞાસુનીના રાજા ચંડપ્રલોતે દેવાનંદા નામની દાસી દ્વારા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચંદ્રપ્રોત એ પ્રતિમાને લઈને જોવા નહોતો તેવો જ ઉદાયન તેની પાછળ પડ્યો. તેને દશપુર (મંદિર) આગળ હસતી પડક્યો અને એ મૂર્તિને પાછી મેળવી. ઉદાયન એ મૂર્તિને ઉપાડવા લાગ્યો પણ મૂર્તિ ચાલી નહિ. અધિષ્ઠાત્રકે દેવે તેને જણાવ્યું કે—“ તારું વીતભયપુરપત્તન પૂજની વૃદ્ધિથી દટાર્ક જશે માટે આ પ્રતિમા ત્યાં લઈ જઈશ નહિ.” આથી એ મૂર્તિ દશપુરમાં અને પાછળથી વાયલસ્વામીગઢ (બેવસા)માં પધરાવવામાં આવી. રાજા ઉદાયન પોતાના રાજ્યમાં પાછો ફર્યો અને છેવટે તેણે પોતાના ભાણેજ કેશીકુમારને રાજ્ય સોંપી ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી.

કોણ સમયે ઉદાયન રાજર્ષિ વિહાર કરતા વીતભયપુરપત્તનમાં પધાર્યા ત્યારે કેશીકુમારને તેના મંત્રીઓએ અમ્રાઓ દે—“ઉદાયન તમારી પાસેથી રાજ્ય પાછું લેવા આવ્યા છે.” આથી કેશીકુમારે શિક્ષાસમયે તેમના આહારમાં વિષ અપાવી દીધું અને રાજર્ષિ ઉદાયન અકાળે કળાધર્મ પામ્યા. રાજાના આ અપકૃત્યથી કોપાયમાન યથેલા દેવોએ પૂજની ધોર વૃદ્ધિ કરી, તેમાં આપુરે નગર દટાર્ક ગયું.

આખ્યાયિકાનો હલુરાય અને અનુશુતિનો કેશીકુમાર એક હોય કે ન હોય પણ વીતભયપુરપત્તન ઉપર જે વિનાશનું વાદળ વરસી ગયું એ ઘટનાનો બનેમાં મેળ ખાય છે.

ઉદાયન રાજાને ન્યારે વિષ દેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ એક કુંભારના ઘરમાં રહેતા હતા, અને પૂજની વૃદ્ધિથી ન્યારે નગર દટાર્ક ગયું ત્યારે એ કુંભારનું ઘર માત્ર બચી રહ્યું હતું, એ ઘરને ‘કુંભકારપ્રસેપ’ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘આવશ્યક જુનિ’ (પૃ. ૩૪, ૫૫૩) ગુજળ એ સ્થાન સિલ્લવહીમાં આવેલું હતું. ડૉ. જગદીશચંદ્ર નૈન એ વિશે જણાવે છે કે—‘પંજાબના ગુજરાગઢ જિલ્લામાં સનાતન અથવા સિનાવત નામનું સ્થાન છે, ત્યાંની ભૂમિ ઉપર છે. સંભવતઃ આ સ્થળ સિલ્લવહી હોવું ભ્રમજી અથવા તો સિંધ કે પંજાબમાં કોઈ રૈતીમય પ્રાચીન સ્થાન સિલ્લવહી હોવું ભ્રમજી.’ વસ્તુતઃ સિલ્લવહી અથવા વીતભયપુરપત્તનને મોહિન-જો-દારોની ભૂમિ સમીપે શોધવું ભ્રમજી. સંભવતઃ મોહિન-જો-દારોની ભૂમિ જ વીતભયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે.

મોહિન-જો-દારોમાં ત્રણ-ચાર સ્થળે ખોદકામ થયું છે. તેમાંથી એક નીચે એક એમ છ-સાત નગરો નીકળી આવ્યાં છે. તેમાંથી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. એક ટેકરી ઉપર એક સ્તૂપ પણ મળી આવ્યો છે, જે ૨૦૦૦ વર્ષ જૂનો માનવામાં આવે છે. આ સ્તૂપની નીચે કોઈ મંદિર દટાયેલું હોવાનું મનાય છે. આ સ્તૂપને સ્તૂપટેકરી (Stupa mound) કહે છે. ન્યારે બીલા ખોદકામવાળા પ્રદેશોના DK. પ્રદેશ, VS. પ્રદેશ, HR. પ્રદેશ એવાં નામો રાખવામાં આવ્યાં છે. સ્તૂપટેકરી અને DK. પ્રદેશ જોવાલાયક છે.

મોહિન-જો-દારોમાં યથેલી શોધની વિગતો જોન માર્શલે મોટા અંશમાં પ્રગટ કરી છે, એ અંશોના આધારે કેટલાય અંશ પ્રકાશમાં આવ્યા છે. જોન માર્શલના અંશમાં ધાતુના પતરા ઉપર કોટલેદી એક આકૃતિનું વર્ણન અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેની હકીકત અદી ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છે:

“અદી” એક મનુષ્યનું એવું ચિત્ર મળી આવ્યું છે કે તેની પાછળ ત્રણ રહેલો છે અને તેણે તે મનુષ્યના મસ્તક ઉપર પોતાની કપાળોને પસારી છે આ દેવી આકૃતિની પાછળ એક વૃક્ષ છે કે જે વડનું ઝાડ જણાય છે. એમ જણાય છે કે, આ મનુષ્યની (દેવની) આકૃતિ એ જુદની મૂર્તિનો નમૂનો હોવો ભ્રમજી.”

નૈનપર્મના સ્વરૂપથી તદ્દન અજ્ઞાન હોવાના કારણે જોન માર્શલે આ આકૃતિને જુદની જણાવી છે. વસ્તુતઃ આ આકૃતિ ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાયની જ છે એમાં શંકા નથી, કેમકે આવી આકૃતિ સાથે જુદાજુદાની કોઈ ઘટનાનો સંબંધ હજી જાણવામાં આવ્યો નથી. આ સિવાય કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર ‘ત્રિનેન્દ્રમૂર્તિ’ વગેરે નામો હોવાનું જણાય છે. બીજી કેટલીક સામગ્રીમાં પણ નૈન ચિન્હનો હોવાનું કહેવાય છે

દિલીલાપામાં પ્રગટ થતી ‘વિશ્વ ભદ્રની’ (પૃ. ૪૬૪)માં આ દીક્રીકનું સમર્થન કરતાં ને સ્પષ્ટ થયું છે, તેનું ચન્દ્રશઃ ભાષાંતર આ છે: ‘મોહિન-જો-દારોથી મળેલી સામગ્રીમાં કાયેત્સર્ગસ્થ આસનવાળી મૂર્તિ મળી છે, જેની કંઈક સરખામણી બગવાન ‘જિન’ સાથે કરી શકાય.’

આ આકૃતિમાં ઉત્કીર્ણ ઘટના વિશે જૈન ગ્રંથોમાં વર્ણન છે કે- “શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન એક વખત વિચરતા તાપસાશ્રમે આઠ્યા હતા અને ત્યાં કૃવાની પાસે વડના ઝાડ નીચે રાત્રિએ પ્રતિમા ધારણ કરીને રહ્યા હતા; આ અવસરે હુદ્ધ મેઘમાલી દેવે આવીને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને સિંહ, વીંછી વગેરે વિદ્યુવીને ઉપસર્ગ કર્યા છતાં અડગ જોઈને મેઘ વિદ્યુવીને કલ્પાંત કાળના મેઘની જેમ વૃદ્ધિ કરવા માંડી. આથી ક્ષણવારમાં જ ભગવાનની નામિકાના અગ્રભાગ સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું. આ જ વખતે ધરણેન્દ્રનું આસન કંપાયમાન થયું અને પટરાણીઓ સાથે આવીને ધરણેન્દ્રે ભગવાનને ક્ષણથી આચ્છાદિત કર્યા. ત્યાર પછી ધરણેન્દ્રે અવધિજ્ઞાનથી મેઘમાળીને ઉપદ્રવ કરતો જાણીને તેની તર્જના કરવાથી મેઘમાળી પણ ભગવાનને નમીને શરણે થયો અને પોતાના સ્થાને આદ્યો ગયો.”

આ ઘટના જ ઉપર્યુક્ત આકૃતિમાં ઉત્કીર્ણ થયેલી છે.^૨

મોહિન-જો-દારોમાંથી મળી આવેલી સામગ્રી ઈ. સ. પૂર્વે સવા પાંચ હજાર વર્ષની મનાય છે પરંતુ આ આકૃતિ કયા સમયની હશે તે હજી જાણવામાં આવ્યું નથી.

★

૨૧૪. હાલા

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૮)

કરાંચીથી હાલા આવવા માટે ટંડો આહમ નામના સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે. ટંડો આહમથી ૧૬ માઈલ દૂર હાલા નામનું સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર ગામ છે, અહીં ત્રણ મહોદલામાં ધર્મને બધા શ્વેતાંબર મૂર્તિ-પૂજક લાઇઓ રહે છે. તેમાં બીજા કોઈની વસ્તી નથી તેમની લગભગ ૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે. મહોદલાના રસ્તાઓ વગેરે જગાની માલિકી અહીંના શ્રીસંઘની છે. તેની સાક્ષુશીનું કામ પણ જૈનો પોતાના ખર્ચે જ કરાવે છે. એટલે આ ત્રણ મહોદલામાં મ્યુનિસિપાલીટીનો કોઈ જતનો હક્ક નથી. જાણે ત્રણ મહોદલાઓનું એક નાનું સરખું જૈન ગામ હાલામાં વસાવ્યું હોય એવી કલ્પના એને જોતાં થઈ આવે છે.

આ જૈન મહોદલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાળાબંધી જૈન મંદિર આવેલું છે. મંદિરની બધી પ્રતિમાઓ છૂટી જ છે; કેમકે આ પ્રદેશમાં મુસલમાનોનું જોર હોવાથી પ્રસંગે તોફાન થાય તો એ મૂર્તિઓને તરત ખસેડી શકાય, એ દૃષ્ટિએ પ્રતિમાઓને સ્થિર કરેલી નથી. આ મંદિરમાં સં. ૧૩૭૯ની સાલનું ધાતુનું સમવસરણ છે અને સં. ૧૩૮૦ની સાલની અંબિકાદેવીની મનોહર ધાતુમૂર્તિ છે. જૈન મૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ અંબિકાદેવીની મૂર્તિ નમૂનારૂપ અને ફેટા લેવાલાયક છે. એ બંને પરના લેખો ક્રમશઃ આ પ્રકારે છે:-

(૧) “સં. ૧૩૭૯ માર્ગ વ. ૯ આ । જિનચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રોજિનકુશલસૂરિભિઃ શ્રોસમવસરણ (જં) પ્રતિષ્ઠિતં કારિતં સાં વીજહસુતેન સાં પાતાસુશ્રાવકેણ ॥”

(૨) “॥૧૦॥ સં. ૧૩૮૦ કાર્તિક સુ. ૧૪ શ્રોજિનચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રોજિનકુશલસૂરિભિઃ શ્રીઅંબિકા પ્રતિષ્ઠિતા ॥”

અહીં એક પુસ્તકભંડાર પણ છે.

★

૨૧૫. ઉમરકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૯)

હોર સ્ટેશનથી મોટરરસ્તે ૧૨ માઈલ દૂર ઉમરકોટ ગામ છે. સમ્રાટ અકબરનો જન્મ આ ગામમાં જ થયો હતો. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૪૦ માણસોની વસ્તી છે.

બજારમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘરદેરાસર છે. હાલમાં કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેથી એક મોટું જૈન મંદિર બંધાવવાની શ્રીસંઘ ધારણા રાખે છે એમ સાંભળ્યું છે.

★

દક્ષિણ ભારત અને મહારાષ્ટ્રની મંદિરાવલી

જૈનોના સાદી પચીસ આર્ચદેશોમાં દક્ષિણના પ્રદેશોનું નામ મળતું નથી એથી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી લઈને સમ્રાટ સંપ્રતિ(ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯)ના સમય સુધી આ પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો. સંપ્રતિએ દક્ષિણપથ^૧ છતી લઈ આંધ્ર, દ્રવિડ આદિ પ્રદેશોમાં સાધુઓના વિહાર સુખપૂર્વક થાય એ માટે સૈનિકોને મોકલી તે તે સ્થાનોને વિહારયોગ્ય બનાવ્યાં હતાં. એ જ હેતુથી તેણે ઠેર ઠેર જૈન મંદિરો પણ બંધાવ્યાં હતાં. એ પછી જ ઉત્તર તેમજ પૂર્વ ભારતની માફક દક્ષિણ ભારત પણ જૈનધર્મનું કેંદ્ર બની ગયું.

ઉત્તર ભારતમાંથી જૈનો પશ્ચિમ તરફ આવી વસ્યા તેમ તેમનાં કેટલોક ભાગ પૂર્વમાં ઓરિસા થઈને અને કેટલોક સમૂહ માલવા થઈને દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા.

શરૂઆતમાં પશ્ચિમ ભારતમાં જૈનોના શ્રવેતાંબર અને દિગંબર એમ બંને સંપ્રદાયોનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાઈ આવે છે. પાછળથી પશ્ચિમ ભારતમાં શ્રવેતાંબરોની મુખ્યતા રહી છે; એ જ પ્રભાવે દક્ષિણમાં પહેલાં તો બંને સંપ્રદાયો હતા પણ પાછળથી ત્યાં દિગંબરોનું જ પ્રાધાન્ય રહ્યું હોય એમ લાગે છે. નિર્વશ દિગંબર સુનિઓને ઉચ્ચ-પ્રધાન પ્રદેશોની હવા પણ ખૂબ અનુકૂળ આવી, તેથી જ તેમણે દક્ષિણમાં પોતાનું કેંદ્ર જમાવ્યું.

દક્ષિણ ભારતમાંથી મળી આવેલી સામકોના^૨ આધારે એમ કહી શકાય કે મદ્રાસ, કુર્ગ, હૈદરાબાદ, મૈસુર, મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મીઓ ઈ. સ. પૂર્વેથી હતા અને તેમણે પોતાના ધર્મને ઉત્તર બનાવવાના ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા હતા. પરિણામે અહીંના કેટલાય રાજવંશો ઉપર તેમણે પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો, જેના કારણે કેટલાયે રાજવીઓએ જૈનોનાં પવિત્ર સ્થાનોને કેટલાંક દાન અને આશ્રય આપ્યાની હકીકત શિલાલેખો અને તામ્રશાસનોમાંથી જણાઈ આવે છે. કેટલાક શિલાલેખો તામિલના મદુરા અને તામ્રાનહ જિલ્લામાંના જૈન મંદિરના ખંડિયેરોની પાસેથી મળી આવ્યા છે, જે શિલાલેખો અરોકના સમયની પ્રાદેશીલિપિમાં છે પણ તે હજી સુધી પૂરેપૂરાં જોડેલી શકાયા નથી.

દક્ષિણના પશ્ચિમથી પૂર્વ કાંઠાના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ ઉપર જૈનધર્મનો પ્રભાવ ફરી વળ્યો હતો. શિલાલેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે કે, સમગ્ર મહારાષ્ટ્ર, કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠંઠ ઓરિસા સુધી જૈનધર્મે પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો હતો.

કાનડી ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય અધિકારે જૈનાચાર્યોના જ હાથે જોડાયેલું મળે છે અને તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય પણ જૈન વિચારોથી ખૂબ પ્રભાવિત થયેલું છે ‘કુટુલ-તિટ્ટુરલ’ નામનું તિટ્ટુવલ્લુરનું કાવ્ય પહેલાં સૈકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ગણાય છે. એ ગ્રંથ નિર્વિવાદ જૈન વિદ્વાને રચેલો છે. એ પછી ‘શિલ્પપધિકરમ’ અને ‘મલ્લિનેખલ્લ’ નામના ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પૈમીનું ‘સિલ્પપધિકરમ’ જૈન ઇલ્લકા-આદિગલકૃત છે અને ‘મલ્લિનેખલ્લ’ કુલવનિકન સત્તનર નામના બોદે રચેલું છે. એ બંને વિદ્વાનો મિત્રો હતા જેન કર્તા રાજવંશી હતો. બોદે કૃતિ એ કે પહેલી કૃતિ છે, છતાં તેમાં ઉત્તર જૈન કૃતિના નાયક અને નાયિકાનું છેલ્લું પ્રકરણ આવે છે. આ બોદે કૃતિમાં પણ જૈન-ધર્મ સંબંધી ઉદ્દેશ છે. જૈન કૃતિમાં તો નિર્મળો અને તેમના મહોના પુષ્કળ ઉદ્દેશો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે દક્ષિણ હિંદમાં જૈનધર્મનો વિકાસ ઘણો થઈ ચૂક્યો હતો.

૧. “તેન દ્વાદશવિષયો ભવા દમિલા વ ભોવનિયા ।”—નિર્ણયર્થર્થ.

૨. Mysore and koorga Gazetteer, Apigraphia Karnatica.

જૈનોના ઔપદેશિક અને કાવ્યસાહિત્ય ઉપરાંત આગમિક સિદ્ધાંતોને દાર્શનિક રૂપ દેવામાં દક્ષિણ ભારતનો ફાળો મહત્વનો છે. સ્વામી સમંતલદ્ર, અદલક અને વિદ્યાનંદ જેવા દાર્શનિકોએ જૈનદર્શનને અન્યેય બનાવવા માટે પોતાની પ્રતિભાને પ્રજ્વલિત કરી અનેકાંતવાદ જેવા સર્વદર્શનસમન્વયી સ્વતંત્ર દર્શનની ગૌરવપૂર્ણ મહત્તા વધારવાનું કાર્ય કર્યું હતું; જેના પરિણામે અનેક વિદ્વાનો, રાજવીઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયા અને ઔપદેશિક સાહિત્યથી જૈનધર્મ લોકધર્મ બની શક્યો.

જૈન સાહિત્યની હકીકતો પુરવાર કરે છે કે, લગભગ પહેલા-બીજા સૈકાથી લઈને આઠમા સદા સુધી જૈનધર્મ એ દક્ષિણ ભારતમાં પ્રબળ શક્તિશાળી અને સર્વોપરિ હતો. પરાક્રમી મોટા રાજ્યોના રાજવંશીઓનો તે કુળધર્મ જ નહિ પરંતુ સાધારણ લોકોમાં તે પ્રચલિત ધર્મ હતો. આ ક્રિયાશીલ ધર્મ સામે ઘણા પ્રહારો થયા છતાં તે વિજયી બની રહ્યો.

વિક્રમની શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાનીના નગર પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠળ)માં સાતવાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતો. એના સમયમાં આર્ય કાલકસૂરિ ઉજ્જૈનથી વિહાર કરી પશુપણપર્વ ઉજવવા નિમિત્તે આવ્યા હતા. ઈંદ્ર મહોત્સવ અને પશુપણ પર્વ પાંચમના એક જ દિવસે આવતા હોવાથી સાતવાહન રાજાની વિનંતિથી શ્રીકાલિકાચાર્યે પશુપણનું પર્વ ચોથના દિવસે ઉજવવાનું ઠરાવ્યું જે આજદિન સુધી ચોથના દિવસે જ મનાય છે. અહીં શ્રીભુતિસુવ્રતસ્વામીની જીવંતસ્વામી મૂર્તિ હતી. અહીં શ્રાવણ સુદિ પ્રતિપદાના દિવસે શ્રમણપૂજા નામનો મોટો ઉત્સવ પણ ઉજવાતો હતો. પ્રતિષ્ઠાન વિદ્યાનું પણ મોટું કેંદ્ર હતું. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો ઉપયોગ જ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અને ‘છેદ’ સૂત્રોની ટીકામાં મહારાષ્ટ્રના અનેક રીતરિવાજોનું વર્ણન જોતાં આ પ્રદેશમાં જૈન સાધુઓની બહુલતાનું સૂચન મળે છે. શ્રીપાદલિપ્તસૂરિએ (ત્રીજા સૈકાની આસપાસ) પ્રતિષ્ઠાનના રાજાને રાજસભામાં અનેકવાર ઉપદેશ કર્યો હતો. મતલબ કે, સંપ્રતિએ આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો એ પછી મહારાષ્ટ્ર જૈનધર્મનું કેંદ્રધામ બની ગયો હતો. જ્યોતિષી ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર જે શક સં. ૪૨૭માં વિદ્યમાન હતા, તે બંને ભાષ્યોએ પ્રતિષ્ઠાનમાં જ જૈન દીક્ષા લીધી હતી; જેમાંના ભદ્રબાહુસ્વામીએ આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં પોતાની વિદ્વત્તાનો ભારે યોગ આપ્યો હતો.

મહારાષ્ટ્રની પૂર્વ-દક્ષિણમાં આવેલો તેલુગુ ભાષાનો સમગ્ર પ્રદેશ આંધ્ર અથવા તેલંગણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મ મૌર્યકાલ પહેલાંથી હોય એવું શેષગિરિરાવ ધારે છે પરંતુ મૌર્ય સંપ્રતિએ અને તે પછી ખારવેલે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પાયો ઉત્તરોત્તર દૃઢ કર્યો જે લગભગ સાતમા સૈકામાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ સુધી બરાબર સ્થિર હતો. તેણે જૈનોનાં ઘણાં મંદિરો અને મઠો નિહાળ્યા હોવાની હકીકત પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં નોંધી છે.

‘આંધ્ર કર્ણાટક જૈનધર્મ’ નામક પુસ્તકમાં જૈન અવશેષોની અનેક વાતો છે. એક અંગ્રેજ એન્જિનિયરે એક જૈન કેંદ્રસ્થાન ગોદાવરી નદીના કાંઠા પર જૈનગાંવ નામક ગામમાં હોવાનું શોધો કાઢ્યું છે. જૈનગાંવમાંથી અનેક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. ત્યાંથી ૭ માઈલ દૂર રામગુંડમમાં એક સુંદર મંદિરનું દ્વાર છે તે જૈન લાગે છે, તેની સામેનું સીતારામ મંદિર પણ જૈન હોવાનું જણાય છે. ધાન્યકટકનું અમરેશ્વર મંદિર જૈન કે બૌદ્ધ મંદિર હતું. વરંગલના કકટિય ગણપતિએ જૈનો પર જીલમ ગુજાર્યો તે સમયે આ પરિવર્તન થયું હશે. દક્ષિણમાં જૈનોના કળાશુક્ત મંદિરોનો નાશ મુસલમાનોએ નહિ પણ મોટે ભાગે હિંદુઓના કોઈ સંપ્રદાયના હાથે થયો છે. આંધ્રપ્રદેશમાં રાજમહુદ્રીના રાજરાજ નરેન્દ્રના સને ૧૦૨૨માં ગાદીએ આવ્યા પછી જૈનધર્મને વધારે ક્ષતિ પહોંચી.

મૈસુર જે કર્ણાટકનું ખરું હૃદય છે ત્યાં બીજા સૈકાથી ખારમા સૈકા સુધીના ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જૈનધર્મની ચાલ ઇતિહાસપરંપરા આળાદ રહી છે. કર્ણાટકમાં છ રાજવંશો થયા. ગંગ, કદંબ, રાષ્ટ્રકૂટ, ચૌલુક્ય, કલચૂરી અને હોયસાલ.

સિહનંદી નામના જૈનાચાર્યની કૃપાથી માધવ કોંગુનોવર્માએ કર્ણાટકમાં ગંગ રાજ્યની સ્થાપના ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં કરી. આ ગંગવંશીઓએ લગભગ અગિયારમા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્યોના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી લઈને પૂર્વમાં ઉત્તર આર્કાટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી લઈને ઉત્તરમાં બેલગામ જિલ્લા સુધીના પ્રદેશોમાંથી મળી આવે છે.

ગંગવંશના માધવ, દિદિગ, કિરિય માધવ, રાજા મારસિહ (બીજા), રાચમદ્ધ (ચોથા) વગેરે જૈન રાજ્યો

હતા. હેઠલા રાજવીઓના મહામાત્ય ચાચુંડરાયે જૈનધર્મના પ્રસારમાં સર્વાધિક કાળો આપ્યો હતો. તેણે શવજીવે-ગોલામાં ઈ. સ. ના ૬૮૦માં શ્રીજીવિજેત્રિમિત્રું મંદિર અને પહાડમાં કોરીને ગોમટેશ્વરી ત્રિશાળકાય (૬૦ ક્રીટ લે'થી) પ્રતિમા બનાવી. આ મૂર્તિ આજે પણ અત્યંત સુંદર છે. એને દ્વરથી કે પાસે રહીને લુચ્ચો લોપણ એનાં અંગ-પ્રત્યંગ એવાં જણાય કે કયાંય કશી ખામી નજરે ન પડે. કળાની દૃષ્ટિએ આ જૈન પ્રતિમાનો નમૂનો અદ્વિતીય ગણાય છે. ચાચુંડરાય વિદ્વાન પણ હતા. તેણે 'ચાચુંડપુરાણ' નામક ગ્રંથમાં તીર્થંકરોનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે.

શિવામર (બીલ)ના સમયમાં ગંગવંશનું પતન ચરૂ થયું અને ચોલ રાજ્ય રાજ્યને ઈ. સ. ૧૦૦૪ માં ગંગવંશની રાજધાની તલકાદને છતી લીધા પછી એ વંશ અને જૈનધર્મને બારે હાનિ પહોંચી. એ પછી ગંગવંશીઓ બીજે સ્થળે બાદમાં ચૈકા સુધી વિદ્યમાન હતા.

કદંબવંશના રાજાઓ મોટે ભાગે જૈનધર્મી હતા. તે વંશના ઉત્તરોત્તર રાજાઓએ જૈન શુદ્ધિ અને મંદિરોને અનેક દાનપત્રો આપ્યાં તે પરથી પણ તેમના કુળધર્મની સાગિતી મળે છે. એ વંશના પહેલા રાજા કાકુત્સ્થવર્માએ તેના સેનાપતિ શુતકીર્તિદ્વારા જૈનોને કાઈ જમીનનું દાનપત્ર આપ્યું હતું. તેના પૌત્ર મૃગેશવર્મા, જે પાંચમી સદીમાં વૈજયંતીમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેણે એક (કાલંગ) ગામને ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી આપ્યાનું દાનપત્ર આપેલું છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક ભાગ આદર્શ મંદિરો માટે, બીજો ભાગ અદ્યત્તપ્રકૃષ્ટ સદ્ધર્મના ઉપાસક પ્રસિદ્ધ તપસ્વીઓ માટે જોમનો સંઘ સ્વેતપટ મહાશ્રમણસંઘ નામે સંબોધાતો હતો તેને, અને ત્રીજો ભાગ નિર્ધન મહાશ્રમણ સંઘ માટે આપ્યો હતો. આ દાનપત્ર ઉપરથી આ પ્રદેશમાં પાંચમી સદીમાં પણ જૈન સ્વેતાંગર સાધુઓ પર્યાપ્ત સંખ્યામાં હોવાનું જણાય છે.

મૃગેશવર્મા પછી રવિવર્માએ આસદી નામક ગામ સિદ્ધાપતનની પૂજાને માટે અને સંઘની પરિવૃદ્ધિ માટે ભેટ કર્યાનું દાનપત્ર આપ્યું છે. તેના પુત્ર હરિવર્માએ વારિષેણાચાર્યને વસંતવાટક નામે ગામ આપ્યાનું એક લાઘવપત્ર પરથી જણાય છે. આ વંશના દેવવર્માએ ચાપળીય સંપ્રદાયને સિદ્ધકેદાર ગામના ચૈત્ય માટે ભૂમિ અર્પણ કર્યાનું પ્રમાણ એક લાઘવપત્ર આપે છે.

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની રાજધાની નાસિક પાસે આવેલા ચોરખંડમાં હતી; તે પછી નવમા શ્વેકમાં પોતાની રાજધાની હેડાભાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં બદલી, રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાં અમોઘવર્ષ પહેલા (ઈ. સ. ૮૧૫-૮૭૭) જૈનાચાર્ય જિનસેન અને તેમના શિષ્ય ગુણચંદ્રના ઉપાસક હતા. અમોઘવર્ષ જૈનધર્મના બારે પુરસ્કર્તા નિવડયો તેના પુત્ર કૃષ્ણ બીજાએ ઇલિરામાં દેલાસ શુકા કૌતરાણી એ ઉપરથી તે રાજા શેવ દોવાનું જણાય છે. એ એક વિચિત્ર વાત છે કે, કૃષ્ણ બીજાના માંદલિક કૃષ્ણવર્માએ સોદતિમાં પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે (શક સં. ૭૬૭) જૈન મંદિરને દાન કર્યું હતું. માલગુડ (ધારવાડ નિહલા)ના જૈન મંદિરના એક લેખમાં વલિકુ વેરે શક સં ૮૨૪ માં આનું જ દાન કર્યું હતું. તેમજ કૃષ્ણ બીજાના ભાઈ ખિટ્ટિંગા નિત્યવર્ષ જૈનધર્મી હતા. ઈન્દ્ર ચોથો સુસ્ત જૈન હતો, જે શવજીવે-ગોલામાં સંલેખનાર્થક મૃત્યુ પામ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સંખ્યા વધારે હતી. પશ્ચિમના ચોલકચ રાજા તેલપદેવે ઈ. સ. ૯૭૩ માં રાષ્ટ્રકૂટ કક્કાલને હરાવીને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી દીધું ત્યારે જૈનધર્મ ઉપર પ્રહારો ચરૂ થયા.

વાતાપીમાં રાજ્ય કરતા ચોલકચવંશી પુલકેશી રાજાઓ જૈનધર્મી હતા અથવા જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. ૧૦ બાંટારકરે એ વાતને સમર્થન કરતાં જણાવ્યું છે કે- 'જૈનધર્મ બદમીના જૂના ચોલકચોના સમયમાં અગ્રપદે આવ્યો, તે વખતે તેમને આશ્રય સળ્યો, એ જૈનમંદિરોને આપેલાં દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે.' શ્રીવેદ પણ એ મતને ટેકો આપે છે. જ્યસિંહ પહેલાના વખતમાં વસુચંદ નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્યે 'ભાવસરસ્વતી'નું બિરદ મેળવ્યું. શ્રીવાહિરાજ આચાર્યને જ્યસિંહ આદરમાન આપ્યું. એ વાહિરાજે તેમની રાજસભામાં 'પાર્શ્વચરિત' રચ્યું. આ ઉપરથી જ્યસિંહ પહેલા જૈનાચાર્યોના અદ્ય સંબંધમાં આવ્યાનું જણાય છે. જ્યસિંહના ઉત્તરાધિકારી

પુલકેશી પહેલાંએ અલક્ષ્મી નગરમાં જૈન મંદિર બંધાવ્યું. આ પુલકેશીએ અશ્વમેધ પણ કર્યો હતો અને જૈન મંદિરને દાનપત્ર પણ આપ્યું હતું. એ પછી કીર્તિવર્મા પ્રથમના રાજ્યમાં પણ જૈનધર્મને તેવો જ રાજ્યાશ્રય આપ્યો રહ્યો.

પુલકેશીએ પછી પદ્મવો બળવાન થયા. તેમણે વાતાપી ઉપર અધિકાર કરી કાંચી લઈ લીધું. એ રાજાઓના સમયમાં જૈનધર્મને વધારે બળ મળ્યું એ સ્પષ્ટ છે. જૂના પદ્મવ રાજાઓના લેખો મુખ્યત્વે પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલા મળે છે. એ પૈકી એકમાં શિવસ્કંદ (શિવકુમાર)નો ઉલ્લેખ છે ને તેમાં સિદ્ધમ્ શબ્દથી શરૂઆત કરેલી છે ને તેના જૈનત્વનું સૂચન કરે છે. પદ્મવસમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મને નિર્માણ કરેલું સિત્તાનવાસવનું જૈન ગુફામંદિર એ વાતનું પ્રમાણ આપે છે.

ચાલુક્યોના માંડલિકો પૈકી મોટા એવા ત્રણ કોંકણના શિલહરો, હલસીના કદંબો અને મૈસુરના હોયસાલ જૈન રાજાઓ હતા. આ રાજાઓ કટોકટીના સમયે પણ જૈનધર્મને આશ્રય આપતા બંધ પડ્યા નહોતા. સૌદત્તિ (બેલગામ પ્રાંત)ના એક જૈન મંદિરને તેમણે દાનપત્ર આપ્યું હતું. તૈલપના પૌત્ર જયસિંહ ત્રીજાએ જૈનોના કેંદ્રધામ પટ્ટણકેરમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. કહે છે કે તેની રાણી મુગ્ગલદેવી વીરશૈવ હતી; તેના કારણે તે વીરશૈવ થયો. પછી તેણે જૈનો પર જૂલમ કર્યાની હકીકત 'બસવપુરાણ' અને 'ચન્નગસવ પુરાણ'માં જણાવી છે. આમ છતાં થોડા વખત પછી જૈનોએ રાજ્યાશ્રય મેળવી પોતાની ધાર્મિક સત્તા ફરી જમાવી દીધી હોય એમ સોમેશ્વર પ્રથમ-ત્રૈલોક્યમલ્લે ઈશ્વરી નામના જૈનાચાર્યને આપેલી બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે.

એ પછી ચૌલુક્યો ઉપર ચડાઈ કરનાર, ચૌલ રાજાએ શૈવ સંપ્રદાયને વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પુલિગેરે અને લક્ષ્મેશ્વરનાં જૈન મંદિરોનો નાશ કર્યો, પરંતુ સોમેશ્વર બીજાના એક માંડલિકે એ મંદિરોને સમરાવ્યાં. એ પછી કલચૂરી વંશના સેનાપતિ વિજ્ઞાનરાય, જે ચુસ્ત જૈન હતો, તે ચૌલુક્ય સત્તા છીનવી લઈ રાજા થયો ત્યારે તેના મંત્રી બસવે જૈનધર્મ સામે ભયંકર પ્રપંચબળ ગોઠવી દીધી; પરિણામે વીરશૈવ ધર્મના પ્રબળ જીવારથી જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઓસરવા માંડ્યો.

કલચૂરી વંશના રાજાઓ મુખ્યત્વે જૈનધર્મી હતા. તેઓ કદ્યાણીમાં અને ત્રિપુરીમાં રાજ્ય કરતા હતા. કલચૂરી વંશનો આદિપુરુષ બોધરાજ અવશ્ય જૈનધર્મી હતો. એ વંશના શંકરગણ રાજાએ તો સાતમા સૈકામાં કુટ્ટાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, તેમાં શ્રીમાણિક્યસ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ વંશનો વિજ્ઞાનરાય (ઈ. સ. ૧૧૫૬-૧૧૬૭) જૈનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે, તે જૈનધર્મી હતો. તેનો મંત્રી બસવ નામે હતો. તેણે પોતાના પ્રયંત્રબળથી અનેક લોકોને પોતે સ્થાપેલા લિંગાયત ધર્મના અનુયાયીઓ બનાવ્યા. આ લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર અસહ્ય જીલમ શુભર્યો. તેમના જનમાલનો નાશ કર્યો, તેમનાં મંદિરો તોડી નાખ્યાં અથવા પોતાના ધર્મમાં ફેરવી દીધાં. આચાર્ય એકાંત રામચંદ્રે જૈનોનાં ૭૦૦ મંદિરોની મૂર્તિઓનો નાશ કરી તેમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધો.

આ લિંગાયતધર્મ જૈને વીરશૈવ કહે છે, તે તેલુગુ પ્રદેશોમાં ચૌદમાથી અઠારમા સૈકા સુધી રાજધર્મ બન્યો. એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે, કેટ સત્તરમા સૈકામાં પણ જૈનો ઉપર તેમણે બળબળથી પોતાના ધર્મની અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ હકીકત એવી છે કે, ઈ. સ. ૧૬૩૮માં એક મતાંધ લિંગાયતે હલેબીડમાંના જૈનોની એક બસ્તિ (મંદિરના) સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કેતર્યું. જૈનોએ એ સામે વાંધો લીધો ને છેવટે સંધિ થઈ તેમાં એ શરત મૂકવામાં આવી કે જૈનોએ પોતાના મંદિરમાં શિવ ક્રિયાકાંડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તાંબૂલ લાવવાં અને ત્યાર પછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી.^૬

મહુરાના પાંડયવંશના રાજાઓએ જૈનધર્મને આશ્રય આપ્યો હતો એટલું જ નહિ; જૈનધર્મના આચારવિચાર પણ તેમણે કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા હતા. મહુરામાં જૈનધર્મ અચસ્થાને હતો. પાંડય રાજાઓમાં સુંદર નામે રાજા (૧૧ મો સૈકો) જૈન હતો. તેણે થોડા કન્યા રાજા રાજેન્દ્રની બહેન સાથે લગ્ન કર્યું અને એ રાણીના પ્રભાવથી સુંદરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો. સુંદર એવો દુરાચારી શૈવ નિવડ્યો કે તેની પ્રજામાં જૈનો શૈવ બન્યા નહિ તેમના ઉપર વિવેકશૂન્ય બનીને જીલમ શુભર્યો. જે લોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો નહિ એવા આઠેક હજાર પ્રજાજનોને તેણે શૂળીએ ચડાવ્યા. આ હકીકતનું ચિત્ર ઉત્તર આર્કાટમાં આવેલા તિવતૂર દેવાલયની ભીંતમાં પણ ઉત્કીર્ણ છે.

પૂર્વ કિનારાના પહીવ રાજ્યો (ઈ. સ. ના ૪ થી ૧૦ શ્વેકામાં) પણ જૈનધર્મ તરફ વળેલા હતા. એમની રાજધાની કાંચીમાં જૈનધર્મનું સ્થાન સુખ્ય હતું. પહીવરાજ મહેન્દ્રવર્મા જૈન હતા. તેને અપર નામના સંતે શંવધર્મમાં લીધા. તે પછી એ રાજ્યે કુલોતનું જૈન મંદિર તોડી નાખી શંવ મંદિર બાંધ્યું.^૭

દક્ષિણ ભારતમાં શંવધર્મની સાથેસાથ વૈષ્ણવધર્મને પણ પોતાનું માથું જિંચકવાની યેરલા મળી. રામાનુજાચાર્ય (સને ૧૦૫૦-૧૧૩૭) હાથસાલ શુદ્ધિદેવને પ્રભાવિત કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. તેણે જૈનો પૈકી જેઓએ વૈષ્ણવ-ધર્મ સ્વીકારવાની ના પાડી તેમને ઘાણીએ ઘાલીને પીલાવી નાખ્યા.^૮

ઈ. સ. ૧૩૬૮ના એક લેખથી જણાય છે કે, એ પછી પણ વૈષ્ણવોએ જૈનો ઉપર જીવ્રમ શુભર્યો હતો. એ લેખની વિગત એવી છે કે, વિજયનગરના રાજા જીજ્ઞાસ પાસે જૈનોએ એવી ધા નાખી કે વૈષ્ણવો તેમને ખજવે છે આથી જીજ્ઞાસે એવી આજ્ઞા કરી કે- ' પોતાના રાજ્યમાં બધા ધર્મના લોકોને સમાનભાવે રહેવાની અને કોને પોતપોતાના ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. ' લેખમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે-શ્રવણગિરિગોલામાં ગોમતેશ્વરની પ્રતિમાને કાષ્ટ-જાત્ર કરે નહિ એટલા માટે ત્યાં ૨૦ માણસોનો ચોકી પહેરે મૂક્યો અને ખંડિત ધર્મેલા દેવાલયોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી.^૯

આમ પ્રાકાશધર્મની અઠતીકાના પરિણામે વૈષ્ણવ અને શંવ સંપ્રદાયો નવા સ્વરૂપે બળ પામ્યા અને બંને સંપ્રદાયો જૈનધર્મના ભયંકર શત્રુઓ નિવડ્યા; જેમણે દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ ઉપર પ્રચંડ પ્રકારે કથા. પરિણામે જૈનધર્મના અનેક અનુયાયીઓ એ ધર્મમાં બગી ગયા અને જૈન મંદિરોનો નાશ થયો, કાંતો જૈન મંદિરો બીજા ધર્મના મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં.

જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તન પામેલાં કેટલાંક મંદિરો જણવા મળે છે: ઇ. ત. વિઠાપુરનો મલીક કરીમનો મસ્જિદ, ભેલગામ જિલ્લામાં આવેલા હમીદેરીમાં પ્રજાદેવનું મંદિર, સતારા જિલ્લામાં આવેલા ફલેટલુમાં જગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર (૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું જૈન મંદિર), રત્નાગિરિ જિલ્લામાં આવેલું ચંડીનું મંદિર, નાશિક જિલ્લામાં આવેલા આંદેવડ પાસેના પર્વત ઉપરની મૂર્તિઓ, અહમદનગર જિલ્લામાં આવેલા પેડગામનું ભૈરવનાથ મંદિર, કાંદલાપુરમાં આવેલું અંબાઈમાનું મંદિર, ખીડાપુરમાં કોપેશ્વરનું મંદિર, પંદરપુરનું વૈષ્ણવમંદિર અવડાગામનું પકાડ પરનું શંવ મંદિર વગેરે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરો હતાં. એ મંદિરોમાંનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. વળી, હૈદરાબાદ જિલ્લાના અનેક ગામોમાં, કથાણી અને તેની આસપાસના ગામોમાં, મેસુર જિલ્લાનાં અનેક ગામોમાં આજે જે વૈષ્ણવ અને શંવ મંદિરો છે તે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં છે.

શંવ અને વૈષ્ણવોના સંઘર્ષભરથી કેટલાંક જિનગિરોને જૈનોએ જ પોતે જમીનમાં પધરાવી દીધાં હતાં, એની વાત શ્રીજિનપતિસૂરિ કરે છે.^{૧૦} એ મુજબ : કળાણપુર દક્ષિણના ચોલ દેશમાં શીરમંથ્ર દાપુનો ઉત્તરે પાંચ માઇલ દૂર આવેલું છે જેને આજે કળાણ કહે છે. એક સમયે હાલસાલ રાજ્યોની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ નગરમાં શ્રીજિનપતિસૂરિના કાકા માનદેવ ચાંદે બસાવેલી અને શ્રીજિનપતિસૂરિએ સં. ૧૨૩૩ માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ૨૩ પર્વ પરિમાણની પ્રાથમિક શ્રોમકાપીર ભગવાનની પ્રતિમાને આવકોએ શુપ્તસ્થાને વિપુલના પુરમાં સ્થાપી હતી. તે પછી સં. ૧૩૧૧ માં ભયારે હુમ્મલગના દારણે જાજ્યો નામનો સૂત્રધાર આશુવિકા અર્થે અહીં કુટુંબ સાથે આવ્યો. ત્યારે સ્વર્ણની સુવનાથી એ પ્રતિમાના સ્થળને ખેલો કાઢનાં પ્રતિમાને બહાર કાઢવામાં આવી. શાવકોને નિવેદન કરી, જિનચેત્ય બધાથી તેમાં એ મૂર્તિને સ્થાપન કરી અને એ સૂત્રધારની વૃત્તિ નિર્ધારિત કરવામાં આવી. પાછળથી આ મૂર્તિને દિલ્હીના જૈન મંદિરમાં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

૭. Rice : Indian Antiquary. 1911, P. 215

૮. ગમાનુભાર્યાના ગેમ્ સમકાલીન પુસ્તકે પંચમે 'વિનિગર-વૈશ્વ'ના ૬૩ માં ગોલામાં જણાવ્યું છે:— ' નિર્ણયદેશ મરિજેનવર્ગો: ' '

૯. Rice : Indian Antiquary

૧૦. " વિનિવર્યદેશ' ૬૧ માં ' કળાણપુરવિરકાવ' "

મહારાષ્ટ્રનું સોપારા પ્રાચીન કાળમાં જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હતું. જૈન શ્રમણોના શૂરપરિક ગચ્છની ઉત્પત્તિ આ નગરના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. અહીં અનેક આચાર્યો આવ્યાનાં અને કેટલાંયે જૈન મંદિરો વિદ્યમાન હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. આચાર્ય વજ્રસેન, આર્ય સમુદ્ર, અને આર્ય મંશુએ અહીં વિહાર કર્યો હતો. સોપારાથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા નાળા ગામમાં એક જૈન મંદિર છે તેમાં ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. ચોદમી સદીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સોપારામાં શ્રીઋષભદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે. સોપારામાંથી મળી આવેલી કેટલીયે મૂર્તિઓ નાળા અને અગાશીના મંદિરમાં સુરક્ષિત છે. આ મૂર્તિઓમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ પણ છે.^{૧૧}

કાળ અને સંઘર્ષે અહીંનાં જૈન મંદિરો અને જૈનોની વસ્તીને હાનિ પહોંચાડી પણ અંતરાલે પડેલાં કેટલાંયે મંદિરો સુરક્ષિત છે અને બીજા પ્રાંતો કરતાં દિગંબર જૈનોની સંખ્યા આ પ્રદેશમાં હજી અધિક પ્રમાણમાં કાયમ છે; એની વિસ્તૃત માહિતી ‘મદ્રાસ મૈસુર પ્રાંતકે જૈન સ્મારક’માં આપેલી છે. શ્વેતાંબર જૈન મંદિરો આ પ્રદેશમાં અત્યારે છે તે તો ગુજરાત-મારવાડથી વેપાર નિમિત્તે ગયેલા જૈનોએ બંધાવેલાં પાછલા કાળનાં છે. પ્રાચીનકાળનાં શ્વેતાંબર મંદિરો શૈવો, વૈષ્ણવો કે દિગંબરોએ અપનાવી લીધાં હોય એમ જણાય છે.

અમે દક્ષિણના પ્રદેશમાં રહેલી કેટલીક જૈન ગુફાઓનો આમાં પરિચય આપ્યો છે. એ ગુફાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પ્રકારના સાધુઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા. કેટલીક ગુફાઓમાંથી મળી આવતા લેખો તો આ પ્રદેશમાં દિગંબરોની પ્રધાનતાના કારણે જ આભારી છે. એક ગુફામાંથી મળેલા પાંચમા સૈકાના મૃગેશવર્માનો શિલાલેખ એ વાતનું સમર્થન કરે છે, જેમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર અને આહત મંદિરને માટે કાલગંગ ગામની ઉપજનો ભાગ વહેંચી આપવામાં આવ્યો હતો. આર્ય કાલકસૂરિએ મહારાષ્ટ્રની એક ગુફામાં નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ એ વાતનો બીજો પુરાવો છે. વળી, અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, મૂર્તિઓ નક્ક હોવા માત્રથી તે દિગંબર સંપ્રદાયની છે એમ માની લેવા જેવું નથી, કેમકે શ્વેતાંબરો નક્ક અને અનક્ક બંને મૂર્તિઓને માનતા આવ્યા છે, જેનું પ્રમાણ મથુરાના કંકાળી ટીલામાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખોથી પુરવાર થાય છે. એ નક્ક મૂર્તિઓ ઉપર શ્વેતાંબરોનાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાના લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.

આ પ્રદેશમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂરત છે. વળી, સિત્તાનવાસલ, અન્નાવાસલ, ગુડીવાડા, કુટ્ટપાક તીર્થ, ઇલોરા, મદ્રાસ મ્યુઝિયમ, હૈદરાબાદ મ્યુઝિયમ, બેંગલોર મ્યુઝિયમ વગેરે સ્થળોમાં રહેલી જૈન મૂર્તિઓ અને શિલ્પોનો કળા અને ઇતિહાસની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો શ્વેતાંબરજૈનોના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ભરેરી શકાય એવી સામગ્રી વિદ્વાનોને જણાઈ આવશે.

સિંહલદ્વીપમાં પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો હોય એમ બૌદ્ધોના ‘મહાવંશ કાવ્ય’થી જણાય છે. એ કાવ્યનો કર્તા મહાનાભ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેણે પોતાના સમયમાં રાજા પલ્લવકાલવની રાજધાની અનુરાધપુરમાં નિર્ગંથ સાધુઓનાં દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો હોવાની હકીકત નોંધી છે. એ ઉપરથી એટલું તો માનવું જ ઘટે કે સિંહલદ્વીપમાં ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પૂર્વે જૈનધર્મે પ્રવેશ કર્યો હતો જે પાંચમા સૈકા સુધીમાં ખૂબ વિકાસ પામી ચૂક્યો હતો.^{૧૨}

૧૧. શ્રી. રણછોડલાલ ધ. જ્ઞાની: ‘સુવાસ’-સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ’ ૧૯૯૫. —ચૈત્ર માસનો અંક.

૧૨. M. S. Ramswami Ingar-South Indian Jainism, P. 32.

૨૧૬. પૂના

(કેઠા નંબર : ૩૬૧૦-૩૬૧૬)

પેશ્વાઓની પ્રાચીન રાજધાનીના પૂના નગરમાં આજે લક્ષ્કર અને ચીટી વિભાગમાં મળીને કુલ ૫૭૦૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. દક્ષિણમાં રૂવેતાંબર જૈનોની વસ્તીવાળું આ જ મુખ્ય નગર છે. ૨ ઉપાધ્યેયો અને કુલ ૧૦ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અહીં કુલ ૮ મંદિરો મોતુદ છે. આમાંથી છાવણીમાં ૨, વાનવડીમાં ૧, કોરોગાંવ ડોડ પર ૧ અને શહેરમાં ૪ મંદિરો છે.

૧. સાચાપીર સ્ક્રીટમાં ત્રણ માળનું મુંદર અને લગ્ન મંદિર ઘૂમટબંધી છે. એના રૂપેરી દરવાજામાં પ્રવેશતાં મંદિરને ઘેરા રંગથી સુરોક્ષિત બનાવેલું ભોવાય છે. શહેરમાં આવેલા મોટા ગોડીજના મંદિર જેવું જ આ મંદિર રમણીય છે. ઉપરના માળમાં મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂત્યસ્વામી છે. આ પ્રાચીન મૂર્તિ ખંભાતથી લાવવામાં આવી છે. અહીં પાપાણના મુંદર શિશ્ય-નમૂનાઓ પણ છે. તેના ઉપર ઘૂમટબંધી ચિખર છે. નીચેના માળમાં વ્યાખ્યાન હોલ છે. આ મંદિર સં. ૧૬૪૮માં બંધાવાયેલું કહેવાય છે પરંતુ અગાઉ આ સ્થળે એક પ્રાચીન મંદિર હતું જેમાં ધાતુપ્રતિમા વિરાજમાન હતી.

૨. સોલાપુર બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. સં. ૧૬૬૬ માં આ મંદિર બાંધેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૪૬૪ નો પ્રાચીન લેખ છે.

૩. વાનવડી બજારમાં આવેલું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર ઘૂમટબંધી છે. સં. ૧૬૪૭ માં આ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૦૩ નો લેખ છે.

૪. પૂના કેમ્પ કોરોગાંવ ડોડ નં. ૬ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. એક દીકાભાઈ પ્રેમચંદ સં. ૧૬૬૬ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૬૬ નો લેખ છે.

૫. પૂના શહેરમાં વેતાળપેઠમાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું સોથી પ્રાચીન, મોટું, અને ઘૂમટબંધી મંદિર છે પણ બહારથી જોતાં એની કદરના આવી શકે તેમ નથી.

આ રૂવેતાંબરીય મંદિર વિશે કહેવાય છે કે, એક પ્રાચીન મંદિર જો કે, શહેરથી બહાર કહેવાયરમાં હતું પણ શહેરમાં જૈન મંદિર બાંધવાની રજા પેશ્વાઓએ આપી નહોતી. એ માટે જૈનોને પ્રપલ આગ્રહ હતો. લગભગ સને ૧૭૫૦ માં અહીં શંકરાચાર્ય અને જૈનાચાર્યોનો ભેટો થયો અને લાંબી ચર્ચા પછી એમ નક્કી થયું કે બ્રાહ્મણો જ્યાં વસતા ન હોય ત્યાં એક નાના મકાનમાં જૈન મંદિર બાંધવું. અહીં પેશ્વાઓએ આ સ્થળે મંદિર બાંધવાની રજા આપી. એ પછી આ લગ્ન અને સુરોક્ષિત મંદિર મજબૂત દીવાલના કોટથી ઘેરાયેલું અને મોટા દરવાજાવાળું સં. ૧૭૫૦ લગભગમાં બાંધવામાં આવ્યું. અંદરના ભાગમાં મુંદર રંગોથી ચિત્રામ કહેવું છે. કેટલીક દીવાલો મુંદર શિશ્ય-નમૂનાઓથી સજ્જિત છે. પહેલે માળે મૂળનાયક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જે સ્થામલવર્તી અને પ્રમાણમાં નાની છે. શીશ્યજેશ્વર પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ કુણાકુટ્ટા વિરાજમાન છે. એ સિવાય બીજી ધાતુ-પાપાણની પ્રતિમાઓ પણ ઘણી છે. ભેંયરામાં પાંચ મૂર્તિઓ છે : તેમાં એક ચિત્રામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે, તે શંજેશ્વર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરતાં પ્રાચીન છે. પહેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૪૬નો લેખ ભોવાય છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર પણ આમાં બેગવી દીપેલું છે તેમાં એક પદ્માવતી દેવીની અને શ્રીમણિસદ યશનો મૂર્તિ છે. શ્રીચંદ્રબંદે ભગવાનનાં અન્વેષણી સ્થાપના પણ કહેલી છે.

મંદિરમાં આઠ અભારાઓ છે. મંદિરનો ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગ કરતાં અર્વાચીન છે.

૬. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર લગવાનનું લવ્ય મંદિર બે માળનું શિખરબંધી છે. તેને 'ઓશવાળેનું મંદિર' કહે છે. મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર લગવાનના કાનના કુંડલ તથા મુકુટ નીલમમણિના ણનાવેલા છે. આમાં સુંદર રગનું કામ કરેલું છે. બીજે માળે શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન ગિરાજમાન છે.
૭. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બે માળનું છે, જે પોરવાડોએ બંધાવેલું હોવાથી 'પોરવાડોનું મંદિર' કહેવાય છે. મંદિર સાદી બાંધણીનું છે. બંને માળમાં મૂર્તિઓનો પરિવાર છે.
૮. લક્ષ્મીરાંઠ પર મોતી માણેક મેન્શનમાં આવેલું ઘર દેરાસર શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું છે.

શુક્રવાર પેઠમાં પાર્વતીય ટેકરી પાસે એક દાદાવાડી આવેલી છે. આ દેરાસરમાં મૂર્તિઓ નથી પણ ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે. મુખ્ય દેરાસરની પાછળ સંગેમરમરની એક સુંદર પાદુકા શ્રીહીરવિજયસૂરિની છે, જેના ઉપર મં. ૧૮૩૫ નો લેખ છે. દેરાસરની દીવાલમાં સં. ૧૯૬૯ નો લેખ છે. અહીં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ મેળા ભરાય છે.

આ સિવાય ૦૧ માઈલ દૂર આવેલા શિવાજીનગરમાં અને ત્યાંથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલા ખડકીમાં પણ ઘર દેરાસરો છે.

૨૧૭. બુન્નેર

(કોડા નંબર : ૩૯૨૬-૩૯૨૭)

પૂનાથી ૫૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે આ ગામ આવેલું છે. ગામમાં રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ મહારાષ્ટ્ર જૈન વિદ્યાલવન નામનું છાત્રાલય છે. ગામમાં ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. બુધવાર પેઠમાં મૂળનાયક શ્રીઅમીઝરા પાર્શ્વનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લવ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠીમાં સં. ૧૯૨૧ નો લેખ છે.
૨. પણસુંળામાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૫૦ વર્ષ જૂનું છે.

૨૧૮. નાશિક

(કોડા નંબર : ૩૯૩૦-૩૯૩૩)

નાશિકરોડ સ્ટેશનથી છ માઈલ દૂર નાશિક ગામ ગોદાવરીના કાંઠે વસેલું છે. આ ગામ વૈષ્ણવોના યાત્રાધામ તરીકે થયું એ પહેલાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના જૈનતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના નામ ઉપરથી આનું પ્રાચીન નામ પદ્મપુર હતું. જૈન ગ્રંથોમાં આનું બીજું નામ કુંભકારકૃત બતાવવામાં આવ્યું છે. આ નગરના નાશની કથા રામાયણ, જાતક કથાઓ તેમજ જૈનોના નિશીથચૂર્ણિ ગ્રંથમાં આલેખેલી છે. ચૌદમી શતાબ્દીના 'પ્રભાવકચરિત'માં 'નાસિકચપુર'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આજે અહીં જૈન રવેતાંબરોનાં ૫૦ ઘર છે. ૨ વિશાળ ઉપાશ્રયો અને ૩ મંદિરો મૌબુદ છે.

૧. ચાંદવડકર ગલીમાં શ્રીધર્મનાથ લગવાનનું મંદિર સં. ૧૯૬૪ માં બાઈ હીરાબાઈ મોતીચંદે બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ ગિરાજમાન છે.
૨. પાર્શ્વનાથ ગલીમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૫૪૮ ની સાલનો લેખ છે. આ દેરાસરમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે. મંદિરમાં માનભદ્રજીનું સ્થાન છે. આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે.
૩. શેઠ દીપચંદ ન્યાલચંદના બંગલામાં શ્રીસુવિધિનાથ લગવાનનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૬૮ માં આ મંદિર શેઠ દીપચંદે બંધાવ્યું છે.

નાશિક પાસેની જૈન ગુફાઓ :

નાશિકથી પશ્ચિમ દિશામાં ૬ માઈલ દૂર જૈનેશી પ્રાચીન ચમારલેના નામક ગુફાઓ છે. આમાં ત્રીજી ગુફામાં રહેલા એક શિલાલેખમાં પ્રથમ ‘સિદ્ધમ્’ શબ્દ આવેલો છે જે જૈનત્વનું સૂચન કરે છે અને તેમાં જ અજકાલાકિયામ શબ્દ કોતરેલો છે. સંભવતઃ આ શબ્દ આર્ય કાલક વિશે વાપરેલો અશુદ્ધ શબ્દ હશે.

આપણે કાલકઆર્યની કથાઓથી જાણીએ છીએ આર્ય કાલકસૂરિએ દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો. તેમણે પ્રતિષ્ઠાન (પેઠણ)માં અતુર્ભાસ કર્યું હતું અને નિમિત્તશાસ્ત્રના અભ્યાસ પછી આ પ્રદેશમાં રહીને જ કર્યો હતો;^૧ આથી સંભવ છે કે, આર્ય કાલકસૂરિએ એ અભ્યાસ માટે કોઈ ગુફાનો આશ્રય લીધો હોય અને તેમનું નામ શિલાલેખસ્થ થયું હોય એવું અનુમાન છે.

પાંદુલેના નામની અગિયારમી ગુફામાં નીલવર્ણી પદ્માસનસ્થ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિ ૨ ફીટ ૩ ઇંચ ઊંચી છે.

અંજનેરીની ગુફાઓ :

નાશિકથી ૧૪ માઈલ દૂર અંજનેરીમાં એક જાંચી પહાડીમાં નાની નાની જૈન ગુફાઓ છે, જેમાં પદ્માસનસ્થ જૈન મૂર્તિઓ છે. એક નાના દ્વાર ઉપર પથ્થુ જિનપ્રતિમાઓ કોતરેલી છે. અંજનેરી એક પડસાલ મંદિરરૂપે હોય એમ જણાય છે. બીજી નાની જૈન ગુફાના દ્વાર ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. આ પહાડી નીચે જૈન મંદિરોનાં અવશેષો પડેલાં છે. આમાંના એક મંદિરમાં શિલાલેખ પથ્થુ છે.

ચાંદોડની ગુફા :

નાશિકથી ઉત્તર તેમજ પૂર્વ દિશાએ ૩૦ માઈલના અંતરે અને લાસન સ્ટેશનેથી ઉત્તરમાં ૧૪ માઈલ દૂર ચાંદોડ નામનું ગામ છે આ ગામ પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. ચાંદોડનું પ્રાચીન નામ ચંદાદિત્યપુરી હતું. ચાદવ-વંશના રાજા દીર્ઘવંશદેવે આ નગર વસાવ્યું હતું. ચાદવવંશના રાજાઓનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩ સુધી હતો એમ ઇતિહાસથી જાણવા મળે છે.

અહીં આવેલા પહાડની જિંચાઈ સમતલભૂમિથી ૪૦૦૦-૪૫૦૦ ફીટની છે. પહાડ પર રેણુકા કેવીનું મંદિર છે અને જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ કોતરેલી જોવાય છે. મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામી હોવાનું જણાય છે.^૨

અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફાઓ :

નાશિક જિલ્લામાં આવેલા ચેવલા તાલુકામાં મનભાડ સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે જે કિંચા પર્વતો છે, જેને અનકાઈ ટનકાઈના પહાડ કહે છે. લાખામાં આને અંકઈ તંકઈ પણ કહે છે. પર્વતોની જિંચાઈ ૩૧૮૨ ફીટ છે. અનકાઈ ગામથી ૧૦૦ વારના અંતરે છે.

સત્તરમા સૈકામાં થયેલા વિદ્વાન કવિ મહેશપાધ્યાય શ્રીમેધવિજયજીએ મેઘદૂતસમસ્યા પૂર્તિરૂપે ‘મેઘદૂત સમસ્યા-લેખ’ નામનું વિશ્વસિપત્ર ચોતાના શુદ્ધ શ્રીવિજયપ્રભસૂરિને દીવળંદર મોકલ્યું હતું, તેમાં ઓરંગાબાદથી લઈને દીવળંદર સુધીના ભૌગોલિક અને પ્રાકૃતિક જ્ઞાનને પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે. તેમાં ઝગમા સ્થોકમાં તેઓ આ પર્વતને ‘અલુટી-ટલુટી’ નામથી નિદેશ કરે છે; જેમાં પ્રાચીનકાળે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને આ જૂંમમાં વિહાર કર્યો હતો, તેથી તેમના ચરણથી પવિત્ર થયેલા આ સ્થળમાં તેમની સ્થાપનાનું સૂચન આ રીતે કર્યું છે:—

“ ગાત્રોત્કચેડધ્વજાન્કિ—ટળકોટુર્ગયોઃ સ્વયમેવ, પાર્શ્વસ્વામી સ ઇહ વિહતઃ પૂર્વમુર્ચ્ચાસેત્યઃ ।

જાપદ્મયે વિપદિ શર્ણં સ્વર્ગિલોકેડમિત્વમભ્યાસિત્યં હુતવદ્મુલે સંયત્તં તદિદ તેતઃ ॥ ”

૧. જુઓ: મારી સંપાદિત ‘કાલકકથાસંગ્રહ’ની પ્રસ્તાવના.

૨. Archaeological survey of India. vol. XVI, P. 48-51, Bombay-1897.

અનકાઈમાં જૈનોની સાત શુદ્ધિઓ છે. આ સાત પૈકી ચાર શુદ્ધિઓ સંખ્યા આપણને જાણવા મળે છે. બાકીની શુદ્ધિઓ ધ્વસ્ત થયેલી છે.^૧ શુદ્ધિઓ નાની હોવા છતાં તેનું શિલ્પકામ અતિસુંદર છે. ઘણું શિલ્પકામ ખંડિત થયેલું છે.

(૧) પહેલી શુદ્ધિ બે માળની છે. નીચલા માળના આગળના ભાગને બે સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. બંને સ્તંભોની નીચે એકેક દ્વારપાલની આકૃતિ છે. પરસાલની અંદરનો ચોરસ ખંડ શિલ્પકામથી સુંદર બનાવેલો છે, તેમાં આવેલા ચાર સ્તંભોમાં ચાર હાથવાળી નાની કળામય આકૃતિઓ છે. આ ખંડના ઉપરના માળમાં પણ પરસાલ છે. તેમાં બે સાદા સ્તંભો અને અંદરનો ખંડ તદ્દન સાદો બનાવેલો છે.

(૨) બીજી શુદ્ધિ પણ બે માળની છે, જે પહેલી શુદ્ધિને મળતી આવે છે. પડસાલો ચોરસ જેવી છે. નીચેના માળની પડસાલ ૨૬×૧૨ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. તેના બંને છેડે બે મોટી આકૃતિઓ છે. જમણી તરફની હાથી ઉપર બેઠેલી પુરુષની આકૃતિને ઈદ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે, જે વસ્તુતઃ યક્ષની મૂર્તિ હોવી જોઈએ. તેની પાસે અંબિકાની મૂર્તિ છે. તેને રંગ વગેરે લગાડીને વિકૃત બનાવી દીધી છે. અંદરનો ખંડ ૨૫ ફીટ સમચોરસ છે, તેમાં ૧૩ ફીટ સમચોરસનું મંદિર છે. મંદિરમાં તીર્થંકરની નાની મૂર્તિઓ ધિરાજમાન છે. વચ્ચે અર્ધ કોરેલી મૂર્તિ જ્યાં આસન ઉપર વિરાજમાન છે. તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણાપથ છે.

નીચેના આગળના ખંડમાં જમણી બાજુએ આવેલી નિસરણી દ્વારા ઉપર જવાય છે. કેટલાંક બાકોરાંમાંથી પ્રકાશ મળી રહે છે. ઉપર બારણામાંથી એક સાંકડા ઝરુખામાં જવાય છે. ઝરુખાના બંને છેડે સિંહની આકૃતિઓ કોરેલી છે. અંદરનો ખંડ ૬×૬ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. જો કે ચાર સ્તંભો સાથે સમચોરસ ૨૦ ફીટનો ખંડ બનાવવાની જગા રાખેલી જણાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિ માટે આગળ જ એકંક બનાવી રાખેલી છે.

(૩) ત્રીજી શુદ્ધિ પણ બે માળની છે. આગળનો ચોરસો આશરે ૨૫×૬ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. એક તરફ આવેલી હસ્તિઆરૂઢ ઈદ્ર તરીકે ઓળખાવેલી આકૃતિ યક્ષની હશે એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ ખંડિત થયેલી છે, તેનો હાથી ઓળખી શકાતો નથી જ્યારે બીજી તરફ અંબિકા દેવીની આકૃતિ વિદ્યમાન છે. તેની પાસે કોઈ પ્રાણી ઉપર આરૂઢ થયેલી હાથમાં લાકડી સાથેની આકૃતિ છે. બીજી આકૃતિ દાઢીવાળી છે. તેના હાથમાં છત્ર છે. પાછળ આમ્રવૃક્ષ કોરેલું છે. એ વૃક્ષના પાંદડાંના છ વિભાગ દર્શાવ્યા છે. આમાં ચામરધર અને ગંધર્વોનાં સ્વરૂપો પણ કોતરેલાં છે, ખંડની ચારે બાજુએ ચાર હાથવાળા પુરુષની ઠીંગણી આકૃતિઓ છે. વચ્ચે શિલ્પ-કોરણીયુક્ત કીર્તિમુખવાળું તોરણ છે.

એક સાદા દ્વારાનો બીજો ખંડ છે. બીજો ખંડ ૨૧×૨૫ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. છતને ચાર સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. મધ્ય ચોરસમાં આવેખેલું કમળ ઘણું જ સુંદર છે. તેને ચાર પાંખડીઓની હાર છે. બહારની બીજી હારમાં સોળ પાંખડીઓ છે. તેમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ હોય એમ જણાય છે. ત્રીજી હારમાં ચોવીસ પાંખડીઓ છે. તેમાં વાહન ઉપર વિરાજમાન દેવીઓ પોતાની સહચરિઓ સાથે બતાવી છે. એક અષ્ટકોણવાળા ભાગમાં આખું કમળ દર્શાવ્યું છે. તેની બહાર એક ખૂણામાં એક પગે બેઠેલી એક આકૃતિ છે. બીજા દરેક ખૂણામાં ત્રણ-ત્રણ આકૃતિઓ છે; જેમાં મોટી આકૃતિ વચ્ચે નાચતી હોય અને બે આકૃતિઓ તેની પરિચર્યા કરતી હોય એવું આલેખન કરેલું છે.

પાછલી દીવાલમાં દરેક બાજુએ જિનેશ્વર ભગવાનની પુરુષાકૃતિ મૂર્તિઓ ધિરાજમાન કરેલી છે. તેમના બંને છેડે ભક્તનાં સ્વરૂપો આલેખ્યાં છે. નીચે સિંહ, હાથી અને ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. તેની નીચે હરણનું લાંછન બતાવેલું હોવાથી આ મૂર્તિ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. ભગવાનની છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે. આ મૂર્તિના મસ્તકના બંને પડબે વિદ્યાધરોની આકૃતિઓ છે. તેના ઉપર બે હાથીઓ દર્શાવ્યા છે. હાથીની સૂંઢ નાની આકૃતિ તરફ વળેલી છે. હાથીઓ ઉપર ચાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં રૂપો દર્શાવ્યાં છે. તેના ઉપરના ભાગમાં કીર્તિમુખવાળું અને છ વર્તુલો યુક્ત એક તોરણ વિદ્યમાન છે, આ તોરણ ઉપર જિંચી કમાનની નીચે સાત આકૃતિઓ બતાવી છે.

એક શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે જે ઉપયુક્ત મૂર્તિ કરતાં નાની છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિના મસ્તકે પાંચ નાગેન્દ્ર ક્ષણાઓ દર્શાવી છે અને તેની પાછળ અર્ધ ગોળાકાર છત્ર બતાવ્યું છે. જમણી બાજુએ એક ભક્ત બેઠેલો

૧. Gazetteer of the Bombay Presidency, 1883, Vol. XVI, P. 423-424.; Archaeological survey of western India. 1883, Vol. VI, P. 51, 59.

છે અને યશી બાલુએ સ્ત્રીની આકૃતિ છે. ઉપરના ભાગમાં હાથ એકી બિભેલી એક આકૃતિ છે. વળી, બંને બાલુએ બે આકૃતિઓ હાથમાં પૂજની સામગ્રી સાથે દર્શાવી છે. નાના ગોખલાઓમાં પણ તીર્થંકર મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

અંદરના ખંડમાં જવા માટે એક સાડું દ્વાર છે જે સમચોરસ ૧૨ ફીટનું છે. મધ્યમાં મૂર્તિ માટેની જગ્યા ખાલી રાખેલી છે. પાછળના ભાગમાં એક મોટી બારી છે, જે વાટે નીચેના ખંડમાં જવાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિઓ અસ્ત-વ્યસ્ત પડેલી છે. નીચેના ભાગમાં મૂર્તિઓ રાખવાના શુભ ખંડો છે.

(૪) ચોથી શુદ્ધામાં પડસાલની આગળ બે મોટા ચોરસ સ્તંભો છે. પડસાલ ૩૦x૮ ફીટ લાંબી-પહોળી છે અને અંદરનો દ્વારવાળો ખંડ ૧૮x૨૪ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. બે સ્તંભો છતને આધાર આપી રહ્યા છે. જાણુની દીવાલમાં તેમજ આગળ પાછળના ભાગમાં પણ સ્તંભો છે. સ્તંભોની રચના કોરણીયુક્ત છે. પાછલી દીવાલે એક શિલાશય્યા છે. અંદરના ખંડમાં પાછલી દીવાલે મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. દીવાલમાં એક કમાનવાળો ગોખલો છે, પણ તે પૂરા બનાવેલો નથી.

પડસાલની ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર એક લેખ ઉત્ક્રિષ્ટ છે પણ કમનસીબે ઘસારા ગયેલા હોવાથી વાંચી શકાતો નથી. તેનો લિપિ અગિયારમી-બારમી શતાબ્દીની જણાય છે.

બીજી શુદ્ધાએ મોટે ભાગે પૂર્ણ અર્ધ છે અને વધુ ખંડિત થયેલો છે. શુદ્ધાઓનાં બારણાં અવશ્ય જોવાય છે. આમાંની એક શુદ્ધાના મંદિરમાં નિમમૂર્તિ વિદ્યમાન છે.

★

૨૧૯. અહમદનગર

(કોડા નંબર : ૩૬૬૮-૩૬૭૮)

મનભાઈ જંકશનથી રેલ્વે લાર્મન અહમદનગર મુખી બાય છે. સ્ટેશનથી ૧૫ માર્ચલ દૂર અહમદનગર શહેર આવેલું છે. અહીં સ્વેતાંગર મૂર્તિપૂજક જોનાનાં ૫૦ ઘરો છે. ૨ ઉપાધ્યો, ૧ ધર્મશાળા અને ૨ જૈનમંદિરો છે.

૧. જૂબરગલીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા અને સં. ૧૨૨૩ ની સાલની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા પણ છે.

૨. કાપડ બજારમાં શ્રીસંભવાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આ મંદિરમાં બીજો માળે એક કથામ પાર્શ્વનાથ પ્રશુની આરસમૂર્તિ પ્રાચીન છે.

★

૨૨૦. સતારા

(કોડા નંબર : ૪૦૧૧-૪૦૧૨)

પુનાથી હવિંકર મુખી જતી રેલ્વે લાર્મનમાં સતારાશોઢ સ્ટેશન છે. આ સ્ટેશનથી ૧૧ માર્ચલ દૂર સતારા શહેર આવેલું છે. શહેરમાં સ્વેતાંગર મૂર્તિપૂજક જોનાનાં ૧૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાધ્ય અને ૨ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. સદાશિવપેઠમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાળાજંધી મંદિર બીજો માળે આવેલું છે. મૂળનાયકની પહોંડીમાં સં. ૧૯૩૧ ની સાલનો લેખ છે.

૨. મંજળવારપેઠમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાળાજંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ અનોદર છે. આ મંદિર સં. ૧૭૫૦ માં શેઠ કિસનદાસ લક્ષ્મણદાસે બંધાવેલું છે.

★

૨૨૧. કરાડ

(કોડા નંબર : ૪૦૩૧)

પૂનાથી હરિહર જતી રેલ્વે લાઈનમાં કરાડ સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર કરાડ ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૨ ઉપાશ્રયો, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈનમંદિર છે.

રવિવારપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીસંલવનાથ લગવાનનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંડી નીચે સં. ૧૬૮૨ નો લેખ છે. આમાં ૩ ચાંદીની પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨૨૨. સાંગલી

(કોડા નંબર : ૪૦૪૦-૪)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઈનમાં મીરજ જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઈનમાં સાંગલી સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈનમંદિરો છે.

૧. હાઈસ્કૂલરોડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું ઘર દેરાસર છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં ૨ ચાંદીની મૂર્તિઓ છે.
૨. ઉપર્યુક્ટ મંદિરની નજીકમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું ઘર દેરાસર શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદ સં. ૧૯૨૫ માં બંધાવેલું છે.
૩. ગણુપતિપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૬૦ માં શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદ બંધાવેલું છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા પણ છે.

૨૨૩. કુંભોજ

(કોડા નંબર : ૪૦૪૮)

કોલ્હાપુરથી ૧૩ માઈલ દૂર હાથકલંગડા સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૪ માઈલ દૂર કુંભોજ નામે ગામ છે. ત્યાં એક જૈન ધર્મશાળા છે. અહીં શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી નથી.

પાસે આવેલી નાની ટેકરી પર શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ લગવાનનું લગ્ન મંદિર ત્રણ માળનું છે. આ ટેકરીને 'બાહુબલીની ટેકરી' કહે છે. ડુંગર ઉપર ચડવાને પાકો પગથિયાબંધી માર્ગ બંધાવેલો છે. ગિરિ ઉપર એક શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને દિગંબરીય બાહુબલી આશ્રમ છે.

શ્વેતાંબર મંદિરના વચલા માળમાં શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ લગવાન મૂળનાયક છે. મૂળનાયકની પલાંડી પર સં. ૧૬૨૬ નો લેખ છે. મંદિરમાં ચાર દેરીઓ છે. બે દેરીઓમાં તીર્થંકર પ્રતિમાઓ છે જ્યારે બીજી બે પૈકી એકમાં પદ્માવતી દેવી અને બીજીમાં મણિભદ્ર યક્ષની મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૩૨૩ ની સાલની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. નીચે ભોંયરામાં શ્રીઅન્નિતનાથ લગવાન છે, અને ત્રીજે માળે શ્રીચંદ્રપ્રભ પ્રભુ છે.

સં. ૧૬૨૬ ના મહાસુદિ ૭ ને સોમવારના રોજ અહીં છેલ્લો ઉદ્ધાર થયો છે ને તે વખતે શ્રીવિજયાનંદસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

કાતિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ અહીં મેળા ભરાય છે.

હેમકુટગિરિ :

પ્રાચીન સ્તોત્રોમાં ‘કળટિ દેમકુટે’ એવો ઉલ્લેખ થયેલો છે, એ હેમકુટગિરિ કુર્ણાટકમાં બેલારી જિલ્લામાં આવેલો છે. કિર્કિધા પર્વતની શ્રેણીઓના એક શિખર પર શ્રીશ્યાંતિનાથ ભગવાનનું તીર્થધામ હતું. તેની આસપાસ કોટ બાંધેલો હતો. આજે આ તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું છે. આ પ્રદેશમાં શોધ કરવામાં આવે તો ઘણું પ્રાચીન શિલ્પો મળી આવવાની સંભાવના છે.

*

૨૨૪. કોલ્હાપુર

(કેઠા નંબર : ૪૦૪૮-૪૦૫૫)

પૂનાથી હરિહર કુષ્ઠી જતી રેલ્વે લાઇનમાં ગીરજ નજીકનું છે. ત્યાંથી નાની રેલ્વે લાઇનમાં કોલ્હાપુર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર કોલ્હાપુર શહેર આવેલું છે.

અહીં પ્રાચીનકાળથી જૈનોની વસ્તી હતી. તેમના સંસ્કારો વિશે ‘બોમ્બે ગેઝેટીયર’માં ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, અહીંના ખેડૂતો નોંધપાત્ર છે. તે મોટે ભાગે જૈન છે. તેમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા મહાલક્ષ્મીના પ્રાચીનકાલીન જૈન સંસ્કારોની સાબિતી આપે છે. તેઓ શાંતિપ્રિય અને ઉદ્યોગી છે.^૧

આ હકીકતના પુરાવારૂપ અહીંનું મહાલક્ષ્મીનું પુરાતન મંદિર છે. આ મંદિરનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય જૈનમંદિરોને મળતું આવે છે; એટલું જ નહિ આમાંથી મળી આવતા એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, અસલ આ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું^૨ જેનું મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં પરિવર્તન કરવામાં આવેલું છે.

વળી, શહેરમાં બે મઠો આવેલા છે; તેની આસપાસ ઘણી જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. અહીંનું અંબામાતાનું પ્રસિદ્ધ મંદિર અસલ જૈન શાસનદેવી પદ્માવતીનું હતું. તેમાંથી મળી આવતા બારમા સૈકના શિલાલેખો એની સાબિતી આપે છે.

અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોમાં ૧૧૫ ઘરોમાં ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૬ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લક્ષ્મીપુરીમાં મૂળનાયક શ્રીયુનિસુવતસ્વામીનું એક નૂતન શિખરબંધી મંદિર બંધ અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૯૯૭ની સાલનો લેખ છે. આમાં ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ છે.
૨. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ લોધાજી માસીંગને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીયુનિસુવતસ્વામીનું નાણુક ઘર દેરાસર છે, દેરાસરમાં એક માત્ર ચાંદીની મૂર્તિ છે. સં. ૧૯૯૫ માં શેઠ બાજુલાઈ માસીંગે બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૩. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલજીને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશ્યાંતિનાથ ભગવાનનું નવીન ઢબનું મુંદર ઘર દેરાસર છે. તેમાં કુદત ચાંદીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. સં. ૧૯૯૭માં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલ શેઠાડે આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૪. વિલ્હસનદોડ પર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં બીજે માળે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં કુદત ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે. સં. ૧૯૯૫ માં શેઠ તિલોકચંદજીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૫. શુજરી બગરમાં મૂળનાયક શ્રીશ્યાંતિનાથ ભગવાનનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં ૧૨ ધાતુમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

૧. Bombay Gazetteer. (1908) Vol. II, P. 51

૨. બુઝો: ‘ભુદિપ્રકાશ’ અને ૧૯૪૬ એપ્રિલ-જૂનના અંક: ૨ માં ‘મહાલક્ષ્મીનું મંદિર’ શીર્ષક લેખ.

૬. શરાદ્ બજારમાં મૂળનાયક શ્રીધર્મનાથ લગવવાનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં દ્વિત ૨ ધાતુમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. સં. ૧૯૮૩ માં શેઠ ચેલાજી વજાજીએ આ દેરાસર ખંધાવેલું છે.

કોલ્હાપુરથી ૫ માઈલ દૂર જોતીખાનો પહાડ છે. ત્યાં એક મોટી જૈન ગુફા છે. અસલ અહીં એક જૈનવિદ્યાલય હતું.

ખીદ્રાપુરમાં શ્રીઋષભદેવનું મંદિર છે. અહીંનું કામેશ્વરનું મંદિર અગાઉ જૈનમંદિર હતું; એવાં ચિહ્નો એમાંથી જોવા મળે છે.

અલટા ગામના પહાડ પર આજે જે શિવજીનું મંદિર કહેવાય છે તે અસલમાં જૈનમંદિર હતું.

આ સિવાય હેરલા, સાવગ્રામ, બકાની, વડગામ, બીડ વગેરે સ્થળે પ્રાચીન કાળનાં જૈન અવશેષો જોવામાં આવે છે.

ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર :

ધગતપુરી જિલ્લામાં ધગતપુરીથી ૬ માઈલ અને મુંબઈથી ૮૫ માઈલ દૂર એક પહાડી કિલ્લા ઉપર ત્રિંગલવાડી નામનું ગામ છે. આ પહાડી નીચે એક જૈન ગુફા ખંડિત અવસ્થામાં છે.

આ ગુફામાં બે ચોરડાઓ છે. આગળનો ચોરડો ૩૫ ફીટનો છે. ગુફાદ્વારની સામેની છતના મધ્યભાગમાં ગોળાકારે પાંચ માનવાકૃતિઓ કોતરેલી છે, અને બારણા ઉપર મંગળમૂર્તિ તીર્થંકર દેવની પ્રતિમા જોવાય છે. ગુફામાં પખાસન ઉપર ત્રણ જિનમૂર્તિઓ કોતરેલી છે. અંદરના બીજા ચોરડામાં ભીંત પાસેના ભાગમાં એક પુરુષાકાર જિનમૂર્તિ જણાયે આવે છે. આ મૂર્તિની છાતીનો ભાગ અને મસ્તક ખંડિત થયાં છે. જ્યારે પગ તેમજ આસનના અવશેષો બચી રહ્યા છે. આસનના મધ્યભાગમાં વૃષભનું ચિહ્ન જોવાય છે, એથી આ મૂર્તિ ઋષભદેવની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ગુફાના ઉત્તર ભાગના ખૂણાની ભીંત ઉપર ખંડિત શિલાલેખ છે, જેમાં સં. ૧૨૬૬ ની સાલ વાંચી શકાય છે. ગુફાના બચી ગયેલા ભાગો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, પુરાતન કાળમાં આખીયે ગુફા મુંદર અને કળામય હતી.^૧

૨૨૫. હુબલી

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૦-૪૦૬૧)

પૂનાથી હરિહર સુધી રેલ્વે લાઇનમાં હુબલી જંકશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ ઘરો છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. કંચગાર ગલીમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવવાનું શિખરખંધી મંદિર લબ્ધ અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંડી નીચે સં. ૧૯૬૬ ની સાલનો લેખ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરની નજીકમાં મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ લગવવાનું શિખરખંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંડીમાં સં. ૧૯૦૩ નો લેખ છે. મંદિરમાં ચાંદીની ૪ મૂર્તિઓ પણ છે.

૨૨૬. ગદગ

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૬-૪૦૬૯)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઇનમાં હુબલી જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઇન ગદગ સુધી બંધ છે. ગદગ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

૧. જૂના બજારમાં મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબધી મંદિર છે. આ મંદિર કચ્છી જોશવાલ શ્રીસયે બંધાવેલું છે. આમાં ચાંદીની ૪ પ્રતિમાઓ પણ છે.
૨. કાપડ મારફટની બાજુમાં મૂળનાથક શ્રીચંદ્રચંડનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં ૨ ધાતુની અને ૧ ચાંદીની પ્રતિમા છે. મૂળનાથકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૨૩ ની સાલનો લેખ છે.
૩. દેવસી ખેતસીના બંગલામાં મૂળનાથક શ્રીચીતલનાથ ભગવાનનું નાનુક ઘર દેરાસર છે. આમાં ચાંદીની ૨ પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૯૯૭ ની સાલમાં શેઠ દેવસી ખેતસીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૪. શેઠ લાલજી લધાના બંગલામાં મૂળનાથક શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૮૦ માં આ મંદિર બંધાવવામાં આપ્યું છે. આમાં ચાંદીની ફક્ત ૧ પ્રતિમા છે.

★

૨૨૭. વિજયપુર

(કોડા નંબર : ૪૦૬૬)

વિજયપુર સ્ટેશનથી વિજયપુર શહેર ૨ માઈલ દૂર છે. અહીં ૪૦૦ જેન શાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ધર્મશાળા છે.

નવા બજારમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબધી મંદિર છે. આ મંદિર સં. ૧૯૬૦ માં બંધાવેલું છે. બીજે માળે મૂર્તિઓ છે. મૂળનાથકની સહસ્ત્રલ્કૃષ્ણપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ એક ભોંયરામાંથી નીકળી આવેલી છે. આ પ્રતિમા દર્શનીય છે.

બઢામીની જૈન ગુફા :

દક્ષિણ વિજયપુર જિલ્લામાં આવેલું બઢામી સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પુરાતન નામ વાતાપી હતું. ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીમાં આ સ્થાન ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. શ્રીક લેખક યોગેશીએ બઢામીની નોંધ કરેલી છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગના સમયમાં અહીં ચોલુક્ય રાજાઓનો અમલ હતો. અહીં પદ્મવર્ચસના રાજકાળનો એક પ્રાચીન કિલ્લો છે. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં ચોલુક્યવંશી રાજા પુલકેશી પહેલાએ પહેલા પાસેથી બઢામી લઈ લીધું, તે પછી પૂર્વીય અને પશ્ચિમીય ચોલુક્યોએ ઈ. સ. ૭૬૦ સુધી, ૧૦૫૬ સુધી ઈ. સ. ૭૬૦ થી ૯૭૩ સુધી અને કલ્ચરીઓએ અને હોયસાલ વંશના રાજકર્તાઓએ ઈ. સ. ૧૧૬૦ સુધી શાસન કર્યું. દેવગિરિના ચાલુક્યોએ ઈ. સ. ૧૧૬૦ થી તેરમી શતાબ્દી સુધી અમલ કર્યો.

બઢામીમાં ૩ બ્રાહ્મણી ગુફાઓ છે. તેનાથી કંઈક દૂર એક નાની જૈન ગુફા છે, આ ગુફા સને ૬૫૦ લગભગમાં બની હોય એવું અનુમાન છે.

ગુફાની પરસાલ ૩૧×૧૯ ફીટ લાંબી-પહોળી છે અને ૧૬ ફીટ ઊંચી છે. આગળના ભાગમાં ચાર સ્તંભો ચોરસ આકારના છે. તેના પાછલા ભાગમાં બે છૂટા અને બે જડેલા સ્તંભો છે. તેની પાછળ એક ખંડ રચાઈ પહોળો અને ૬ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. એ ખંડથી ચાર પગથિયાં વડાવીને મંદિરની રચના કરેલી ભેંવાય છે મંદિરમાં પાછલી દીવાલે ભગવાન મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. એ મૂર્તિની બંને બાજુએ ચમરધારીઓ, સિંહો અને મકરનાં મસ્તકો આવેખ્યાં છે. પરસાલના બંને છેડે ચાર નાળે સાથે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિઓ વિરમ્બાન છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ જા. ફીટ ઊંચી છે. તેમની આસપાસ સેવકો ભતાવેલા છે. દીવાલ ઉપર તીર્થંકરોની ઘણી મૂર્તિઓ આવેખી છે. સ્તંભોમાં અને દીવાલો ઉપર સિંહોની આમૂર્તિઓ કોળેલી છે. ગુફાની બહાર પૂર્વ તરફ શ્રીમહાવીર સ્વામીની પદાસનસ્થ એક મૂર્તિ છે. આ ગુફાની પાસે એક મોટું સરોવર છે.

ઐંદોલની જૈન ગુફા :

બઢામી સ્ટેશનથી ૧૪ માઈલ અને કટગેરીથી ૧૦-૧૨ માઈલ દૂર ઐંદોલ નામે પ્રાચીન ગામ છે. આનું પ્રાચીન

નામ આર્યપુર હતું. સને ૬૩૪ નો લેખ અહીંથી મળી આવે છે. સાતમી-આઠમી સદીમાં પશ્ચિમી ચોલુક્યોની રાજધાનીનું આ શહેર હતું.

ગામથી નૈઋત્ય ખૂણામાં એક ખડકવાળી ટેકરી ઉપર જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની પડસાલ ૩૨x૭ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. પડસાલમાં ચાર ચોરસ સ્તંભો છે. તેની છતમાં મધર અને કૂલો વગેરેની કોરણી કરેલી છે. ભીંતની ડાબી બાજુએ સહસ્રકૃષ્ણ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ખિરાજમાન છે. તેમની આસપાસ નાગ-નાગિણીઓ પરિચર્યા અર્થે ઊભેલાં જોવાય છે. આ મૂર્તિના છેડે એક જિનમૂર્તિ છે અને બે સ્ત્રીઓ સેવા માટે ઊભેલી બતાવી છે. મૂર્તિની પાછળ આડ છે અને તેની ડાબીઓમાં બે આકૃતિઓ બતાવી છે.

પડસાલમાંથી એક દ્વાર વાટે ચોરડામાં જવાય છે. બે સ્તંભોથી પ્રવેશદ્વાર બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે, ચોરડો ૧૫ ફીટ લાંબો અને ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ પહોળો છે, તેની છતની મધ્યમાં કમળ ઉપસાવેલું છે અને ખૂણાઓમાં બીજા ચાર કમળોની કોરણી છે. કમળની આસપાસ મધર, માછલાં, કૂલો અને માનવીનાં માથાં વગેરે બતાવેલું છે. ખડકના પાછલા ભાગમાં બે દ્વારપાલો પૈકી એકની સેવામાં એક ઠીંગણી સ્ત્રી બતાવેલી છે. અંદરનું મંદિર ૮ ફીટ સમચોરસ છે. મધ્યમાં એક તીર્થંકરની મૂર્તિ ખિરાજમાન છે. ચોરડાની ડાબી બાજુએ અને મંદિરની ભીંતો ઉપર સિંહાસનમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુ ખિરાજમાન છે. પાછલી ભીંતના મધ્યભાગમાં ચમરધારીઓ સાથે બાર આકૃતિઓ બતાવી છે. આમાંની કેટલીક આકૃતિઓ હોથી ઉપર બેઠેલી છે. તેઓ પ્રભુના વંદન નિમિત્તે જઈ રહ્યા હોય એવો ભાવ દર્શાવેલો જણાય છે.

અહીં બે શિલાલેખો છે, જેમાંનો એક શક સં. ૫૦૭ અને બીજો સં. ૫૫૬ નો પુલકેશી બીજના સમયનો છે.^૧

ઐવલ્લીની જૈન ગુફા:

કૃષ્ણા નદીના કાંઠે ઉંડાવલ્લી ગામની પાસે ઐવલ્લી નામે ગામ છે. ગામથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં એક ખડકવાળી ટેકરી છે. ત્યાંથી ઉત્તર-પૂર્વમાં એક જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની આગળનો ભાગ દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં છે.

ગુફાની ચોસરીમાં ચાર થાંભલાઓ છે. ચોસરી ૩૨ ફીટ લાંબી અને ૧૭ ફીટ પહોળી છે. એની છતમાં કૂલ અને વેલોની કોતરણી કરેલી છે. ચોરડામાં ડાબી બાજુએ સહસ્રકૃષ્ણ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ખિરાજમાન છે. મૂર્તિની જમણી બાજુએ એક પુરુષ અને સ્ત્રી સર્પકૃષ્ણાની નીચે ઊભેલાં છે. બીજી બાજુએ બે સ્ત્રીઓની આકૃતિ કોતરેલી છે. તેની પાછળ વૃક્ષની ડાળીઓ અને બે આકારો દર્શાવ્યા છે.

પડસાલની લંબાઈ ૧૫ ફીટ, પહોળાઈ ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ, અને ઊંચાઈ ૭ ફીટ ૧૧ ઈંચની છે. છતના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું કમલ અદ્ધર લટકેલું હોય એવો દેખાવ કોતર્યો છે. બીજા ખૂણાઓમાં ૪ બીજા કમળોની આકૃતિઓ છે. મધ્યમાં માછલીઓ, કૂલો અને માનવીનાં મસ્તકોનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં છે.

પડસાલની પાછળ જમણી તરફ હાથી ઉપર બેઠેલો એક દ્વારપાલ વસ્ત્રભૂષણથી સજ્જ થયેલો દર્શાવ્યો છે. તેના બે હાથમાં કમળનો આકાર છે. ડાબી બાજુએ એવો જ દ્વારપાલ એક ઠીંગણી સ્ત્રી સાથે હાથમાં પૂજાની સામગ્રી સાથે બતાવેલો છે.

પડસાલમાંથી ત્રણ પગથિયાં ચડીને એક દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ ખિરાજમાન જોવાય છે. પડસાલની જમણી તેમજ ડાબી બાજુએ બે ચોરડીઓ બનાવેલી છે. તેમાંની એક ચોરડીની ત્રણ દીવાલોમાં સુંદર કોરણી કરેલી છે. મધ્યમાં શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ ખિરાજમાન છે. તેમની પાછળ કેટલાક ભક્તો અને પૂજારીઓ ઊભા છે. પ્રભુની જમણી બાજુએ મસ્તક ઉપરના સર્પની કૃષ્ણાવાળો એક માનવી પોતાના સેવક સાથે પૂજા કરતો જોવાય છે. એ માનવી પાછળ ૧૨ માણસોની આકૃતિઓ જોવાય છે. એક ખૂણામાં હાથી ઉપર બેઠેલા ૩ ભક્તોની આકૃતિઓ છે. આ ચોરડીમાંના ચિત્રોમાં ચીરા પડેલા છે.^૨

૧. Cave temples of India, chapter : 2.

૨. Archaeological survey of the Bombay Presidency, P. 37, 38.

કાંડાની જૈન ગુફા :

નિઝામ રાજ્યમાં આવેલા કાંડા ગામથી ૫ માઈલ દૂર પૂર્વદિશામાં એક નાની પથ્થુ સ્તંભવાળી એક ટેકરી ઉપર થોડા અંતરે કેટલીક ગુફાઓ આવેલી છે.

પહેલી ગુફાને આકાર નિયમિત નથી. મોટે ભાગે આ ગુફા પુરાઈ ગઈ છે. આ ગુફાની પાછળ એક ગુફામંદિર છે, જે ૬૫ ફીટ પહોળું અને ૬ ફીટ ઊંડું છે. આની ઉપર પથ્થુ એક જ પથ્થરના સ્તંભવાળું નાનું મંદિર છે. કયા સંપ્રદાયનું છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

ઉપર્યુક્ત ગુફાની ઉત્તર દિશામાં એક બીજી ગુફા છે, જે આગળના ભાગમાં ૨૫ ફીટ પહોળી છે અને ૧૬૫ ફીટ ઊંચી છે. ઉત્તરની દીવાલમાં એક લોચનું છે અને દક્ષિણ બાજુની દીવાલમાં પથ્થુ એક લોચનું છે.

ગુફાની કેઈ પથ્થુ દીવાલ સીધી નથી. પાછળના ભાગની દીવાલ ૨ ફીટ ૧૦ ઇંચ જેટલી પાછળના ભાગમાં ઢળી પડેલી છે. આમાં મધ્ય ભાગે તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ પશ્ચાત્તે સ્થાપન કરેલી છે. એ મૂર્તિની પગાસનથી લઇને મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૬ ફીટ ૧૦ ઇંચ છે.^૧

૨૨૮. અમલનેર

(કેડા નંબર : ૪૧૦૫)

સુરતથી ટાપ્પીવેલી રેલ્વે લાઈન ભુસાવલ સુધી જાય છે. તેમાં અમલનેર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં ૧૫૦ જેનોનાં ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શહેરમાં મૂળનાયક શ્રીગિરના પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાણાળંબી લગ્ન મંદિર બીજે બાજે છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં આંહીની ૮, સ્ફટિકીની ૧ અને વેળુની ૧ પ્રતિમાઓ પથ્થુ છે.

૨૨૯. મદ્રાસ

(કેડા નંબર : ૪૧૧૬-૪૧૨૦)

મદ્રાસ પુરાણ શહેર છે. તેમાં ૪૦૦૦ જેનોની વસ્તી છે. ૫ ઉપાશ્રય અને ૫ જૈન મંદિરો છે.

૧. શાહુકાર પેઠ (નં. ૪૦૬) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૬૨ માં બંધાવેલું છે.
૨. શાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૯૩૨ માં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકીની એક પ્રતિમા છે.
૩. વેંકટાયલ મુદલી સ્ટ્રીટ રૂઢેમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૮૧૭ માં બંધાવેલું છે.
૪. શહેરથી ૩ માઈલ દૂર હાદાવાડી નામના સ્થળમાં શ્રીમુખતિનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર શ્રીસં. ૧૯૮૫ માં બંધાવેલું છે. શ્રીચિનહવત્સરિની સ્ફટિકીની પ્રતિમા અને બીજી એક ગુરુમૂર્તિ પથ્થુ વિદ્યમાન છે.
૫. શહેરથી ૧૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે રેડ્ડિફસ બિનરીને બા ફર્લોંગ દૂર આવેલા પવિત્ર નામના સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર છે.

આ મંદિરમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા પ્રાચીન અને અત્યંત સુંદર છે. અર્ધપદાસનસ્થ આ પ્રતિમાની ઝિંચોઈ-પહોળાઈ ૬૦x૫૨ ઈંચની છે. પ્રતિમાના ખંને ખાલા ઉપર કેશવાળીનું ચિહ્ન નથી તેમજ નીચે લાંછન પણ બતાવ્યું નથી, છતાં અહીંના જૈન ભાઈઓ આ પ્રતિમાને શ્રીઋષભદેવના નામથી ઓળખે છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પવિદ્યાન લગભગ દશમા સેક પહેલાંનું જણાય છે. આવી અલૌકિક મૂર્તિઓ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

અહીંના સેંટ્રલ મ્યુઝિયમમાં શિલ્પાવશેષોનો સારો સંગ્રહ છે. જગતભરમાં અત્રેડ.એવી નટરાજની ધાતુમૂર્તિઓ આ સંગ્રહમાં ઘણી છે. બાકી મૂર્તિઓ સંવત-તિથિ વિનાની છે. મ્યુઝિયમમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યનો સંગ્રહ પણ છે. તેમાં ૧૭-૧૮ જૈન અવશેષો છે. તેમાંથી માત્ર નોંધપાત્ર ચારેક શિલ્પો ખાસ દર્શનીય છે. (૧) દેવીયગ્રામથી મળી આવેલી લગભગ સાતમા સૈકાની શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા, (૨) અર્કાટ જિલ્લાના તિંદીવનમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીપદ્મપ્રભ લગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, (૩) ગોદાવરી જિલ્લામાંથી મળી આવેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, અને (૪) બેલારી જિલ્લામાં પેટ્ટુબલમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીઅજિતનાથ લગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા વગેરે છે.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ સ્થાપત્યો જોવાલાયક છે.

૨૩૦. સિત્તાનવાસલ

(કોંકા નંબર : ૪૧૨૧)

મદ્રાસથી ૨૫૦ માઈલ અને પટ્ટકોટાથી ૧૦ માઈલ દૂર સિત્તાનવાસલ નામે ખસો ઝુંપડાંઓનું નાનું ગામ છે. સિત્તાનવાસલ-સિદ્ધઅણ્ણલવાયલ એટલે સિદ્ધ તથા મહાન પુરુષોનું નિવાસ સ્થાન અથવા મહાન સિદ્ધોનું નિવાસ સ્થાન; એવો અર્થ થાય છે. એ ઐતિહાસિક સ્થળ ગામથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલી ટેકરી પર છે; જે સિત્તાનવાસલની શુદ્ધિઓને નામે ઓળખાય છે.

મોટરની સડકથી પગરસ્તે ૦૧ માઈલ જતાં ટેકરીની તળેટીનો લાગ આવે છે. અહીંથી જ ખડકમાંથી કોરી કાઢેલી શુદ્ધિનો બહારનો લાગ નજરે પડે છે. સિત્તાનવાસલ શુદ્ધિની આસપાસ નાર્થમલય પર્વત, મલધ્યાદી પટ્ટી, કુટુંબીય મલય અને કુન્નાનદ કોઈલ નામના પર્વતો આવેલાં છે. એટલે ચારે બાજુએ આવેલા પર્વતોની વચ્ચે રહેલું આ સ્થાન રમણીય જણાય છે. આજે અહીં કોઈ જૈન વસ્તી નથી પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થળ જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હોય એમ જણાય છે.

ભોંયતળિયેથી માત્ર ૫૦ ફૂટ ઉપર ચડતાં શુદ્ધિ આવે છે. શુદ્ધિમાં ૧૭ શિલાશય્યાઓ છે; જેમાંની કેટલીક પર તો તકિયા પણ લગાવેલાં જોવાય છે. કેટલીક શિલાશય્યાઓ તો ચીકણી અને ઘુટેલી હોવાથી ચળકાટવાળી (પોલીશદાર) છે. આમાં જૈન મુનિઓ સમાધિ લગાવતા હશે એમ લાગે છે. પાસે જ બ્રાહ્મી લિપિમાં બીજી શતાબ્દીનો લેખ ઉઠ્ઠીલું છે; જેમાં કેટલાક મુનિઓનાં નામ ઉલ્લેખ્યાં છે. શુદ્ધિથી થોડે દૂર એક નાનો પણ જિંડો કુંડ છે, જેમાં પાણી કદી સુકાતું નથી.

અહીં આવેલું શુદ્ધિમંદિર ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫ માં થઈ ગયેલા પદ્મવસમ્પાટ મહેન્દ્રવર્મન પહેલાએ બંધાવેલું છે, જે અહીંનો શિલાલેખ સાબિતી આપે છે. મહેન્દ્રવર્મને અપ્પારસ્વામીના ઉપદેશથી શૈવધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એ પહેલાં તે જૈનધર્મી હતો. આથી જ જૈનધર્મમાં તેની શ્રદ્ધાના પ્રતીકસમું આ શુદ્ધિમંદિર બંધાવ્યું. અપ્પારસ્વામી પોતે પણ પહેલાં ચાપનીય સંઘના જૈન મુનિ હતા પરંતુ પાછળથી તે શૈવ થયા.

આ મંદિરની રચના દક્ષિણ ભારતમાં રાજા મહેન્દ્રવર્મને રચેલાં અન્ય શુદ્ધિમંદિરો જેવી જ છે. અત્યારે મંદિરમાં ગર્ભગૃહ અને અર્ધમંડપ તો પ્રાચીન કાળનાં બનેલાં છે, જ્યારે મુખમંડપ એ કાળના અન્યત્ર પ્રાપ્ત સ્તંભો વડે રાજ્ય તરફથી બનાવેલો છે. વસ્તુતઃ અગાઉ અહીં એક મુખમંડપ હતો; એવું શુદ્ધિ પાસેની એક શિલા ઉપર કોરેલા પાંડય શિલાલેખથી જણાય છે; એટલું જ નહિ, એનાં ભગવાવશેષો પણ અહીં જ પડેલાં છે આજે પણ જોવાય છે.

અર્ધમંડપ ૨૨૩x૭૬ ફીટ લાંબો-પહોળો છે અને ૮૩ ફીટ ઊંચો છે. અર્ધમંડપની સામેની બાજુએ બે મોટા સ્તંભો તથા બે ખૂલે એ અર્ધસ્તંભ છે. અર્ધમંડપની છતનો લગભગ ૧૬ ફૂટ પહોળો ભાગ સ્તંભોની બહાર કાઢેલો છે. સ્તંભોનો મધ્ય કે ભાગ આઠકાણ છે, જ્યારે નીચેનો કે અને ઉપરનો કે ભાગ ચતુષ્કોણ છે. અર્ધસ્તંભોની રચના પણ એવી જ છે. સ્તંભોના વચ્ચેની મહેરબાની રચના પલ્લવકાલીન કળાનો ખ્યાલ આપે છે. ગર્ભગૃહના દારની બંને તરફ બન્ને અર્ધસ્તંભો છે. ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવા માટે ૪ પગથિયાં ચઢવા પડે છે. દરવાજો ૫૬x૨૬ ફીટ ઊંચો-પહોળો છે. ગર્ભગૃહ ૧૦x૧૦ ફીટ લાંબુ-પહોળું અને ૭૬ ફીટ ઊંચું છે.

આખરે શુકામંદિર એક સમયે ચારે બાજુએ સિત્તિચિત્રોથી ભરપૂર હતું, જે તેની બીંતો, છતો, થાંભલાઓ પર રહી ગયેલી રંગોની નિશાનીઓથી પુરવાર થાય છે. અત્યારે તો માત્ર તેના અર્ધમંડપ અને ગર્ભગૃહની અંદરની છતોમાં અને થાંભલાઓના ઉપરના ભાગમાં થોડાં ચિત્રો બચેલાં છે. ચિત્રોમાં પણ અર્ધમંડપની છતમાં આલેખેલું સરોવર, હાથી, હસો તથા માછલી, પાંડો વગેરે જલચર તેમજ સ્થલચર પ્રાણીઓના ચિત્રવાળું સિત્તિચિત્ર ઉદ્ભવનીય છે. આ ચિત્ર જોનાના ત્રેતીયમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના શ્વનપ્રસંગને લગતું હોય એમ લાગે છે.^૧

તાળાવી એક તરફ બે પુરુષ બતાવેલા છે. તેમાંથી એક જમણા હાથે કમલ ચૂંટી રહ્યો છે અને ડાબા હાથમાં એક ફલ રાખવાની છાંયડી લટકાવેલી છે. એ લાલ રંગથી બનાવેલું છે. કોનો સાથી નારંગી રંગનો છે. તેના એક હાથમાં કમળ છે, અને બીજો હાથ મૂગીમુકામાં છે. એક ત્રીજો પુરુષ નારંગી રંગમાં અલગ બતાવવામાં આવ્યો છે. તેની આકૃતિ અત્યંત સુંદર છે. તેના ડાબા બજા ઉપર કમળનો એક શુદ્ધ તથા જમણા બજા પર એક પુષ્પ છે.

વસ્તુતઃ આ ત્રણ પુરુષોની રજૂઆત એમ લાગે છે કે, જે જગાએ તીર્થની સ્થાપના કરવામાં આવી તે સ્થળે ભક્ત જોને કુંડ સરોવરમાં સ્નાન કરીને સરોવરમાં કમળો લઈ પૂજા માટે જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ત્રણેક પુરુષોની રજૂઆત કરી છે.^૨

બંને સ્તંભોના ઉપર સામેની બાજુએ (પશ્ચિમી) ચોખ્ખાના ભાગમાં બે નર્તકીઓનું ચિત્ર છે. જમણા સ્તંભ પર ચિત્રિત નર્તકીના ડાબા હાથમાં કમળ અથવા દંડ છે અને જમણા હાથ અભયમુદ્રામાં છે. તેના કાનોમાં પત્રકુંડલ અને હાથોમાં કડાં, ચૂડીઓ વગેરે આભૂષણો છે. ઉત્તરીય સ્તંભની નર્તકીની આકૃતિ અધિક સુંદર છે. તેના ડાબા હાથે ગજાસ્તામુદ્રામાં તથા જમણા હાથે અભયમુદ્રામાં છે. એ બંને આકૃતિઓના સ્વદ્વ નિર્વાળ, પાતળી કમર અને વસાહૂષ્ણો પરથી તે અષ્ટરાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમના કમરથી ઉપરનો શરીરભાગ વચ્ચરહિત છે.

જમણા સ્તંભનો ઉપરના ઉત્તરીય ચોખ્ખામાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીનું ચિત્ર છે. પુરુષ આકૃતિના મસ્તક પર સુંકટ તથા એક કાનમાં પત્રકુંડલ અને બીજા કાનમાં મકરકુંડલ છે. આ ચિત્ર સંભવતઃ આ શુદ્ધના નિર્માતા મહારાજા મહેન્દ્રવર્માનું લાગે છે. તેમની પાછળ રહેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર મહારાણીનું હોય એમ જણાય છે, જે ધણુંખડું અરપટ છે.^૩ તેમની સામે થોડુંક છેટે તેમના કોઈ સેવકનું ચિત્ર જણાય છે. અર્ધમંડપની બહાર છતના આગળ કાંદેલા ભાગમાં કમળપુષ્પો અને બે સુંદર મોટા હસોનાં ચિત્રો દોરેલાં છે.

૧. શ્રીપાર્શ્વનાથ જગવાન પોતાની સાધુવસ્ત્રધારમાં વિદાર કરાવ કરાવ જમણાં આંખના ત્વારે એક કમળ બરેલા 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે કપોતભંગ્યાને ગેરમા રહ્યા એ સમયે કુંડ સરોવરની પાસે રહેલા સંદેહ દાખીએ પોતાની મુદમાં પાણી ભરીને પ્રભુના ઉપર અભિષેક કર્યો, અને કુંડ સરોવરમાં ગેરેલાં કમળપુષ્પો મગન્યાં એ જગાએ દાખીનું સંકેત રૂપ 'હસિ' થતું હોવાથી અને 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે આ પ્રસંગ બનેલો હોવાથી 'કલિકુંડ' નીચેની સ્થાપના થવાના 'શ્રીપાર્શ્વનાથ ચરિત'માં ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તે જ પ્રસંગ વિગતરે આ શુદ્ધમાં જગનાથ શ્રીપાર્શ્વનાથ જગવાનની મૂર્તિ કેટલી હોવાથી ચીત્રેલો દોષ એમ જણાય છે.

૨. આ ચિત્રને શ્રીમત નાનાચાથ સોમનાથ મંદિરએ પોતાના "Studies in Indian painting" નામના પુસ્તકમાં ચિત્રપ્રેટ બીજી તરીકે ૨૬૬ ક્રમને અર્ધના ચિત્ર તરીકે જોગખાતું છે, તે વાર્ણિક જણાવે નથી.

૩. આ ચિત્રને શ્રીમત ના. સી. મંદેયએ "Studies in Indian painting"માં ચિત્રપ્રેટ નં. ૧ માં મદદેવના સિત્તિચિત્ર તરીકે જોગખાતું 'અર્ધનારિય'ના ચિત્ર તરીકે ૨૬૬ ક્રમ છે, પણ તે જણાવે નથી. કદાચ આ શુદ્ધ સમયે મદદેવ કે અર્ધનારિયને કદાચ સંખ્ય નથી વતે, આમાં સ્ત્રીનું અર્ધ અંગ દિવિત નથી. ત્વારે અને શા ઉપરથી અર્ધનારિયનું ચિત્ર જગવામાં આવ્યું હશે !

આ ગુફામંદિરના ગર્ભદ્વારના અંદરના ભાગમાં ત્રણ અને ગર્ભદ્વારના બહારના અર્ધમંડપમાં બે મળીને કુલ પાંચ અર્ધ પક્ષાસનસ્થ, લાંછન વિનાની, સાતમા સૈકાની, શુપ્તેન્દ્રિય જિનપ્રતિમાઓ છે. આ પાંચ પ્રતિમાઓ પૈકી ગર્ભદ્વારની અંદરની ત્રણે પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રની આકૃતિઓ કેતરેલી છે. આ પાંચે જિનપ્રતિમાઓનાં માપ આ પ્રમાણે છે:

ગર્ભદ્વારની ત્રણ પ્રતિમાઓ પૈકી ડાબા હાથથી પહેલી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૪૦ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૩૬ ઇંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૭ ઇંચની છે. બીજી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૮ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૦ ઇંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૫ ૧/૨ ઇંચની છે. ત્રીજી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૦ ઇંચ અને છત્રસહિતની ઊંચાઈ ૪૫ ૧/૨ ઇંચની છે.

ગર્ભદ્વારથી બહારના અર્ધમંડપની પ્રતિમાઓ પૈકી જમણા હાથના ગોખલામાં અર્ધપક્ષાસનસ્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની પાંચ ફણાઓ સહિતની જિનપ્રતિમા છે. તેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૫૦ ઇંચ અને નાગરાજની ફણા સહિતની ઊંચાઈ ૩૭ ઇંચની છે. બીજી પ્રતિમા ડાબા હાથના ગોખલામાં છે. તેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૯ અને મસ્તક ઉપરના દાંડા સહિતના છત્ર સાથેની ઊંચાઈ ૫૩ ઇંચની છે.

મંદિરની બહાર પાસેની એક શિલા ઉપર એક પાંડય શિલાલેખ છે અને અર્ધમંડપના જમણા સ્તંભ ઉપર પુરાણી તામિલ ભાષામાં આઠમી-નવમી શતાબ્દીનો લેખ છે. આથી જણાય છે કે, બીજી શતાબ્દીથી લઈને ઠેઠ નવમી શતાબ્દી સુધી આ તીર્થની સારી નામના હતી.

અન્નાવાસલ :

ઉપર્યુક્ત સિત્તાનવાસલ ગુફાથી પગરસ્તે ૦૧ માઈલ દૂર અન્નાવાસલ નામનું એક ગામડું છે. આ ગામ પહુકોટા શહેરથી મોટરરસ્તે ૧૫ માઈલ દૂર આવેલું છે.

આ ગામની સીમમાં આવેલા નારિયેળીનાં ઝાડના બગીચામાં બે ખંડિત અર્ધપક્ષાસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ ખુદ્દી પહેલી છે. આ બંને મૂર્તિઓ પણ લગભગ સાતમા સૈકાની છે. તામિલ પ્રદેશમાં જૈનમૂર્તિઓને ‘જૈનવિગ્રહમ્’ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ બંને જૈન વિગ્રહમ્-જૈનમૂર્તિઓ પૈકીની એક મૂર્તિને ગરદનનો ઉપરનો ભાગ બિલકુલ નથી, પરંતુ બંને ખલા ઉપર કેશવાળી હોવાથી આ મૂર્તિ જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની હોવી જોઈએ. આ મૂર્તિની પાછળ સાંચીમાંના સ્તૂપના કંઠેરા જેવી આકૃતિ તથા અશોકવૃક્ષની આકૃતિઓ કેરી કાઢેલી છે; જે આ મૂર્તિ અરિહંત ભગવાનની હોવાનો પુરાવો આપે છે. આ મૂર્તિની પલાંડીની પહોળાઈ ૨૩ ઇંચ, ગરદન સુધીની ઊંચાઈ ૨૩ ઇંચ જ્યારે અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૬૭ ઇંચની છે. મૂર્તિના પાષાણમાં અભયબી એવી છે કે, એની પાછળના ભાગમાં પૈસાથી જુદી જુદી જગાએ ખખડાવીએ તો જુદી જુદી જાતના સૂરો સંભળાય છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં કમળનો દંડ છે, બંને બાજુએ એકેક ચામરધર પુરુષાકૃતિ છે, મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે, અને ત્રણ છત્રના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષની આકૃતિની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં જ બીજી મૂર્તિ પણ અશોકવૃક્ષ, ત્રણ છત્ર તથા બંને બાજુના બે ચામરધર સહિતની છે. આ મૂર્તિની પલાંડીની પહોળાઈ ૧૬ ઇંચ, મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૨૦ ઇંચ અને અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૪૪ ઇંચની છે. આ મૂર્તિના મુખનો ભાગ જરા ખંડિત થયેલો છે.

આ બંને મૂર્તિઓ દર્શનીય અને ફોટો લેવાલાયક છે. આવી મૂર્તિઓ મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પણ અભ્યસનીય છે.

નાર્થમલય :

અન્નાવાસલથી ૬ માઈલ દૂર નાર્થમલય નામનો પર્વત છે; જેનું પ્રાચીન નામ અર્હનમલય હતું; પરંતુ પાછળથી તેના ઉપર હિંદુઓએ કબજો કરી લેતાં જૈન ગુફાઓમાં હિંદુ દેવો સ્થાપન કરી દીધા છે, તેથી તેનું નામ નાર્થમલય પાડ્યું છે.

મદુરા, યાને મલાઈ :

મદુરા શહેરની મધ્યમાં દક્ષિણ ભારતમાં સૌથી મોટું ગણાતું ‘મોનાક્ષી મંદિર’ આવેલું છે. મંદિરની ચારે દિશામાં ચાર મોટાં જિંઓ ગોપુરમ આવેલાં છે. આ ગોપુરમને ફરતી દેવચાલિનાં ચિત્પો પૈકી કેટલાંક ચિત્પો ઘણી ઉચ્ચકોટિનાં છે.

મદુરા શહેરથી ૭ માઈલ દૂર ‘યાને મલાઈ’ નામે એક પર્વત છે. તામિલ ભાષામાં હાથીને ‘યાન’ શબ્દથી જોળખવામાં આવે છે. આ પર્વતને દરથી જોતાં બેઠેલા હાથી જેવો દેખાય છે તેથી લોકો તેને યાને મલાઈ નામે જોળખે છે.

પર્વતની તળેટીમાં નૃસિંહાવતારનું નવું જ બંધાયેલું મંદિર છે. તેની નજીકમાં યાને મલાઈ પર્વતની ટેકરી ઉપર જવાનો પગરસ્તો છે. આ પગરસ્તેથી ટેકરી ઉપર માત્ર ૧ ક્ષોંગ જઈએ એટલે ત્યાંના લોકોમાં ‘પાંચ પાંડવોની શુક્રા’ના નામથી જોળખાતી એક પ્રાચીન જૈનશુક્રા આવે છે. આ શુક્રામાં આવેલી જૈનમૂર્તિને બદલે ઇ. સ. ૧૯૪૨ માં મહાદેવનું લિંગ નવું જ પથરાવવામાં આવ્યું છે પરંતુ શુક્રાના પ્રવેશદ્વારની ચોટી શિલાના બારસાખ ઉપર નીચે પ્રમાણેનાં આઠ ‘જૈનચિત્પો’ ફોટી કાઢેલાં આજે પણ ભેઈ ચકાય છે.

(૧) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે, જેના મસ્તક ઉપર બે છત્રો ઉડીયું છે. (૨) ઉપયુક્ત મૂર્તિની પાસે જ પદ્માસનસ્થ બોહો જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યા હોય એમ દેખાય છે (૩) કયોત્સર્ગસ્થ મુદ્રામાં જિસેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર ધરજેન્દ્રે વિદ્યુવેલી પાંચ ફણાએ સહિતની એક જિનપ્રતિમા છે આ પ્રતિમાના ઉપરના ભાગમાં જમણી બાજુએ બે હાથ જિંઆ કરીને વરસાદ વરસાવતા કમકામુરનું રૂપ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના જમણા પગના નીચેના ભાગમાં કમકામુરના ઉપદ્રવનું નિવારણ કરવા આવેલો ધરજેન્દ્ર પ્રભુને વંદન કરતા રજૂ કરેલો છે. પ્રભુના ડાબા પગની નીચેના ભાગની બાજુમાં મસ્તકે ફણાસહિત અને હાથમાં છત્ર ધારણ કરીને જિસેલી ધરજેન્દ્રની પટરાણી જિસેલી છે. ધરજેન્દ્રની ડાબી બાજુએ નાનો ત્રણ લીટીનો પ્રાક્ષીલિપિમાં લેખ કાતરેલો છે. આ લેખના ઉપરના ભાગમાં જિડતા બે ગંધર્વો પણ કાતરેલા છે. (૪) કયોત્સર્ગસ્થ જિમી એક જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક અંબારાની આકૃતિ છે. અંબારા હાથમાં કંઈક પકડી રાખીને જિમી છે. પ્રભુના પગની નીચે કમલનું ફૂલ કાતરેલું છે, અને કમળ નીચે પ્રાક્ષીલિપિનો નાનો લેખ છે. (૫) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક જિડતા ગંધર્વનું રૂપ આવેલું છે. (૬) મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્ર સાથેની એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. (૭) સિંહના વાહનવાળી સિંહના ઉપર જ લલિતાસને બેઠેલી અને પોતાની ડાબી બાજુએ જિસેલા એક નાના બાળકના મસ્તક ઉપર પોતાની ડાબે હાથ રાખીને બેઠેલી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ કાતરેલી છે. (૮) અર્ધ પદ્માસનસ્થ એક જિનપ્રતિમા છે, જેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૧૨ ઇંચ અને જિંઆઈ ૧૨ ઇંચની છે. આ પ્રતિમાની બંને બાજુએ પોતાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કાઢેલાં છે. પ્રતિમાની નીચે દસ લીટીને પ્રાક્ષીલિપિમાં લેખ કાતરેલો છે.

ઉપરનાં આઠ ચિત્પો એક સાથે શિલા ઉપર કમવાર કાતરેલાં છે.

(૯) ઉપયુક્ત શિલાની ડાબી બાજુએ જરા ઉપરના ભાગમાં એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ કાતરેલી છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની પાછળના ભાગમાં ભામંડલ પણ કાતરેલું છે. ભામંડલની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા બતાયા છે. વળી, પ્રભુની નીચે સિંદાસનની આકૃતિ પણ કાતરેલી છે, પ્રતિમાની ડાબી બાજુએ નવ લીટીને પ્રાક્ષીલિપિનો લેખ છે.

આ ચિત્પોનું સ્થાપત્યવિધાન તેમજ કાતરાયેલા લેખોની વિધિ લગભગ બીજા-ત્રીજા શ્લોકની ડોવાનું જણાય છે.

દક્ષિણ ભારતના જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ જિએરાય એવી આ લેખસામગ્રીને પ્રગટ કરવાની જરૂરત છે. સાંભળવા પ્રમાણે તો દક્ષિણ ભારતના એકે એક પર્વત ઉપર બે બધારી તપાસ કરવામાં આવે તો કંઈ ને કંઈ જૈન ચિત્પો અથવા અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

૨૩૧. બેઝવાડા

(કોડા નંબર : ૪૧૩૯)

બેઝવાડા સ્ટેશનથી બેઝવાડા શહેર ૧ માઈલ દૂર આવેલું છે. આંધ્ર પ્રાંતમાં આ શહેર મોટામાં મોટું વેપારી કેન્દ્ર છે. અહીં ૨૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ઉપાશ્રય તેમજ ૧ જૈન મંદિર છે.

જૈન ટેંપલ સ્ટ્રીટમાં શ્રીપદ્મનાભ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૬૯માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકરની મૂર્તિ મૂળનાયક તરીકે પધરાવેલી છે. આવતી ચોવીશીના તીર્થંકરોનાં મંદિરો જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

બેઝવાડા શહેરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાના મ્યુઝિયમમાં ૨ અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે; તે બંને લગભગ સાતમા સૈકાની હોય એમ જણાય છે.

૨૩૨. ગુડીવાડા

(કોડા નંબર : ૪૧૪૭)

બેઝવાડાથી ગુડીવાડા તરફ એક નાની રેલ્વે લાઈન જાય છે. ગુડીવાડા સ્ટેશનથી માત્ર ૧ માઈલ દૂર 'મારવાડી ટેંપલ'ના નામથી ઓળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર છે. આ શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૮૬ માં અહીંના શ્રીસંઘે બંધાવ્યું છે. અહીં ૫૦ પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. દેરાસરની બાજુમાં જ એક ઉપાશ્રય બંધાવેલો છે.

અહીંના મંદિરમાંના મૂળનાયકની હકીકત નોંધવોયોગ્ય છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ શ્યામ-પાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. આ મૂર્તિનું શિલ્પવિધાન કુદ્ધાક, લાંદક અને અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ લગવાનનાં મંદિરોમાંની પ્રતિમાને બરાબર મળતું આવે છે. મૂળનાયકના મસ્તક ઉપરની ફણાઓ તો સાક્ષાત્ ધરણેન્દ્રે વિક્રવીં રાખી હોય એવો પહેલી નજરે જોનારને લાસ થાય છે. ખરેખર, શિલ્પીએ આવી આબેહૂબ રચના કરવામાં પોતાની સમથ શક્તિ અહીં કામે લગાડી હોય એમ જણાય છે.

અલબત્ત, આ સ્થળની તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ નથી પરંતુ કુદ્ધાક આદિ તીર્થોના મૂળનાયક જેવી જ આ પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા જેવાં છે. કલાભ્યાસીઓએ આવા શિલ્પદર્શનથી વંચિત ન રહેવું જોઈએ, કેમકે શિલ્પકળાના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં આ મૂર્તિ એના શિલ્પપ્રકારમાં બીજા પ્રાચીન નમૂનાઓથી જરાયે ઓછી ઊતરે એવી નથી.

૨૩૩. તેનાલી

(કોડા નંબર ૪૧૪૩)

બેઝવાડાથી મદ્રાસ જતી રેલ્વે લાઈનમાં તેનાલી જંકશન છે. અહીં ૪૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

શાંતિબજારમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૮૦ માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયકની પ્રાચીન મૂર્તિ જમીનમાંથી નીકળી આવેલી છે. એ દૃષ્ટિએ આ સ્થળનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે.

૨૩૪. હૈદરાબાદ (કેડા નંબર : ૪૧૪૪-૪૧૪૮)

દક્ષિણ હિંદમાં નિજામ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હૈદરાબાદ છે. અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૫ જૈનમંદિરો અને ૧ દાદાવાડી છે. હૈદરાબાદની નજીકમાં આવેલા પ્રાચીન તીર્થ કુદરતીજીનો વહીવટ અહીંના શ્રીમંત શાવકો કરે છે.

૧. હૈદરાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર 'ચાર કમાન' ની પાસે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર અહીંના શ્રીસયે સં. ૧૯૫૫ માં બંધાવેલું છે. અહીંનાં મંદિરોમાં આ મંદિર મુખ્ય છે.
૨. પાસેના 'કોડી' વિભાગથી જોગખાતા સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે.
૩. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪૫ માઈલ દૂર દાદાવાડી આવેલી છે. આમાં દાદાસાહેબનાં માત્ર પગલાં છે. દર વર્ષે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે શત્રુંજય પટ્ટનાં દર્શન કરવા માટે અહીં મેળો ભરાય છે.
૪. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર 'કારવાન' માં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધામાબંધી મંદિર આવેલું છે. આમાં એક લીલા પાનાની અને એક પરવાળાની જિનપ્રતિમા છે.
૫. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨૫ માઈલ દૂર બેગમ બજારમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર છે. અહીંના મુશ્લિમમાં દરશા સૈકા પહેલાંની ૩ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દર્શનીય છે.

★

૨૩૫. કુદરતી (કેડા નંબર : ૪૧૫૧)

દક્ષિણ હૈદરાબાદ(નિજામ)થી ઈશાન ખૂણમાં ૪૩ માઈલ દૂર આવેલ સ્ટેશન છે. ત્યાં સ્વેતાંબર જૈનોની એક ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી પાકી સડકે ૪૫ માઈલ દૂર કુદરતી નામે ગામ છે. આ ગામની બહાર સ્વેતાંબરીય વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેની મધ્યમાં માણિક્યસ્વામી ભગવાનનું આલીશાન મંદિર ખડું છે. જૈનોના પ્રાચીન તીર્થધામોમાં આની ગણના છે. આને કુદરતી, કુદરતી, કાલિયાપાક અને માણિક્યસ્વામીના નામોથી પણ લોકો જોતાં છે.

પ્રાચીન કાળથી સ્વેતાંબરાચાર્યોએ દક્ષિણ મુખી વિહાર લંગાવી જૈનધર્મનો પ્રદિપ આ પ્રદેશમાં વધાર્યો હતો. તેમજે કેટલાયે રાજાઓ, મંત્રીઓ અને જૈનેતરોને જૈનધર્મી બનાવ્યાનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

આર્થ મુદ્દનિર્મરિ, કાલિકાચાર્ય, પાર્શ્વભક્તસુરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, વજ્રસ્વામી, શ્રીવજ્રસેનસુરિ, અભયદેવસુરિ, જિનપ્રભસુરિ, સોમમુદરસુરિ, જીવનમુદરસુરિ, રત્નસિદ્ધસુરિ, હીરવિજયસુરિ, જયચંદ્રસુરિ, શાંતિગણિ, સોમધર્મ ગણિ વગેરે અને તે પછીના કેટલાયે ધર્મોચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં ધર્મની લદાવુ કરી નીધીના ઉદ્ધારો કરાવ્યે રાખ્યા છે, એ દરીકન તે તે સુરિના જીવનવૃત્તાંતથી બહારી શકાય એમ છે.

ચોદમા સેકના સમયે વિદ્વાન શ્રીજિનપ્રભસુરિએ અહીંના મૂળનાયક માણિક્યસ્વામી જ્ઞાનમહેશનો ઇતિહાસ 'વિવિધ તીર્થદર્શ' માં આપ્યો છે, જે અતિપ્રાચીન કાળનો દોષ માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે. સોમધર્મ ગણિએ પણ પોતાના 'ઉપરેશ ચંપતિ' ગ્રંથમાં જૂજ દેરફાર સાથે આ મૂર્તિની દરીકનને આવેળી છે અને પં. રામભાલજી ગણિના 'પ્રાચીન પત્ર' માં પણ આ દરીકનને ટેકો આપનાં ચોટા દેરફાર સ્વયં છે. એ બધી વિગતોને કે તેના સંશોધનને અહીં અવગણ્યા નથી. અહીં તે આપણે દેશમાં એટલું જૈનદર્શિક તારણ કાઢી લઈએ કે—“કર્ણાટકમાં આવેલા કદમ્બાણી નગરીમાં રાજ્ય કરતાં શંકર નામના રાજાએ પોતાના દેશમાં ફેલાયેલી અદરીનાં ઉપરવને શાંત કરવા દોષ અગમ્ય

પ્રેરણાથી માણિક્યસ્વામીનું પ્રાચીન ખિંબ શોધી કાઢ્યું. એ મૂર્તિના ન્હવણજળથી મરકીને શાંત કરી. તે પછી મૂર્તિ માટે કુલ્પાક જેવું પવિત્ર સ્થળ નક્કી થતાં એ પરમાર્હત એવા શંકર રાજાએ સં. ૬૮૦ માં લવ્ય મંદિર બંધાવી, તેના નિભાવ ખર્ચ માટે બાર ગામનું શાસન લખી આપ્યું.”^૧

શંકરગણુ રાજાનો ઉપર નિર્દિષ્ટ સમય પણ ઇતિહાસ સાથે બંધાયેલો છે. એટલે આ હકીકતમાં સંદેહને અવકાશ નથી. આ શંકરગણુ શ્વેતાંબરાચાર્યોના ઉપાસક હતા, જે હું આ તીર્થની સ્થાપના કરી. કેમકે આ તીર્થની મહત્તાનાં જે વર્ણનો શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને તે પછીના વિદ્વાન શ્વેતાંબરાચાર્યોએ અને યાત્રીઓએ કર્યા છે તે એ પ્રાચીન પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે. વળી, આ શંકરગણુ તેમજ કોંકણના ચીલ્હરો, હલસીના કદંબો, અને મહિસુરના હોયસાલો જે ચીલુક્ય વંશના જૈન રાજવીઓ તરીકે ખ્યાલ હતા, તેમનો ઉલ્લેખ દિગંબર શિલાલેખોમાં નહીવત્ આવે છે, તેથી જ તેઓ શ્વેતાંબર જૈન પરંપરાના અનુયાયીઓ હોવાનું પુરવાર થાય છે.

એ પછી તો જૈનો તરફના તેજોદ્રેષના કારણે કલચૂરીવંશના શૈવધર્મી રાજાઓએ ભયંકર અત્યાચાર કર્યાના દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. એ સમયે આ તીર્થ એમના હુમલાઓમાંથી બચી શક્યું નહોતું.

બારમી સદીમાં લિંગાયત ધર્મે ભારે ભેર પકડ્યું, જેમાં વિજ્ઞાન નામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે એમાં મોટો ભાગ લખ્યો. ઇતિહાસ કહે છે કે, વિજ્ઞાનરાયને કપટથી કૂવામાં નાખીને મારી નાખવામાં આવ્યો અને વસવ તેમજ તેના ભાણેજ ચન્નવસવે વિજ્ઞાનના મરણનો વિજયોત્સવ મનાવી લિંગાયત ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. એ સ્પષ્ટ છે કે તેમણે કલ્યાણીમાંથી જૈનધર્મને નામશેષ કરી મૂક્યો.

લોકવાયકા એવી છે કે વસવરાયે કુલ્પાકના જૈન મંદિરમાંથી મૂર્તિઓને ફેંકી દઈ તે જ મંદિરમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી. એ મંદિરને ‘સોમનાથનું મંદિર’ કહેવામાં આવે છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. જૈનોએ નજીકમાં નવું જૈન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં માણિક્યસ્વામીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી, એ જ જૈન મંદિર ઉપરુક્ત સોમનાથ મંદિરથી ૨૦૦ ફીટ દૂર ઊભું છે.

મતલબ કે, લગલગ સાતમા-આઠમા સૈકા પછી બારમા સૈકા સુધી આ તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું અને લગલગ તેરમી સદીમાં આ પ્રાચીન તીર્થ નવા સ્વાંગમાં ઊભું થયું. સં. ૧૩૩૩, સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૬, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭ અને સં. ૧૮૬૬ સુધીના લેખો અહીંની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે જે પ્રગટ થયેલા છે.^૨

આ લેખો ઉપરથી પ્રગટ થાય છે કે જુદા જુદા આચાર્યોએ ઉપરુક્ત સાલમાં આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્નો કર્યા અને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ પવિત્ર તીર્થનો છેલ્લો ઉદ્ધાર ચતિવર્ચ શ્રીશાંતિવિજયજીએ સં. ૧૮૬૫-૬૬ માં કરાવ્યો છે.

આજે આ મંદિર કુલ્પાક ગામના મોટર રસ્તા ઉપર ૪૦૦ ફીટ લાંબા-પહોળા કોટમાં ધર્મશાળાની મધ્યમાં આવેલું છે. આ પૂર્વાભિમુખ મંદિરની ઊંચાઈ જમીનની સપાટીથી તે શિખર સુધી ૬૮ ફીટની છે. પ્રાચીન શિખરને સમરાવવામાં આવ્યું છે અને શ્રીમાણિક્યસ્વામીના ગભારાની બંને બાજુના ગભારામાં સીધો પ્રવેશ કરી શકાય એ માટે નવાં પ્રવેશદ્વારો બનાવવામાં આવ્યાં છે. એક ગભારામાંથી બીજા ગભારામાં પ્રવેશી શકાય એવી અંદરથી જ બારીઓ મૂકવામાં આવી છે. મૂળનાયકની ગાદીમાં નીચે સુજળનો લેખ છે:—

“સ્વસ્તિ શ્રીમત્પદાંબોજમેજુષાં સમ્મુખી સદા । તસ્મૈ દેવાધિદેવાય શ્રીઆદિપ્રભવે નમઃ ॥

સંવત ૧૭૬૭ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધદશમી પુણ્યાર્કદિને વિજયમુહૂર્તે શ્રીમાણિક્યસ્વામિનામ્નઃ આદીશ્વરભગવતો વિંવરત્નં પ્રતિષ્ઠિતં ।
દિલીશ્વર પાતશાહ શ્રીઓરંગજેવ આલમગીર પુત્ર પાતશાહ શ્રીબહાદરશાહ વિજયરાજ્યે સુબાદાર નવાવ મહમદયુસુફખાનવહાદરસહાય્યાત્

૧. ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં ‘શ્રીમાણિક્યદેવકલ્પ’.

૨. “જૈન સત્યપ્રકાશ” વર્ષ : ૬, અંક : ૧૨ માં અને “તીર્થક્ષેત્ર કુલ્પાક”—લેખક : ચતિવર્ચ બાલચંદ્રાચાર્ય.

તપાન્ટે મહાત્મકશ્રીવિજયપ્રમસ્વી શિષ્ય મ૦ શ્રીવિજયગ્નસૂત્રિવે સતિ પંડિતશ્રીવર્મદુઃશીલગણિશિષ્ય પંડિતકેસરકુશલેન ચૈયોદ્રાશ્વ
કૃતઃ.....કેન પ્રકારઃ કારિતઃ । શાકે ૧૬૨૩ પ્રવર્તે ॥ ”

સં. ૧૭૨૭ ના મૂળનાયકની ગાદીમાંના આ લેખમાં આ મંદિરના ઉદ્ધાર સંબંધી હકીકત આલેખી છે; પરંતુ મૂર્તિ તેા પ્રાચીન જ છે.

શ્રીમાધ્વિકસ્વામીના ગર્ભદ્વાર ઉપર સંજેમરમરમાં કેાતરેલાં ચૌદ સ્વપ્નેા અને અષ્ટમંગલ વગેરેનાં લાક્ષણિક ચિહ્નો છે. ગર્ભદ્વારની સામે જ સુશોભિત રંગમંડપ બનેલો છે. તેના દ્વારમાં ડાબી બાજુએ સદૈદ પથ્થર પર આલેખેલું મંત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. રંગમંડપના મધ્ય ભાગમાં ચોક રાખીને ચારે તરફના ગોખલાઓમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓ બિરાજમાન કરેલી છે. આ મંદિરમાંની પ્રતિમાઓ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલી ભારતના બીજા કોઈ વિદ્યમાન નૈન તીર્થમાં હોય એમ જણાતું નથી. આ તીર્થમાં એકંદરે મંદિરની અંદર પૂજાતી પ્રાચીન ૧૩ પ્રતિમાઓ છે. સૌથી પ્રથમ મૂળ ગણારાની પાંચ મૂર્તિઓનું દેંક વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

(૧) મૂળનાયક તરીકે પ્રથમ તીર્થેકર શ્રીકૃષ્ણભદ્રેવની સ્થામ પાપાણુની પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. તેમાં દેશવાળીનું ચિહ્ન નથી. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૩૪ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૩૮ ઇંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ છે.

(૨) મૂળનાયકની જમણી બાજુએ સ્થામ પાપાણુની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ ૩૫ ઇંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ પણ છે.

(૩) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ સદૈદ આરસની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા મંદિરમાંની બીજી પ્રતિમાઓ કરતાં પાછલા કાળની એટલે શિલ્પવિધાનની દૃષ્ટિએ અગિયારમા-બારમા સૈકાની છે.

(૪) મૂળનાયકની જમણી બાજુના ગણારામાં ઉત્થિત પદ્માસનની બેઠકવાળી પીરોળ રંગની શ્રીમહાવીરસ્વામીના નામથી જોળખાતી જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની રચના અદ્ભુત છે. જાણે તેમના મુખમાંથી મંદ હાસ્ય નીતરતું હોય એવી આબેહૂબ રચના શિલ્પીએ ગતાવી છે. ભારતભરના વિદ્યમાન નૈનમંદિરો પૈકીના વિનાપુરના જિનમંદિરમાં આ પ્રતિમાને મળતી એક જિનમૂર્તિ છે અને બીજી બે ખંડિત જિનમૂર્તિઓ મથુરાના કંકાલીટીલાના ખેાદકામમાંથી નીકળી આવેલી લખનોના સ્ફુલ્લિયમમાં અત્યારે વિદ્યમાન છે. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૩૮ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૫૧ ઇંચ છે. ખરેખર, આવી હાસ્યમૂર્તિનાં જેને દર્શન થયાં હશે તેના એ ઘડીના અપનંદનું વર્ણન શબ્દોદ્ધારા આપી ન શકાય.

(૫) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ આવેલી શ્રીનેમિનાથના નામથી જોળખાતી સ્થામ પાપાણુની પ્રતિમા બરાબર સમચતુરસ સંસ્થાનવાળી છે; કારણ કે આ પ્રતિમાની પહોળાઈ અને ઊંચાઈ બરાબર ૪૦ ઇંચની છે.

સહ્યમંડપમાં આવેલી આઠ પ્રતિમાઓ ક્રમશઃ મૂળનાયકની ડાબી બાજુથી આ પ્રકારે છે:—

(૬) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે, જેમના મસ્તક ઉપર ધરભુન્દ્રે વિરુદ્ધેલી પાંચ કુળાઓવાળી સ્થામપાપાણુની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના પાછળના ભાગના સપાંના ગુચ્ચમાં શિલ્પીએ બહુ જ પૂખ્તીથી કૌતર્યા છે, જે પ્રેક્ષણીય છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસેના ગોખલામાં શીશીતાંનાથના નામથી જોળખાતી સ્થામપાપાણુની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૪૬ ઇંચ અને મસ્તક પાછળના ભામંડળ સંકિતની ઊંચાઈ ૫૫ ઇંચની છે.

(૮) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે જ શ્રીશીતજનાથના નામથી જોળખાતી સ્થામપાપાણુની અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રતિમા છે. વસ્તુતઃ આ મૂર્તિ શ્રીશીતજનાથનો નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણભદ્રે ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. કેમકે તેમના બંને ખભા ઉપર દેશવાળીનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન જોવાય છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં દેશવાળીના ચિહ્નવાળી મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણભદ્રે ભગવાનની જ હોય છે. આ પ્રતિમાની હડપચીમાં સદૈદ નંગ શા માટે બેસાડવામાં આવ્યું હશે તે બાજુવામાં નથી પણ એ અર્થ સાધું લાગતું નથી. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૪૪ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૪૮ ઇંચની છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે શ્રીસુમતિનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામપાપાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે. ખડું જોતાં આ મૂર્તિ શ્રીસુમતિનાથની નહિ પણ શ્રીઋષભદેવની જ લાગે છે. કેમકે એમના બંને ખભા ઉપર ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની માફક કેશવાળીનું ચિહ્ન નજરે પડે છે. આ મૂર્તિ સમચતુરસ સંસ્થાનવાળી છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ બરાબર ૪૦ ઇંચની છે.

(૧૦) સભામંડપના દરવાજામાં પેસતાં આપણા ડાબા હાથ તરફના ગોખલામાં શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાના મસ્તક પાછળ નકશીવાળું સુંદર લામંડળ છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૩૮ ઇંચ, ઊંચાઈ ૩૭ ઇંચ અને લામંડલ સહિતની ઊંચાઈ ૪૪ ઇંચ છે.

(૧૧) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિના ગોખલા પાસે જ એક પીરોજ વર્ણની કાયેત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા શ્રીઋષભદેવ લગવાનના નામથી ઓળખાય છે. મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ નાની નાની ૨૩ જિનમૂર્તિઓ છે; તેથી આ ચતુર્વિંશતિ જિનપદ્મ ગણાય. મધ્યની જિનપ્રતિમાની જમણી બાજુએ રહેલી ૧૨ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક ચાર હાથવાળી પદ્માવતી દેવીની પદ્માસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ કોતરેલી છે; જ્યારે ડાબી બાજુએ રહેલી ૧૧ જિનપ્રતિમાઓના નીચેના ભાગમાં એક વૃક્ષ નીચે બે હાથવાળા ચક્ષરાજ અને બે હાથવાળી ચક્ષણીની ઊભી મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. વળી, મધ્યની સુખ્ય જિનપ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક આમરધરની આકૃતિઓ દર્શાવી છે. આ પદ્મ શિલ્પવિધાન શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિએ નમૂનારૂપ છે.

(૧૨) ઉપર્યુક્ત જિનપદ્મની બાજુમાં જ શ્રીસુપાર્શ્વનાથના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. ખરી રીતે આ સુંદર મૂર્તિ પણ શ્રીસુપાર્શ્વનાથની નહિ પરંતુ શ્રીઋષભદેવ લગવાનની જ લાગે છે. પ્રતિમાના ખભા ઉપર આંધેખેલી સુંદર કેશવાળી તેની સાળિતી આપે છે. આ મૂર્તિની હડપચીમાં પણ સફેદ નંગ બેસાડેલું છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૩૯ ૧/૨ ઇંચ, ઊંચાઈ ૪૧ ઇંચ અને મસ્તક પાછળના સુંદર કોરણીભર્યા લામંડળ સહિતની ઊંચાઈ ૪૮ ૧/૨ છે. આ પ્રતિમાનું ભવ્ય શિલ્પ જોતાં અસલ આ તીર્થના મૂળનાયક તરીકે આ શ્રીઋષભદેવ લગવાન પ્રતિષ્ઠિત હશે પરંતુ વર્તમાન જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વેળા અથવા તે પહેલાંના સમયમાં અત્યારના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે, એમ જણાય છે.

(૧૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની જોડે શ્રીચંદ્રપ્રભુના નામથી ઓળખાતી અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીથી પહોળાઈ ૪૬ ૧/૨ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૪૫ ઇંચની છે.

આ તેર જિનપ્રતિમાઓની નીચે વર્તમાન દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે નવાં નવાં લાંછન બનાવીને મૂકી દેવામાં આવ્યાં છે. બધી પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ લગભગ-બીજા-ત્રીજા સૈકાની હોય એવું એનું મૂર્તિવિધાન જણાય છે.

મૂળગભારાની બહાર અને સભામંડપમાંથી મૂળગભારામાં જવાના દરવાજામાં પેસતાં જમણા હાથના ગોખલામાં શ્યામ પાપાણની ૧૨ હાથવાળી દેવીની એક સુંદર મૂર્તિ નજરે પડે છે. આ મૂર્તિના મસ્તક ઉપર એક નાની પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. વાહન નથી એટલે આ મૂર્તિ ઘણું કરીને ચક્રેશ્વરીદેવીની હોવી જોઈએ.

શ્રીભાણિકચસ્વામીના મંદિરની જમણી બાજુએ દાદાજીનું મંદિર છે અને ડાબી બાજુએ શ્રીકેસરિયાજીનું પાહુ-કાનું મંદિર છે. મંદિરની પાછળ પુરાણી વાવ છે. ધર્મશાળાના વંડામાં કાળા પથ્થરનું પ્રાચીન તોરણ તેમજ બીજાં પ્રાચીન જૈન શિલ્પો સાચવી રાખેલાં છે તે પણ નોંધવાયોગ્ય છે.

અહીં ચૈત્રી પૂનમે મેળો ભરાય છે; જેમાં જોનો ઉપરાંત જોનેતરો પણ મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને આ તીર્થ મોટેની તેમની શ્રદ્ધા સુજળ ભક્તિ દર્શાવે છે.

૨૩૬. ઔરંગાબાદ

(કોઠા નંબર : ૪૧૫૯)

મિઝામ રાજ્યમાં ઔરંગાબાદ નામનું શહેર આવેલું છે. અસલ અહીં ખડકી નામે ગામ હતું. મલેક અંબરે ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં નારકંડા નામનો મહેલ અને સરિન્દ અહીં બંધાવ્યાં હતાં તે પછી તેના પુત્ર ફતેહખાને ઇ. સ.

૧૬૨૬ માં આ ગામને ફતેહનગર નામ આપી કિલ્લો બંધાવ્યો, જે અત્યંત મોજુદ છે. એ પછી ફતેહનગરને ઓરંગાબાદ નામ આપવામાં આવ્યું.

અસલના પ્રાચીન ગામમાં એક સમયે જૈનોની સારી વસ્તી હતી; જે આ શહેરમાં આવેલાં ત્રણ જિનાલયોથી પણ પુરવાર થાય છે. હાલમાં આ શહેરમાં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની માત્ર ૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા ઝવેરીવાડામાં ત્રણ જિનાલયો વિદ્યમાન છે. (૧) મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબાંધી છે. (૨) શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરની નજીકમાં જ આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર ધાબાબાંધી છે. (૩) શ્રીપરમારનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ ધાબાબાંધી રચનાવાળું છે.

આ ત્રણે દેરાસરની વ્યવસ્થા ભેદજે તેવી ગરામર ગળવાતી નથી; કેમકે તેના વહીવટ કરનારાઓ મોટે ભાગે સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાધુઓના વિહારના અભાવે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં ભગી ગયા હોય એમ જાણવા મળે છે. કહેવાય છે કે આ મંદિરોની મિલકતમાંથી જ ચાલીસ હજારના ખર્ચે અહીં એક મોટું સ્થાનક બંધાવવામાં આવ્યું છે.

જૈન શુદ્ધિઓ :

ઓરંગાબાદથી ઉત્તર દિશામાં આવેલી ટેકરી ઉપર કેટલીક શુદ્ધિઓ છે. જે શુદ્ધિઓનું વર્ણન ડૉ. બ્રેડલીએ કયું છે; જે ઉપરથી સમજાય છે કે, સમતલ ભૂમિથી આ ટેકરી ૭૦૦ ફીટ ઊંચી છે. તેમાં દોઢેક માઈલના વિસ્તારમાં શુદ્ધિઓ પથરાયેલી છે. પહેલા વિભાગની પાંચે શુદ્ધિઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકારી ગયેલી છે. છતાં લગભગ ૩૦૦ ફીટના સીધા ચડાવને જોળાયા પછી ત્યાં જઈ શકાય છે. જે શુદ્ધિઓ પૈકી પાંચમી શુદ્ધિને જૈનો શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે માને છે. તેની પાસે એક શુદ્ધિ જેવું છે, તે અસલમાં નાનું મંદિર હશે એમ લાગે છે. તેનો આગળનો ભાગ અને બાજુબાજુનાં લોચરોં નાશ પામ્યાં છે. અત્યારે માત્ર પ્રદક્ષિણાપથ સાથેનું મંદિર જ બચી રહ્યું છે. મંદિર અંદરની બાજુએથી ૮૫ ફીટ પહોળું અને ૮ ફીટ ઊંચું છે. તેમાં પળાસલુ ઉપર એક મહાન મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે, જે સંભવતઃ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની જણાય છે.

બીજી ચાર શુદ્ધિઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકારી ગયેલી છે; છતાં તે ભેદ શકાય છે. આ પાંચે શુદ્ધિઓથી પૂર્વ દિશામાં ૧૦ માઈલ દૂર એ જ ટેકરી પર શુદ્ધિઓનો બીજો સમૂહ છે.

આ શુદ્ધિઓ ભેતાં લાગે છે કે પૂર્વ કાળમાં આસપાસના પ્રદેશમાં જૈનોની સારી વસ્તી હશે.

ઈલુરાનાં શુદ્ધિમંદિરો :

ઓરંગાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા ઈલુરા જવા મારે મોટરો મળે છે. મનમાડથી હેઠાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં એલારસેડ નામનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર ઈલુરા ગામ છે. ત્યાંની ભાષામાં તેને વેડુલ કહે છે. ગામથી ૧ માઈલ દૂર ૨૦ અક્ષાંશ અને ૪૦ રેખાંશ પર હારબધ કુલ ૩૫ શુદ્ધિઓ આવેલી છે.

ઈલુરાની ૩૫ શુદ્ધિઓ પૈકીની પહેલી નં. ૧ થી ૧૨ બોદ શુદ્ધિઓ છે; નં. ૧૩ થી ૩૦ હિંદુ શુદ્ધિઓ છે અને છેલ્લી નં. ૩૧ થી ૩૫ જૈન શુદ્ધિઓ છે. આ રીતે ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા ત્રણે ધર્મોના અહીં પવિત્ર સંગમ થયેલો જણાય છે.

ત્રીમી મોટા ભાગની શુદ્ધિઓ રાન્યાશ્રયથી બંધાઈ હોવાનું ઐતિહાસિકોનું અનુમાન છે. આ બધામાં ૧૦, ૧૨ ની બોદ શુદ્ધિઓ, ૧૬ નંબરની હિંદુઓની કેલાસ શુદ્ધિ અને ૩૨-૩૩ નંબરની જૈન શુદ્ધિ જે ઈદ્રસલાના નામે જોળખાય છે તે ખાસ દર્શનીય છે. ૧૦ નંબરની વિશ્વકર્માના નામે જોળખાતી આકર્ષક ચૈત્ય શુદ્ધિમાં છુદની મૂર્તિ છે, ન્યારે ૧૬મા નંબરની કેલાસ શુદ્ધિના નામે જોળખાતી હિંદુ શુદ્ધિ ઈલુરાની ૩૫ શુદ્ધિઓની ગરામર મધ્યમાં આવેલી છે. આ શુદ્ધિમાં કમલાસનાસીન મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ છે તેના ઉપર હાથીઓ અભિષેક કરી રહ્યા હોય એવો દેખાવ આપેલો છે. ચોક વચ્ચે મહાદેવનું જે આગનું મંદિર ડુંગરમાંથી જ ડેરી કાઢવામાં આવેલું છે. આ મંદિર રાષ્ટ્રદૂત વંશના રાજની પ્રથમ કૃષ્ણરાજે વિ. સં. ૮૧૦ ની આસપાસ ડેરાની કાઢવાનું વિદ્વાનોનું મતબબ છે. સિવાય, આ શુદ્ધિમાં એટલાં બધાં

સુંદર શિલ્પો અને હિંદુઓની પૌરાણિક દેવદેવીઓની સ્થિતિનાં સ્વરૂપો છે કે એ જોવામાં જ પોતાના પ્રવાસનો દ્રઢ સમય વીતી જાય અને બીજાં શુદ્ધમંદિરો કરતાં જૈન શુદ્ધમંદિરોનાં સુંદરતમ શિલ્પોથી વંચિત રહેવાય એથી જ જૈન શુદ્ધો વિશે જોઈએ તેવો પ્રકાશ બીજા લેખકોએ પાડ્યો નથી. આપણે એ જૈન શુદ્ધમંદિરોને જોઈએ તે પહેલાં કૈલાસશુદ્ધના ભિત્તિચિત્રોમાં આવેલેલા એક જૈન સાધુના વસ્ત્રોડાના દૃશ્યને જોવાનું ભૂટી જવું ન જોઈએ. હિંદુ શુદ્ધમાં આવેલેલું જૈનસંપ્રદાયનું આ ઉત્કીર્ણ ચિત્ર નવાઈ પમાડે એવું છે. એનાં ઐતિહાસિક કારણો શોધવા માટે અમે સંશોધકનું અહીં ધ્યાન દોરીએ છીએ.

હવે આપણે જૈન શુદ્ધો તરફ વળીએ. નં. ૩૧ થી ૩૪ ની ચારે જૈન શુદ્ધો એકી સાથે આવેલી છે.

(૧) શુદ્ધ નંબર : ૩૧. કૈલાસ શુદ્ધની માફક જ કોરી કાઢેલી હોવાથી લોકો તેને છોટા કૈલાસના નામે ઓળખે છે. આ શુદ્ધ ૧૩૦×૮૦ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. વચ્ચે ચૌમુખજીની જાંચી દેરી છે અને દેરીની બંને બાજુએ બે મોટા હાથી જિલા કરેલા છે જે ખંડિત અવસ્થામાં છે. સલામંડપની જમણી બાજુએ બાહુબલિ-ગોમટસ્વામીની લગલગ પ ફીટ જાંચી કાર્યોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમા છે. તેમનું શરીર વેલડીથી વીંટાયેલું છે. મસ્તક ઉપર છત્ર છે અને બંને ખભા ઉપર કેશવાળી લટકે છે. તેમની બંને બાજુએ એકેક પરિચારિકા સ્ત્રી જિભેલી જોવાય છે. તેમની જમણી બાજુએ નાગરાજ અને નાગિણી હાથ જોડીને બેઠેલાં છે, અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વયુગલ હાથમાં માલા લઈને અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરી રહ્યાં હોય એવું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

આ મૂર્તિની બાજુમાં જ મસ્તકના ભાગથી ખંડિત થયેલી એક જિનમૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. મૂર્તિની પલાંઠી નીચે મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ કોતરેલી છે.

બાહુબલિની મૂર્તિ સામે એટલે સલામંડપમાં ડાબી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૬ ફીટ જાંચી કાર્યોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ધરણેન્દ્રની સાત ક્ષણો દર્શાવી છે. ક્ષણોની જમણી બાજુએ વરસાદ વરસાવતા કમઠાસુરનું રૂપ બતાવ્યું છે. ક્રોધથી ધમધમતા કમઠાસુરનું મુખ આવેળવામાં શિલ્પીએ સફળતા મેળવી છે. આ કમઠાસુરની નીચે જ પાડા ઉપર સવાર થઈને આવતા ચમરાજનું દૃશ્ય જોવાય છે. આ ચમરાજની ગરાગર નીચે ક્ષણોથી અલંકૃત મસ્તકવાળા નાગરાજ આ ઉપસર્ગનું નિવારણ કરવા આવેલા હોય એમ બતાવ્યું છે. નાગરાજના પગની પાસે અર્ધ નાગના સ્વરૂપવાળી નાગરાજની બે પટરાણીઓ બંને હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરી રહી હોય એમ જણાય છે. પ્રભુના મસ્તકની ડાબી બાજુએ સૌથી ઉપર હાથ જાંચો કરીને પ્રભુ ઉપર વરસાદ વરસાવવા માટે આવાહન કરતી કમઠાસુરની આકૃતિ છે. આ આકૃતિની નીચે એક બીજી આકૃતિ છે જે પેટના ભાગમાં સિંહની મુખાકૃતિ દર્શાવે છે, અને આ બીજી આકૃતિ નીચે સિંહ ઉપર સવારી કરીને આવતો એક દેવ શિલ્પીએ રજૂ કર્યો છે. આ ત્રણે આકૃતિઓ પ્રભુને લાયક પમાડવા, પોતાના ધ્યાનમાંથી ચલિત કરવા માટે જ કમઠાસુરે વિકુર્વેલાં દેવોના સ્વરૂપોની જણાય છે. આ ત્રણે દેવોની આકૃતિઓ નીચે, પ્રભુના ડાબા પગની બાજુમાં જ બે હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરતો ચક્ષરાજ બેઠેલો છે અને ચક્ષરાજની પાસે જ બે હાથવાળો ચક્ષિણી બેઠેલો બતાવી છે. આ દૃશ્ય શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શત્રુ અને સેવક પ્રત્યેની સમદૃષ્ટિપૂર્ણ સ્તુતિનું સ્મરણ કરાવે છે કે—

“કમઠે ધરણેન્દ્રે ચ સ્વોચિતં કર્મ કુર્વતિ । પ્રમુસ્તુલ્યમનોવૃત્તિઃ પાર્શ્વનાથઃ શ્રિયેડ્સ્તુ વઃ ॥”

પ્રભુ પાર્શ્વનાથના ઉપચુકત શિલ્પમાં જ મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રવાળી, અશોક વૃક્ષની આકૃતિવાળી અને બંને ખભા ઉપર લટકતી કેશવાળીચુકત શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પદ્માસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાની નીચે પદ્માસનના મધ્યમાં ધર્મચક્રની આકૃતિ કોતરેલી છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહનું સ્વરૂપ આવેળ્યું છે.

ગભારાની અંદર અર્ધ પદ્માસનસ્થ એક તીર્થંકર પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા ગરહનના ઉપરના ભાગથી ખંડિત થયેલી છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક ચામરધર જિભેલ છે. મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર કોતરેલાં છે. પ્રભુની પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના જેવી આકૃતિ પણ કોતરેલી છે અને પાછળના ભાગમાં એક તકિયાની આકૃતિ પણ જોવાય છે. આવી તકિયાની આકૃતિ અજંતાની શુદ્ધમાં બુદ્ધ ભગવાનના પરિનિર્વાણ પ્રસંગે કોતરેલી છે

તેવી જ આ શિલ્પમાં છે. મસ્તક ઉપરના ત્રણ છત્રોની બંને બાજુએ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા દિશ્પાલ હાથમાં પાણીનો કુંભ લઈને અને ગંધર્વ હાથમાં પુષ્પની માળા લઈને આવતા જોવાય છે. પહોંડીની નીચે પદ્માસનના મધ્યમાં આહુત ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર જમણી બાજુએ એક ઊંચી વેદી ઉપર બે હાથવાળો યક્ષરાજ હાથીના વાહન ઉપર લલિતાસને બેઠેલો છે. તેના જમણા પગની નીચે દાંડી સહિત કમલનું પુષ્પ ફોટરેણું છે અને બંને બાજુએ એકેક પરિચારક બેઠેલો છે. મસ્તક ઉપરનો સુગટ અને યક્ષરાજની આકૃતિ ઘણી જ સુંદર છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર ડાબી બાજુએ બીજી ઊંચી વેદી ઉપર બે હાથવાળી અબિકદેવીની મૂર્તિ લલિતાસને બેઠેલી છે. અબિકાની એકેક નીચે સિંહનું વાહન સ્પષ્ટ દેખાય છે. દેવીના જમણા હાથમાં આશ્રુણું છે અને ડાબા હાથે પકડીને ડાબા પગ ઉપર એક સુંદર બાળક બેસાડેલું છે. બાળકનું મસ્તક ખંડિત થયેલું છે. દેવીના મસ્તક ઉપર ડેરીઓ સથેનું એક આશ્ર-વૃક્ષ બતાવેલું છે. આશ્રવૃક્ષની ડેરી ખાતો એક વાંદરો પણ શિલ્પીએ આ શિલ્પમાં ફોટરેલો છે. દેવીની બાજુમાં જમણે હાથ ઊભો રાખીને તથા ડાબા હાથમાં ખુદનું છત્ર પકડીને એક બ્રાહ્મણ ઊભેલો છે. દેવીના મસ્તક પરના સુંદર દેશ-કલાપ, મારવાડમાં આવેલા નાંદિયા ગામના જિનમંદિરમાં ગભારામાંના મૂળનાયક શ્રીમદ્દાવીરસ્વામીની મૂર્તિ પાસે ફૂલની માળા લઈને આવતા ગંધર્વ-ગ્રીના દેશકલાપને આજેહૂં બળતો આવે છે.

સિવાય બંને બાજુની ભીતોમાં નાની ચોટી પ્રતિમાઓ ફોટરેલી છે. આ શુક્રમાં ચક્ર સંવત ૧૧૬૬ માં ફોટરેલો એક શિલાલેખ છે.

(૨) શુક્ર નંબર: ૩૨. ઉપર્યુક્ત શુક્રની પાસે જૈન શુક્રનો પૈદ્રી વિશળ અને સુંદર શિલ્પયુક્ત સ્વરૂપોવાળી શુક્ર આવેલી છે. આ શુક્રમાં પેસતાં જ જમણી બાજુએ ઊભેલા હાથીનું સ્વરૂપ ફોટરેલું છે. શુક્રના લોચનતળિયાના ગભારામાં મૂળનાયકની વેદી ઉપર ઔરુષ પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે. બધી પ્રતિમાઓ પદ્માસનસ્થ છે અને દરેકના પદ્માસનની મધ્યમાં એકેક ધર્મચક્ર તેમજ બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ ફોટરેલી છે. દરેકના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં ત્રણ ત્રણ છત્ર છે. બંને બાજુએ એકેક આમરધર દર્શાવ્યા છે અને છત્રની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ પ્રણયકિત નિમિત્તે આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યો હોય એમ જોવાય છે.

ગભારાની બહારની બાજુએ એક જિનપ્રતિમા ખંડિત થયેલી છે. તેમની જમણી બાજુએ યક્ષરાજ અને ડાબી બાજુએ યક્ષિણી અબિકાની મૂર્તિ છે. યક્ષરાજના મસ્તક ઉપર વડનું આડ અને યક્ષિણીના મસ્તક ઉપર આશ્રવૃક્ષ ફોટરેલું છે. બંને આડ ઉપર એકેક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા ફોટરેલી છે અનેના હાથમાં આશુધો ખંડિત છે. અબિકાનું સ્વરૂપ કળામય અને દર્શનીય છે.

સભામંડપમાં જમણી બાજુએ શુક્ર નંબર: ૩૧ ની બરાબર સામે ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ બગવાનના ઉપસર્ગને લગતો પ્રસંગ અને ડાબી બાજુએ વેલડીથી વીંટાયેલી શ્રીમાહુબલિજીની મૂર્તિ કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં ફોટરેલી છે.

દેરાસરની નીચે મૂળનાયક તરીકે શ્રીમદ્દાવીરસ્વામીની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા એક સ્તોરડીમાં આવેલી છે. આ પ્રતિમાની નીચે પદ્માસનમાં વચ્ચે ધર્મચક્રને બદલે સિંહની આકૃતિ લાંછન તરીકે ફોટરેલી છે અને વચ્ચેના સિંહની બંને બાજુએ બીજા એકેક સિંહની આકૃતિ દર્શાવેલી છે. પ્રભુની પીઠની પાછળ સાંચીના સ્તૂપના કંઠરા જેવી ફોટરેલી આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને બંને બાજુએ એકેક આમરધર પરિચારક ઊભેલા બતાવ્યા છે. ગભારાની બહારના ભાગમાં જમણી બાજુની ભીંતે ચઢેલીને રાખેલી યક્ષિણી અબિકાની સુંદરતમ મૂર્તિ વિરાજમાન છે. ત્યારે ડાબી બાજુએ યક્ષરાજની મૂર્તિ છે. યક્ષરાજ અને યક્ષિણીની પાછળના ભાગમાં અજંતાના શિલ્પીઓએ ફોટરેલા તકિયા જેવો તકિયો પણ અહીં દર્શાવ્યો છે. યક્ષરાજ અને યક્ષિણીના બંને હાથમાં આશુધો નાથ પામ્યાં છે.

અહીં સભામંડપની જમણી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ બગવાનનો ઉપસર્ગ અને ડાબી બાજુએ તપસ્યા કરતા બાહુ-બલિની કાયોત્સર્ગ પ્રતિમામાં શિલ્પો ફોટરેલાં છે.

આ સ્તોરડીની ઉપરના ભાગની ભીંત ઉપર (૧) નાગરાજની સાત કણાઓ સહિત શ્રીપાર્શ્વનાથ બગવાનની પ્રતિમા

ભિરાજમાન છે. (૨) મધ્યમાં સ્થાપનાચાર્ય અને તેની એક બાજુએ બે સ્ત્રીઓ તેમજ બીજી બાજુએ બે જૈન સાધુઓ પોતાના હાથમાં રાખેલાં ધાર્મિક પુસ્તકમાંથી ધર્મોપદેશ સંભળાવતા હોય એવું દૃશ્ય છે. (૩) સાત લડવૈયાઓની લડાઈનો પ્રસંગ પણ દર્શાવ્યો છે.

ઉપર્યુક્ત ચોરડીની બરાબર સામેની બાજુએ એક બીજી ચોરડી આવેલી છે. આ ચોરડીના ગલારામાં એક અર્ધ પક્ષાસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે. તેની નીચે પળાસનમાં વચ્ચે આડું ધર્મચક્ર છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે. ગલારાની બહારની બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને તેમને કમઠાસુરે કરેલો ઉપસર્ગ, તપસ્યા કરતા બાહુબલિજી, હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલો અને મસ્તક પાછળ વટવૃક્ષના દેખાવ સાથેનો ચક્ષરાજ તેમજ સિંહના વાહન ઉપર આરૂઢ અને ડાબા હાથમાં ક્ષણ રાખીને ભદ્રાસને બેઠેલો, જેના મસ્તકની પાછળ આમ્રવૃક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યું છે એવી ચક્ષિણી અંબિકાદેવીની મનોહર મૂર્તિ છે. સલામંડપમાં બંને બાજુએ અર્ધ પક્ષાસનસ્થ બળે તીર્થ-કર પ્રતિમાઓ શુભેન્દ્રિયવાળી છે. તેમના મસ્તકે અશોકવૃક્ષની આકૃતિ બતાવી છે. આ રીતે ચાર પ્રતિમાઓ છે.

શુક્રના ઉપલા માળે ઇલુરાની બધી શુક્રઓનાં શિલ્પોમાં સર્વોત્તમ કહી શકાય એવાં બે મોટાં શિલ્પો સામસામે આવેલાં છે. જે શિલ્પોને આજસુધીના વિદ્વાનોએ ઈંદ્ર અને ઇંદ્રાણી તરીકે જગતને ઓળખાણ કરાવી છે, તે વસ્તુતઃ હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલા ચક્ષરાજ અને વાઘના વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલી ચક્ષિણીનાં જ શિલ્પો છે. બે હાથવાળી ચક્ષિણી એ અંબિકાદેવી સિવાય બીજું કંઈ નથી. ચક્ષ અને ચક્ષિણી પાછળ અનુક્રમે વટવૃક્ષ અને આમ્રવૃક્ષ કોતરી કાઢેલાં છે. આ અંબિકાદેવીની મૂર્તિના ઉપરના ભાગની છતમાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે, જેનો ઘણોખરો ભાગ નાશ પામ્યો છે છતાં બચેલા ભાગ ઉપરથી તેના સૌંદર્યનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. આ શુક્રમાં સોથી વધુ આકર્ષક તો સલામંડપમાં આવેલા સ્તંભો છે. વિશાળ પરિધિવાળા આ સ્તંભોમાં કૂલકારથી સુશોભિત મોટા કળશો અને ખીન્ન આકારો કોતરેલા છે. આ શુક્રમાં આવેલા ચક્ષરાજના મોટા શિલ્પને ઈંદ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલું હોવાથી આ શુક્રને લોકો ઈંદ્રશુક્રના નામે ઓળખે છે.

(૪) શુક્ર નંબર : ૩૩. ઉપર્યુક્ત શુક્રના ઢબે જ કોરી કાઢેલી છે, છતાં આ શુક્રમાંના શિલ્પમાં વિશેષતા એ છે કે, ગલારાની બારશાખમાં બંને તરફ અને ઉપરના ભાગમાં ધર્મને ચોવીશ ભગવાનની મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી છે. આવી રચના અહીંની બીજી શુક્રઓના ગલારાના બારશાખમાં નથી. ગલારાની બંને બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ છે. આ શુક્રની છતમાં ઘણાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે; જે ધીમે ધીમે નાશ પામી રહ્યાં છે. એક ખૂણામાં બચેલા ચિત્રકામ ઉપરથી આખા ચિત્રકામની સુંદરતાની કલ્પના સહેજે થઈ આવે છે. નાશ પામતાં આ ભિત્તિચિત્રોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા માટે અમે અહીં જૈનસમાજનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

(૪) શુક્ર નંબર : ૩૪. આ બહુ નાની શુક્ર છે. પ્રતિમા વગેરેની સ્થાપનાઓ છે. આ શુક્રની છતમાં પણ કેટલાંક સુંદર ભિત્તિચિત્રો સચવાઈ રહેલાં છે.

(૫) શુક્ર નંબર : ૩૫. આ શુક્રઓથી લગભગ ૭૦ માઈલ દૂર એક શુક્ર છે. તેમાં ક્ષણાયુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પક્ષાસને ભિરાજમાન છે. આ મૂર્તિનો ઊંચાઈ સિંહાસનના પાયાથી લઈને ક્ષણ સુધી ૧૦ ફીટની છે, જ્યારે બંને ઢીંચણની પહોળાઈ ૬ ફીટ છે, સિંહાસન ઉપર જ શ્રી[વ ?]ર્ધનપુરના વતની ગાલુગી નામના શ્રાવકના પુત્ર ચક્રેશ્વરે શક સંવત્ ૧૧૫૬ (વિ. સં. ૧૨૯૧)માં પ્રતિમા કરાવ્યાનો લેખ છે.^૧

શુક્ર નંબર : ૩૬ થી ૩૮ માં ચક્ષરાજ અને ચક્ષિણીનાં સુંદર વિવિધ શિલ્પો તો ભારતીય શિલ્પના નમૂનાઓમાં ભાત પાડે એવાં છે. વળી, શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના કમઠાસુરના ઉપસર્ગના પ્રસંગવાળું શિલ્પ, અને શ્રીબાહુબલિજીની તપ-સ્થાના પ્રસંગનું શિલ્પ વગેરેના ફોટાઓ લેવડાવવા માટે જૈન સમાજે ખાસ લક્ષ દેવાની જરૂર છે અને શુક્રમાં આવેલાં ભિત્તિચિત્રો જે હજી સુધી બચી રહેલાં છે તેની નકલો સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર પાસે કરાવી લેવા માટે જૈન સમાજે વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવું છે. જૈન સમાજ જેવી સંપન્ન સમાજ પણ જો પોતાના જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાના અવશેષોની નકલો કરાવવા પૂરતી પણ કાળજી નહિ રાખે તો ભવિષ્યની જૈન પ્રજા આ અમૂલ્ય કળાના વારસાથી વંચિત રહી જશે એમ અમારું માનવું છે.

મધ્યપ્રદેશની મંદિરાવલી

મધ્યપ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર ક્યારથી ચરૂ થયો એ વિશે નિર્ણયાત્મક કંઈવું મુશ્કેલ છે પરંતુ જળતપુરની પાસે આવેલા રૂપનાથમાં સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ મળે છે; એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મોર્ચ સામ્રાજ્યનો આ પ્રદેશ સાથે સંબંધ હતો. અશોકના પોત મોર્ચ સંપ્રતિએ આ પ્રદેશમાં પોતાના ધર્મવિજયનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. સરશુભ રાજ્યમાં સરશુભથી ૧૨ માર્ગલના અંતરે આવેલા રામગિરિ પર્વતમાં જોગીમારા નામક શુદ્ધાઓમાં જે કેટલાંક સિત્તિચિત્રે મળી આવ્યાં છે; તે ચિત્રોમાં યજ્ઞાસનસ્થ વ્યક્તિનું ચિત્ર અને શુદ્ધામાંને શિલાલેખ પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી તે જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ નિર્વિવાદ છે. એ વિશે શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ કહે છે : ‘આ શુદ્ધામાં એ જ સમયનાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીનાં અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો અંકિત છે, જે ઐતિહાસિક કાળની ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ છે પરંતુ એ ચિત્રોની યુંદર રેખાઓ તેના ઉપર ફરીથી એટલાં બેટાલ ચિત્રોમાં છુપાઈ ગઈ છે. જાણેલા અશોક ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ત્યાંના કેટલાંક ચિત્રોનો વિષય જૈન હતો.’^૧ ડૉ. ખલાયે ત્યાંના અભિલેખોની વિધિ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીની હોવાનું જણાવ્યું છે. એટલે એ લેખોમાં સંપ્રતિ સંબંધે હકીકત ન હોય તોપણ એ લેખો અને ચિત્રો સંપ્રતિકાલીન હોવાનું તો નક્કી થાય જ છે.

એ પછી આ પ્રદેશની નજીક આવેલા કલિંગ દેશના ચક્રવર્તી ખારવેલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ લગભગમાં આ પ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હશે એવું અનુમાન છે.

ઈ. સ. ના પહેલા-બીજા સૈકામાં તો જૈનાચાર્યોએ અહીં પોતાનું મથક સ્થાપિતું હોવાનું જણાય છે. જૈનોના આગમ સાહિત્ય ‘કથવસૂત’માં જૈન શ્રમણોની પ્રજ્ઞદીપિક શાખાનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રદેશના પ્રજ્ઞદીપ નામના દીપ ઉપરથી જ અસ્તિત્વમાં આવી હતી આ પ્રજ્ઞદીપ એલચપુરની નજીક આવેલી કૃષ્ણ અને વેળા નદીની વચ્ચે આવેલા હતો.

એ પ્રજ્ઞદીપમાં અનેક તપસ્વીઓ રહેતા હતા. શ્રીવજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિતસૂરિ (ઈ. સ. પહેલો સૈકા)એ પ્રજ્ઞદીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા હતા. એ તાપસોથી જૈન શ્રમણોની પ્રજ્ઞદીપિક શાખાનો આરંભ થયો હતો.^૨

વસંતપુરના નિલય ઝેણીના યુગ હોમકંદે આર્ય સમિતસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.^૩ વળી, હરંત સનિવેશમાં રહેતો જિનદત્ત નામનો શ્રાવક સાધુઓ પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ હોવાથી તેમના નિમિત્તે આહાર તૈયાર કરાવતો હતો. આર્ય સમિતસૂરિ જ્યારે એ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે જિનદત્ત ઝેણીની એ હકીકત બાણીને તેમણે પોતાના સાધુઓને તેને ત્યાંથી આહાર વહેરવાનો નિરોધ કર્યો હતો.^૪

પ્રજ્ઞદીપિક શાખાના પ્રસિદ્ધ આર્ય સિદ્ધ પ્રજ્ઞદીપિક નામે જ જોળખાતા હતા. આર્ય સિંહને મધુમિત્ર અને સ્કંદિલ નામે બે શિષ્યો હતા. તેમાં મધુમિત્રના ગંધર્વરિત નામે વિદ્વાન શિષ્ય પ્રજ્ઞદીપિક શાખાના મુકુટમણિ ગણાતા

૧. શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ : ‘ભારતીય ચિત્રકળા’ ૫૦ ૧૨

૨. ‘આચાર્ય ઝૂંબી’ ૫૦ ૪૪૩

૩. ‘પિંચનિહિન-દીક્ષા’ ૫૦ ૧૦૦

૪. એનન : ૫૦ ૩૧

હતા. એ ગંધકસ્તિએ ‘આચારંગ-વિવરણ’ વિ. સં. ૨૦૦ વીત્યા પછી લખ્યું એમ હિમવદ્વાચાર્યકૃત ‘થેરાવલી’ જણાવે છે. આ વિદ્વાને વાચકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વાતિના ‘તત્ત્વાર્થ-લાખ્ય’ ઉપર ‘ગંધકસ્તિ’ નામે ૮૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ મહાલાખ્ય અને અગિયાર અંગો ઉપર વ્યાખ્યાઓ રચી હોવાનું પણ જણાય છે.^૫

એ પછીનો ઇતિહાસ અહીંના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે ગૂંથાયેલો છે. કલચૂરી નરેશો આ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની ત્રિપુરીમાં હતી, જેને ચેદી દેશ પણ કહેવામાં આવતો. તેઓ મોટે ભાગે જૈનધર્મના પોષક હતા; એનું પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ જૈનધર્મી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સાથે ઘનિષ્ટ સંગઘમાં આવ્યા હતા. આ રાજવંશોમાં વિવાહસંગઘ પણ હતા. ઇ. સ. ની સાતમી શતાબ્દીમાં શંકરગણ નામક રાજા, જે જૈનધર્મનો અનુયાયી હતો, તેણે કુલ્પાકનું મંદિર બંધાવી, તેમાં માણિક્યસ્વામીની મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરાવી; એટલું જ નહિ, તેણે એ તીર્થની રક્ષા માટે ૧૨ ગામ ભેટ કર્યાં હતાં. કલચૂરી કાળના શિલાલેખો બહુરીબંદ આદિ કેટલાંક સ્થાનોની જૈન મૂર્તિઓને છોડીને મળી આવતા નથી.

ત્રિપુરીમાંથી કેટલાંયે જૈન અવશેષો મળી આવ્યાં છે. એક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ, જેમાં ચક્ષિણી અંગિકા દેવી પણ છે, તે લેખ સાથેની મળી આવી છે. તે લેખમાં જણાવ્યું છે કે-‘માનાદિત્યની પત્ની સોમ તમને રાજ પ્રણામ કરે છે.’

બારમી શતાબ્દીમાં સિરપુરમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ હસ્તક થયેલી છે. એ પછી જૈન સાધુઓ અને જૈન સંઘો આ અંતરિક્ષ, લાંદક, કુલ્પાક વગેરે તીર્થોની યાત્રાએ આવતા હતા; એમ જણાય છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ (ચૌદમો સૈદ્ધ)એ આ તીર્થોને સ્વયં નિહાળી તે તીર્થોનો ઇતિહાસ ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં આવેખ્યો છે. એ પછીના યાત્રીઓમાં જૈન સાધુઓએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં આ પ્રદેશોનું જાતમાહિતીનું વર્ણન મળે છે.

વળી, બારમા સૈકાના સુંદર નમૂનારૂપ ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા પણ આ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલી છે. સિવાય અહીંના ખેરમાર્ગમાં રહેલી પ્રતિમાઓના ઢગલાઓમાં કેટલીયે જૈન પ્રતિમાઓના અવશેષો હાથ લાગ્યાં છે.^૬

આવાં અનેક અવશેષો જ્યાં ત્યાં આ પ્રદેશમાં પડેલાં છે. કેટલાંયે મંદિરો જૈનેતરોએ પચાવી પાડ્યાં છે. ડોઝ હીરાલાલના મત પ્રમાણે ‘કુર્કરા મઠની કારીગરી ૯-૧૦ મી શતાબ્દીની જણાય છે. પુરાતત્ત્વજ્ઞો આને જૈન મંદિર ખતાવે છે.’^૭ ખરેઠા, ખિલહરી અને બડગામમાં આવાં મંદિરોના અવશેષોની ખોટ નથી. એક માત્ર આરંગનું પ્રાચીન જૈન મંદિર બચી શક્યું છે તે એટલા માટે કે તેમાં જૈન મૂર્તિ રહી જવા પામી છે. નહિતર એનું પણ ક્યારનુંયે રૂપાંતર થઈ ગયું હોત.

ત્રિપુરી, ખિલહરી, ડોંગરગઢ, કામઠા, બાલાઘાટ, આંમગાંવ, અને બડગાંવ આદિ કેટલાંક સ્થાનોમાં કેટલાક સ્તંભો ઉપર સ્વસ્તિક, નન્દાવર્ત, મીનયુગલ અને કુલ્લકલશ વગેરે ચિહ્નો ભેવામાં આવે છે અને જિનમૂર્તિઓ પણ મળી આવે છે. નિઃસંદેહ આ અવશેષો જૈન મંદિરો સાથે સંગઘ ધરાવે છે.^૮

આ બધાં પ્રમાણેથી જણાય છે કે અહીં જૈન મંદિરો પ્રચુર પ્રમાણમાં અવશ્ય હતાં જે દક્ષિણ ભારતની માફક અજોનોને હાથ પડ્યાં છે.

હનુમાનતાલના જૈન મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનોખી કેટલીક મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. લાંદક અને અંતરિક્ષ તીર્થોમાંના મૂળનાયકની મૂર્તિઓ અર્ધ પદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે; જેનો ઇતિહાસ તે તે સ્થળે આવ્યો છે.

૫. હિમવદ્વાચાર્યકૃત ‘સ્થવિરાવલી’ પૃ. ૯

૬. ‘ધર્મયુગ’ તા. ૧૬-૯-૫૧

૭. ‘મંડલામજ્ય’ પૃ. ૭૯

૮. ‘સાનોદ્ય’ માસિકમાં મુનિ શ્રીકાન્તિસાગરજીનો લેખ-‘યે ઉપેક્ષિત અવશેષ’ વર્ષ : ૩, અંક : ૧૨.

૨૩૭. આકોલા

(કોઠા નંબર : ૪૧૬૮)

આકોલા રેલ્વે સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં રવેતાંબર જૈનોની ૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ ધર્મશાળા છે. વરાડ પ્રાંતના પ્રાચીન તીર્થધામ અંતરિક્ષજી જવા માટેનું આ રેલ્વે સ્ટેશન છે.

અહીં ગત્તરમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘૂમટળ'ધી એક મંદિર છે.

★

૨૩૮. સિરપુર-અંતરિક્ષ

(કોઠા નંબર : ૪૧૭૦)

વરાડમાં આકોલાથી ૪૪ માઈલ દૂર સિરપુર નામે ગામ છે. તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું તીર્થધામ આવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ તીર્થની પ્રતિમાને સ્થાપેલ એક પૌરાણિક આખ્યાયિકા સાથે હોવાનું જણાવે છે.^૧ એ મુજબ પ્રતિવાસુદેવ રાવણના સેવક માલિ અને સુમાલિકા આ પ્રતિમા વેળુની બનાવી હતી; અને તેનું પૂજન કરીને એ મૂર્તિને નજીકના કોઈ સરોવરમાં પધરાવી હતી. કાળાંતરે વિંગડેલ-ચિંગડેલ (એલચપુર) નગરના રાજા શ્રીપાલ, જેને કોઠ થયો હતો, તે જ્યારે શિકાર માટે બહાર ગયો ત્યારે સરોવરની નજીકમાં આવતાં તેણે સરોવરનું પાણી પીધું અને હાથ-પગ ધોવાથી તેનું શરીર એકદમ કંચનવર્ણ બની ગયું. તેનો કોઠ રોગ તદ્દન નાશ પામ્યો. આ રોગનાશક પાણીનું કારણ તપાસતાં તેમાં રહેલી માલિ-સુમાલિકા બનાવેલી વેળુની પ્રતિમા જડી આવી. એ પ્રભાવશાળી મૂર્તિ માટે શ્રીપુર-સિરપુર નગર વસાવી તેમાં મંદિર બંધાવ્યું અને મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સં. ૧૧૪૨ ના મહાસુદિ ૫ ને રવિવારના રોજ વિજયમુહૂર્તમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. શ્રીપાલે આ સિરપુર ગામ આ મંદિરના નિર્માણ માટે અર્પણ કર્યું.^૨ આ મૂર્તિને જ્યારે સ્થાપન કરવામાં આવી ત્યારે તે જમીનથી ખૂબ અદ્ધર રહેલી હોવાથી તેની અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ પછી તેનો મહિમા એટલો લોકવિશ્રુત બન્યો કે કેટલાય જૈનાચાર્યો અને જૈન સંધો આ તીર્થની યાત્રા કરવા આવવા લાગ્યા.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિ (ચોદમી સદી) રહે છે કે, પહેલાં મૂર્તિની નીચેથી એક પાણિયારી સી નીકળી જાય એટલી એ પ્રતિમા અદ્ધર હતી પણ કલિયુગના પ્રભાવથી અત્યારે અંગૂણું જ નીચેથી નીકળે એટલી અદ્ધર રહે છે.

શ્રીસોમધર્મગણિએ સં. ૧૫૦૫માં રચેલી 'ઉપદેશ સપ્તતિકા' (જીએ અધિકાર-દશમે ઉપદેશ)માં એ જ વાત નોંધી છે.^૩ એ પછીના ધીલાવણ્યસમયે સં. ૧૫૮૫માં રચેલા 'અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ'માં આ મૂર્તિ, શ્રીપુરનગરમાં તીર્થની સ્થાપના, અને એ મૂર્તિના અદ્ધર રહેલા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે, તે વર્ણન જાગ આ પ્રમાણે છે:—

“ઝોદી પ્રતિમા ભારી ધણી, પાલખી છે મોટાપા તણી; રાજા મન આવ્યો સંદેહ, કિમ પ્રતિમા આવે છે એહ. ૪૦ વાંકી દટ્ટિ દ્યોં આરંભ, રહી પ્રતિમા થાનક ધિર થંભ; રાજા લોક ચિંતાગુર થયો, એ પ્રતિમાનો થાનક થયો. ૪૧ સુન્દર સિલાવટ સાર, તેડી આપ્યો ગરુડ ભંડાર; આલસ અંગનાણું પરિહરો, વેગે હંદાં જિનમંડપ કરો. ૪૨ સિલાવટ તિહાં રંગરસાલ, કીવા જિન પ્રાસાદ વિસાલ; ધ્વજ દંડ તોરણ ધિર થંભ, મંડપ માંડપા નાટારંભ. ૪૩ પત્રાસણ કીધો છે તિહાં, તે પ્રતિમા નવિ બેસે તિહાં; અંતરિક્ષ ભોંયા એટલે, તલો અસવાર જાયે તેટલે. ૪૪ રાજા રાણી અનેને કોડ, ખરયે દ્રવ્ય તણી તિહાં કોડ; સપ્ત ફૂલમણિ સોહો પાસ, એડગરાયની પૂરી આસ. ૪૫

૧. = વિવિધતીર્થકથા 'માં 'શ્રીપુરઅંતરિક્ષપાર્શ્વનાથકથા' પૃ. ૧૦૨.

૨. નિવેદન નગર નમ્ય શ્રીપુરે તપ્ય મૂર્તિઃ ॥ ભર્ષીકાચ પ્રોતુર્ગ પ્રમાદે પ્રતિયોગિ ॥ ૨૧ ॥

પટો ગર્મરિદ્ધુલો ન્દરવ નારી સ્વમતકે ॥ તરુવિમ્બાચઃ પ્રયતિ સ્વ પુરેતિ સ્વચિરા જગ્ન ॥ ૨૨ ॥

ચિત્રવત્તમદર્શન મૂર્તિ-પ્રતિમયોઃ રાજ ॥ ભરૂતિ તપ્ય વાત્સલ્યા વદન્તિ યનતા ભવિ ॥ ૨૩ ॥

પૂજે પ્રભુને ઉભેવે અગર, તિન ઠામે વાસ્થો શ્રીનગર; રાજ રાજલોક કામિની, ઝોલગ કરે સદા સ્વામિની. ૪૬”

શ્રીશીલવિજયજીએ સં. ૧૭૪૬માં રચેલી તીર્થમાળામાં ઉપર્યુક્ત હકીકતની આ પ્રમાણે ટૂંકી નોંધ લીધી છે:

“અતુકમિ એલચરાયનો રોગ, દૂરી ગયો તે જ સંયોગ; અંતરિક પ્રભુ પ્રગટયા જનમ, સ્વામી મહિમા વધ્યો તામ. આગે તો જાતો અસવાર, એવડો અંતર હુંતો સાર; એક દોરાનું અંતર આજ, દિન દિન દીપીએ મહારાજ.”

આ એલચપુરનો રાજા તે ખીજે કોઈ નહિ પણ શ્રીપાલ નામે હતો, જેનો આ મૂર્તિના કારણે કોઠ રોગ દૂર થયો. તેણે શ્રીપુર વસાવીને એ મૂર્તિ માટે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું. સાહિત્યની કથા ઉપરથી જણાય છે કે, આ શ્રીપાલ સોપારક નગરના મહાસેન રાજાની પુત્રી તિલકચુંદરીને પરણ્યો હતો. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા પ્રમાણે એલચ નામનો જૈન રાજા વિ. સં. ૧૧૧૫ માં એલચપુરની ગાદીએ આવ્યો હતો.

પ્રતિમાના અદ્ધર રહેવાની બાળતમાં અગાઉ એક પાણિયારી બેડા સાથે જઈ શકે તેટલી અથવા એક ઘોડેસવાર નીકળી જાય તેટલી જગા પ્રતિમા અને ભૂમિતલ વચ્ચે હતી પણ ચૌદમા સૈકાની આસપાસ ભૂમિ અને પ્રતિમા વચ્ચેનું અંતર એક અંગલુછાનું નીકળી જાય તેટલું રહ્યું જે આજે પણ જોઈ શકાય છે. વસ્તુતઃ પ્રતિમાના પાછલા ભાગમાં તાંબાની મેખ છે અને એ ભાગમાં પ્રતિમાના પાષાણનો ભાગ જમીનને અડકે છે, જ્યારે ખીછ બાજુનો ભાગ તદ્દન અદ્ધર રહે છે.

આ શ્યામ પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. હાલમાં આ પ્રતિમા ભોંયરામાં પધરાવેલી છે. ભાંદક, કુદપાક અને ગુડીવાડાની મૂળનાયક પ્રતિમાઓ સાથે આ મૂર્તિનું સ્થાપત્ય મળતું આવે છે.

આ પ્રતિમાની મૂળ સ્થાપના ગામ બહાર આવેલા બગીચામાંના જિનમંદિરમાં કરવામાં આવી હતી. એ કળાપૂર્ણ વિશાળ મંદિર આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરને શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ પણ એક હજાર વર્ષ જૂનું બતાવે છે. આ સ્થળ આજે પણ દર્શનીય છે. એ પછી આ મૂર્તિને અત્યારના સ્થાનમાં લાવવામાં આવી છે.

શ્રીભાવવિજય ગણિએ બનાવેલા ‘અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર’માં તેમણે જાતે અનુભવેલા આ મૂર્તિના ચમત્કારનું વર્ણન આપ્યું છે. એ વર્ણન મુજબ તેઓ આંખના રોગથી તદ્દન અંધ થયા હતા ત્યારે તેઓ સિરપુર આવ્યા અને ભગવાનના દર્શન માટે તેઓ ભાવપૂર્વક સ્તવના કરતાં દેખતા થયા. એ પ્રત્યક્ષ ક્ષણના ઉપલક્ષમાં તેમણે આ મૂર્તિવાળા નાના સ્થાનને બદલે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું અને એ નવા મંદિરમાં શ્રીઅંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સં. ૧૭૧૫ના ચૈત્ર સુદિ ૬ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ પ્રતિમાનું પ્રાચીન સ્થાન એક ભોંયરાના પેટા ભોંયરામાં હતું. તેમાં એક ઓટલા જેવી બેઠક ઉપર ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવેલી હતી. તે અત્યારના મોટા ભોંયરામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી તે પછી પ્રભુના સ્થાને માણિલદ્ર યક્ષની સ્થાપના કરેલી છે. એ બેઠકની ડાબી બાજુએ પ્રાચીન કાળના અધિષ્ઠાયક દેવની મૂર્તિ પણ ગિરાજમાન છે, તે મૂર્તિને લોકો માણિલદ્ર યક્ષ તરીકે ઓળખે છે. એટલે આ નાના ભોંયરામાં આજે માણિલદ્રની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. ખીજું મોટું ભોંયરું જેમાં આ નાના ભોંયરામાંથી પણ જઈ શકાય છે તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાન ગિરાજમાન છે. વસ્તુતઃ નાનું અને મોટું ભોંયરું એક મંદિરનાં બે સ્થાનો છે.

જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ આ તીર્થસ્થાનનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મહાતુલાવ પંથના ચૌદમી સદીના ‘સ્મૃતિ-સ્થલ’ નામક મરાઠી ગ્રંથમાં વૃદ્ધાચાર વિભાગમાં અંતરિક્ષજીનો નામોલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે : “જાલ તરિ પારસ-નાથાયેચા શ્રીપુરાવરુનિ જા” — ‘જાઓ તો ઉપર શ્રીપારસનાથના શ્રીપુર થઈને જાઓ.’

આ ઉપરથી જણાય છે કે ચૌદમી સદીમાં આ તીર્થસ્થાનનો મહિમા વ્યાપક બની ચૂક્યો હતો.

પોલકરોના સમયમાં આ મંદિરના ઉપરના ચોકમાં રહેલો ધ્વજદંડ જે આંદીના પતરાંથી મઢેલો છે તેમાં આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

બાંદક

“ સંસ્થાન ધારપુર અંતરિક્ષ મહારાજ વાપુસા નાગોસા સાવજી સાકરે ઓસવાલ સિતંત્રો હસ્તે પદા વાહ, ટુકાન કલમતૂરી સન ૧૨૮૧ મિતી ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦ ॥ ”

ફસલી સન ૧૨૬૮ એટલે વિ. સં. ૧૬૩૫ સમજવે.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સ્વેતાંબરાચાર્ય મહાધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીભાવવિજય ગણિએ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરેલા વીર્યમાં સં. ૧૬૩૫ માં ધ્વજદંડ પણ સ્વેતાંબર શાવકોએ જ ચડાવ્યો હતો.

આને અહીં જૈન શાવકોની વસ્તી નથી. માત્ર વીર્યસ્થાન અને એક જૈન ધર્મશાળા છે !

✱

૨૩૯ બાંદક (કોઠા નંબર : ૪૧૮૩)

મધ્યપ્રદેશના આંદા જિલ્લામાં વર્ધા જંકશનથી બઝાર શાહ અને મકાસ નવી રેલ્વે લઈને પર આંદાની પાસે જ. બાંદક નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ ‘ભદ્રાવતી’. ‘મહાભારત’ અને કૌમિનિ ‘કથાસાર’માં ભદ્રાવતીના ઉલ્લેખ આવે છે પરંતુ એમાં ઉલ્લેખેલ ભદ્રાવતી આ હશે કે કેમ એ ચોધાર વિષય છે; પરંતુ ટોટ-એ હજાર વર્ષના પુરાણ ‘ગણેશ પુરાણ’માં ‘ભાંનક-ભદ્રક’ નગરીનો ઉલ્લેખ છે તે નિર્વિવાદ રીતે આ સ્થળનો પરિચાયક છે.

કલિંગ દેશના જૈન રાજવી ખારવેલ, જેનો પત્નો એક માત્ર મળી આવેલા ઉદયગિરિના શિલાલેખના આધારે મળે છે, તેની રાણી આ ભદ્રાવતીની રાજપુત્રી હતી. સંભવ છે કે, ખારવેલે આ સ્થળે જૈન સંસ્કૃતિનો મહિમા વધાર્યો હોય.

પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે (ઈ. સ. ૬૨૬) આ નગરીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ કલિંગથી કોસલમાં આવતાં તેણે આપેલા વર્ણન મુજબનું સ્થાન આ જ લાગે છે.^૧

આ પ્રભાણે સિવાય ભદ્રાવતીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં છે. જૈનોએ આ સ્થળમાં જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો છે એ બાબતમાં નથી પરંતુ અત્યંત પ્રભાણથી નક્કી થાય છે કે બોદ્ધો પહેલાં જૈનોએ આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ પ્રદેશમાં આવેલા અશોકના કહેવાતો સ્તૂપ સહિત સંપ્રતિનો હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનોનું મતબધ છે. બોદ્ધો પછી વૈદિકોએ પણ અહીં પગપેસારો કરેલો છે એનું અનુમાન અહીંના ચંદિકાના મંદિરના ચોભલા ઉપરના એક શિલાલેખથી થાય છે. તેમાં સંવત્ ૧૧૩૩ વૈશાખ અને ચંદિકા એટલા અક્ષરો વાંચી શકાય છે. વળી, ગામમાં આવેલા ભદ્ર નાગના મંદિરની બહાર એક ખડિત શિલાલેખ શાકે ૧૩૦૧ અથવા ૧૩૦૮ની સાલનો છે, જેમાં આ નાગનારાયણ મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યાની હકીકત છે. આ સિવાય તાગવ પાસેની ટેકરી ઉપરના એક મંદિરમાં સં. ૧૧૬૬નો લેખ વિદ્યમાન છે.

અહીંની જમીનમાંથી મળી આવતી જૈન, બોદ્ધ અને વૈદિક એમ ત્રણે પ્રકારની મૂર્તિઓ ઉપરથી આ નગરી સમયે સમયે ત્રણે સંસ્કૃતિઓનું કેંદ્રધામ રહી છે. મળી આવેલી સામગ્રી નાગપુર વજેરેના સંગ્રહસ્થાનોમાં રાખવામાં આવી છે.

આવી સંસ્કારધામ નગરી ઉપર કાળનો ફૂર પડ્યો ફરી વળેલો લેવાય છે. આજે ખંડિયેર અને જંગલમાં પલટાઈ ગયેલી આ નગરીએ લાંબા સમય સુધી પોતાના ઐશ્વર્યથી લોકોનું આકર્ષણ કર્યું રાખ્યું હતું એમ ઉપર્યુક્ત પુરાતાત્ત્વિક સામગ્રી કહી રહી છે.

૧. વિશા દક્ષિણ માટે ભુમિ : મુનિરાવર શ્રીગંગુલિવચ્છ મહારાજની “શ્રીઆત્મનંદ પ્રકાશ”માં પ્રગટ થયેલી ‘શ્રીઆંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ તીર્થ’ લેખમાળા : પુસ્તક : ૪૭, અંક : ૯ થી ૧૨, પુસ્તક : ૪૮ : અંક ૧ થી ૯

૨. આ દેશની રાજધાનીનો ઘેરાવ ૮ માઈલ છે. આ દેશની જમીન ફળદ્રુપ છે. સહેર અને ગામમાં નદી નદી છે. લોકો આખા છે. કાચા અને કાગા છે. ચાન દારૂંબ છે. પાન ધર્યું બોદ છે. ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૧૦૦ બોદ મો છે તેમાં ૧૦૦૦ મહાપાન પદના બોદ સહજો રહે છે. સહેલી દરિયે અશોક બધાવેલો સ્તૂપ છે, જ્યાં જુદે અવ મનસગમોને છપા દના અને નાના પાગળથી નાગાજીને આરીને વસવાટ કર્યો હતો—On Yuan-Chawang's Travels in India " Part II.

આને અહીં જે સ્થળે જૈન મંદિર ભણું છે ત્યાં આસપાસ જંગલ અને ઝાડીમાં પહેલાં એક નાનકડું મંદિર જીર્ણશીર્ણ બનેલું હતું, તેમાં એક જૈન પ્રતિમા ધૂળમાં અડધી દટાયેલી અવસ્થામાં જોવાતી હતી. ગામડિયા લોકો તેને 'કેસરિયા બાબા' નામે ઓળખતા અને પોતપોતાની શ્રદ્ધા મુજબ સિંદૂર વગેરે ચઢાવતા. એક વિદેશી પાદરીએ આ સ્થળ જોયું અને પુરાતત્ત્વખાતાના કાને હકીકત પહોંચાડી, ત્યારે આ મૂર્તિને સાફસૂક કરાવી યોગ્ય સ્થાને બેસાડી અને એક ચોતરો બનાવી તારની વાડ બાંધી દર્શ આ સ્થળને 'રક્ષિત સ્મારક' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ચાંદા શહેરના વતનીઓને આની ખબર પડી ત્યારે ચાંદા, વર્ધા, હિંગનઘાટ, વડોદરા વગેરે સ્થળના જૈનોએ મળીને સરકાર પાસેથી આ સ્થળનો કબજો મેળવ્યો. સને ૧૯૧૨માં આ પ્રતિમા અને ૧૦૧૧ એકર જમીન સરકારે શ્રવેતાંબર સંઘને અર્પણ કરી, જમીનનો પટ્ટો કરી આપ્યો. એ પછી અહીં ચુંદર ધર્મશાળા અને જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૯૭૬ના ફાગણ સુદિ ૩ ના દિવસે જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલા આ તીર્થના નૂતન મંદિરમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

સર ફ્રેંકસ્લાયર નામના કમીશનર જ્યારે મધ્યપ્રાંતના ગવર્નર હતા ત્યારે આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી એટલા પ્રભાવિત થયા કે તેમણે સરકાર તરફથી મંદિરને એક હજાર રૂપિયા અને ૧૪૨ એકર જમીન આ મંદિરને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી છે. આને આ સ્થળ જંગલમાં મંગલ જેવું બની ગયું છે.

સ્ટેશનથી ગામ લગભગ ૧ માઈલ દૂર છે. ગામના છેડા ઉપર આ શિખરબાંધી મંદિર આવેલું છે. મંદિરના કંપાઉંડમાં પ્રવેશ કરતાં વિશાળ દરવાજાની બંને પડખે લાંબી ધર્મશાળા છે. સામે ચુંદર મંદિર છે. જમણા હાથે શુરુમંદિર અને ડાબા હાથે નાગપુરનિવાસી શેઠ હીરાલાલજી કેશરીમલજી ઝવેરીએ નવું બંધાવેલું શ્રીઆદીત્ય લગવવાનું નાનું જિનાલય છે.

મુખ્ય શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનના મંદિરમાં ત્રણ ગભારા છે. વચલા ગભારામાં ઉપર્યુક્ત હકીકતવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન છે. તેના ઉપર લેપ કરાવેલો છે. પ્રતિમાની પહોળાઈ ૪૭ ઈંચ છે અને ડૅણા સહિત ૬૧ ઈંચ ઊંચી છે, સપ્ત ડૅણાના વિશાળ છત્ર ચુકત આ મૂર્તિ અર્ધ પદ્માસનસ્થ છે. મૂળનાયક લગવાનની આ પ્રતિમા, અંતરિક્ષ તીર્થના મૂળનાયક, કુલ્પાક તીર્થના મૂળનાયક, અને તેમાંની બીજી ૧૧ પ્રતિમાઓ તેમજ શુડીવાડાના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમાઓની સમકાલીન લાગે છે.

મુખ્ય વેદીની આસપાસ વિશાળ વેદીઓ ઉપરની મૂર્તિઓ બહાર ગામથી લાવીને પધરાવવામાં આવી છે. આ બધી મૂર્તિઓના શિલાલેખો ઉપરથી એ ચારસો-પાંચસો વર્ષની પ્રાચીન જણાય છે.

મંદિરનું ખોદકામ કરતાં એક ચૌમુખી જિનપ્રતિમા મળી આવેલી તે પણ ઉપર્યુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જેટલી જ પ્રાચીન જણાય છે. આ ચૌમુખી પ્રતિમાને મંદિરના ઉપરના શિખરમાં કરાવેલા ગભારામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. તેના ઉપર કેસરિયા રંગનો લેપ કરવામાં આવ્યો છે.

પાછળથી ખોદકામ કરતાં શ્રીઋષભદેવ લગવાનની ૧૬ ઈંચ ઊંચી બે પ્રતિમાઓ મળી આવી હતી; એ બંને મૂર્તિઓને નીચેની ઓરડીમાં પધરાવેલી છે. એક પ્રતિમાની ગરદન ઉપર વાળની લટો જોવાય છે, જેથી એ ઋષભદેવની પ્રાચીન પ્રતિમા હોવાનું નક્કી થાય છે.

અહીં ખોદકામ કરતાં એક બાવન જિનાલયનો પત્તો લાગ્યો છે, તેમાંથી ઘણી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે પરંતુ ખોદકામ કરતી વખતે જ એ પ્રાચીન શિલાલેખોને સંતાડી દેવામાં આવ્યા અને થોડીક ખંડિત મૂર્તિઓ મળેલી તે એક ઓરડીમાં મૂકી રાખવામાં આવી છે.

અહીં ઔષધાલય, ગોશાળા, વાચનાલય, ઉપાશ્રય વગેરે બનેલાં છે પણ શ્રવેતાંબર જૈનોની વસ્તી નથી.^૧

★

૧. વિશેષ પરિચય માટે જુઓ: 'જૈન તીર્થ લક્ષણવતી' પુસ્તિકા અને મુનિરાજ શ્રીજંજીવિજયજીનો લેખ- "શ્રીલક્ષણવતી પાર્શ્વનાથ તીર્થ" - 'શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ:' પુસ્તક: ૪૮; અંક: ૪.

ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર-બંગાળની મંદિરાવલી

જેનેના પ્રાચીન આગમગ્રંથોમાં ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર-બંગાળના પ્રદેશોને આર્યદેશોમાં ગણવામાં આવ્યા છે અને મોટા ભાગના તીર્થંકરોના જન્મ આદિ કથાઓમાં આ પ્રદેશના અયોધ્યા, અણપદ, પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, અનારસ, કાકંદી, ભદ્વિલપુર, ચંપાપુરી, કંપિલપુર, રત્નપુરી, હસ્તિનાપુર, સમેતશિખર, મિથિલા, રાજગૃહ, શીરીપુર, સ્વત્રિયકુંડ, ઝલ્લુવાકુકા, પાવાપુરી વગેરે સ્થાનોમાં થયેલાં હોવાથી તે સ્થળો જૈન તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. વળી, જે સ્થાનો તીર્થંકરોના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થયાં હોય એ પણ તીર્થની ખ્યાતિને વર્ધા છે પરંતુ સમય જતાં થયેલી રાજ્યકાંતિ, ધર્મકાંતિ અને હુબેલના કારણે જૈનોએ કદેલા સ્થળાંતરના પરિણામે એ તીર્થો પૈકીના પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, ભદ્વિલપુર, મિથિલા આદિ તીર્થોનો વિસ્તેષ થયો જ્યારે અણપદ જેવાં તીર્થો વીસારે પડ્યાં છે. આ હકીકત આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મની પુરાકાલીન સ્થિતિનું સ્મરણ કરાવી આપે છે.

હબરીબાગ જિલ્લામાં આવેલો સમેતશિખર પહાડ, જેનો શાબ્દિક અનુસંધાન દ્રષ્ટિએ સમ્ + આ + ક્ત = સારી રીતે આવેલા, એટલે નિર્વાણને યોગ્ય સ્થળ સમજીને આવેલા એવો અર્થ લગાવી શકાય, તેને જૈન અનુશ્રુતિઓથી સમર્થન મળે છે. ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી વીશ તીર્થંકરોએ આ પહાડ ઉપર નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું જેના કારણે આ પહાડનું ‘સમેતશિખર’ એવું નામ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું છે. કોઈ સ્થળે સમેતશિખરને ‘સમાધિશિખર’ પણ કહ્યું છે. એ નામમાં પણ સમાધિને યોગ્ય સ્થાન એવા અર્થમાં પણ ઉપયુક્ત હકીકતનો જ નિર્દેશ છે. વળી, જેનેના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ, જેમણે ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી છેલ્લું નિર્વાણ આ સ્થળે પ્રાપ્ત કર્યું તેથી આ સમેતશિખર ‘પારસનાથ પહાડ’ના નામે પણ જોળાખાય છે.

આ તો જૈન ગ્રંથો અનુસાર વાત ધર્મ; પરંતુ આપણે બીલા શ્રેણીનાં પ્રમુખો તરફ ધ્યાન આપીએ તો ઉપયુક્ત હકીકત સ્પષ્ટ થયે.

વૈદિક કાળમાં કોકટ-મગધનું સ્થાન હેષ ગણાતું હતું. બ્રાહ્મણોના ‘સંહિતા’ ગ્રંથોમાં આ દેશ અને તેના નિવાસી-જોની નિંદા કરવામાં આવી છે તીર્થયાત્રાના કારણે સિવાય તેમાં પ્રવેશવાનો એ ગ્રંથોમાં નિષેધ કરેલો છે. ત્યાં વધુ બખત રહેનારને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. મગધને ‘નાત્ય-દેશ’ કહી અનાર્ય દેશ તરીકે જોળાખાયો છે.

બસો વર્ષ પહેલાંના એક જૈન કવિએ તેમની આ પ્રાચીન માન્યતાનું ચિત્ર રજૂ કરતાં જણાવ્યું છે:

“કાશીનાસી કામ મૂકેં મુગતિ લહકેં; મગધિ મુએ નર ખર હુકેં એ.”

—કાગટો પણ કાશીમાં મરે તો મુક્તિ પામે પરંતુ માણસ એ મગધમાં મરે તો ગણેડો થાય.

૧. તીર્થંકરોની પાંચ યજ્ઞઓને જોતા કલ્યાણક નરિકે જોળખાવે છે. કંઈ તીર્થંકરોનાં ન્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ એમ પાંચ-પાંચ કલ્યાણકોના દિશાએ અયોધ્યામાં ૧૬, પ્રયાગમાં ૧, અણપદમાં ૧, શ્રાવસ્તીમાં ૪, કૌશાંબીમાં ૪, અનારસ- (નદીની) માં ૪, (ભેતપુર) માં ૪, (ચંદ્રપુરી) માં ૪, (સિંદપુરી) માં ૪, કાકંદીમાં ૪, ભદ્વિલપુરમાં ૪, ચંપાપુરીમાં ૫, કંપિલપુરમાં ૪, રત્નપુરીમાં ૪, હસ્તિનાપુરમાં ૧૨, મિથિલામાં ૮, રાજગૃહમાં ૪, શીરીપુરમાં ૨, સ્વત્રિયકુંડમાં ૩, ઝલ્લુવાકુકામાં ૧, પાવાપુરીમાં ૧ અને સમેતશિખરમાં ૨૦ ગમળે ૧૧૭ કલ્યાણકો અને ૩ સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારમાં ગમળે ૨૮ તીર્થંકરોનાં ૫ કલ્યાણકો મળ્યાં આ રીતે કુલ ૧૨૦ કલ્યાણકો થાય.

બૌદ્ધધર્મના કારણે આ નિંદા કરવામાં આવી હોય એમ માની શકાય એમ નથી; કેમકે સંહિતાની રચના બુદ્ધદેવના ઉદય પહેલાં થઈ ચૂકી હતી એમ માનવામાં આવે છે. વળી, પ્રાત્યેની માન્યતા વિશે શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકારના આ કથનથી સમર્થન મળે છે કે, ‘આ પ્રાત્યે અહંત અને ચૈત્યેના ઉપાસક હતા, જેઓ બુદ્ધથી પહેલાં વિદ્યમાન હતા.’^૨ આ હકીકત જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર આછો પ્રકાશ પાથરે છે.

ડૉ. ભાંડારકર ઉપર્યુક્ત હકીકતને ટેકો આપતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, ‘પ્રાચ્યદેશના લોકોને જૈનધર્મે આર્થ બનાવ્યા હતા.’^૩ વસ્તુતઃ વૈદિક કાળમાં મગધ, બિહાર, બંગાલ અને ઝોરિસાના પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર હતો તેથી જ વૈદિક લોકોને એના પ્રભાવથી બચાવી લેવા માટે કડક આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ હકીકતને આપણે કંઈક વિગતથી જોઈએ.

જૈનોના ‘પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર’ અને ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’માં ૨૫૫ આર્થદેશો ગણાવેલા છે; જેમાં તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવ અને વાસુદેવો આદિનો જન્મ થતો હતો અને જે પ્રદેશોમાં જૈન શ્રમણો વિહાર કરી શકતા એ જનપદો અને તેની રાજધાનીનાં નગરોનાં નામો ઉક્ત ગ્રંથોમાં આ પ્રકારે આપેલાં છે:—

જનપદ	રાજધાની	જનપદ	રાજધાની
૧. મગધ	રાજગૃહ	૧૪. શાંડિલ્ય	નંદિપુર
૨. અંગ	અંબા	૧૫. મલય	ભદ્રિલપુર
૩. બંગ	તામ્રલિપ્તિ	૧૬. મત્સ્ય (વચ્છ)	વૈરાટ
૪. કલિંગ	કાંચનપુર	૧૭. વરણા	અચ્છ
૫. કાશી	વારાણસી	૧૮. દશાર્ણ	મૃત્તિકાવતી
૬. કોશલ	સાકેત	૧૯. ચેદિ	શુક્તિમતી
૭. કુરુ	ગજપુર	૨૦. સિંધુ-સૌવીર	વીતલયપત્તન
૮. કુશાવર્ત	શૌરીપુર	૨૧. શૂરસેન	મથુરા
૯. પાંચાલ	કાંપિલ્યપુર	૨૨. ભંગી	પાવાપુરી
૧૦. ભંગલ	અહિચ્છત્રા	૨૩. વાર્તા	માસપુરી
૧૧. સૌરાષ્ટ્ર	દ્વારવતી	૨૪. કુણાલ	શ્રાવસ્તી
૧૨. વિદેહ	મિથિલા	૨૫. લાહ	કોટિવર્ષ
૧૩. વત્સ	કૌશાંબી	૨૫૫. કેકય-અર્ધ	સ્વેતાંબી

આ જનપદોમાં ગણાવેલા સૌરાષ્ટ્ર, દશાર્ણ, સિંધુ-સૌવીર, ચેદિ આદિને બાદ કરતાં મોટા ભાગના જનપદો ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર-બંગાલ અને તેની આસપાસમાં આવેલા છે. આ પ્રદેશોમાં કેટલાંક સ્થળો તો પ્રાચીન કાળનાં જૈનધર્મનાં મુખ્ય કેન્દ્રધામો બની ચૂક્યાં હતાં, જે સ્થળોનાં નામ ઉપરથી જૈન શ્રમણોના ગણ, શાખા અને કુલોનાં કેટલાંક નામો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. ‘કલ્પસૂત્ર’ની ‘સ્થવિરાવલી’માં એવાં કેટલાંક ગણ, શાખા અને કુલોનાં નામો ઉલ્લેખ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છે:—

ગોદાસ ગણની શાખાઓ—તામલિત્તિયા, કોડિવરિસિયા, પુંડવદ્ધણિયા, દાસી અખ્ખડિયા.

ઉત્તરભલિસ્સહ ગણની શાખાઓ—કોસંબિયા, સોઈત્તિયા (સુત્તિવત્તિયા), કોડંબાણી, ચંદનાગરી.

ઉદ્દેહ ગણની શાખાઓ—ઉદંબરિનિજયા, માસપુરિયા, મઈપત્તિયા, પુણ્ણપત્તિયા.

કુલ:—નાગભૂય, સોમભૂય, ઉલ્લગચ્છ, હત્થલિજ્જ, નંદિજ્જ, પારિકાસય.

૨. ‘ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા’ પૃ. ૪૦૧-૪૦૨.

૩. Annals of the Bhandarkar Oriental Institute. Vol. XII, P. 110.

ચારણ ગણની શાખાઓ—હારિયમાલગમરી (હારિયમાલગમરી), સંકાચીયા, ગવેધુયા, વજજનાગરી.

કુલ:—વંછલિજન, પીધમિજન, હાલિજન, પૂસમિતિજન, માલિજન, અજનવેશ્ય, કવુલસહ.

ઉડુવાડિય ગણની શાખાઓ—ચંપિજનયા, ભદિજનયા, કાંકંદિયા, મેહલિજનયા.

કુલ:—ભદ્રજનિય, ભદ્રજનિય, જસભદ્ર.

વેસવડિય ગણની શાખાઓ—સાવતિયા, રજનપાલિયા, અંતરિજનયા, ખેમલિજનયા.

કુલ:—મેહિય, કામિટ્ટિય, ઇંદુપુર.

માલવ ગણની શાખાઓ—કાસવજનયા, ગોયમજનયા, વાસિદિયા, સોરદિયા.

કુલ:—ધસિજનિ, ધસિદિય, અલિજનયંત.

કેડિય ગણની શાખાઓ—ઉચ્ચાનાગરી, વિજનહરી, વધરી, મજનમિદલા.

કુલ:—બંસલિજન, વંછલિજન, વાલિજન, પવુલવાહલુય.

આ સિવાય અજનસેણિયા, અજનતાવસી, અજનકુમેરી, અજનધસિપાલિયા, બંસદીવિયા, અજનનાધદી, અજનજયંતી, બંસદીવિય વગેરે નામની શાખાઓના ઉલ્લેખો મળે છે. પુરાતત્ત્વની સામગ્રી આ ઉલ્લેખોનું સમર્થન કરે છે. મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળી આવેલી કુશાનકાલીન મૂર્તિઓના શિલાલેખોમાં આમાંનાં કેટલાંક ગણ, કુલ, શાખાનાં નામો કેરેલાં ભેળાય છે, જે મૂર્તિઓ નમ્ર હોવા છતાં સ્વેતાંગર આત્માયની હોવાનું પ્રમાણિત કરે છે.

કેમકે દિગંબર આત્માયમાં આવાં ગણ, કુલ, શાખાનો કયાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે, સ્વેતાંગરોને જે પ્રકારે અનમ્ર મૂર્તિઓ માન્ય છે તેવી જ નમ્ર મૂર્તિઓ પણ માન્ય છે; એથી જ બંગાળ, મથુરા, દક્ષિણ તેમજ અન્ય સ્થળોમાંથી જે નમ્ર મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેને દિગંબરોની મૂર્તિઓ માની લેવી ઉચિત નથી. વળી, સ્વેતાંગર સૂત્રમાં જેને દિગંબરો માન્ય રાખતા નથી, તેમાંથી જ તત્કાલીન બંગાળમાં જૈનધર્મના પ્રભાવનો પત્તો લાગે છે એથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, બંગાળ આદિ સ્થળોમાં સ્વેતાંગર જૈનોનો જ પ્રભાવ હતો; એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કહેવામાં ભાથ નથી.

જે કે ઉપયુક્ત ગણ, શાખા અને કુલનાં નામોમાં સૂચિત તે તે પ્રદેશોના નામોનો બરાબર પત્તો મળતો નથી છતાં કેટલાંક નામોથી આ પ્રદેશના તામ્રલિપિ, કેટિવર્ષ, પુંડ્રવર્ષન, કોશાંગી, શુક્લિમતી, ઉડુંબર, ચંપા, કાકંદી, મિથિલા, શાવસ્તી, અંતરિજનયા, કામિદલા આદિ સ્થળોમાં જૈન શ્રમણોએ પોતાનાં પ્રવૃત્તિકેન્દ્રો સ્થાપ્યાં હોવાનું જણાય છે. એ જ કારણે એ શ્રમણસમૂહ તે તે સ્થળોના નામ ઉપરથી ઓળખાતો હતો. આ પૈકી તામ્રલિપિ તે આજનું મિદનાપુર, કેટિવર્ષ તે હિનાજપુર, પુંડ્રવર્ષન તે બોગલા જિલ્લો અને ખજુડિયા તે પશ્ચિમ બંગાળનું ખરવાટ રાજ્ય માનવામાં આવે છે. આ બધાં સાહિત્યિક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી બંગાળમાં જૈનધર્મ અત્યંત ફિયાણી હતો અને જૈનોનો પ્રમાણ પ્રત્યેક વિભાગમાં ફેલાયો હતો, એમાં સંદેહ નથી.

વિહાર પ્રાંત શ્રમણ સંસ્કૃતિનું કેંદ્રધામ હતો. ભગવાન મહાવીર અને જુદે આ પ્રદેશને પોતાનું વિહારક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું તેથી જ આ પ્રદેશ આજ સુધી વિહાર નામે ઓળખાય છે. ભગવાન મહાવીરના નામ ઉપરથી વીરભૂમિ, સિંહભૂમિ અને માનભૂમિ આદિ પ્રદેશોનાં નામો પડ્યાં છે. ‘ આચારંગસૂત્ર ’થી જણાય છે કે ભગવાન મહાવીરને ગાંઠ જિલ્લાની વજ્રભૂમિ અને મુગ્ધભૂમિમાં અનેક કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. આ પ્રાંત યાત્રા માટે દુર્ગમ ગણાતો. અહીંના નિવાસીઓ સાધુઓ પ્રત્યે નિર્દય હતા. તેઓ તેમની પાછળ કૃતરાંઓને ઉરકેરતા. એ કૃતરાંઓ વગેરેથી ગયલા માટે સાધુઓને આ પ્રદેશમાં વાંસના દંડ રાખવા પડતા. જૈન સાધુઓ આજે પોતાની સાથે જે દાંડો રાખે છે તે સંભવતઃ એ સમયથી યાદુ થયેલી પ્રખ્યાતિકાને સૂચક હશે. વૃદ્ધ અને ગદાનમુનિ માટે તેમજ જમીન ઉપરનું પાણી માપવા માટે પણ તેની ઉપયોગિતા માનવામાં આવી છે.

આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રારંભમાં જૈન સાધુઓને ળંગાળના આદિવાસીઓ સાથે તેમના ઘોર વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો હશે, તે પછી જ સાધુઓના પરોપકારપરાયણ જીવનથી તેઓ પ્રભાવિત થયા હશે. તેમણે કરેલા દેશવ્યાપી પ્રયાસથી સમન્વય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી જૈનધર્મના ઉત્થાનની લહેર આ તરફના સમસ્ત પ્રદેશોમાં પણ પહોંચી ચૂકી હતી, જેના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પુરાતત્ત્વની મળી આવેલી સામગ્રી પણ એ વાતનું સમર્થન કરે છે એ વિશે કેટલાંક પ્રમાણો જોઈ લઈએ.

‘તિથેગાલી પ્રકરણ’માં ઉલ્લેખેલા નંદ રાજાઓએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપોનું સમર્થન પાટલીપુત્ર (કુમ્ભાર)ના ખોદકામોમાંથી મળે છે. આપણે ખારવેલના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખથી બાણીએ છીએ કે, નંદરાજ ઓરિસાનો વિજય કરી ત્યાંની ‘કાલિંગજિન મૂર્તિ’ને પટણા લઈ આવ્યો હતો અને ઉપર્યુક્ત પાંચ સ્તૂપોના નિર્માણથી પણ નંદરાજના જૈનત્વનું સૂચન મળે છે.

વળી, પટણાના લોહાણિપુરથી ઈ. સ. પૂર્વ ત્રીજી શતાબ્દીની મૂર્તિઓ અને મૌર્યકાલીન લાકડાના પાટકાઓ પણ પટણાના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યા છે.

ગોરખપુર જિલ્લાના કોહામથી એક શિલાલેખ ગુપ્ત સં. ૧૪૬નો મળી આવ્યો છે, જેમાં મદ્ર નામના માણસે આદિકર્તૃનની મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે:—

“પુણ્યસ્કંધં સ ચક્રે જગદિદમલિલે સંસરદ્વીપ્ય મીતઃ શ્રેયોર્થ મૂતમૂલ્યૈ પથિ નિયમવતામર્હતામાદિકર્તૃન્ ।

મદ્રસ્તસ્યાત્મજોમૂત દિજગુરુયત્તિષુ પ્રાયશઃ પ્રાંતિમાન્યઃ ॥”^૪

આ શિલાલેખ ઉપરથી ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ ‘આદિકર્તૃન્’થી જૈનધર્મના પાંચ તીર્થકરો (શ્રીઆદિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ તથા શ્રીમહાવીરસ્વામી)નો ઓધ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે.

પુંડ્રવર્ધન જેના ઉપરથી પુંડવદ્ધણિયા શાખા અસ્તિત્વમાં આવી હતી તે સ્થાન આજે બોગરા જિલ્લામાં આવેલા મહાસ્થાનના ખંડિયેરોમાં જોઈ શકાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે કેટલીયે સદીઓ પહેલાં આ પુંડ્રવર્ધન જૈનધર્મનો કિલ્લો ગણાતું હતું. આ હકીકત બૌદ્ધોના ‘બોધિસત્તવાદાન કલ્પલતા’ના ‘સુમાગધાવદાન’માં અનાથપિંડકની પુત્રી સુમાગધાની વાર્તાથી પણ ખ્યાલમાં આવે છે. ‘દિવ્યાવદાન’માં^૫ પણ આ વાર્તાની પરંપરાની નોંધ મળે છે કે, પુંડ્રવર્ધનમાં ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ પ્રત્યે અનાદર બતાવવાના કારણે સમ્રાટ અશોકે અનેક નિર્જીથોને મારી નાખ્યા હતા. ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે પણ પુંડ્રનગરમાં નિર્જીથોને મારી નાખવાની નોંધ આપી છે.^૬

આ સ્થાનમાંથી મૌર્યકાલીન એક જૈન શિલાલેખ મળી આવ્યો છે અને બીજી કેટલીયે પુરાતત્ત્વ સંબંધી મહત્ત્વપૂર્ણ સામગ્રી મળી છે જેમાં એક પ્રાચીન ખંડિત જૈન મૂર્તિ પણ છે.

મથુરાના એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, કનિષ્ક સં. ૬૨ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૪)માં રાઠના જૈન સાધુની પ્રાર્થનાથી જૈન મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, એવું પ્રમાણ મળે છે.

પૂર્વ પાકીસ્તાનમાં આવેલા કોમિલ્લાથી ૬ માઈલ દૂર મૈનામતી અને લાલભાઈની પહાડીઓ પૈકી મૈનામતીમાંથી જૈન તીર્થકરોની પાષાણમયી પ્રતિમા મળી આવી છે; જે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મના વિશેષ પ્રભાવનું સૂચન કરે છે. અહીંનાં મંદિરોના ખંડિયેરોની દીવાલ પર ચણે, કિન્નરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો આદિની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ જોવા મળે છે.

૪. Corpus Inscriptions Indikerum. No. 15.

૫. Cowell, Divyavadana, P. 427.

૬. Watters, Yuan chwang, Vol. 2. P. 184.

શ્રી. બરઆ પોતાના નિબંધ પૃ. ૬૫ માં જણાવે છે કે, ‘હુએનત્સાંગે ભૂલથી આજીવંતને નિર્જીથ માની લીધા છે. તે જ પરંપરા પાછળના કથાનકોમાં પણ ઊતરી આવી છે. વસ્તુતઃ નિર્જીથોની સાથેસાથ આજીવંત પણ મોટા પ્રમાણમાં રહેતા હતા, તેમના વિશે ઉપર્યુક્ત કથન હોવાનો સંભવ છે.’

ડો. કે. ડી. મિત્રને પ્રાચીન સમતટના મુંદરવનના આસ ભાગનું અન્વેષણ કરતાં જોછામાં જોછી ૧૦ જૈન મૂર્તિઓનો પત્તો મળ્યો હતો. હુએનત્સાંગે આ પ્રદેશના નિર્જીવોના ગોરવની નોંધ કરી છે.

પહાડપુર તામ્રપત્ર (યુ. સં. ૧૫૬)માં એક બ્રાહ્મણ દંપતીએ વટગોહલી વિહારના અર્ધતની ચંદન, ધૂપ, તથા કૂલેનો પૂજા ભરી રાખવા માટે એક ભૂમિનું દાન કરવાનો ઉદ્દેશ કરેલો છે.^૭ વટગોહલીના વિહાર બનાવવાના પંચ-સ્તૂપાન્યયના અધિકારમાં નિર્જીવ જુરુ ગુહનંદિના શિવ્યની પરંપરાની અધ્યક્ષતામાં હતો.

શ્રીમદ્ભદ્રાલ પાસ જણાવે છે કે, પહાડપુરનો મઠ જે પ્રારંભમાં (પાંચમી શતાબ્દી કે તે પૂર્વે) યથાર્થ રીતે જૈનો દ્વારા બનાવેલો પ્રતીત થાય છે તે થોડા સમય પછી બ્રાહ્મણોના મંદિરરૂપે પરિણત થયો અને તે પછી ઉત્તરી બંગાળના બોદોના મુપ્રસિદ્ધ સોમપુર વિહાર રૂપે (આઠમી શતાબ્દીમાં) પરિવર્તન પામ્યો હતો. જો કે અહીંથી એક પણ જૈન મૂર્તિ મળી આવી નથી પરંતુ આ હકીકતનું સૂચન એક તામ્રશાસનમાંથી મળે છે.^૮ જો એ તામ્રશાસન આપણને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો આ સ્થળે જૈન મંદિરના અસ્તિત્વનો સાચો ઇતિહાસ આપણે મેળવી શક્યા ન હોત. આ જ સ્થિતિ જગન્નાથપુરીના ભુવનેશ્વર મંદિરને પણ લાગુ પડે છે.

વસ્તુતઃ બોદો અને બ્રાહ્મણોએ જૈન મંદિરોને પોતાના ધર્મ અનુસાર રૂપ આપી બોદ ચૈત્ય કે બ્રાહ્મણ મંદિર બનાવી દીધાના ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે. શ્રીમદ્દીશ્વરંદ વંદ્યોપાધ્યાય આપણને સૂચવે છે કે, ‘રાજગૃહની પહાડી ઉપર મખદુમની ગુફા જેને દેવદત્તની સમાધિગુફા બતાવવામાં છે તે વાસ્તવમાં દેવદત્ત કરતાં પહેલેથી પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવતું હતું. વસ્તુતઃ બોદોએ પાછળથી જ જૈનોના પ્રાચીનતર અવશેષો ઉપર પોતાના સ્તૂપ અથવા વિહાર બનાવી દીધા છે.’

તેઓ જોમરે છે કે, “રાજગૃહના સોનબંડારના પહેલાના યોદ્ધાકામમાં જૈનો દ્વારા અને તે પછી કરવામાં આવેલા ઉપયોગથી જણાય છે કે, આ ગુફા ગોર્થકાળમાં જૈનો માટે બનાવવામાં આવી, તે પછી તેના ઉપર શિલાલેખ લખવામાં આવ્યો. શિલાલેખની લિપિ ગુપ્તકાલીન અથવા પ્રાચીન ઉત્તર ભારતની નાગરી લિપિ છે ” તેમાં આ પ્રકારે ઉદ્દેશ છે:—

“ નિર્ગાળામાય તપસિયોયે શુમે શુદેર્શત્પ્રતિગામ્રતિષ્ઠે । બાવાર્ચનં મુનિવૈદેવઃ ત્રિમુકયેડકારયદ્ દોષતેજાઃ ॥ ”

બીજા લેખમાં—“ સરનિક પો ” એવા અક્ષરો ક્રોતરેલા વાંચવામાં આવ્યા છે.

લેખમાં ઉદ્દેશ્યેલ ‘મુનિ વૈદેવ’ અને ‘અર્હત-પ્રતિમા’ શબ્દો જ આ સ્થાનનું જૈનત્વ સૂચિત કરે છે, જેને કેટલાક બોદોનું બતાવે છે.

જો કે હુએનત્સાંગે રાજગૃહના વર્ણનમાં જૈનો વિશે કાંઈ વર્ણન કર્યું નથી પરંતુ વિપુલ પર્વતના એક શિખર ભાગમાં સ્તૂપની સમીપે બ્યાં બુદ્ધ ભગવાને અનેકવાર ઉપદેશ આપ્યો હતો, એ સ્થળે ઘણા નિર્જીવોને તેણે જોયા હતા. તે કહે છે: ‘કેટલાયે નિર્જીવો હજી અહીં નિવાસ કરે છે અને લગાતાર તપસ્યા કરી રહ્યા છે, જેઓ સૂર્યોદયથી લઈને સૂર્યાસ્ત સુધી સૂર્યની તરફ જોયા (ધ્યાન) કરે છે.’

રાજગૃહ જે જૈન અને બોદ એ બંને સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે તે આજે પણ જૈનોનું તીર્થસ્થળ છે વૈભાર પર્વત અને ઉદયગિરિ પર ગુપ્તકાલીન ઘણો જૈન મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. બીજી કોરેલી જૈન મૂર્તિઓ ૮-૯ મી શતાબ્દીની છે અને એક મૂર્તિ ઉપર ભારતી શતાબ્દીના અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે. એવાં પણ શિલાલેખીય ઉદાહરણો મળે છે કે ધર્મતુરાગી જૈનોએ ગુસ્તિભક્ષણમાં પણ આ સ્થળે મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી હતી.

ચિટગાંવ નિંદલામાં સીતાકુંડની પાસે ‘ચંદ્રનાથ’ અને ‘સંભવનાથ’નાં પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન મંદિરો છે. આ સમયે બંને મંદિરો ચેતોનાં મનાય છે પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે મૂળમાં આ મંદિરો જૈન તીર્થસ્થાનો હતાં.

૭. Apigraphica Indica, Part 20, No. 5, P. 59.

૮. ‘જૈન ભારતી’ વર્ષ : ૧૩, અંક : ૧.

૯. એસન : વર્ષ : ૧૨, અંક : ૨.

આ સાહિત્યિક અને પુરાતાત્વિક સામગ્રીના આધારે આર. ડી. બેનરજી ઉદ્ધેષે છે કે, 'જૈન પ્રચારકોની અસર ગંગાના દક્ષિણ કિનારા અને ગંગાના પશ્ચિમ કિનારાથી લઈને ઉત્તરના સંયુક્ત પ્રાંતના જંગલો સુધી, ત્યાં જંગલી ગોંડ લોકો રહે છે તે ગોંડવાના પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલી હતી.'

આ વિસ્તારમાં ખાંકુરા જિલ્લાનું ખડુલારા ધ્યાનખેંચે એવું છે. તેમાં ઇંટોથી બનેલું સુંદર મંદિર છે. બે કે અત્યારે તેમાં મૂળ સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના છે પણ તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિર એક ટેકરી ઉપર છે અને તેની એક દીવાલ નીચે અવશેષો દટાયેલાં પડ્યાં છે. ગોળ અને ઊંચા એવા કેટલાક સ્તૂપો તેમાં હોવાનું જણાય છે. આપણને એમ માનવામાં હરકત નથી કે આ શૈવ મંદિરના પાયા નીચે જે સ્તૂપો વિદ્યમાન છે તે જૈન હોવા જોઈએ.^{૧૦}

ખાંકુરાના દક્ષિણ-પૂર્વીય ભાગમાં વિશિષ્ટ અવશેષોની શોધ ડૉ. જે. સી. ફ્રેંચે કરી છે. એ અવશેષો દશમા સૈકાનાં જણાયાં છે. એક પથ્થરનું મંદિર જે કેટલાંયે વર્ષો અગાઉ પડી ગયેલું છે તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે અને તેના પરિકરમાં ભક્તોની આકૃતિઓ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે.

ખાંકુરા જિલ્લાનું દોલબીરા સ્થાન પણ પુરાતત્ત્વનાં અવશેષો ધરાવે છે, જે સંખ્યા હજી કોઈ શોધ કરવામાં આવી નથી.

સને ૧૮૭૨-૭૩માં મિ. બેગલરે બંગાલમાંથી કેટલાંય અવશેષો શોધી કાઢ્યાં તે મુખ્યતઃ જૈન હતાં. મિ. બેગલરે પુરિલિયાથી ૫૦ માઈલ દૂર સુવર્ણરેખા નદીના કિનારે દુલ્મી અથવા ઘાપુરદુલ્મી નામક ગામમાં ત્યજતેલાં ખંડિત મંદિરો, કિલ્લો અને અસંખ્ય મૂર્તિઓ જોઈ હતી.

ધોલી એક ખીલું ગામ છે જે દુલ્મીથી ૧૨ માઈલ દૂર આવેલું છે. તેમાં જૈન મંદિરો અને જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ મંદિરોમાંથી એક મંદિરની મૂર્તિના પગાસનમાં હરણનું ચિહ્ન ઉત્ક્રિષ્ટ હોવા છતાં ત્યાંના લોકો તેને 'અરનાથ'ના નામે પૂજા કરતા હોવાનું મિ. બેગલરે જોયું હતું.

ધોલીથી ૦૧ માઈલ દૂર સૂરસા ગામમાં મિ. બેગલરને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિની ભાળ મળી હતી.

પુરિલિયાથી ૨૩ માઈલ દૂર આવેલા પાકવીર નામના સ્થાનમાંથી જૈન મૂર્તિઓના અવશેષો મળી આવ્યા છે જેમાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની એક મોટી મૂર્તિને ત્યાંના લોકો 'ભીરમ્'ના નામે પૂજતા હતા. વળી, બે મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીઋષભદેવની હતી અને બીજી સર્વતોલદ્રિકા-ચૌમુખ મૂર્તિ હતી; જેમાં સિંહ લાંછનયુક્ત શ્રીમહાવીર, હરણ લાંછનયુક્ત શ્રીશાંતિનાથ, બળદ લાંછનયુક્ત શ્રીઋષભદેવ, અને બકરાના લાંછનયુક્ત શ્રીકુંથુનાથની પ્રતિમાઓ હતી. આ સ્થાનની પાસેથી પણ બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ મિ. બેગલરે શોધી કાઢી હતી; જે તેમણે બૌદ્ધોના નામે ચકાવી દીધી છે. આમાંથી એક મૂર્તિ જેમાં એક ઝાડ નીચે એક મનુષ્ય અને સ્ત્રીની મૂર્તિઓ છે તે ભગવાન મહાવીરના માતાપિતા હોવાનો સંભવ જણાવ્યો છે. બીજી મૂર્તિ અંગિકાની છે, જે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી તરીકે ઓળખાય છે.

આ બધાં પુરાતાત્વિક પ્રમાણો એમ સૂચવે છે કે, ઇ. સ. ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને બંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન મુખ્ય હતું પરંતુ પાલયુગમાં બૌદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની મળી આવેલી સામગ્રીની તુલનામાં જૈનોની મૂર્તિ આદિ સામગ્રી ઓછી મળી આવે છે તે એ તથ્યનું સૂચન કરે છે કે, પાલયુગમાં જૈનધર્મ પોતાનું ગૌરવ ખોઈ રહ્યો હતો. આમ છતાં ઠેક તેરમા સૈકામાં ગુજરાતના મહામંત્રી વસ્તુપાલ ન્યારે આ તરફ તીર્થયાત્રા માટે આવ્યા ત્યારે લાઠ, ગાદા, મારુ, ઢાલા, અવંતી અને બંગાલના સંઘપતિઓ તેમને જઈને મળ્યા હતા; એવું 'વિસંતવિલાસ' કાવ્યથી જણાય છે. આથી સમજાય છે કે, તેરમી સદીમાં પણ લાઠ, ગાદા અને બંગાળમાં સંગઠિત જૈનસંઘના નેતાઓ મૌબુદ હતા.

૧૦. 'જૈન ભારતી' : વર્ષ : ૧૨, અંક : ૯-૧૦. Adishchadra Bandyopadhyaya, 'Traces of Jainism in Bengal.'

વસ્તુતઃ સાતમા આઠમા સૈકા પછી જંગળમાં થયેલી કોઈ રાજ્યકાંતિ કે ધર્મકાંતિને ભોગ ભેગો થયા ત્યારે તેઓ એ પ્રદેશથી પશ્ચિમ તરફ હઠતા ગયા અને પોતાના ઇદરેવોની મૂર્તિઓ પણ કેટલીક સાથે લેતા ગયા. એ જ કારણ છે કે, જંગળમાં ભૈન મૂર્તિઓ જેટલા પ્રમાણમાં મળવી ભેધ છે તેટલી હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી અને એ પણ હકીકત છે કે, ભૈનોનાં એ વિખ્યાત સ્થળોની શોધ અને ખોદકામ તરફ હજી સુધી કશું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. મારવાડના પ્રદેશોમાંથી આઠમા-નવમા સૈકાની મૂર્તિઓ અને શિલ્પસામગ્રી મળી આવે છે તેના અકોડો આ પ્રાદેશિક પરિવર્તનનું સૂચન કરે છે. એ પછી તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં અને તે પછીના કાળમાં ભૈનોની જે વસ્તી અહીં હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે તે તો વેપાર નિમિત્તે આવીને અહીં વસેલા ભૈનો વિશે જ માની શકાય.

જાગી, ભૈનોની વસ્તીનો મોટો ભાગ તો ધર્મપરિવર્તન કરીને અહીં સ્થિર થયો અને અસલનાં ભૈન મંદિરો અભૈન મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં. અહીં સરાક નામની ભાતિ એ અસલના ભૈન આવકો હોવાનું ઇતિહાસવિદો પણ કબૂલ કરે છે. તેમની રહેણીકરણમાં ભૈનત્વની નિશાનીઓ આજે પણ મોજુદ ભોવાય છે.

સરાક ભાતિના લોકો આજારે માનભૂમ, વાંચી, વર્ધમાન, જાંકુરા, મેઢનીપુર અને સંઘાલ પરગણામાં પથરાયેલા છે. તે ભાતિમાં આજે પણ આદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અર્નતદેવ, ગોતમ વગેરે ગોત્રનામે ભોવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે ભગવાન પાર્શ્વનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કોઈ જીવની હિંસા કરતા નથી. એટલે સુધી કે જીવાતવાળાં ફળ કે વડ અથવા પીંચળાના ટેટાને પણ ખાતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા આજે પણ ભોવાય છે. વસ્તુતઃ તેઓ ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક આવકો હતા. આજે તેઓ ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં ઘસારા ધસારાને છેવટે સરાક બની ગયા છે. ‘સરાક’ એ ‘સાવક’ શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે.

આસામ અને ઓરિસા પ્રદેશ વિશે અમે અહીં આ વિભાગમાં જ વર્ણન આપ્યું છે. ઓરિસાની હાથીશુંકોનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ એ પ્રદેશમાં ભૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયથી જ ઓરિસામાં ભૈનધર્મનો પ્રચાર હતો. ઓરિસા ઉપર પાટલીપુત્રના નંદ રાજાએ અકાંઈ કરીને વિજય મેળવ્યો ત્યારે ઓરિસાના રાજાસંહાર સાથે અહીંની ‘કલિંગ જિનમૂર્તિ’ પણ તે સાથે લઈ ગયો હતો; એ હકીકત ચક્રવર્તી ખારવેલના શિલાલેખથી ભણવા મળે છે. આથી એમ માની શકાય કે નંદ પહેલાં આ મૂર્તિનો પ્રચાર લોકમાં ભણાવેલો થયો હતો, એથી નંદ એ પ્રામાણિક મૂર્તિને પોતાની રાજધાનીમાં સ્થાપન કરવા માટે લઈ ગયો. છેવટે એ જ મૂર્તિ ખારવેલે પાટલીપુત્ર ઉપર વિજય કરીને મેળવી હતી. ભે કે આ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે નંદ પહેલાં કલિંગમાં ભૈનધર્મના ઉપાસકો મોજુદ હતા આ હકીકત ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં ભૈનોના મૂર્તિપૂજા વિશે પણ ઐતિહાસિક સૂચન કરે છે.

અચોકે કલિંગનો વિજય કર્યો ત્યારે ત્યાંની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ હામાડોળ બની ગઈ હતી પરંતુ સમ્રાટ ખારવેલના સમય (વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૧૫૦)માં દલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે અને ખારવેલ મહારાજ ભૈનધર્મને રાજધર્મની સ્થિતિ સુધી પહોંચાડી છે; એ જ કલિંગમાં આજે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં બનેલી ભૈન શુક્રાલેખો આજે કરતાં ભૈનત્વનું નામોર્નિયાન પણ જણાવતું નથી.

જાલિયર અને તેની આસપાસનાં કેટલોક ગામો મધ્યસારતનાં હોવા છતાં કોંકાઓમાં તેને ઉત્તરપ્રદેશના વિભાગમાં મૂકેલાં હોવાથી તેનું વર્ણન પણ અમે અહીં જ આપ્યું છે.

૨૪૦. ગ્વાલિયર

(કોઠા નંબર : ૪૨૩૪-૪૨૩૮)

પ્રાચીન સાહિત્ય અને શિલાલેખોમાં ગ્વાલિયરનું સ્થાન ઉલ્લેખનીય છે. જૈન ગ્રંથો અને શિલાલેખોમાં તેને ગોપગિરિ, ગોવગિરિ, ગોપાચલ, ગોપાલાચલ, ઉદયપુર આદિ નામોથી ઉલ્લેખવામાં આવ્યું છે.

આ નગરનું ગ્વાલિયર નગર કેમ પડ્યું એ વિશે એક દંતકથા સંલગ્ન છે કે, ગ્વાલિય નામના મહાત્માએ શૂરસેન રાજાનું કષ્ટ નિવારણ કર્યું તેથી રાજાએ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા તેમના નામે ગ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાવ્યો. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા મુજબ અહીંનો કિલ્લો ત્રીજી શતાબ્દીમાં બંધાયો હશે. ભારતના પ્રાચીન કિલ્લાઓમાં ગ્વાલિયરના કિલ્લાની ગણના કરવામાં આવે છે.

ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં આવેલું સૂર્યમંદિર શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે. હૂણુ જાતિના મિહિરકુલે આ મંદિર બંધાવેલું એમ મંદિરમાં લાગેલા શિલાલેખથી જણાય છે. આ લેખ ઈ. સ. ૫૧૫ નો માનવામાં આવે છે.^૧

એ પછી નવમી શતાબ્દીમાં કનોજના રાજા નાગાવલોક જેને જૈનો આમ નામે ઓળખે છે તેના અધિકાર ગ્વાલિયર સુધી હતો. આમ રાજા એક વણિક કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાં સંતાન કોષાગારિક-કોઠારી નામે ઓળખાયાં અને છેવટે એ ઓશવાળમાં ભળી ગયાં.

આ આમ રાજાના ગુરુ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય બપ્પભટ્ટિસૂરિ હતા. તેણે આ સૂરિના ઉપદેશથી જેમ કનોજમાં ૧૦૧ હાથ ભાંચાઈવાળું જિન ચૈત્ય બનાવરાવીને તેમાં ૧૮ ભાર સુવર્ણની પ્રતિમાની બપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી તેમ ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ ભાંચું શ્રીમહાવીર ભગવાનનું જિન મંદિર કરાવી તેમાં લેખ્યમય જિન પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી હતી. કહે છે કે, આ ચૈત્યના એક મંડપમાં એક કસોડ સુવર્ણ ટંકાનો ખર્ચ થયો હતો. શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી આ આમ રાજાએ જૈનધર્મનાં મહત્વનાં કાર્યો કર્યાની હકીકત જૈન પ્રબંધોમાં ઉલ્લેખી છે. આમ રાજાનો જન્મ વિ. સં. ૮૦૭ માં અને મૃત્યુ સં. ૮૯૫ માં થયું હતું.

‘પ્રબંધકોષ’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આમ રાજાએ ગોપગિરિમાં બંધાવેલા જૈન મંદિરમાં જ્યારે નમસ્કાર કર્યા ત્યારે શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ “શાન્તો વેપઃ સમસુખકલ” થી શરૂ થતા ૧૧ પદોનું સ્તોત્ર બનાવ્યું હતું.

એ પછી આમરાજાના પૌત્ર રાજા લોજદેવના સમયના ત્રણ શિલાલેખો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાંથી મળી આવ્યા છે; જેમાંનો એક સંવત વિનાનો છે, જ્યારે બીજો વિ. સં. ૬૩૨ અને ત્રીજો વિ. સં. ૬૩૩ નો છે.

શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ અગિયારમી શતાબ્દીમાં ગ્વાલિયરના રાજાને પોતાની વાદ્યશક્તિથી રંજિત કર્યો હતો. વળી, મહાબોધપુરમાં બૌદ્ધાચાર્યોને છતીને પાછા વળતાં શ્રીવીરાચાર્યે ગ્વાલિયરમાં અનેક પરવાહીઓને છત્યા હતા, જેથી ખુશ થઈને ત્યાંના રાજાએ છત્ર, ચામર આદિ રાજચિહ્નો શ્રીવીરાચાર્યની સાથે મોકલ્યાં હતાં.^૨ એમના જ સમકાલીન મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે નાગાવલોકે (આમરાજે) કિલ્લા ઉપર શ્રીવીર ભગવાનનું જે મંદિર

૧. નવમી સદીમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રીઉદ્ધોતનસૂરિએ રચેલી ‘કુવલયમાળા’ કથાની પ્રશસ્તિમાં હૂણુ જાતિના આદિ સમ્રાટ તોરમાણુનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે આ મિહિરકુલનો પિતા હતો. આ તોરમાણુના ગુરુ ચુન્નવંશીય હરિગુપ્ત જૈનાચાર્ય હતા. તોરમાણુની રાજધાની ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રભાગા નદીના કિનારે આવેલી પવ્વધયા (પર્વતિકા) નગરીમાં હતી. તોરમાણુ એ નગરીમાં હરિગુપ્ત આચાર્યને નિવેશ આપ્યો હતો. અહિંજનાથી મળી આવેલા સિક્કાઓમાં એક પર ‘મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય’ એવા શબ્દો ઉલ્લેખેલા છે, તે આ હરિગુપ્ત આચાર્ય સાથે રાજકીય સંબંધ ધરાવે છે અને જૈનધર્મની તત્કાલીન મહત્તા ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે. આ પવ્વધયાનો સંબંધ સંભવતઃ હરપ્પા સાથે હોય એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૨. “શ્રીપ્રભાવકચરિત”માંનો ‘વીરાચાર્ય પ્રબંધ’

બંધાવ્યું હતું તે કેાઈ કારણસર બંધ પડ્યું હતું અને બાદે અવ્યવસ્થા હતી, આથી આ આચાર્યે ખૂબ પ્રયત્ન કરી ભુવનપાલ રાજા દ્વારા એ મંદિર પુરું સુકાવી પૂનઃ વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવી હતી.^૩

તેરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા ‘સકલતીર્થ સ્તોત્ર’માં ગ્વાલિયરની ગણના તીર્થમાં કરવામાં આવી છે. સુનિ કલ્યાણ-સાગરે રચેલી ‘પાર્થતીર્થ નામમાલા’માં ગ્વાલિયરના પાર્થનાથ મંદિરનો તીર્થમહિમા નોંધ્યો છે.

પંદરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી ‘વિગ્નિતત્રિવેણી’માં ગોપાલપુર (ગ્વાલિયર)માં ધીરરાજે બંધાવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે.

વળી, ગ્વાલિયરના તંવરવંશી રાજા વીરમના દરબારમાં રહેવાવાળા જૈનાચાર્ય શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૦ની આસપાસ ‘હસ્તીર મહાકાવ્ય’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, જેમાં ચોહાણોના ઇતિહાસ આપેલો છે.

એ પછી લગભગ પંદરમી-સોળમી શતાબ્દીમાં દિગંબરોએ આ સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું અને કિલ્લા ઉપર મોટી વિશાળકાય જિનપ્રતિમાઓ કોરાવી, જેનો ઉલ્લેખ પ. શીલવિજયજી પણ આ પ્રકારે કરે છે:—

“બાવન ગજ પ્રતિમા દીપતી, ગઠ ગુચ્ચાલેરિ શોભતી”

શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી પણ ઉલ્લેખે છે કે—

“ગઠ ગ્વાલેર બાવન ગજ પ્રતિમા, વેર્ધ જપભ રંગરોડીછી.”

આ દિગંબર પ્રતિમાઓ ઉપરના શિલાલેખો પંદરમી-સોળમી શતાબ્દીના છે

આને ગ્વાલિયર અને લરકર બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. લરકરમાં ૩૦૦ અને ગ્વાલિયરમાં ૧૫૦ જેન શાવકોની વસ્તી છે. લરકરમાં ૩ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈન મંદિરો છે જ્યારે ગ્વાલિયરમાં ૨ મંદિરો છે. મંદિરોનો પરિચય આ પ્રકારે છે:

૧. લરકરના થરાફ બજારના જોસવાલ મહોદલામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્થનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ચિત્રકામ અને મીનાકારી કામ સાડું કરેલું છે. શ્રીસંધે સં. ૧૮૭૫ માં બંધાવેલું છે.
૨. એ જ મહોદલામાં શ્રીપાર્થનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૬૬૮ માં શેઠ સૂરજમલ ધાડીવાલે બંધાવેલું છે.
૩. કટીયાટી દાદાવાડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંધે બંધાવેલું છે.
૪. ગ્વાલિયરના છોટા બજારમાં ચતિજીના ઉપાશ્રયમાં શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું ધાબાગંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૩૬ નો લેખ છે.
૫. ગ્વાલિયરમાં શીતલાગલીમાં શ્રીપાર્થનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંધે બંધાવેલું છે. આમાં બધી મૂર્તિઓ ધાતુની છે.

ફરગ્યુસન નેપે છે કે—Two Jain temples at Gwalior finished about 1093 A. D. covered with elaborate sculpture.—આ મંદિરો શોધવાનાં રહે છે

૩. “गोपालगिरिचिह्नसहितचरमजिनालयनद्वारमण्डपः । सुनिव दिव्य सारण, संसारमणिरुद्धि विराकांते ॥
मंदण तप्य मणिकण, सुवर्णपादविहगमयूवर्णः । शरद्वर्णवर्णनं सुस्वर्णं करिष्यं लेख ॥”

—શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિયે “શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિ”ની પ્રશસ્તિ: ૧૦૦-૧૦૧.

૨૪૧. લખનૌ

(કેડા નંબર : ૪૨૪૩-૪૨૬૨)

‘લખમણ કિલ્લા’ નામે ઓળખાતું નાનકડું ગામડું આગળ જતાં લખનૌ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. મુગ્લ-ઉર્-દોલા પછી અસફ-ઉર્-દોલા ફૈઝખાદમાં ગાદી પર આવ્યો ત્યારે તેની કૃપા લખનૌ ઉપર ઊતરી. ભેતભેતામાં એ અવધ-દેશની રાજધાનીનું શહેર બની ગયું. આ શહેર ગોમતી નદીના કિનારે વસેલું છે અને નવાબી સમયની કેટલીયે ઇમારતો એની પ્રાચીન શિલ્પસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ કાળમાં કેટલાંયે જૈન મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં હશે અને કેટલાંક તો એ ભૂમિ ઉપર લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષોમાં પાછાં નવા સ્વરૂપે નિર્માણ થયાં હોય એવી અહીંના મંદિરોની હકીકત સાંપડે છે.

આજે અહીં ૨૫૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૫ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો છે. ૨૦ જૈનમંદિરો છે તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

૧. ઠાકોરગંજ દાદાવાડીમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લાલા ગુલાબચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૮૮૮નો લેખ છે.
૨. ઉપર્યુક્ત મહોદલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ઈંદરચંદળ ખેમચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે.
૩. ઉપર્યુક્ત મહોદલામાં શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું ધાળાબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.
૪. ઉપર્યુક્ત મહોદલામાં શ્રીસીમંધરસ્વામીનું ધાળાબંધી મંદિર રાજ વચ્છરાજીએ બંધાવેલું છે.
૫. ઉપર્યુક્ત મહોદલામાં શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર લાલા શિખરચંદળ બાબાજી કલકત્તાવાળાએ બંધાવેલું છે.
૬. ખુનખુનજીરોડ ચૂડીવાળી ગલીમાં શ્રીઅરનાથ લગવાનનું ઘર દેરાસર શેઠ ઈંદરચંદળ લક્ષ્મીચંદળએ બંધાવેલું છે.
૭. શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરીના મકાનમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું ઘર દેરાસર લાલા ગિરધારીલાલજી ઝવેરીએ સં. ૧૯૩૦માં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં એક પાનાની મૂર્તિ છે અને લીંતો પર પ્રાચીન ચિત્રો છે.
૮. ચૂડીવાળીગલીમાં તપાના મંદિર તરીકે ઓળખાતું શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકની ૨ મૂર્તિઓ છે અને સં. ૧૬૭૧ની સાલનો સોની કુંરપાલ શેઠનો લેખ વિદ્યમાન છે.
૯. ચૂડીવાળી ગલીમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું ધાળાબંધી મંદિર શ્રીલક્ષ્મીબાઈએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૮૬ નો લેખ છે.
૧૦. બોરનતોલામાં શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૦૦માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૮૨નો લેખ છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.
૧૧. બોરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૨૪ ની સાલનો લેખ છે.
૧૨. બોરનતોલામાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૭૧નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૨ નીલમની મૂર્તિઓ છે.
૧૩. બોરનતોલામાં શ્રી.....લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે.

૧૪. શાહદતગંજમાં શ્રીસંભવાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ચેઠ રઘુનાથપ્રસાદજી ભંડારીએ સં. ૧૬૪૪ માં બંધાવેલું છે.
૧૫. સોનીતોલામાં શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શ્રીસંધે સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની પ્રતિમા છે.
૧૬. સોનીતોલામાં શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર રામ ગદ્ગદાસજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું છે.
૧૭. ફૂલવાળી ગલીમાં શ્રીસંભવાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ચેઠ ધરમચંદજી રૂપચંદજીએ બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ પાનાની મૂર્તિ છે.
૧૮. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીચુનિચુન્નતસ્વામીનું ઘર દેરાસર સં. ૧૬૬૦ લગભગમાં બંધાવેલું ત્રીજે માળે છે. આ મંદિરમાં ગોતમસ્વામીની ધાતુમૂર્તિ ૧ છે.
૧૯. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ઝવેરી ઈદરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૬૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, જે બીજે માળે છે.
૨૦. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીશિયાંસનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર ઝવેરી ઈદરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૬૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, આ મંદિરમાં એક માત્ર ધાતુની મૂર્તિ છે.

અહીં દેસરબાગમાં આવેલું અભયબધર ખાસ આકર્ષક અને દર્શનીય છે. આમાં પ્રાચીન વસ્તુઓના બહુ મોટા સંગ્રહ કરેલા છે. આ પ્રાચીન સમગ્રી મોટે ભાગે મથુરાના કંકાલી ટીલા, ઉગ્રાવ તેમજ આસપાસના પ્રદેશોમાંથી મળી આવેલી છે. એના વિશે ડૉ. કુકરર, ડૉ. બુલ્કર, ડૉ. સ્મીથ વગેરે વિદેશી વિદ્વાનોએ ભારે શ્રમ ઉઠાવી ઠીક પરિચય કરાવ્યો છે છતાં કેટલીક સામગ્રી ઉપર હજીયે બોદ્ધ પરિચાયક છાપ અંકિત છે. તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતાં એ વસ્તુઓ જૈન સ્થાપત્યની જણાઈ આવે છે. આ અગ્નિ આજના વિકસિત અધ્યયન કાળમાં હવે દૂર થતું ઘટે.

આમ છતાં જૈન સ્થાપત્યની લગભગ ૭૦૦ વસ્તુઓ આ સંગ્રહમાં પડી છે. તેમાં ૧૫૦-૨૦૦ પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ છે. તેમાંથી જૂજ વસ્તુઓ જ અખંડિત છે. પચીસ ઉપરાંત પાવાણી ચોવીરીઓ છે. પચીસેક આયાગપટ્ટના ટુકડાઓ છે. અખંડ આયાગપટ્ટ બહુ થોડા હોવા છતાં પ્રાચીન કાળની પૂજા પદ્ધતિ ઉપર અને જૈનોની સ્તૂપ રચના ઉપર અનેરો પ્રકાશ પાડે છે. વળી, મંદિરનાં શિખરો, શિખર ઉપરના ભાગો, મનોહર તોરણો, આરસમાં આવેખેલાં સુંદર ચિત્રો, ઉંબરાઓ, પીઠિકા, સિંહદ્વાર, સિંહ અને હાથીનાં પૂતળાં, ઝીણી કોતરણીથી ઓપતા સ્તંભો, સ્તંભોના ટુકડાઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી છે. મૂર્તિઓ અને આયાગપટ્ટો ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કોતરાયેલા લેખો છે જે કુશાન, કનિષ્ક અને હવિષ્કાલીન હોવાનું જણાય છે. કંકાલી ટીલાનો એક શિલાલેખ શંખાકાર અક્ષરોમાં છે. સિવાય વિક્રમની નવમી-દશમી શતાબ્દી પછીના શિલાલેખોવાળી મૂર્તિઓ પણ છે. હરદ્વારથી આવેલી એક જૈન મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૨૦૦ ની સાલનો લેખ છે. બીથુરથી આવેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૫૧-૫૨ નો લેખ છે. એક પ્રાચીન અંબિકાની મૂર્તિ છે, જેના ઉપર શ્રીનેમનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ શિવકળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

કેટલીક સામગ્રીની વિગત " જૈન લીથોનો ઇતિહાસ "માં આવેખેલી છે તેના આધારે અહીં દ્રંકમાં ઉદાહરણ પૂરતી વિગત આપીએ છીએ:

૧. દેવનું પૂજન કરતી જૈન આર્યિકાઓનું આ શિલ્પ ગોળા પથ્થરમાં આવેખેલું છે પણ એ એટલું બધું ઘસારા ગયું છે કે તેની સ્પષ્ટ વિગત તરત સમજમાં આવી શકતી નથી. (J. 1)

૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રાચીન ચરણપાદ્મકા છે. (J. 2)

૩. રાજા હવિષ્કના સમયના લેખવાળી પ્રતિમા છે. (J. 9)

૪. રાજા કનિષ્કના સમયની મનોહર મૂર્તિ છે. (J. 16)

૫. એક ચોવિંશી છે જેમાં સાથે જ પંચતીર્થ છે. વચ્ચે શ્રી.ઋષભદેવની સુંદર મૂર્તિ છે. ખભા ઉપર લટકતા વાળ, અર્ધ વિકસિત નેત્રયુગલ અને સુધારસ ઝરતું મુખકમળ જોઈ ગમે તેવો માનવી પણ મુગ્ધ થાની જાય એવું આલેખન છે. (J. 18)

૬. હંસવાહિની સરસ્વતીની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 24)

૭. સં. ૬૦ નાં ઉલ્લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 26)

૮. સં. ૬૨ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 27)

૯. સં. ૬૩ ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 34)

૧૦. કુશાનકાલીન આ મૂર્તિ દર્શનીય છે. (J. 35)

૧૧-૧૨. ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. સિંહના પાયાવાળી પાટ અને તેની નીચે ધર્મચક્ર છે. બંને બાજુએ વજ્રધારી સાધુઓની આકૃતિ છે. (J. 53-54)

૧૩. ભામંડળવાળી આ મૂર્તિ દર્શકનું ધ્યાન ખેંચે એવી છે. (J. 114)

૧૪-૧૫-૧૬-૧૭. આ ચારે મૂર્તિઓ સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક છે. તેમાં (J.143) વાળી મૂર્તિને જોતાં થાય છે કે શિલ્પીએ આ મૂર્તિ નિશ્ચિંત સમયે ખૂબ ધૈર્ય રાખીને ઘડી હોય એવી અલોકિક છે. તેની નીચે ઘસાયેલો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સંવત્ ૧૦૭૬ કાર્તિક શુક્રદ્વાદશ્યાં શ્રીશ્વેતાંવર.....માયુરીકાયાં શ્રીદેવિ.....પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ”

બીજી મૂર્તિ (J. 144) નીચે લેખ છે પણ વંચાયો નથી. (J. 146) ત્રીજી પ્રતિમા નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સંવત્ ૧૧૩૮ શ્રીસેતંવર શ્રીમાયુર શ્રીસંવ શ્રીદેવતતિનિર્મિતપ્રતિમાકારિ ॥ ”

આની નીચે વજ્રધારી સાધુઓ ભક્તિભાવે અંજલિ કરતા બેભા હોય એવું આલેખન છે. (J. 142-146)

૧૮. ચૌમુખી પ્રતિમાઓ નાની હોવા છતાં શાંતિ અને વૈરાગ્યનો ભાવ પ્રદર્શિત કરી રહી છે. (J. 236)

૧૯. એક આરસનો અખંડિત આયાગપટ્ટ છે. આયાગપટ્ટો ઘરમાં પૂજા નિમિત્તે રાખવામાં આવતા હતા. (J. 258) વચ્ચે સુંદર જિનમૂર્તિ છે અને ચારે તરફ પ્રમાણસરની સુંદર રેખાવલી (ડિઝાઈન) છે. (જુઓ ચિત્ર: “ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ ”)

૨૦. ‘ કલ્પસૂત્રની આખ્યાયિકાનો આખેહૂળ ભાવ આ શિલ્પમાં ઉતાર્યો છે. હરિભૈરવમેષી દેવ માતા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીમાંથી ભગવાન મહાવીરને હસ્તસંપુટમાં ભક્તિથી ઉપાડી માતા ત્રિશલા રાણીની કુક્ષીમાં પધરાવવા લઈ જાય છે. એક બાજુ મનોહર શય્યામાં દેવાનંદા સૂતાં છે અને બીજી તરફ ત્રિશલાદેવી રાજભવનમાં પલ્લક શય્યામાં પોઠ્યાં છે. પાસે દાસીઓ પણ સૂઈ રહેલી છે. હરિભૈરવમેષી દેવ રાણી ત્રિશલાના શયનભવન પાસે આવી રહ્યો હોય એવું ભાવગમ્ય ચિત્ર છે; શિલ્પી જાણે એ સમયે સાક્ષાત્ દ્રષ્ટારૂપે હાજર રહ્યો હોય એવો હૃદયંગમ તાદ્દશ ચિતાર આલેખ્યો છે, આ શિલ્પ તૂટેલું છે. (જુઓ ચિત્ર: “ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ ”) (J. 626)

૨૧. સવસ્ત્ર કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે અને તેના ઉપર એક નાની રમ્ય મૂર્તિ છે. (J. 776)

૨૨. ભગવાન નેમનાથની સુંદર મૂર્તિની ગાદીમાં કરેલું કોરણી કામ દર્શનીય છે. (J. 777)

૨૩. શ્રીનેમનાથ ભગવાનની શાસનાધિષ્ઠાયિકા દેવી અંબિકાની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 851)

૨૪. નાગરાજ ધરજીન્દના આસનવાળી શ્રીધાર્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા અતિચુંદર છે. (J. 879)

૨૫. એક મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સં. ૧૧૩૨ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૩ શનૌ પં. કૃતસોમદેવ તમ્ય શિષ્ય વિશાલદેવ[:] પ્રતિમં(માં) પ્રણમતિ ॥ ” (J. 880)

૨૬. લંગોટની રચનાયુક્ત કાયોત્સર્ગરૂપ ચુંદર જિનમૂર્તિ ધ્યાન ખેંચે જોવી છે.

૨૭. એક ચોવીશપટ્ટની મૂર્તિ છે, જેમાં શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિ નીચે વૃષભ લંછન છે અને કોરલોભયુક્ત, પરિકર છે. તેમાં શાસનદેવીની આકૃતિઓ પણ આવેખેલી છે.

૨૮. એક પથ્થરમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મોત્સવ ભિજવતા દેવતાઓનું સુરમ્ય ચિત્ર કોરેલું છે.

આ સિવાય બીજી ઘણી વસ્તુઓ છે પણ એ બધાનો ઉદ્દેશ કરવાને અહીં સ્થાન નથી.

★

૨૪૨. કાંપિલ્યપુર

(કાઠા નંબર : ૪૨૬૩)

કાયમગંજ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામમાં અવાય છે. ત્યાંથી ૫ માઈલ દૂર ‘કાંપિલ્યપુર’ નામનું ગામ છે. આ તરફના લોકો જેને ‘કંપલાના લાકડા’ નામે જાણે છે તે જ જોનારું કાંપિલ્યપુર કે ‘કંપલાજી’ તીર્થધામ છે. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૫૦માં રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં આ તીર્થમાં બનેલી ઘટનાઓનું આર્જુ કથન આ રીતે કરાવે છે.

“ જહો અયોધ્યાથી પશ્ચિમ દિશે, જહો કાંપિલ્યપુર છે કાપ; જહો વિમલ જન્મભૂમિ ભણ્યો, જહો પિટિયારી વહિ ભય. ૧૪
જહો બ્રહ્મદત્ત ચક્રી ધર્મ, જહો ચૂલછીનાં ચરિત હોય; જહો કેસર વનમૃગ કીડતો, જહો સંજય રાજ હોય. ૧૫
જહો ગર્હાક્ષિત્ત શુરુવચનથી, જહો ગંગાતટ પ્રતસાર; જહો ઉતરાધ્યયને જન્મ્યો, જહો દ્વપદી પીઠરત્નાસ. ૧૬

શ્રીસોભાગ્યવિજયજી કંપલાને ‘પિટિયારી’ એવું નામ પણ આપે છે એટલે અદ્વારમી સહીમાં આ સ્થળ એ નામે બાણીતું હતું.

૯૦ કુહરર કહે છે કે, અહીં કેટલાંક જૈન મંદિરો છે, જેમાં કેટલોક મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી જોવાય છે.^૧

એક વખતની દક્ષિણ પાંચાલ દેશની રાજધાનીનું સંપન્ન નગર આને તો હુંપકાવાળા નાનકડા ગામમાં ફેરવાઇ ગયું છે. આ ગામના પાછલા ભાગમાં એક બિંચી ટેકરી ઉપર શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું મંદિર તેમજ જન્મઘટિ કલ્યાણકોના સ્મારક તરીકે જહોદાર જામીને ઊભું છે.

એક વિશાળ વંડામાં કોટબંધી ધર્મશાળા છે અને તેના મધ્ય ભાગમાં કોટસહિત ચિખરબંધી નાનું છતાં મનોહર મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીવિમલનાથ ભગવાન છે. તેમની ઠાળી બાણુએ શ્રીમદ્વિજનાથ અને જન્મણી બાણુએ શ્રીશાંતિનાથ તેમજ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત છે. વચલી વેદિકા ઉપર ચાર જોડી પગલાં છે ને મંદિરના કોટના ચારે ખૂણે કલ્યાણકોની યાદ આપવી ચાર પાડકાઓની સ્થાપના કરેલી છે.

વંડાની પાછળના ભાગમાં જૂનાં વીખરાયેલાં ખડિયેરો આ પ્રાચીન સંપત્ર નગર ઉપર ફરી વળેલા કાળયકની યાદ આપાવે છે.

અહિરૂઢત્રા :—

પ્રાચીન ગ્રંથમાં અહિરૂઢત્ર, અધિરૂઢત્ર અથવા અહિરૂઢત્રાનું નામ ઉલ્લેખાયેલું જોવાય છે. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો— ‘જ્ઞાતાધર્મકથા’, ‘આવશ્યકનિર્ણયક્રમ’ આદિ ગ્રંથોમાં અહિરૂઢત્રાને તીર્થસ્થાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ‘આવશ્યકનિર્ણયક્રમ’માં તેનો આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

“ગજાપ્રપદે દર્શાનકૃત્વર્તિનિ તથા તર્કશિલાયાં ધર્મચક્રે તથા અહિરૂઢત્રાયાં પાર્શ્વનાથસ્ય ધરણેન્દ્રમહિમાસ્થાને ॥”

ધરણેન્દ્રે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો મહિમા કર્યો હતો એવું ‘અહિરૂઢત્રા’ નામક તીર્થ. અહિરૂઢત્રાનો અર્થ નાગદંડ અથવા નાગના દંડાની છત્રી એવો થાય છે. ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ સાર્થક નામનો મર્મ ખુલ્લો કરતાં કહે છે:—

“શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છદ્ધસ્થપણામાં વિહાર કરતા સંખવર્ધ (શંખાવટી) નગરીમાં પધાર્યા અને ત્યાં કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભા રહ્યા ત્યારે કમઠ નામના અસુરે ઉપસર્ગ કરવા અવિરૂઢિન્ન ધારાથી વર્ષા કરી. ત્યારે ભગવાનને નાસિકા સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું ત્યારે ધરણેન્દ્ર નામના નાગરાજે આવીને પોતાનો દંડા ઉપર ભગવાનને ઉપાડી લીધા. ત્યારથી આ નગરીનું નામ અહિરૂઢત્રા પડ્યું.”

આ અહિરૂઢત્રા તીર્થ કયાં આવ્યું? શોધખોળ કરનારા વિદ્વાનોએ પ્રાચીનકાળમાં અહિરૂઢત્રા નામનાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હતાં; એવું નક્કી કર્યું છે. ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુરુ-જંગલ દેશમાં અહિરૂઢત્રપુર છે જેને જોધપુર રાજ્યના ઉત્તરવિભાગમાં આવેલું હાલનું ‘નાગોર’ હોવાનું પં. ગૌરીશંકર ઓઝા જણાવે છે.^૧ એ સિવાય સિંધમાં એક અહિરૂઢત્રપુર હતું^૨ અને પ્રાચીનકાળના ઉત્તર પાંચાલની રાજધાનીનું નગર અહિરૂઢત્રા હતું.

આ પુરાતન તીર્થ અહિરૂઢત્ર નગર આજે ખરેલી જિલ્લામાં આવેલા એઓનલા નામના ગામથી ઉત્તરમાં ૮ માઈલ દૂર રામનગર શહેર છે, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૩૫ માઈલના ઘેરાવામાં કેટલાંક ખંડિયેરો પડ્યાં છે. આ ખંડિયેરોવાળી જગા પ્રાચીન અહિરૂઢત્રા તરીકે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ઓળખી કાઢી છે.

‘મહાભારત’માં અહિરૂઢત્રાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ જૂના પાંચાલ દેશના બે ભાગ થતાં ગંગાના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચર્મણવતી નદી સુધીનો પ્રદેશ, જેનું મુખ્ય શહેર ‘કાંપિલ્ય’ હતું તે દુપદને મળ્યો અને ઉત્તર પાંચાલનો અહિરૂઢત્ર દેશ અને તેની રાજધાનીનું નગર અહિરૂઢત્રાપુરી દ્રોણાચાર્યને મળ્યાં.

‘મહાભારત’ની જેમ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અહિરૂઢત્રાનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ ગ્રંથોની હકીકતો જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ. સ. ના ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ સુધી અહિરૂઢત્રા નગરી આબાદ હતી; એમ જણાય છે.

આ દેશના વતનીઓ અહિરૂઢત્ર કહેવાતા હતા. અહીંના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હતી એમ ‘કામસૂત્ર’ના રચયિતા વાત્સ્યાયને નોંધ્યું છે. ‘ગાથાસત્તસધ’માં પણ આ નગરીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં ભારતપ્રવાસે આવેલા ખગોળવેત્તા ટોલેમીએ જેને Adisadra (અડીસડ્રા) નામે ઓળખાવ્યું છે તે જ આ પ્રાચીન નગરી અહિરૂઢત્રા છે. અહીંથી એક બ્રાહ્મીલિપિનો લેખ મળી આવ્યો છે તેમાં અહિરૂઢત્રાનું ગ્રીક શબ્દમાં ‘ઓડિસડર’ નામ આપ્યું છે.

અહીંથી મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓ ઉપર કનિષ્ક સંવત્ ૪૦, હવિષ્ક સં. ૪૦ અને ૭૪ ના ઉલ્લેખો મળે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે અહીંના જૈન તીર્થનો મહિમા જળહળતો હતો.

મહારાજા હરિશ્ચંદ્રનો એક સુવર્ણ સિક્કો અહીંથી મળી આવ્યો છે. એક તરફ મહારાજા હરિચંદ્રસ્ય અને બીજી તરફ કૂલવાળા કંચનનું ચિહ્ન આપેલું છે. હરિશ્ચંદ્ર આ અહિરૂઢત્રા પ્રદેશના ચંદ્રવંશી રાજા હતા અને પાછળથી તેમણે

૧. “નાગરી પ્રાચારિણી પત્રિકા” ભા. ૨, પૃ. ૩૨૬.

૨. Epigraphia Indica, vol. 3, P. 253.

જેન દીક્ષા લીધી હતી 'કુવલયમાળા'ની પ્રશસ્તિમાં શ્રીઉચ્ચોત્તમસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ શુરુઓની નોંધ આપી છે, તેમાં સૌથી પ્રથમ હરિયુગ્તને નોંધ્યા છે. તેઓ હૂણુઆ તોરમાણના શુરુ હતા અને માળવાના રાજા દેવશુવતને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા. તેઓ છઠ્ઠા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એમ ઇતિહાસનો પુરવાર કબ્જો છે.

સાતમા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ કહે છે કે-“અહીં એક નાગહૃદ હતો. બુદ્ધે લાગલાગટ સાત દિવસ સુધી અહીં પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. અહીં ૧૨ મઠો હતા અને તેમાં હજારો સંન્યાસીઓ રહેતા હતા. એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોનાં ૯ દેવાલયો હતાં અને ૩૦૦ બ્રાહ્મણો મહાદેવની પૂજા કરતા હતા. નગરની ચારેકોર એક ફિલ્લો હતો અને તેનો ઘેરાવો ૩ કાચનો હતો.”

આમાં ઉલ્લેખેલા નાગહૃદ તે જ જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થસ્થળ હોય એમ લાગે છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય અહિંચળરનો ઉલ્લેખ કરતાં તેનું બીજું નામ ‘પ્રત્યગ્રથ’ બતાવે છે.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં પોતાના સમયે આ નગરમાં શું શું વિદ્યમાન હતું તેની નોંધ કરે છે: “અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મૂળ ચૈત્ય, તેની પાસેના સિદ્ધિદેવતામાં આવેલું ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી સુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું બીજું મંદિર, કિંદલાની પાસે અંબાજીની મૂર્તિ, ચીડા પાણીના ૭ કુડો, મહાપ્રભાવવાળી ઉત્તરા વાવડી, ધન્વન્તરી કૂવે, બ્રહ્મકુંડ, નગરીને ફરતો કિંદલા, સિદ્ધરસ કૂંપિકાઓ અને અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ સમાં વન ઉપવનો વિદ્યમાન હતાં.”

આ હકીકતો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, આ નગરીમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી જૈનોનો પ્રભાવ હતો. અહીંથી કેટલીક પુરાતત્ત્વિક સામગ્રી જડી આવી છે એ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

અહીંના પુરાતન કિંદલાથી ઉતરમાં કંઈક દૂર ‘કટારી ખોડ’ નામે જગ્યા છે ત્યાં જૈન મંદિરનો ટેકરો છે. તેમાંથી કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને એક જૈન સ્તૂપ મળી આવ્યો છે. એ સ્થળે એક પ્રાચીન સમયના મોટા સ્તંભનો અંશ પણ વિદ્યમાન છે. તેમાં આ રીતે કોતરેલા અક્ષરો વચ્ચેમાં આવ્યા છે:-

“આચાર્ય દ્વંદ્વેન્દ્રિ શિષ્ય મહાદરિ પાર્શ્વવતિસ્ય કોદારી.....”

એ સ્તૂપની ઉપર સિંહોની ચાર આકૃતિઓ કોતરેલી છે, જેને મહાવીર ભગવાનના લાંછન તરીકે ઓગળી શકાય. ટો કુહરે પહેલાં આ સ્તૂપને બોદ્ધ સ્તૂપ બાહેર કર્યો હતો પરંતુ મિ. હાવેલે આ સ્તૂપને જૈનોનો પુરવાર કરી બતાવ્યો છે; જે બધા વિદ્વાનોએ હવે સ્વીકારી લીધું છે. આ સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૮ મી શતાબ્દીનો હોવાનું કહે છે.

કુશાનકાલીન કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને પદ્માસનો મળી આવ્યાં છે. તેમાં એક જૈન મૂર્તિનો ટાંબો બાજુનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયેલો મળ્યો છે. આ મૂર્તિ પદ્માસન સહિત ધ્યાન મુદ્રાએ બેઠેલી છે. પદ્માસનની બંને બાજુએ એકેક સિંહ અને વચમાં ધર્મચક્ર તેમજ આજુબાજુમાં કેટલાંક ઓ-પુરુષો વહન કરતાં બતાવ્યાં છે, પદ્માસન ઉપર બ્રાહ્મી લિપિમાં નીચે સુજબ અક્ષરો ઉદીર્ણ છે:-

“સં ૧૨ ના ૪ માસ ૧૧ દિવસે ઇતિદાયર્થવં કોટિવન વામભાડાસિયાનો કુલાતો અને ઉચ્ચનાગરીશાસ્ત્રાનો જૈનિય ચાર્યપુનિલસય ॥”

—સં. ૧૨ ના વરસાદના મહિનામાં ૧૧ મા દિવસે કોટિંગણ, બમભાડાસિય કુલ, અને ઉચ્ચનાગરીશાખામાં આર્થ પુનિલસય વગેરે.

આ મૂર્તિને દિગંબરીય મૂર્તિ જતાવી છે પરંતુ કોટિંગણ અને ઉચ્ચનાગરીશાખા એ તેા ખાસ કરીને પ્રાચીન જૈન ત્રવેતાંબરીય સૂત્રચંચોમાં ઉલ્લેખાયેલી મળે છે.^૩

૩. ડૉ. મનિષદામે ઉચ્ચનાગરને ઉજ્જનાગર નામ સાથે સરખાવી તેને સુવંદ શહેર પાસે બનાવ્યું છે પરંતુ પુરાતન જૈન સાહિત્યથી જણાય છે કે ઉચ્ચનાગર એટલે ઉચ્ચનાગર નામનું પુરાતન સ્થાન તદ્દાસિયાથી ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલું હતું; જેમાંથી જૈન શ્રમણોની ઉચ્ચનાગરી શાખાનો જન્મ થયો. આ શાખાના જન્મસાગર આર્થસંહિતા ટ્રિલોકિ દ્વા. આ શાખા મનંજર શ્રમણોમાં ગણાય છે.

બીજી એક ચતુર્મુખ જૈન મૂર્તિના પળાસનવાળો લાગ મળી આવ્યો છે તેમજ બીજા બે પથ્થરો લેખવાળા મળ્યા છે તે બધા બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. તેમાં પળાસનવાળો શિલાલેખ સં. ૭૪ની સાલનો કુશાનકાલીન છે. ડૉ. કુહરરે બતાવ્યો હતો તેમ આ શક સંવત નથી.

(૧) “સં. ૭૦૪ વ્ર. ૧ દિ. ૫ અયવરણતો ગણતો કુલાતો વજનકરિતો શાસ્ત્રાતો અયશીરકાતો.....નઘનસ્ય વાચકસ્ય શિશિનયે અર્યગહવલાયે પળ તિધારિયે શિશિનયે આર્યદાસિયે દેવસ્ય કુટ્ટમ્બિનયે ધરવલાયે દત્તિ.....સશુયે ॥”

કુશાન સંવત્ ૧૨ના લેખવાળી જૈન મૂર્તિ રામનગરમાંથી જ મળી આવેલી છે તે ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:-

(૨) “સં. ૧૦૨ વ. ૪ દિ. ૧૦ એતસ્ય પુર્વાયાં કોટ્ટિયાતો ગણતો વ્રહ્મદાસિયાતો કુલતો ઉચ્ચનગરીતો શાસ્ત્રાતો ગણિત્ય આર્ય-પુશિલસ્ય શિશિનિ દત્તિ લાતિ.....તિહરિનન્દિસ્ય મગિનિયે નિવર્તના સાવિકાનાં વદ્ધકિનિનં જિનદાસિ રુદ્રદેવ દાતાગાલા રુદ્રદેવ સાનિના રુદ્ર ગહમિત્ર.....કુમારશિરિ વમદદાસિ હસ્તિસેના ગ્રહશિરિ રુદ્રદત્તા જયદાસિ મિત્રશિરિ ॥”

ગામની ઉત્તર દિશાએ કંઈક દૂર એક મોટા ટેકરા ઉપર એક સમયે જૂનાં કેટલાંક મંદિરો હશે એવું જણાઈ આવે છે. તેમાંથી એક જૈન મંદિરનો સલામંડપ મળી આવ્યો છે. તેના ઉપર ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૫૨ સુધીના લેખો કેતરેલા મળે છે. તેની પાસે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઈંટોનું બનાવેલું એક અર્વાચીન જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન છે.

આ સિવાય બીજા કેટલાક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૦૦૪ સુધી તો આ નગર આબાદ હતું. એ પછી મુસ્લિમ કાળમાં આ નગરનું પતન થયું એમ વિશેષજ્ઞોનું માનવું છે.

૨૪૩. મથુરા

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૬)

યમુના નદીના કિનારે વસેલી મથુરા પુરાતન નગરી છે. ૨૫૫ આર્યદેશો પૈકી શૂરસેન જનપદની રાજધાનીની આ નગરી હતી.^૧ એને ‘ચિરકાલ પ્રતિષ્ઠિત’ કહેવામાં આવી છે.^૨ મથુરાનું બીજું નામ ઇંદ્રપુર હતું.^૩ એની ભૂતકાલીન યશસ્વી સમૃદ્ધિ આજે અહીં રહી નથી છતાં એના પ્રાચીન વૈભવની એંધાણી ધૂળમાં દટાયાની ઝાંખી થઈ આવે છે. આજે તો આ વૈદિકોનું તીર્થધામ બનેલું છે પણ એક કાળે મથુરા સાથે જૈનધર્મનો ગાઢ સંબંધ હતો એમ જૈન અનુશ્રુતિઓ કહેવા લાગે છે :

સાતમા તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વનાથના સમયથી આ નગરીની મહત્તાનો આરંભ થાય છે. કલ્યાણક ભૂમિ ન હોવા છતાં આ નગરીની ગણના જૈનોની પવિત્ર તીર્થભૂમિ જેટલી આંકેલી છે, એ હકીકત અહીં ભજવાયેલી મહત્વની ઘટનાઓનો સંકેત કરે છે. ત્રેવીસમા શ્રીનેમનાથ ભગવાનના સમયમાં ઉગ્રસેન રાજાની અહીં રાજધાની હતી. તેમની પુત્રી સતીશિરોમણિ રાજિમતીના જન્મથી, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીર ભગવાનના ચરણસ્પર્શ અને ઉપદેશથી તેમજ અંતિમ કેવળી શ્રીજંખૂસ્વામીના નિર્વાણથી આ ભૂમિને જૈનધર્મના કેન્દ્રની મહત્તા વરી ચૂકી હતી. આર્ય મંગૂ અને આર્ય વજ્ર જેવા પ્રાભાવિક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા.

જૈનોના સાહિત્ય (જહતકકલ્પ)માંથી પુરાવો સાંપડે છે કે, અહીં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનો મોટો (સોનાનો) સ્તૂપ હતો. એને દેવોએ નિર્માણ કર્યો હતો.^૪ ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વ આઠમી શતાબ્દીમાં તેને ઈંટોથી મઢી લેવામાં આવ્યો અને તેની પાસે એક મંદિર પણ બંધાવવામાં આવ્યું. પાંચમી-છઠી શતાબ્દીમાં જ્યારે

૧. ‘જહત્ કલ્પસૂત્ર-ટીકા,’ ભા. ૩, પૃ. ૮૧૨-૧૪.

૨. ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-શાંત્યાચાર્ય ટીકા,’ પૃ. ૧૨૫.

૩. ‘આચારંગચૂળિ’ ઉત્તરભાગ, પૃ. ૧૯૩.

૪. મહુરાનગરીયે થુમો દેવનિમ્મિતો ॥-જહત્કલ્પસૂત્ર-ભાગ. ૬, પૃ. ૧૬૫૬.

હુણ્ડેએ એ સ્તૂપને તોડી-ફોડી નાખ્યો ત્યારે આકાશી શતાબ્દીમાં બપોળાદિસરિએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. દશમી શતાબ્દીના અંતમાં આ 'દેવનિર્મિત સ્તૂપ'ની રચનાના ઉદ્ભવો મળે છે. દિગંબરાચાર્ય હરિપેલ્લના 'કથાકોશ'માં અને તે પછીના 'યશસ્તિલકચ'માં પણ આ સ્તૂપની કથાનાં સુવિસ્તૃત પ્રમાણો નોંધાયાં છે. 'બુદ્ધકલ્પસૂત્ર'માં ગેત્યોના ગ્રાન્થત ચેત્ય, સાધર્મિક ચેત્ય, મંગલ ચેત્ય અને ભક્તિ ચેત્ય એવા જે ચાર પ્રકારો બતાવ્યા છે તદનુસાર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું ભક્તિચેત્ય મથુરામાં હતું.^૧ પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે કે, જોનેનો આ દેવનિર્મિતસ્તૂપ જેટું બીજું નામ 'વૌદ્ધસ્તૂપ' પણ હતું તે કુશાનકાળમાં મથુરાના કંકાલી ટીલામાં અવશ્ય હતો એમાં શંકા નથી ખંડિયેશ અને અવશેષોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે સાંથી અને ભરહુતના બોદ સ્તૂપોની માફક તોરણ, વેટ્ટી, વેદિકા, સ્તંભ અને સૂચી આદિથી અલંકૃત હતો. ભિન્ન ભિન્ન સમયના સંકેતો શિલાલેખોની સાથે ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦ ના અક્ષરોમાં લખાયેલો એક મહત્ત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડૉ. ફૂલરને મળ્યો હતો તે સિદ્ધ કરે છે કે, મથુરાના સ્તૂપનું તોરણ, સાંથી અને ભરહુતના સ્તૂપોના તોરણો કરતાં અધિક પ્રાચીન હતું. આ સ્તૂપની રચના સંબંધે આપણે વિચાર કરી લઈએ.

"મધ્યમાં પવિત્ર ચિહ્ન તરીકે ત્રિશૂલના આધારે રહેલ ધર્મચક્ર આપેલું છે કે જે કમળ પર રહેલું છે. સ્મૃતિચક્ર યા ધર્મચક્ર એ જૈન, બ્રાહ્મણ અને બુદ્ધ એ ત્રણે સંપ્રદાયની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. આ ચક્ર મધ્યે બે બાજુ કણ્ઠાકારે આગળ પડે છે. તથા તેમાં પાયા તરફ ઢળના બે શૂંબો હોવાથી એ બાબતમાં તે બુદ્ધ અને જૈન શિલ્પથી જુદું પડે છે. આકૃતિની જમણી બાજુનો પૂજકોનો સમૂહ પોતાના હસ્તકમળમાં હાર લઈ ભિન્ન ચાર ત્રી આકૃતિઓનો છે, જે શિલાલેખમાં નિર્દેશલ અર્હતની પૂલ કરવાનો ઇરાદો દર્શાવે છે. પહેલી ત્રણ આકૃતિઓમાંની દરેક પોતાના જમણા હાથમાં લાંબી દાંડીવાળું કમળ ધરાવે છે, જ્યારે ચોથી આકૃતિ કે જે કદમાં નાની છે તે યુવાન દેખાય છે અને તેણે ભક્તિભાવથી હાથ જોડેલા છે. ડૉ. બુલ્કરના મતે, આ ત્રીઓના ચહેરા ચિત્રના જેવા દેખાય છે અને તેઓનો વિચિત્ર વેશ આખા શરીરને ઢાંકતા પગ યુધીના એક જ વસ્ત્રો છે અને તે કમરે વીંટાયેલું છે"^૨

કોઈ કાળે એ સ્તૂપને બોદોએ પોતાના કળમમાં કરી લીધો હતો,^૩ જેની સાચી પ્રતીતિ થતાં મથુરાના રાજાએ એ સ્તૂપ જોનેનો પાછો અપાવ્યો હતો.

પર્વ દિવસોમાં આ સ્તૂપનો ઉત્સવ થતો. જૈન સંઘો એની યાત્રાર્થે આવતા હતા. આ દેવનિર્મિત સ્તૂપમાં પંદર દિવસ ઉપવાસ કરી શ્રીજિનભદ્ર સ્વામીમણે ભિષેઈથી નાથ પામેલા 'મહાનિશીય' સૂત્રને સાંકેલું હતું

'બુદ્ધકલ્પસૂત્ર' મથુરાના મકાન-સ્થાપત્યનો આપણને ખ્યાલ આપતાં જણાવે છે કે, મથુરામાં ધરના બારણાના ઉત્તરંગા ઉપર અર્હત પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવતી, જેને 'મંગલ ચેત્ય' કહેતા મકાન પડી ન જાય એ ખાતર આવી સ્થાપના અનિવાર્ય ગણાતી. આથી મથુરા સાથે સંબંધ ધરાવતાં ૯૬ ગામોમાં આવાં 'મંગલચેત્ય'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ હરીકત જોનેના રાજકીય અને ધાર્મિક વર્ચસ્સું આપણને બાન કરાવે છે.^૪

મથુરામાં બંદીર ચક્કનું આયતન પણ હતું, જ્યાં લોકો યાત્રાર્થે આવતા હતા

ભારતીય ઇતિહાસની મોંઘે સ્મરણ કરાવે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપથના રાજમાર્ગ પર વિશાળ નગર હતું. એ સમયથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધી જૈન સંસ્કૃતિએ અહીં વિદ્યા અને કળાની સાધનાથી વિવિધ અને અપૂર્વ સિદ્ધિ કરી હતી.

વિદ્યાસાધનાની દૃષ્ટિએ ભેઈએ તો આગમસાહિત્યની જે ત્રણ પ્રસિદ્ધ વાચનાઓ થયેલી-એક પાટલીપુત્રમાં, બીજી મથુરામાં અને ત્રીજી વલ્લભીપુરમાં-તે પૈકીની બીજી વાચનાનું જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. 'માયુરીવાચના' અથવા 'સ્કંદિલીવાચના'ના નામે પ્રસિદ્ધ પામેલો આગમવાચનાનો પાઠ આ બૃંમમાં વ્યવસ્થિત

૧. 'વિવિધનીર્મકલ્પ' - મથુરાપુરી કલ્પ' પૃ. ૧૭.

૨. 'ઉત્તર સિદ્ધાન્તમાં જૈનધર્મ' - પૃ. ૨૩૦.

૩. કુદા મંજિ, ન ઇસ ચુલો સિદ્ધિ કુદ્દર - વિવિધનીર્મકલ્પ પૃ. ૧૭.

૪. અરિહંતગદાદા, મહુવનસીય મંગલાઈ વ્રુ । ગેદેશ વચોદ્ધવ, છન્નકલ્પાળ વલ્લેશ્વ ॥ - બુદ્ધકલ્પસૂત્ર-ગાથા- ૧૭૫.

થયો હતો. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજીની કાળગણના મુજબ: આ ઘટના વીરનિર્વાણ સંવત ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ. સં. ૩૫૭ થી ૩૭૦)માં બની હતી.^૯ એ સમયે આ પ્રદેશમાં પડેલા ભારે દુષ્કાળથી જૈનોમાં મુખોપમુખ રહેતી શ્રુતપરંપરા વિચિત્ર થવા માંડી. જાણે જૈન શાસનના મજબૂત પાયા હાલી ઊઠ્યા. એ સમયે દૂરંદેશી એક આચાર્ય-પુંગવે કમર કસી. શ્રુતધર આચાર્ય સ્કંદિલ વિદ્યાધર આસ્નાયના અને શ્રીપાદલિપ્તસૂરિની પરંપરાના સમર્થ આચાર્ય હતા. એમની આ પ્રદેશમાં ભારે નામના હતી. આચાર્ય ભદ્રળાહસ્વામીના સમયે પડેલા દુષ્કાળની સ્થિતિ પછી થયેલી ‘ પાટલી-પુત્રની વાચના ’ એમના લક્ષમાં હતી. દુષ્કાળના ઓછાયા દૂર થતાં જ તેમણે જૈન શ્રવેતાંબર શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમવાચનાનો પાઠ વિશુદ્ધ કર્યો હતો. આ ઉપરથી એટલું નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે ચોથી શતાબ્દીમાં મથુરા જૈનધર્મનું મોટું કેંદ્ર હતું.

એ પછી કનોજના પ્રતિહારવંશીય નાગલદ્વ અથવા નાગાવલોક તરીકે જે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે તેને જૈનોએ આમરાજના નામે ઓળખાવ્યો છે. તેણે શ્રીબખ્ષલદ્વિસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૮૨૬ માં આ તીર્થધામનો ઉદ્ધાર કરાવી^{૧૦} અહીં એક જિનાલય બંધાવ્યું હતું. તેમાં પ્રતિષ્ઠિત મૂળનાયકની મૂર્તિ ગ્વાલિયરથી લાવવામાં આવી હતી. છેવટે સોળમા સૈકામાં મંત્રી કર્મચંદ્રે મથુરાના જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

ઔદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘ વિવિધ તીર્થકલ્પ ’માં આ નગરીના વૈભવનો અને અહીંનાં પવિત્ર ધામોની શોભાનો વાસ્તવિક પરિચય કરાવતાં કહે છે:—“ મથુરા ધાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી હતી. એની આસપાસના કોટ-કિલ્લાને ચમુનાનાં પાણી સ્પર્શતાં હતાં. ધવલગૃહો, દેવાલયો, જિનાલયો, વાવ, કૂવા, પુષ્કરિણી અને હાટોનો અહીં પાર નહોતો. ” જે કે આ સમૃદ્ધ શોભા કયા સમયે હતી એ એમણે નોંધ્યું નથી. સંભવ છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધીમાં વિકાસ પામેલી આ સમૃદ્ધિનું વર્ણન હશે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં પણ અહીં મહાલક્ષ્મી નિર્મિત સ્તૂપ, કલ્પકુમ (પાર્શ્વ મંદિર) અને શ્રીનેમિનાથ પ્રાસાદ વગેરે પવિત્ર સ્થળો મૌજુદ હતાં.

‘ હિરસૌભાગ્ય ’કાર શ્રીદેવવિમલ ગણી કહે છે કે, “ શ્રીહીરવિજયસૂરિ જ્યારે સંઘ લઈને અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં (જે મંદિરોનાં) દર્શન કર્યાં હતાં. વળી, શ્રીજંબૂસ્વામી અને શ્રીપ્રભવસ્વામી વગેરેનાં પરંતુ સાધુ-સાધ્વીઓના સ્તૂપોની તેમણે ગણના કરી હતી. ”

આજે આ પ્રાચીન વૈભવ અને પવિત્ર સ્થળો મૌજુદ નથી. લગભગ અગિયારમી શતાબ્દી પછી અહીં જૈનધર્મની આથમતી કળા જોવાય છે. સત્તરમી સદીમાં એ યુગાતી કળાનો દીવો કંઈક સંકેતરેખા બનેલો પરંતુ તે પછી ઔરંગઝેબના ઝંઝાવાતી આપટા આગળ ટકી શકે એવું એનું ગણતું નહોતું.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અહીંનાં પ્રાચીન અવશેષોની શોધ થઈ નહોતી ત્યાં સુધી આ નગરી વૈદિક સંસ્કૃતિનું પ્રાચીન તીર્થધામ મનાતી હતી. બૌદ્ધોએ પણ એને પોતાની તીર્થભૂમિ બતાવી હતી પરંતુ મથુરાના જૂના કિલ્લાથી ૧ માઈલ દૂર આવેલા ‘ કંકાલી ટીલા ’ નામે ઓળખાતા સ્થળનું ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું ત્યારે જ જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી પુરાતત્ત્વની સામગ્રીએ જૈનોના ઉપયુક્ત દાવાને પુરવાર કરી બતાવ્યો છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મથુરાના શિલાલેખો ઇ. સ. પૂર્વે તથા પછીના ઇંડોસિથિયન સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક પુરાવો છે તેની ના પાડી શકાય એમ નથી. ભારતીય વિદ્વાન રા. બ. રાધાકૃષ્ણજી કહે છે: “ મથુરા જૈનો માટે પડેલા નંબરે, બૌદ્ધો માટે બોજા નંબરે અને વૈષ્ણવો માટે ત્રીજા નંબરે છે. મતલબ કે, અહીંના કંકાલી ટીલાથી જે પ્રાચીન શિલાલેખો અને મૂર્તિઓ વગેરે જે કંઈ વસ્તુઓ નીકળી છે તે બધામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ જૈનોની મળી છે. તે પછી બૌદ્ધોની અને એ સમય પછીની વૈષ્ણવોની છે. ”

વિન્સેન્ટ સ્મિથે “ Jain stupa of Mathura ”માં નોંધ્યું છે કે, “ કનિઘહામને જે વસ્તુઓ અહીંથી મળી આવી છે, તેમાંનો વૈષ્ણવ ભાગ બ્રાહ્મણ ધર્મની સશસ્ત્ર મૂર્તિઓને બાદ કરતાં બધી જૈનોની જ મળી આવી છે. ”

વસ્તુતઃ ઇ. સ. ત્રી કેટલીયે શતાબ્દી પૂર્વે મથુરામાં મૂર્તિ-નિર્માણ થવા લાગ્યું હતું પરંતુ બુદ્ધની મૌલિક અને

૯. ‘ વીર નિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના ’-પૃ. ૧૦૬.

૧૦. ‘ વિવિધ તીર્થકલ્પ ’-પૃ. ૧૯.

પહેલી ભારતીય પ્રતિમા બનાવવાનું સર્વ પ્રથમ ક્ષેત્ર મથુરાને પ્રાપ્ત થાય છે. કુશાનવંશી રાજાઓના શાસનકાળ પહેલાં બુદ્ધની મૂર્તિનું નિર્માણ પરંપરાથી વર્જિત હતું પરંતુ કુશાનોના શાસનકાળમાં બોદ્ધોના મહાપાન પંથનો પ્રચાર થઈ ગયા પછી પહેલી બુદ્ધ મૂર્તિ બની અને તેને માટે જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓથી નમૂના લેવામાં આવ્યા. આ દૃષ્ટિએ શ્રંગકાળની મથુરાકળા વિશેષતઃ જૈન સંપ્રદાયની છે; એમ શ્રીરાયકૃષ્ણદાસજી પોતાના ‘ભારતીય મૂર્તિકળા’ નામક પુસ્તકમાં જણાવે છે.^{૧૧} કુશાન રાજાઓના શાસનકાળ તો મથુરાકળાનો સુવર્ણયુગ છે; એમ બેધડક કહી શકાય.

આ હરીકેતો આપણને દેહેવા માટે છે કે, જૈન સંસ્કૃતિ આ નગરીમાં ધાર્મિક વિકાસ સાધી જે સોળે કળાએ ખીલી હતી એનું બોદ્ધો અને વૈદિકોને મન ઝોલું મૂક્યું નહોતું. એ ગોરવે એમને આકર્ષ્યા અને એમણે મથુરાની કાયાપલટ કરવામાં ભારે ભાગ ભજવ્યો.

આ પ્રાચીન સામગ્રીનો મોટો ભાગ આજે લખતોના પ્રદર્શનાગરને ચોલાવે છે. મથુરાના સ્થાનિક પ્રદર્શનાગારમાં પણ કેટલીક સામગ્રી ગોઠવાયેલી છે. આ શિલ્પસામગ્રી વિવિધતા અને વિલક્ષણતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વની છે. અધિકંશજે જૈન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં જુદા જુદા તીર્થંકરોને ઝોળાખાવવા માટે તેમનાં વિશિષ્ટ લાંછનો અથવા ચિહ્નોનો ઉપયોગ થયો છે પરંતુ કુશાનકાલીન પ્રતિમાઓમાં આવાં લાંછનો લેવાતાં નથી. માત્ર જ્વજ્વલેવની પ્રતિમાને ઝોળાખવા માટે એમના સ્કંધ ઉપર બે છૂટી લટો પહેલી લેવાય છે. પદ્માસનસ્થ અને ઊંચી કાચીત્સર્ગસ્થ એમ બંને પ્રકારની પ્રતિમાઓ મળે છે. આમાં મિશ્રરૂપની યોગ્ય પ્રતિમાઓ જેને સર્વતોભદ્ર કહે છે તે પણ આજે પ્રાપ્ત છે. હો બુદ્ધલરના મતે અહીંથી મળેલો નીચેનો લેખ પ્રાચીનતમ છે :-

“ સમનસ માદરશિત્તાસ ઐતેવાવામિસ વઠાપુગસ [નાવકાસ] ઉત્તરદાસક[ળિ]ન પાવારો તોર્નં ”

—મહારખિત (મહારક્ષિત) સુનિના શિષ્ય, વહીનો પુત્ર (વાત્સી માતા) શ્રાવક ઉત્તરદાસકના મંદિરના ઉપયોગ માટે શબ્દગારેલું એક તોરણ.

આ ઉપરાંત સાધુઓની જે મૂર્તિઓ મળી છે તેમાં પણ સુવસ્ત્ર અને હાથમાં વસ્ત્ર રાખીને ઊભેલી નગ્ન એમ બે પ્રકારની છે. નગ્ન મૂર્તિઓ ઉપરથી રૂબે કોર્ષ હિંગ્ગર સંપ્રદાયની એ મૂર્તિઓ હોવાનું કદાપી લે; કેમકે આગમ શ્રદ્ધામાં સ્થવિરકદંપી અને જિનકદંપી એવા સાધુઓના આચારભેદો બતાવ્યા છે એ સુજ્ઞાન; સ્થવિરકદંપી નગરનિવાસી બની ઉપદેશપરાયણ હોવાથી સચેલક રહેતા જ્યારે જિનકદંપીઓ તપઃ-પરાયણ બની જંગલમાં રહેતા અને અચેલક સ્થિતિમાં સંધ્યમની સાધના કરતા. આથી જિનકદંપી સાધુની અવસ્થાને બતાવતી એ મૂર્તિઓ માની શકાય.

આ કંકાલી ટેકરીમાંથી સ્તૂપનો એક ભાગ જડી આવ્યો છે. એ સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપરનો ભાગ સાંકડો છે. અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે. કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાન જિનની છે. નીચેના ભાગમાં કબૂ (?)ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કબૂની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલાં છે, એટલે શ્વેતાંગર મૂર્તિ છે એમાં સંદેહ નથી. તેના ઉપરનો લેખ કોર્ષ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૯૫ (?)ની સાલ હોવાનું જણાય છે, કે જે વળેને વાસુદેવનું રાજ્ય હતું, તે લેખ આ પ્રમાણે વંચાય છે :-

“ (૧) [મિ]દ્ય સં ૯૫ (૨) મો ૨ દિ ૧૮ કોદ્ય[ળિ]તો ગગાલો યાનીયાલો કુઝાલો વદર[ળિ]તો. [સા]ત્રાતો આર્ય અહ[વદ્ર] (૨) સિમિનિ પાનથાવે (!) પ્રદ્દતમય ચિ.....વનહયી || ”

—સિદ્ધ સં, ૯૫ (?)માં બીજી [માસ]માં ૧૮ દિવસે કોદ્ય (કેટકી) પ્રજ્ઞાનું થાળીય કુઝના વેરશાખાના આર્ય મહા- [દિન]ની શિષ્યા પામપ(?)ની વિનતિથી ગૃહદત્તની પુત્રી પનહથી (પનહસ્તિ)ની ઓની [ભેટ].

આ અને બીજા લેખોમાં કેટિકાળ, સાનીયશાખા અને વૈરશાખા જેવા ભેદોપભેદો મેંધાયેલા મળે છે, તેનો ‘ દરપસન ’ ની પદ્યવલીમૂર્તી સાથે પણ મેંજ ખાસ છે. આ દૃષ્ટિએ મથુરાની સામગ્રી શ્વેતાંગર જૈનોની પ્રાચીનતાને

પ્રામાણિક ઠરાવે છે. વળી, લગવાન મહાવીરના જીવનનો ગર્ભાપહાર પ્રસંગ આખોયે શિલાપટ્ટ ઉપર અંકિત થયો છે એ પણ એનું પૂરતું સમર્થન કરે છે.

અહીંથી વિવિધ પ્રકારના કોરણીભર્યા આયાગપટ્ટો પણ મળી આવ્યા છે. એનું શિલ્પવિધાન અજોડ છે. તેમાં ચોખ્ખા આકારમાં વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા કેતરેલી હોય છે અને આસપાસ જુદી જુદી જાતની પવિત્ર નિશાનીઓ શિલ્પબદ્ધ કરવામાં આવે છે. અષ્ટમંગલ—દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્યયુગલ, સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદાવર્ત—ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામાં આવે છે. વળી, સ્તંભો અને ચક્ર પણ એમાં કેતરેલા છે.

આ રચના સાંચીના પ્રવેશદ્વારના તોરણસ્તંભો સાથે આજેહૂંખ મળતી આવે છે. મથુરા સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત (કચ્છ ૨ સંખ્યક : ૩) આયાગપટ્ટ અનેક દૃષ્ટિઓથી મહત્વપૂર્ણ છે. આના ઉપર મથુરાના પ્રાચીન સ્તૂપની પ્રતિકૃતિ બનેલી છે અને ઉપરની બાજુએ છ પંક્તિનો લેખ પણ છે, જેનાથી વિદિત થાય છે કે, “શ્રમણોની શ્રાવિકા ગણિકા લવણ-શોભિકાની પુત્રી ગણિકા વસુએ પોતાની માતા, બહેન, ભાઈ, પુત્ર, પુત્રી તથા અન્ય પરિજન સાથે અર્હતમંદિરમાં દેવકુલ, આયાગસભા, આયાગપટ્ટ આદિની સ્થાપના કરાવી.” બીજા પટ્ટ ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કેતરાયેલો લેખ છે જે પ્રાયઃ કનિષ્કના રાજ્યના સમયમાં એટલે ઈ. સ. ના પ્રારંભમાં લખાયેલો હોવો બઠ્ઠા; તે લેખ આ પ્રમાણે છે :—

“(૧) નમો અરિહંતાણં સિંહકસ વણિકસ પુત્રેણ કોશિકિપુત્રેન (૨) સિંહનાદિકેન આયાગપટ્ટો પ્રતિધાપિતો અરહંતપૂજયે ॥”

—અરહંતોને નમસ્કાર. સિંહ વણિકના પુત્ર અને કોશિકીના પુત્ર સિંહનાદિકે અર્હતની પૂજા માટે આયાગપટ્ટ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો.

બીજો આયાગપટ્ટ જેનો સમય બુદ્ધત્વના મતે કનિષ્કના પહેલાના સમયનો છે; તે લેખનો અર્થ નોંધવા જેવો છે :—

“અર્હત વર્ધમાનને નમસ્કાર. શકો તથા પોથિયોને માટે કાળા નાગ સમાન ગોત્રિપુત્રની કૌશિકગોત્રની પત્ની શિવ-મિત્રાએ આયાગપટ્ટ (પૂજાની એક તકતી) કરાવ્યો.”

આ શિલાલેખ અહીંના જિનમંદિરની પ્રાચીનતાનો બેવડો પુરાવો રજૂ કરે છે. એક બીજો શિલાલેખ જૈન સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. તે લેખનો અર્થ આ છે :—

“૭૬ વર્ષના વર્ષાઋતુના ચોથા માસના વિશમા દિવસે.....ની સ્ત્રી શ્રાવિકા દિના(દત્તા)એ ભેટ આપેલી મૂર્તિ દેવોએ બંધાવેલ વોદ્ધસ્તૂપમાં પધરાવવામાં આવી.”

આ શિલાલેખ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે મથુરામાં એક પ્રાચીન સ્તૂપ હતો, જે બુદ્ધત્વના મતાનુસાર ઈ. સ. ૧૫૭ (શક સં. ૭૬)માં દેવોથી બંધાયેલ મનાતો—અર્થાત્ એ એટલો પ્રાચીન હતો કે તેની રચનાની સાચી હકીકત બુદ્ધાઈ ગઈ હતી.

આ સ્થળે સાધ્વીઓનાં નામો અને તેમની પ્રવૃત્તિની નોંધ પણ શિલાલેખોમાંથી સાંપડે છે; એક લેખમાં સાધ્વીઓનાં નામવાળો અંશ આ રીતે મળે છે :—

“અર્યસંગમિકયે શિશીનિનં અર્યવસુલયે નિર્વર્તનં..... ”

—પૂજ્ય સંગમિકાની શિષ્યા, પૂજ્ય વસુલાના ઉપદેશથી. આર્ય સંગમિકા અને આર્ય વસુલાના ઉપદેશથી અપાયેલા દાનો ઉપરથી નક્કો થાય છે કે મથુરાના જૈનોમાં સાધ્વીઓનું પણ અગત્યનું સ્થાન હતું.

લખનઉ અને મથુરાના સંગ્રહાલયમાં અનેક એવી પ્રતિમાઓ સુરક્ષિત છે, જેમાં ચારે બાજુએ એકેક તીર્થંકરની ઊભી કે બેઠી મૂર્તિ હોય છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ કેટલીક વખત એક જ તીર્થંકરની હોય છે અને કયાંક ભિન્ન ભિન્ન તીર્થંકરની હોય છે. ચારે બાજુએ દર્શન થવાથી અને બધી બાજુએ ભદ્ર—કલ્યાણકર હોવાથી તેને ‘સર્વતોભદ્રિકા’ પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. કુશાનકાલીન સર્વતોભદ્રિકા પ્રતિમાઓ મોટે ભાગે ઊભી જ મળે છે, તેમાંથી કેટલીક મથુરા સંગ્રહાલયની બી ૭૩, બી ૬૭, બી ૬૮, બી ૭૦ આદિ તથા લખનઉ સંગ્રહાલયની જે. ૨૩૦, જે. ૨૩૫ વગેરે છે.

ઉપરાંત સરસ્વતીની મૂર્તિઓ જેનું જૈન પરંપરામાં મહત્વનું સ્થાન છે અને જે તીર્થંકરની વાણીનું મૂર્તિરૂપ છે, તેની બે મૂર્તિઓ લખનઉ સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. તેનો ક્રમાંક નં. ૨૪ અને નં. ૩૫ છે. આ મૂર્તિઓ ઈ. સ.ના પ્રારંભની છે.

આ સિવાય અહીંના કંકાલી ટીલામાંથી બે મંદિરોના અવશેષો પણ મળી આવ્યા છે. વળી, ૮૦ મૂર્તિઓ, ૧૨૦ સ્તંભો અને બીજાં કારણીબધાં તોરણો વગેરેનાં કેટલાંયે સિંદ્ધો અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. આ ઉપરાંત બીજા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ, સ્તંભો, તોરણો, કુંભીઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી મળેલી જોવાય છે. આ બધાના વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી. ઉપર્યુક્ત નમૂનારૂપે આલેખેલી વિગતો અહીંના સ્થેતાંગર જૈનોની જૂતકાલીન સમૃદ્ધિની ગાંધી કરાવવા માટે પૂરતી ગણાય.

આજે અહીં શાવકોનાં ૮-૧૦ ઘર વિદ્યમાન છે. દિગંબરોની વસ્તી વધારે છે.

ઘીયામંડીમાં એક પ્રાચીન સ્થેતાંગર મંદિર છે. તેનો જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદેશનવિજયજી (ત્રિપુરી) એ કરાવ્યો છે. વળી, ચૌરાશીનું મંદિર ૮૪ આગમોના સ્મરણરૂપે ઊંચું થયેલું તે આજે દિગંબરોના હસ્તક છે. તેમાં ઉપાંગ વિવેકકર્ણગિજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓ, પાટકા-સ્તંભો વગેરે હતા, મુળનાયક ઉપર લેખ પણ હતો. એ બધા ઉપર સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ હાથ જૂંક્યો છે એ ખરેખર, શોચનીય છે. આ મંદિરના પાછળના ભાગમાં દિગંબરોએ નવીન મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે.

અહીં સ્થેતાંગર ધર્મશાળા થવાની જરૂર છે.

અહીંથી મળી આવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ, આચાર્યપટ્ટો અને સ્તૂપ ઉપરના લેખો અને તેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. મથુરામાંથી મળેલા એક લેખવાળા કોતરકામની વચ્ચે એક સ્તૂપ છે. તેની આબુબાલુએ કંઠેરો છે. તેને એક દાર છે અને સ્તૂપ ઉપર જ કોતરેલી બે કંઠેરાની હારો છે. એક મધ્યમાં ગોળાકાર અને બીજી જરા ઊંચી છે. સ્તૂપની બંને બાજુએ એકેક નાયતી સ્ત્રી અને એ સ્ત્રીઓની પેલી પાર એકેક સ્તંભ છે. જમણી બાજુના સ્તંભને સિંહ છે અને ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર 'ધર્મચક્ર' કોટેલું છે. ઊંચે સાધુઓ સ્તૂપ તરફ દોડી આવતા હોય એવા કિન્નરોની આકૃતિઓ છે. કિન્નરોને ડુંગરાવાળું શરીર અને મનુષ્ય જેવું મુખ છે. સાધુઓ નમ્ર છે.

બે કંઠેરાની હારોની વચ્ચે એ છ લીટીનો લેખ છે, તેની વિધિ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ ની હોય તેમ લાગે છે. તે લેખ આ પ્રકારે છે:—

"(૧) નમો અરહતો વચમાનસ દંદાયે ગગિકા(૨)યે હેળ શોમિકાયે ચિત્ત શમણસનિકાયે (૩) નાદાયે ગગિકાયે વાસયે આરહતા દેવકુલે (૪) વાયગસમા પ્રમા શિલાપત્રા પ્રવિત્તાપિતં નિગમા(૫)ના અરહતાવત્તને સદ માતેરં મગિનિયે ચિત્તેરં પુવેળ (૬) સવિન ચ પરિજનં અરહતપુજાયે ||"

—અહીં વર્ધમાનને નમસ્કાર. ગણિકા દંડાની પુત્રી ગણિકા નંદાએ વેપારીઓના આર્હત દેવાલયમાં શ્રમજી સમૂહને રહેવા માટે તથા અર્હતની પૂજા માટે એક નાનું આર્હત-દેવાલય, આચાર્યો માટે બેઠકો, એક (પાણીનો) વાવ, અને એક શિલાપટ્ટ (દેવાલયનું પુરુષ) માતા, બહેન, પુત્રી અને સગાંઓ સાથે (લેખવચન) કરાવ્યાં.

આ સ્તૂપ આકારમાં તથા દેખાવમાં આજમુખી મળી આવેલા બોદ સ્તૂપોને એટલો બધો મળતો આવે છે કે બે આ જૈન લેખ ન હોત તો તેને બોદ સ્તૂપ તરીકે જ ગણવામાં આવ્યો હોત.

૨. કુશાન સંવત્ ૯ના લેખવાળી મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળેલી મૂર્તિ આજે લખનઉ મ્યુઝિયમમાં છે. ખદ્ગા-સનસ્થ આ મૂર્તિનું મસ્તક ખંડિત છે. મૂર્તિની જમણી બાજુએ બે પુરુષો હાથ જોડીને ઊભા છે અને ડાબી બાજુએ એક સ્ત્રી ઊભેલી છે. તેના ઉપરનો લેખ અપભ્રંશ સંસ્કૃત ભાષામાં આ પ્રકારે છે:—

"મિદં સં. ૧ હે. ૩ દિ. ૧૦ પ્રથમિયસ ચિત્ત શોમિકાયે વચુ પ્કહલસ્ય કોદિયાતો ગણાનો આર્યત્રિકસ્ય કુટુમ્બિનિયે અનિયાતો કુચ્ચતો વૈરાતો શાલાતો નિવર્તનો મહ્પલયે દનિ ||"

—સિદ્ધને નમસ્કાર. ૯મા વર્ષના હેમંતના ત્રીજા માસમાં ૧૦મા દિવસે કોટિયગણ, સ્થાનીય કુલ અને વજ્ર-શાખાના આર્ય તરિકની આજ્ઞાથી એકઠાલી સ્ત્રી, શિવશિરીની પુત્રવધૂ અહમિત્રની પુત્રી અહપલાએ આપેલી (કરાવેલી).

ઉપર્યુક્ત લેખની ત્રણ અસમાન પંક્તિઓ છે. પ્રથમ પંક્તિની ગાદીની ધાર ઉપર અને બીજી પંક્તિઓના પદ (વિકસિત પદ ઉપર મૂકેલી ગાદી પર બેસી મૂર્તિની) ઉપર કોતરેલી છે. પાદની મધ્યમાં બે પંક્તિમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“ આર્ય અધમસ્સ શિશિનિ ॥ ”

—આર્ય અધમની સ્ત્રી શિષ્યા.

૩. કુશાન સંવત્ ૪૮ની સાલની શ્રીસંલવનાથની એક મૂર્તિ લખનો મ્યુઝિયમમાં છે. આ મૂર્તિનો હાથ અને મસ્તક ખંડિત છે, પદ્માસનસ્થ ધ્યાન મુદ્રામાં અવસ્થિત છે. તેની ગાદી નીચે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. મધ્યમાં ત્રિરત્નનું ચિહ્ન છે અને તેની નીચે બે નાનાં ચક્રો આલેખ્યાં છે. એક તરફ પુરુષ અને એક તરફ સ્ત્રીની આકૃતિઓ છે. તેમના હાથમાં પુષ્પ અને ચક્ર છે. તેની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ મહારાજસ્ય હુવિષ્કસ્ય સંવચરે ૪૦૮ વ૦ ૨ દિ૦ ૧૦૭ એતસ્ય પુવાયં કોટ્ટિયે [ગણે] વમદાસીયે કુલે પંચનગરિયે શાસ્ત્રાયે ધુજવલસ્ય શિશિનિયે ધુજશિરિયે નિવતના બુધુકસ્ય વધુયે શવત્રન (?) પોત્રિયે યશાયે દન સંભવસ્ય પ્રોત્તિમા પ્રતિસ્થાપિતા ॥ ”

—મહારાજ હુવિષ્કના ૪૮મા વર્ષે વર્ષાઋતુના બીજા માસમાં ૧૭મા દિવસે શવત્રનની પૌત્રી અને બુધુકની વધૂ યશાએ કોટ્ટિય ગણ બ્રહ્મદાસીય કુલ અને વજ્રનાગરી શાખાની ધુજવલની શિષ્યા ધુજશિરિની આજ્ઞાથી સંલવનાથની મૂર્તિને સ્થાપન કરી.

૪. કુશાન સંવત્ ૫૮ની મૂર્તિ પરનો લેખ:—

“ સિદ્ધં નમ સર[સ]તમ મહરજસ્ય હુવિષ્કસ્ય સંવસરે અષ્ટપનવસ્ય મસ ૩ દિવસ ૨ એતસ્યામ્ પુર્વાયાં પે (?) ગણે આર્ય ચેટ્ટિયે કુલે હરિતમાલધિયાતો શા.....વાચકસ્ય હગિનાદિસ્ય શિશોગન.....નાગસેનો દનમ્ ॥ ”

—સિદ્ધને નમસ્કાર. સરસતમ મહારાજ હુવિષ્કના ૫૮મા વર્ષે ઉનાળાના ૩ માસમાં બીજા દિવસે....ગણ આર્ય ચેટ્ટિયકુલ અને હરિમાલકધ (હરિતમાલગધિ) શાખાના વાચક હગિનદી (ભગનંદિ?)ના શિષ્ય નાગસેન(?)નું દાન.

૫. કુશાન સંવત્ ૭૧ની મથુરાની એક જૈન મૂર્તિ છે, તેની જંઘા અને કમરનો ભાગ જ બચેલો છે. મૂર્તિની પાછળના સમચોરસ સ્તંભના ભાગ ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સમ૦ ૭૦૧ વ૦ ૧ વિ૦ ૧૦૫ એતયે પુવયે હધ્યિ(?) મુનશિમિતા(?) ચે(?) મિનિરવ સુવોતિ ધિતુ હેમદેવસ્ય ॥ ”

—૭૧મા વર્ષે વર્ષાના પ્રથમ માસમાં ૧૫મા દિવસે હેમદેવની....મિનિરવની બેનની પુત્રીની પુત્રી....મુનાશિમિતાની....

૬. કુશાન સંવત્ ૭૪ની સાલની એક ચૌમુખ જિનપ્રતિમા છે. એ મૂર્તિની દરેક બાજુએ થોડાક ભાગો ઉપસાવેલા છે. મધ્યમાં સ્તંભ છે અને તેના ઉપર ચક્ર છે. બંને બાજુએ ત્રણ-ત્રણ ભક્તો હાથ જોડીને બેસેલા છે. મૂર્તિની ગાદીની ચારે બાજુએ લેખ છે. દરેક બાજુએ લેખની બાજુએ લીટીઓ છે, જેમાં થોડાક ભાગ ઘસાયેલો છે, તે લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સં૦ ૭૦૪ પ્ર૦ ૧ દિ૦ ૫ અયવરણતો ગણતો કુલાતો વજનકરિતો શાસ્ત્રાતો અયશીરકાતી.....નધનસ્ય વાચકસ્ય શિશિનિયે આર્ય દાસિયે દેવસ્ય કુદ્રૂન્ધનયે ધરવલાયે દત્તિ.....સશુચે ॥ ”

—૭૪ની સાલમાં ઉનાળાના પ્રથમ માસમાં પાંચમે દિવસે.....દેવની પત્ની ધરવલાની, વારણગણ-કુલ વજ્રનાગરી શાખા અને આશ્રક (સંભોગ)તી નધન.....વાચકની.....શિષ્યા.....દાસીની આજ્ઞાથી દાન.

૭. કુશાન સંવત્ ૮૦ની મથુરાની જૈનમૂર્તિ પરનો લેખ:—

“ સિદ્ધ મહાજસ્ય વાસુદેવસ્ય સં ૮૦ હનવ ૧ દિ ૧૦૨ વૃત્તસ્ય પુખ્યાં સાવકો સ પિત્ર સંવનાચિસ(?) વપુયે વલસ્ય ॥ ”

—મહારાજ વસુદેવના રાજ્યમાં ૮૦ વર્ષે હેમંતના પ્રથમ માસમાં બારમા દિવસે શ્રાવણ....ની પુત્રી બત્રી વધુ....

૮. કુશાન સંવત ૬૬૮નું મથુરાનું એક શિલ્પ, પીળી રેતીના પથ્થરમાં છે, જેના એક દુકામાં ઉપસાવેલા ભાગ બે ચોરસ આકારના ભાગોમાં છે. ઉપરના ચોરસ ચારી હાલતમાં છે. તેના ઉપર સ્તૂપનો આકાર છે. સ્તૂપની આસપાસ ૨ જિન-મૂર્તિઓ છે. એક મૂર્તિ ઉપર છત્ર છે જ્યારે બીજી મૂર્તિ ક્ષુધાક્રાંત શ્રીપાર્શ્વનાથ જગવાનની છે. નીચેના ભાગમાં એક શ્રી ભગવાની છે, જેણે એક હાથ ડાબે કરેલા છે અને બીજો હાથ જંબા ઉપર મૂકેલા છે, તેની ડાબી બાજુએ એક અર્ધનમ્ન પુરુષની આદૃતિ છે. પુરુષની ડાબી બાજુએ બે શ્રીઓની નાની આદૃતિઓ છે અને તેમની પાછળ એક ગાંડ નીચે ઊભેલા ભાગની આદૃતિ પ્રભામ દરવી બતાવી છે આ દુકામાં ઉપરના ભાગમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સિદ્ધ સં ૧૦૧ મિ ૦ ૨ દિ ૦ ૧૦૬ કોટિયાતો ગગનો ટનોયાતો વૈસાતો ચાનાતો બર્ગનુર શિશિનિ ધમશિરિયે નિવર્તના
.....જરુદતસ્ય પિતા ધનદહિ । અનથ શ્રેષ્ઠિ તિવા કગ ધમગ ॥ ”

—સિદ્ધને નમસ્કાર ૬૬ વર્ષે શ્રીમ્ જનુના બીજા માસમાં સોગમ દિવસે કોટિય ગણની સ્થાનીય કુલની વજ્રશાખાના આચાર્યશ્રી શિખા ધર્મસિંહિની આજ્ઞાથી ગ્રહહત્તની પુત્રી ધનદહિ અનથ શ્રેષ્ઠિ વિજા (વિદ્યા) કૃષ્ણ શ્રમણ.

આ બધા લેખોમાં આવેલા કોટિયગણ, વારણગણ, પ્રદ્યદાસીયકુલ, સ્થાનીયકુલ, ચેટિયકુલ, વજ્રનાગરીશાખા, પંચ-નાગરીશાખા, મલિન્જશાખા—આ બધા ગણો, કુલો અને શાખાઓ સ્વેતાંજરીય સૂત્રોની પદ્યવલીઓમાં પણ નિર્દિષ્ટ છે અને તેની સાથે મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી નમ્ન મૂર્તિઓ પણ સ્વેતાંજર સમાજમાં બરાબર માન્ય હતી એમ પુસ્તકાર થાય છે.

★

૨૪૪. શૌરીપુર

(કોશ નંબર : ૪૨૬૭)

શીકાદાબાદ જંકશનથી ૧૩ માઈલ દૂર અને નવી રેલ્વેના બાદા સ્ટેશનથી વાયબ્સજૂનામાં ૫ માઈલ દૂર યમુનાના દક્ષિણ કાંઠે બેસેલ નામે ગામ વસેલું છે. અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર પહાડી રસ્તે શૌરીપુરનાં જંગલોમાં આવેલાં છે. પ્રાચીન કાળમાં આજના બેસેલ નામે ગામ સમગ્ર વિસ્તાર શૌરીપુરમાં સમાઈ જતા હતા. આનાં સોરિયપુર, મર્ધપુર, સોરીપુર અને શૌરીપુર ગણે પ્રાચીન નામે મળી આવે છે. બેસેલ નામ તો બહુવચનરૂપે અહીં સ્થાપેલા બેસેલ શંકરના મંદિર ઉપરથી બેસેલ વસ્તું ને જડી બેસેલ-બેસેલ નામ પડ્યું હોય કાં તો અહીં આવેલાં વડનાં વૃક્ષોની બહુવચનરૂપે બેસેલમાં આવ્યું હોય. જેને તે હોય પણ આ બેસેલની જૂમિ જ પ્રાચીન કાળનું શૌરીપુર છે આ હોયના નિરાશીઓની ‘શૌરમેળી’ બાપા બાહરવ-સાગમાં પ્રસિદ્ધ છે.

મેક્સિહનિમે પોનાના બારજમળ વૃત્તિ નામે ‘એરિયન’માં શૌરીપુરને Calisoboraca (હાલીસોબોરેકા) નામે ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે કે આ નગર યમુનાના જમણા કાંઠે મનુષ્યોની બરચક મુંદર અને સમૃદ્ધિયાળી નગર છે.^૧

જોનાના પ્રાચીન ગ્રંથમાં પ્રદ્યદામાંથી ‘સમવ.યાંજમ્ન, ઉત્તરાયણમ્ન, આવશ્યક નિયુક્તિ, દશપમ્ન’ વગેરેમાં શૌરીપુરને સોરજમળે ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૫મ આષ્ટમેશોમાં કુશાવર્તની રાજ્યવર્ણનું આ નગર ધનુ વારવૃત્તિવિષક રત્નમેઘદય જલવાનના જન્મથી પચિત્ર રહેલી આ જૂમિ નીચેનામાંની જ્યનિને વરે એમાં નવમ્ન નાળી.

લગભગ પંચમા-છઠા સદીમાં સ્થાપેલા ‘વસુદેવદિગ્વી’ નામના દર્શનમાં ઉલ્લેખ છે કે, “દક્ષિણમાં સોરી અને શૌર નામના બે જર્મનો હતા, જેમાં મેરીએ ‘મેરિયપુર’ અને બીરે ‘મેરીર’ વધાવ્યું. મેરીમે પુર અર્થે.

૧. “Royal Asiatic Society Journal” Vol I, p. ૩૧૪.

વૃષ્ણિ થયો, તેને લદ્દા રાણીથી સમુદ્રવિજય વગેરે દશ પુત્રો અને કુંતી તથા માદ્રી નામે બે કન્યાઓ થઈ. વીરનો પુત્ર લોભવૃષ્ણિ થયો. તેનો પુત્ર ઉચ્ચસેન થયો અને ઉચ્ચસેનને બંધુ, સુબંધુ તેમજ કંસ વગેરે છ પુત્રો થયા હતા. ”

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય પોતાના ‘ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ ગ્રંથમાં સોરીએ શૌરીપુર વસાવ્યાનું જણાવી વિશેષમાં બહેર છે તેનો સાર એ છે કે, સમુદ્રવિજય શૌરીપુરીમાં અને કંસ મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા. સમુદ્રવિજયના પુત્ર શ્રીનેમનાથ હતા અને કૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર હતા. શ્રીકૃષ્ણે કંસને મારીને મથુરાનું રાજ્ય હાથ કર્યું પરંતુ મગધના પરાક્રમી જરાસંધ રાજાના લયથી શ્રીકૃષ્ણ અને સમુદ્રવિજય વગેરે યાદવો પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રની દ્વારિકા નગરીમાં જઈને વસ્યા.^૨ એ સમયે અનેક જૈન કુટુંબો તેમની સાથે ગયા હશે અને તેથી જ સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનોનો પ્રવેશ શ્રીનેમનાથ અને શ્રીકૃષ્ણના જેટલો જ પ્રાચીન ગણાય.

લગવાન મહાવીરસ્વામી આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા.^૪ એમના સમયમાં આ નગરનો રાજા સૌર્યદત્ત નામે હતો. અહીંના સૌર્યાવતંસક ઉદ્યાનમાં લગવાન મહાવીરે એક માછીમારના પૂર્વ લવોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું હતું.^૫

લગવાન મહાવીરસ્વામી અને તે પછીના સમયમાં અનેક પ્રભાવશાળી સૂરિપુંગવો આ તીર્થની યાત્રા કરતા ને જીવનને કૃતાર્થ ગનાવતા પણ એ સમયની ઘટનાઓ ઉપર અજવાળું પાડે એવી માહિતી મળી શકતી નથી. સમેતશિખર તીર્થની યાત્રા કરનારાઓ આ તીર્થભૂમિને વીસરતા નહોતા; એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. શ્રીગંધર્વલટ્સૂરિએ (સ્વર્ગ: સં. ૮૯૫) મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એ સમયે શૌરીપુરનો પણ ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. એ પછી શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિ (સ્વર્ગ: સં. ૯૯૧), શ્રીઉદ્ધોતનસૂરિ (સં. ૯૯૪), શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૦૨), શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ (તેરમે સૈકા) વગેરે પ્રભાવશાળી આચાર્યો સમેત શિખરની યાત્રાએ જતાં આ શૌરીપુરમાં આવ્યા હતા. ચૌદમા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધે છે કે,—“સૌર્યપુરે શઙ્ખજિનાલયે.....શ્રી નેમિનાથ:” અર્થાત્-શૌરીપુરમાં શંખ રાજાએ (ઉદ્ધાર) કરાવેલા જિનાલયમાં શ્રીનેમિનાથ લગવાન છે.

એ પછીનો શૌરીપુરનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. લગભગ સત્તરમી શતાબ્દીમાં સંઘવી સેહિલ, જે ‘હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય’કાર શ્રીસિંહવિમલગણિના પિતામહ તથા તેમણે, શૌરીપુરનો સંઘ કાઢ્યો હતો. તેમાં અનેક સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ હતાં. સંઘવી સેહિલે શ્રીનેમિનાથ લગવાનની એક મૂર્તિ ભરાવી હતી પરંતુ તેની અંજન-શલાકા થઈ શકી નહોતી. છેવટે સમ્રાટ અકબરને પ્રતિબોધ કરવા ફતેહપુરસિકીમાં અને તે પછી આગરામાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે સં. ૧૬૩૯ માં આવેલા શ્રીહીરવિજયસૂરિ સં. ૧૬૪૦ માં શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ સંઘ સાથે પધાર્યા ત્યારે તેમણે સં. સેહિલે ભરાવેલી મૂર્તિની અંજનશલાકા કરી પ્રતિષ્ઠા કરી અને શ્રીનેમિનાથ લગવાનની ચરણપાડકા પણ તેમાં પધરાવી હતી.

સં. ૧૬૬૨ માં શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીકલ્યાણવિજયજી, તેમના શિષ્ય શ્રીજયવિજયજી પૂર્વ દેશની યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે તેમણે શૌરીપુરમાં સાત શ્વેતાંબર મંદિરો હોવાની નોંધ કરી છે:

“શ્રીજિનવર પ્રાસાદ સાત પૂજી બહુ ભગતર્થ; જનમભૂમિ પ્રભુ નેમિની પ્રણમી બહુ જીગતિર્થ.”

એ પછી સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષગણિ શૌરીપુર પધાર્યા હતા અને તેમણે ઘણી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. સં. ૧૬૬૮ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ, સં. ૧૬૭૧ માં શ્રીસહજસાગર ગણિ, પં. વિજયસાગર, પં. હેતુસાગર ગણિ વગેરે સાથે આગરાથી શૌરીપુરની યાત્રાએ પધાર્યા હતા, એ જ સમયમાં શ્રીકલ્યાણસાગરજીએ પણ યાત્રા કરી

૨. ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ પર્વ ૮, સર્ગ ૨, પૃ. ૨૦.

૩. “Historical quarterly” Vol, 10, No. 3, P. 542.

૪. પં. બેચરદાસ કૃત-‘લગવતી સૂત્ર’ અનુવાદ, ભા. ૨ પૃ. ૧૩૯, ૧૪૦, ટિપ્પણ.

૫. ‘વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય’ કોટ્યાચાર્ય વૃત્તિ, પૃ. ૧૪૨.

હતી. સં. ૧૭૪૭ માં શ્રીસોભાગવિજયજી, સં. ૧૭૫૭ માં ઉપાધ્યાય શ્રીમેશવિજય ગણિ અને સં. ૧૮૦૫ માં પં. શ્રીકૃષ્ણવિજય ગણિ વગેરેએ શ્રીરીપુરની યાત્રાઓ કર્યાની હકીકત તીર્થમાળાઓ અને ઐતિહાસિક કાવ્યો પૂરી પાડે છે.

આ પ્રમાણેથી સમન્વય છે કે શ્રીહીન્નવિજયસૂરિએ આ તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરી યાત્રાને માર્ગ ખુલ્લો કર્યો ત્યારથી આ તીર્થની યાત્રા આજસુધી ચાલુ રહી છે. શ્રીહીન્નવિજયસૂરિએ અહીંના ઘણા રત્નપૂતોને પ્રતિષ્ઠા કર્યો હતો અને તેમને જૈનધર્મથી પરિચિત કર્યા હતા, ત્યારથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહેતી હતી.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ શ્રીરીપુરનાં દેવસાવરોમાંથી અનેક વસ્તુઓ મળી આવી છે. સર કર્નલકામે દર્શાવેલા ૭ ટેકરાઓ આજે પણ ગઢવી (ગઢી) ના નામે ઓળખાય છે. તેમાંના બે ટીલાઓ (ટેકરાઓ) જેને ‘પુરાણખેડા (પ્રદુમ્ન ખેડા)’ અને બીજો ‘ઓંખખેડા (અનિરુદ્ધ ખેડા)’ કહે છે તેમાં અનેક મંદિરો, મકાનો, અને તેની મોટી મોટી છાંયો વગેરે જોઈ શકાય છે. અહીંની જૂની ધાર પર એક જાંચી કરાડ છે તેને લોકો ‘કંસકરાડ’ કહે છે. આ બધાં નામોના આજે અપભ્રંશ થઈ ગયે છે પરંતુ વસ્તુતઃ એ બધાં સ્થળોનાં નામો મહાભારત કાળની યાદ અપાવે છે. પુરાણ ખેડા સાતેક હિંદુમંદિરોના સુમખાથી ઢંકાયું છે જ્યારે ઓંખખેડામાં પાંચેક ચોરસ ઘુમટવાળાં જૈનમંદિરો ખંડિયેરરૂપે જોવાય છે. આ ખંડેરો શ્રીરીપુરની પ્રાચીનકાલીન ભવ્ય લાહોજલાલીનાં સ્મારકો છે, એમાં શંકા નથી. સર કર્નલકામેના કથન પ્રમાણે આ ખંડિયેરોવાળી ભૂમિ ઉપર જૈન તેમજ અહિર પ્રજાએ લગભગ ૪૦૦ વર્ષ સુધી વસવાટ કરીને તેનું નામ બટેશ્વર પાડયું હતું. તેમણે અહીં ૧૭૦ જેટલાં મંદિરો બેંધ્યાં હતાં, જેમાં ૬ મંદિરો તો મોટાં હતાં. આ પૈકીનાં કેટલાંક મંદિરો જાડાં છે. તેમાંનાં એકમાં અહીં ‘શિવમંદિર ગંધાયાનું’ પ્રમાણ મળે છે; પરંતુ એ પહેલાં જૈનોનું આ મુખ્ય સ્થળ હતું. યમુનાતા ઘાટે સ્થપાયેલાં નવાં શિવાલયોની વચ્ચે એક પ્રાચીન જૈનમંદિર અને જૈન ઘાટ પણ છે.

સર કર્નલકામે અહીંથી અનેક પુરાણી વસ્તુઓ, જેમાં મૂર્તિઓ, શિલાલેખો, તામ્રસિક્કા, પ્રસ્તરખંડો વગેરેનાં ભક્ષાવશેષોના સંગ્રહ કર્યો હતો અને સને ૧૮૭૦માં કાર્લાઈલે અહીંથી એકઠી કરેલી બીજી અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓ કેટલાંકે ગાડામાં ભરીને આગરા એકઠી આપી હતી. એ વસ્તુઓમાં સં. ૧૦૮૪(૬૪)ના લેખવાળી શ્રીમદ્ભવલેખ ભગવાનની પ્રતિમા, બીંત પરના જૈન શિલાલેખો અને બીજી વિવિધ શિશ્વમૂર્તિઓ છે, જેના વિશે ઇતિહાસ ગવેષકોએ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર છે. એમાંથી જ જૈન ઇતિહાસનાં પૂરતાં પ્રમાણો મળી રહેશે.

અહીંના જૈન દેવાલયની વ્યવસ્થા યતિ ક્ષેત્રમહાસના ચિધ્ય ધક્ષામલજી સ્વેતાંબર યતિ મહારામા કરતા હતા, એથી જ એ મંદિર ‘યતિમંદિર’ નામે જાણીતું હતું. મંદિરના કંપાઉંઠની સામેના ચોતરો પણ યતિજીના નામે ઓળખાય છે. એ યતિની ગાદીએ આવેલા શિષ્યે દિગંબર જૈનોના પ્રભાવમાં આવી જઈ મંદિરની વ્યવસ્થાને બહાને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિને બદલે તેમાં શ્રીઅન્નિતાથ ભગવાનની દિગંબરીય મૂર્તિને સ્થાપન કરી દીધી. સરકારી ગેઝેટીયરના નકશામાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું નામ ઉલ્લેખાયું છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસનાં અનેક પ્રમાણો હોવા છતાં અને દિગંબરો શ્રીરીપુરને નેમિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ માનતા ન હોવા છતાં દિગંબર અને સ્વેતાંબરો વચ્ચે તીર્થમાલિકોને ઝગડો ઉપસ્થિત થયો. છેવટે જોને સૂકાકો સ્વેતાંબરોના લાભમાં આવ્યો છે.

તીર્થમાળાકારે આ તીર્થભૂમિ વિશે સાચું કહ્યું છે:

“જહો સોદિપુર સંઘિયામણે જહો, જન્મ્યા નેમિજિજ્જંદ; જહો યમુના તટિનીને તરે જહો, પૂન્યાં હોઈ આખુંદ.”

પંકાડી પરનાં પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો ખાલી પડ્યાં છે. એકમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં પગલાં હતાં. સં. ૧૬૬૦ માં ગ્વાલિયરનિવાસી શેઠ નયમલ શુભેન્દ્રજીએ અહીંના અટલીશાન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું ચરૂ કર્યું ત્યારે આગરાના જૈન સંઘે તેનો વડીલટ સંભાળ્યો. સં. ૧૬૮૧ માં તેનો જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થતાં એક મૂર્તિની મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને ક્રોચ્યંતવિજયજી મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

કલકત્તાવાળા શેઠ હનુમાનસિંહ લક્ષ્મીચંદજીએ એક નવી જૈન ધર્મયાત્રા બંધાવી છે, જેથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહે છે.

૨૪૫. રત્નપુરી

(કોડા નંબર : ૪૨૮૩-૪૨૮૪)

સોહાવલ સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર રત્નપુરી નામનું તીર્થ આવેલું છે. આજકાલ આ ગામને 'નવરોઈ' નામે લોકો ઓળખે છે. અહીં જૈનોની વસ્તી ખિલકુલ નથી.

ગામની બહાર પાંચેક વીધાના ઘેરાવામાં કિલ્લાવાળા સુંદર સ્થળમાં પંદરમા તીર્થંકર શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનાં ચવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ ચાર કલ્યાણકોનું સ્મરણ આપતું પવિત્ર ધામ છે. પ્રથમ ધર્મશાળા આવે છે તે એમાંથી એક બારી વાટે મંદિરના ચોગાનમાં જવાય છે.

૧. વચ્ચે સમવસરણના ત્રણ ગઠની માફક ત્રણ પગથાર પર આ મંદિર નાબુકતાનો અંબાર ધરી ઊભું છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની પાહુકા પધરાવેલી છે. તેની સામે આવેલા શિખરખંધી ત્રિમંદિરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા છે અને તેની આસપાસ શ્રીધર્મનાથ અને શ્રીઅરનાથ વગેરેની પ્રાચીન ભવ્ય મૂર્તિઓ સ્થાપન કરેલી છે. મંદિરની મધ્ય વેદિકામાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપના છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૮૭૭ માં બાબુ છોટનજી લખનૌવાળાએ કરાવેલો છે.

૨. દક્ષિણ દ્વાર સામે આરસની સુંદર છત્રીવાળું દેવાલય સં. ૧૯૬૮ માં શેઠ ધસુમલજી મારવાડીએ બંધાવેલું છે. તેમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પોણા બે હાથ જેવડી મૂર્તિ ધરાવે છે. એ સિવાય બીજી સાત પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.

ચારે ખૂણામાં ચાર દેરીઓ છે. અગ્નિખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાન અને શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં પગલાં છે. નૈઋત્યખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના ચવન કલ્યાણકની સ્થાપના, વાયવ્યખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના જન્મ કલ્યાણકની સ્થાપના, અને ઇશાનખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના દીક્ષા કલ્યાણકની સ્થાપનાનાં પગલાં છે.

આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે, જેનો હાલમાં જ જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

✽

૨૪૬. બનારસ

(કોડા નંબર : ૪૨૮૬-૪૨૮૬, ૪૩૦૩-૪૩૧૦)

બનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી. આ નામમાં અહીંની વરણા અને અસી નામની બે નદીઓના સંગમની સ્મૃતિ જળવાયેલી છે. એને કાશી પણ કહે છે. આ કાશી નગરીની પ્રાચીનતાનાં મૂળ ઊંડાં છે, શોધવાયે અશક્ય છે. એને માટે એમ કહી શકાય કે કાશીએ ભારતની અનેક નગરીઓના ઉત્થાન અને પતન બંને નિહાળ્યા હોય એટલી એ વૃદ્ધ છે. આ નગરી પ્રાચીનકાળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંસ્કૃતિનો અહીં સુલભ સંગમ થતો રહ્યો છે, અને તેથી જ આજે પણ ભારતની બધી વિદ્યાઓનું કેંદ્ર બની રહી છે. સરસ્વતી ધામો માટે આજ સુધી કાશી ઉપમાન બની રહી છે.

જૈન અનુશ્રુતિઓના આધારે અતિપ્રાચીનકાળમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો અહીં જન્મ થયો હતો. ત્યારથી જૈનો માટે બનારસનું મહત્વ વધવા લાગ્યું. એ પછી નજીકમાં આવેલી ચંદ્રપુરીમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન અને સિંહપુરીમાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો, અને ઈ. સ. પૂર્વે નવમી શતાબ્દીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનો આ સ્થળે જન્મ થયો હતો. એ રીતે અહીં કુલ ૧૬ કલ્યાણકો થયાં છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને આ નગરને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપ્યો હતો. જો કે તેમનું નિર્વાણ સમેતશિખર ઉપર થયું હતું પરંતુ પ્રથમ ઉપદેશ માટે તેમણે આ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. ભગવાન પુરુષને આ પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં નિર્જીયોનો પરિચય થયો હતો, જેની નોંધ તેમના પિટક ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે ભગવાન પાર્શ્વનાથના જ શિષ્યો હતા. જૈન ગ્રંથોમાં તેમને પાર્શ્વપત્ય નામે ઓળખાવ્યા છે. આથી

સિદ્ધ થાય છે કે એ કાગમાં વારાણસી શ્રમણોનું કેંદ્રધામ હતું અને બનારસથી લઈને સમેતશિખર સુધીનો પ્રદેશ એમની ઉપદેશવાણીથી પ્રભાવિત થયેલો હતો. ભગવાન મહાવીર પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથના પંથે એ જ મહાન ધર્મના પુરસ્કર્તા હતા. એમના સમયમાં આ નગરી મહાવ્રજી ભતિના રાજાઓની રાજધાની હતી. મહારાજા શ્રેણિકને આ નગરી પહેરામણીમાં મળી હતી; એવો દિવેલેખ આગમગ્રંથોમાં આવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે એ પ્રભાવે ચોક્કસરૂપ લીધું અને તેનો વિકાસ થયો. દશાશ્વમેધઘાટ એ વાતની સાથે પૂરી રહ્યો છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથના વખતમાં અહીં અશ્વમેધ યજ્ઞોની ધૂમ મચેલી હતી. પરંતુ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના ઉપદેશના જ કારણે એ યજ્ઞો અર્હિસારૂપમાં પરિવર્તન પામ્યા. વૈદિક લોકો આજે પણ સુસુકુત્તુ આવાનાથી પોતાનું અતિમ જીવન આ સ્થળે સમર્પણ કરવાની ભાવના રાખે છે. આ આદર્શ એ જ પ્રાણલુ સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રમણસંસ્કૃતિના વિચર્યનું ચિહ્ન છે. વસ્તુતઃ જૈન સંસ્કૃતિકે પોતાનો અહીં પ્રભાવ પાંચમી ત્યારે બીજી સંસ્કૃતિ-ઓને માટે આ સ્થાન આકર્ષણનું કારણ બન્યું એમ કહેવામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાથ નથી.

એ પછી જૈનોના આ કેંદ્રધામની મહત્તા ક્યારે ઘટવા માંડી એ બાજી ચકાતું નથી

કાશી આજે તો હિંદુધર્મનું મોઢું તીર્થસ્થળ છે. કાશી-વિશ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તેમનું ધાનાધામ છે. ‘વિવિધ-તીર્થસ્થપ’ કાર શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, “વિશ્વનાથ મંદિરમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ છે.” આ તીર્થધામ પાસે એક મસ્જિદ છે, તેને વિશે કહેવાય છે કે તે અસલ શિવાલય હતું પરંતુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોનારને એમાંની જૈન શૈલી નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી.

વસ્તુતઃ કાળ-ઘટનાએ આધાર્પિતની અંદર ઘણા ઘણા રંગ બનાવ્યા છે. ડોણ બલ્લુ કેટલાયે પલટા આવી ગયા અને એ પલટામાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવ મંદિરો પલટાતાં જ રહ્યાં. ડોઈ કાળે જ્યાં જૈન મંદિર હોય ત્યાં શૈવ મંદિર બની જાય અને શૈવ મંદિર હોય ત્યાં મસ્જિદ બને. રાજકાંતિઓ અને આક્રમણના સમયમાં એમ બને એ સ્વાભાવિક છે.

ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાઓની પરંપરાને સાચવી રાખનારા સમર્થ પડિતો અહીં જ મળી આવે છે. આથી જ દર્શન, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ વગેરે વિદ્યાઓનું આ પીઠ છે. એના એવા શુભોચી જ એ ભારતનું મસ્તક ગણાય એમાં નવાઈ નથી. ભારતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અહીંના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન મોખરે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જૈન સાહિત્યના અભ્યાસ માટે પણ પૂરતી સગવડ છે.

બોદ્ધા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે આ નગરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. ૧. દેવ-વારાણસી, જ્યાં વિશ્વનાથનું પ્રાચીન મંદિર હતું. ૨. રાજધાની-વારાણસી, જ્યાં યવન-સુસલમાન લોકો અધિક વસેલા હતા. ૩. મહન-વારાણસી, જે આજકાલ મહનપુરાના નામે ઓળખાતો ભાગ છે તે જ હોયો ભોઈએ. ૪. વિજય-વારાણસી, જ્યાં સેતુપુરામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જૈનમંદિર છે, તે હોવી ભોઈએ; કેમકે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ પાસે તથાગ હોવાનું કહે છે. આજે પણ તેની ખાજી તથાગ છે.

એ પછી આ સ્થળ ઉપર પ્રાણલોનું વર્ચસ બન્યું હશે એમ લાગે છે; કેમકે સત્તરમા સદીના એક જૈન દ્રવિએ ઉચ્ચાર્યું છે કે—

“કેસ આલીસ પ્રયાગથી દે, વારાણસી વિખ્યાન; અંતરાલ એ રેશની દે, ધોડીસી કંદુ વાન દે.
રખો નગર મોદામણે, વાળારસી વિલાસ; ધરદોરે વખાણના, દિવ્યા અતિસિદ્ધિ.
નિલ નગરી બેલુપુરે, તિલુ બાળનાં મેદ; પ્રતિમા પાસ ચિત્રકલી, પૂજો પૂજુ નેદ.”

આ હરીકત ઉપરથી જણાય છે કે, જ્યારે અહીં વૈદિક મતાનુયાયીઓનું પૂલ જોર હતું ત્યારે જૈન મંદિર બાંધવાની પરવાનગી મળી ચકતી નહિ અને મંદિર બંધાય તો બીજે જ દિવસે જમીનદોરત બને એવી વિષમ સ્થિતિ હતી, એ સમયે જે બટ લોકો અહીં રહેતા તેઓ ભગવાનની મૂર્તિ રાખતા અને આજે જ્યાં બેલુપુર તીર્થ છે ત્યાં એક વડની નીચે પ્રભુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરીને જૈન યાત્રીઓ પૂજ કરતા હતા.

જૈન કથા મુજબ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને અગ્નિ તપસ્યા કરતા કમકે જોગીના તાપજ્ઞમાંથી બળતા નાગને બચાવ્યો

હતો તે સ્થળ આ ગંગા નદીના કાંઠે હતું. અહિંસાધર્મની આ અભૂતપૂર્વ ઘટનાનું કોઈ સ્મારક આપણા કમનસીબે અચ્યુ નથી પરંતુ તેમના ચાર કલ્યાણકોનું એક માત્ર સ્મારક ચોક બનરથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલા ભેલુપુરમાં છે.

[૧] ભેલુપુરના મંદિરનો અડધો ભાગ શ્વેતાંબરો અને અડધો ભાગ દિગંબરોના કબજામાં છે. ધર્મશાળાની વચ્ચે ૪ ધાખાખંધી શ્વેતાંબર જૈન મંદિર આવેલું છે. ઊંચી બેઠકની છત્રીમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ ખિરાજમાન છે અને બીજી પ્રતિમાઓ પણ છે. સાથે બગીચો અને દાદાજીની દેરી છે. આ મંદિર અને [૨] અંગ્રેજી કોઠીમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર સિવાય અહીંનાં બાકીનાં મંદિરો શિખરખંધી છે. [૩] સુતાતોલામાં શિખરખંધી શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથનું છે. [૪-૭] નયાઘાટ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીઆદિનાથ; એમ ચાર મંદિરો છે. [૮] રામઘાટ ઉપર શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથનું, [૯] બાલુજીકા ફરસમાં શ્રીઆદિનાથનું, [૧૦] ઠંઠેરીબનરમાં શ્રીકેશરિયાજીનું, જેમાં સ્ફટિકનાં બિંબ અને પાટુકાઓ છે, અને [૧૧] ભદ્રેની ઘાટ ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથ લગવાનનાં મંદિરો વિદ્યમાન છે. છેલ્લું ચુંદર મંદિર વચ્ચરાજ ઘાટના મધ્યે ગંગાની સપાટીથી લગભગ ૨૫૦ ફીટ ઊંચે આવેલું છે, આગળ વિશાળ ચોક છે, તેમાં આરસની છત્રીમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ લગવાનનાં કલ્યાણકોનું સ્મરણ આપતી સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં જિનબિંબો અને પગલાં વિરાજમાન છે. સુવર્ણ કળશોથી સુશોભિત શિખર છે. અહીંનું વાતાવરણ ગમે તેવાનું મન હરી લે એવું છે. અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૨ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો વિદ્યમાન છે.

ચંદ્રપુરી :

કાશીથી ૧૪ માઈલ અને કાઠીપુર સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચંદ્રપુરી નામનું ગામ છે. અહીંના લોકો આ ગામને ચંદ્રાવતી કે ચંદ્રોટી નામે ઓળખે છે. ગંગાના કિનારે ઊંચી ભૂમિકા ઉપર આ ગામ વસ્યું છે. આ નાના ગામડાની મધ્યમાં પ્રથમ દિગંબર મંદિર આવે છે અને ત્યાંથી થોડું આગળ ચાલતાં એક ચાર વીધા જેવડા વિશાળ ચોગાનમાં કિલ્લાથી ઘેરાયેલું, આઠમા તીર્થંકર શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનાં ચાર કલ્યાણકોનું સૂચન કરતું નાનું છતાં મનોહર મંદિર ઊભું છે. નજીકમાં ૪ ચરણપાટુકાની દેરી અગાઉ હતી પરંતુ ગંગામાં પૂર આવવાથી આ દેરી ધ્વસ્ત થઈ અને મંદિર ખંડિયેર જેવું બની ગયું. આ મંદિરવાળા ટેકરાને લોકો ‘રાજનો ટીલો’ કહે છે. હાલમાં ૪ તેનો જીર્ણોદ્ધાર અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી થઈ રહ્યો છે.

આ સ્થળથી જરા દૂર એક મોટી જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને મંદિરની સામી બાજુએ દિગંબરી જૈન ધર્મશાળા છે. ગામમાં જૈનનું એકે ઘર નથી.

આ તીર્થનો શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. આથી ચૌદમી શતાબ્દીમાં આ તીર્થની યાદ જૈનો ભૂલ્યા નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં આસપાસમાં ઘણા ટીંબા ટેકરાઓ છે. એનું ખોદકામ કરવામાં આવે તો પુરાતત્ત્વની કેટલીયે વસ્તુઓ જડી આવે એવો સંભવ છે.

સિંહપુરી (સારનાથ) :

ચંદ્રપુરીથી પાછા ફરતાં લગભગ ૯ માઈલ પર અને સારનાથ સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર આ તીર્થધામ આવેલું છે. અહીંથી એક માઈલ દૂર હીરાપુર કે હીરાવન નામનું ગામ છે. સિંહપુરીમાં અગિયારમા તીર્થંકર શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનાં ચાર કલ્યાણકો થયાં હતાં. સંભવતઃ આધુનિક સારનાથ એ પ્રાગૐતિહાસિક કાળના શ્રેયાંસનાથનો જ અપભ્રંશ હોય. સારનાથ નામ વસ્તુતઃ ક્યારથી કેવી રીતે પ્રચલિત થયું એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે.

શ્રીઅદીશચંદ્ર વંદોપાધ્યાય સારનાથ તીર્થનો રહસ્યસ્ફોટ કરતાં કહે છે કે, “ભારતના કોઈ પણ તીર્થસ્થાનનું મહત્ત્વ નિર્ધારિત કરવામાં આપણે જે સૌથી વધુ ભયંકર ભૂલો કરી છે એમાંની એક એ છે કે, આપણે બૌદ્ધધર્મને અતિશયોક્તિપૂર્ણ મહત્તા આપી છે. અશોક અને અશ્રાંત ચીની યાત્રીઓ અને તેનાં વિવરણોના પ્રભાવથી બીજા ધર્મોનો એના પરથી અધિકાર જ જતો રહ્યો હોય એમ જણાય છે. મિગદાવ (સારનાથ) ના રક્ષિત મૃગઉદ્યાનની પ્રાચીનતા એથીયે આગળ જઈ શકે એમ છે. આ તથ્ય તર્કની કસોટી પર કદી કસવામાં આવ્યું નથી.”

સારનાથના યોદ્ધાકર્મમાંથી જે લેખ પ્રાપ્ત થયો છે તે જૈનધર્મ સંબંધે સૂચન આપે છે.

“ધર્મોક્તગ્રાધિપત્ય સમયે ગ્રીર્વમ્વકી જિનો, યાદ્ક તત્ત્વચરિતઃ પુનર્યં ચક્રે તતોડ્વત્સુતં ।

વી(વિ ?)હારઃ સ્થવિરસ્ય તસ્ય ચ તયા યનાદયં કારિતઃ, તસ્મિન્નેવ સમર્પિતથ વસતા વા ચન્દ્રવન્દ્યુતિઃ ॥”

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ધર્મચક્રી વિશે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. છતાં કેટલાક વિદ્વાનો આને શુદ્ધ તથાગત સમજે છે. વસ્તુતઃ ધર્માગ્રીક એ સંપ્રતિનું બીજું નામ છે. આમાં ધર્મશિક્ષે બનાવેલા ધર્મનાથ ધર્મચક્રી તીર્થંકરના વિહારનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે.

આ બાતમીમાંથી એટલું જ્ઞાત થાય છે કે સારનાથ (સિંહપુરી) ના મુગદાવ ઉદ્યાનની પ્રાચીનતા જે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે તેના કરતાં આગળ જર્ધ શ્રદ્ધે એ હકીકત જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો સાથે બંધાયેલી છે. પરંતુ જૈનોએ પોતાના તીર્થોના ઇતિહાસ તરફ આજસુધી ડુર્લભ કયું છે. ઉદ્દા દસ વર્ષમાં બૌદ્ધધર્મીઓએ હ્રસ્ત પ્રાથઃ ધર્મ ગયેલા પોતાના ધર્મ માટે જે ધગય ગતાવી છે તેના સોમા ભાગ જેટલી ધગય પણ ભારતના જૈનોએ બતાવી નથી. સારનાથની જેટલી પ્રસિદ્ધિ દેશ-પરદેશમાં ઉલ્લા દસ વર્ષમાં ધર્મ છે તેટલી પ્રસિદ્ધિ જૈનોના આ સિંહપુરી તીર્થ માટે ધર્મ શદ્દી નથી એ ચોક્કસનીય બીના છે. આને જૈનમંદિર નિર્માન સ્થાનમાં તદ્દન વિપુલું પડી ગયેલું જોવાય છે.

દેવે સહક સામેના કંપાર્કમાં એક તરફ નાની સ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને બીજી તરફ કેટલાય શ્રીકૃષ્ણાંચનાથ ભગવાનનું દેવાલય છે. તેની સામે સમવસરણુના આકારનું મંદિર છે, જે ભગવાનના દેવગણાનું સ્મરણ કરાવી રહ્યું છે. કેટલા આદે પ્રજામાં ઉપર નીચે ગોળાકાર ચાર દેરીઓ બનેલી છે, જેમાં ભગવાનના જીવનપ્રસંગોનો ચિતાર અને ચરણ-પાદુકાઓ છે. અગ્નિપ્રજ્વાલામાં અધિપ્રાયક દેવની દેરી છે. નૈર્જત્યપ્રજ્વાલામાં આવેલી દેરીમાં ભગવાનની માતા યૌદ્ધ કવ્યમ નિકાળતી હોય એવા દેખાવ આપે છે. વાયવ્યપ્રજ્વાલાની દેરીમાં જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના છે અને ઇશાનપ્રજ્વાલામાં દીક્ષા કલ્યાણકની સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં આરસના બનાવેલા એક અયોકવૃક્ષ નીચે ભગવાન દીક્ષા લઈ રહ્યા હોય એવું દ્રશ્ય આપે છે અને નીચેની છત્રીમાં વ્યવન કલ્યાણકની સ્થાપના બતાવી છે. વળી એક છત્રીમાં મૈત્રપર્વત ઉપરના જન્મભાગ્યેકનું દ્રશ્ય ગતાવું છે, બીજા બીજી છત્રીમાં ચરણપાદુકાઓ છે. એક છત્રીમાં કુશાલાજીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

શ્રીજિનપ્રસન્નરિએ આ સ્થાનનું સૂચન કેમ નહિ કયું હોય? સંભવ છે કે એ સમયે એ વિચિત્ર થયું હોય અને પછીથી તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હોય. ગમે તે હોય પણ ‘ધર્મેશ્વર સંનિવેશ’ સંબંધે તેમણે નિર્દેશ કર્યો છે અને ત્યાં ગગનચુમ્બી શિખરવાળું બોધિસત્ત્વનું આશ્વત્થ કોટાનું તેઓ કહે છે. આને જે ‘ધર્મેષ્વર’ કહેવાય છે તેને જ તેમણે ‘ધર્મેશ્વર સંનિવેશ’ કહ્યું છે. ધર્મેષ્વરના સંબંધ ધર્મચક્ર સાથે હોવાનું આથી પુરવાર થાય છે. આ સ્તંભ ૯૦ ફીટ ઊંચો અને ૩૦૦ ફીટના ઘેરાવામાં છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ઇસિપત્તન નામે આ સ્થળને ઉલ્લેખ આવે છે. ચોથી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી ફાહિયાને આ સ્થળની નોંધ લીધી છે. હકી શતાબ્દીમાં દૂલ્હોના નાથક મિહિરકુલે અહીં આક્રમણ કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી હુએનસાંગે અહીં ૩૦ બૌદ્ધવિહારો જોયા હતા, જેમાં ચેરવાદના અનુયાયી ૧૫૦૦ બિશુઓ રહેતા હતા. આ ઉપરાંત ૧૦૦ હિંદુમંદિરો હતાં. અગિયારમા સદ્કામાં મહામુદ ગિઝનવીએ સારનાથ જીતી લીધું તે પછી કનોજના રાજા ગોવિંદચંદની રાણી કુમારદેવી, જે બૌદ્ધ હતી, તેણે અહીં ‘ધર્મચક્ર ચિનવિહાર’ બંધાવ્યો હતો, પરંતુ સં. ૧૧૯૪માં શહાબુદ્દીન ઘોરીના સેનાપતિ કલજુદ્દીને અહીંનાં દેવળોનો નાશ કર્યો છતાં બે વિશાળ સ્તંભો બચી રહ્યા હતા. આને અહીં એક ભવ્ય બાંધણીવાળો વિહાર બાંધેલો વિદ્યમાન છે.

★

૨૪૭. આગરા

(કોડા નંબર : ૪૨૯૮-૪૩૦૮)

પુરાણ કાળમાં જે ભૂમિને ‘અશ્વન’ કહેતા એ જ આ આગરા શહેર યજુર્વેદના કોડે વસેલું છે. શિલાલેખોમાં આને ‘ઉમસેનપુર’, ‘અર્ગલપુર’ એ નામે ઉલ્લેખીયું છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૩ થી ૨૨૩ સુધી આગરા પર સમ્રાટ અશોકને ૫૬

અધિકાર હતો એમ ઇતિહાસમાંથી જાણવા મળે છે, પરંતુ એટલા પ્રાચીન કાળનાં કોઈ અવશેષો જોવા મળતા નથી. વિદેશી સંશોધક ડૉ. ફુહરરની નોંધથી જાણવા મળે છે કે, મોગલોએ અહીં રાજકીય અહો જમાવ્યો એ પહેલાંનાં કેટલાંક મળી આવેલાં અવશેષોમાં એક પ્રાચીન જૈનમંદિરના થાંભલા અને શિલાલેખવાળી મૂર્તિ મળી આવી છે. નદી અને તે તરફનો કિલ્લાનો દરવાજો: એ બેની વચ્ચે સ્તંભોની હાર ઊભી હતી અને કાળા-ભૂરા પથ્થરમાં બહુ પરિશ્રમ-પૂર્વક ઘડાયેલી નકશીદાર વિશાળકાય મૂર્તિ એ સ્થળેથી મળી આવી. એ મૂર્તિ વીસમા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતસ્વામીની છે. તેના ઉપર કુટિલ લિપિમાં એ મૂર્તિ સમર્પણ કર્યાનો સં. ૧૦૬૩ નો લેખ છે. એ સ્તંભાવલી આ સ્થળે ઊભેલા જૈનમંદિરની છે, એમાં સંદેહ નથી. કિલ્લો બંધાવતાં એ મંદિર પાડી નાખવામાં આવ્યું હશે; એમ તેઓ જણાવે છે.^૧ શોધવામાં આવે તો આ સિવાય બીજાં અવશેષો પણ મળી આવવા સંભવ છે.

આ હકીકત દશમી-અગિયારમી સદીમાં અહીંના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન કરવા માટે પૂરતી ગણાય.

એ પછી પંદરમી શતાબ્દીમાં બહલોલ લોદીએ આ નવીન શહેર આગરાનો પાયો નાખ્યો અને તેના પુત્ર સીકંદર લોદીએ આ નગરીને ભારતની પાટનગરીનું સૌભાગ્ય અર્પ્યું ત્યારથી એનાં રૂપરંગ બદલાવા લાગ્યાં. બાદશાહ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં તો અહીં લક્ષ્મીની છોળો ઊડી રહી હતી. આજે એ સમૃદ્ધિ તો કાળની ઓટમાં ઓસરી ગઈ છે, છતાં એ બાદશાહી ત્રિપુટીએ સર્જેલી વિવિધ ઇમારતોમાં એમના સમ્રાટપણાની ગૌરવગરિમા આજે પણ કદપી શકાય છે. અહીંના ‘અકબરબાદ’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલા કિલ્લાની પ્રચંડ વિરાટતા, શિલ્પસમ્રાટ તાજમહેલની કળામય અદ્ભુત સૌંદર્યવિભૂતિ, ઇતિહાસી કે અકબરની કબર : ગમે તે જુઓ તો એ બાદશાહોની ભાવના એમાં ડોકિયાં કરી રહી હોય એમ જણાશે. એ બધી જોવાલાયક ગણાતી ઇમારતો પાછળ એ બાદશાહોએ સામ્રાજ્યની અનર્ગલ સંપત્તિને છૂટે હાથે ઉપયોગ કરી પોતાના કૌટુંબિક સંસારની વાસનાકથાનાં લબ્ધ સ્મારકો ઊભાં કર્યાં છે. એ જોઈ એમાંથી કોઈ સાત્ત્વિક પ્રેરણા સ્ફુરે એવી આશા રાખી શકાય નહિ. એ માટે તો એ બાદશાહોની ધર્મજિજ્ઞાસા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો જૈનો સાથેના તેમના ગાઢ સંપર્કનો ખ્યાલ આવે. ઇતિહાસનાં પુષ્ટ પ્રમાણો આપણને સમ્રાટ અકબર અને જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના મિલનપ્રસંગનો યાદ આપે છે.^૨ શ્રી હીરવિજયસૂરિ બાદશાહ અકબરને ફતેહપુરસિક્કીમાં સં. ૧૬૩૬ માં મળ્યા અને તેમને જૈનધર્મના સ્વરૂપથી વાકેફ કર્યા એટલું જ નહિ; તેમાં તેને રસ ઉત્પન્ન કર્યો. અકબરે એ સૂરીશ્વરને પોતાના વિદ્વદ્દરબારમાં માનભર્યું સ્થાન આપી ‘જગદ્ગુરુ’ની પદવીથી નવાળ્યા. સૂરીશ્વરે તેને માંસાહાર-માંથી અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને પર્વતિથિના દિવસોમાં સમસ્ત રાત્ર્યમાં અમારિષટહ વગડાવવાનાં ફરમાનો મેળવી લીધાં. વળી, બૂદપરસ્ત બાદશાહોથી ચૂંગળાતા જૈન ભક્તો માટે યાત્રીઓને હરેક પ્રકારે છૂટછાટ આપવાના પરવાના પણ પ્રાપ્ત કર્યા. અકબરે જે ધર્મનો રસાસ્વાદ ચાખ્યો તે તેના પુત્ર જહાંગીર અને પૌત્ર શાહજહાંએ વારસામાં સાચવી રાખ્યો. શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ તેમના દરબારમાં પણ ધર્મગુરુ તરીકેનું સ્થાન એ જ રીતે સાચવી રાખ્યું હતું. આ વિશે કેટલાયે પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી વિસ્તૃત માહિતી સાંપડે છે. શ્રીવિવેકહર્ષગણીએ સં. ૧૬૬૮ માં બાદશાહ જહાંગીર પાસેથી મેળવેલા ફરમાનનું એક ચિત્રપટ, જે શાહી ચિત્રકાર શાલિવાહન ઉસ્તાદે ચીતર્યું છે તેના ઉપરથી પણ આ હકીકતનો હૂબહૂ ચિતાર મળી રહે છે અને બાદશાહો પાસેથી મેળવાયેલાં એ ફરમાનો પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.^૩

મતલબ કે, અકબર બાદશાહ સાથે ફતેહપુરસિક્કીમાં થયેલા સુભગમિલન પછી તરત જ સૂરીશ્વરે આગરાની ભૂમિમાં પંદાર્પણ કર્યું અને તેમની સમક્ષ કેટલાંયે જૈન મંદિરો ઊભાં થયાં, જેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે પોતે કરી એવી હકીકત તીર્થમાળા નોંધે છે. શ્રેષ્ઠી માનસિંહ, સંઘવી ચંદ્રપાલ, શ્રીહીરાનંદ મુક્તિમ વગેરે જે શ્રાવકો રાત્ર્યમાં અચળાણ હતા તેમણે વિશાળ જિનમંદિરો બંધાવી સૂરીશ્વર પાસે પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. શિલાલેખોથી જણાય છે કે, થાનસિંહ અને હર્જનશલ્ય નામના શ્રાવકોએ ભરાવેલાં કેટલાંયે જિજોની પ્રતિષ્ઠા શ્રીહીરવિજયસૂરિએ કરી હતી.^૪ વળી, જહાંગીરના માનીતા મંત્રીઓ કુરંપાલ અને સોનપાલે શ્રીશ્રેયાંસપ્રભુનું લબ્ધ મંદિર બંધાવી તેની તથા ૪૫ જિનપ્રતિમાઓની

૧. A. Fuhrer : ‘Archaeological Survey of India’ (New Series) Vol. ii.

૨. ‘સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ’ ફરમાનો સાથે.

૩. ‘કૃપારસ કોશ’ ફરમાન સાથે; અને ‘Comiseriet : The Imperial Mughal Farmans in Gujrat.’

૪. ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયકૃત ‘તીર્થમાળા’ પૃ. ૭૩, ૭૪.

સં. ૧:૭૧ માં અંચલગચ્છી આચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમજ સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષ ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ બંને મંદિરો આજે મોઝુદ નથી નદીપાર બે મંદિરો જુદાં થયેલાં હતાં તેની બધી મૂર્તિઓ શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં લાવવામાં આવી છે. એ જ જુદાં મંદિરો ઉક્ત શ્રેણીઓએ બંધાવેલાં મંદિરો હોવાની સંભાવના છે.

આને અહીં ૧૧ જિનમંદિરો મોઝુદ છે. ૩૦૦ જેટલા જૈન શ્રાવકોની વસ્તી, ૩ ઉપાશ્રયો અને ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ છે.

૧. રોશન મહેલ્લામાંના શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના વિશાળ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૩૬ માં થઈ અને ઉદાર શ્રેણી શ્રીમાનસિંહે (માલુ કલ્યાણ) એ ઉત્સવ પ્રસંગે અહ્મદક ધન વાપર્યું હતું. મૂળનાયક ઉપર, શ્રીમાનસિંહે આ મૂર્તિ ભરાવ્યાનો અને શ્રીહીરવિજયસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે. પાસેના વિશાળ ચોકવાળા સભામંડપમાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુ, શ્રીસુનિયુતતસ્વામી, શ્રીચોમુખજી તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. ગોખલાઓમાં બીજી પ્રતિમાઓ ગિરાજમાન છે. વચમાં ભેંચી બેઠક પર ગિરાજમાન શ્રીરીતલનાથ ભગવાનની સ્થાપત્યમૂર્તિ મૂર્તિ ચણુ-ટીલાં વિનાની શ્વેતાંભરાચાર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે. તેના ઉપર ચણુ ચડાવતાં નથી. આ મૂર્તિ એક મસ્જિદમાંથી મળી આવી હતી. બહારના ભાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાની મૂર્તિ છે. સં. ૧૩૮૬ ના લેખવાળી પંચ-તીર્થોની પ્રતિમા આ મંદિરમાં મોઝુદ છે.^૧ વળી, સં. ૧૬૭૧ નો મોટો શિખાલેખ, જેમાં શ્રેણી કુંરપાલ અને સેનપાલની ધાર્મિક ખ્યાતિ આલેખી છે તે આ મંદિરમાં છે.^૨

૨. તેની પાસે જ શ્રીસીમંધરસ્વામીનું મંદિર છે, જે શ્રેણી હીરાચંદ નિહાલચંદે બંધાવ્યું હતું. તેમાં મૂળનાયક સીમંધરસ્વામી નહિ પણ શ્રીચંદ્રાનંદ પ્રભુ હોવાનું કહે છે.

રોશન મહેલ્લામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ મહારાજના સમયનો એક જૂનો ઉપાશ્રય છે. આ ઉપાશ્રય વિશે એમ કહેવાય છે કે અકબર બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ પોતાના કબજામાં આવેલા એક પ્રાચીન અંથબંદાર સૂરીશ્વરને સમર્પણ કર્યો હતો જે આ ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

૩. નાકમંડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર પથ્થરની બાંધણીવાળું છે. તેની ભમતીમાં પણ પ્રતિમાઓ ગિરાજમાન છે.

૪. હાંગમંડીમાં શ્રીનેમનાથ ભગવાનનું નાનું મંદિર છે.

૫. મોતીકંટરામાં શ્રીગેડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ઉપરના ભાગમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુ ગિરાજમાન છે. બહારના ભાગમાં શ્રીસીમંધર પ્રભુ અને શ્રીઅસિનંદન જિન પ્રતિષ્ઠિત છે.

૬. મોતી કંટરામાં શ્રીવાસુપ્રભુ ભગવાનના મંદિરમાં દાદાનાં પગલાં છે.

૭. મોતી કંટરામાં શ્રીકેશરિધાનાથ ભગવાનના મંદિરમાં વચ્ચે નીલમની નાની પણ મુંદર પ્રતિમા છે. બહારના ગોખલાઓમાં પણ પ્રતિમાઓ છે. ચાછળના બગીચામાં દાદાજી અને રણધીરવિજયજીની પાટુકાઓ છે.

૮. મોતી કંટરામાં શ્રીસૂરપ્રભુ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં શ્રીજિનકુશલસૂરિની ચરણપાટુકાઓ પણ છે.

૯. બેલનગરમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મુંદર મંદિર છે. મૂળનાયકની મનોહર મૂર્તિ કણવાળી છે. બાજુમાં હીરવિજયસૂરિ, શ્રીરત્નપ્રભસૂરિ અને શ્રીવિજયધર્મસૂરિની મૂર્તિઓ છે.

પાસે વિશાળ ધર્મશાળા અને તેની બાજુમાં શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી ગ્રાનમંદિર છે. તેમાં ૨૨૦૦૦ પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે અને ૮૦૦૦ જેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની પોથીઓ છે. મંદિર, ધર્મશાળા અને ગ્રાનમંદિર શ્રીલક્ષ્મીચંદ્રજી શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી બંધાવ્યાં છે.

૧. 'જૈન લેખ સંગ્રહ' આ. ૨—શ્રીપૂર્ણચંદ નાદર લેખાંક: ૧૪૪૨.

૨. એન.ન. લેખાંક: ૧૪૫૫.

૧૦. બેલનગંજમાં શેઠ તેજકરણ ચાંદમલના મકાનમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુનું ઘર દેરાસર છે.

૧૧. શહેરથી ૨૫ માઈલ દૂર શહાગંજમાં તપાગચ્છીય દાદા શ્રીહીરવિજયસૂરિની દાદાવાડી અને શ્રીમહાવીરપ્રભુનું મંદિર છે, જે 'શેઠજીના મંદિર'ના નામે ઓળખાય છે. તેના લોંચરામાં ઘણી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં શ્રીગૌતમ-સ્વામી, શ્રીસીમંધરસ્વામીની ચરણ પાદુકાઓ છે અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિ છે. બહારના લાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિનાં પગલાં છે. અગાસી ઉપર શ્રીરણુધીરવિજયજીની દેરી છે. મંદિર પાસે નજીકમાં શ્રીહીરવિજય-સૂરિની દેરીમાં પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. પાસે એક ધર્મશાળા છે.

આજે અહીં શ્રાવકોની વસ્તી ઓછી થઈ છે પરંતુ એક કાળે જૈનોની પુરબહોજલાલી હતી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીબનારસીદાસે પોતાના મતની સ્થાપના આગરામાં કરી હતી, જેનું ખંડન શ્રીમેઘવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રકાંડ પંડિતને 'યુક્તિપ્રબોધ' ગ્રંથ દ્વારા કરવું પડ્યું હતું.

૨૪૮. ગીરડી-ઋણુવાલુકા

(કોડા નંબર : ૪૩૧૧-૪૩૧૨)

ગીરડી નામે સ્ટેશનનું નાનું ગામ છે. અહીંથી સમેતશિખર જવા માટે વાહનો મળે છે. સ્ટેશનની નજીકમાં રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ યાત્રાળુઓની સગવડ માટે વિશાળ ધર્મશાળા બંધાવી છે. તેમાં દરેક પ્રકારની સગવડ મળે છે.

ધર્મશાળાની પાસે એક મનોહર જિનાલય રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલું છે. મંદિરની આરસછત્રીમાં મૂળ-નાયક શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નાગફણાવાળી મૂર્તિ સ્વસ્તિકના લાંછનયુક્ત છે.

અહીં કોલસા અને અખરખની ખાણો હોવાથી આ નાનું ગામ પણ વેપારનું મથક બની ગયું છે. અખરખ સફેદ, લાલ અને કાળી જાતનું હોય છે. જે અખરખ દળમાં અને લંબાઈમાં જડાં અને મોટાં હોય તે વધારે કિંમતી ગણાય છે. એને સાફ કરવાનાં કારખાનાં અહીંજ છે.

ખરાકડ :

ગિરડીથી પાકી સડકે સમેતશિખરના માર્ગે ૧૦ માઈલ દૂર ખરાકડ નામનું ગામ નદી કિનારે વસેલું છે. આ ગામના નામ ઉપરથી આ નદીને લોકો 'પ્રાકર' નામે ઓળખે છે. આ પ્રાકર નદી જ અસલની ઋણુવાલુકા હોવાની જૈનોની માન્યતા છે.

અહીંથી ૩ માઈલ દૂર 'જમક' નામે ગામ છે, જ્યાં શાલવૃક્ષોનું ગાઢ વન પણ છે. એ જમક ગામ જ અસલનું જંલીય ગામ મનાય છે.

જૈનશાસ્ત્રોથી જણાય છે કે, જંલીયગામની બહાર આવેલા વ્યાવૃત્ત ચૈત્યની પાસે ઋણુવાલુકાના તટ ઉપર, સ્યામાક ગૃહસ્થના ખેતરમાં, શાલવૃક્ષની નીચે ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ધ્યાન ધરતાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

ભગવાન મહાવીરે ૧૨ વર્ષની ઘોર તપશ્ચર્યા કરીને જે નદી કિનારે નિર્મળ એવું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એ ઋણુ-વાલુકા એ જ પ્રાકર નદી હોવા વિશે યાત્રીઓ, કવિઓ અને સંશોધકોમાં બે મત છે.

પ્રાચીન 'તીર્થમાળા'ના કર્તાઓ પણ આ કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી. અહીં ચારેક કવિઓના મતો ક્રમશઃ નોંધીએ છીએ.

- (૧) "ગિરિ આગિ કોશે ખારે, ઉપરિથી દેવ જીહારે; રિણુવાલુઅ જંલી ગામ, વીરહ જિન કેવળ ઠામ."
—પં. શ્રી વિજયસાગર (૧૭મી સદી)
- (૨) સમેતશિખર આગલિ વીસ કોસ, રણુવાલુકાનઈ પાસઈ; જંલીગામ વિસાલ તુ, જય જય જં૦.

વર્ષમાન તિહાં નાણુ ભણીજઈ, યુગ્મખિ જિનહર વીર નમીજઈ; આણી ભાન રસાલ તુ. ૪૫ ૪૫ ૪૦.
ઈમ મુણીં લોકની વાત, તિહાં જઈનઈ કીધી જન; ઈહાંથી કીજઈ ધ્યાન તુ, ૪૫ ૪૫ ૪૦.”

—પં. શ્રી હંસસોમ (સં. ૧૫૬૫)

- (૩) “ સમેતશિખરથી જિમણું પાસ, જલીય ગામ અઈઈ બહુ વાસ;
સ્તિતુવાહુકા નદીનઈ તીર, કેવલ પાખડે શ્રીમહાવીર, ”

—પં. શ્રી જયવિજય (સં. ૧૬૬૪)

- (૪) ‘ ગિરિથી દૂરે દક્ષિણ દિશિ, દખિઈ સ્તિતુવાહુકા રે નાંમ; દામોદર તપની હુમણાં વહેં, વીર જિન કેવલ હામ. ’
—પં. શ્રીસોભાગવિજય (સં. ૧૬૫૦)

આ અવતરણ પૈટ્ટી (૧) પં. વિજયસાગર નામના યાત્રી આ સ્થળને સમેતશિખરથી ૧૨ કોશ દૂર બતાવે છે, જ્યારે (૨) પં. શ્રીહંસસોમ એ સ્થળને સમેતશિખરથી ૨૦ કોશ દૂર બતાવતાં ભિન્ને છે કે— લોકોના કથનથી એમ જણાય છે, (૩) પં. શ્રીજયવિજયે સમેતશિખરથી જલીયગામ કેટલું દૂર છે તે બતાવ્યું નથી પરંતુ તેનાથી જમણી બાજુએ હોવાનું સૂચન કર્યું છે, જ્યારે (૪) પં. સોભાગવિજયજી એ સ્થળને દક્ષિણ દિશાએ રહેલી દામોદર નદીને ઋતુવાહુકા બતાવે છે.

પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી આ વિશે સંશોધન કરતાં ઉદ્ધેષે છે કે—“ આ ઉદ્ધેષોથી ભગવાનની કેવળ કલ્યાણકની ભૂમિને નિશ્ચિત પત્તો લગાડવા કઠણ છે. આજકાલે જ્યાં સમેતશિખરની પાસે કેવળભૂમિ બતાવવામાં આવે છે તેની પાસે ન તો ઋતુવાહુકા અથવા એનાથી મળતાજુલતા નામવાળી કોઈ નદી છે અને ન જલિયગામ અથવા એના અપ-જાત નામનું કોઈ ગામ છે. સમેતશિખરથી પૂર્વ-દક્ષિણ દિશામાં દામોદર નદી આજે પણ છે પરંતુ ઋતુવાહુકા અથવા ઉત્તુવાહિયા નદીને કયાંઈ પત્તો નથી. હા, ઉક્ત દિશામાં ‘આજી’ નામની એક મોટી નદી અવશ્ય વહે છે, જે આ આજીને જ ઉત્તુવાહિયા માની લેવામાં આવે તો જુદી વાત છે, પરંતુ એક વાત અવશ્ય વિચારણીય છે કે આજી એક મોટી અને આ નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન નદી છે. ‘સ્થાનાંગસૂત્ર’માં ગંગાની પાંચ સહાયક મોટી નદીઓમાં આની ‘આજી’ એ નામથી જ પરિગણના કરવામાં આવી છે. આથી આજીને ઉત્તુવાહિયાને અપજાત માનવેા ઠીક નથી. એક વાત એ પણ છે કે, આજી અથવા દામોદર નદીથી પાવા-મધ્યમા, જ્યાં ભગવાનનું બીજું સમરસરણ થયું હતું તે લગભગ ૧૪૦ માઈલ દૂર પડી જાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના સ્થાનથી મધ્યમા ૧૨ યોજન દૂર બતાવી છે. ‘અવશ્યકચૂલિ’ના લેખાનુસાર ભગવાન કેવલી થયા એ પહેલાં ચંપાથી જલિય, મિદિય, છમ્માણી ધર્મને મધ્યમા ગયા હતા અને મધ્યમાથી પાછા જલિય ગામમાં ગયા હતા, જ્યાં ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું હતું. આ વિકારવર્ણનથી સમજાય છે કે, ‘જલિયગામ’ અને ‘ઋતુવાહુકા’ નદી મધ્યમાના રસ્તામાં ચંપાની પાસે જ કયાંક હોવાં જોઈએ, જ્યાંથી ચાલીને ભગવાન એક રાતમાં જ મધ્યમા પહોંચ્યા હતા આથી ૧૨ યોજનનો હિસાબ પણ ઠીક ઠીક બંધ બેસે છે ”

મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી કહે છે કે—“ આ સ્થાન પરત્વે કેટલાક મહાનુભાવો એમ કહે છે કે, આ સ્થાપના તીર્થ છે. અમારી દૃષ્ટિએ આ વાત લગભગ સાચી નથી લાગતી. અહીંથી ભગવાન શ્રીમહાવીરેવ પાવાપુરી ગયા છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે કે આ સ્થાનથી પાવાપુરી (અપાપાપુરી) ૧૨ યોજન દૂર છે, આજે પણ પ્રાચીન અહીંથી પાવાપુરી જોટલી જ દૂર છે. પગરસ્તે લગભગ ૧૦૦ માઈલ દૂર અહીંથી પાવાપુરી છે. ૧૨ યોજનની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુ બરાબર મળી રહે છે. બીજું જમગામ અને ઋતુવાહુ નદી પણ વિદ્યમાન છે; એટલે પ્રભુ શ્રીમહાવીરેવના કેવળજ્ઞાનનું સ્થાન આ જ છે એમ અમને નિર્વિવાદ લાગે છે ”

ઉપર્યુક્ત મતભેદો કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી; એટલું તો સમજાય છે. છતાં અહીં બરાકડ ગામની નજીકમાં નદી કિનારે ૧ નાજીક ધર્મશાળા અને ૧ જિનાલય છે. તેમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપનારૂપે ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે. ચરણપાદુકા ઉપર પણ આ પ્રકારે છબીદારનો લેખ વિદ્યમાન છે:—

૧. “ ભગવાન મહાવીર ” પૃ. ૩૫૭-૫૮.

૨. “ કૈન તીથેનો ઇન્દિય ” પૃ. ૪૬૧-૬૨.

“ઋજુવાલકાનદીતટે શ્યામાકકુંદુધ્વી(મ્વિ)ક્ષેત્રે વૈશાંસ શુક્લ ૧૦ તૃતીયપ્રહરં કેવલજ્ઞાનકલ્યાણિક-સમવસરણમમૃત્ મુર્શિદા-
વાદવાસ્તવ્યપ્રતાપસિંહ તદ્ભાર્યા મહેતાવકુંવરં તત્પુત્ર લક્ષ્મીપતસિંહ વહાદુર-તત્કનિષ્ઠાતા ધનપતસિંહવહાદુરેણ સં ૦ ૧૯૩૦ વર્ષે
જીર્ણોધ્વા(દ્વા)રં(રઃ) કારાપિતં(તઃ) ॥ ”

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, રા. બ. શ્રીધનપતિસિંહજીએ સં. ૧૯૩૦માં આ તીર્થસ્થળનો છુણોદાર કરાવ્યો.
સંશોધકો આ સ્થળનાં નિર્ણય માટે વધુ પ્રકાશ પાડે એ જરૂરનું છે.

૨૪૯. મધુવન

(કોઠા નંબર : ૪૩૧૩-૪૩૨૩) •

‘પારસનાથ હીલ’ નામે ઓળખાતા સ્ટેશનને ઇસરી પણ કહે છે. ઇસરીમાં સ્ટેશનની નજીક વિશાળ જૈન ધર્મ-
શાળા છે અને તેમાં એક નાનું જિનાલય છે. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી (કારખાનું) છે, જે પહાડ વગેરેની
વ્યવસ્થા અને દેખરેખ રાખે છે. ધર્મશાળામાં યાત્રાળુઓને બધી સગવડ મળે છે.

ઇસરીથી ૧૪ માઈલ દૂર મધુવન ગામ છે. મોટર, ગાડાં વગેરે વાહનો અહીંથી મળી શકે છે મધુવન સુધીનો
આખાયો માર્ગ ગીચ ઝાડીથી રળિયામણો લાગે છે.

મધુવન સમેતશિખર પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. એના નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં દેવમંદિરોની હારમાળાનું કળાવિધાન
ભાત પાડી રહ્યું છે.

યાત્રાળુઓ માટે હરકોર શેઠાણીએ અને બાળુ ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલી જે વિશાળ શ્રવેતાંગર જૈન ધર્મશાળાઓ
છે. ધર્મશાળાની અંદર જ યાત્રાળુઓ માટે ભોજનશાળા પણ છે. આ સિવાય દિગંબર તેરાપંથીઓ અને વીસપંથીઓની
પણ ધર્મશાળા અને મંદિરો છે.

શ્રવેતાંગર ધર્મશાળામાં પ્રવેશતાં કોટની બહાર ભોમિયાજીનું મંદિર છે. પહાડ જેવી આકૃતિવાળા મંદિરમાં
શાસનદેવતા ચક્ષુની મૂર્તિ છે. ધર્મશાળામાં જુદા જુદા પાકા કોટચુકત વંડામાં શ્રવેતાંગર જૈનોનાં ૧૧ જિનાલયો લગોલગ
આવેલાં છે. [૧-૩] મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ત્રણ, [૪] વીશ તીર્થંકર ભગવાનોની પાંદુકાનું, [૫] શ્રીશુભ
ગણધરનું, [૬] નીચે ગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું અને ઉપર શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું, [૭] શ્રીજગતશેઠ બંધાવેલું શ્રીશામ-
ળિયા પાર્શ્વનાથનું, [૮] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૯] શ્રીજશરૂપ નવલખાએ બંધાવેલું શ્રીચંદ્રપ્રભ-
જિનેશ્વરનું, [૧૦] શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૧૧] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનાં મંદિરો છે. ધર્મશાળાની
પાછલી બાજુએ ડાબે હાથે દાદાજીની છત્રી છે અને થોડે દૂર શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનની દેરી છે. ઉપર્યુક્ત મંદિરોમાં સાત
મંદિરો મુખ્ય છે અને બાકીનાં તેની આબુબાબુએ આવેલાં છે.

[૧૨] ‘રાજ દોદી’ના નામે ઓળખાતા ગામ બહારના મંદિરમાં શ્રીસુધર્મસ્વામી બિરાજે છે ને [૧૩] ભોમિયાજીનું
મંદિર મળીને કુલ ૧૩ શ્રવેતાંગર મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. દેરાસરની પાસેની કોટડીમાં તથા દેરાસરની અંદર એક બાબુએ
કેટલીક નવીન પ્રતિમાઓ તેમજ ચક્ષુ, ચક્ષિણીની મૂર્તિઓ સંઘરી રાખેલી છે.

૨૫૦. ગુણાયા

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૪)

નવાદા સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ગુણાયા નામે જૈનોનું તીર્થધામ છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ગુણશીલવન.
નામે ઓળખાતું રાજગૃહનું ઉદ્યાન તે જ આ ગુણાયા એમ માનવામાં આવે છે. ભગવાન મહાવીર જ્યારે જ્યારે રાજગૃહ

આવતા ત્યારે ‘ગુણશીલવન’ના ચૈત્યમાં રહેતા હતા. એ ચૈત્ય ગુણશીલ નામના ચણતું હતું. એ ગુણશીલવનમાં ભગવાન મહાવીરના હાથે સેંકડો લોકોએ શ્રાવકધર્મ અને શ્રમણધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરે અનશનપૂર્વક એ ઉવાનમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. આ સ્થળ રાજગૃહથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં હતું;^૧ અત્યારે આ સ્થળ દક્ષિણ-પૂર્વમાં છે. અસલના ચૈત્યનું કેહ નિશાન અત્યારે હયાત નથી. અત્યારનું મંદિર પાછલા કાળનું છે.

અદીશચંદ્ર વંદોપધ્યાય જણાવે છે કે—“પટણા જિલ્લાના ભિકાર સભડીવીજનના બેસબક પરગણાનું આધુનિક ગુણાયા ગામ ગુણશીલાનું સ્થાન બની શકતું નથી. ડો. વિમલચરણ લેએ ઈસગિદ્દવી પાસે કાલશિલા ચટ્ટાણને ગુણશીલા માન્યું છે, જ્યાં નિર્ધારિત ચિત્રો તપ કરતા બેવાયા હતા, પરંતુ ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિથી પણ એ અવિશ્વસનીય છે, કેમકે ‘કાલશિલા’ અદ્ભુત છે અને ‘ગુણશીલા’ ચૈત્ય છે.”

તેઓ બેના સમર્થનમાં ઉમેરે છે કે, ‘ઉવાસગદસાઓ’ ગુણશીલાનું સ્થાન ‘ભાહિકા’ને નિર્ધારિત કરે છે. શ્રીહિમચંદ્રસૂરિકૃત ‘ત્રિપિણ્ડિયાકાપુરુષચરિત’ અનુસાર ગુણશીલા ચૈત્યનું સ્થાન વૃદ્ધોપશોભિત હતું. ‘ભગવતીપુરાણ’ ગુણશીલાની સ્થિતિ રાજગૃહમાં જ બતાવે છે. શ્રીહિમચંદ્રપ્રણીત ‘સ્થવિરાવલીચરિત’માં ગુણશીલાનો ઉલ્લેખ (અભ્યારણ્યે) રાજગૃહની અંતર્ગત જ કરેલો છે. હિંગબરીય ‘ઉત્તરપુરાણ’માં વિપુલ પહાડીનો ઉલ્લેખ મહાવીરના સ્થાયી આવાસરૂપે કર્યો છે. શ્વેતાંબર સૂત્ર ગુણશીલાનું સ્થાન રાજગૃહની ઉત્તર-પશ્ચિમ બતાવે છે જે વિપુલ પહાડીનું સ્થાન છે.’

આ હકીકત હજી વધુ સંશોધન માગી લે છે. અત્યારે તો જોના હાલના ગુણાયાને ગુણશીલરૂપે માને છે.

ભગવાનના સમયની પવિત્ર સ્મૃતિઓની યાદ આપતું આ તીર્થધામ એક સોહામણા સરોવરની વચ્ચે આવેલું છે. નાનુક બાંધણીથી ઓપતા ઝુંદર જિનમંદિરમાં જવા માટે કંઠેડાબંધી પૂલ બાંધેલો છે.

મંદિરમાં મૂળાયાક શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેની આશુબાળુમાં ભગવાન મહાવીર અને ગણધર ગૌતમ-સ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પર સં. ૧૬૮૮નો લેખ છે અને શ્રીમહાવીર ભગવાનની પાદુકા પર સં. ૧૬૩૦ નો લેખ છે. આ શિલાલેખો અનુક્રમે છેરે આપેલા છે.

અક્ષિપૂજાની છત્રીમાં ૨૦ તીર્થંકરોની સ્થાપત્યપૂજાની છત્રીમાં શ્રીનેત્રિનાથ ભગવાનની પાદુકા, નૈર્ઋત્યપૂજાની છત્રીમાં શ્રીઋષભદેવની પાદુકા અને ઈશાનપૂજાની છત્રીમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પાદુકાઓ બિરાજમાન છે.

અહીં નાની પણ ઝુંદર ધર્મશાળા છે. મંદિરના શિલાલેખો આ પ્રકારે છે:—

૧. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) સંવત્ ૧૬૮૮ ચૈત્ર વૈષાખ (શાલ) સુદિ ૧૫ તિથી મંત્રોદ્ધ લેવે(વેરે) ચોપરા ગો(ર)ત્રે ઠાંગ વિમલદાસ તત્તુજ ઠાંગ હુલ્લો (૨) દાસ તત્તુજ શ્રી ઠાંગ સંપ્રામ ગોવર્દનદાસ તત્તુ માલા ઠકુરી શ્રીનિ(૪) હાલો તત્તુ(૦) માયાં ઠકોરો ધુ(૦) મ [૦] શ્રીજિન (૫) કુસલસૂરિકા કારિ(રા)વિતા પૂજ્ય(૬) શ્રીશ્રીશ્રીશ્રીરાજસૂરિવિવમાને ઉપાધ્યાય અમવચર્મે(૭)ન પ્રતિષ્ઠા રિપરલ્લને લત્તા(૮)ગાલે ॥ ”

૨. શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ સંવત્ ૧૯૨૪ મિતિ માષ કૃષ્ણ ૫ ચૌમે શ્રીગુણશિલચૈયે શ્રીદૂગડ પ્રતાપસિંહજીકાવાં ચાર્વા મહતાવકુંવર લઃકુક્ષિતોપન-કનિષ્ઠપુત્રશ્રીરાયનપતસિંહ મહાદુરનાન્ના સ્વપત્ની પ્રાણકુંવર જન્મસંકલોકરણાર્થે શ્રીછાપદતોર્થે શ્રીશંતુજયનિર્વાણામતયા શ્રોઆદિ-ચિનચરણપાદુકા કારાપિતા શ્રીજિનમહિક્ષિપૂજાસાચાં ૩૦ સદાશ્રમગણિના પ્રતિષ્ઠિતં શુભમ્ ”

૩. શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ સં. ૧૯૩૦ માષ શુ. ૫ સકલસંવેન શ્રીચૈત્રપાદુકા કારાપિત્ (તા) સ્થાપિતં (તા) શ્રીગુણશીલચૈયે આમહિતાવ ॥ ”

૧. “ તત્તુજ રાવિદાસ મંદિર, નળસસ ઉત્તર પુલિટમે દિલીમાળ ગુણલીલ નામ લેદા હોવા । ”—અગવનીકિત યાત્રક: ૧, ઉ. ૧.

૪. છર્ણોદ્ધારનો શિલાલેખ:—

“ સં. ૧૯૨૪ મિતિ માઘ કૃષ્ણ ૫ ભૌમે ગુણશીલચૈવ્યે દૂગડગોત્રે શ્રીપ્રતાપસિંહજી તત્તમાર્ચા મહતાવકુંવર તદ્ પુત્ર ચિત્ત રાય-
વહાદુર તત્પ્રથમ પત્ની પ્રાણકુંવર જન્મસાફલ્ય કરાપિતા જીર્ણોદ્ધારં । ૩૦ શ્રીઆણંદવલ્લભગણિ તત્તશિષ્ય ૩૦ શ્રીસાગરચંદ્રગણિ
ઉપદેશાત્ ॥ શ્રી: ॥ શુભં ભૂયાત્ ॥ ”

૫. છર્ણોદ્ધારનો બીજો શિલાલેખ:—

“ શ્રીજિનેંદ્ર જયતી(તિ) સ્વસ્તી(તિ) શ્રીમદ્વીરજિનેંદ્ર સં. ૨૪૨૯ વિ. સં. ૧૯૫૯ વર્ષે વૈ. વદ ૮ વૃધવારે શ્રીતપા-
ગચ્છામ્નાયધારક સુશ્રાવક દસાશ્રીમાલજાતીયે સા. રૂપચન્દ્ર રંગીલદાસ દેવચન્દ્ર પાટનવાલા હાલ મુકામ ચેવલા મુંવડે ચેવનના સ્મનાર્થ
તત્ વન્ધુ ચતુરચન્દ્ર સુત વેલચન્દ્ર વાલચન્દ્ર ભાગચન્દ્ર જળ=૩ ચે ॥ શ્રીગુણશીલચૈવ્યે આ ધર્મશાલા વંધાવી છે તથા દેરાસરમાં પવાસળો
ગોસ્વામીઓ દરવાજો ભમતીનો દેરી=૪ સહીત સરવે આરસનું કામ તથા તલાવનો ખોત તથા રીપેર વીગેરે જીર્ણો(ર્ણો)દ્ધાર કરાવો(વ્યો)
ને શ્રીશુભં ભવતુ સદા । સલાટ માઈચંદ્ર જગજીવન મીલ્કી પાલોતાણાવાલા ॥ ”

★

૨૫૧. સમેતશિખર

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૫)

મધુવનમાં આવેલા લોમિયાળના મંદિરથી સમેતશિખર પહાડ ઉપર ચડવાનો રસ્તો છે. પહેલાં પહાડ તરફ આવ-
વાને ત્રણ સડકો હોય. સં. ૧૭૭૦ સુધી આ સડકો કામમાં આવતી હતી. ઉત્તર-પશ્ચિમથી આવનારા યાત્રાળુઓ પટના
અને નવાહાથી ખડગદિહા થઈને માલગંજ આવતા હતા. દક્ષિણ-પૂર્વ તરફથી આવતા યાત્રાળુઓ માનપુર-જૈપુર સ્થાનથી
ચાલીને નવાગઢ થઈ પાલગંજ આવતા. આજે આ મધુવનનો જ માર્ગ મુખ્ય છે.

આ પર્વત સમેતશિખર, સંમિદગિરિ, સમાધિગિરિ, મદલ પર્વત અને શિખરજી એવાં નામોથી ઓળખાય છે,
ગિરિ ઉપર ચોવીશ તીર્થકરો પૈકી પહેલા આદિનાથ, બારમા વાસુપૂજ્યસ્વામી, બાવીશમા શ્રીનેમનાથ અને ચોવીશમા
મહાવીરસ્વામી સિવાયના ૨૦ તીર્થકરો અને કેટલાયે મુનિવરો નિર્વાણ પામ્યા છે. તીર્થકરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન
અહીં છેલ્લા નિર્વાણ પામ્યા તેથી લોકો આને ‘પાર્શ્વનાથ પહાડ’ પણ કહે છે. રાજદક્ષિણમાં પણ આનું ‘પાર્શ્વનાથ
હીલ’ નામ નોંધાયેલું છે, આથી જ આ પહાડ પ્રાચીન કાળથી જૈનોનું મુખ્ય પવિત્ર તીર્થધામ મનાયો છે.

આ તીર્થનો વચલા કાળનો ઇતિહાસ જાણવા મળતો નથી. પણ લગભગ બીજા સૈકામાં થયેલા વિદ્યાસિદ્ધ:
શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ અને નવમા સૈકામાં થયેલા પ્રભાવક આચાર્ય શ્રીભગ્વત્પલ્લિપ્તસૂરિ આ તીર્થની હમેશાં યાત્રા કરતા હતા
એવો ઉલ્લેખ ‘પ્રભાવક ચરિત’માંથી મળે છે. તેરમા સૈકાના આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ રચેલી ‘વન્દાનુવૃત્તિ’માં શિખરજી
ઉપર જિનાલય અને જિનમૂર્તિઓ હોવાની નોંધ આપી છે.^૧ કુંભારિયા (આરાસણ)ના મંદિરના એક શિલાલેખથી જણાય
છે કે—“ સં. ૧૩૪૫માં શરણુદેવના પુત્ર વીરચંદ્રે પોતાના ભાઈ, પુત્ર, પૌત્રો આદિ પરિવાર સાથે શ્રીપરમાણુદસૂરિના
હાથે સંમેતાચલમાં મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ” એના મૂળ લેખનો ઉપયોગી સંદર્ભ આ પ્રકારે છે—

“ સં. ૧૩૪૫, શ્રીસંમેતશિખરતીર્થે મુલ્યપ્રતિષ્ઠાં મહાતીર્થયાત્રાં વિધાપ્યાત્મજન્મ एवं पुण्यपरंपरया सफलीकृतः(तं) ॥”^૨

એ પછી સં. ૧૬૭૦માં આગરાનિવાસી શેઠ કુંરપાલ અને સોનપાલે આ તીર્થનો સંઘ કાઢી તીર્થયાત્રા કરી હતી. એનું

૧. વૈત્યાન્તવિધિવદ ગત્વા, કૃત્વા તિલ્લ: પ્રદક્ષિણા: । સ્તપયિત્વા જિનાનુચરચંચામાસ સાદર: ॥ એ જ ગ્રંથ, પૃ. ૭૮, ૭૯.

૨. “ અર્ચુદાયલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખસદોહ ” લેખાંક: ૩૦

સમેતશિખર
વર્ણન શ્રીજયકીર્તિએ 'સમેતશિખર રાસ'માં વિશદ રીતે કયું છે.^૩ તે પછી તે ઘણા સંધિ અને ચાત્રીઓ આ તીર્થમાં આવ્યાની નોંધ તીર્થમાળાઓ આપે છે.

સત્તરમા શ્લોકના પં. શ્રીજયવિજયળ આ તીર્થનું વર્ણન કરતાં આનો મહિમા શત્રુંજય જેવો આંકતાં કહે છે—

“સમેતાયસ શત્રુંજય તોલક, સીમવર જિનવર જોમ જોલક, જોદ વણુ નવિ રાલક.”
ન્યાયે અદારમા શ્લોકના પં. વિજયસાગરળ આ તીર્થને શત્રુંજય કરતાં પણ વધુ મહત્તા આપતાં કહે છે—

“અધિકાં એ ગિરિ ગિરિમ્મડા, શત્રુંજયથી જાણ્યોળ.”

આ બંને ચાત્રી દલિઓએ સમેતશિખરની આસપાસના મહાધો અને જૂમિની રસાલતાનું ને વર્ણન કયું છે તે એ વખતની સ્થિતિનું જાન કરાવે છે. આ કવિઓએ કરેલા વર્ણનનો સાર આ પ્રમાણે છે:

અહીંના લોકો લંગોટિયા છે, આશુ ઉધાડું રાખે છે, માથે વાળનાં ચૂંચળાં વધારે છે. સ્ત્રીઓ કાંચળીઓ પહેરતી નથી. કાંચળી નામથી તેા ત્યાં જાળ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ કદરૂપી-ભૂતલ જેવી લાગે છે. આશુ ઢંકિલી દોઈ સીને તેઓ જુએ છે ત્યારે તેમને જાડું આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાંના ભીંટો કાંચળાં ધતુલ અને જાણુ લઈ રહે છે.

એ પછી આગળ જતાં આ કવિઓએ અહીંની રસાલ જૂમિનું સ્વાભાવિક વર્ણન કરી આ દેશમાં થતાં ક્રૂણ, ફૂલ અને ઔષધાદિ તેમજ પંખીઓ, પ્રાણીઓ અને ઝરણાંઓ વગેરેનું મનોહર વર્ણન કયું છે.

સમેતશિખરની યાત્રાએ જનારાઓને તે સમયમાં રાજની સમ્રાટ મેળવવી પડતી હતી; એવું તીર્થમાળાઓ પરથી જણાય છે. એક ચાત્રી કવિ કહે છે કે, જંગાળમાં આવેલા અરિયા ગામમાં રણુનાયકિંક રાજા રાજ્ય કરે છે, તેના દીવાનનું નામ સોમદાસ છે. સમેતશિખરની યાત્રાએ જતાં ને દોઈ યાત્રી અહીં આવે છે તેની પાસેથી અડધો રૂપિયો લઈને તેને આગળ જવા દે છે. વચમાં દલાલો પણ રૂપાં કરે છે. તેઓ કહે છે કે— ‘શ્રીપાર્શ્વનાથના પાળેલા અમે રખવાળ છીએ. તમે સંધ લઈને આમા છો માટે ને કંઈ લાભ્યા હો તે અમને આપો.’

આગળ જતાં આ કવિ જણાવે છે કે, કતરાસના રાજા કૃષ્ણસિંહ પણ હાલુ લે છે. વળી, સમેતશિખરની તળેટીમાં રણુનાથપુરા ગામ છે. અહીંથી જો ગાઉ સપાટ જમીન પર ચાલ્યા પછી પહાડોના ચડાવ આવે છે; એમ પણ કવિએ જણાવ્યું છે. આ પછી કવિ આખો એક હાળમાં આ મનોહર અને રસાળ પહાડનું વર્ણન કરી પહાડમાં થતી વનરૂપ-તિલો, વાઘ, સિંહ વગેરે કેવાં કેવાં જાનવરો આ જંગલમાં રહે છે તે જણાવે છે.

આને પણ આપો પર્વત સધન વનરાજિથી વીંટાયેલો છે. અહીંની જૂમિમાં મોટી મોટી હરદે, ધોળી મુસળી, વસનાગ, વરાળમાં પાંદડાં, આમળાં અને ભીંડામાં પુકળ પ્રમાણમાં પાકે છે આને જેવું આપણને જાન રણુ નથી એવી ચમત્કારિક ઔષધિઓનો આ જૂમિ બંદાર છે એમ કહીએ તો ચાલે. વસ્તુતઃ અહીં રત્નગણી વસુંધરાનું અનંત-મણીભયું દર્શન થાય છે.

દોઈ દોઈ દેશોએ પુકાઓ છે. પહેલાં આ પર્વતની શેલિઓમાં હાથીનાં જુડ વસતાં હતાં એમ કહેવાય છે. આને તો મેંડા, સાગર, રીંછ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ અવારનવાર નેવામાં આવે છે પરંતુ આજસુધી દોઈ યાત્રીને જોવાનું કયાં દેખા એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

આ ગિરિજાની બેઆઈ સમુદ્ર સપાટીથી ૪૮૮૧ ફીટની છે. પં. શીલવિજયળ ‘તીર્થમાળ’માં ગ્રંથે છે કે— ‘આ પહાડ સાગ દોશ લેઓ અને પાંચ દોશ પહેળો છે.’

આ વરકના પ્રદેશમાં રહેનારા વજૂનો અને ભીંટો વગેરે આ ‘પારસનાય’ પ્રશ્નને મદદેવ-મોટા દેવ તરીકે માને

૩. “જેન સન પ્રકાશ” વાં: ૭, પાંક ૧૦-૧૧માં પ્રસિદ્ધ મહેંડા સાર જુઓ.

છે અને ભાવથી યાત્રા કરે છે. અહીં પોષ દશમીએ મોટો મેળો ભરાય છે અને તેમાં જૈન-જૈનેતર હબરો માણસો આવે છે. અહીંની યાત્રા આસો મહિનાથી શ્રાવણ સુદિ ૧૫ સુધીની ગણાય છે. તે પછી ભીલામાની પુષ્કળતાને લીધે પાણી બગડી જાય છે અને મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ વધી પડે છે જેથી યાત્રાળુઓ બાકીના કાળમાં યાત્રાએ આવતા નથી.

સવારે ત્રણ-ચાર વાગ્યે યાત્રાળુઓ પહાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરે છે અને સાંજે ચારથી છ વાગ્યા સુધીમાં પાછા મધુવન આવે છે. કોઈ યાત્રી ઉપર રહી શકતો નથી.

ભોમિયાજીના મંદિરથી પહાડ ઉપર ચડવા માટે સાંકડી પણ સુંદર સડક બાંધેલી છે. છ માઈલ ઉપર ચડ્યા પછી બુદ્ધી બુદ્ધી ટેકરીઓ ઉપર જતાં છ માઈલનો રસ્તો થાય છે અને ઊતરતાં છ માઈલ; એમ મળીને ૧૮ માઈલનો પંથ થાય છે.

બે માઈલ ઉપર ‘ગંધર્વનાથ’ અને ત્યાંથી અર્ધો માઈલ દૂર ‘સીતાનાથ’ આવે છે. અહીંથી અઢી માઈલ દૂર પહાડની ૨૮ ટૂંકો પૈકી પ્રથમ શ્રીગૌતમસ્વામીની ટૂંક આવે છે. તેમાં ચોવીશ તીર્થંકર ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી છે.

એ પછી બીજી ટૂંક શ્રીકૃષ્ણનાથની, ત્રીજી શ્રીચંદ્રાનનની, ચોથી શ્રીનેમિનાથની, પાંચમી શ્રીઅરનાથની, છઠ્ઠી શ્રીમહિનાથની, સાતમી શ્રીશ્રેયાંસનાથની, આઠમી શ્રીસુવિધિનાથની, નવમી શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની, દશમી શ્રીસુનિવ્રતસ્વામીની, અગિયારમી શ્રીચંદ્રપ્રભુની, બારમી શ્રીઆદિનાથની, તેરમી શ્રીશીતળનાથની, ચૌદમી શ્રીઅનંતનાથની, પંદરમી શ્રીસંભવનાથની, સોળમી શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની, સત્તરમી શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની ટૂંકો-દેરીઓ છે. આ બધી દેરીઓમાં ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

અઠારમી ટૂંક સુખ્ય છે. શિખરબંધી મોટું કોટયુક્ત વિશાળ મંદિર છે. તેની પાસે કુંડ હોવાથી તેને ‘જળમંદિર’ પણ કહે છે. આ મંદિર જગતશેઠ શ્રીખુશાલચંદે બંધાવેલું છે. તેને ‘ધુરમટ’નું મંદિર પણ કહે છે. આખાં પહાડ ઉપર મૂર્તિઓ માત્ર આ મંદિરમાં જ છે. તેમાં મૂળનાયક સહસ્રશ્રેણી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામલ મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

મૂળનાયકની બંને બાજુએ શ્યામ અને શ્વેત મોટી મૂર્તિઓ છે. આરસની એક છત્રી નીચે સહસ્રશ્રેણી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

અહીં નજીકમાં નાની શ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે ને પાણીનો એક કુંડ છે.

એ પછી ઓગણીશમી ટૂંક શુભ ગણધરની છે. દેરી જીર્ણ થવાથી અહીંથી પગલાં ઉત્થાપન કરી જળમંદિરમાં સ્થાપન કર્યાં છે. વીશમી શ્રીધર્મનાથની, એકવીશમી શ્રીસુમતિનાથની, બાવીશમી શ્રીશાંતિનાથની, ત્રેવીશમી શ્રીમહાવીરસ્વામીની, ચોવીશમી શ્રીસુપાર્શ્વનાથની, પચીશમી શ્રીવિમળનાથની, છઠ્ઠીશમી શ્રીઅજિતનાથની, સત્તાવીશમી શ્રીનેમિનાથની અને અઠાવીશમી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ટૂંકો છે.

છેલ્લી ટૂંક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ મનાય છે. આ ટૂંક ખૂબ ઊંચી છે. એંશી પગથિયાં ચડ્યા પછી એ ટૂંકનો દરવાજો આવે છે. સુંદર શિખરબંધી મંદિર બાંધેલું છે. આને ‘મેઘાડંબર ટૂંક’ પણ કહે છે.

ગિરિરાજ ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભુની ટૂંક અને આ મેઘાડંબર ટૂંક સામસામે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ઊંચાચાં ઊંચાં શિખરો પર આવેલી છે. તેમાંથી આ મેઘાડંબર ટૂંકનું શિખર સૌથી ઊંચું છે.

અહીંથી ઊતરતાં સરકારી ડાકબંગલો આવે છે. આ સ્થળે બે માર્ગો ફાટાય છે. એક રસ્તો મધુવન તરફ જાય છે અને બીજો નિમિયાઘાટના ડાકબંગલો પાસે થઈને સીધો ઇસરી તરફ જાય છે. બીજા રસ્તે ભોમિયા સિવાય જવું જોખમભર્યું છે.

૧. જળમંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓના શિલાલેખો: તે પૈકી મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો લેખ:—

“ ॥ સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ ગુરો સા । ખુસાલચંદેન શ્રીપાર્શ્વવિંબં કારાપિતં । પ્ર । સકલસૂરિભિઃ ॥ ”

૨. મૂળાધકની બાહુના શ્રીસદ્અશ્વ પાર્શ્વનાથનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ ગુરો શ્રીમન્મૂલવાદવામ્તલ્ય સા । —સુ— મોચીય ઓમવંમજાતી(૨)ય દ્વદશાધીય સા । છાટચંદનુનમુગાટવંદેન શ્રીમદ્દેવગા ઠપદેશાન્ આમથેવાર્થ ચ શ્રીસમંતરીટે (૩) પાર્શ્વજિનવિહારશ્રીમહાસક્રગાપાર્શ્વજિનચિંતે કારાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ સુવિહિતામગમિઃ સદ્ગત્સુચિરૈઃ ॥ મંગલે ॥ ”

૩. દેશસરખાંની પ્રાચીન પાનુની ચોવીશીની પાછગનો લેખ:—

“(૧) ૧ સં[૦] ૧૧૮૦ વંદાસ ગુ[૦] ૩ ગુરો નંદાગિમમે માત્ર યાવિદ્ધયા આમીયગુચ દ્વનંદયથેવોર્થ ચતુર્વિંશતિપદકઃ કારિતઃ ॥ (૨) શ્રીમોદગાદે શ્રીવપ્પમદિસંવાને શ્રીજનવદાતિસામ્પૂર્ણિઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ”

૪. અભેનશિખર પર્વત પરની જુરી જુરી દેરીઓમાં અપેલ ચરણપાદુકા પડેનો લેખ: તે પૈકી બીજી તીર્થે ૬૨ શ્રીઅભિતાથ અમવાનની ચરણપાદુકા પડેનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૫ વર્ષે માય સુદિ ૩ ગુરો વિદ્યા(૨)નોમોશ્રીય સા ગુમાટચંદેન શ્રીઅજિત(૩)નાપપાદુકા કારાપિતા શ્રીમત્પાગાદે ॥ ”

૫. જ્યોતિર્દારનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૯૩૧ । માયે ॥ ગુ । ૧૦ । ચંદે । શ્રીઅજિતનાથ(૨)જિનૈંદ્રય (૩) વળપાદુકા જોગોનામ્પસા શ્રીસંવેન કારાપિતા । મજ્જાર્ણિમા શ્રીમદ્દેવગાદી મદા(૪)રક । શ્રીજનવદાતિસામ્પૂર્ણિઃ પ્રતિષ્ઠિતં ચ ॥ ”

૬. શ્રીભ તીર્થે ૬૨ શ્રીઅભિતાથ અમવાનની ચરણપાદુકા પડેનો લેખ:—

“(૧) ॥ મંવત્ ૧૮૨૫ વર્ષે માય સુદિ ૩ ગુરો (૨) વિદ્યાનોમોશ્રીય માં ગુમાટચંદેન (૩) શ્રીસંમરપાદુકા કારાપિતા શ્રીમત્પાગાદે ॥ ”

૭. જ્યોતિર્દારનો લેખ:—

“(૧) ॥ મંવત્ ૧૯૩૧ । માયે ॥ ગુ ૦ ૧૦ । ચંદે શ્રીમંમરજિનૈંદ્રય । (૨) વળપાદુકા શ્રીસંવેન કારાપિતા । મજ્જાર્ણિમા (૩) રિજવગાદે । શ્રી મદાકોગમશ્રીપદશ્રીજનવદાતિસામ્પૂર્ણિઃ પ્રતિષ્ઠિતં ॥

૮. જ્યોતિર્દારનો લેખ:—

“(૧) ॥ મં ૦ ૧૯૩૩ કા ચેર(ચેર)ગુરુદારમાં ગણિતમંરે શ્રીઅમિત(૨)જિનૈંદ્રય વળપાદુકા જોગોનામ્પસા શ્રીસંવેન કારી(૩)મા મજ્જાર્ણિમા રિજવગાદે શ્રીજનવદાતિ(૪)મ્પૂર્ણિઃ શ્રીમદ્દેવગાદી(૫)રક । શ્રીજનવદાતિ(૬)મ્પૂર્ણિઃ પ્રતિષ્ઠિતં । વર્ણના ॥ ગુર્મં યેતમે મધુ ॥ ”

૯. પાંચમા તીર્થે ૬૨ શ્રીઅભિતાથ અમવાનની ચરણપાદુકા પડેનો લેખ:—

“(૧) ॥ મં ૦ ૧૮૨૫ વર્ષે માય સુદિ ૩ ગુરો વિદ્યાનોમોશ્રીય માં[૦] ગુમાટ(૨)ચેન શ્રીમુનિનાથપાદુકા વાગવિચા પ્ર । મદેપૂર્ણિઃ । (૩) રિજવગાદે ॥ ”

૧૦. જ્યોતિર્દારનો લેખ:—

“(૧) ॥ મં ૦ ૧૯૩૧ । માયે ગુ । ૧૦ શ્રીઅજિતનાથ(૨)જિનૈંદ્રય વળ(૨)પાદુકા । જોગોનામ્પસા । ગુર્મંદેવે મંમંદેવ વળપા (૩) । કારાપિતા । રિજવગાદે । મ । શ્રીજનવદાતિસામ્પૂર્ણિઃ । પ્રતિષ્ઠિતં ॥

અ. વિ. ૧૫૫ એ. ૧૮૮૭ ને ૭૮૦ ૭૫૫ ના. ૭

૨૫૨. કુંડલપુર

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૬)

નાલંદા સ્ટેશનથી પશ્ચિમ તરફ ૧ માઈલના અંતરે કુંડલપુર નામે ગામ છે. આનું ખીબું નામ 'વડગામ' પણ હતું. સ્ટેશનથી ઠેક સુધી પાકી સડક બાંધેલી છે. પૂર્વ તરફ વિશ્વવિખ્યાત નાલંદાનાં ખંડિયેરો એનું ભૂતકાલીન ગૌરવ સૂચવી રહ્યાં છે.

શાસ્ત્રોમાં જૈનો ગુપ્તરગામ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે જ આ કુંડલપુર અને નાલંદા. આ બંને રાજગૃહનાં ઉપનગરો તરીકે ઉલ્લેખાયાં છે. રાજગૃહ અને નાલંદા વચ્ચે એક યોજનનું અંતર બતાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં અંબલદિકા નામનું વન વચ્ચે પડતું હતું.

અનેક અટ્ટાલિકાઓ અને બાગ-બગીચાઓથી શોભતા આ સમૃદ્ધ નગરોમાં અનેક ધનાઢ્યો અને વિદ્વાનો વસતા હતા. ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો પૈકી ૩ ગણધરો ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામના ત્રણ ભાઈઓનો અહીં જન્મ થયો હતો. નાનપણમાં જ વેદ-વેદાંગમાં પારગામી બનેલા આ વિદ્વાનોએ કુશળ ક્રિયાકાંડી તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમને અનેક શિષ્યો હતા. એ જોતાં એ ત્રણે વિદ્વાનોનો પ્રભાવ અને સત્તા કેટલી હશે તેનું અનુમાન થઈ આવે છે.

દિગંબર જૈનો ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન કુંડાગ્રામને માને છે તે આ કુંડલપુર હોવાનું જણાવે છે પરંતુ એ હકીકત સાચી નથી. એટલું ખરું કે, ભગવાન મહાવીરે નાલંદામાં ૧૪ ચતુર્માસ ગાળી કેટલાયે ભાવુકોને ધર્મમાર્ગે વાળ્યા હતા. ભગવાનને ગોશાળાનો મેળાપ આ નગરમાં થયો હતો. ગણધર ગૌતમસ્વામીએ 'સૂત્રકૃતાંગ' નામના જૈન આગમસૂત્રમાં આવતા 'નાલંદીય અધ્યયન'ની રચના કરી નાલંદાને વિશ્વવિશ્રુત બનાવ્યું હતું. એ પછી ભગવાન યુદ્ધ અહીં કેટલોક સમય રહ્યા હતા. તેમના મુખ્ય શિષ્ય સારિપુત્તનો જન્મ અને પરિનિર્વાણ આ સ્થળે થયાં હતાં.

એ પછીનો આ નગરનો ઇતિહાસ અંધકારમાં છે. ચીની યાત્રી ફાહિયાને (ઈ. સ. ૪૧૦ માં) આ સ્થળને સાધારણ ગામડાંરૂપે નિહાળ્યું હતું. એ પછી શકાદિત્ય કુમારગુપ્ત(ઈ. સ. ૪૨૪-૪૫૪)નું ધ્યાન આ સ્થળ ઉપર દોરાયું. તેણે બૌદ્ધ સાધુઓ માટે એક મોટો મઠ અહીં બનાવી આપ્યો. એ પછી આ સ્થળે વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થતાં બૌદ્ધવિદ્યાનું એ કેંદ્ર બની ગયું. સાતમી સદીમાં અહીં આવેલા ચીની યાત્રી હુએનત્સંગ અને ઇત્સંગે આ વિદ્યાલયની સંપત્તિ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. હુએનત્સંગે આ વિદ્યાલયમાં રહીને જ અભ્યાસ કર્યો હતો. લગભગ તેરમી સદી સુધી આ વિદ્યાલય હયાત હતું એ પછી બખત્યાર ખિલજીએ તેનો નાશ કર્યો. સરકારી પુરાતત્ત્વ સંશોધનખાતા તરફથી હમણાં ખોદકામ થયું ત્યારે આ સંસ્કારધામનાં ખંડિયેરોનો પત્તો લાગ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં અહીં જે ખોદકામ થયું છે તે કરતાંયે ભૂમિનાં વધુ સ્તરો ખોદી કાઢવામાં આવે તો બૌદ્ધો પહેલાંની પ્રાચીન જૈન સામગ્રી હાથ લાગવાનો વધુ સંભવ છે.

ચૌદમા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જણાવે છે કે, અહીં પહેલાં મેઘનાદ નામના ક્ષેત્રપાલનું અને કલ્યાણક સ્તૂપની પાસે શ્રીગૌતમસ્વામીનું સ્થાન હતું.^૧ તીર્થમાળાઓના કથન મુજબ એ સ્થાન 'યાત્રાધાણ' (યાત્રા સ્થાન)ના નામે લોકમાં ખ્યાતિ પામ્યું હતું. શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી (સં. ૧૭૫૦) આ યાત્રાધાણનું સ્થાન અહીંથી ૫ કોશ દૂર બતાવે છે; જ્યાં શ્રીગૌતમસ્વામીને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું.^૨

૫. શ્રીહંસસોમ નામના યાત્રી પોતાના સમયમાં (સં. ૧૫૬૫) અહીં ૧૬ મંદિરો હોવાની નોંધ આપે છે.^૩

૧. નાલંદાલંકૃતે યત્ર વર્ષારાત્રાંશ્વતુર્દશ । અવતસ્યે પ્રધુર્વીરસ્ત્ કયં નાસ્તુ પાવનમ્ ॥૨૫॥

યસ્યાં નૈકાનિ તીર્થાનિ નાલંદા નાયનશ્રિયામ્ । મળ્યાનાં જનિતાનન્દા નાલંદા નઃ પુનાતુ સા ॥૨૬॥—વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૨.

૨. મેઘનાદઃ સ્ફુરન્નાદઃ શાત્રવાળાં રણાક્ષણે । ક્ષેત્રપાલાગ્રણીઃ કામાન્ કાંસ્કાન્ પુષાં પિપર્તિ ન ॥૨૭॥

શ્રીગૌતમસ્થાયતનં કલ્યાણસ્તૂપસન્નિધૌ । દૃષ્ટમાત્રમપિ પ્રીતિં પુષ્ણતિ પ્રણતાત્માનામ્ ॥૨૮॥—વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૩.

૩. " પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ " પૃ. ૯૨.

૪. એજનઃ પૃ. ૧૭.

તે પછી પં. જયવિજય સં. ૧૬૬૪ માં અહીં આબ્યા ત્યારે એકેકથી ચડિયાતાં ૧૭ મંદિરો, જેમાં ભગવાન મહાવીરના સમયની પ્રતિમાઓ હોવાની વાત કરે છે.^૧ તે પછી પં. શ્રીવિજયસાગર નામના યાત્રી અહીં ૨ મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે.^૨ ન્યારે પં. સોભાચવિજયજી સં. ૧૭૫૦ માં અહીં આબ્યા ત્યારે ૧ મંદિર, ૧ સ્તૂપ અને ધીમં પ્રતિમા વિનાનાં મંદિરો છુપુંદશમાં હોવાનું કહે છે.^૩

તીર્થમાળાઓની આ મોઢ આપણને સૂચવે છે કે અઢારમા સૈકાની શરૂઆતમાં અહીંનાં જૈન મંદિરો ઉપર એવો ફૂર પડેો ફરી વળ્યો કે ૧૬-૧૭ મંદિરોમાંથી માત્ર એકાદ મંદિર બચી રહ્યું.

અત્યારે અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. એક જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને ગામના એક છેડા ઉપર શિખરબંધી જૈન શ્વેતાંબર મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની સુંદર પ્રાચીન પ્રતિમા ગિરાજમાન છે. નીચેના ગભારામાં ૮ અને મેડા ઉપર કુળ ૯ પાપાણની તેમજ ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. રંગમંડપની સામે બહાર જવાના માર્ગ પાસે જ નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કરેલી છે. ધર્મશાળાના કૂવાની નજીક એક સુંદર છત્રીમાં દાદાજીનાં પગલાં છે.

દેરાસરની પાપાણની પ્રતિમાઓ પૈકી પાંચ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવની જમણી બાજુએ આવેલી શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાનું શિલ્પ તો શિલ્પીએ કુરસદના સમયે ઘડ્યું હોય એવું લાગે છે. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી આ પ્રતિમાની બરાબરી કરી શકે એવું એક પથ્થુ શિલ્પ હજી મળી આવ્યું નથી. પરંતુ જૈનોની કળા તરફની બેદરકારીના લીધે, નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખડિયેશ અને શિલ્પોનું જ્ઞાન જગતના કલાપ્રેમીઓમાં જેટલું મથકૂર છે, તેટલું જ અજ્ઞાન નાલંદાના પટોશમાં આવેલા આ કલાશિલ્પોનું છે. અહીંની પ્રાચીન પાંચ મૂર્તિઓ પૈકી એક મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૭૭ નો લેખ છે પણ તે લેખ પાછળથી કોતરાયેલો જણાય છે ન્યારે મૂર્તિ પ્રાચીન કાળની છે. એ પાંચે મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે :—

૧. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિમાના ખભા ઉપર સુંદર કેશવાળીની લટો જણાય છે અને પલાંડી નીચે મધ્યમાં વૃષભનું લંછન વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાના પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના કંઠેરા જેવી આકૃતિ કોતરેલી છે. મસ્તકની બંને બાજુએ હાથો ઉપર આરૂઢ થયેલી એકેક પુરુષાકૃતિ બંને હાથમાં કળશ લઈને પ્રભુને અભિષેક કરવા આકાશમાંથી અવતરણ કરતી બતાવવામાં આવી છે. આ બંને આકૃતિઓ ઉઘ્ઘની છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કોતરેલાં છે અને એ છત્રની બંને બાજુએથી એકેક ગંધર્વ હાથમાં ફૂલની માળા લઈને પ્રભુની પાસે આવતો હોય એવી રજૂઆત કરી છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ દશમા સૈકા પછીનું જણાતું નથી.

૨. મૂળનાયકની જમણી બાજુએ સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની અત્યંત રમણીય મૂર્તિ ગિરાજમાન છે. મૂર્તિની પલાંડી નીચે સુંદર એવી કમલની પાંખડીઓ કોતરેલી છે. પલાંડીના મધ્ય ભાગમાં હરણનું લંછન પણ કોતરેલું છે. મૂર્તિની બેઠક ઉત્તિત પદ્માસનસ્થ છે અને કુદ્ધાકતીર્થની મૂર્તિઓને મળવી આવે છે. પ્રભુની બંને બાજુએ હાથમાં ચામર ઝાલીને ઊભેલા પરિચારકોનું રૂપ પણ સુંદર અને કળામય આલેખ્યું છે. દૂંઢમાં એમ કહીએ શકીએ કે ભારતભરનાં જિનમંદિરોમાં આવાં કલાત્મક સ્વરૂપો બહુ ઓછાં જોવામાં આવે છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની સાત ફેલાવલીવાળું એટલા પરનું શિલ્પ પણ સુંદર છે. પ્રભુની બેઠક નીચેના સર્પનાં ગૂંચળાંઓ તથા કમલની પાંખડીઓ આલેખત રીતે કોતરેલી છે.

૪. જમણી બાજુના ગોખલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિ નાગરાજની સાત ફેલાવોવાળી ગિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની પલાંડી નીચે સુંદર એવી કમળની પાંખડીઓ શિલ્પીએ કોતરેલી છે.

૧. “ પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ” પૃ. ૨૦.

૨. એજન: પૃ. ૯.

૩. એજન: પૃ. ૯૧.

૫. મૂળનાયકની ડાબી બાજુની નાની ઓટલી પરની ૩ પ્રતિમાઓ પૈકીની મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિના બંને બાજુ ઉપર દેશવાળીની સુંદર લટો બતાવી છે. આથી આ મૂર્તિ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની હોવાનું મानी શકાય.

આ પાંચે મૂર્તિઓ જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને મગધની પ્રાચીન કળાના પુરાવા તરીકે રજૂ કરી શકાય એવી છે. આ પ્રતિમાઓ જોતાં કુદરતી તીર્થની પ્રતિમાઓની યાદ આવી જાય છે.

૨૫૩. પાવાપુરી

(કોડા નંબર : ૪૩૨૯-૪૩૩૦)

બિહાર-ઉડીસા પ્રાંતમાં બિહારથી અગ્નિખૂણામાં ૭ માઈલ દૂર આવેલી પુરી અથવા પાવાપુરી જૈનોનું પવિત્ર તીર્થધામ છે. બી. બી. એલ. રેલ્વેમાં પાવાપુરી સ્ટેશન પણ છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જૈને ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે ઓળખાવી છે, તે આ જ પાવાપુરી ભગવાન મહાવીરની પ્રસિદ્ધ નિર્વાણભૂમિ છે એમાં શંકા નથી. આને ‘મધ્યમા પાવા’ ઓળખાવવાનું કારણ તો એ હતું કે એ કાળે પાવા નામે ત્રણ નગરીઓ મૌજુદ હતી. એક ગોરખપુર જિલ્લામાં કુશીનારાની પાસે જ્યાં આજે પડદોનાની પાસે પપઉર નામક ગામ છે, તે પાવા નામે પ્રસિદ્ધ હતું. બીજી પાવા હજારીબાગની આસપાસનો જે પ્રદેશ લંગી અથવા ભગ દેશના નામે પ્રસિદ્ધ આર્ય દેશોમાંનો એક હતો-તેની રાજધાની હતી. ત્રીજી પાવા ઉપર્યુક્ત બિહાર અને રાજગૃહના પાસે આવેલી હતી. ત્રીજી પાવાથી પહેલી પાવા વાયવ્યખૂણામાં અને બીજી પાવા અગ્નિખૂણામાં હતી. આ બંનેની વચ્ચે લગભગ સમાન અંતરે ત્રીજી પાવા આવેલી હોવાથી તેની ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ હતી.

જૈન ગ્રંથો આ મધ્યમા પાવાનું ‘અપાપાપુરી’ એવું નામ પણ આપે છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું અહીં નિર્વાણ થયું ત્યારથી તેનું નામ પાપાપુરી-પાવાપુરી પડ્યું એમ જણાવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે આ એક વિશાળ નગર હતું અને તે સમયે હસ્તિપાલ નામે રાજા અહીં રાજ્ય કરતો હતો. ભગવાન મહાવીરની બનેલા કેટલાક પ્રસંગોમાંથી એક પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે, જે આ નગરની તત્કાલીન સ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તે તરફ આછું દર્શન કરી લઈએ.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું એ પછી તેઓ જામથી અહીં પધાર્યા હતા. એક તરફ ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ રચાયું ત્યારે બીજી તરફ સોમિલ નામના ધનાઢય બ્રાહ્મણે યજ્ઞને આરંભ કર્યો હતો. એ યજ્ઞમાં ભારતમાં ખ્યાતિ પામેલા યજ્ઞકર્મમાં કુશળ અને સમગ્ર વિદ્યાઓમાં પારંગત એવા ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે આવ્યા હતા. યજ્ઞમાં એકઠી થયેલી માનવ મેદનીએ જ્યારે ભગવાનના આવ્યાની અને તેમના સમવસરણની વાત સાંભળી કે તરત એ મેદની એ તરફ જવા લાગી. એ જોઈ અગિયારે વિદ્વાનોને મન ભગવાન મહાવીર એક આશ્ચર્યનો વિષય બની ગયા. એ અગિયારમાંના ઇંદ્રભૂતિ નામના મુખ્ય વિદ્વાનને પોતાનો જ્ઞાનગર્વ ડંખવા લાગ્યો. ભગવાનને પોતાની પાંડિત્યપ્રતિભાથી આંજી દેવાનો સંકલ્પ કરી ઇંદ્રભૂતિ વિદ્વાન ભગવાન પાસે આવ્યો પરંતુ જ્યારે તેણે ભગવાનની જ્ઞાનગંભીર મુખમુદ્રામાંથી વહેતી તેજસ્વી વાણી સાંભળી ત્યારે તેનો જ્ઞાનમદ ઓગળી ગયો અને જ્યારે ભગવાને તેનું નામ અને તેના હૃદયમાં સાલતી કેટલીક શંકાઓનું પૂછ્યા વિના સમાધાન કર્યું ત્યારે ઇંદ્રભૂતિ એટલો બધો પ્રભાવિત થઈ ગયો કે તેણે ભગવાન પાસે શિષ્ય બનવાની માગણી કરી.

એ પછી તો અશિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મા, મંડિક-મૌર્યપુત્ર, અંકપિત, અચલબ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસઃ એમ એક પછી એક અગિયારે વિદ્વાનો ભગવાન પાસે આવ્યા અને એ રીતે પ્રભાવિત થતાં-એ બધાએ પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે દીક્ષા લીધી. અગિયારે બ્રાહ્મણો ૪૪૦૦ ની શિષ્યમંડલી સાથે ભગવાનના શિષ્યો બન્યા અને અગિયાર ગણધરો કહેવાયા. આ ગણધરોએ ભગવાની વાણીને ઝીલી લઈ દાદશાંગીની રચના અહીં જ કરી હતી, જેનો બચી રહેલો ભાગ આજે પણ ભારતીય સાહિત્યનો અક્ષયનિધિ બની રહ્યો છે.

આ શિષ્યદાલ પછી બીજા તબક્કામાં ભગવાને શ્રમણધર્મની માફક ગૃહસ્થધર્મની સ્થાપના કરી. આ રીતે ભગવાને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાણ્વ ચતુર્વિધ સંઘની-તીર્થની સ્થાપના કરી હતી.

છેલ્લે છેલ્લાં ભગવાને ત્યારે પોતાનું નિર્વાણ પાસે આવેલું જાણ્યું ત્યારે લોકો મરણથી હતાશ ન થાય એ ખાતર સોળ પ્રહરની દેશનામાં 'ઉત્તરાર્ધચતુર-સૂત્ર'નાં અધ્યયનોની વાણી ભગવાને અહીં જ વહેતી કરી હતી. આ અધ્યયનોમાં મોતનો ભય છુતી લેવા એટલું જ નહિ, મરીને પછુ છવી બાણવાનો વાસ્તવિક ઉપદેશ ભરેલો છે.

એ પછી હસ્તિપાલ રાજની રત્નગુચ્છશાળામાં આ ઝગહગતી ત્યોતિ એકદમ ગુરુકૃષ્ણ ગર્ધ અને નિર્વાણની પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. એ દિવસે એકકા થયેલા મહિલક અને વિરુદ્ધિ વધના રાજ્યોએ ભગવાનની જ્ઞાન ત્યોતિના અભાવમાં નિર્વાણનો ઉત્સવ ઉજવવા માટે દ્રવ્ય ઉઘોત પ્રગટાવ્યો ત્યારથી 'દિવાળી પર્વ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પછુ આ પર્વ માનવ માત્ર વિવિધ ભાવથી ભરવે છે; પરંતુ તેનું ખરું રહસ્ય તો આ હકીકતને જ આભારી છે.

એ પ્રાચીન કાળની પાવાપુરી આજે તો પાવા અને પુરી એ બે ગામડાંઓમાં વિભક્ત થયેલી છે. આ બંને ગામો વચ્ચે એક માર્ગલેખ અંતર છે. જોનાનું તીર્થધામ પુરીમાં વિદ્યમાન છે.

૧. ગામમંદિર નામે યોગખાતું મંદિર પાવાપુરીના પશ્ચિમ ભાગમાં છે. તેની ચારે બાજુએ મોટું કંપાઉંડ છે. મંદિર બે માળનું છે અને પાંચ શિખરોથી સુચોભિત છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીની સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે, તેની જમણી બાજુએ શ્રીઆદિનાથ અને કાળી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની સ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. જમણી તરફની વેદિકામાં સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શુક્રવારે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મોટાં ચરણયુગલની સ્થાપના છે. મૂળ ગણારાની દક્ષિણ તરફની દીવાલના એક ગોખલામાં સં. ૧૭૭૨ના મહા સુદિ ૧૩ ને સોમવારના દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પુંડરીક ગણધરની ચરણપાદુકા છે. મૂળ વેદીની કાળી બાજુએ શ્રીવીર ભગવાનના ૧૧ ગણધરોની પાદુકાઓ છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૯૮ની સાલનો લેખ છે. તે વેદી ઉપર સં. ૧૬૧૦માં શ્રીમહેન્દ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીદેવધિગણિ હમાશ્રમલુની પીળા પાપાણની સુંદર મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરની વચમાં વેદી ઉપર સં. ૧૬૯૮ના લેખ સહિત કસોટીના પાપાણની ભવ્ય પાદુકા બિરાજમાન છે.

મંદિરનો શિલાલેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે— "આદ્યાહ શાહજહાનના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૬૯૮ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને સોમવારે ખરતરગરુડાચાર્ય શ્રીજિનરાજસૂરિના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મહારાજા સ્વેતાંગર શ્રીસચે આ 'વરવિમાનાનુ-કારી' મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ સમયે કમલલાલોપાધ્યાય અને લખિંદ્રીતિ આદિ કેટલાયે વિદ્વાન સુનિરાજે અહીં વિદ્યમાન હતા; " વગેરે ઉલ્લેખ આ પ્રશસ્તિમાં છે. આ શિલાલેખ પ્રથમ વેદીની નીચે હતો પરંતુ સ્વ. બાણુ શ્રીપૂરુષ-અંદજ નાહરના હસ્તક થયેલા ઉદાર સમયે ત્યાંથી કાઢીને મંદિરની દીવાલ પર લગાડવામાં આવ્યો છે તે લેખ નં. ૪ માં અને છેવટે આપ્યો છે.

મંદિરના ચારે ખૂણામાં ચારે શિખરના અર્ધા ભાગમાં ચાર કોટડીઓ છે. તેમાં અનેક પાદુકાઓ અને મૂર્તિઓ છે. તે બધા પરના લેખો જોતાં તે વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીથી વર્તમાન શતાબ્દી સુધીના જણાય છે. આ સિવાય મંદિરમાં દિક્ષાળ, સેરવ, શાસનદેવી આદિની મૂર્તિઓ પણ છે. પ્રાચીન મંદિરનો સભામંડપ વગેરે ખૂબ સાંકડા ભાગો હતા, તે અજિમગંજનિવાસી બાણુ નિર્મણક્રમારંભિત નવલખાએ બહારના ભાગને વિશાળ બનાવી છત્તોદાર કરાવ્યો છે.

આ મંદિરમાં સ્વેતાંગર સંઘની પેઢી, તીર્થજંઘાર અને ધર્મશાળા છે. આ ધર્મશાળામાં હલારો યાત્રાળુઓ કોતરી શકે એવી વ્યવસ્થા છે. મંદિરની દક્ષિણ બાજુએ ઉપાશ્રય છે અને તેની આગળ નવરત્ન નામે યોગખાતી જૂની ધર્મશાળા છે.

૨. શાંત અને પવિત્ર વાતાવરણમાં જન્મમંદિરના નામે યોગખાતું મંદિર કમળોથી છવાયેલા સરોવરની બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. મંદિરમાં જવા માટે ૬૦૦ શીટ લાંબો કહેરાવાળો સુંદર પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે, પૂલ નહોતો બન્યો ત્યારે યાત્રાળુઓ નાવમાં બેસીને મંદિરમાં જતા હતા. સુખ્ય દરવાજા ઉપરની એક મેડીમાં ચોથડિમાં બેસે છે.

આ સ્થળે ભગવાન મહાવીરના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમની ચિતા શાંત થઈ જતાં એ પવિત્ર રાખ લોકોએ ઉપાડયે રાખી અને ત્યાંની માટીને પણ લોકોએ ખોતરી ખોતરીને ઉપાડી. લોધી, જેના કારણે એક મોટો ખાડો પડી ગયો. એ સ્થળે સરોવર બની ગયું જેની મધ્યમાં ભગવાનના એટાભાઈ નંદિવર્ધને મંદિર બાંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે, એ મંદિર કેટલાયે ઉદારો પાત્રી આવે આ નવા સ્વરૂપે દીપ્તિગચ્છ થાય છે. આ જન્મમંદિર ૮૪ વીધા નેટલી જમીન શેકેલી છે.

જળમંદિરને કોઈ શિખર નથી પણ કેવળ ગુંબજ સહિત હોવા છતાં તે દૂરથી દેખાય છે. મંદિરની અંદર કલકતા-નિવાસી શેઠ જીવનદાસજીએ સં. ૧૮૨૯ની સાલમાં બનાવેલી મકરાણા આરસની ૩ સુંદર વેદિકાઓ વિદ્યમાન છે. મધ્યની વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુની ચરણપાદુકા બિરાજમાન છે. તેના ઉપર કોઈ લેખ દેખાતો નથી. વેદી ઉપર શ્રીમહાવીર પ્રભુની ધાતુની પ્રતિમા છે, તેના ઉપર સં. ૧૨૬૦ના જેઠ સુદિ ૨ ના દિવસનો શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો લેખ છે. સ્નાત્રાદિ પૂજાપ્રસંગે આ મૂર્તિને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પાદુકાઓ સિવાય અહીં બીજી મૂર્તિ નથી. જમણી વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુના પ્રથમ ગણધર શ્રીગૌતમસ્વામીની અને ડાબી તરફની વેદિકામાં શ્રીસુધર્મા-સ્વામીની ચરણપાદુકાઓ છે, તેના ઉપર સં. ૧૮૩૫ની સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે.

મંદિરની બહાર બંને તરફ બે ક્ષેત્રપાળ છે અને નીચેની પ્રથમ પ્રદક્ષિણામાં એક બ્રાહ્મી, અંદાજિ ૧૬ સતીઓનો વિશાળ ચરણપદ સં. ૧૮૩૧ અને બીજી સં. ૧૭૩૫માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીદીપવિજયજી ગણિની પાદુકા છે. બહારની પ્રદક્ષિણામાં સં. ૧૮૫૮ની પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજિનકુશળસૂરિની પાદુકા છે. મંદિરની ઉત્તર દિશામાં સરોવરમાં ઊતરવા માટે પગથિયાં બનાવેલાં છે.

૩. શ્રીસમવસરણ મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર ચારે બાજુએ લેખાંડના રેલીંગવાળા ગોળાકાર કંપાઉંડમાં આવેલું છે. ત્રણ પ્રાકારનો ભાવ દર્શાવતી ભૂમિકાના મધ્યભાગે એક અષ્ટકોણાકૃતિ સુંદર મંદિર બનાવેલું છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૫૩માં બિહારનિવાસી બાબુ ગોવિંદચંદ્રજી સુચંતીએ કરાવી છે. આ મંદિરની વચમાં ચતુષ્કોણ વેદી ઉપર સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજ શ્રીવીરપ્રભુનું ચરણયુગલ પ્રતિષ્ઠિત છે.

પાવાપુરીની પૂર્વ દિશામાં આંખાના વનની પાસે એક નાનો સ્તૂપ છે તે ભગવાનના સમવસરણનું સ્થાન છે. ભગવાન મહાવીરે પોતાની છેલ્લી દેશના આ સ્થળે આપી હતી એમ કહેવાય છે. આ સ્થાન થોડું દૂર હોવાથી શ્રીશ્વેતાંબર જૈન સંઘે સરોવરના તટ ઉપર નવા સમવસરણની રચના કરી મંદિર બંધાવ્યું છે.

આ સમવસરણ મંદિરની પાસે પશ્ચિમ દિશાએ બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહરની માતૃશ્રી શુલાબકુમારીની બે માળની ધર્મશાળા છે અને ઉત્તર તરફ રાવ બહાદુરસિંહજી દૂધેડિયાની ધર્મશાળા છે.

૪. મહેતાબકુંવરના મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર બે માળનું છે. ઉપરના ભાગમાં ચોમુખજી બિરાજમાન છે જ્યારે નીચેની ભૂમિકામાં શ્રીવીર ભગવાનની મૂર્તિ અને બીજી પાષાણ તથા ધાતુની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. શ્રોમતી મહેતાબકુંવરે સં. ૧૮૩૨માં આ મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

વીર ભગવાનના નિર્વાણ દિવસે એટલે ગુજરાતી આસો વદિ અમાવાસ્યાના દિવસે આ તીર્થમાં મોટો મેળો ભરાય છે, દરેક દૂરથી હજારો યાત્રીઓ અહીં એકઠા થાય છે. કારતક સુદિ ૧ના રોજ ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાઢવામાં આવે છે.

પુરી ગામ શ્વેતાંબર જૈનોના તાબામાં છે. એ ઉપરાંત બે-ત્રણ ગામો પણ શ્વેતાંબર જૈનોની હકુમત હેઠળ છે.

૧. ગામમંદિરવાળી શ્વેતાંબર ધર્મશાળાના દેરાસરની પાછળની ભીંત પરનો શિલાલેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૯૧૪૨ માસોત્તમમાસે અગ્ર(૨)હનમાસે કૃષ્ણે ૯ વાપુ શ્રીપ્રતાપસિંઘજીસુ[પ્ર](૩)ત્ર રાયવહાદુર લક્ષ્મીપતિ ધનપતિસિંઘજી (૪) ચિં । છત્રસિંઘજી ગણપતિસિંઘ નરપતિસિં(૫)વૈ: ધર્મશાલા કારિતા પાવાપુર્યાં નિર્વાણમૂર્મૌ ॥ શ્રી: ॥ ”

૨. ઉપર્યુક્ત ગામમંદિરમાં મૂળનાયકની જમણી બાજુએ કહેવાતી નંદિવદ્ધને બનાવરાવેલી પ્રાચીન ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૬૪૫ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૩ ગુરૌ.... (૨) રૂપચંદ પુત્ર જસરાજદ્રવ્યેણ રામકુ(૩)સ્વામિ શ્રીવર્દ્ધમાનસ્યેયં પાદુકા....મદારક(૪)શ્રીહીરવિજયસૂરિમિ: ॥ ”

૩. પાષાણની બીજી ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ ॥ સંવત્ ૧૭૭૨ વર્ષે માહ સુદિ ૧૩ દિને સોમવારે શ્રીપુણ્ડરીકચરણકમલપાદુકે ॥ ”

૪. દેરાસરની મધ્યમાં ચાંદીની છત્રી નીચે કાળા પાથણની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સ્થરિત શ્રીજયો મંગલ્યામ્બુદયથ ॥ શ્રી(૨)ગૌતમસ્વામિનો લન્વિઃ ॥ સંવત્ ૧૬૯૮ વૈશા(૩)સ સુદિ ૫ સોમવારે (૪) શ્રીવિ[વિ]હારનગરવાસ્તવ્ય (૫)શ્રીરુપમલિનેશ્વર (૬)પ્રથમપુત્રશ્રીમરતચક્રવર્તિરા(૭)જ્ઞાન મુદ્દયમંત્રોદલસંતાનીય (૮) મહતીયાણજ્ઞાતિમુલ્ય-
ચોપડા મો(૯)ત્રીય સંપ્રામયક સં૦ સંપ્રામ ॥ રો(૧૦)હરિદ્રાગોત્રીય સંવ૦ પરામણંદ (૧૧) પ્રમુલ શ્રીવૃહસ્તરતરગચ્છીય (૧૨)નર-
મણિમંડિતમાલદયલ શ્રી(૧૩)વિનચંદ્રસૂરિપ્રતિવોધિત મહતિ(૧૪)યાણ શ્રોસંવકારિત શ્રીનરીજિ(૧૫)નનિચ્ચાણમ્મિ શ્રીપાવાપુરી સ(૧૬)-
મીપવર્તિ વરધિમાનનુકાર શ્રી(૧૭) વોરજિનપ્રામાદમુલ્લસ્યાન (૧૮) પ્રતિષ્ઠિત શ્રોમહાવીર વર્દમાન (૧૯) વિનરાજપાદુકે મહતિયાણ
શ્રીસંધન કારિતે પ્રતિષ્ઠિતે ચ શ્રીટ(૨૦)હલ્લસ્તરગણાધીશ્વર શ્રી(૨૧) શાત્રુઘ્નાયમોદાર પ્રતિષ્ઠાકર યુગપ્રધાન શ્રીજિનસિંહસૂરિપદો-
(૨૨)દયાગરિદિનકરયુગપ્રધાનશ્રીજિનરાજસૂરિમિઃ ॥ શ્રીમંવતુ ॥ (૨૩) શ્રીક્રમલ્લટામોગ્યાયા: પં૦ લન્વિકીર્તિ રાજહંસાદિ-
શિષ્યસંહિતા: પ્રણમંતિ ॥ ”

૫. મૂળનાયકની કાળી ખાતુએ ૧૧ ગણધરની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સંવત્ ૧૬૯૮ પ્રમિતે ॥ વૈશાલ સુદિ ૫ સોમવારે ॥ શ્રીવિહારનગરવાસ્તવ્ય શ્રીમરતચ(૨)કવર્તિમહારાજાત્ સકલમંત્રી-
શરદલાવોયનરમણિમંડિત ॥ શ્રીજનચંદ્ર(૩)સૂરિપ્રવોધિતમહતિયાણજ્ઞાતિમંદન ચોપડાગોત્રીય સંવત્રી સંપ્રામસપરિવોરેણ ॥ ”

★

૨૫૪. રાજગિર

(કાલા નંબર : ૪૩૩૧-૪૩૩૬)

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં મગધનું સાઆન્ય નામાંકિત ગણાયું છે. પહેલવહેલા સાઆન્યનું ઘડતર કરનાર રાજાઓ શિશુનાગ વંશના હતા. એ વંશના ઉદય સાથે હજારો વર્ષના ઇતિહાસનો અધકાર યોગગતો જણાય છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનો પોણા ભાગ મગધની ભૂમિએ જ શેકેલો છે. એ વંશનો ભિભિસાર પ્રથમ નહિ પરંતુ મુખ્ય રાજવી હતો; જેણે મગધના સાઆન્યમાં અનેરા યેરા રંગ પૂરી મગધના ઇતિહાસનું પૃથ પાઠગાર બનાવ્યું છે.

પ્રાચીન મગધની રાજધાનીનું પાટનગર રાજગૃહ હતું, જેને આજે રાજગિર નામે યોગપ્રે છે. પ્રાચીન કાળમાં એ વિવિધ નામેથી યોગખાતું. સિતિપ્રતિષ્ઠિત, ચલુકપુર, ઝપભપુર, કુશામ્પુર અને છેવટે રાજગૃહ એવાં નામે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. આ નગર પાંચ પહાડોથી ઘેરાયેલું હોવાથી ‘મહાભારત’માં આનો ‘ગિરિમ્પ’થી પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અતિપ્રાચીન કાળમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનિમ્બતસ્વામી અહીં જન્મ્યા હતા. તેમનાં ચાર કન્યાયુકે આ સ્થળે થયેલાં હોવાથી આ નગર પ્રાચીન કાળથી જૈનોના તીર્થસ્થળે પ્રસિદ્ધિ પામેલી હતી. એ પછી જરાસંધ નામનો પ્રબળ રાજવી અહીં રાજ્ય કરી ગયો. ત્યારે અગ્નિપ્રકોપથી આ નગરનો નાશ થયો ત્યારે પ્રસેનજિત રાજતા પુત્ર ભિભિસાર-પ્રેક્ષિકે આ નગરનું નવનિર્માણ કર્યું. આ નગર અને રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં ભિભિસારે પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવ્યો. એ જ કારણ છે કે, મહાભારત પ્રેક્ષિકા સમયમાં મગધનું સાઆન્ય બીજા દેશો કરતાં એણે કળાએ ખીલેલું જોવાય છે.

‘ઓપપાતિક-સંત’માં મગધની આ પાટનગરી રાજગૃહની બન્યતા, વિશાળતા અને ચમત્ક્રિયું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ગગનચુંબી રાજમહેલો, શેષકોળાની હલેલોળો અને મંદિરોની રચનાઓ રાજગૃહની ચોશા અનેરી હતી અહીંની કુત્રિકાપત્નમાંથી જગતભરની કોઈ પણ વસ્તુ મળી શકતી અહીં શુભશીલ, મહિરુદ્ર, ચોગરપાણિ આદિ યજ્ઞોનાં યેત્રો હતાં. નાવંદા જેવાં વિશાળ પુરો આ નગરનાં પરાંઓ ગણાતાં, એ સમયે ૩૬૦૦૦ ગ્રામકોનાં અહીં ઘરો હતાં, જેમાંથી અડધાં જોદધર્મી હતાં.

રાજા ભિભિસાર ભગવાન મહાવીરનો પરમ ઉપાસક હતો. એણે જૈનધર્મની ખ્યાતિ વધારવાનાં જે કાર્યો કર્યાં, તેનાથી એ જૈન ઇતિહાસમાં વધુ કીર્તિ મેળવી શક્યો છે ભગવાન મહાવીર અહીં ઘણી વખત પધાર્યા હતા. ભગવાને પોતાનું આશરું અતુભંસ આ નગરમાં વીતાવ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરો આ નગરની પહાડીમાં જ

નિર્વાણપદ પામ્યા હતા. અહીં મેતાર્ય, અર્ધમુક્તા, ધન્ના, શાલિભદ્ર, મેઘકુમાર, અભયકુમાર, નંદિષેણ, અર્જુનમાલી, કયવન્ના, જંખૂસ્વામી, પ્રભાસ, શય્યલવસૂરિ, પુણિયા શ્રાવક વગેરે અનેક નામાંકિત મહાપુરુષો થઈ ગયા ને આ તીર્થની ખ્યાતિ વધારી ગયા.

અન્તતશત્રુ-કુણિકે પિતા બિભિસારના મરણશોકથી આ નગરીનો ત્યાગ કર્યો અને ચંપાપુરી નામે નવી નગરી વસાવી આથી રાજગૃહનો સઘળો વૈભવ ચંપાપુરીમાં બિભરાવા લાગ્યો.

ખારવેલના શિલાલેખથી જણાય છે કે, ખારવેલે પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષે રાજગૃહ ઉપર ચડાઈ કરી તેને પોતાના અધિકારમાં લીધી હતી.

ઈ. સ. ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીઓમાં સોપારાથી એક આર્યિકા-સાધ્વીઓનો સંઘ આ તીર્થની યાત્રા માટે આવ્યો હતો. તેમાં ધીવરી પુતિંગધા પળુ એ સંઘમાં હતી, જે પાછળથી ક્ષુલ્લિકા-સાધ્વી બની હતી. તેણે અહીંની નીલગુફામાં સમાધિ-મરણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.^૧

મધ્યકાળમાં ખોદ્ધધર્મ આ દેશમાં રાજ્યાશ્રય મેળવી ખૂબ ફાલ્યોફૂલ્યો; તેના કારણે ખોદ્ધ વિહારો આ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ફાલિયાનના સમય(પાંચમા સૈકા)માં આ નગર નાશ પામેલી સ્થિતિમાં હતું.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમાં થયેલા કનોજના આમ રાજાએ રાજગૃહ ઉપર ચડાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી ઘેરો ઘાલ્યો હતો; પરંતુ તે રાજગૃહનો કબજો લઈ શક્યો નોહતો. આખરે આમના પુત્ર દુદ્ધના પુત્ર ભોજરાજાએ રાજગૃહને પોતાના અધિકારમાં લઈ ભસ્મસાત્ કરી મૂક્યું. ભસ્મીભૂત થયેલું આ નગર નવીન રાજગૃહ હશે કેમકે પુરાણા રાજગૃહનો તો વર્ષો અગાઉ નાશ થઈ ચૂક્યો હતો.

એ પછી રાજગૃહ ફરી વસ્યું હોય એમ જણાય છે. આચાર્ય જીવદેવસૂરિ, જેઓ સ્વર્ણકીર્તિ નામે દિગંબર મુનિ હતા, તેઓ રાજગૃહમાં આચાર્ય રાશિલસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ રવેતાંબર મુનિ થયા હતા અને પોતાની પ્રતિભાથી આચાર્ય બની જીવદેવસૂરિ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.

સં. ૧૩૫૨ માં વા. શ્રીરાજશેખર ગણિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા હતા, અને રાજગૃહ પાસેના ઉદંડવિહાર નગરમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા; જ્યાં તેમણે નંદિમહોત્સવ, માલારોપણ વગેરે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરાવ્યાં હતાં.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪ માં અહીંના વૈભારગિરિનું જાતમાહિતીનું વર્ણન પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં આપેલું છે. ખરતરગચ્છીય ‘શુર્વાવલી’થી જણાય છે કે, સં. ૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૯ ના દિવસે જલોદરમાં શ્રીજિન-કુશળસૂરિએ, મંત્રિદલીય ઠ. પ્રતાપસિંહના પુત્ર ઠ. અચલસિંહે ભરાવેલાં, રાજગૃહના વૈભારગિરિના ચતુર્વિંશતિ જિનાલયના મૂળનાયક યોગ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક પાષાણ અને ધાતુનાં જિનબિંબો, શુક્રમૂર્તિઓ અને અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વિપુલગિરિ પર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર ઠ. મંડનના પુત્ર દેવરાજ અને વચ્છરાજે બનાવેલું તેની માહિતી સં. ૧૪૧૨ ની એક મોટી પ્રશસ્તિથી જાણવા મળે છે. ‘વિરૂપિ મહાલેખ’થી જણાય છે કે, શ્રીલોકહિતાચાર્ય સં. ૧૪૩૧ માં રાજગૃહમાં આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી. સં. ૧૫૦૪ માં શ્રીશુભશીલ ગણિએ અહીંનાં ઘણાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. એ પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓ વૈભારગિરિનાં ખડિયેરામાં, સ્વર્ણગિરિ અને નાલંદાનાં મંદિરોમાં હજી સુધી વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૪ માં શ્રીમાલ શ્રાવક છીતમલ્લે વૈભારગિરિના શિખર પર ધન્ના-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ, અગિયાર ગણધરોની પાદુકાઓ તેમજ શુક્ર શ્રીજિનભદ્રસૂરિની પાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિ, શ્રીસંગમસૂરિ, શ્રીમુનિપ્રભસૂરિ વગેરેએ રચેલાં સ્તુતિસ્તોત્રોમાં રાજગૃહનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. શ્રીજિનવર્દનસૂરિએ પંદરમી શતાબ્દીમાં રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ, સં. ૧૬૫૭ માં શ્રીજયકીર્તિ, સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજય, સત્તરમી શતાબ્દીમાં શ્રીવિજયસાગર, સં. ૧૭૪૬ માં શ્રીશીલવિજય, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજય અને ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં શ્રીઅમૃતધર્મ ગણિએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહ તીર્થની મહત્તા ગાઈ છે. એ મહનીય ભવ્ય નગર આજે તો જૈન તીર્થ સિવાય નામશેષ બનેલું છે. પછાત કોમનાં કેટલાંક મકાનો સિવાય અહીં બીજી વસ્તી નથી.

બી. બી. લાઇટ રેલ્વે લાઇનનું રાજગિર છેલ્લું સ્ટેશન છે. અહીં જેમનાં વસ્તી નથી. સ્ટેશનથી થોડે દૂર રવેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે. તેની નજીકમાં કોટબંધી ૨ જૈન મંદિરો છે. એકમાં શ્રીમુનિસુમતસ્વામી અને બીજામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ ગિરાજમાન છે. બંને દેરાસરો એક જ ગણાય છે.

કવિ જયકીર્તિએ ગામમાં ૩ મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે. ત્યારે બીજા કવિઓએ અહીં એક જ મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વસ્તુતઃ એક જ વિશાળ મંદિરમાં બનેલાં ત્રણ મંદિરોનો જ એક રૂપે ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે. આ મંદિરનો ઉત્તેજી છોડીદાર દુર્ગકીર્તિવાચી ગાંધી માણેલકવંદણએ સં. ૧૮૧૬ માં કરાવ્યો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં એક દેરીમાં શ્રીચિનહત્તસૂરિ દાદાની અને શ્રીચિનભદ્રસૂરિની પ્રાચીન ચરણપાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. જિનાલયમાં જમણી તરફ શ્રીમુનિસુમતસ્વામી અને ડાબી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ છે ત્યારે ઉપરના માળે શ્રીઆદિનાથ પ્રભુનાં મંદિરો છે. આ મંદિરમાં પાષાણ અને ધાતુની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ ઘણી છે, કેટલીક પ્રતિમાઓનો પરિચય આ પ્રમાણે છે:

૧. શ્રીમુનિસુમતસ્વામીની સપરિકર પ્રતિમા સ્થાપ પાષાણની બનેલી છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર બંને તરફ ગમરૂઢ દેવગુહાલ અભિષેક કરી રહ્યાં હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. પ્રભુની બંને તરફ હાથમાં ચામરધારી ઈંદ્રો બેસેલા બતાવ્યા છે, અને બે કાઉસંગિયા પ્રતિમાઓ પણ ઉત્કૃષ્ટ કરેલી છે. મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો અને પાછલા ભાગમાં પાંખડીઓવાળું ભામરુંળ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના સિંહાસનમાં બંને તરફ સિંહની આકૃતિઓ દેરાલી છે. તેની નીચેના શિલાલેખ લગભગ ઘસાર્ક ચૂક્યો છે; છતાં તેમાં જિનવાસ એવા શબ્દો વાંચી શકાય છે. અનુમાનતાઃ આ મૂર્તિ સં. ૧૫૦૪ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.

૨. શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન અને મુંદર છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર મસ્તકની કેશલતા વિખરાયેલી પડી છે અને પદ્માસનના બંને છેડા ઉપર દેરાલા વૃષભોથી આ મૂર્તિ શ્રીઆદિનાથનો હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે. વૃષભોની વચ્ચે ચાર હાથવાળી એક દેવી સ્થાસ બેઠેલી છે અને તેની પાસે એક ભક્ત પ્રભુની પૂજા માટે માળા ધારણ કરીને ઉત્સુક વહને બેઠેલા બતાવ્યા છે. પ્રભુની બંને બાજુએ મોટા ચામરધારી ઈંદ્રો અને મસ્તકની બંને બાજુએ અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરી રહેલા દેવો પુષ્પમાળા સાથે આવતા દર્શાવ્યા છે. મસ્તકની પાછળ ભામરુંળ વિદ્યમાન છે. મસ્તક ઉપરનું છત્રત્રય ખંડિત થયેલું છે. પદ્માસન નીચે પ્રાચીન લિપિમાં આ મૂર્તિના નિર્માતાનો લેખ છે. લેખમાં—‘દેવધર્મ્યોર્જ જલાદલકરણ’ આટલા અક્ષરો કોતરેલા છે. અક્ષરો ઉપરથી આ મૂર્તિ હજાર વર્ષ પહેલાંની જણાય છે. આ મૂર્તિની રચના એના ઢંગમાં નિરાળી છે.

૩. શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. સિંહાસનમાં બંને તરફ હરણ અને મધ્યમાં એક ભક્ત શ્રી ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં હાથ ભેળીને બેઠેલી છે. સં. ૧૫૦૪ માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે.

૪. બીજા માળે ૧૧ ગણધરોની ચરણપાદુકાઓ અને સ્થાપ પાષાણની શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની નાની પંચતીર્થ પ્રતિમા છે. મૂળનાયકની બંને બાજુએ બે પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને બીજા શ્રીસંભવનાથ છે ત્યારે એ જ રીતે બે કાઉસંગિયા મૂર્તિઓમાં એક શ્રીનેમિનાથ અને બીજા શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન છે. આ મૂર્તિઓની નીચે ચામરધારી ઈંદ્રો અને બીજા દેવો બતાવ્યા છે, ઉપરના છત્રની પાસે એક ગમરૂઢ વ્યક્તિની આકૃતિ છે. પદ્માસનમાં બે સિંહો અને ચોડી ઉપર યક્ષ, યક્ષિણી અને વૃષભ લંછન બતાવ્યાં છે, નીચે આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે :—

“મત (મંવત) ૧૧૧૧૧૧ ચૈત્ર મ(વા)સ મુદિ ૧૩ સતુર ને પ્રતિના કા[રા]વત (તા) ॥”

આ મંદિરમાં બીજી કેટલીયે પાષાણ અને ધાતુની મૂર્તિઓ છે. જેમાં કેટલીક તો પ્રાચીન અને અતિમુંદર છે.

૫. એક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મુંદર અને પ્રાચીન પંચતીર્થ ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્કૃષ્ટ છે :—

“સંવત્ ૧૧૧૩ ચૌસદ્વર્ષદસંતને શ્રોતાં વાચાર્યગણે આદુ હોદર ધર્માર્થ જાનકેન દિતોય ચૈત્ર ગુરુપંચમ્યાં કાર્તિકે ॥”

આ મંદિરની સામેના એક ચોરડામાં 'સંગ્રહાલય' છે. તેમાં ૧૭ ચરણપાદુકાઓ અને ૨૦ જિનપ્રતિમાઓ રાખવામાં આવેલી છે. આ મૂર્તિઓ અને પાદુકાઓ પહાડ ઉપરનાં મંદિરોના છત્તેદ્વાર સમયે લાવીને અહીં રાખવામાં આવેલી છે. કેટલીક મૂર્તિઓ ઉપર શિલાલેખો છે, જે સ્વ. બાણુ પૂરણચંદ્ર નાહરે 'જૈન લેખ સંગ્રહ' ખંડ : ૧માં સંગ્રહીત કરેલા છે. એ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલાકનો પરિચય આ પ્રકારે છે :

૬. ભગવાન મહાવીરની પ્રાચીન પ્રતિમા સુંદર કળાયુક્ત છે. જો કે મૂર્તિનો પથ્થર ખરવઈ ગયો છે એટલે એનું પ્રાચીન શિલ્પ સ્પષ્ટ નથી; છતાં અંગવિન્યાસની આકૃતિ ઉપરથી એની કળા અભિવ્યક્ત થાય છે. શિલ્પીએ પ્રાચીન શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ આ મૂર્તિનું નિર્માણ કરેલું જણાય છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુની બંને બાજુએ મોટા ઈંદ્રો અને ઉપરના ભાગમાં પુષ્પમાલધારી દેવો બતાવ્યા છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર દંડયુક્ત છત્રત્રય અને પાછળ ભામંડળની રજૂઆત છે. તેના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષ બતાવ્યું છે. પદ્માસનમાં લાંછન રૂપે બંને છેડે બે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. આ મૂર્તિ શુભ્રકાલીન પ્રતીત થાય છે.

૭. વૈભારગિરિના પાંચમા મંદિરમાંથી લાવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ આ સંગ્રહાલયમાં છે. એ પૈકી એક ઋષભદેવની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા પ્રાચીન છે. એ પ્રતિમાનું પદ્માસન ખંડિત છે; છતાં ડાબી તરફનો ભાગ વિદ્યમાન છે, જેમાં ચૈત્યવંદન કરતા કોઈ ભક્તની આકૃતિ કોરેલી છે. નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વચ્ચે ચતુર્ભુજવાળી દેવીની આકૃતિ છે. બંને તરફ છેડા ઉપર બળદના આકારો દર્શાવ્યા છે અને સ્કંધ ઉપર કેશચુર્ય વિખરેલો પડ્યો છે, જે આ પ્રતિમાને ઋષભદેવ પ્રભુની હોવાની સાબિતી આપે છે. બંને તરફ આમરધારી ભક્તો છે અને તેના ઉપર પુષ્પમાલધર દેવો બતાવ્યા છે. મસ્તક ઉપર છત્ર છે અને બંને તરફ દેવદુંદુભિ જોવામાં આવે છે, આ પ્રતિમાની નીચે- 'દેવધર્મોયં મહુ-મલ્લાલહકસ્ય' એ પ્રકારે પ્રતિમા ભરાવનારના નામનો લેખ છે.

૮. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સાત ક્ષણવાળી એક સુંદર મૂર્તિ સપરિકર છે, જેની નીચે સિંહાસન ઉપર સર્પની ગૂંથેલી આકૃતિ પ્રભુની પાછળના ભાગમાંથી ઠેઠ મસ્તક સુધી જાય છે અને એ જ સાત ક્ષણો વિદ્યુત્ત્રીને પ્રભુનું છત્ર બનાવે છે. તેના ઉપર પણ અલગ ત્રણ છત્રો બતાવેલાં છે. પદ્માસનમાં બંને તરફ ભક્તયુગલ ચૈત્યવંદન કરી રહ્યાં હોય એમ જણાય છે. પરિકરમાં આમરધારી દેવો ઉપરના ભાગમાં બતાવ્યા છે.

૯. વૈભારગિરિના છઠ્ઠા મંદિરમાંથી લાવેલી એક પદ્માસનસ્થ પ્રાચીન પ્રતિમાની બંને તરફ સ્તંભો છે અને તેના ઉપર તોરણ બતાવ્યું છે. સ્તંભની ઉપલી પટ્ટીમાં જમણા પડએ સૂતેલી એક સ્ત્રીના દશ્યની રજૂઆત છે. આ સ્ત્રી સંભવતઃ ત્રિશલાદેવી હોય તો પ્રતિમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પ્રભુની હોવાનું માની શકાય.

૧૦. શ્રીનેમિનાથ પ્રભુની શ્યામ પાપાણની બનાવેલી સુંદર પ્રતિમા અતિપ્રાચીન જણાય છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં મોટો મસ્તક અને બંને તરફ સિંહ, વચ્ચે ધર્મચક્ર, નીચે લાંછન સ્વરૂપ બે શંખની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ હીપશિખા અથવા મેરુ પર્વત હોય એવી રજૂઆત જોવાય છે. આ પ્રતિમા શુભ્રકાળ પહેલાંની અને સંભવતઃ કુશાનકાલીન જણાય છે.

૧૧. શ્રીઋષભદેવની એક પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જેમાં જમણી તરફનો ઈંદ્ર નષ્ટ થયેલો છે. પદ્માસનમાં સ્તૂપ ઉપર ધર્મચક્ર અને બંને તરફ બળદની આકૃતિઓ છે.

આ સિવાય પણ બીજી કેટલીક પ્રતિમાઓ છે પણ પ્રાચીન શિલ્પની દૃષ્ટિએ વૈવિધ્ય બતાવનારી પ્રતિમાઓનું ઉપર વર્ણન આપેલું છે, જે શિલ્પકળાના અભ્યાસીને મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નમૂનાઓ સ્વરૂપ જણાઈ આવશે.

હવે આપણે તીર્થસ્વરૂપ પાંચ પહાડી ઉપર નજર કરી લઈએ:

બુદ્ધી બુદ્ધી તીર્થમાળાઓમાં નોંધેલી હકીકતથી જણાય છે કે, સં. ૧૫૬૫ માં કવિ શ્રીહંસસોમ એમના સમયમાં વૈભારગિરિ પર દેવલોકની સાથે હરિક્ષિઈ કરે એવાં આકાશમાલ ૨૪ જિનપ્રાસાદો હોવાનું વર્ણન કરે છે. એ સઘળાં મંદિરોમાં વૈભારગિરિ ઉપર ૭૦૦ દેવ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે. પાંચે કુંગરોનાં બધાં મળીને ૧૫૦ ચૈત્યો અને ૩૦૦ બિંબ હોવાનું તેઓ નોંધે છે.

୧. ବିଧୁକ୍ଷଗିରି :

આ દુષ્ટકર્તાને સમન્વયક રતાં માની શકાય એમ છે કે વિપુલગિરિમાં શુભશીલા ચેત્ય હતું ત્યાં ભગવાન મહાવીર
-વારવાર સંગોસંગ હતા. એ જથી અહીં બીજાં ચેત્યો બન્યાં હોવા ભેપ્રેર, જે કાગકગે નાથ પામ્યાં.

અહીં કેટલીક દેરીઓ આજે વિદ્યમાન છે તેમાં અધ્ધમુત્તાની ખાલી દેરી છે.

એ પછી પથ્થરમાં કોતરેલા કમલપત્ર પર પધરાવેલી શ્રીવીર પ્રભુની પાદુકાની દેરી છે. આ પાદુકા ભગવાને ૧૪ ચતુર્માસ ગાળ્યાના સ્મારકરૂપે હશે એવું અનુમાન છે.

પર્વત ઉપર એક ઉત્તરાભિમુખ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું શ્વેતાંબર મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની એક માત્ર પાષાણની પ્રતિમા છે. એ સિવાય અતિમુક્તક મુનિની સં. ૧૮૪૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ ખરબડગર્દ છે, તેમના જમણા હાથમાં મુહુપત્તિ અને ડાબા હાથમાં રત્નેકરણુ [એઘો] અને શરીરે ચોળપટ્ટાની નિશાનીઓ નોંધાય છે.

૨. રત્નગિરિ:

વિપુલગિરિ પહાડના ભેડાણમાં રત્નગિરિ પહાડ પર જવાય છે. આ પહાડ પર કવિ જયશ્રીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ શ્રીઋષભ જિનાલય વિદ્યમાન હતું. સં. ૧૬૬૪માં પં. જયવિજયે અહીં ૨ મંદિરો અને સં. ૧૭૫૦માં શ્રીસૌભાગ્ય-વિજયજી ૩ જિનાલયો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ આજે એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શ્વેતાંબર મંદિર ઉત્તરાભિમુખ છે. વચ્ચેના સ્તૂપમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીવાસુપૂજ્ય અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. આમાં એકે જિનપ્રતિમા નથી; માત્ર પાદુકાઓ જ છે. ચારે પાદુકાઓ ઉપર તીર્થકરોના નામના ફેરફાર સાથે આ પ્રકારે લેખ કોતરેલા છે:—

“ ॥ ઓમ નમઃ ॥ સંવત્ ૧૮૨૯ વર્ષે માઘમાસે શુક્રવસ્તુ ૬ તિથી શ્રીનેમિનાથજિનચરણક્રમલે સ્થાપિતે હુગલીવાસ્તવ્ય ઓશવંશે ગાંધીગોત્રે વુલાકીદાસ તત્પુત્ર શાહ માળિકચંદેન શ્રીરાજગૃહે રત્નગિરિ(રી) જીર્ણોદ્ધાર[ઃ] ક(કા)રાપિતા(તઃ) । શ્રિ(શ્રે)યોત્સુ ॥ ”

આ મંદિરના શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની સં. ૧૫૦૪માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી સુંદર મૂર્તિ અત્યારે ગામના મંદિરના સંઘકાલયમાં વિદ્યમાન છે.

૩. ઉદયગિરિ:

રત્નગિરિ પહાડથી ઊતરીને એક માઈલ દૂર ઉદયગિરિ પહાડ પર ચડવાનો રસ્તો છે, આ પહાડનો ચડાવ કઠણ છે; કેમકે પહાડ પોતે જ સીધો છે.

સં. ૧૫૬૫ની અને બીજી તીર્થમાળાઓમાં અહીં ચોમુખજીનું મંદિર હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

અહીં પૂર્વાભિમુખ કિલ્લામાં પશ્ચિમાભિમુખ એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથની સુંદર અને પ્રાચીન મૂર્તિ મૂળનાયકરૂપે બિરાજમાન છે. તેમની જમણી તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ડાબી તરફ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની પાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. ચારે બાજુએ આવેલી ચાર દેવકુલિકાઓમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, તેમજ શ્રીપદ્મપ્રભુસ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આ મંદિર રાજગૃહીમાં વિદ્યમાન મંદિરોમાં સૌથી પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે; એટલું જ નહિ, મંદિરની પ્રતિમાઓ પણ શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન પ્રતીત થાય છે. તે મૂર્તિઓનું શિલ્પદૃષ્ટિએ વર્ણન આ પ્રકારે છે:

(૧) મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા ૨૧ ફીટ ઊંચી છે. ‘પ્રશમરસ નિમગ્ન’નો ભાવ વહન કરતી આ પ્રતિમાને જોતાં વીતરાગતાની ઝાંખી થાય છે. પદ્માસને વિરાજિત ભગવાનનાં અભિયાતાં નેત્ર, સુંદર ભૂલંગિમા, ગૂચળાળા વાળ વગેરે જોઈને આપણને ‘યૈઃ શાન્તરાગરુચિભિઃ પરમાણુભિસ્ત્વં નિર્માપિતઃ’ વાળો ભાવ ભોગૃતિ થઈ આવે છે. પદ્માસન નીચે ગૂંથેલી સર્પાકૃત ભગવાનના બંને પડખે પરિકર બનાવતી ઉપર મસ્તક સુધી જઈને પ્રમાણસરનાં સાત ફણાઓનાં છત્ર વિકુવીં રહી છે. આ પ્રતિમા ભારતીય શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણાવી શકાય. આ મૂર્તિ ક્યારે અને કોણે બનાવી એ સંબંધી કોઈ લેખ વિદ્યમાન નથી છતાં શિલ્પાકૃતિ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે એ ગુપ્તકાળમાં બની હશે.

(૨) મૂળનાયકની સામેની દેરીમાં શ્યામ પાષાણની શ્રીપાર્શ્વનાથની સુંદર પ્રતિમા લગભગ ૧ ફૂટની છે. તેની

બને બાળ્યે ઈંદ્રો વિદ્યમાન છે. પદ્માસનમાં બંને તરફ સિંહાની આકૃતિની પાસે ચૈત્યવંદન કરતા શ્રી-પુરુષનું યુગલ બતાવવામાં આવ્યું છે. સિંહાસન ઉપર-‘દેવચમ્પોયે ર...વિકસ્ય’ એવા અક્ષરે ઉટીર્ણ છે. આ લેખની લિપિ લગભગ આઠમા-નવમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

(૩) બહારની દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં સ્થાપપાષાણની શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની ૧ ફૂટ ઊંચી અતિચુંદર મૂર્તિ છે, પદ્માસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર લટકતી કેશવાળી બતાવવામાં આવી છે. બંને પડખે ઈંદ્રોની આકૃતિઓ છે. પ્રભુની બેઠકમાં કમલની ચુંદર પાંખડીઓ કેતરેલી છે. બેઠકમાં એક તરફ સિંહ અને બીજી તરફ ભક્ત શ્રી ચૈત્યવંદન કરતી બતાવેલી છે. બેઠકની નીચેના ભાગમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર અને તેની બંને તરફ વૃષભની આકૃતિઓ ઉટીર્ણ છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના ઠંઠેરાની આકૃતિ કેતરેલી છે અને તેના ઉપર છત્રત્રય બતાવેલાં છે. ઉપરના ભાગમાં બંને તરફ અદ્વૈત દેવો હાંફુલિ વગાડતા હોય એવી રજૂઆત કરેલી છે.

(૪) પશ્ચિમ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની સ્થાપ પાષાણની અતિપ્રાચીન પ્રતિમા ૧ ફૂટ ઊંચી છે. પ્રભુની પલાંડીમાં શિદ્ધીએ કમળની ચુંદર પાંખડીઓ કેતરેલી છે.

(૫) ઉત્તર દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીચાંતિનાથ પ્રભુની પદ્માસનસ્થ ચુંદર જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ ઊંચી છે. સ્થાપ પાષાણની આ પ્રતિમાની બેઠકમાં કમળની ચુંદર ૪ પાંખડીઓ કેતરેલી છે. પાંખડીઓની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેની બંને બાજુએ ઉર્ધ્વસુખી હરણુસુગલની આકૃતિઓ છે. હરણુની બાજુમાં એકેક સિંહની આકૃતિ છે. પ્રભુની બંને પડખે આમરધર પરિચારક ઊભેલા છે. પ્રભુની ગરદનની પાછળ ભામંડલ અને મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કેતરેલાં છે. છત્રની બંને બાજુએ હાથમાં દૂધભાગા સાથે બે ગંધર્વો અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરતા હોય એવી આકૃતિઓ બતાવી છે. ઠાળી તરફના ગંધર્વની આકૃતિ નાથ પામેલી છે. પ્રભુની નાસિકા પલ્લુ ખંડિત થયેલી છે.

(૬) દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઋષભદેવની સ્થાપ પાષાણની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ ઊંચી બિરાજમાન છે. પ્રતિમાની પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના ઠંઠેરાની આકૃતિ કેતરેલી છે. પલાંડીને નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને બંને બાજુએ બળદની આકૃતિઓ છે, ધર્મચક્રની જમણી તરફ બે હાથ ભેડીને બેઠેલી એક આકૃતિ કેતરેલી છે. આ આકૃતિ ઘણું ઠરીને મૂર્તિ ભરાવનાર ભક્ત શ્રાવકની હશે એવું અનુમાન છે.

આ પ્રમાણે છ કળામય મૂર્તિઓ લગભગ આઠમા-નવમા સૈકામાં બનેલી હોવી ભેઈએ, જે આ પર્વત પરના સ્વેતાંબર મંદિરમાં જ વિદ્યમાન છે; એ જ આ સ્થાનની પ્રાચીનતાનો પુરાવો છે

અહીં ઇટાઈ બનાવેલા પ્રાચીન જિનાલયનું ખંડિયેર ઊભું છે.

૪. સ્વર્ણગિરિ:

ઉદયગિરિની પાસેથી સુવર્ણગિરિ નામક પહાડ પર જવાય છે. પહાડનો અક્ષય લાંબો છતાં સરળ છે, તળેટીમાં સમધારાના ગરમ પાણીના કુંડ છે, ત્યાંથી પહાડ પર લગભગ ૧૫ મીટર દૂર આવેલું પડે છે.

સં. ૧૬૫૭માં શ્રીજયકીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ અહીં ૬, સં. ૧૬૬૪માં શ્રીજયવિજયે ૫ જિનાલયોમાં ૨૦ બિંબો, સં. ૧૭૫૦માં ઠવિ સોભાગ્યવિજયે ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ લીધી છે.

હાલમાં મૂળનાયક શ્રીઆદિત્ય ભગવાનનું પૂર્વાભિમુખ સ્વેતાંબરીય મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયકની સપરિકર સ્થાપવર્ણી પ્રતિમાની બેઠકમાં નીચે બંને છેડા ઉપર પ્રતિમા ભરાવનાર દંપતી ચૈત્યવંદનની મુદ્રામાં અવસ્થિત બતાવ્યાં છે, મધ્યમાં બે સિંહાની વચ્ચે વૃષભ લંછન કેરેલું છે. પ્રભુના બંને પડખે બે આમરધારીઓ અને તેના ઉપર પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ અંકિત છે, પરિકરમાં બંને તરફ ગજાડ બ્યહિતઓ હાથમાં કળાશ રાખીને પ્રભુને અભિષેક કરાવી રહી હોય એવી આકૃતિઓ કેરેલી છે, આ પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૦૪નો લેખ આ પ્રકારે ઉટીર્ણ છે:—

"સંવ ૧૫૦૪ [વર્ષ] ધાનગ મુદિ ૧ દિને મહત્તિયા[નંદ]ને જાહદગોને સં૦ દેવ(૨)રાજપુત સં૦ ધીરાજપુત સં૦ સિરાજેન |

માર્યા સં૦ માળિકદેવપુત્ર સં૦ રણમલ (૩) ધર્મદાસ (૪) શ્રીશ્વર(૫)તરંગદે (૬) સ્વકુટુંબેન શ્રીઆદિનાથચિંત્રં કારિતં પ્રતિઃ
શ્રીજિનવર્દ્ધનસૂરિપદે શ્રીજિનચંદ્ર(૭)સૂરિપદે શ્રીજિનસાગરસૂરીનાં નિદેસના(દેશાદ) વાચનાચાર્યશુભશીલગણિભિઃ ॥ ”

આ મંદિરમાં ઉપર્યુક્ત શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા અને બે ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

મણિયાર મઠ :

મંદિરની પાસે ઊતરવાના રસ્તે ‘કાળશિલા’ નામનું વિશાળ ચટ્ટાણ આવે છે જેનું વર્ણન ‘ચૂલ દુકખંધસુત’માં આવે છે, ત્યાં હુએનત્સાંગે તપશ્ચર્યા કરતા કેટલાયે નિર્જીથોને નિહાળ્યા હતા. આ ઉપરથી લાગે છે કે સાતમા સૈકા સુધી નિર્જીથ મુનિઓ અહીં તપશ્ચર્યા કરવા માટે આવ્યા કરતા હતા.

પહાડથી ઊતરતાં ભયાનક જંગલનો માર્ગ વટાવી એક નાની નદીની સામે વૈભારગિરિ અને તેની જમણી બાજુએ મણિયાર મઠનું સ્થાન આવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં રાજગૃહના ઋદ્ધિસંપન્ન ઐષ્ઠી શાલિભદ્રની અનર્ગલ સંપત્તિનો ખ્યાલ આપતી કથા એવી છે કે, શાલિભદ્રના પિતા દેવલોકમાંથી પોતાના પુત્ર અને બત્રીશ પુત્રવધૂઓ માટે રત્નકંબલ અને ખીણ દેવી અલંકારોથી ભરેલી તેત્રીશ પેટીઓ રોજ મોકલતા. એ અલંકારો એક દિવસ ભોગવ્યા પછી નિર્માલ્યરૂપે કૂવામાં ફેંકી દેવાતા હતા. તે ‘નિર્માલ્ય કૂઈ’ નામે ઓળખાતા એ સ્થળને આજે મણિયાર મઠ રૂપે ખતાવવામાં આવે છે; જે મઠ એક મોટી ઈમારત રૂપે બેવાય છે. મણિયાર-મણિકાર એટલે ઝવેરી, જે મણિ આદિ અલંકારોની વિશેષતાથી એ સ્થળ એ રૂપે ઓળખાતું હતું. અહીંથી શાલિભદ્રની પ્રાચીન પાદુકાઓ મળી આવી હતી. એ પાદુકાઓ આજે પટણા મ્યુઝિયમમાં હોવાનું કહેવાય છે.

‘મહાભારત’માં ઉલ્લિખિત ‘મણિનાગ’ સ્થળ આ સ્થાનનું સૂચક હોય એમ જણાય છે.^૧ ખૌદકાળમાં આ સ્થળ મણિનાથ નામક ચોગીના કબજામાં હતું. સત્તરમી સદીના કવિ શ્રીવિજયસાગર અને શ્રીશીલવિજયજી આ કૂવા ઉપર ધૂમટ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. શ્રીવિજયસાગરના કથન મુજબ આ સ્થળ હાંસાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થળમાં હતું.

આજકાલ આ સ્થાન પુરાતત્ત્વખાતાના અધિકારમાં સુરક્ષિત છે. પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી અહીં કરવામાં આવેલા ખોદકામમાંથી એક જૈન મંદિર મળી આવ્યાનો અને તેમાં શ્રીશાલિભદ્રના નામોલ્લેખવાળી પ્રતિમા, જેના ઉપર -‘.....રાજગૃહે નાગસ્ય શાલિભદ્રકસ્ય.....’ એવો લેખ વિદ્યમાન હોવાનો ઉલ્લેખ સને ૧૯૦૫-૬ ના ‘આર્કાયોલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ્સ’ પૃ૦ ૧૦૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે પરંતુ એ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી.^૨

ઉપર્યુક્ત લેખમાં નિર્દિષ્ટ ‘નાગસ્ય’ શબ્દનો સંબંધ સંભવતઃ મણિનાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એવું અનુસંધાન કરી શકાય. એ મૂર્તિ મળી શકી હોત તો ખૌદોએ અપનાવેલા આ સ્થાનની પ્રાચીનતર પવિત્રતાનો ઘટસ્ફોટ થાત. છતાં આ અભિલેખ એ દિશામાં વાસ્તવિક રહસ્ય પ્રગટ તો કરે જ છે.

સોન ગુફા :

વૈભારગિરિ પર જતાં રસ્તામાં ‘મણિયાર મઠ’ની સામે ‘સોનગુફા’ નામક ગુફા છે. આ ગુફા ‘સસધારા’ના કુટુંબી લગભગ ૧ માર્ચલ દૂર આવેલી છે. ગુફાની લંબાઈ ૩૪ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૭ ફીટ છે; જ્યારે પ્રવેશદ્વારની ઊંચાઈ ૬૫ ફીટ છે. ગુફામાં પગથિયાં વગેરે નથી. વાસ્તવિક રીતે આ જૈન ગુફા છે. ગુફામાં પેસતાં જ શ્યામ પાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ ચૌમુખી જિનપ્રતિમાઓ છે; જે શ્રીઋષભદેવ, શ્રીઅજિતનાથ, શ્રીસંભવનાથ અને શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ એક જ છૂટા પથ્થર પરની ચારે બાજુએ કાયોત્સર્ગસ્થરૂપે કોતરેલી છે અને દરેકની નીચે ધર્મચક્ર છે; તેમજ એ ધર્મચક્રની બંને બાજુએ અનુક્રમે બળદ, હાથી, ઘોડો અને વાંદરો આ પ્રમાણેનાં ચિહ્નો-લાંછનો છે, જે તે તે તીર્થંકરનું નામ સૂચન કરે છે.

૧. ‘મહાભારત’, સભાપર્વ, ૨૨ અધ્યાય, શ્લો. ૯

૨ ‘ઓસવાલ નવયુવક’ વર્ષ : ૮; અંક : ૩ માં શ્રીપૂરણચંદ્ર નાહર : ‘રાજગૃહ ઓર નાલંદા’ શીર્ષક લેખ.

શુકાની અંદરની ભીતોમાં નાના નાના ઘણા લેખો કેતરેલા છે પરંતુ બધાથે લગભગ ઘસાઈ ગયેલા હોવાથી વાંચી શકાતા નથી. માત્ર દરવાજામાં પેસતાં જ બહારની જાણુએ જમણી તરફની ભીંત ઉપર બે લીટીને એક લેખ કેતરેલો આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

“ નિર્વાણમાય તપસ્વિયોગ્યે શ્રમગુહેહત્પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠે । આચાર્યનં મુનિવૈરદેવઃ વિમુક્ત્યેકારયદ્ દોષતેજઃ ॥ ”

આ શુકાને જનરલ કર્નિષ્ઠાથે ‘સતપત્ની હોલ’ના નામે જોળાખી હતી, જેમાં ગોતમ ભુદના નિર્વાણ બાદ મહાકાર્યપના પ્રમુખપણા હેઠળ બૌદ્ધધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથો વગેરે એકઠા કરવા માટે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની પરિષદ બોલાવવામાં આવી હતી. મિ. બેગલરે એ મતથી જુદા પડીને આ શુકાને ગોતમ ભુદ અને અંબાદના મિલન-સ્થળ તરીકે જોળાખાવી હતી.

પરંતુ ઉપરની બે લીટીને લેખ આ બંને વિદ્વાનોના મતને ખોટો કરાવે છે અને સાબિતી આપે છે કે, આ શુકાનો સંબંધ બૌદ્ધધર્મ સાથે બિલકુલ નથી; પરંતુ જૈનધર્મની સાથે જ છે. કારણ કે શિલાલેખનો સ્થપ પુરાવો છે કે વૈરદેવ નામના જૈન મુનિએ આ શુકામાંની જૈન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી વળી, ‘અર્હત્’ અને ‘મુનિ’ એ બંને શબ્દો જૈનધર્મના ઘોતક છે, કારણ કે બૌદ્ધધર્મના સંપ્રદાયો માટે ‘ભિક્ષુ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ શુકા ઈસ્વીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકાની છે. વળી, આ શુકાની બરાબર જોડે જ ઉપરના છતના ભાગથી નાથ પામેલી બીજી જૈન શુકા છે, જેની ભીંતો પર કેતરેલી પાંચ પાસનસ્ય જિનપ્રતિમાઓ એ વાતની સાક્ષી આપે છે

પ. વૈભારગિરિ :

વૈભારગિરિ ઉપર અડવાના બે માર્ગો છે. એક તો સોનજંઘાર પાસે યઇને અને બીજો બ્રહ્મકુંડની ઉપરથી છે. બીજા કરતાં પહેલો માર્ગ કઠણ છે; રસ્તા સારો છે. પહાડની પાછળ એલિયુક રાજાના બંડાર-સોનજંઘાર તથા શાહિલિયા ચોરની શુકા છે. આ પહાડ અનેક હાથેએ વિચિત્ર ગણાય છે. ગરમ પાણીના બ્રહ્મકુંડ અને બીજા કુંડ આ પહાડની તળેટીમાં છે. ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો આ ગિરિ ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા. ‘સાતાસૂત્ર’માં વર્ણિત નંદ મહિયાદની વાવ, વીર પોષાળ, જશસંધને કિલ્લો, એલિયુકનો બંડાર, પાલી લિપિનો શિલાલેખ વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળો આ ગિરિ ઉપર છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ રચેલા ‘વિવિધતીર્થક્રદય’માં ‘વૈભારગિરિક્રદય’, જે સં. ૧૩૬૪ માં તેમણે રચ્યો છે, તેમાં આ ગિરિનું વર્ણન કરેલું છે. એ પૃષ્ઠી સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ આ ગિરિ ઉપર ૨૪, સં. ૧૬૬૬ માં શ્રીજય-વિજયજી ૨૫, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસોભાગવિજયજી પર જિનાચેા હોવાનું કહે છે. આ યાત્રી કરિએ પૈકી શ્રીહંસસોમ પોતાની ‘તીર્થમાળા’માં આ ગિરિ વિશે ખુંદર વર્ણન કરતાં કહે છે:—

“રાત્રિગિરિ પુર નયણે રીક, તતખિણ હીઅર્હ અમી પર્કડે; પૂરવ પૂરવ સંભાર; અર્હ કુંડ ઉર્હવર્ જસ ભરીઆ, અંગ પખાલી પાજ્ઞ અલીઆં, પડુતી ગિરિ વૈભાર. તે ઉપરી ચોવીશ પ્રાસાદ, દેવલેહસ્તુ મંહ વાદ, દેહરી અક્રમ્મભાસ; મૂળનાયક મુનિમુનસ્તવામી, દરિસણુ ભવિઆ આર્હ પામી, પૂજા સ્થાન મુવિશાળ. સાથે દેહરે સાતસંદેવ, સુર નર જિનર સાસ મેવ, આગલિ શરડે મુંગઃ અરંધા કોસ તે ઊંચી મુળીક, ઈંચાર્હ ગણધર નિદાં મુળીક, વાંદીનર્હ ધરી રંગ. રોહાળીયાની શુકા જત રીકી, પુસ્તક વાન હુર્હ જત ચીકી, અક્રોતરસો આરઃ જના કંડી આરિયા સવિ કામ, આગલિ ધન્ના શાલિભટ કામ, કાંડેસગીયા અદુ સાર.”

આને આ ગિરિ ઉપર ૪ જિનમંદિરો મોજુદ છે.

૧. ગિરિ ઉપર અડનાં જ એક પૂર્વાભિમુખ શિખરબંધી દેરાસરમાં શ્રીચાંતિનાથ તથા શ્રીનેત્રિનાથ ભગવાનની સ્થાપના પાષાણ નિર્મિત પાદુદા એક છે.

(૧) આ દેરાસરથી આગળ જતાં જમણા હાથે એક દિગંબર જૈન મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયકના સ્થાને પાષાણની પ્રાચીન ચોવીશી છે. ગભારામાં ડાબી બાજુના ગોખલામાં શ્યામ પાષાણની ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીર-સ્વામીની શુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની નીચે લેખમાં આ પ્રકારે અક્ષરો કેતરેલા છે:—

“ શ્રીવર્દ્ધમાનદેવ: । શ્રીપુનઢ ધનદેવ.....વીક: ॥ ”

(૨) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામ પાષાણ નિર્મિત શુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે.

(૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની સામે જ શ્રીમહાવીરસ્વામીની શુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા નાસિકાથી ખંડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિની પલાંઠી નીચે ધર્મચક્રના સ્થાને સિંહની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ પણ એકેક સિંહ કેતરેલા છે. ચક્ષ-ચક્ષિણી જે સ્થળે કેતરવામાં આવે છે તે સ્થળે ધર્મચક્ર દર્શાવ્યું છે.

(૪) ગભારાની બહાર શ્યામ પાષાણની સરસ્વતીની અતિસુંદર મૂર્તિ મુખના ભાગમાં ખંડિત થયેલી છે.

૨. ઉપર્યુક્ત દિગંબર મંદિરથી આગળ જતાં એક ધૂમટખંધી દેરાસરમાં શ્રીઋષભદેવ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ભૂરા પાષાણની અને બાકીની ત્રણ શ્યામ પાષાણની પાદુકાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત દેરાસરથી આગળ અને સૌથી છેડે પર્વતની ટોચ ઉપર મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું ધૂમટખંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ૨ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે અને ૧૧ ગણધરોની ચરણપાદુકાઓ તથા એક દાદાજીની પાદુકા મળીને કુલ ૧૨ પગલાં ભેડી છે.

આ મંદિરની બાજુમાં જ ભારત સરકારના પુરાતન સંશોધનખાતાએ ખોદકામ કરાવેલું, તેમાંથી શુભકાલીન ઇંટોનું મંદિર અને કેટલીક પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી છે; જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તેા મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. આ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલીક મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. ગોખલામાં કાળા પથ્થરમાં કેતરેલી એક વૃક્ષની આકૃતિની મધ્યમાં પક્ષાસનસ્થ જિનમૂર્તિ કેતરેલી છે. વૃક્ષના થડમાં બે હાથવાળો ચક્ષરાજ તથા બે હાથવાળી ચક્ષિણી અંગિકાદેવીની મૂર્તિ કેતરેલી છે. ચક્ષિણીના જમણા હાથમાં ફૂલ તથા ડાબા હાથમાં પકડેલું બાળક બોળામાં બેસાડેલું છે.

૨. શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા અધૂરી ઘડેલી છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથની પક્ષાસનસ્થ પ્રતિમા છે; જેના મસ્તક ઉપર નાગરાજ ધરણેન્દ્રે સાત ફણાઓ વિકુર્વી છે. આ પ્રતિમાને એટલા જ માપના ઇંટના ગોખલામાં રાખેલી છે.

૪. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની બંને બાજુએ નાગરાજનાં ગૂંચળાં કેતરેલાં છે.

૫. એક કાર્યોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે.

૬. એક સુંદર રીતે ઘડેલી પ્રતિમા છે, જેમના મુખના ભાગ નાથ પામેલો છે અને છાતીના પાષાણનો કેટલોક ભાગ ખરવઈ ગયો છે. આ પ્રતિમાના બંને પગના તળિયામાં ચિહ્નો અને ચિહ્નો કેતરેલાં છે.

૭. લગભગ નવમા-દશમા સૈકાની દેવનાગરી લિપિમાં કેતરેલા લેખવાળી શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રતિમા છે.

મધ્યના મંદિરનાં ચિહ્નો :

૮. મૂળનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનની સુંદર પ્રતિમા છે. તેમની નીચે પલાંઠીના મધ્યમાં ધર્મચક્ર કેતરેલું છે. તેની બાજુમાં બાળક સાથે માતા સૂતેલાં છે; જે એમ માનવાને કારણે આવે છે કે, પ્રભુના જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના આ પ્રતિમામાં દર્શાવવામાં આવી હશે. પ્રભુની પાછળ સ્તૂપના કંઠરાની આકૃતિ છે; મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

૯. ઉપર્યુક્ત પ્રતિમાની જમણી બાજુએ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જટાજૂટ સાથેની પ્રતિમા છે. પલાંડીની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેની બંને બાજુએ એકેક ભળદની આકૃતિઓ છે.

૧૦. મૂળનાયકની સાથે એક અર્ધ ખડિત શિલ્પ છે. તેની પલાંડીની નીચે બે હાથ ભેડીને બેઠેલી એક સ્ત્રી તથા ચાર હાથવાળી યક્ષિણીની આકૃતિ કોતરેલી છે. બંને બાજુએ એકેક વૃષભની આકૃતિ પણ છે, જે આ શિલ્પ ભગવાન ઋષભદેવનું હોવાની ખાતરી કરાવે છે. આ શિલ્પની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—“દેવધર્મોયં વીરાતકવ્ય ॥”

નીચેના લેખશાનાં શિલ્પો :

૧૧. મૂળનાયક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મુદર મૂર્તિ ઉત્થિત પદ્માસનસ્થ છે; પરંતુ આ મૂર્તિના મુખનો મોટો ભાગ નાશ પાડ્યો છે. મૂર્તિની પલાંડીની મધ્યમાં લાંછનની જગાએ જોયો હાથ રાખીને જોસેલા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની આકૃતિ જણાય છે. કેમકે કૃષ્ણની પાસે જ વાસુદેવનું ચિહ્નચક્ર પણ કોતરેલું છે. તેમની બંને બાજુએ એકેક શંખની આકૃતિ છે. બંને શંખની બાજુમાં એકેક સિંહ કોતરેલો છે. આ મૂર્તિ નીચે પ્રાચીન લિપિનો લેખ છે પણ તદ્દન ઘસારા ગયેલો છે. મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ મૂર્તિ નવી માહિતીઓ આપે છે.

૧૨-૧૩. બે ગોખલાઓમાં કાયેત્સર્ગસ્થ એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

૧૪. એક કાયેત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

૧૫. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પદ્માસનસ્થ એક મૂર્તિ છે.

૧૬. શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની નાની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

અહીંના ખડિયેરની ઇટાનું સાદું ભાંધકામ આપણને પ્રાચીન સમયના જિનમંદિરની રચનાનો અકાદ્ય પુરાવો આપે છે કે પ્રાચીન સમયનાં મંદિરો તદ્દન સાદાં અને વીતરાગભાવ ઉપજાવે તેવાં ભાંધવામાં આવતાં.

૪. એક શિખરબાંધી જિનાલયમાં ધના-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“(૧) ॥ સં ૧૫૨૪ વર્ષે ભાષાટ સુદિ ૧૩ શ્રોતિ(૨)નર્વંદ્રસૂત્રીનામાદેશેન શ્રીકમ્બલસં(૩)યમોપાધ્યાયૈઃ ધનાસાહિમદ્રસ્ય મૂર્તિઃ (૪) ધં ૦ સાં ॥ ”

આ સિવાય બીજી વિસ્તારથી હકીકત શ્રીયુત ભંવરલાલજી નાહટા કૃત ‘રાજગૃહ’ નામક પુસ્તકમાં આલેખેલી છે.

★

૨૫૫. હસ્તિનાપુર

(કોડા નંબર : ૪૨૬૫)

ઉત્તરપ્રદેશના મેરઠ શહેરથી ૨૨ માઇલ દૂર હસ્તિનાપુર નામે ગામ છે. પરંતુ અતિપ્રાચીન કાળમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જેના ઉલ્લેખો જૈન, વૈદિક અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી ગળી આવે છે.

જૈન ગ્રંથો અનુસાર આર્થ સંસ્કૃતિના ઉપકાળમાં થયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના મોટા પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી નામે ધયા, જેમના નામથી આ આર્યાવર્ત ‘ભારત’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો; તેમ શ્રીઋષભદેવના ૨૧ મા પુત્ર હસ્તિકુમારના નામે હસ્તિનાપુર નગર વસાવવામાં આવ્યું. બોદ્ધોની ભાતક કથાઓમાં કુરુદેશની રાજધાનીનું નગર ઉદ્ભવસ્થ (દિલ્હી) હતું, જે યમુનાના કિનારે વસેલું હતું એમ જણાયું છે, જ્યારે જૈન ગ્રંથો અનુસાર જણાય છે કે, કુરુ જનપદની રાજધાનીનું શહેર આ હસ્તિનાપુર હતું.

જૈનાચાર્ય શ્રીનંદિયજી બનાવેલા ‘અજિતશાંતિ’ નામક સ્તવનમાં ‘કુરુજનવય-હત્તિપાનાર૦’ ગ્રંથોમાં આ

નગરીની સમૃદ્ધિનું ગૌરવભર્યું આલેખન કરેલું છે. આનાં ગયપુર, ગજપુર, નાગાલ્ય, નાગસાલ્ય, નાગપુર, હત્થિણુઉર, હત્થિણુઉર, હત્થિણુપુર, હસ્તિનીપુર, હસ્તિનપુર, હસ્તિનાપુર આદિ નામો ઉલ્લેખાયાં છે. ગજ, નાગ અને હસ્તિ એ બધાં હાથીવાળી નામો ઉપરથી હસ્તિનાપુરનાં નામો કલ્પાયેલાં છે.

લગવાન ઋષભદેવે અયોધ્યામાં દીક્ષા લઈ અહિંસા, સત્ય અને ત્યાગનો સંદેશો ઘેર ઘેર પહોંચાડવા ત્યાંથી દેશ, નગર અને ગામે ગામ પાદવિહાર કર્યો. ફરતા ફરતા તેઓ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા ત્યારે તેમને વર્ષીતપ હતું. અક્ષય તૃતીયાના દિવસે શ્રીશ્રેયાંસકુમારે ખૂબ લક્ષિતથી તેમને શેરડીનો રસ વહોરાવી વર્ષીતપનું પારણું કરાવ્યું હતું. એ દિવસથી ‘અક્ષયતૃતીયા’નું પર્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ દાનની જે પ્રથા જૈનોમાં ચાલુ રહેલી છે તે આ શ્રેયાંસકુમારથી ચાલુ કરવામાં આવી એમ મનાય છે. એ ઘટનાના સ્મરણરૂપે શ્રીશ્રેયાંસકુમારે અહીં એક માણિક્યમય સ્તૂપ બંધાવી, તેમાં શ્રીઋષભદેવ લગવાનની ચરણપાદુકા પધરાવી હતી, એ પ્રાચીન સમયથી વર્ષીતપનું પારણું કરવા હજારો યાત્રીઓ અહીં આવતા અને આ તીર્થભૂમિનાં દર્શન કરી કૃતાર્થતા અનુભવતા. જૈનધર્મના કેંદ્રધામની આ ઘટનાનાં સ્મરણીય અમી જૈનોના હૃદયમાં આજે પણ સુકાયાં નથી.

એ પછી તો ઘણા તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં વિહાર કરી જનતાને જૈનધર્મના ઉપદેશથી સંસ્કારી બનાવતા રહ્યા. જૈન પરંપરા કહે છે કે, પ્રાચીનકાળે ભારતમાં જે ૧૨ ચક્રવર્તી રાજાઓ ધયા છે, તેમાંના ૬ ચક્રવર્તી રાજાઓની રાજધાની આ નગરમાં જ હતી. ૧. શ્રીસનતકુમાર, ૨. શ્રીશાંતિનાથ, ૩. શ્રીકુંથુનાથ, ૪. શ્રીઅરનાથ, ૫. શ્રીભૂમ, અને ૬. શ્રીમહાપદ્મ. આ છ પૈકી બીજા, ત્રીજા અને ચોથા નંબરના ચક્રવર્તીઓ તીર્થંકર થયા છે.

પાંચમા સૈકા લગલગમાં રચાયેલા ‘વસુદેવહિંડી’ નામના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે—“કુરુજનપદ (બ્રહ્મસ્થલ)માં હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન હતા. આ વિશ્વસેન સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ લગવાનના પિતા હતા; જેઓ ઇતિહાસકાળ પહેલાં થઈ ગયા.

સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ, સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથ, અને અઠારમા શ્રીઅરનાથ લગવાનનાં ચાર-ચાર કંથાણુકોની ઘટના આ નગરમાં બની હતી, ઓગણીસમા શ્રીમદ્વિનાથ લગવાન આ નગરમાં પધાર્યા હતા, જેમણે ૬ રાજાઓને પ્રતિબોધ કરી જૈનધર્મી બનાવ્યા હતા, અને વીસમા શ્રીસુનિસુવ્રતસ્વામીએ આ ભૂમિમાં સંચરી સાત કરોડ સોના-મહોરના ઘણી ગંગદત્ત શેઠ અને કાર્તિકસ્વામીને સંયમનો માર્ગ ગ્રહણ કરાવ્યો હતો. તેવીસમા શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન અહીં પધાર્યા હતા અને ચોવીસમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ એ તીર્થંકરોના પગલે ચાલી આ નગરમાં આવ્યા ત્યારે પોદ્દિલ અને શિવરાજને દીક્ષા આપી હતી.^૧

‘રામાયણ’કાળના પરશુરામ અહીં થયા હતા, અને ‘મહાભારત’કાળમાં પાંડવોની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ સમયે આ નગર વિશાળ હતું એમાં શક નથી પણ કૌરવ-પાંડવોની લડાઈનું એ ભોગ બનતાં વેરાન થયું. એ પછી આ નગર વસ્યું અને ઉજ્જૈન બન્યું એવી હકીકતો સાંપડે છે.^૨

ચૌદમા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ તીર્થ વિશે ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધ્યું છે કે, ‘હસ્તિનાપુર ભાગી-રથીના તીરે આવેલું છે અને એ નદીકિનારે શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુંથુનાથ, શ્રીઅરનાથ શ્રીમદ્વિનાથ અને અંબાદેવીનાં એમ ૫ સુંદર મંદિરો બિલાં છે.’^૩ લગલગ એ જ સમયમાં પેથડ મંત્રીએ જુદા જુદા સ્થળે બંધાવેલાં ૮૪ જિનમંદિરો પૈકી એક જૈનમંદિર અહીં પણ બંધાવ્યું હતું.^૪

સત્તરમા સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગરે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો ત્યારે અહીં ૫ સ્તૂપો અને ૫ મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ આ રીતે કર્યો છે:—

૧. “જ્ઞાતાધર્મકથા.”

૨. “Sjt. Amarchand—“Hastinapur.” Jain Cultural Society, Banaras.

૩. “વિવિધતીર્થકલ્પ” પૃ. ૯૪.

૪. ગુર્વાવલી, શ્લોક :

“પંચ નમુ” યુલ ધાપના, પંચ નમુ” નિનમૂર્તિ””

સં. ૧૬૨૭માં શ્રીનિન્યંદ્રસૂરિ અહીં આપ્યા ત્યારે અહીંના ૪ સ્તૂપોનો પોતાના ‘વિહારપત્ર’માં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરે છે:—“સં. ૧૬૨૬ મહિમ ઘાં ૦ કું ૦ મં ૦ યુમ””

અદારમા ટેકામાં અહીં આવેલા શ્રીસોભાગ્યવિજયજી અહીં ૩ યુલ હોવાની વાત લખે છે.”

આજે હસ્તિનાપુર ગંગા કિનારે નથી, પરંતુ કેટલાંક ઝરણાંઓથી બનેલી ‘બુદી ગંગા’એ હસ્તિનાપુરની નજીક એક દ્વીપ જેવો આકાર બનાવી દીધો છે. આ બુદીગંગાનો સંગમ, તેનાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ગઢચુકતેશ્વરની પાસે વર્તમાન ગંગામાં ધાય છે. એમ પણ માન્ય છે કે, ગઢચુકતેશ્વર પ્રાચીન સમયમાં હસ્તિનાપુરનો એક ભાગ હતો. આજે હસ્તિનાપુરનો ઢેઢોથો ભાગ ગંગાએ પોતામાં સમાવી દઈ ખાદર બનાવી દીધું છે.”

અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરને ફરતી એક ધર્મશાળા છે અને બીજી ધર્મશાળા તેની પાસે જ છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરમંધી છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા શ્રીશાંતિયંત્ર ઉપાધ્યાયે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકના મંદિરની લુટી લુટી દેરીઓમાં શ્રીશાંતિનાથ અને હાળી બાજુએ શ્રીઅરનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં પાવાણીની કુલ ૬ અને ધાતુની ૮ મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કલકત્તા-નિવાસી શેઠ પ્રતાપચંદ્ર પારસાન જોડુરીએ કરાવ્યો છે.

અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂરની એક ટેકરી ઉપર ૨ દેરીઓ છે. તે પૈકી એકમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુશુનાથ અને શ્રીઅરનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકેને સૂચવતી ૩ ચરણપાદુકાઓ એકીસાથે સ્થાપન કરેલી છે. બીજી દેરીમાં શ્રીનૃસિંહદેવ ભગવાનની પાદુકા ભેડી છે. પાસે એક નાની દેરી છે, જેની મધ્યમાં સાધિયાની નિયાની છે તે જગાએ શ્રીમદ્વિજનાથ ભગવાનનું સમવચરણ રચાયું હતું એની માન્યતા છે. એના સ્મરણરૂપે શ્રીમદ્વિજનાથ ભગવાનની પાદુકા-ભેડી વિદ્યમાન છે. આ પંચે પાદુકાઓ પ્રાચીન છે.

હાલના રવેતાંગરીય જૈનમંદિરની પાસે એક ટેકરા છે તે રવેતાંગરોના કબજામાં છે. એ ટેકરા ઉપર જૂનાં ખડેરા અને મકાનોની દીવાલો વિદ્યમાન છે. આ સ્થળેથી જૂનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ મળી આવવાની સંભાવના છે.

અહીંના ‘અદટાખેડા’ નામના ટીલા-ટેકરાનું ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં ધણાં અવશેષો મળી આવ્યાં છે. અહીંની સામગ્રીમાં પ્રાચીનકાળનાં ખડિયેરો, જૈન પ્રતિમાઓ, સિંહાઓ અને માટીના પાત્રના નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે પણ એના ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી. પુરાતત્ત્વવિદોનું માનવું છે કે, ભારતમાં અંધકારયુગથી જોળખાતા સમય ઉપર આછો પ્રકાશ નાખતી આ સામગ્રી છે. એનું બરાબર સંશોધનપૂર્વક અનુસંધાન કરવામાં આવે તો જૈન અનુશ્રુતિઓને પૂરતો ટેકો મળી રહે.

શ્રીનૃપભદ્રેવની પ્રાચીન પાદુકા અને જૂનાં જૈન દેવળો વગેરે જે અહીંથી મળી આવ્યું છે એ જોતાં વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રાચીનકાળથી આ પવિત્ર ભૂમિ સાથે જોનોનો સંબંધ હતો અને સમયે સમયે અનેક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા, એની સાબિતી પણ એમાંથી પૂરતી મળી રહે એમ છે.

★

૫. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ”

૬. “યુગપ્રધાન શ્રીનિન્યંદ્રસૂરિ”—શ્રીઅગસ્ત્યંદ્રજી નાદટા, પૃ. ૫૩.

૭. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ” પૃ. ૯૫.

૮. “હસ્તિનાપુર”—શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ.

૨૫૬. અયોધ્યા

(કોઠા નંબર : ૪૨૮૫)

અયોધ્યા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર અયોધ્યા શહેર સરયૂ અને ઘાઘરા નદીના કિનારે વસેલું છે. ચૌદમી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રલસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં પ્રાચીનકાળમાં અયોધ્યામાં ખનેલી કેટલીક ઘટનાઓને નોંધતાં તેનાં પ્રાચીન આઠ નામે જણાવે છે. એ મુજબ ઈક્ષ્વાકુભૂમિ, કોશલ, કોશલા, વિનીતા, અયોધ્યા, અવધ્યા, રામપુરી અને સાકેતપુરી એવાં એનાં નામે હોવાનું જણાય છે.

પુરાણકાળમાં કોશલ એક સમૃદ્ધ જનપદ તરીકે ખ્યાતિ પામેલો દેશ હતો. એ જનપદના દક્ષિણ કોશલની રાજધાનીનું નગર અયોધ્યા હતું. અતિપ્રાચીનકાળમાં ઈક્ષ્વાકુભૂમિથી ઓળખાતી આ નગરીનો સંબંધ જૈનો સાથે જાણીતો હતો; એવું પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. એ ઉલ્લેખો મુજબ વિમલવાહન આદિ સાત કુલકરો આ ભૂમિમાં થયા હતા. છેલ્લા કુલકર નાલિરાજના સમયમાં સમાજની સ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની હતી, એ સમયે સ્ત્રી-પુરુષોનાં યુગ્મો સાથે જ જન્મતાં, એકબીજાને પરણતાં અને નિર્વાણની અનંત શાંતિ પણ સાથે જ અનુભવતાં. હુખ કે સંતાપ આજના જેવા નહોતા. એમના સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. વૃક્ષ અને વેલ પોતાની મેળે ઊગવા માંડ્યાં.

એવા સમયે નાલિરાજના પુત્ર ઋષભદેવનો અહીં જન્મ થયો. નાલિ કુલકરની સૂચનાથી લોકોએ તેમને રાજા બનાવ્યા. તેમના રાજ્યાભિષેક સમયે યુગલિકોએ પડિયામાં પાણી ભરી લાવી રાજા ઋષભદેવના અંગુઠે અભિષેક કર્યો. આ વિનયથી આ નગરીનું નામ 'વિનીતા' પડ્યું. શ્રીઋષભદેવે પોતાના અનુભવજ્ઞાનથી લોકોને સંસારચાત્રાની રીત શીખવી. નીતિના પાયારૂપે પોતાના ઘેરથી જ તેમણે લગ્ન અને ગૃહજીવનની સ્થાપના કરી બતાવી. તદ્દનુસાર ભેડકા લાઈ-બેનોને પરણવાની આલી આવતી રૂઢિમાં તેમણે ફેરફાર કરી નવો ચીલો પાડ્યો. પોતાના પુત્ર ભરત સાથે બીજા પુત્ર બાહુબલિની ભેડિયા બેન સુંદરીનો અને બાહુબલિ સાથે ભરતની ભેડિયા બેન પ્રાહ્લીને પરણાવી. પરિણામે મનુષ્યોમાં વિષમતા આવી. નાત-જાત ઊભી થઈ. તેમજ ધન-સંપત્તિનું સર્જન થયું. બળ અને હક્કની જરૂરિયાતનો જન્મ થયો. આ માટે શ્રીઋષભદેવે વ્યવસ્થા કરી. કૃષિ, શિલ્પ, લિપિ અને વિદ્યાની શાખા-પ્રશાખાઓ વિકસાવી. ઋષભદેવની પુત્રી પ્રાહ્લીના નામ ઉપરથી પ્રાહ્લીલિપિ અસ્તિત્વમાં આવી.

આ રીતે જ્ઞાન અને સંસ્કારનો સૌ પહેલો પ્રકાશ આ ભૂમિમાંથી સર્વત્ર પ્રસર્યો. શ્રીઋષભદેવે અહીં જ દીક્ષા લઈ શ્રમણસંસ્કારનું જ્ઞાન વિસ્તાર્યું હતું. આ રીતભાતથી અહીંના નિવાસીઓ ઘણા સંસ્કારી ગણાતા. આ જ કારણે આ નગર આદિતીર્થ અને આદિનગર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું.

વળી અહીંથી ઉત્તરદિશામાં બાર યોજન દૂર આવેલા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભગવાન આદીશ્વરનું નિર્વાણ થયું હતું. એ નિર્વાણ ભૂમિમાં ભરત ચક્રવર્તીએ 'સિંહનિષદા' નામનું ઊંચું અને વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું. અયોધ્યા નિવાસીઓ આ અષ્ટાપદની નજીકની ભૂમિમાં કીડા કરતા હતા. એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, અયોધ્યામાં દુવંત-સ્વામીની પ્રતિમા હતી. આ રીતે પણ આ નગરની આદિતીર્થ તરીકેની નામના સાર્થક હતી.

શ્રીઆદિનાથની માફક બીજા તીર્થંકર શ્રીઅજિતનાથ, ચોથા તીર્થંકર શ્રીઅંબલિનંદનસ્વામી, પાંચમા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ, ચૌદમા તીર્થંકર શ્રીઅનંતનાથ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નવમા ગણધર શ્રીઅચલબ્રાતા વગેરેના જન્મથી પણ આ ભૂમિ પવિત્ર બની હતી.

શ્રીરામચંદ્રના સમયે આ નગરી અયોધ્યા નામે ખ્યાતિ પામી. 'રામાયણ'ની અયોધ્યાથી કયો માનવી અજાણ હશે ? 'રામાયણ'ના વર્ણન મુજબ સરયૂનદીના કિનારે આવેલી આ નગરી ધન-ધાન્યથી પરિપૂર્ણ હતી. અહીંના માર્ગો સુંદર હતા. અનેક-શિલ્પીઓ-અને-દેશ-વિદેશના વેપારીઓ અહીં વસતા હતા. અહીંના લોકો પરાકર્મી, સમૃદ્ધ, ધર્માત્મા અને દીર્ઘાયુ હતા. તેમને અનેક પુત્ર-પૌત્રો હતા.

પાણીના પૂરથી રૂબી જતી અયોધ્યાને સતી સીતાએ પોતાના શિયલના અભાવથી ખચાવી સ્વીધી હતી. અહીં થયેલા હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ પોતાનું વચન પાળવા કાશીમાં ચંડાલને ત્યાં સેવા બજાવી હતી.

અંકાવતંસ રાજા પણ આ અયોધ્યાનો જ હતો. એના વિશે કહેવાય છે કે તેણે એક દિવસે મનમાં અભિશંક કર્યો કે, “આ સગળતા દીવાનું તેજ પૂરું થાય અને આપોઆપ હોલવાય ત્યાં સુધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરીશ.” એવા નિષ્વૃંધથી તેણે કાઉસગ મુકામાં પરમાત્માનું ધ્યાન અરંભ્યું. થોડીવાર તેમનો એક સેવક ત્યાં આભ્યો અને સગળતા દીવાનું દીવેલ ત્રણેક કલાક પછી ખૂટવાની અણી ઉપર લેઈને, રખેને દીવો હોલવાઈ બાય અને રાત્રને અંધારામાં રહેતું પડે એ ભયે એણે દીવામાં તેલ પૂર્યું. આમ એણે સવાર પડે ત્યાં સુધી દીવામાં દીવેલ ખૂટતાં પૂર્વે રાખ્યું. રાત્રએ પોતાનો અભિશંક સાચવી રાખી આખી રાત ઊભા ઊભા ધ્યાનમાં પૂરી કરી પણ એમણે સેવક ઉપર જરાયે દોષ ન કર્યો.

આ ઘટનાઓમાંથી આ નગરીની પવિત્રતા, મહત્તા અને લોકસંસ્કારનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવે છે. આ પુરાણ-કાળની કથાઓ પછી ઇતિહાસકાળમાં પણ આ ભૂમિમાં હિંદુઓ અને જૈનોની કથાઓ તાણવાણાની જેમ સંકળાઈ ગયેલી છે, જેમાંથી ઉકેલ કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને જુદાના સમયે આ નગરી ‘સદેવપુરી’ નામે યોગખાલી હતી. ભગવાન મહાવીરે અને જુદે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો. ભગવાન મહાવીરે સદેવપુરી આગળ વિહાર કરીને સુભૂમિભાગના ઉદ્યાનમાં જૈન અમલોના વિહારની મર્યાદાઓ નક્કી કરી આપી હતી. અહીં જ તેમણે કોટિવર્ષના રાજ્યની ચિંતાને દીક્ષા આપી હતી.

ત્રીભુવન ક્ષેત્રમાં ધ્યેય શ્રીપદલિપ્તસૂરિના જન્મ આ નગરમાં ઘટેલો.

આજે તો આ નગરી હિંદુતીર્થનું ગૌરવ પામી રહી છે. અહીં ઘણાં હિંદુમંદિરો અને કુટો ભોવાય છે. નદીકિનારે તો મંદિરોની હારમાળા જ ઊભી કરેલી છે. હનુમાન ગાદી, કનકભવન, રત્નસિંહાસન, સીતાદેવી રસોઈ વગેરે હિંદુઓનાં મંથનો અહીં વિદ્યમાન છે પરંતુ આ રચનાઓ પાછલા કાળની છે એમાં શંકા નથી અને આ કથાઓ ભેદને તપ-ત્યાગની ભાવના સ્ફુરી આવતી નથી.

તપ અને ત્યાગની ભાવના તીર્થકરોનાં ચરિત્રોમાંથી મળી આવે છે તેવી જ પ્રેરણા તેમના ઊભા કરેલાં કમારકો-માંથી પણ સ્ફુર્યા કરે છે. આ ભૂમિ શ્રીમદ્વનઘે ભગવાનનાં ૩ અને શ્રીઅનિતનાથ, શ્રીઅનિનંદન, શ્રીમુખતિનાથ અને શ્રીઅનંતાનાથનાં ચાર ચાર કત્યાણુકોથી પવિત્ર થયેલી છે. એ ભૂમિમાં કેટલાયે જૈન મંદિરો અવશ્ય હોવાં ભેદજે. એ વિશે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકથ’માં ઉલ્લેખે છે કે, બારમા-તેરમા સૈદ્ધમાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિરમાંથી પ્રાચીન અને પ્રસાવક એવી ચાર મૂર્તિઓ લઈને સેરિસા તીર્થની સ્થાપના માટે જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં ‘ધારાસેનક’ (કદાચ માળવાનું ‘ધાર’ હોય)માં એક પ્રતિમા મૂરીને બાકીની ત્રણ પ્રતિમાઓ સેરિસા લઈ ગયા હતા. સંભવ છે કે, બારમા તેરમા સૈદ્ધમાં અહીં જૈનોની વસતી થઈ જતાં અને યાત્રાળુઓની અવરજવરના અભાવે અહીંની મૂર્તિઓને લઈ જવામાં આવી હોય.

આમ છતાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં એટલે સં. ૧૩૭૦માં અહીં ઘણા અને સરખું નદીના સંગમ ઉપર ‘સ્વર્ગદ્વાર’ હોવાનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પવિત્ર સ્થાનમાં આવેલા જિનમંદિરમાં રત્નોના બનાવેલા ગોળકામાં ચહેશરી અને ગ્રેમુખની પ્રતિમાઓ હતી. વળી, ત્યાં શ્રીનાભિરામનું મંદિર અને પાર્શ્વવાટિકા હતાં એ સિવાય સીતાકુંડ, સહસ્રધાર નામનું સ્થાન, કિલ્લામાં મત્તમજેન્દ્ર નામના યક્ષ અને ગોપવાર વગેરે લોકિક તીર્થો હતાં એમ ‘વિવિધ-તીર્થકથ’માં જણાવ્યું છે.

હાલના શહેરમાં કદરા મહોલલામાં નદીકિનારે સ્વેતાંબર જૈનોનું તીર્થધામ આવેલું છે. કોટની મધ્યમાં શ્રીઅનિતનાથ ભગવાનનું દેવાલય નવા સ્વાંગમાં શિખર અને ભૂમિગૃહથી શોભી રહ્યું છે. સામે જ સમવસરણ આકારની દેરીમાં ચોમુખજી ત્રિરાજના છે, પૂજા પરની દેરીઓમાંથી પાટકા અને બિજો લાવી અહીં તેમજ મૂળ મંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. રામાવર્ણ સાત પાટકાઓમાં ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ ભેટી-પત્રમાં આવેખ્યાં છે, જે પાંચે ભગવાનનાં મળીને ૧૯ કત્યાણુકોના સ્મરણની સ્થાપનારૂપે છે. ચોંચરામાં શ્રીઅનંતાથ ભગવાન વગેરેની આઠ પાટકાઓ છે. દેરાસરની છત્રી પ્રતિમાઓ પેરી એક પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૬૭૧નો સાલનો લેખ આ પ્રકારે કોટલેલો છે:—

“શ્રીમદ્વનઘ ૧૬૭૧ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ રાત્રી રોહિણીચંદ્રે બાગવાત્તમ્યોત્કેસ(શ) જાતી(નિ) જોદાગોત્રે પાગીવંતે (તે)

-સાં રાજપાલ માર્યા રાજશ્રી તત્પુત્ર સંઃ ઋષભદાસ માર્યા શ્રાં રેષશ્રી તત્પુત્રસંવાધિપ સંઃ કુંરપાલ સંઃ સોનપાલામ્યાં તત્પુત્ર સંઃ સંઘરાજ સંઃ રૂપચંદ્ર સંઃ ચતુર્મુજ સંઃ ધનપાલાદિયુતૈઃ શ્રીઅંચલગચ્છે પૂજ્યશ્રીધર્મમૂર્તિસૂરિ તપઃપ્રે પૂજ્યકલ્યાણસાગરસૂરીણામુપદેશેન વિદ્યમાનશ્રીવીરજિનમર્તિવં પ્રતિષ્ઠાપિતં ॥ શ્રીરસ્તુ ॥”

આ તીર્થમાં સંઃ ૧૬૭૧ ના ઉપરોક્ત લેખ સિવાય અરણપાદુકાઓ ઉપર સં. ૧૮૭૭ની સાલના લેખો છે. વળી, દેરાસરમાં બે પ્રાચીન-લગલગ દશમા સૈકાની સ્થાપનાઓની ખોદ પ્રતિમાઓ જિનમૂર્તિ તરીકે પૂજાય છે. આ પ્રતિમાઓમાં વસ્ત્રાલંકારો પણ કોતરેલા છે અને ‘ચે ધર્મા હેતુમમવા’ વાળો ખોદ પ્રતિમાઓ ઉપર આલેખાતો લેખ પણ મૂર્તિના મસ્તકના ફરતા ભાગમાં કોતરેલો છે. આ સિવાય હાલમાં જ આરસનું એક મોટું સમવસરણ તૈયાર કરાવવામાં આવેલું છે.

અહીં વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેમાં બધી સગવડ રહે છે. જૈનોની વસ્તી બિલકુલ નથી.

પ્રયાગ: અદલાહખાદ

આજે જે શહેર અદલાહખાદ નામે ઓળખાય છે તે મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ બહુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે લગવાન ઋષભદેવના સમયમાં આ પ્રયાગ અયોધ્યાનો જ એક ભાગ હતો. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો મુજબ: આ ભાગ ‘પુરિમતાલપાડા’ નામે ઓળખાતો હતો. લગવાન ઋષભદેવને આ સ્થળે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. આજના કિલ્લામાં અક્ષયવટ નામે મોટો વડો છે, તેની નીચે લગવાન આદીશ્વરના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકર્તું સ્મરણ કરાવતી પ્રાચીન પાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી હતી અને એથી આ સ્થળને જૈનોના પવિત્ર તીર્થસ્થળોમાં ગણાવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં જે ૮૪ મહાતીર્થો ગણાવ્યાં છે તેમાં ‘પુરિમતાલે શ્રીઆદિનાથ: ૧’ એમ કહીને આ તીર્થને નોંધ્યું છે.

લગવાન મહાવીરસ્વામી આ પુરિમતાલપાડાના શકટમુખ ઉદ્યાનમાં ધ્યાનાવસ્થિત રહ્યા હતા. એ સમયે અહીં મહાબલ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વગ્ગુર નામના શ્રાવકે લગવાનની પૂજા અહીં કરી હતી. અહીંના અમોઘદર્શી ઉદ્યાનમાં લગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું અને વિજય ચોર સેનાપતિના પુત્ર અભયસેનના પૂર્વભવનું વર્ણન તેમણે કર્યું હતું. એ પછી પુષ્પચૂલા નામની સાધ્વીને અને અર્ણિકાપુત્ર આચાર્યને અહીં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, એ અર્ણિકાપુત્રનું અહીં નિર્વાણ થતાં એમનો દેહ શૂળીમાં પડેવાયો હતો અને દેવોએ તેમજ લોકોએ મહોત્સવ કરી આ સ્થળનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું હતું.

પ્રાચીન તીર્થમાળાના કથન મુજબ: અહીં વડલા નીચે જે શ્રીઆદીશ્વર લગવાનની પ્રાચીન પાદુકાઓ હતી, તેની પં. હંસસોમે સં. ૧૫૫૬ માં યાત્રા કરી હતી. તે પછી સં. ૧૬૪૮ માં રાય કલ્યાણ નામના શૈવ વણિકે ઉત્થાપીને ત્યાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધી. તે પછી ઔરંગઝેબે એ શિવલિંગનો નાશ કર્યો હતો.^૧

એ ઉત્થાપેલી પાદુકા અને બે જિનમૂર્તિઓ વડલા નીચેના એક ભાગમાં આજે પણ પડી છે, જેને લોકો હિંદુદેવ માનીને પૂજે છે. ચોદમા સૈકામાં અહીં શ્રીશીતળનાથ લગવાનનું મંદિર હતું એમ શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધ-તીર્થકલ્પ’માં નોંધે છે.

અહીં એક શ્વેતાંબર મંદિર તૈયાર થયેલું છે પરંતુ પ્રતિષ્ઠા ન થવાથી ખાલી પડ્યું છે. દિગંબર જૈનોનાં મંદિર-ધર્મશાળા અને તેમની વસ્તી સિવાય અહીં શ્વેતાંબર જૈનની વસ્તી કે ધર્મશાળા નથી.

મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે ઓળખાતા સ્થળનું મનોહર વર્ણન ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’માં કરેલું છે. ભાર-દ્રાજ મુનિનો આશ્રમ અહીં હતો અને મય નામના ચતુર શિલ્પીએ પાંડવોનો નાશ કરવા લાક્ષગૃહની અહીં રચના કરી હતી. અહીં ગંગા, યમુના અને (ગુપ્ત) સરસ્વતી નામની ત્રણ નદીઓનો સંગમ થતો હોવાથી. એને ‘ત્રિવેણીસંગમ’ કહે

છે. મહાકવિ દાવિદને આ ત્રિવેણીનું સૌચક વર્ણન આપ્યું છે. નદીનું મહાત્મ્ય માનનારા હિંદુઓએ આ ‘ત્રિવેણી-સંગમ’ને તીર્થરૂપ ગણી ધણું દેવળાગી રચના કરેલી છે. એથી આને આ હિંદુ તીર્થધામ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સમ્રાટ અયોધ્યાના સુમયે અટ્ટી બોદ સંસ્કૃતિએ પગપેચારા કર્યો હતો એની ખાતરી આપતો અયોધ્યકાંડ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૬ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૨) અટ્ટીના કિલ્લામાં મોજુદ છે, એ જ સ્તંભ ઉપર સમ્રાટ સમુદ્રસુમ (ઇ. સ. ૩૩૫ થી ૩૮૦)ના સમયનો અને સત્તામી સૂરીમાં થયેલા બાદશાહ જહાંગીરના રાજ્યાભિષેક સમયના લેખો પણ તેમાં દોતરેલા છે.

સમ્રાટ અકબરે અટ્ટી ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં કિલ્લો બંધાવી આ શહેરને આગાહ કબુલ ત્યાગી આનું નામ અયોધ્યાનાદ પ્રસિદ્ધ થયું. એ ખાતી આ શહેર યુગલખાનોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું સ્થળ બન્યું હતું.

આ દીને આ નગરમાં શમજુ, વૈદિક અને સુસ્ત્રિભ સંસ્કૃતિઓનો સંગમ થયાની હદીકત જણાય છે. બંને એ સંસ્કૃતિઓના સંગમની યાદ આપવા માટે જ કુદરતે આ ભૂમિમાં ત્રિવેણીસંગમની રચના કરી હોય એવી કદપના થઈ આવે છે.

પ્રયાગના પ્રદર્શનાગાર (મ્યુઝિયમ)માં અનેક પ્રાચીન લેન સ્થાપત્યો છે, જેનો પરિચય યુનિચાજ શ્રીકાંતિસાગરજી-એ ‘ હાનોદય ’ માસિકમાં કરાવ્યો છે

અષ્ટાપદ:

અષ્ટાપદ તીર્થ કયાં આવ્યું તેનો આજે પત્તો નથી પરંતુ લેનચાઓમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ બતાવ્યો છે. પ્રાચીન એવી ‘ આચારાંગ-નિધુલિ ’માં ભારતનાં તીર્થોમાં એની પહેલી ગણના કરેલી છે:

“ અઠાપદ ઈન્દ્રિયે, ગયગમણ ભ ધમ્મવજ્રે ચ । વામઘાવતનર્ગે, નમરુવાયે ચ ચંદ્રામ્ ॥ ”

આ ગાથામાં જણાવેલાં તીર્થો પૈકી ઉલ્લિખત-ગિરનાર સિવાયનાં બધાં તીર્થો આજે વિરૂદ્ધ પાયાં છે. શ્રીચિત્ર-પ્રભસરિએ ‘ વિવિધતીર્થકથા ’માં આ તીર્થ વિશે પ્રાચીન કથાના આધારે કેટલોક માહિતી આપી છે, એનાથી જ આપણે આ તીર્થનો દુઃકમાં પરિચય મેળવી શકીએ.

કવિ હો છે કે, અયોધ્યા નગરીથી ૧૨ યોજન દૂર ‘ કેડાચ ’ નામે ને પર્વત છે, તે જ ‘ અષ્ટાપદ ’ના બીજા નામથી જાણખાય છે. એ પર્વત આઠ યોજન ઊંચો અને સફેદ શિલાઓથી ‘ ધરવનિરિ ’ નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે આ ધરવનિરિનાં શિખરોનું દર્શન અયોધ્યાના યીમાટે આવેલાં વૃક્ષ ઉપર ચડીને એઈએ તો થાય છે એ આખોયે પ્રદેશ અરજાં, ઝાડી અને ઝાંઝાંદોળી ભરપૂર છે પંખીએ સિવાય કેઈ માનવ-પ્રાણીનો ત્યા સંચાર નથી એ પર્વતની નજીકમાં જ માનસરોવર આવેલું છે.

લેન કયા પ્રમાણે શ્રીજન્મભરે જન્મવાન અને તેમના બાદુજિતિ વગેરે ૬૬ પુત્રો સાથે મગીને કુલ ૧૦૮ મનુષ્યોએ એક જ સમયે આ પર્વતમાં નિર્જલ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ નિર્જલરૂપે ત્રણ સ્ત્રીઓની રચના એ સમયે ત્યાં ધર્મ દની ભરત ચક્રવર્તિએ સિદ્ધનિવસ નામનો જિનપ્રાસાદ અટ્ટી બંધાવ્યો હતો. આ મંદિર વિચાળ, બન્ધ અને રમણીય હતું. હો ! કે એ મંદિરની દક્ષા માટે સગર ચક્રવર્તિના ૬૦ દબર પુત્રોએ અષ્ટાપદની આસપાસ ખર્ચ ખેડીને નંગના પ્રવાહ તેમાં વાળ્યો હતો એ ખર્ચ એવડી મોટી ભની કે સપ્તરણ મનુષ્ય ત્યા જઈ ચકનો નહિ અને તેથી એ નદી સહુને અગ્રાધ બન્યું.

અષ્ટાપદ તીર્થ ઉપર ભરતચક્રવર્તિ વગેરે અનેક યુનિસાએ નિર્જલ પામ્યા હતા આથી આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ વધે, ભરતન મહાવીરે ૧૧૫ આ તીર્થની મહત્તા રાખી પર્વતમાં બંદરે કર્યું કે ને માનુષ્ય લગિપણે આ તીર્થનો ભાગ લે તે એ જ ભરે યોગ પડે છે.

આટલા વર્ષુન ઉપરથી પણ અષ્ટાપદની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયે પણ લોકમાં આ તીર્થ અગમ્ય હતું એમ ઉપર્યુક્ત હકીકતથી જણાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ ગવાતો જોઈને ભક્તોએ ‘અષ્ટાપદાવતાર’ નામનાં તીર્થોની રચના કરેલી છે. ‘કુવળયમાલા’ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે, જલોદરના સુવર્ણગિરિ ઉપર ‘અષ્ટાપદ’નું ચૈત્ય હતું. જે આજે ચૌમુખના મંદિર તરીકે રૂપાંતરિત થયેલું મનાય છે. ગિરનાર, શત્રુંજય, આબુ, રાણકપુર વગેરે તીર્થોમાં અષ્ટાપદની રચનાઓ કરેલી છે. સુલતાનગંજ પાસેની ગંગા નદીના મધ્ય ભાગમાં એક અષ્ટાપદાવતારની રચના કરવામાં આવી હતી પરંતુ હુલ્કાગ્યે એ તીર્થ પણ આજે તો જૈનેતરોના કબજામાં છે.

આટલા વર્ષુન સિવાય અષ્ટાપદ તીર્થને જોવા-જાણવાનું આપણી પાસે કંઈ જ સાધન નથી. થંથો એવી માહિતી પણ આપે છે કે, બદ્રી પાર્શ્વનાથ, કેદાર પાર્શ્વનાથ, વિમળનાથ, માનસરોવર આદિ તીર્થો હિમાલયનાં શિખરોમાં હતાં. એ તીર્થો પણ આજે તો અગમ્ય છે.

કૌશાંબી :

જૈન સૂત્રોમાં કૌશાંબીનો ઉલ્લેખ મળે છે એ મુજબ છઠ્ઠા તીર્થકર શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનાં ૪ કલ્યાણકોની આ ભૂમિ મનાય છે. ‘આવશ્યકસૂત્ર’માં નોંધ છે કે, કૌશાંબી ચમુનાના કાંઠે હતી.

ગંગા નદીએ જ્યારે હસ્તિનાપુરનો નાશ કર્યો ત્યારે રાજા પરીક્ષિતના ઉત્તરાધિકારીઓએ કૌશાંબીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. વત્સદેશની મુખ્ય નગરી બનવાનું એને સૌભાગ્ય વધ્યું હતું.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી અહીં અનેકવાર પધાર્યા હતા. તેમની પ્રથમ શિષ્યા ચંદનખાળાને ભગવાને અહીં દીક્ષા આપી હતી. રાણી મૃગાવતીએ પણ અહીં ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એ દીક્ષા અગાઉ અહીં એક વિચિત્ર ઘટના બની ચૂકી હતી.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીંનો રાજા શતાનીક હતો. તેને મૃગાવતી નામની રાણી હતી. એના સૌહર્દનાં વખાણ સાંભળી ઉજ્જૈનીના રાજવી ચંડપ્રદ્યોતે તેને મેળવવા માટે કૌશાંબી ઉપર ચડાઈ કરી. શતાનીકનું અતિસારથી મૃત્યુ થતાં શીલવતી મૃગાવતીને યુક્તિ વાપર્યા વિના છૂટકો ન રહ્યો. ચંડપ્રદ્યોતને મૂર્ખ બનાવવા મૃગાવતીએ જે કહેણ મોકલ્યું એ મુજબ ચંડપ્રદ્યોતે ઉજ્જૈનીનો કિલ્લો ચડાવી તાબી કૌશાંબીનો કિલ્લો બંધાવી આપ્યો. એ પછી મૃગાવતીએ પોતાના પુત્ર ઉદયનને રાજગાદી ઉપર બેસાડી ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

એ પછી ચંડપ્રદ્યોત ઉદયનને ઉજ્જૈની લઈ ગયો. ગંધર્વવિદ્યામાં કુશળ ઉદયનને ચંડપ્રદ્યોતની પુત્રી વાસવદત્તાને સંગીત શીખવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ઉદયનને પોતાના વેરનો બદલો લેવાની તક મળી જતાં વાસવદત્તાને ઉજ્જૈનીમાંથી ભરબજારે તે ઉપાડી જઈ કૌશાંબી લઈ ગયો ત્યારે જ ચંડપ્રદ્યોતના હાથ હેઠે પડ્યા.

શ્રીઆર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્ય મહાગિરિ આ નગરમાં પધાર્યા હતા.

ચીનીયાત્રી ફાહિયાનના સમયમાં આ નગર ધ્વસ્ત હાલતમાં હતું

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે ‘ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત’ (પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧, શ્લોક : ૨૫૮)માં જણાવ્યું છે કે, ઉજ્જૈનીથી કૌશાંબી ૧૦૦ યોજન દૂર છે.

ચૌદમી સદીમાં કૌશાંબીની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધ આપે છે એ મુજબ: અહીં પ્રાચીન કિલ્લો (ચંડપ્રદ્યોતે બંધાવી આપેલો) વિદ્યમાન છે. આ નગરી ચમુનાના કિનારે વસેલી છે. અહીં કેસુડાંની ગીચ ઝાડી અને બગીચાઓ ઘણા છે. આ નગરી પાસે ધનવૃષ્ટિ થયેલી તે ‘વસુહાર’ નામનું ગામ છે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અભિગ્રહના પારણાના (જેઠ સુદિ ૧૦ના) દિવસે અહીંના લોકોમાં ધર્મક્રિયા વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. અહીંના મંદિરમાં મનોહર જિનમૂર્તિઓ છે. શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરને પારણું કરાવતા પ્રસંગની ચંદનખાળાની આબેહૂબ મૂર્તિ પણ વિરાજમાન છે.?’

લગભગ ૧૬ મા સેકા અને તે પછી અહીં આવેલા યાત્રીઓએ કોથાળીના તીર્થની રચિતોના ખ્યાલ પોતાપોતાની રચિત તીર્થભાળાઓમાં આપ્યો છે એ સુઝળ: સં. ૧૫૫૬ લગભગમાં પં. હંસસોમ અહીં આવ્યા ત્યારે અહીંના મંદિરમાં ૬૪ જિનમૂર્તિઓ હતી. સં. ૧૬૬૧ લગભગમાં શ્રીવિજયસાગર^૨ અને સં. ૧૬૬૪ લગભગમાં શ્રીજયવિજય ગણિય આવ્યા ત્યારે અહીં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ સં. ૧૭૪૭ લગભગમાં આવેલા પં. સૌભાગ્ય-વિજયજીએ અહીં માત્ર ૧ જીર્ણ જિનાલય હોવાનું જણાવ્યું છે.^૩

આ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે, અઢારમા સેકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં અહીંનાં બે દેવળો પેટીનું જે એક બચી રહ્યું હતું તે પણ જીર્ણ બની ચૂક્યું હતું.

ઉપરુક્ત યાત્રીઓએ કોથાળીના માર્ગને વિહારક્રમ આપ્યો છે એ પણ અહીં નોંધવા જેવો છે: એમાંથી આપણને પ્રાચીન કોથાળી કયાં આવી તેનો પત્તો મળી શકે એમ છે.

સં. ૧૬૬૧ માં તીર્થભાળાની રચના કરનાર પં. વિજયસાગરે પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે નોંધ્યો છે:— આગરથી યમુનાની પાર ૨ જિનમંદિરો છે ત્યાંથી ૧૨ કોસ દૂર પીરોળખાદમાં શ્રીમુનિયુગતસ્વામીનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૧૫૦ કોસ દૂર સાહિબદાપુરમાં જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ ગાઉ દૂર મઠ ગામમાં ૧ જૂનું દેરાસર છે. અહીં ચંદનબાહાને કેવળગ્રાન ઉપજ્યું હતું. ત્યાંથી ૯ કોસ દૂર યમુનાના તીરે કોથાળી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર અને ખમણવસહી છે.^૪

સં. ૧૬૬૪માં તીર્થભાળાની રચના કરનાર પં. શ્રીજયવિજયજી પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે આપે છે:— શ્રીરીપુરથી ૧૧૫ કોસ દૂર સાહિબદાપુરમાં ૫ જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ કોસ દૂર આવેલા મઠ ગામમાં ભગવાન મહાવીરનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૫ કોસ દૂર કોથાળી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર, શ્રીપદ્મપ્રભાસ્વામીનાં પગલાં, અને ચંદનબાળાએ ભગવાનને બાકુલા વહોરાવ્યાં એની યાદમાં રચાયેલો બાકુલાવિહાર છે. બંને મંદિરમાં કુલ ૧૪ જિનમિત્રો છે. પાસે ધક્તા-ચાહિલદનું સરોવર છે.

પં. સોભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૭૬ માં આગરથી વિહાર કરી યમુનાની પાર તપાગચ્છીય પોષાળમાં આવ્યા ત્યાં દેરાસરોને ચંદન કરી પીરોળખાદ, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૧ ગાઉ દૂર ચંદવાડીમાં આવ્યા અને ચંદ્રપ્રભુની સ્ફટિક મૂર્તિનાં દર્શન કરી પાછા પીરોળખાદ આવ્યા. ત્યાંથી ૬ કોસ દૂર આવેલા સકુરંગાદમાં શ્રાવકના ધવલપ્રાસાદો હતા, ત્યાંથી કોરટા, જિહાંનાબાદ, કંઠા, મણિકપુર, દાસનગર, અને સાહિબદાપુર આવ્યા ત્યારે ત્યાં શ્રાવકો હતા. આ ગામમાં જે પોષાળ હતી તેની કોઈ કુમતીએ મસીદ બનાવી દીધી હતી. આ સાહિબદાપુરથી ૩ કોસ દૂર મઠગા ગામ છે. અહીં ૨ જૂનાં જિનમંદિરો હતાં, ત્યાં યુગાવતી અને ચંદનબાહાને કેવળગ્રાન ઉપજ્યું હતું. અહીંથી ૯ કોસ દૂર કોથાળી નગરી આવેલી છે. અહીં જીર્ણ સર્પ ગયેલું જિનમંદિર અને ચંદનબાળાની પ્રતિમા છે.^૫

અત્યારે અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાં માન જહાનપુર તહેસીલમાં યમુના નદીના ડાબા કિનારે આવેલા જહાનપુરથી દક્ષિણમાં ૧૨ માઈલ દૂર અને અલ્લાહાબાદથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ૩૧ માઈલ દૂર કેસમ ઇનામ અને કેસમ ખીરાજ નામનાં ૨ ગામડાં છે તે જ પ્રાચીન કોથાળીનાં અવશેષો છે. આ જૂમિને આજે ‘કેસમજાળી’ કહે છે. અહીંથી ૪ માઈલ દૂર પલોસાનું ગામ અને પહાડ છે.

કોથાળીના ખંડિયેરમાંથી એક પ્રાચીન આચાર્યપટ્ટ મળી આવ્યો હતો, જે અલ્લાહાબાદના ઇતિહાસગ્રંથો ગો વામન-દાસ ભટ્ટને ત્યાંની સંપ્રદેશાળામાં કેટલાંક પુરાણો અવશેષોમાંથી ભળવવા મળ્યો છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ વાંચવામાં આવ્યો છે:—

૨. " પ્રાચીન તીર્થભાળા સંગ્રહ: " પૃષ્ઠ ૧૪.

૩. એજન: પૃષ્ઠ ૨-૩.

૪. એજન: પૃષ્ઠ ૨૩-૨૪.

૫. એજન: પૃષ્ઠ ૭૫.

૬. એજન: પૃષ્ઠ ૨-૩.

જી. એજન: પૃષ્ઠ ૭૪-૭૫.

—સિદ્ધ, રાજા શિવમિત્રના રાજ્યના ૧૨ મા વર્ષે સ્થવિર બલદાસના ઉપદેશથી....શિવનંદિના શિષ્ય....શિવ-પાલિતનો....આર્યપદ્મ અરહંતોની પૂજા માટે સ્થાપન કર્યો.

આ ભૂમિમાંથી કૅટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ મળી આવે છે. અહીંથી કૅટલાક સિંક્રા મળ્યા છે, તેના ઉપર વત્સ-વાછરડાનું ચિહ્ન જોવાય છે. આ ચિહ્ન વત્સ દેશનો સંકેત કરે છે.

ઉપર્યુક્ત કોશાંગીની આસપાસ તુગિયસનિવેશ હતું. ભગવાન મહાવીરના દશમા ગણધર શ્રીમેતાર્થનો અહીં જન્મ થયો હતો. આજનું માંગીતુંગી ગામ પ્રાચીન તુગિયસનિવેશ હોવું નેધર્યે એવું અનુમાન છે.

કોશાંબી અને વૈશાલીની વચ્ચે નંદીગ્રામ હતું. લગવાન મહાવીર વૈશાલીથી સૂસુમાર, લોગપુર થઈને આ ગામમાં પધાર્યા હતા. અહીંથી મેંદિય ગામ થઈને લગવાન કોશાંબીમાં વિચર્યા હતા. આને અયોધ્યામાં કૈનખાદથી દક્ષિણ તરફ ૮-૯ માર્દલ ઉપર આવેલા ભરતકુંડની પાસે નંદગામ છે, તે જ પ્રાચીન નંદિગ્રામ હોય એમ જણાય છે.

ફલ્ગુ નદીના કિનારે આવેલું ગયા મોટું શહેર છે. ફલ્ગુમાં પાણી નથી હોતું. કહે છે કે સીતાના શાપથી એ લોચમાં રહે છે. તેમાં ત્રણ ચાર હાથ જમીન ખોદીએ ત્યારે પાણી નેવાય છે. હિંદુઓનું આ તીર્થધામ છે. હિંદુઓ પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવા આ તીર્થમાં આવે છે. જૈનો શ્રાદ્ધમાં માનતા નથી.

શ્રીઅહીશયંદ્ર વંદોપાધ્યાય આ તીર્થ વિશે પ્રકાશ પાડતાં લખે છે કે, ગયા-આધિવૃક્ષ બુદ્ધની ધ્યાનસાધના પૂર્વે પણ પવિત્ર સ્થળ માનવામાં આવતું હતું પરંતુ એના તરફ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ જૈન ઐશ્વર્યનાં વિચરણો, જે આધુનિક અન્વેષકોને પ્રામાણ્ય નહોતાં તે કંઈક અંશે આ ઉપેક્ષા માટે ઉત્તરદાયી છે.^૧

પચાર પહાડી :

રશ્મીગંધી દક્ષિણ પૂર્વે ૨ માઈલ દૂર પચાર પહાડી આવેલી છે. એ પહાડી પર દક્ષિણ દિશામાં એક ગુફા છે. એ ગુફામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ તેમજ બીજી મૂર્તિઓ છે.^૨

୨. “ଅଂଗାଳ, ଖିହାର, ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରାନ୍ତରେ ଜୈନ ସ୍ମାରକ” ପୃଠ ୩୩.

ભદિલપુર :

દ્વશમાં તીર્થંકર ભગવાન શીતળનાથનાં ૪ કલ્યાણકોથી પવિત્ર બનેલું ભદિલપુર ભગવાન મહાવીરના સમયે મલય-દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. જૈન સૂત્રોમાં આ નગરના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે, ‘આવસ્થક સૂત્ર’થી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ છઠ્ઠાસ્થાવરમાં એક ચતુર્માસ આ નગરમાં વીતાવ્યું હતું.

સં. ૧૭૫૦માં પં. શ્રીગ્રોભાગ્યવિજયજીએ રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં આ તીર્થે કયાં આપ્યું એ વિશે આ પ્રકારે જણાવ્યું છે :—

“તિહાંથી સોસે’ કોસે’ જાંણ્યો રે, ભદિલપુર છે, દતારા પ્રસિદ્ધ રે,
વિપત્ર મારગ છે વનખડે કરી રે, સાથે પંચદિખાઉં સિદ્ધ રે. ૬
આપ્યા ભદિલપુર ઉલક ધરી રે, ગિરિ ચઢિયા દિન પૂજે ભાય રે;
રાત્રનો આદેશ લેઈ કરી રે, કસ્ટયા પારસનાથના પાય રે. ૭
સમક્ષભાભળી મૂર્તિ પાસની રે, એક શુક્રમાં એકમણ રે;
નિખર સરેવરકમલ ફુલે ભયો રે, નિર્મલ પાણી તાસ અવદલ રે. ૮
પૂજ્યો તે ગિરિધી દીનરી રે, આપ્યા ગાંધ દતારે લેય રે;
જનમ ધયો શીતલ જિનરાયનો રે, ચાર કલ્યાણક હુઆ એથ રે. ૯

આ અવતરણ ઉપરથી અદારમાં સૈકામાં ભદિલપુર કેવી સ્થિતિમાં હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે. કવિના કથન મુજબ: ગયાથી ૧૬ કોસ દૂર દતારા ગામ જ પ્રાચીન ભદિલપુર છે એ દતારા પાસેના પહાડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. પાસેની એક શુક્રમાં એકલમણ શ્રીપાર્શ્વનાથની સમક્ષલુગણી મૂર્તિ છે. તેની પાસે કમલ પુષ્પથી ભરેલું નિર્મળ સરેવર છે; એ પછી ન્યાં શીતલનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકો યથા એવા દતારા ગામમાં તેજો આપ્યા.

આજે પટણાથી લગભગ ૧૦૦ માઈલ અને ગયાથી નૈઋત્ય દક્ષિણ દિશામાં ૨૮ માઈલ દૂર ગયા નિરંજનનું હટ-વરિયા ગામ છે અને ત્યાંથી ૪-૫ માઈલ દૂર દતારા નામનું ગામ છે. આ ગામો ભદિલપુરનાં અવશેષો છે. દતારાની પાસે જ કાલના નામનો પહાડ આવેલો છે.

આ પહાડના અડધ ઉપર વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ અને ગીચ ઝાડી વચ્ચે આવેલા મેદાનમાં ‘આકાશલેયન’ નામે એક તળાવ છે. આ તળાવ પાસે જ એક પાતાળપાણી કુંડ છે, તેની પાસે જ એક રવેનાંબર જૈન મંદિર ખાલી બિયું છે. તેમાં મૂર્તિઓ નથી.

અત્યારે આ તીર્થભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને એ પ્રાચીન કાળના તીર્થના ધોરણ માત્ર કરવાનું રહે છે.

★

૨૫૭. બિહાર

(કોસ નંબર : ૪૩૪૦-૪૩૪૧)

પ્રાચીન કાળના ઉદ્દંડપુરનું નામ પાછળથી બિહાર અને તે પછી બિહારશરીફ નામે બાકીનું થયું. પ્રાચીન સમયના ઉદ્દંડપુરનો ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાં અને ‘મહાભારત’ વગેરે ગ્રંથોમાં કરેલો છે. પાલકાલીન એક બૌદ્ધ મૂર્તિ ઉપર ઉદ્દંડપુરનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે, અહીં ઘણા દંડી સાધુઓ નિવાસ કરતા હતા તેથી આ નગર દંડપુર નામે પણ ઓળખાતું હતું.

જૈન સૂત્રોથી જણાય છે કે, ગોપાલકે આ ઉદ્દંડપુરના ચંદાવતરણ ચૈત્યમાં ‘મેલેષકનું’ શરીર છેડી મદદરામના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો ભગવાન મહાવીર સામે દાવો કર્યો હતો એ પછી સપ્રગટ અયોગે ધર્મપ્રચાર અર્થે અટ્ટીથી જ દૂર-સુદૂર દેશોમાં ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા. લગભગ યોથી અને પાંચમી શતાબ્દીમાં આ સ્થળ સમૃદ્ધ હતું. અટ્ટીનું દગાકોથાત પૂજ વખતેનું હતું. એ પછી આ નગરનો નાશ થયો હતો.

પાલવંશના પ્રથમ રાજવી ગોપાલે (ઈ. સ. ૮૧૫-૬૦) આ સ્થળને ફરી વસાવી મગધનું પાટનગર બનાવ્યું.^૧ તેણે અહીં એક યોદ્ધવિહાર બંધાવ્યો જેના કારણે આ નગર અને આખોયે પ્રાંત ગિહાર નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સમય જતાં ઉદંડપુર નામ લોકોની સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાઈ ગયું. લગભગ ૧૧-૧૨ મી સદીમાં થયેલા 'નૈપથ મહાકાવ્ય'ના રચયિતા શ્રીહર્ષ કવિએ આ વિહારના શ્રાવકોની અનુપમ લક્ષિતને ઉપમાનદારા સૂચિત કર્યું છે.^૨ આનું કારણ એ સમજાય છે કે, ગિહારમાં અને તેની નજીકમાં જ આવેલા તુંગીયા નગરમાં જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોની વસ્તી વિપુલ હતી એટલું જ નહિ તેઓ સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ પણ પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાઈ આવે છે તુંગીયા વિશે આગળ કહેવામાં આવશે; પરંતુ ૧૮મી સદીના તીર્થયાત્રી કવિઓએ તો ગિહારને જ તુંગીયા નગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૩

સં. ૧૨૫૬માં બખત્યારના પુત્ર મહમ્મદે અહીંના રાજ ગોવિંદપાલને મારી આ નગરનો ભંગ કર્યો હતો.

યુગપ્રધાનાચાર્ય પદ્માવલીથી જણાય છે કે, વાચનાચાર્ય શ્રીરાજશેખરસૂરિ પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે ઉદંડવિહાર અથવા વિહારમાં સં. ૧૩૫૨ માં આવ્યા હતા. એ સમયે મહત્તિયાણુ બતિના જેનો અહીં અધિક સંખ્યામાં હતા, તેમણે પોતાનું સ્વતંત્ર જૈન મંદિર અહીં બંધાવ્યું હતું, જે આજે પણ મથિયાન મહોદ્દામાં જીર્ણ દશામાં વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાલેખોથી જણાય છે કે, ૧૭-૧૮મી સદીમાં મહત્તિયાણુ જૈનોની અહીં પ્રધાનતા હતી અને તેઓ સંપન્ન હતા.

સં. ૧૫૬૬માં અહીં મજ્જમશાહની કબર બનતાં આ નગરને ગિહારશરીફ નામ આપવામાં આવ્યું. ગિહારનાં ખંડિયેરો આજે પણ આ શહેરના વાયવ્યજૂણામાં આવેલા પહાડ પર વિદ્યમાન છે.

આજે અહીં ૧૦૦ જૈન પ્રવેતાંબર શ્રાવકોની વસ્તી છે. ગિહારશરીફ રેલ્વે સ્ટેશન નજીક ૧ જૈનધર્મશાળા, ૧ ઉપાશ્રય અને કુલ ૨ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લાલબાગમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૧૦નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ શ્રીઆદિનાથની અને ૧ જુદા જેવી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. પાષાણની કુલ ૧૧ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. મથિયાન મહોદ્દામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર જીર્ણદશામાં ઉભેલું છે. તેમાં પાષાણની ૭ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર છે.

તુંગીયા :

'ભગવતીસૂત્ર'થી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીર જ્યારે રાજગૃહના ઉદ્યાનમાં ખિરાજતા હતા ત્યારે કાલિયપુત્ર આદિ ૫૦૦ પાર્શ્વસંતાનીય સ્થવિરો તુંગીયાના પુષ્પવૃત્તિક ચેત્યમાં આવ્યા હતા. એ સમયે રાજગૃહના શ્રાવકો ધર્મશ્રવણ નિમિત્તે અહીં આવ્યા હતા અને તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરી હતી. એ વાતની ખબર ગૌતમ ગણધરને જ્યારે તેઓ ભિક્ષા નિમિત્તે ફરવા નીકળ્યા ત્યારે જ પડી હતી. એ સમયે તુંગીયાના જૈન ગૃહસ્થો સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ જણાય છે. ભગવાન મહાવીરના મેતાર્ય નામના ગણધર આ તુંગીયાના નિવાસી હતા. 'કલ્પસૂત્ર'માં આવતા તુંગિક નામે જૈન શ્રમણોના ગણના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, આ નગર જૈન શ્રમણોનું કેંદ્ર રહ્યું હશે અને એ જોઈ પાસેના ઉદંડપુરમાં બૌદ્ધોએ પોતાનો અડો જમાવ્યો હશે. ૧૮મી સદીના યાત્રીઓએ ગિહારને જ તુંગીયા બતાવ્યું છે,^૩ વસ્તુતઃ ગિહારથી ૪ માઈલ દૂર તુંગી નામનું નાનું ગામ અત્યારે વિદ્યમાન છે તે જ પ્રાચીન તુંગીયાનું અવશેષ હોય એમ જણાય છે.

૧. Nandlal Dey: The Geographical Dictirionay of Ancient and Mediaeval India.

૨. 'નૈપથ મહાકાવ્ય' : સર્ગ: ૧, શ્લોક: ૭૬.

૩. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' પૃ. ૫૦

૨૫૮. પટણા

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૨-૪૩૪૫)

આજે આપણે જેને પટણાના નામે જાણીએ છીએ તેનું પુરાણું નામ પાટલીપુત્ર હતું. મગધદેશની રાજધાનીનું આ નગર કૃષિક-અન્નતથાનુના પુત્ર ઉદાથીએ વસાવ્યું હતું એમ જૈન અનુશ્રુતિઓથી જણાય છે. ‘વાયુપુરાણ’^૧ ‘આ હકીકતને ટેકા આપતાં કહે છે કે ઉદાથીએ પોતાના રાજકાળના ચોથા વર્ષે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. ઇતિહાસકોની માન્યતા મુજબ વિ. સં. પૂર્વે ૪૪૪ માં ઉદાથી ગાદીએ આવ્યો હતો એટલે તેની આસપાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ માની શકાય. એક હકીકતે પાટલીવૃક્ષના નિમિત્તથી^૨ અને બીજી હકીકતે બોદ્ધ ધર્મ ‘મહા-વગ્ગ’ના કથન મુજબ અન્નતથાનુએ સુનિદ્ધ અને વસ્સકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં પટણા વસાવ્યું અથવા કિલ્લો બંધાવ્યો.^૩ ઉદાથી રાજાની રાણીનું નામ પાટલી હતું એના કારણે નગરનું નામ પાટલીપુત્ર ‘પટણ’ અહીં કુસુમ વિશેષ પ્રમાણમાં થતાં હોવાથી તેનું નામ કુસુમપુર પણ હતું. એ સિવાય પુષ્પપુર અને પુષ્પભદ્રને નામે પણ આ નગર જાણખાતું હતું.

આ નગરના વિસ્તાર ખાતે ઐતિહાસિક વિદ્વાનોના સિત્ત સિત્ત મનો છે પરંતુ આ નગરને ૬૪ હરવાળા હતા, કિલ્લાને પહોળુર હતાં, એ કિલ્લાની આસપાસ ૩૦ હાથ ભીંડી અને ૬૦૦ હાથ પહોળી ખાઈ હતી વગેરે હકીકતમાં સૌ એકમત છે.

રાજા ઉદયન ભગવાન મહાવીરના પંથને પરમ અનુયાયી હતો. તેણે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું ત્યારે ગજશાળા, અશ્વ-શાળા, રાજમહેલ, ઔષધશાળા, પૌષધશાળા, સત્રશાળા અને નગરની મધ્યમાં ‘શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું’ વિશાળ ચૈત્ય વગેરે બંધાવ્યાં હતાં, એમ ‘વિવિધીર્થકથ’ના ઉદ્ભવથી જણાય છે.^૪ ગ્રાસીન એવા ‘આવશ્યક નિયુક્તિ’ ધર્મમાં જણાવ્યું છે કે, ઉદયને પાટલીપુત્રમાં સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું.^૫

સને ૧૮૧૨ માં પાટલીપુત્રની પાસેથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી હતી, જે કલ્પકાળના ઉડિયન મ્યુઝિયમમાં ભારહુત ગેલેરીમાં મુરસિત છે. એ બંને પર ડો. કાશીપ્રસાદ બળસવાલે આ પ્રકારે લેખો લખ્યા હતા :—

(૧) “મગો જવો છોનિષિ સે.”—પૃથ્વીના સ્વામી અજ.

(૨) “સત્તજતે વન્દિ સમ્રાટ વર્તિનન્દિ.”

શ્રીભયસવાલનું અનુમાન છે કે, પહેલી પ્રતિમા મહારાજ ઉદયનની હોવી જોઈએ, કેમકે અજ એનું બીજું નામ હતું. ‘પટ્ટવલી સમુચ્ચય’માંથી ઉદયનનાં અજય, ઉદાસી, ઉદાથી એવાં નામે મળે છે. એમના અનુમાનને સમર્થન કરતો અજય નામનો અપ્રમશ હોય કે પર્ચાયવાથી અજ નામ હોઈ શકે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૬ માં સુનિવેષધારી વિનયરત્નના હાથે ઉદયનનું મૃત્યુ થયું તેની સાથે જ શિશુન ગવંશનો પણ અંત આવ્યો.

ઉદયન પછી નંદો પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યા. વિસેંટ સ્મિથના કથન મુજબ નંદ રાજાઓ બ્રાહ્મણના દેવી અને જૈનધર્મના પ્રેમી હતા. વસ્તુતઃ નંદોના સમયમાં જૈનધર્મનો ખૂબ વિકાસ થયો હતો. આ નંદરાજાઓ પૈકી એક રાજવી

૧. “उदासी मरिषा वल्लभः, प्रमद्विगल्यमा वृषः। सर्वैः सुखर रम्य, वृषिगणो कुसुमद्वयम् ॥

गणना दिति एते चतुर्वेन्दे कल्पिते।” — वायुपुराण उत्तरभा. ३, अ. ३७, पृ. १७५.

૨. “पाटलादः पविरोडय, महामुनिष्ठोरिषु। एकावतारोडय मृच्छीववेति विवेकतः ॥”

૩. રાજા ઉદયન પરમ જૈન હતો એટલા જ કારણે પૌદોએ તેનું નામ ન આપતાં અન્નતથાનુ નામ આપ્યું છે. વસ્તુતઃ અન્નત-થાનુએ તે પાંપાનગરી વસાવી હતી, એ મંત્રોની ઉલ્લેખ અને ‘ચંપાપુરી’ના વર્ણનમાં મળે છે.

૪. ‘વિવિધીર્થકથ’ પૃ. ૬૮

૫. “કે કિર વિગળગંદિયે વરરે જ્યવમિણે ઉદાણા વેરરે દ્યવવિવં, एवा पाटलिपुत्रस्य उपाति ॥”

કલિંગનો વિજય કરી, કલિંગની જિનમૂર્તિ લઈ આવ્યો હતો, જે પાછળથી ખારવેલે મગધનો વિજય કરીને એ મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એવી હકીકત હાથીગુફાનો ખારવેલનો શિલાલેખ આપે છે. વળી, છેલ્લા નંદ સુધી બધા અમાત્યો જૈન હોવાનું ઇતિહાસ પણ સમર્થન કરે છે.

શ્રીચણ્ડીસૂરિ જેઓ પાટલીપુત્રમાં જન્મ્યા હતા તેઓ નંદવર્ધનના સમયમાં થયા હતા. શ્રીચણ્ડીસૂરિ પછી શ્રીસંભૂતિવિજય અને શ્રીભદ્રાહુસ્વામી જૈન શ્રમણસંઘના નેતા બન્યા હતા. શ્રીચણ્ડીસૂરિ, જેઓ શકટાલ મંત્રીના પુત્ર હતા, તેમણે શ્રીસંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા લઈ આર્ચ શ્રીભદ્રાહુસ્વામી પાસે પૂર્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ જ શ્રીચણ્ડીસૂરિએ આપત્તિકાળમાં મગધમાં રહીને જૈન સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી હતી. એમના સમયમાં મગધમાં પહેલા બારવધી દુકાળના કારણે જૈન આગમોની કંઠસ્થ રાખવામાં આવતી પરંપરા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ હતી, આથી આર્ચ શ્રીચણ્ડીસૂરિ, જેઓ એ પ્રદેશમાં એક માત્ર વિશિષ્ટ શ્રુતધર હતા, તેમણે જૈન શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમોની વાચના એકત્રિત કરી અને ૧૧ અંગોને મુખ્યવસ્થિત કર્યા હતાં. આ વાચના જૈન સાહિત્યમાં પહેલી 'પાટલીપુત્ર વાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ આ કારણે નગરને 'વિદ્યાતીર્થ' તરીકે ઓળખવાી શકાય.

શ્રીચણ્ડીસૂરિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૧ માં પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા એ પહેલાં આ વાચના થઈ હતી. આજે પણ એમનું સ્મારક શુભળજ્ઞર બાગ (પટણા) સ્ટેશનની સામે કમલહુદ (કમલદ્રહ)માં અરક્ષિત અવસ્થામાં મોજુદ છે.

કમલદ્રહમાં જે જૈનમંદિર આવેલું છે તેને હુએનત્સાંગે 'Heretics' નામથી નોંધ્યું છે. આ મંદિર શ્રીચણ્ડીસૂરિના સ્મરણાર્થે બાંધવામાં આવેલું. શ્રીચણ્ડીસૂરિ ભગવાન મહાવીરની સાતમી પાટ્ટે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયા હતા. તેમના પિતા શકટાલ નંદ રાજાના મંત્રી હતા. આર્ચ ચણ્ડીસૂરિ અહીં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ સ્થળ આજે પાટલીઆમ પાસેના કમલદ્રહથી ૦૮ માઈલના અંતરે પૂર્વ દિશામાં છે, જ્યાં ભગવાન બુદ્ધે આર્ચ ચણ્ડીસૂરિના સ્મારક-ચૈત્ય આગળ ઊભા રહીને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

નંદ રાજાઓમાંના એક રાજાએ પાંચ સ્તૂપો બનાવી તેની નીચે પોતાની અટળક લક્ષ્મી દાટી હતી; એમ 'તિથેયોગાદીપયત્રા'થી જણાય છે.

એ પછી મૌર્યકાળમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પ્રબોધક આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ અહીં પધાર્યા હતા અને અનેક મનુષ્યોને જૈનધર્મથી વાસિત કર્યા હતા. આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ પાટલિપુત્રથી વિહાર કરીને ઉત્તરજૈન, વિદિશા આદિમાં રહેલી જીવંત-સ્વામી પ્રતિમાના દશનાર્થે ગયા હતા.

વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી લગભગમાં આર્ચ વજ્રસ્વામી અહીં આવ્યા ત્યારે એમના રૂપ-લાવણ્યને જોઈ પાટલી-પુત્રના ધનાઢ્ય શ્રેણીની પુત્રી રુદ્રમણીએ એમની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી હતી, પરંતુ આર્ચ વજ્રસ્વામીએ એને પ્રબોધિત કરી જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી. લગભગ એ જ સમયમાં આર્ચ રક્ષિતસૂરિ, જેમણે નાનપણમાં અહીં રહીને ૧૪ વિદ્યાઓનું ગંભીર અધ્યયન કર્યું હતું, અને દીક્ષા લીધા પછી પણ અહીં આવ્યા હતા, તેમણે જૈન સાહિત્યને ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ એ ચાર અનુયોગોમાં વિભક્ત કર્યું હતું.

વિક્રમની પહેલીથી લઈને ત્રીજી શતાબ્દીના વચગાળામાં થયેલા વાચકવર્ચ શ્રીકેશવસ્વામિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ જૈનોમાં સંસ્કૃતભાષાના આદિ ગ્રંથ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની રચના કરી હતી.

એ પછી ૨-૩ સૈકામાં થયેલા અયોધ્યાનિવાસી શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ પાટલીપુત્રમાં આવ્યા અને તેના રાજા સુકુંડના માથાનો રોગ દૂર કર્યો હતો^૭ અને તેને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો.

અવાંતર પ્રમાણેથી જાણી શકાય છે કે, ગુપ્તોના સમય સુધી આ નગર જૈનોની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હોયું જોઈએ.

૬. " જાઓ અ તમ્મિ સમણ, દુક્કાલો દોયવસ ય વરિસાણિ । સવ્વો સાહુસમુદ્ધો, ગઓ જલહિતીરમ્મિ ॥
તદુવરમે સો પુણરવિ પાહલિપુત્તે સમાગઓ વિહિણા । સંવેણં સુયવિસયા, ચિંતા કિં કસ્સ અત્યેતિ ॥
જં જસ્સ આસિ પાસે, ઉમ્મસજ્જયણમાદ સંઘહિં । તં સવ્વં એકારયં, અંગાદં તહેવ ઠવિયાદં ॥ " — ઉપદેશપદ.
૭. " જહ જહ પણિણિં જાણ્યમ્મિ પલિત્તહ મમાદેહ । તહ તહ સે સિરવિયણા પણસ્પર્હં મુરુહરાયસ્સ ॥ "

૪. સ. ૧૦૭ મી સદીમાં ભારતમાં આવેલા ચીનીયાની દુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીસ્તૂતિભદ્રના નિર્વાણસ્થાનો અને કમલદહમાં પાખંડીઓના રહેઠાણ-સ્થળ ઉપાશ્રયના નિદેશ કર્યો છે. એટલે એ સમય સુધી અહીં જૈનોનો ભડોઝલાલી રહી હશે. એ પછી ૮-૯ મી શતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ઘસાતું ઘસાતું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું હશે.

એ પછી પાટલીપુત્રની સ્થિતિ બદલાવને કશું સાધન નથી. લગભગ ૧૭ મી શતાબ્દીમાં આગરાનિવાસી શ્રેષ્ઠ કુરુપાલ અને સોનપાલ નામના એ બાઈએ સમેતશિખરનો સંઘ લઈને તીર્થયાત્રા કરતા કરતા અહીં આઠ્યા હતા, ત્યારે ખરેખર શ્રેષ્ઠ મધ્યજે શ્રીસંધને આદર આપી જમાડયો હતો. એ સમયે પટણમાં મહત્તિયાણુ ભાતિના જૈનો વસતા હતા અને અહીં શ્રીગણેશ તથા પાર્થનાથ ભગવાનનાં ૨ જૈન મંદિર હતાં એમ જણાય છે. અહીંના જૈન-મંદિરોમાં બે-ચાર મોટી પ્રતિમાઓ ઉપર એમના ચિલાલેખો મોજુદ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમજ અહીં કેટલીક મૂર્તિઓની સ્થાપના કરાવી હતી.

અઢારમી સદીમાં બાદશાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર ઝવેરી જગતચોક હીરાનંદ શાહ પટણમાં જ રહેતા હતા. તેમણે એક જૈનમંદિર અને શ્રીગિરિક્ષત્તરિની દાદાવાડીનું સ્થાન બનાવ્યું હતું. એમના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી 'હીરાનંદશાહની મહી' અહીં આજે પણ મોજુદ છે. દિંદીમાં પણ હીરાનંદશાહના નામની 'હીરાનંદ મહી' ભાણીતી છે.

૬. સ્પૂનરને કુખંડાર (પ્રાચીન પાટલીપુત્ર)નું ખેડકામ કરતાં મોયંકાલીન સપાટીથી કેટલાયે ફૂટ નીચે લાકડાના ૭ અખૂનરા મળી આવ્યા હતા. દરેકની લંબાઈ ૩૦ ફીટ, પહોળાઈ ૫ x ૪ ફીટ અને ભંચાઈ ૪ ફીટ હતી પરંતુ આ અખૂનરાઓ શા માટેના હતા તેનો પત્તો લગાવી શકાયો નથી. સંભવ છે કે, આ અખૂનરાઓ નંદોએ બનાવેલા જૈન સ્તૂપો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય.

નંદોએ બનાવેલા સ્તૂપોનું સમર્થન 'તિત્તિયાણીપથના' થી મળે છે, તેના સાર એ છે કે, પાટલીપુત્રમાં ચતુર્મુખ અથવા કદી નામના એક લાલચી રાજાએ નંદોએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપો, જેની નીચે ધન દાટેલું હતું, તે લેવા માટે સ્તૂપો અને નગરના એક ભાગને ખેદાવી નાખ્યો હતો. જૈન તેમજ જૈનેતર સાધુઓ પાસેથી કર વસૂલ કરવા તે અત્યાચાર કરતો. એ કારણે ધન સાધુઓ પાટલીપુત્ર છોડીને આવ્યા ગયા. એ રાજાના સમયમાં ૧૭ રાત-દિવસ સુધી નિરંતર વર્ષા થતી રહી જેથી આખું પાટલીપુત્ર એ વર્ષામાં ડૂબી ગયું. બહુ જ થોડા માણસો બચી શક્યા તેમાં રાજા કદી અને પાડિવત (સંભવતઃ શીપાદિવત્તરિ) નામના જૈનાચાર્ય પણ બચી ગયા હતા. પછીથી એ રાજાએ મુંદર નગર વસાવ્યું અને પાડિવત જૈનાચાર્ય વગેરે પાસેથી યજ્ઞમાંથ કરવસૂલ કરવા ઉચ્ચપણે અત્યાચાર કર્યા. એ પછી ઉદ્ધે આવીને એ રાજાનો નાશ કર્યો અને ચતુર્મુખના સ્થાને તેના પુત્ર દત્તને ગદીએ બેસાડ્યો એવી અનુશ્રુતિ છે. આ કદી રાજાના સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દી હોવાનું એક અનુશ્રુતિથી જણાય છે.^૬

દુએનત્સાંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં એવી જ વાત નોંધી છે કે, નંદરાજાએ પાંચ સ્તૂપો બાંધાવીને તેની નીચે પાંચ નિધિઓ અને સાત રત્નો દાટ્યાં હતાં જેને એક અબોહ રાજાએ ખેદાવી નાખતાં બારે બૂકંપ થયો, સૂર્ય વાદળોથી ઘેરાઈ ગયો અને એ પછી એ સ્તૂપોને કોઈ અકસ્માતે ધડાકું નહોતું.^૭

૬૦ સ્પૂનરને કુખંડારના ખેડકામમાંથી મોયંકાર અને રાખોડીવાળા સ્તરની વચ્ચે ટોરી માટીનું સ્તર મળી આવ્યું છે, જે અનુશ્રુતિઓમાં નોંધાયેલ પાટલીપુત્રમાં આવેલા ભીલજ પૂરનું સમર્થન કરે છે. આ રીતે જૈન અનુશ્રુતિઓને પુરાતત્ત્વથી પણ ટેકા મળી રહે છે.^૮

ગ્રેગિરિનિસના સમયમાં જે નગર ૨૪ માઈલના અને દુએનત્સાંગના સમયમાં ૧૧ માઈલના પેરાવાપણું હતું તે આજે સામાન્ય શહેરમાં ભલેલઈ ગયું છે. આજનું પટણા એના પ્રાચીન સ્થળ પર નથી. કહેવાય છે કે, નદીઓના

૮. બોજાઈનિં ૬૫ "સમ્પ્રદિખર વાના"

૯. 'સિખાવા કાપ'

૧૦. Watters: Huen Tsang, Vol. II, P. 96-98.

૧૧. 'પ્રેમી જ્ઞાનનંદ મંથ'માં '૩૦ જૈન અનુશ્રુતિઓ આર પુરાતત્ત્વ' થી ૩૫. ગ્રેગિરિનિસ લેખ ૫૦ ૨૨૬-૨૪૬.

પ્રચંડ મોઝાંએ એની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ ભરખી લીધી છે. આજે સોનભદ્રા અને સરયૂ અહીં ગંગાને મળે છે. એ સંગમ સ્થળ ઉપર પટણાનું સ્થાન છે. અહીં ૯૫ જૈનોની વસ્તી, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

અહીંનાં ૪ જૈનમંદિરો પૈકી ૩ મંદિરો પટનાંસીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર આવેલી ભાડેકી ગલી નામના મહોલ્લામાં એક જ કંપાઉંડમાં આવેલાં છે. આ કંપાઉંડમાં જ સાધુઓનો ઉપાશ્રય અને શ્રાવણ માટે એક ધર્મશાળા છે.

૧. શ્રીવિશાલજિનના શિખરખંધી જિનાલયમાં ૫ પાષાણની અને ૧૧ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયક શ્રીવિશાલજિનનો મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૭૧ નો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સંવત્ ૧૬૭૧ શ્રીઆગરાવાસ્તવ્ય ઓસવાલજ્ઞાતીય લોદાગોત્રે ગોળીવંસે સં૦ ઋષભદાસમાર્યા રેષશ્રી તંપુત્ર સંઘપતિ સં૦ શ્રીકુર-પાલ સં૦ સોનપાલસંઘાધિપૈઃ સુત સં૦ સંઘરાજ સં૦ રૂપચંદ ચતુર્મુજ સં૦ ધનપાલાદિયુતૈઃ શ્રીમદંચલગચ્છે પૂજ્યશ્રી ૫ શ્રીધર્મસૂરિ તત્પદે શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરીણામુપદેશેન વિદ્યમાનશ્રીવિશાલજિનવિંવં પ્રતિ[ષ્ઠિતં] ॥ ”

મેડા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ ઉપર પણ આવો જ લેખ મોજુદ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.

૨. શ્રીવિશાલજિનના મંદિરની પાસે જ મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર લગવાનનું શિખરખંધી દેરાસર આવેલું છે. આમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૯ પ્રતિમાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત મંદિરની જોડે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું ધાળાખંધી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં પાષાણની ૧૬ અને ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે. પાષાણની ૧૬ પ્રતિમાઓ પૈકી ૩ પ્રતિમાઓ લગભગ ૧૦મા સંકાની છે, જેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

(૧) શ્યામ પાષાણની સસેક્ષણાવાળી જે શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા તરીકે ઓળખાય છે, તેના ઉપર ખોદકળાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવાય છે. આ મૂર્તિમાં શરીર ઉપર પડેલું વસ્ત્ર હાથને ઢાંકી રહ્યું છે, જિનેશ્વરની આગ્રી સવસ્ત્ર મૂર્તિ ખીજે કયાંઈ જોવામાં આવતી નથી તેમજ મૂર્તિશાસ્ત્રમાં તેનું કોઈ વર્ણન મળતું નથી. એટલે આ મૂર્તિ જિનમૂર્તિ હોવા વિશે શંકા થાય છે પરંતુ જૈનોના લાક્ષણિક ચિહ્નરૂપે પ્રતિમાની નીચેના ભાગમાં ખંને ખાલુએ ત્રિશ્ણાયુક્ત ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીની મૂર્તિઓ અંકિત છે. ગુપ્તોના અંતિમ સમયમાં આ મૂર્તિ ઘની હોય એવી એની રચનાપદ્ધતિ લાગે છે. મૂર્તિ ઉપર ‘યે ધર્મા હેતુપ્રમવાં’ વાળો શ્લોક કોતરેલો છે, એટલે આ મૂર્તિમાં જૈન અને ખોદ લક્ષણોનો મેળ સાધવાનો શિલ્પીએ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ એના સ્વરૂપમાં અદ્વિતીય કહી શકાય.

(૨) ચોથા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી ઓળખાતી મૂર્તિ પણ પાષાણની છે. આ મૂર્તિ પણ વસ્ત્રાભૂષણ સહિત અને ‘યે ધર્મા હેતુપ્રમવાં’ વાળા શ્લોકથી અંકિત છે, આથી આ મૂર્તિ જૈન હોવા વિશે શંકા રહે છે.

(૩) પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ લગવાનની શ્યામ પાષાણની પ્રતિમાના ખંને ખલા ઉપર સુંદર કેશવાળી જોવાય છે. વળી, નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વૃષભનું લંછન હોવાથી નિઃસંશય આ મૂર્તિ જૈનોની છે. પ્રતિમાની ખંને ખાલુએ ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી આમર લઈને ઊભા રહેલાં બતાવ્યાં છે, ઉપરના ભાગમાં દેવતાઓ પુષ્પમાળા લઈને અંતરિક્ષમાંથી આવતા બતાવ્યા છે, તેની ઉપરના ભાગમાં વાદ્યોની આકૃતિઓને જાણે અદૃશ્ય હાથો વગાડી રહ્યા હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. વળી, કલ્પવૃક્ષની પાંખડીઓ પણ આમાં ઉત્કીર્ણિત છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ અત્યંત મનોહર છે. આ પ્રકારની લાક્ષણિકતા મગધ કલાકારોની જ વિશેષતા ગણાય છે.

અહીંના એક શ્વેતાંબર મંદિરના અગ્રભાગમાં એક લાંબી કાષ્ઠપટ્ટિકા ઉપર શ્રીનેમિનાથ લગવાની ભાવપૂર્ણ પ્રભાવોત્પાદક વચનાત્રા ઉત્કીર્ણિત છે, આમાંથી બિહારીઓની તત્કાલીન વેષભૂષા આદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પટણાંસીટી સ્ટેશનની નજીકમાં આવેલા ગુલઝારબાગમાં ખીલેલાં સુંદર કમળોથી ભરેલું વિશાળ સરોવર છે, તેની મધ્યમાં થઈને જવાનો રસ્તો છે અને મધ્યમાં શેઠ સુદર્શનને માટે તૈયાર કરેલી શૂળીના બદલે સિંહાસન બની ગયું હતું^{૧૨} તે જગાએ એક પાદુકાજોડ છે એના ઉપર ફરતો આ પ્રકારે લેખ છે:—

૧૨. સુદર્શન શેઠની પવિત્ર ઘટના આ નગરમાં બમી હતી એના સ્મરણરૂપે આ સ્થાપના છે. સુદર્શન શેઠ ઉપર રાણીએ ‘બોહું’ આજીવ

“અન્યયપદામસ્ય શ્રોત્રે(ત્રે)ત્રિમુદસૌનસ્ય દ્વમે. પાતુકે સંપ્રતિદ(ધિ)તે સઙ્કટસંવેન યુગમેવસરે ॥”

આ પાટકાની નજીકમાં જ એક જિંચા ચોતરા ઉપર એક બીજી દેરી છે. ત્યાં થોડાં પગથિયાં ચડીને જવાય છે. દેરીમાં શ્રીસ્થૂલિભક્તસૂરિની સફેદ આરસની એક પાટકાએક છે, તેના ઉપર સં. ૧૮૪૮ ના ભાદરવા સુદિ ૧૧નો લેખ છે. દેરીમાં પેસતાં બારશાખમાં સં. ૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ વિદ્યમાન છે, આ નવી સ્થાપના જૂના સ્થાન ઉપર થયેલી છે.

શહેરના મંદિરથી ૧ માઈલ દૂર શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાનો બગીચો છે, તેમાં ઝુંદર ધર્મશાળા બનાવેલી છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અહીં શ્રીહીરવિજયસૂરિનો સ્તૂપ અને ચરણપાટકાઓ મોઝુદ હતી એવી નોંધ ‘લોધ’માળા’એ કરે છે, આજે એ સ્થાપનાઓ અહીં જોવાતી નથી.

પટણમાં શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જાલાનનો પ્રાચીન કળાસંચક દર્શનીય છે, તેમાં જૈન કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ મોઝુદ છે. તેમાં ૫ અષ્ટધાતુની અને ૪ પાપાણીની પ્રતિમાઓ છે, ધાતુની એક શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૨૬૧નો લેખ છે, ત્યારે બીજી મૂર્તિઓ ૧૬-૧૭મા સૈકાની છે. જ્યોતિર્સાથી પ્રાપ્ત થયેલા એક કાષ્ઠમંદિરનો અવશેષ અહીં મોઝુદ છે, જેમાં ૧૪ સ્વામી અને કળાસ વગેરેની જૈન લાક્ષણિક આકૃતિઓ નજરે પડે છે. આ અવશેષ લગભગ ૧૪ મી યુગાબ્દીના હોય એમ જણાય છે, બીજી વસ્તુઓમાં સચિત્ર હસ્તલિખિત પોથીઓ વગેરે ઝુંદર નમૂનાઓ છે. વળી, દારકામાંથી મળી આવેલો એક આરસનો જૈન સ્તૂપ પણ આ સંચકમાં વિદ્યમાન છે.

પટનાના પ્રદર્શનાગાર (મ્યુઝિયમ)માં કેટલીક પાપાણી તથા ધાતુઓની પ્રતિમાઓ છે. જૈન મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્વની અને વૈવિધ્યભરી છે, તેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓનો પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે:—

(૧) પટણાની પાસે આવેલા પ્રાચીન પાટલીપુત્ર લોકાનીપુર નામક સ્થાનમાં જોદકામ કરતાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. તેમાંની એક મૂર્તિ હાથ અને મસ્તકથી ખંડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિ ઉપર ઘુંટાઈ (પોલીય) કરેલું હોવાથી એ ઝુંદર અને ચમકદાર લાગે છે, આજે આરસપાપાણુ પર જેવી ઘુંટાઈ કરવામાં આવે છે તેવી જ ઘુંટાઈ આમાં કરેલી છે. આવી ઘુંટાઈ કરવાની પ્રથા અશોકના સમયમાં હતી વળી, મૂર્તિમાં વપરાયેલો પથ્થર અશોકકાલીન સ્તંભોને બરાબર મળતો આવે છે, એ જોની ખાસ વિશેષતા છે. સ્વ ડૉ. કે. જોન દીક્ષિતના મતે ભારતના જુદા જુદા સ્થળોએ જોદકામ કરતાં મળી આવેલી મૂર્તિઓમાં આ મૂર્તિ સૌથી પ્રાચીન છે. આથી આ મૂર્તિ ઈ. સ પૂર્વે ૩૦૦ લગભગની મોર્ષકાલીન હોવી જોઈએ. ડૉ. જાનસવાલ પણ એ મૂર્તિઓનો આ જ સમય બતાવતાં જણાવે છે કે, કળાની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ અત્યંત ઝુંદર છે, જે મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓમાં અથવા ભારતમાં સમસ્ત જ્ઞાત પાપાણુ મૂર્તિઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. તેમનો મત છે કે, આ મૂર્તિ હડપ્પાથી પ્રાપ્ત કાર્યોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિખંડ સાથે ઘલુંખડું મળતી આવે છે ૧૩

(૨) બીજી એક મૂર્તિ ઉપયુક્ત સ્થાનેથી મળી આવી છે તે નાની અને ખડગસનસ્થ છે. એ મૂર્તિ પણ ખંડિત થયેલી છે અને ઉપયુક્ત સમયની ગણવામાં આવી છે.

(૩) માનજીમ ગિદહાના પલ્લમૂ નામક સ્થાનથી ત્રણેક મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે, તેમાં A. N. ૩ વાળી મૂર્તિ જૈને શ્રીનેત્રિભાવ ભગવાનની મૂર્તિ જતાવી છે, તે વસ્તુતઃ શ્રીકૃષ્ણજીવની જણાય છે, કેમકે આ મૂર્તિના ખભા ઉપર સ્પષ્ટ કેસવાળી આવેળો છે. સ્થાન પાપાણુની આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૭૫ ઇંચ છે. આનાં બધાં અંગ-મત્સ્ય અખંડિત છે પરંતુ મૂર્તિ અત્યંત જીર્ણ થઈ ગયેલી છે, તેની નીચે લેખ છે પણ તે એટલો ગંધો ઘસારા ગયેલો છે કે વાંચી શકાતો નથી. વિદ્વાનોએ આ મૂર્તિ ૧૦મા સૈકાની હોવાનું જણાવ્યું છે.

(૪) A. N. ૭૨૮ પલ્લમૂ નામક સ્થાનની આ બીજી મૂર્તિ જદામી વર્ણની ૫-૬ ઇંચ ઊંચી છે. કાનની જુડીએથી

અગ્રવર્ત ગાળએ તેમને યોગીએ સંપ્રવાનું દરમાન કર્યું હતું પરંતુ દેહના સિંચવના પ્રયાસથી સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ યોગી સિંચાવનામાં નાણાંઈ થઈ અને આજ યુગવારના દાય દેહા પછાં તેમને સદિમા લોકમાં આજનો ધર્મો એવી કથા છે. જો કે કેટલાક કવિઓ આ પટના મંથાપુરીમાં નવાનું મેણે છે પરંતુ આ આશ્ચર્ય એ જ. દેહાક્રમના ચિકિત્સે અહીં જૂનીય અને વંદનીય બની રહ્યું છે.

ખંડિત હોવા છતાં મનોહર દેખાય છે. આ મૂર્તિની નીચે કોઈ ચિહ્ન નથી છતાં અધિકારીઓએ તેને શ્રીઅભિ-
નંદનસ્વામીની મૂર્તિ ખતાવી છે. વિદ્વાનોએ આનો સમય ૯મી શતાબ્દી બતાવ્યો છે.

(૫) પલામૂ નામક સ્થાનની આ ત્રીજી જિનમૂર્તિ ખરૂંગાસનસ્થ છે. તેનો સમય ૬ઠ્ઠી શતાબ્દી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) શહાબાદ જિલ્લાના ચૌસા નામક સ્થળમાં ખોદકામ કરતાં ઘણી મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે. એ પૈકી એક ચંદ્રપ્રભજિનની મૂર્તિ છે; કેમકે તેની નીચે ચંદ્રનું લંછન સ્પષ્ટ બતાવેલું છે. આ મૂર્તિનો રંગ શ્યામ છે અને ઊંચાઈમાં લગભગ ૬ ઇંચની છે. લગભગ ૧૦ મા સૈકાની આ મૂર્તિ ખતાવવામાં આવી છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી બીજી એક ખંડિત મૂર્તિ મળી છે તે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની છે; કેમકે તેની નીચે વૃષભનું ચિહ્ન નથી પરંતુ ખભા ઉપર વાળની લટોની સ્પષ્ટ આકૃતિ જોવાય છે. કેશવિન્યાસ આદિ શિલ્પ લક્ષણો જોતાં આના ઉપર ગંધારકળાની સ્પષ્ટ છાપ હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની હોવાનું વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે.

(૮) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૩ પદ્માસનસ્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ મળી આવી છે, જેમાંની ૨ મૂર્તિઓ ૪ ઇંચની અને ખંડિત બનેલી છે. એક મૂર્તિ ૭-૮ ઇંચની છે. લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની આ મૂર્તિઓ હોવાનું વિશેષજ્ઞોએ નિર્ધારિત કર્યું છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૪ મૂર્તિઓ શ્રીનિમિનાથ અને શ્રીઆદિનાથની મળી છે. તેનો સમય ૧૦ મી શતાબ્દી જણાવાયો છે.

(૧૦) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી મળી આવેલી મોટે ભાગે પદ્માસનસ્થ ૧૫-૧૬ જિનમૂર્તિઓ A. N. ૬૫૧૬-૬૫૩૨ છે. તે કયા કયા તીર્થંકરોની છે એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. આ ધાંધી મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧મી શતાબ્દીની ખતાવવામાં આવી છે.

(૧૧) ઓરિસાના ઉદયગિરિ પર્વતમાંથી મળી આવેલી A. N. ૬૪૯૧ની શ્યામ પાષાણની એક પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ ૫ ફીટ ઊંચી છે. આ પ્રતિમા જૈન તીર્થંકર-મૂર્તિ હોવા છતાં અધિકારીઓએ તેના ઉપર બુદ્ધ મૂર્તિનું લેબલ લગાવેલું છે એ આશ્ચર્યકારક છે.

(૧૨) A. N. ૧૦૪૫૩ ધાતુની એક પદ્માસનસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ૮૧ ઇંચની છે. આ મૂર્તિનાં બધાં અંગો ગરાબર છે પણ જમીનમાં વધુ સમય રહેવાથી ખરવઈ ગઈ છે અને કાળી પડી ગયેલી છે. ધાતુની આ બનાવટથી જણાય છે કે, ઈ. સ. ની ૧૧મી શતાબ્દીમાં આ મૂર્તિ બનેલી હોવી જોઈએ.

(૧૩) તીર્થંકરની એક ચરણપાદુકા ૧૧ ફૂટ ઊંચા પથ્થરમાં અંકિત છે. તેની નીચે એક મોટો લેખ કેરેલો છે. આ લેખ ઘસાયેલો હોવા છતાં ખૂબ પ્રચત્તથી વાંચતાં તેમાં સં. ૧૧૮૩ની સાલ જણાય છે.

(૧૪) પદ્માવતી દેવીની સુંદર મૂર્તિ પાષાણમાં બનાવેલી છે. તેનો સમય લગભગ ૧૧મી શતાબ્દી માનવામાં આવે છે.

(૧૫) ચક્ષુની બે મૂર્તિઓ પૈકી એક ખંડિત અને બીજી અખંડિત છે. આ બંને મૂર્તિઓ ૧૦મા સૈકાની ખતાવવામાં આવી છે.

(૧૬) ચૌસાના ખોદકામમાંથી ધાતુનું બનાવેલું એક કલ્પવૃક્ષ મળી આવ્યું છે, જેની શાખાઓ તૂટેલી હોવા છતાં કળામય અને સુંદર દેખાય છે.

(૧૭) ધાતુનું બનાવેલું એક ધર્મચક્ર ૮મી શતાબ્દીમાં બનેલું હોવાનું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે.

આ સિવાય મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા આચાગપટો અને બીજા કેટલાક શિલ્પોના નમૂના અને અવશેષો અહીં વિદ્યમાન છે, તેના વર્ણનને અહીં અવકાશ નથી.

નાગાર્જુન ગુફા:-

આદીસ ગામ રેલ્વે સ્ટેશનથી દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાથી ૧૨ માઈલના અંતરે એક પ્રાચીન ધ્વસ્ત નગરનાં ખણિયેરા પટલાં છે. ત્યાંથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા પહાડમાં 'પીતલખોરા' અથવા 'પીતલખોટા'ની ગુફાઓ આવેલી છે. પશ્ચિમના ઘાટોમાં નાગાર્જુનની કોટડી, સીતાની નાની અને શ્રીનગર ચાવડી નામની ગુફાઓ વિદ્યમાન છે. તેમાં નાગાર્જુન નામની ત્રીજી જૈન ગુફામાં તીર્થંકરની ઊભી મૂર્તિઓ અને જીભ જેન શિલ્પો મોત્તુદ છે. આ શિલ્પો ધિલારાની ગુફામાંનાં શિલ્પો સાથે મળતાં આવે છે. ગુફાનું સ્થાપત્ય પણ ધિલારાની ગુફા જેવું છે. આથી આનો સમય હમો સેકો હશે એવું અનુમાન નીકળે છે.^૧

શ્રાવસ્તી :-

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના સમયે ઉત્તર ભારતમાં કોશલ, મગધ, વત્સ, વૃજી અને અવંતી-આ પાંચ મહા-શક્તિશાળી સામ્રાજ્યોમાં જેની ગણના હતી એ કોશલ દેશની રાજધાનીનું નગર શ્રાવસ્તી હતું. કોસલનાં પુરં ભસ્મ એ વાક્યથી આ નગરીની રમણીયતા પ્રગટ થાય છે અને સર્વં સર્વિય એટલે મનુષ્યોના જે કંઈ ઉપસોગ-પરિસોગનાં સાધનો હોય તે ગધાં અહીં છે એ અનર્થસૂચક નામથી આ નગરીની સમૃદ્ધિ કેવી હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. જૈનોના 'અનિત્યાંતિસ્તવન'માં 'સાવતિયપુરપતિયં ચ' ગાથાથી આ નગરીના ઐશ્વર્યનું સૂચન મળે છે.

આ નગરી અચીરાવતી નહીના કિનારે હતી અને સકેત (અયોધ્યા)થી ૭ યોજન દૂર હતી. તેનું બીજું નામ કુણાલનગરી હતું. આ નામમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પિતાના નામનો નિર્દેશ હોય એમ જણાય છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો નિર્દેશ કરે છે કે, જૈને ચંદ્રિકાપુરી કહેતા એ જ આ શ્રાવસ્તી નગરી હતી. અહીંની નદીમાં બહુ ઝોાંખું પાણી રહેતું હતું. તેનો ઘણો પ્રદેશ શુષ્ક રહેતો. જૈન સાધુઓ આ નદીને પાર કરી બિશ્વાર્થે જતા આવતા. અચીરાવતીમાં પૂર આવવાથી લોકોને ઘણું નુકસાન થતું. એક વખત તો આ નગરીના મુખસિદ્ધ ધનાઢય ત્રેણી અનાથપિંકડને બધા માલ-ખજાનો નદીના પૂરમાં તણાઈ ગયો હતો. જૈન અનુશ્રુતિઓમાં પણ આ પૂરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અહીં ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. તેમનાં દીક્ષા અને કેવળગાન આદિ ૪ કથાઓકે આ ભૂમિમાં થયેલાં હોવાથી આ નગરી પવિત્ર ગણાતી હતી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વગેરે તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં પધાર્યા હતા. કપિલ દેવલી અહીંથી સ્વયંબુદ્ધ બનીને મોક્ષે પધાર્યા હતા ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં અત્તમાસ કર્યું હતું અને એક કરતાં વધારે વખત અહીં પધાર્યા હતા. તેમણે અહીં અનેક ભવ્ય મનુષ્યોને દીક્ષા આપી હતી અને અનેક ધનાઢય તેમજ વિદ્વાન શિષ્યોને પોતાના શ્રમણોપાસક બનાવ્યા હતા. આ શ્રાવસ્તીના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં ગોશાલકે સુનક્ષત્ર અને સર્વાનુભૂતિ યુનિઓને તેમજેશ્યાથી મારી નાખ્યા હતા. ભગવાન મહાવીર ઉપર પણ તેણે તેમજેશ્યા છોડી હતી. ગોશાલકે અને તેનો અનન્ય ઉપાસક અર્થપુત્ર, હાલાહલ કુંભારણુ અહીંના નિવાસીઓ હતા. ભગવાન પાદ્મનાથના સંતાનીય કેશીકુમાર અને ભગવાન મહાવીરના ગણધર ગોતમસ્વામીનો ચેત્રાપ આ રથો રથો હતો. ભગવાન મહાવીરને બાણેજ અને જમાઈ નામે જમાલી અહીંના વતની હતા. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધા પછી અહીંના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં રહીને ભગવાન મહાવીરથી વિરુદ્ધ 'બહુસ્ત' સિદ્ધાન્તની પ્રદેશવા કરી હતી, તેથી જૈન શાસ્ત્રોમાં તેને ભગવાનના પ્રથમ નિહ્નવ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

આ નગરનો પ્રસેનજિત રાજા જૈનધર્મી હતો. તેણે જૈનધર્મમાં રહેલા બુદ્ધ ભગવાન પાસે જઈને જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર આદિના યશનું વર્ણન કરી તથાગત-બુદ્ધને ઉંમરમાં નાના અને નવા સાધુ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા આ પ્રસેનજિત રાજાનો અમાત્ય મિગર અથવા મૃગધર નિર્ધેયોનો એકાદિનિષ્ઠ ઉપાસક હતો એવું બોદ્ધઅધીથી પણ જણવા મળે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ગોતમ બુદ્ધ મહાજ્ઞદિશાળી ત્રેણી અનાથપિંકડના આમંત્રણથી શ્રાવસ્તી પધાર્યા હતા અને રાજકુમાર જૈનના ઉદ્યાનને બુદ્ધ ભગવાનનું નિવાસસ્થળ બનાવવા માટે અનાથપિંકડે ખરીદ કરી લીધું હતું. બોદ્ધ ગ્રંથોમાં જૈનધર્મના બુદ્ધવિકારનું ભવ્ય વર્ણન મળે છે. બુદ્ધ બુદ્ધ ગ્રંથોમાં શ્રાવસ્તી અને જૈનધર્મનું જે ઘડઠું છે

વર્ણન આવે છે તેની મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયને સંકલના કરીને પોતાના ‘પુરાતત્ત્વનિગંધાવલી’માં ઐતિહાસિક-દૃષ્ટિએ વિશદ વર્ણન આપ્યું છે. તેમાંથી જૈન અને બૌદ્ધોના સંઘર્ષની હકીકતો પણ જાણવા મળે છે અને શ્રાવસ્તીના વિસ્તાર, તેના ચાર દરવાજા, રાજકારામ, અનાથપિંડકનું ઘર, વિશાખાનું ઘર, રાજમહેલ, કચેરી, મહાવીથી, ગંડમ્બરૂપ, પંચધિકગેહ, પ્રાહ્મણવાટક, સડકો, દાણ લેવાની ચોક્કીઓ તેમજ જેતવન અને તેમાં આવેલો ખુદ્ધવિહાર અને જૈનોના તીર્થંકારામ વગેરે સ્થળો કયાં હોવાં જોઈએ એનો નિર્ણય માનચિત્ર સાથે કરી ગતાવ્યો છે.

એ વર્ણનમાંથી જણાય છે કે, અહીં ભગવાન મહાવીરનો તીર્થંકારામ બનેલો હતો અને એ બંધાતાં ભગવાન ખુદે વિરોધ કર્યો હતો. વળી, અહીં જૈનોના ખૂબ મોટો મંદિરકારામ પણ હતો, તેમાં પોઠ્ઠપાદ સમયપ્રવાદક પરિવ્રાજક ૩૦૦૦ પરિવ્રાજકોની મોટી પરિષદ સાથે નિવાસ કરતા હતા. આ પોઠ્ઠપાદ સંભવતઃ ભગવાન મહાવીરના હાથે દીક્ષિત થયેલા પુરુષોત્તમ હોય એમ લાગે છે.

‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’થી જાણવા મળે છે કે, કોશલા(શ્રાવસ્તી)માં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી અને તેની જૈન તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ હતી.

આ બધી હકીકતોને ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, એક કાળે શ્રાવસ્તીમાં જૈનધર્મનો વાવટો જળહળતો હતો. શ્રાવસ્તીમાં જૈનોની ગહલતા અને નગરીની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રમાણ આ શ્લોક પૂરું પાડે છે:—

“સુશ્રાવકાદ્યા શ્રાવસ્તી, વિષતે ભુવિ વિશ્રુતા । નગરી યત્પુરઃ સ્વર્ગિનગરી ન ગરીયસી ॥”

એ પછી ભગવાન ખુદે આ નગરીમાં પોતાનો પ્રભાવ પાથરવા માંડ્યો એવું અનુમાન જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોને જોતાં નીકળે છે.

આ નગરીની પડતી ક્યારથી થવા માંડી એનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાયો નથી પરંતુ પાંચમી શતાબ્દીના ભારતપ્રવાસી ચીનીયાત્રી ફાહિયાને આ નગરીને જે હાલતમાં નિહાળી હતી તેનું જે વર્ણન તે આપે છે એનો સાર એ છે કે, અહીં પ્રસેનજિત નામે રાજા હતો. બૌદ્ધો અને જૈનો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. શાસ્ત્રાર્થના સ્થાને ઊંચો ખુદ્ધવિહાર હતો. એ ખુદ્ધવિહારની છાયા પાસે આવેલા એક નાના જૈન મંદિર ઉપર પડતી હતી તેથી તે ‘છાયાગત’ નામથી ઓળખાતું હતું. ધર્મશાળા અને યતિઓના આશ્રમો અહીં હતા, જેમાં સાધુઓના સંઘ રહેતા હતા.

સાતમી શતાબ્દીના ચીનીપ્રવાસી હુએનસંગે આ નગરને વેરાન સ્થિતિમાં જોયું હતું. આ સ્થળને તે ‘જેતવન મોનેસ્ટ્રી’ તરીકે પોતાના વિવરણમાં નોંધે છે.

એ પછી આ નગર સ્વરૂપે વસ્યું જેનું નામ ‘મંદિકાપુરી’ પડ્યું હતું; એવું અહીંના ખોદકામમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખોથી જણાય છે. એ લેખોમાંથી ઇ. સ. ૬૦૦ માં મોરધ્વજ-મયૂરધ્વજ, ઇ. સ. ૬૨૫ માં હંસધ્વજ, ઇ. સ. ૬૫૦ માં મકરધ્વજ, ઇ. સ. ૬૭૫ માં સુધાનધ્વજ, ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં સુહરીધ્વજ નામના રાજાઓ અહીં રાજ્ય કરી ગયાનું જણાય છે. ડૉ. બેનેટ આ રાજવંશને જૈન હોવાનું જણાવે છે.^૧

આ નગરને ‘મહેતમહેત’ એવું નામ ક્યારે મળ્યું એ જાણવામાં નથી. લોકો જેતવનના ખંડિયેરોને ‘મહેત’ અને શ્રાવસ્તીનાં ખંડિયેરોને ‘મહેત’ એવા નામથી ઓળખતા હતા. ઔદ્દમા સૈકામાં રચાયેલા ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ એમના સમયમાં આ નગરની સ્થિતિ કેવી હતી એનું વર્ણન કર્યું છે, એનો સાર આ છે:—પ્રાચીન કાળની શ્રાવસ્તી આજે ‘મહિઠ’ના નામે ઓળખાય છે. આજે પણ ગીચ ઝાડીવાળું અને મૂર્તિઓ, દેવકુલિકાઓ તેમજ વિશાળ કિલ્લાથી ઘેરાયેલું મંદિર શોભી રહ્યું છે. તેની પાસે જ મોટી શાખાઓ અને પાંદડાંઓની ઘટાથી ઘેઘુર લાલ વર્ણનું અશોક વૃક્ષ ઊભું છે.

“આ મંદિરના દરવાજા માણિલદ્ર ચક્ષુના પ્રભાવથી સૂર્ય આથમતાં બંધ થતા અને સવારમાં સૂર્યના ઊગવા સાથે સ્વયં ઊઘડી જતા.

“પરંતુ કંજિહાલના પ્રભાવથી એક સમયે જાદશાહ અદલાઉદ્દીન ખિલજીના મલિક હુવસ નામના અંબલદારે બહુકાષ્ટચ-વૃદ્ધ આદિત્ય (અયોધ્યા ?) નગરથી આવીને ઉપયુક્ત મંદિરના ગદની દીવાલો, તેના દરવાજા અને કેટલીક પ્રતિમાઓ તોડી નાખી. અહીં દરસાવ મેળો ભરાય છે. મેળાના દિવસે એક ચિત્તો અહીં આવીને બેસે છે અને ભગવાનની આરતી બિરથા પછી પોતાના સ્થાને ચાલ્યો જાય છે. તે કોઈને ઉપદ્રવ કરતો નથી. આ પ્રદેશમાં ડાંગરની એટલી બધી બીનો પાકે છે કે, તેના એકેક ઘણો ભોગ કરવામાં આવે તો એક ઘડો ભરાઈ જાય.”

આકારમા ચેકાના યાત્રી પં. શ્રીવિજયસાગર કહે છે:—

“દ્રુપ્ત દરિયાઆદ્ય; દાઈ દિશિ કોશ ત્રીશ; સાવત્રી સંભારીઈ, શંભવ જન્મ જગીસ.”

શ્રાવસ્તી અયોધ્યાથી ૩૦ માઈલના અંતરે છે અને પં. શ્રીસોભાગ્યવિજયે સં. ૧૭૫૦ રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં કહ્યું છે:—

“જુદો સાવત્રીને કુંડે, જુદો હવણાં તિહાંના લોક; જુદો નામે કોના ગામરો, જુદો વનગદુવર છે થોક.”

આ ઉપરથી શ્રાવસ્તી નગરી એ અત્યારનું કોના (અકોના) નામનું ગામનું છે પરંતુ આ અકોના એ તો ઉપયુક્ત ‘સહેતમહેત’થી પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે.

સહેતમહેતની જગાએ ખોદકામ કરતાં કેટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ હાથ લાગી છે એનો અહેવાલ ડૉ. ફ્રાગલે સને ૧૯૦૭-૮ માં પ્રગટ કર્યો છે તેમાંથી જણાય છે કે, ‘વર્તમાન’ ‘સહેત’નો વિસ્તાર ૧૭૨૫૦ શ્રીટના ઘેરાવામાં છે, જે શ્રાવસ્તીની પુરાણી સીમાને એથી વધારીને સ્થિત કરતો નથી.

સને ૧૮૭૫-૮૫ સુધીમાં અહીં સરકારે જુદુંજુદાં ખોદકામ કરાવ્યું હતું તેના આધારે ડૉ. ડોએ અહીં ટેમ્પલ નામના દરવાજાની પાંચે, જ્યાં સહેતનો ફિલ્લો પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે તેની નજીકમાં એક નૈન મંદિરનાં ખંડિયેર તેમને હાથ લાગ્યાં. તેમણે એ મંદિરને નૈનોના સોભાનાથના મંદિરના નામે ઓળખાવ્યું છે પરંતુ ખરી રીતે એનું નામ સંભવાનાથનું મંદિર છે.

આ મંદિર ૬૦૧૫૦ શ્રીટ લંબ-ચોરસ યોગાનમાં આવેલું છે. તેનો કેટલોક ભાગ ઊભો છે. ધૂમટ આકારનું શિખર પટેલી હાલતમાં છે. મંદિરમાં જ્યાં માટે પહેળાં પગથિયાંની હાર ચોળાકાર છે. તેની લંબાઈ ૨૩૧ ફીટ અને પહેળાઈ ૨૨ ફીટ ૪ ઇંચની છે.

આ મંદિરના નીચેનું તળિયું બહારની બાજુએ તપાસતાં હાલના મંદિરથી પુરાતન સમયનું લાગે છે એટલે જૂના મંદિરનો જુલોદાર કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાય છે. આ મંદિરની ભીતના ઉત્તર-પશ્ચિમ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં બે લંબ-ચોરસ ચોરસોનો પત્તો લાગ્યો છે, કેટલાંક શિલ્પકામો અખંડ મળી આવ્યાં છે. કેટલાંક પરિકરો અને ૧૧ નિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે, તે પૈકી ૨ મૂર્તિઓ ઈ. સ. પૂર્વના સમયની છે અને બીજી મૂર્તિઓ પૈકી ૭ મૂર્તિઓમાંથી સં. ૧૧૧૨ ની મૂર્તિ કયા તીર્થે કરની છે તે ઓળખી શકાઈ નથી. સં. ૧૧૨૪ ની શ્રીસુખબદેવની, સં. ૧૧૨૫ ની શ્રીનિનાથની સં. ૧૧૩૩ ની શ્રીવિમલનાથની, સં. ૧૧૩૬ ની શ્રીસુખતિનાથની અને સં. ૧૧૮૨ ની શ્રીવિમલનાથની મૂર્તિઓ છે. એટલે ૧૨ મી સ્થાપત્યમાં આ મંદિરનો જુલોદાર થયો હશે એવું આ શિલાલેખોથી અનુમાન થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વેના સમયની શ્રીસુખબદેવ ભગવાનની મૂર્તિ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. ઘેરા પીળા પથ્થરમાં કોરેલી આ મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ ધ્યાન મુદ્દાએ બેઠેલી પરિકરસંહિત છે. ૨ ફીટ ૬૧ ઇંચની આ મૂર્તિ અખંડિત છે. મૂર્તિના મસ્તકે સીધી લીટી જેવા દારવાળા વાળ છે. બન્ને ખજા ઉપર વાળનો ગુચ્છો લટકે છે. કાનનો આકાર મોટો છે. મૂર્તિના પદ્માસનના ભાગમાં બંને બાજુએ બે સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. પરિકરમાં જમણી બાજુએ હાથમાં વાજ્રિત્રયુક્ત એક રેવેની આપ્તિ છે. બધારે ડાબી બાજુએ નમસ્કાર કરતા રેવની આપ્તિ બતાવી છે. એ સિવાય મૂર્તિના ઉપરના ભાગમાં ઢોલ વગાડતી એક આપ્તિ સુનેલી અવસ્થામાં દર્શાવી છે. મૂર્તિની બન્ને બાજુએ ચોપદારો વાજ્રિત્ર લઈને બેઠા છે. આસનનો બાકોનો ભાગ ચાર દરોજમાં નાના આકારે ધ્યાનમુદ્દામાં રિધન ૨૩ તીર્થે કરની મૂર્તિવાળો છે. ત્રીજી દરોજમાં આગળ કમળમાં ગોલેલા બે દાધીઓની આપ્તિ છે અને તેના ઉપર બન્ને બાજુએ બેઠેલા રૂપ જેવી આપ્તિઓ કોરેલી છે. આ દાધીઓ અધ્યમાં આવેલી આપ્તિઓના મધ્યે છે.

ખીજ એક તીર્થ કર મૂર્તિ ઈ. સ. પૂર્વેની પગાસનસ્થ છે. તેમાં બંને બાજુએ થઈને ૨૩ તીર્થ કરોની મૂર્તિઓ કારેલી છે. પલાંડી નીચે પગાસનમાં બંને બાજુએ ૨ સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર છે. આ મૂર્તિનો ડાબો હાથ ખંડિત છે. આ બધી મૂર્તિઓ હાલ લખનૌ મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે.

શ્વેતાંબી :

શ્રાવસ્તીથી પૂર્વોત્તરમાં શ્વેતાંબી નગરી આવેલી હતી. ગૌદ સૂત્રોથી જણાય છે. કે શ્રાવસ્તીથી કપિલવસ્તુ જતાં વચ્ચે શ્વેતાંબિકા નગરી આવતી હતી. કેકય દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં પ્રદેશી નામે રાજા હતો. એ નાસ્તિક હતો પરંતુ પાર્શ્વનાથ સંતાનીય કેશીકુમાર શ્રમણે તેને આસ્તિક બનાવી જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીર જ્યારે શ્વેતાંબીમાં આવ્યા ત્યારે પ્રદેશીએ તેમની પૂજા કરી મહિમા વધાર્યો હતો.

પં. કલ્યાણવિજયજી જણાવે છે કે, આધુનિક ઉત્તરપશ્ચિમે બિહારના મોતીહારી શહેરથી પૂર્વમાં લગભગ ૩૫ માઈલ દૂર રહેલી સીતામઢી એ જ શ્વેતાંબિકાનો અપભ્રંશ છે. જૈન અને ગૌદ લેખો અનુસાર દિશા પણ બંધબેસતી છે; અને ઉત્તરમાં પહાડી પ્રદેશ પણ નિકટમાં છે, જે કેકય દેશનો અનાર્થ પ્રદેશ હતો.^૧

★

૨૫૯. ભાગલપુર

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૬)

ભાગલપુર એ જ નામના જિલ્લાનું મોટું શહેર ગંગાકાંઠે આવેલું છે. સુભગંજ, નાથનગર, ચંપાનાળા અને મસૂરગંજ વગેરે ભાગો મળીને આ ભાગલપુર શહેર બનેલું છે. રેલ્વેનું જંકશન છે. અહીં ૬૦ જૈનોની વસ્તી છે.

સ્ટેશન નજીક રા. બ. ધનપતસિંહજીએ મોટી ધર્મશાળા બંધાવેલી છે. તેની સાથે જ તેમણે શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબધી મંદિર વિ. સં. ૧૯૩૬માં બંધાવ્યું છે. એ સંબંધી લેખ એમાં વિદ્યમાન છે.^૨ મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ શ્રીમલ્લિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીનમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૧ મૂર્તિ છે. એ સિવાય સ્ફટિકની અને સંગેઈસપની ૧ મૂર્તિ છે. શ્રીવાસુપૂજ્ય, શ્રીમલ્લિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ છે. ત્રણે પાદુકાઓ ઉપર લેખ છે. તેમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પાદુકા શ્રીધનપતસિંહજીએ સ્થાપન કર્યાનો લેખ છે.^૩ જ્યારે મલ્લિનાથ અને નમિનાથની પાદુકાઓ શ્યામવર્ણી કસોટીના પથ્થરની પ્રાચીન છે. આ બંને પાદુકાઓ મિથિલામાં ઉક્ત બંને પ્રભુનાં ત્યાં થયેલાં કલ્યાણકોની સ્મૃતિમાં સ્થાપન કરેલી હતી પરંતુ ત્યાં જૈન વસ્તી ન હોવાથી તીર્થનો વિચ્છેદ થતાં આ બંને પાદુકાઓ ત્યાંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે, તેના ઉપર આ પ્રમાણે લેખ પણ છે, જે જીર્ણોદ્ધાર સમયનો જણાય છે:—

“ સમ્વદ્ વાણર્વિનાગેન્દ્રે રાઘશુક્લાદશી મૃગૌ | મલ્લિનમ્યોઃ પદં જીર્ણમુદ્ધૃતં સ્વરત્તરેણ [ચ ॥]

શ્રોજિતહર્ષનિદેશી વા[ચક] ભાગ્યધિરગણિઃ કિલ | માલ્હુગોત્રસ્ય પ્રણેન્દોર્વિત્તમુદિસ્ય કાવ્યકૃત ॥ ૨ ॥ યુગ્મસ્ ॥

સં ૧૮૭૫ મિતિ વૈશાખ ૧૦ શુક્રે મિથિલાનગર્યાં શ્રીમલ્લિજિનન્યાસઃ ॥ ”

મંદિરની બહારની ઘૂમટીમાં શ્રીસ્થૂલિલદ્રસ્વામીની ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

મિથિલા :

પ્રાચીન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મલ્લિનાથ અને ભગવાન નમિનાથની જન્મભૂમિ મિથિલા હતી. જનક રાજાની પુત્રી સતી સીતાનું આ જન્મસ્થળ હતું. એક સમયે વિદેહ દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. જો કે ભગવાન મહાવીરના સમયે વિદેહની રાજધાની વૈશાલી નગર હતું છતાં મિથિલા એક સમૃદ્ધ નગર હોય એવો ખ્યાલ તત્કાલીન

૧. ‘ભગવાન મહાવીર,’ પૃ. ૩૯૧-૯૨.

૨. “ જૈન લેખસંગ્રહ ” ભા. ૨ લેખાંક : ૧૬૪.

૩. એજન : ભા. ૨, લેખાંક : ૧૫૫.

વર્ણના આપે છે. ભગવાન મદાવીરના સમયે નિધિલાનો નામ જનક હતો એમ લેન ગયો નેપે છે; આથી એમ માની શકાય કે જનકવંશીય કોઈ દાસિય રાવળનો એ સમયે મિથિલા ઉપર અધિકાર હતો.

ભગવાન મદાવીરસ્વમીએ અદી' છ ચતુર્માસ નિર્ગમ્યાં દત્તાં. તેમના આક્રમ અગ્રપર અકંપિતસ્વામીનો જન્મ અદી થયો હતો. શ્રીઆવંમદાસિરિ અદી' પધાર્થ દત્તા. ચોથા નિદવળી સ્થાપના આ નગરમાં જ થઈ હતી. મિથિલાના નામે પ્રાચીન લેન ધમજોની એક શાખા 'ઐથિલિયા' નામે પણ પ્રસિદ્ધ બની હતી.

એક સમયે ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યાનુ આ કેંદ્ર હતું. ઈ. સ. ની નવમી સદીમાં થયેલા મદાવિદ્યાન મંડનમિથ્ર આ મિથિલામાં જ રહેતા હતા. તેમની પત્ની ભારતીયીએ શંકરાચાર્ય જેવા પ્રગલ્ભ વિદ્વાનને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કર્યા હતા. પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક વાચસ્પતિમિથ્રની આ જન્મભૂમિ હતી અને ઐથિલ કેવિ વિદ્યાપતિ અદી'ના રાજદરબારમાં રહેતા હતા.

ચોથા સેકામાં થયેલા શીજિનપ્રભમૂરિ પેનાના 'વિવિધનીર્ધકર'માં મિથિલાનું વર્ણન આપે છે, તેના સાર એ છે કે—“ભારતના પૂર્વદેશમાં આવેલા પ્રાચીન વિદેહદેશને આજે (ચોથા સેકામાં) તીરહુન દેશ કહેવામાં આવે છે. આખાપણ પ્રદેશ રક્ષાળ છે. આ દેશના લોકો સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્યાર્થી હોય છે. આ તીરહુનમાં આવેલી મિથિલા નગરીને લોકો 'જગર્થ' નામે ઓળખે છે. તેની પાસે જ જનક રાજના ભાર્થ હતકે વસાવેલું 'કનકપુર' ગ્રામ છે. જગર્થ નગર પાસે ભાલુમંગા અને મંડરી નદીનો સંગમ થયેલો છે. આ નગરમાં 'સાકુદલા કુટ' નામે ઓળખાતા કપડે મોડું વટવૃક્ષ છે, ત્યાં રામે મીનાનું પાણિપ્રલય હતું' હતું. અદી' પાનાડલિમાઈ અનેક તીર્થો છે. વળી, શ્રીમહિનાથ ભગવાનના ચેત્યમા વેરાડધારેલી અને કુભેર યક્ષની મૂર્તિઓ છે તોજ જ શ્રીનગિનાથ ભગવાનના મહિરમાં ગાંધારી દેવી અને જૂકરી નામના યક્ષની મૂર્તિઓ છે.”

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, ચોથા સેકામાં 'જગર્થ' નામે ઓળખાતા નગરમાં શ્રીમહિનાથ અને શ્રીનગિનાથ ભગવાનનાં બે લેન મહિરો દત્તાં પરતુ આ જગર્થ ગ્રામ ક્યાં આવ્યું તેના પતો નથી.

શીતમદીથી પશ્ચિમમાં ભગભગ છ માઈડ દૂર જમરીયપુર નામનું એક ગામ છે. અંબર છે કે, શીજિનપ્રભમૂરિ જેને 'જગર્થ' કહે છે તે જ આ જમરીયપુર હોય. આ કાપના વાસ્તવિક હોય નો પ્રાચીનકાળની મિથિલા અને ચોથા સેકાનું જગર્થ આવતું જમરીયપુર માની શકાય. આજે અદી' કોઈ લેનમહિર કે તેનું ખરિયેર પણ વિદ્યમાન નથી.

સત્તરમા સેકાના યાત્રી પં. શીવિજયસાગર 'તીર્થમાળા'માં લખાવે છે કે—“દાણપુરથી ઉત્તરમાં ૪૦ કોસ દૂર મિથિલા છે, તેને જ શીતાનું પિયર સ્થાન કહે છે,” અઠારમા સેકાના યાત્રી પં. શ્રીસોભાઅવિજયજી આ સ્થાન પદ્મજી ઉત્તરમાં ૫૦ કોસ ઉપર આવેલું શીતામદી નામે લખાવે છે અને ઉપર છે કે, અદી' શીમહિનાથ અને શીનગિનાથ ભગવાનનાં પજતા છે. વળી, અદી'થી ૧૪ કોસ દૂર જમરીયપુરી નામે કવગ છે તે જ શીતાનું પિયર હતું એમ જણાવે છે. આ પ્રદેશમાં લેનોના પ્રવેશ નથી થતો. આમ પણ નેપે છે.”

અજે શીતામદી નામે ગામ મુજદ્દરપુર જિલ્લાના દરબંગા જ કથનથી વાચવ્યજુલામા ૪૨ માઈડ દૂર છે. તેની પામે 'કુદિલા' નામક સ્થળ છે તેને જ પ્રાચીન મિથિલાનો અવશ્ય કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે.

શીજમરીયકંદ લેન 'ભારતકે પ્રાચીન લેન તીર્થ' (૫. ૨૮)માં નેપે છે કે, નેપાલની મીમા ઉપર જનક પુત્રે પ્રાચીન મિથિલા માનવામાં આવે છે. આ જમરીયપુર ગામ શીતામદીથી ૩૦ માઈડ અને જમરીયપુરકંદ પ્રદેશની ૨૪ માઈડ દૂર છે.

વાલુન. જેનેનું તીર્થ મિથિલા ક્યાં આવ્યું તેના દણકુપી નિર્ધાર થયો નથી. અજે આ તીર્થ વિષેક વાલુનું છે.

૧. “પ્રાચીન તીર્થમાળા” ૧૦-૧૧.

૨. “અંબર” ૧૦-૧૧.

વૈશાલી :

જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, વૈશાલી વિદેહ દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. ગંડકી નદીના તીરે એ વસેલું હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે ગણતંત્રનું આ મુખ્ય નગર હતું. અહીંના ક્ષત્રિય લોકો લિચ્છવી કહેવાતા. અહીં અનેક અટ્ટાલિકાઓ, ઉદ્યાનો અને પુષ્કરણીઓ હતી. વૈશાલીના ગણતંત્રનો મુખ્ય રાજા ચેટક સમર્થ અને પ્રભાવશાળી રાજવી હતો. કાશી-કોશલ આદિ ૧૮ રાજાઓમાં એ મુખ્ય હતો. લિચ્છવીઓમાં જબરો સંપ હતો. એ જ કારણે વૈશાલી સામે કોઈ ભંયું માથું કરી શકતો નહિ.

ચેટક રાજાની બહેન ત્રિશલા સિદ્ધાર્થ રાજાને પરણી હતી. ત્રિશલા રાજા નંદિવર્ધન અને ભગવાન મહાવીરની માતા હતી.

કૂણિકે વૈશાલીને હાથ કરવા ચડાઈ કરી અને કેટલાંયે વર્ષો સુધી તેને ઘેરો ઘાલી રાખ્યો. એ લડાઈમાં ચેટકનો આખરે પરાજય થયો. કૂણિકે વૈશાલીને ખેદાનમેદાન બનાવી દીધી. હુએનસંગે વૈશાલીને વેરાન અવસ્થામાં જ નિહાળી હતી.

આજકાલ મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં આવેલા બસાઈ ગામને પ્રાચીન વૈશાલીનું સ્થાન માનવામાં આવે છે. અહીંના ખોદકામમાંથી ઘણી વસ્તુઓ હાથ લાગી છે.

કેટલાક આધુનિક સંશોધક વિદ્વાનો વૈશાલી (બસાઈ)ની પાસે આવેલા વસુકુંડમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થયો હોવાનું બતાવે છે. એ વિશે 'લછવાડ' (૨૬૬, પૃ. ૪૯૨)માં અમે ચર્ચા કરી છે.

આમલકરૂપા :

બૌદ્ધગ્રંથો ખુદિલય રાજ્યની રાજધાની અલકરૂપા બતાવે છે તે જ જૈન ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી આમલકરૂપા હોવી જોઈએ. ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામી આમલકરૂપાની બહાર આવેલા અંબસાલ ચૈત્યમાં સમોસર્યા હતા.

નેપાલ :

જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, પાટલીપુત્રમાં જ્યારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે આર્ય ભદ્રબાહુ અને આર્ય સ્યૂલભદ્ર આદિ જૈન શ્રમણો નેપાલની ભૂમિમાં વિહરતા હતા.

નેપાલનો દક્ષિણ પ્રદેશ પહેલાં ઉત્તરવિદેહ નામે ઓળખાતો હતો.

૨૬૦. નાથનગર

(કોડા નંબર : ૪૩૪૭)

નાથનગર સ્ટેશનનું ગામ છે. સ્ટેશનની નજીક મોટા જાગીરદાર બાબુ મુખસંપતરાયજીના વિશાળ બગીચામાં તેમની હવેલી છે અને શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવવાનું સુંદર મંદિર આવેલું છે. વિ. સં. ૧૯૬૪માં બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૭ મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં કાચનું મીનાકારી કામ જોવાલાયક છે. મંદિર મેડા ઉપર છે અને નીચે ઉપાશ્રય છે.

૨૬૧. ચંપાપુરી

(કોડા નંબર : ૪૩૪૮-૪૩૫૩)

ભાગલપુર સ્ટેશનથી ૩ માઈલ અને નાથનગર સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર ચંપાપુરી નામે જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થધામ છે, આજે આ ગામ 'ચંપાનાળા' નામે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે ચંપાપુરી અંગદેશની રાજધાનીનું નગર હતું, અંગદેશ મગધની પૂર્વ દિશામાં હતો અને મગધને આધીન હતો. એથી જ શાસ્ત્રોમાં અંગ અને મગધનો એકસાથે નિર્દેશ કરેલો છે.

જૈન સૂત્રચંચોથી જણાય છે કે, મહારાજા બેલ્લિકના મરણ પછી તેના પુત્ર કૂલિકેને રાજગૃહમાં રહેવાનું પસંદ ન પડ્યું, આથી તેણે ચંપકનાં સુંદર વૃક્ષા ભેડી એ સ્થળે ચંપાનગરી વસાવી, ચંપાનું બીજું નામ માલિની હતું. ‘મહાભારત’માં પણ આ ચંપાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વસ્તુતઃ એક જૂની ચંપા તો હતી જ, તેનો કોયાંગીના રાજા શતાપત્તિકે નાશ કર્યો તે પછી કૂલિકે નવી ચંપા વસાવી.

રાજા કૂલિકે પોતાની રાણીઓ સાથે ભગવાન મહાવીરના દર્શન માટે જવા નીકળ્યો એ સમયની ચંપાનું ઋદ્ધિ-પૂર્ણ વર્ણન ‘ઓપપાતિક સૂત્ર’માં આપેલું છે. એનો સાર એ છે કે—“ચંપા અત્યંત સમૃદ્ધિશાલી નગરી હતી, એ નગરીને ચારે કોર મોટા કિલ્લો હતો. ગોપુર, અટારી, કાંગરા અને તોરણોથી એ કિલ્લો શોભાયમાન હતો. કિલ્લાની પાસે જળરી ઊંડી ખાઈ હતી, આખોયે પ્રદેશ રસાવ હતો. શ્રીમંતો, વિદ્વાનો અને કળાકારોની આ ભૂમિ હતી. મોટા હવેલીઓ અને મંદિરોથી આ નગર અલંકૃત હતું. વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. અહીંના વેપારીઓ અહિંચત્રા, મિથિલા, સુવર્ણભૂમિ આદિ દૂર દૂર સ્થાનો સુધી જતા આવતા, અહીં સુંદર સડકો બનેલી હતી અનેક વાહનોથી આ નગર પ્રવૃત્તિમય લાગતું હતું.

“આ નગરીમાં પૂર્ણભદ્ર યક્ષનું એક પ્રાચીન ચૈત્ય હતું ત્યાં ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું. આ ચૈત્ય સ્વભા, છત્ર અને ઘંટડીઓથી મંદિત હતું; વેદિકાથી સુશોભિત હતું. અહીંની ભૂમિ છાલુથી લી પેલી હતી, તેમાં ગેરીર્ષ-ચંદનના યાપા મારેલા હતા. તેમાં ચંદન કળશો રાખેલા હતા. દાર પર તોરણ બાંધેલાં હતાં. તેમાં સુગંધિત માળાઓ લટકતી હતી રંગ-ત્રેરંગી સુગંધી પુષ્પો અહીં વીખરાયેલાં રહેતાં. પૂપની સુવાસથી આખુલે વાતાવરણ મહેકતું હતું. નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક વગેરેનું આ નિવાસસ્થળ હતું.”

બૌદ્ધસૂત્રોથી જણાય છે કે, અહીં ગર્ગરા નામે સુંદર પુષ્કરણી હતી, એના કિનારે સુંદર ચંપક વૃક્ષો હતાં. એમાં સ્વેતલવર્ણી સુગંધિત પુષ્પો ખીલેલાં રહેતાં.

આ ચંપાનગરી કૂલિકે વસાવી હતી. તેણે રાજગૃહની સઘળી સંપત્તિ અહીં ખસડી લીધી હતી પરંતુ જૂની ચંપા પણ તેની પાસે જ હતી. એ સ્થળે ભગવાન વાસુપુત્ર્યસ્વામીનાં પાંચ કંથ્યાલુકો ચંપાં હતાં. પાંચ કંથ્યાલુકો એક જ સ્થળે બન્યાં હોય એવાં સ્થળ બહુ ઓછાં હોય છે. તેથી આ નગરીનો તીર્થ તરીકેનો મહિમા વધી જાય છે. ભગવાન મહાવીરે આ પૃથ્વ્યપાની ભૂમિને પોતાના ચરણકમળથી કેટલીયે વખત પવિત્ર બનાવી હતી શ્રીગૌતમસ્વામીના શિષ્યો સાદ અને મહાસાહ મહાત્માઓને આ નગરમાં જ કેવળગ્ગાન ઉપજ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના કુબેરસમા કાટિપતિ બ્રહ્મ શ્રાવક કામદેવનું આ નિવાસસ્થાન હતું સુદર્શન ચેક, મહારાજા શ્રીપાલ, કુમારનંદી સુવર્ણકાર અને પ્રાતઃસ્મરણીયા ચંદનભાળાની આ જન્મભૂમિ હતી. ચૌદપૂર્ણી શબ્દભવસૂરિને પોતાના પુત્ર મનક સુનિને માટે ‘દશવૈકલિક-સૂત્ર’ની રચના કરવાની પ્રેરણા આ ભૂમિમાંથી જ મળી હતી.

હુએનસંગે ચંપાની નોંધ આપી છે. સમ્રાટ સસુદશુપ્તે આ નગરનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો; એમ ઇતિહાસથી જણાય છે. પરંતુ આ સ્વર્ગીયા નગરી ઉપર કાળનું મોજું ક્યારે ફેરી વળ્યું એ બજાવામાં આવતું નથી. ધીમે ધીમે એ શીલુ થતાં આજના નાના ગામડામાં પરિવર્તન પામી છે.

‘વિવિધતીર્થકલ્પ’થી જણાય છે કે, અહીં કરણ રાજાએ ‘મૃગાદયનુરિકા’ જેવાં સ્થળો બંધાવ્યાં હતાં તે આજે પણ જોવાય છે. એટલે ચોદમા સદા પહેલાં આ નગરી પતનશીલ અવસ્થામાં હતી એમ માની શકાય.

અહીંના વિશાળ મેદાનમાં કેટલીયે ઘેરાયેલાં ૨ શિખરનંધી મંદિરો વિદ્યમાન છે. મૂળનાયક શ્રીવાસુપુત્ર્ય ભગવાનના દેરાસરમાં ૪ પાપાણી અને ૧૩ ધાતુની મૂર્તિઓ છે, સં. ૧૮૫૬માં આ મંદિરનો છલ્લોદાર થયેલો છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૮૫૬નો લેખ છે. બીજું નિર્વાલકત્યાલુકનું મંદિર પણ શિખરનંધી છે, જેમાં ૩ પાપાણી અને ૫ ધાતુની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે, એ સિવાય ધાળાનંધી ૪ દેરાસરો છે, જેમાં સ્વયં કંથ્યાલુકના દેરાસરમાં ધાતુની ૧

પ્રતિમા છે અને ણાકીનાં જન્મકલ્યાણક, દીક્ષાકલ્યાણ અને કેવલ્યકલ્યાણકનાં દેરાસરોમાં પાષાણની એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મંદિરોમાં અને ચંપાપુરીમાં ઓગણીસમા સૈદ્ધ પહેલાંનું કોઈ અવશેષ જોવા મળતું નથી. સં. ૧૮૫૬ પહેલાંનો કોઈ પ્રાચીન શિલાલેખ પણ નથી.

મંદારગિરિ :

ભાગલપુર સ્ટેશનથી બી. એમ. બ્રાંચ રેલ્વે રસ્તે ૨૫ માઈલ દૂર ‘મંદારહિલ’ નામનું સ્ટેશન છે. ગામનું નામ બાંસી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર મંદારગિરિ નામે નાનો પહાડ છે.

ચંપાપુરીના વિસ્તારમાં ગણાતા આ પહાડ ઉપર શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું નિર્વાણ કલ્યાણક થયું હતું. નિર્વાણ કલ્યાણકની સ્થાપનારૂપે અહીં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન છે, જેમાં ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

અઢારમા સૈકાના શ્વેતાંબર મુનિ શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી આ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા ત્યારે આ તીર્થની સ્થિતિ કેવી હતી તેની નોંધ આ રીતે આપે છે:—

“ચંપાથી દક્ષિણ સાર રે, ગિરિ મશ્વદા નામ મંદાર રે; કોરા ચોલ કહે તે ઠાંમિ રે, તિહાં મુક્તિ વામુપૂજ્યસ્વામી રે. પ્રતિમા પગલાં કહિવાય રે, પણિ યાત્રા થોડા જાય રે; એહવી વાંણી વિખ્યાત રે, કહે લોક તે દેશી વાત રે. એ તીર્થ ભૂમિ નિહારે.”

આ અવતરણથી જણાય છે કે, અઢારમી સદી સુધી આ તીર્થ શ્વેતાંબરોમાં જાણીતું હતું પરંતુ લોકોની અવર-જવર ઓછી હોવાથી દિગંબરોએ એ સ્થિતિનો લાભ લઈ પોતાની માન્યતા મુજબની રચના કરી દીધી છે. હવે દિગંબરોએ આ પહાડ ખરીદી લેવાની પેરવી કર્યાનું પણ સંભળાય છે.

૨૬૨. બાલુચર

(કોઠા નંબર : ૪૩૫૪-૪૩૫૭)

કલકત્તાથી ૪૬ મી. રેલ્વેના સાલદા સ્ટેશનથી રેલ્વેદ્વારા જાયાગંજ સ્ટેશને ઉતરાય છે. આ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર બાલુચર નામનું મોટું ગામ ગંગાનદીના કિનારે વસેલું છે. તેના સામા કાંઠે અજીમગંજ છે. એક બીજા સ્થળે હોડીદ્વારા જઈ શકાય છે.

અહીં જૈનોનાં ૫૦ ઘરોમાં ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. મોટા મોટા જાગીરદાર શ્રીમંતો અહીં વસે છે. એમની શ્રીમંતાઈની સાર્થકતા તો અહીંનાં જૈન મંદિરોની રચનામાં જણાઈ આવે છે. ગામમાં ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. મહારાજ બહાદુરસિંહજીની કોઠીમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે રાય ધનપતસિંહજીએ આ દેરાસર બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. અહીં પુસ્તકલંકાર પણ છે.
૨. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૮૧ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૩ અને ધાતુની ૧૬ મૂર્તિઓ છે, તેમજ સોનાના ૩ સિદ્ધચક્રો છે.
૩. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બે માળનું છે. સં. ૧૯૪૯ માં રાય લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ બંધાવ્યું છે. ઉપરના માળમાં ચૌમુખજી છે, આમાં પાષાણની કુલ ૭ અને ધાતુની ૪ મૂર્તિઓ છે. ૪ આરસની ગુરુમૂર્તિઓ પણ છે.
૪. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૮૪૫ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૯ અને ધાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ છે. ૨ ગુરુમૂર્તિઓ પણ વિદ્યમાન છે.

૨૬૩. કટગોલા:-નરસિંહપુર

(કેઠા નંબર : ૪૩૫૮)

જીયાગંજ સ્ટેશનથી ૨ માઈલ અને મહિમાપુરથી ૦૧૧ માઈલ દૂર નરસિંહપુર અથવા કટગોલા નામે સુશીલ્લાબાહનું પડું છે. આ વિસ્તાર રાય બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના તાબે છે.

બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના બે માઈલના વિસ્તારવાળા ઉદ્યાનમાં જૈન મંદિર આવેલું છે. ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરતાં અચ્ચાર્દ વિશાલકાય બાવલાં ભેવાય છે. ઉદ્યાનમાં વાવડી, તળાવ, હોજ અને લતામંડપોથી શણગારેલી વિવિધતાનું મનોરમ દર્શન થાય છે. બાબુ ચેઠના રાજચાહી કાંઠથી જગમગતા ઉત્તર બંગલાઓ તેમાં ચોક્કસ રહ્યા છે.

આ ઉદ્યાનમાં જ શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ત્રણ શિખરવાળું બન્ધ મંદિર દેવભિમાન જેવું ચોભે છે. સં. ૧૯૩૩ માં રાય બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુંવરબાની પ્રેરણાથી આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પાપાલુની ૭, પાતુની ૧૦, સ્ફટિકની ૩ અને ૨ ચુરૂમૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. એક અલગ ધૂનડીમાં શ્રીજિનહતમૂરિ અને શ્રીજિન-કુશળમૂરિની પાકુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

અહીં હવે અસલની નહોજલાલી વરતાવી નથી. બધું ઉન્હા નિઃશ્વાસ નાખતી નીરવ શાંતિ આ વિસ્તારને ઘેરી વળી હોય એમ ભેવાય છે.

*

૨૬૪. મહિમાપુર

(કેઠા નંબર : ૪૩૫૯-૪૩૬૦)

નરસિંહપુરથી ૦૧ માઈલ દૂર મહિમાપુર નામે સુશીલ્લાબાહનું પડું છે. એક સમયે એની નહોજલાલી અપૂર્વ હતી. બંગાળના બેતાજ બાદશાહ ગણ્યતા જગતચેઠના નામની અહીં હાક વાગતી હતી એમની અદબક લક્ષ્મી અને છુદ્ધિભવના આકર્ષણથી. રાજ-મહારાજાઓ, શ્રીમંત-શાવકો, પરદેશી-સેનાગરો અને ગરીબ-ચાચકોની એમને ત્યાં હમેશાં ભીડ ભમેલી રહેતી. એમના શુભાસુવાદથી અહીંનું વાતાવરણ બધું બધું લાગતું, કેહી પછુ માનવી એમના બારણેથી નિરાશ થઈને પાછો ફરતો નહિ; એવી એમની નામના હતી. અદારમી સરીના ઉત્તરાધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ રચેલી 'બંગાલ-દેશકી ગઝલ'માં જગતચેઠના સમયનું આગેદૂબ ચિત્ર ઉપસી આવતું ભેવાય છે. તેઓ કહે છે:—

“મહિમાપુર મહાઆખા, જિહાં જિનધરમકા વરસાદ; જિહાં જગતચેઠ શેડ, આવે ખલક બકી ભેડ,
દીજે દાન બકે દાર, બાચિકે ફરે ભેજેકાર.”

એમણે બંગાલના રાજકારણમાં જેવો ભાગ લીધો હતો, તેવો ફળો સમાજ અને ધર્મમાં પણ આપ્યો હતો. એમની ઉદાત્ત ધર્મભાવના અને સંસ્કારના પ્રતીકસરું અહીં બધાવેલું જિનમંદિર એમને વરેલી લક્ષ્મીની સાર્થકતા ઉચ્ચારી રહ્યું છે.

૧. બધું એમના ધાર્મિક અભિલાષનું આગનું વ્યક્તિત્વ દાખવતું હોય એવું આ મંદિર આપુરે કસોટીના પથ્થરનું બનાવેલું છે. કંઠણ એવા કસોટીના પથ્થરમાં કોરળીની નાણુકતાથી આ મંદિર સોહામણું દીસે છે. આ દેશ કે પરદેશમાં કસોટીનું મંદિર કયાંય બન્યું હોય એવું જાણવામાં નથી. આથી એમ કહી શકાય કે આના મોલિકે કલ્પનાના સ્વામીએ ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આ મંદિરદ્વારા પોતાની શ્રદ્ધાના અનેક કીર્તિસ્મારક ઉપર કમગ ચડાવ્યો છે.

બધું કુદરતને સહન થયું ન હોય એમ બંગાળા પૂરમાં એવું સોદર્ય ભરખાઈ ગયું ને કાળની જીર્ણતાથી એવું તેજ અંખવાયું હતું પરંતુ જગતચેઠ ક્તેચંદ્રજીએ સં. ૧૯૭૫ માં આ મંદિરનો ઉદાર કરાવી ફરી એને દેદીપ્યમાન બનાવ્યું છે. શિખરબંધી આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીધર્મનાથ ભગવાન વિરાજમાન છે. આમાં પાપાલુની કુલ ૪, પાતુની ૧૦ અને સ્ફટિકની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. અહીં કીરતબાગમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. સં. ૧૮૩૦ માં શ્રીસઘે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં કસોટીની પ્રતિમા છે તે મૂર્તિ જગતશેઠના મંદિરમાંથી લાવીને અહીં પથરાવવામાં આવ્યાનું કહેવાય છે. મંદિરમાં કાચનો ગભારો સુંદર છે. અહીં દાદાવાડીનું સ્થાન પણ છે.

મુશીંદાબાદ:-

નરસિંહપુરથી ૨ માઈલ દૂર સીધી સડકે મુશીંદાબાદ નામે શહેર છે. આ વિસ્તાર પ્રાચીન કાળના લાઠ પ્રદેશની સૂચના આપી રહ્યો છે, એ લાઠ દેશનું મુખ્ય નગર કોટિવર્ષ હતું. અત્યારના મુશીંદાબાદના માર્ગે એક તરફ ગંગાને પ્રવાહ યાત્રીને સાથ આપતો બે માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે. એ નદી કિનારે રાજશાહી મહેલો પોતાની આત્મકથાનું કરુણ ગીત સંભળાવતા ઊભા છે.

લગભગ ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતમાં મુશીંદાબાદનાં આ શહેર વસાવ્યું હતું અને બંગાલ પ્રાંતની રાજધાનીનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું હતું. લોકો આને મશુદાબાદ નામે પણ ઓળખતા હતા. મુશીંદાબાદનાં પછી તેનો જમાઈ શુભ-ખાન, જેને ઇતિહાસમાં શુભ-ઉદ્-દોલાના નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેણે ઈ. સ. ૧૭૨૬ થી ૧૭૩૬ સુધી અહીં રાજ્ય કર્યું. એના સમયમાં થયેલા નિહાલ નામના જૈન યતિએ ‘બંગાલદેશકો ગઝલ’માં એ રાજની વિશે અને તત્કાલીન આબાદી વિશે સુરેષ ચિત્ર દોરેલું જાણવા મળે છે. શુભખાનની રાજનીતિની પ્રશંસા કરતાં કવિ કહે છે:-“નવાબના રાજ્યમાં લોકો ખૂબ સુખી હતા. દુઃખિયાનો એ વિસામો હતો, હિંદુ અને મુસલમાન બધી પ્રજા એનાથી સંતુષ્ટ હતી, અને નવાબના આયુષ્ય, પરિવાર અને સમૃદ્ધિની આબાદી વધતી રહે એવા દિલના આશીર્વાદથી પ્રજા એને નવાજતી.” એક મુસ્લિમ નવાબના વિષયમાં જૈન યતિનું આ કથન પ્રામાણિક હોવા વિશે લાગ્યે જ શંકા કરી શકાય. એ શહેરની આબાદી વિશે તેઓ કહે છે:

“અહીં મોટી મોટી હવેલીઓ બનેલી છે. મંદિરો, મસ્જિદો અને ધર્મશાળાઓ અનેક છે, અને કેટલાયે કટલા છે. તેમાં કોટ અને ટંકશાળ છે. અહીંના બજારોમાં દેશ-પરદેશના શાહ-સોદાગરોની ભીડ જામેલી રહે છે, દુનિયાની દરેક ચીજ અહીંના બજારોમાં જોવાય છે.

“જગતશેઠ માણેકચંદ્રનું વિશ્રામધામ પણ લગ્ય અને રમણીય છે. તેમાં મંદિર, મહેલ અને તળાવ બનેલાં છે. રાવ કે રંક સૌને માટે આ સ્થળ દર્શનીય છે.”

ઇતિહાસથી જાણવા મળે છે કે, જગતશેઠ સાથે અહીંના નવાબોનો ગાઠો સંબંધ હતો. તેમની લક્ષ્મી અને બુદ્ધિના સહકારથી નવાબે પોતાના રાજ્યનો વિકાસ થોડા સમયમાં જ સાધ્યો હતો. એ સમયે ‘કોટિવર્ષ કોઈ સહસ્ર’ના કથન દ્વારા જણાય છે કે, અહીં હજાર જેટલા કરોડપતિઓ વસતા હતા. એ સમયે આ શહેરની સમૃદ્ધિ એના મધ્યાહ્નની ઝાંખી કરાવતી હતી.

પરંતુ શુભખાન પછી અહીંના રાજકારણે પલટો ખાધો. પછી આવેલા શાસકોએ જગતશેઠ અને બીજા શ્રીમંતોનો સાથ તરછોડ્યો અને અહીંનું રાજકારણ અંગ્રેજોની ભાગલાનીતિને લોગ બન્યું ત્યારે આ શહેર તેમજ રાજ્યનો નમતા પહોરતો સૂર્ય ધીમે ધીમે આથમી ચૂક્યો. બંગાળ સદા માટે ગુલામીની બેડીઓમાં જકડાઈ ગયું.

પં. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી (સં. ૧૭૫૦ માં) આ નગર વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે:-

“મશુદાબાદ મઝાર, આવક સઘલા સુખકાર; સુંદર સુણુજ્યોજી ઓસવંશ સિરદાર, દાની પડગવંસ ઉદાર હો. સુ૦ ૨
મશુદાબાદથી આવ્યા, કાસમ બજારે લાવ્યા હો; સુ૦ ભાગીરથી તિહાં ગંગા વહે, પશ્ચિમ દિશિ મન રંગા હો. સુ૦ ૪
તિહાં જિણુહર એક વિશાલ, વંદા પ્રભુ ચરણ રસાલ હો; સુ૦ ૫”

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, અઠારમા સૈકામાં અહીં કાસમબજારમાં જૈન મંદિર વિદ્યમાન હતું પરંતુ મુશીંદાબાદની ધનાઢય વસ્તી અજિમગંજ, બાલુચર અને બીજા સ્થળોમાં ચાલી ગઈ, પરિણામે અહીં કોઈ જૈન ભાઈ ન રહેવાથી અહીંના મંદિરને વધાવી લેવું પડ્યું એમ કહેવાય છે.

મુશીંદાબાદની પંચતીર્થમાં મુશીંદાબાદ, નરસિંહપુર (કટગોલા), મહિમાપુર, બાલુચર અને અજિમગંજ તીર્થરૂપે ગણાતાં હતાં. આમાંથી હવે મુશીંદાબાદને છોડી ચારે સ્થળે મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૨૬૫. અનિમગ્ન

(કોઠા નંબર : ૪૩૬૧-૪૩૬૦)

અનિમગ્ન અને બાણચરને જુદાં પાટલી ભાગીરથી નદી જને પ્રદેશો વચ્ચે આડો દેહ નાખી પડેલી ભેવાય છે. એક બીજા નગરમાં હોડીદારા જઈ શકાય છે. અનિમગ્ન રેલ્વેનું સ્ટેશન પણ છે.

મુશીંદાબાદના પતન પછી એની સમુદિના અવશેષ અનિમગ્નમાં જળવાયેલાં ભેવાય છે; કેમકે ત્યાંના શ્રીમંતો અનિમગ્ન અને બાણચર આદિ પ્રદેશોમાં આવી વસી ગયા ત્યારથી આ નગરો ધીમે ધીમે જન-ધનથી સંપન્ન બની ગયાં છે.

અહીં ૮૦૦ જેનેાની વસ્તી છે. મોટે ભાગે સુખી અને સંપન્ન છે. આગરાથી લઈને કલકત્તા સુધીના પ્રદેશમાં જૈન શ્વેતાંબર ભાઈઓની વિશેષ વસ્તી અનિમગ્ન અને બાણચરમાં જ ભેવા મળે છે. અહીં કેટલાક જૈન શ્રીમંત ભગીરદાસો પૈકી રા. બ. ધનપતસિંહજી, રા. બ. સીતાપચંદજી નાદર, સિંધી કુટુંબ, નવલખાવાળા આદિ ધનાઢ્યોના એકઠાથી આ નગરની શોભા વધી ગયેલી છે. આ ભગીરદાસ બાણુઓની આલીયાન ઇલાકાઓ અને બાગ-બગીચાઓમાં કોઈ વેલવી નગરોને ખ્યાલ આવી જાય છે. આ વૈભવ સાથે બાણુઓની ધર્મભાવના અને સાધર્મિક ભક્તિ પણ અનેરી હોય છે. કોઈ પણ સાધર્મીની ભક્તિ માટે તેઓ સ્વયં ખડે પગે રહેતાં સંકેતવાતા નથી. અહીંના જૈનમંદિરો અને તેમાં સ્થાપન કરેલી અમૂલ્ય જિનપ્રતિમાઓ એ બાણુઓની ધાર્મિક ભાવનાની પ્રતીતિ કરાવી રહ્યાં છે અને આસપાસનાં મોટાં લીધંસ્યોમાં તેમણે કરાવેલાં નવાં મંદિરો, જીર્ણોદ્ધારો અને ધર્મશાળાઓ એની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે.

બાણુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ પોતાની હકુમતના પ્રદેશમાં ખેાદકામ કરાવતાં તેમને જે પ્રાચીન કળા-કારીગરીની વસ્તુઓ જડી આવેલી તેનું સંકલ્પનાન પોતાના બગીચામાં બનાવ્યું છે તે દર્શનીય છે.

અહીં ૪ હિપાથય, ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ અને ૧૦ જિનમંદિરો ચોબી રહ્યાં છે.

૧. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીચિત્રાનાથ ભગવાનનું શિખરજીમાં મંદિર શ્રીશુભાભાઈએ બંધાવેલું છે. આમાં પાપાણુની ૩ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. નવપદજીમાં પંચ પરમેશ્વીની પ્રતિમાઓ સ્ફટિકની છે.
૨. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીચિત્રાનાથ પાર્શ્વનાથનું શિખરજીમાં મંદિર ગુડચૌત કુટુંબે બંધાવેલું છે. તેમાં પાપાણુની ૨૪ અને ધાતુની ૪૨ પ્રતિમાઓ છે.
૩. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું શિખરજીમાં મંદિર શ્રીસચે સં. ૧૬૪૩માં બંધાવેલું છે. આમાં સ્ફટિકની ૧ અને શનિ રત્નની ૨ પ્રતિમાઓ છે તેમજ ૪ ગુરુમૂર્તિઓ વિચમાન છે.
૪. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરજીમાં મંદિર રા. બ. સીતાપચંદજી નાદરે બંધાવેલું છે. અમાં પાપાણુની ૭, ધાતુની ૨૮, સ્ફટિકની ૩ અને ૪ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
૫. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીગેડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાભાજીમાં મંદિર બાણુ ગણપતસિંહજી દ્વારે સં. ૧૬૪૦ ભગ-ભગમાં બંધાવ્યું છે.
૬. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીપદ્મભસ્ત્રવાસીનું શિખરજીમાં મંદિર યતિ શ્રીવિજયચંદજીએ બંધાવ્યું છે. આમાં પાપાણુની ૧૦, ધાતુની ૧૪ મૂર્તિઓ તેમજ ૧ ગુરુમૂર્તિ છે.
૭. રેલ્વેના પાટાની બાણુમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરજીમાં મંદિર રા. બ. જાણુ ધનપતિસિંહજી સં. ૧૬૩૩માં બંધાવેલું છે. આ મંદિર ત્રણમાળનું વિશાળ અને રમણીય છે. આમાં અષ્ટાવધ અને સમેતશિખર આદિની રચનાઓ કરેલી છે. દાદાજીની ધૂમટી પણ છે. મંદિરમાં પાપાણુની કુલ ૮૬, ધાતુની ૧૬૪, સ્ફટિકની ૪, પાનાની ૧, કાળ રત્નની ૧૨, અને સંગેષસપની ૧ મૂર્તિઓ છે.
૮. રામગામમાં શ્રીરાવળિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરજીમાં મંદિર શ્રીસચે બંધાવેલું છે. તેમાં પાપાણુની ૩૩ અને ધાતુની ૧૮ પ્રતિમાઓ છે. પાછળ કુંડ છે અને બગીચામાં દાદાજીની છત્રી છે.

૯. રાજવાડીમાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું ઘર-દેરાસર શ્રીવિજયસિંહજી દ્વધેડિયાએ બંધાવેલું છે. આમાં ધાતુની ૧, સંગેઈસપની ૧ પ્રતિમાઓ છે. તેમજ સ્ફટિકની ૪ પાદુકાઓ છે.
૧૦. સ્ટેશનની સામે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ધૂમટખંધી મંદિર શેઠ હરખચંદજી ગોલેચ્છાએ બંધાવેલું છે. તેમાં ધાતુની ૧, પાનાની ૧, સંગેઈસપની ૧ અને પદ્યુકુલની ૧ પ્રતિમાઓ છે.

૨૬૬. લછવાડ-ક્ષત્રિયકુંડ

(કોઠા નંબર : ૪૩૭૧-૪૩૭૪)

ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિયકુંડ કયાં આવ્યું એ વિશે વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ પ્રવર્તે છે. શોધખોળના પરિણામે વિદ્વાનોએ મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં આવેલું ‘બસાડપટ્ટી’ એ જ વૈશાલી છે અને તેની પાસે ‘વસકુંડ’ નામે ગામ છે એ જ ‘બ્રાહ્મણગામ’ છે એવું નક્કી કર્યું છે. એ સંશોધકોની દલીલો તરફ દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ.

બસાડના ધ્વંસાવશેષોને પ્રાચીન વૈશાલી હોવાનો સંકેત કરનાર સંશોધકોમાં સેન્ટમાર્ટિન અને જનરલ કનિંધલામ સૌથી મોખરે છે. તે પછી સને ૧૯૦૩-૪માં ડૉ. ખલાશ અને સને ૧૯૧૩-૧૪માં ડૉ. સ્પૂનરની દેખરેખ તળે બસાડનું ખોદકામ થયું, એના પરિણામે કનિંધલામ હિંમતપૂર્વક કહે છે કે-“ભગ્નદશામાં પડેલો બસાડનો કિલ્લો નામ, ક્ષેત્રફળ અને સ્થાનદ્વારા એટલી સચોટ રીતે પ્રાચીન વિશાલા નગરીની ખાતરી આપે છે કે હવે શંકા રહી નથી. આ નામના ગામ સાથે અને તેની જ પાસે આવેલા ‘બસુકુંડ’ ને પ્રાયઃ ક્ષત્રિયકુંડ સાથે આપણે સ્થળનિર્ણય માટે મૂકી શકીએ.”

ડૉ. હોર્નલે વગેરે વિદ્વાનો આ મતને અનુસર્યા છે અને આ નિર્ણયોને આધારે શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ ‘વૈશાલી’ નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી પણ એ જ મતનું અનુસરણ કરતાં જણાવે છે કે-“સૂત્રોમાં મહાવીરના માટે “વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજન્ને વિદેહસમાલે તીસં વાસાઈ વિદેહં સિ કદુ” ઇત્યાદિ જે વર્ણન મળે છે એનાથી એ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે, મહાવીર વિદેહ દેશમાં અવતર્યા અને ત્યાં જ તેમનું સંવર્ધન થયું હતું. જો કે ટીકાકારોએ આ શબ્દોનો અર્થ બુદ્ધા પ્રકારે જ લગાવ્યો છે, પરંતુ શબ્દોમાં પ્રથમ ઉપસ્થિત “વિદેહ, વિદેહદત્ત, વિદેહ-જાત્ય, વિદેહસુકુમાલ; તીસ વર્ષ વિદેહમાં પૂરા કરીને”-આ અર્થવાળા શબ્દો પર વિચાર કરવાથી એ જ ધ્વનિત થાય છે કે, ભગવાન મહાવીર વિદેહ જાતિના લોકોમાં ઉત્તમ અને સુકુમાળ હતા. એક સ્થળે તો મહાવીરને ‘વૈશાલિક’ પણ લખ્યા છે. એથી જણાય છે કે તેમનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિય-કુંડપુર વૈશાલીનો જ એક વિભાગ રહ્યો હશે.”^૧

શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ ‘વૈશાલી’માં જણાવે છે તેનો સાર એ છે કે-“લછવાડની નજીક ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ-માનવામાં કેટલાયે દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. લછવાડનો પ્રદેશ હાલ મુંગેર જિલ્લામાં છે. ‘મહાભારત’કારે આ દેશને ‘મોદગિરિ’ નામે ઉલ્લેખ્યો છે, જે પાછળથી અંગદેશમાં ભેળવી દેવાયો હતો. અર્થાત્ વિદેહદેશથી આ સ્થળ ભિન્ન છે. વળી, આ સ્થળમાં પહાડી છે, જ્યારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્ષત્રિયકુંડ સાથે પહાડનું કયાંઈ વર્ણન મળતું નથી. એ સિવાય શાસ્ત્રમાં વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે ગંડકી વહી રહ્યાનું વર્ણન છે, જ્યારે આ સ્થળે એક વહેતું નાળું છે. તે ગંડકી નદી નથી. પ્રાચીન વર્ણન અનુસાર ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે છે જ્યારે આ પ્રદેશ દૂર છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ક્ષત્રિય-કુંડ વિદેહ દેશમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે અને વિદેહ દેશ ગંગાની ઉત્તરે છે, જ્યારે આ પ્રદેશ ગંગાની દક્ષિણે છે.”^૨

આ બધી દલીલોનું સંશોધન કરીને મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ ક્ષત્રિયકુંડની સ્થાપના અત્યારના લછવાડ પાસે જ નિર્ણય કરી બતાવી છે, તેઓ ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખે છે કે-

“મારે સખેદ લખવું પડે છે કે આ લેખકોમાંથી કોઈ ક્ષત્રિયકુંડ ગયા જ નથી, તેઓએ માત્ર દૂર બેઠા બેઠા

૧. “ભગવાન મહાવીર” પ્રસ્તાવના: પૃ ૨૫-૨૬.

૨. ‘વૈશાલી’-શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજી

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારોના આધારે જ આ કલ્પનાઓના કિલ્લા ઊભા કર્યા છે. તેઓના આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં આપણને ઘણી દલીલો અને સૂત્રપાઠો મળે છે, જેના આધારે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે આજનું સંનિધિકુંડ એ જ ભગવાન શ્રીમહાવીરની જન્મભૂમિનું સાચું સંનિધિકુંડ છે.”

તેઓ ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોની દલીલોના સાધાર જવાબ આપતાં જ્યારે તારવણીમાં ઉલ્લેખે છે તે જ ભ્રમ લક્ષ્યે: “વેસાડ પાસેનું વસુકુંડ તે આર્ય દેશમાં છે, વિરેહ રાજ્યમાં છે, ગંગાની ઉત્તરે છે, સમતલ ભૂમિમાં છે, તે વૈશાલીનું ઉપનગર હતું. તેની પાસે વૈશાલી, ગંડકી નદી, વાલ્મીક્યગ્રામ, દ્વિપલ્લાશ ચૈત્ય અને કાલ્દાગ સંનિવેશ હતાં. આને વેસાડ, ગનિયા અને કૌલવા ગામ છે, તેની અને કૌલવાની વચ્ચે કર્માર ગામ, નદીનો જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ હોવા ભ્રમ છે તે નથી, માત્ર સ્થળમાર્ગ છે, તેની પાસે કામનંદપરંગાથી છે, જે ઊલટી દિશામાં છે, વૈશાલી અને સંનિધિકુંડ પાસે પાસે હોવાનો પુરાવો મળતો નથી, એટલે તે દૂર દૂર હતાં, આને પણ દૂર દૂર છે. કુંડપુરમાંથી વસુકુંડ શબ્દ ગળી શકે નહિ. કુંડપુર, ક્રાશલકુંડ, સંનિધિકુંડ અને પાવાપુરી અહીંથી દૂર દૂર હતાં અને આને પણ દૂર દૂર છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અહીં યથા ન હતા કેમકે મગધરાજ દુષ્ટિકે વૈશાલી અને તેનાં પરાંનો નાશ કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી, ત્યારે નંદિવર્ધન વૈશાલીથી દૂર સંનિધિકુંડમાં રાજ્ય કરતા હતા. માતા ત્રિશલા વિરેહનાં હતાં, તેથી ભગવાન ‘વૈરહિલ્લ’ કહેવાયા. ભગવાન વૈશાલી વિભાગમાં વિશેષ વિચર્યા છે તેથી ‘વૈશાલિક’ પણ કહેવાયા છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અને નંદિવર્ધન રાજા અહીં (વિરેહમાં) યથા નથી તેમ ભગવાન પણ અહીં જન્મ્યા નથી.”

તેઓ લછવાડ પાસેના સંનિધિકુંડની સ્થાપના કરતાં ઊમેરે છે કે- “લછવાડ પાસેનું સંનિધિકુંડ તે આર્યદેશમાં છે, વિરેહ દેશમાં નથી. ગંગા અને મોદગિરિ પ્રદેશની દક્ષિણે પહાડી ધ્રાવી ઉપર છે. તે વૈશાલીનું ઉપનગર નહીં પણ સ્વતંત્ર રાજધાનીનું શહેર હતું. તેની પાસે ‘ઞાતખંડવન’ હતું, ‘બદુશાલ ચૈત્ય’ હતું, ક્રાશલકુંડ ભોટિયું ગામ હતું. ઊભા પ્રવાહવાળી નદી હતી. તેની પાસે માહજા, કર્માર, કેલ્લાગ, મોરા, વસુપટ્ટી ગામો છે, બલ્લાર નદી છે, જળ-સ્થળ માર્ગે મોરાક પાસે વડ નદી છે. સિદ્ધાર્થ રાજા, ત્રિશલા રાણી, નંદિવર્ધન રાજા, ભગવાન મહાવીર અને જમાલી વગેરે અહીં યથા છે. ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા છે પણ ચૈત્રાસુ કહ્યું નથી. અહીંથી પાવાપુરી પાસે પડે છે, પણ વેસાડ પટ્ટી, ગંડકી નદી અને વાલ્મીક્યગ્રામ ધણું દૂર છે.”

મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજીએ આપેલી સાધાર હકીકતો ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થળ લછવાડ પાસેના સંનિધિકુંડમાં હોવાનું પ્રામાણિક કરાવે છે.

લછવાડ :

લખીસરાપથી ૧૮ માઈલ દૂર લછવાડ નામે ગામ છે. નવાહા અને કુંડલપુરથી પણ મોટર માર્ગે લછવાડ આવી શકાય છે, આ માર્ગે વીરપ્રભુનાં સ્થવન, જન્મ, દીક્ષા અને નિર્વાણ કલ્યાણકો આસપાસના પ્રદેશમાં અરસપરસ સંકળાયેલાં હોવાનું સૂચન કરે છે.

પૂર્વે લિખેલી રાજાઓની રાજધાની અહીં હોય અને એ કારણે લછવાડ નામ પ્રચારમાં આવ્યું હોય એ બનવા ભ્રમ છે. લછવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને મૂળભૂતક શ્રીમહાવીર પ્રભુનું મિષ્નરભાષી મંદિર રા. બ. ધનપતિસિદ્ધજી સં. ૧૯૩૧માં બંધાવેલું છે. આમાં પાષાળની એક માત્ર અને ઘાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે.

ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થળ લછવાડ ગામની બાજુમાં પહાડની પાછળની ઝાળીમાં આવેલું છે. અહીં નજીકમાં સંનિધિકુંડ નામે ગામ પણ છે પરંતુ તે પહાડી પ્રદેશની વિકટતા અને જવા-આવવાની પ્રતિકૂળતાથી સંનિધિકુંડની તોળેટી અને પેટી લછવાડમાં રાખેલી છે, સંનિધિકુંડ ‘જન્મસ્થળ’ના બીજા નામથી અહીંના વતનીઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

લછવાડથી પહાડ તરફ જવાનો માર્ગ સહિય્રોદર્શથી બરપુર છે. માર્ગમાં એકની એક નદીને ફરી ફરીને ઓળંગવી પડે છે, એનું પાણી ઝીકું અને પાચક છે.

૩. ‘સંનિધિકુંડ’-શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુરી) પ. ૧૩.

૪. ‘સંનિધિકુંડ’-શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુરી.

ક્ષત્રિયકુંડ પહાડ કુંડઘાટની આકરી પહાડી વટાવ્યા પછી આવે છે. નદીમાં કુંડ મળી ગયેલા હોવાથી આ પહાડીને કુંડઘાટ કહે છે.

ગામથી તળેટી ૨-૩ માઈલ દૂર છે. તળેટીમાં કલ્યાણકભૂમિના સ્થાને બે નાનુક મંદિરો વિદ્યમાન છે. ૧ વ્યવન મંદિર અને ૨ દીક્ષા મંદિર કહેવાય છે. બંનેમાં પાષાણની એકેક મૂર્તિ છે. દીક્ષા મંદિરના મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૦૬ નો લેખ છે.

તળેટીથી પહાડનો ચડાવ શરૂ થાય છે, ચડવાનો માર્ગ વિકટ અને કઠણ છે. ૨ માઈલ ચડ્યા પછી શ્રીમહાવીર સ્વામી ભગવાનનું મંદિર આવે છે. આ શિખરખંધી મંદિરમાં મૂળનાયકની એક માત્ર પાષાણની પ્રતિમા છે, અને ધાતુની ૨ મૂર્તિઓ છે. આમાં નાના મેરુપર્વતની રચના પણ કરેલી છે.

અહીં પહાડોના ભરચક જૂથ વચ્ચે વનરાજિથી લયી પડતું એક વિશાળ વન છે, જે 'જ્ઞાનવનખંડ' ઉદ્યાનના નામથી શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાનના વંશનું નામ 'જ્ઞાતવંશ' હતું એ ઉપરથી આનું નામ પણ 'જ્ઞાતવનખંડ' ઉદ્યાન પડ્યું હોય એ બનવાભેગ છે. ભગવાનનાં વ્યવન, જન્મ અને દીક્ષા એમ ત્રણ કલ્યાણકો આ પહાડમાં થયાં હતાં. 'આમલકીકીડા' પ્રસંગની સાક્ષીરૂપે આમલકીનાં ઝાડ પણ અહીં ઘણાં છે. આ ઉપરાંત કુમારગ્રામ, માહણકુંડગ્રામ, મોરાક વગેરે પ્રભુના સમયનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનોનાં અવશેષો પણ વિદ્યમાન છે.

આ બધા પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ આ સ્થળને ક્ષત્રિયકુંડ માનવામાં ઉપયુક્ત શાસ્ત્રીય પાઠોને પણ સમર્થન આપી રહ્યા છે.

૨૬૭. કાકંદી

(કોઠા નંબર : ૪૩૭૫)

લખીસરાઈથી કાકંદી ૧૩ માઈલ દૂર આવેલી છે. અહીં થઈને લછવાડ જવાય છે. આ રસ્તે સીકંદરા અને જમ્મુઈથી મોટરો ભય છે. માટે કાકંદી અને લછવાડ જનારે સ્થળની ચોખવટ કરીને કામ લેવું. કાકંદીનો માર્ગ વિકટ છે.

કાકંદીમાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકો થયાં હતાં, આ કાકંદીને ધત્તાની નગરી પણ કહેવામાં આવે છે, એ ધત્તા તે ધત્તા-શાલિભદ્ર શેઠ નહિ પણ બીજા જ હોવા ભેદભે. ધત્તા નામના તપસ્વી મુનિ અહીં થયા હોય એવી કથા પણ સંભળાય છે. આથી વધુ ઇતિહાસ આ તીર્થ વિશે જાણવામાં નથી.

કોઈ કોઈ તો માને છે કે, અસલની કાકંદી તો નોનખાર સ્ટેશનથી લગભગ ૨ માઈલ દૂર આવેલું ખુખુંદા ગામ છે તે જ હોવી ભેદભે. એ સ્થળે શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ હશે. આજની કાકંદી તો ધત્તા અણગારની કાકંદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ વિશે વિશેષ સંશોધન કરવામાં આવે તો જ નવો પ્રકાશ મળે.

કાકંદીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી સુંદર મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં પાષાણની એક માત્ર પ્રતિમા છે અને શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની પાહુકા ભેડી ૧ છે. મૂળનાયકની હજી પ્રતિષ્ઠા થયેલી નથી, તેથી પ્રતિમાને બાજુ પર મૂકી રાખેલી છે. દેરાસર જીર્ણ છે, તેને સુધરાવવાની જરૂર છે.

યાત્રાળુઓ માટે અહીં એક સુંદર ધર્મશાળા છે.

ક્ષત્રિયકુંડ, કાકંદી, ચંપાપુરી અને સમેતશિખર તીર્થોના વહીવટ બાલુચરના રહેવાસી બાબુ બહાદુરસિંહજી દ્વારા કરે છે.

૨૬૮. કુમારડી

(કોડા નંબર : ૪૩૬૮)

મહુદા સ્ટેશનથી ૧૧૧ માર્ચલ દૂર કુમારડી નામે ગામ છે. આ ગામ પ્રાચીન કાળના કોઈ નગરનો ખ્યાલ કરાવે છે; કેમકે અત્યારના આ ગામની આસપાસ જૂનાં ખડિયેરા અને પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ ભૂમિમાંથી કેટલોપે નિર્મમૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ૬૪ શાવકોની વસ્તી છે. બજારમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર સં. ૨૦૦૦ માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રચારક સમાજે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે.

આ પ્રદેશમાં સરાકોની વસ્તી છે. આ સરાક જાતિમાં આદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અનંતદેવ ગૌતમ વગેરે ગોત્રનામે જોવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે-શ્રીધર્મનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કોઈ દિવસી હિંસા કરતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા ખૂબ મનાય છે. આ જાતિના આવા સંસ્કારો જૈનધર્મી હોવાનું સાબિત કરે છે. વસ્તુતઃ ભગવાન ધર્મનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક શાવકો સાધુઓની અવરજવરના અભાવે આજે પોતાના વાસ્તવિક ધર્મને ભૂલી જઈ છેવટે સરાકરૂપે બની રહ્યા છે. સરાક એ શાવક શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે. ઇતિહાસવિજ્ઞા પણ હવે કબૂલ કરી છે કે, આ સરાકોની રહેણીકરણીમાં જૈનત્વની નિશાનોઓ મોજુદ છે. આ જાતિને ધાર્મિક સંસ્કારો આપવા અને પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવવા જૈનધર્મ પ્રચારક સમિતિ વર્ષોથી કામ કરી રહી છે.

★

૨૬૯. કલકત્તા

(કોડા નંબર : ૪૩૮૮-૪૩૯૩)

ભારતનાં મુખ્ય નગરોમાં કલકત્તા એક મોટું પ્રસિદ્ધ અને પુરાતન નગર છે. એક સમયે જો ભારતનું પાટનગર હતું. આજે જો પશ્ચિમ બંગાળનું પાટનગર છે. દુનવી નદીના કિનારે વસેલું હોવાથી ભારતનાં મુખ્ય બંદરોમાં એની નામના છે. વેપાર અને ઉદ્યોગનું મોટું મથક છે. અહીં દર્શનીય સ્થળો ઘણાં છે તેમાં જૈન મંદિરો પણ ગણાય છે. વિદેશીઓ પણ અહીંનાં મંદિરોની યુવાકાંત લે છે. જેનો માટે તેા અહીંનાં મંદિરો દર્શનીય અને યાત્રાધેય મનાય છે.

અહીં ૫૦૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાધ્યય અને જૈન યાત્રીઓને ઊતરવા માટે અહીં ૪ જૈન ધર્મશાળાઓ વિદ્યમાન છે. (૧) બડા બજારમાં શામભાઈ લેન નં. ૩ માં ચેટ કુલચંદ યુકિમની જૈનધર્મશાળા, (૨) કનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૬૬ માં તપાગચીય ઉપાધ્યય પણ ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે, (૩) અપર સરકુલરરોડ ઉપર ચેટ ધનમુખલાલ જેઠમલાની જૈનધર્મશાળા અને (૪) રાય બર્ડાસરોડ નં. ૪૪ ઉપર હાદાચીમાં ધર્મશાળા છે.

અહીં મુખ્ય ૬ જૈન મંદિરો છે, બીજાં ઘરદોસરોની આમાં ગણતરી કરી નથી.

૧. બડા બજારમાં આવેલી તુલાપટ્ટીમાં બે માળનું શિખરબંધી વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર છે. તેમાં નીચેના ભાગમાં મૂળનાથક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ત્રિરાજમય છે. મંદિરનો સભામંડપ વિશાળ છે.

આમાં જૈન કપાનકોના વિવિધ પ્રકારો પર પ્રકાશ આપનારાં કેટલાંક ચિત્રો લાકડાની ફેમમાં જડીને રીવાજ પર તગડેલાં છે. રાત્ર-૩ કોટનું ખાખ જણાય છે. એ કે આ ચિત્રો પ્રાચીન નથી, લગભગ ૧૦૦ વર્ષની અંદર જ બનાવેલાં જણાય છે એક જ કામને દોનપેલાં આ ચિત્રોમાં સજ્જત કલમ ૨૫૯ પ્રતીત થાય છે. ચિત્રો નવીન હોવા છતાં કલારે પોતાના રેખાકોટલથી સજ્જતા આપી છે અને રંગોની વલુદનાથી એમાં ભવ્યતાની છાપ અંકિત કરી છે.

ઉપરના ભાગમાં અરધની દેરીમાં મૂળનાથક શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા છે. સ્ફટિકની ૩ મૂર્તિઓ અને કોષ્ટકોમાં બીજી મૂર્તિઓ ત્રિરાજમાન છે એ કિવાય અષ્ટાવત્રીની દેરી છે. વત્તી સમયસરણ, શીરોમિતિનાથ ભગવાનની ૧૨શાખા, ઉદાદિ દેવો અને નવવરણ તેમજ નીલસંયતક શંકરો ૫૬ વગેરે ચિત્રો વિદ્યમાન છે.

આમાં પાષાણની કુલ ૨૩ અને ધાતુની ૧૧૫ મૂર્તિઓ છે. સિવાય ૧ સંગેઈસપની, ૪ સ્ફટિકની, ૧ પાનાની મૂર્તિ છે તેમજ ૪ શુરુમૂર્તિઓ પણ છે.

આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૭૧ માં શ્રીજિનહર્પસૂરિએ કરેલી છે, એ સંગંધી લેખ લેકુંજના ઉપરના ભાગની દીવાલમાં છે તે આ પ્રકારે છે:—

“શ્રી ॥ સમ્ભવ્ત્ ચંદ્રમુનિસિદ્ધમેદિની । ૧૮૭૧ । પ્રતિષ્ઠિતં શાકે રસવહ્નિમુનિશશિ । ૧૭૩૯ । સંસ્થા પ્રવર્તમાને માઘમાસે ઘવલ્લપટ્ટીતિથૌ બુધવાસરે શ્રીશાંતિનાથજિનેંદ્રાણાં પ્રાસાદોયમ્ । શ્રીકલકતાનગરવાસ્તવ્યશ્રીસમસ્તસંધેન કારિતઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીસ્વરત્નગચ્છેશ-મદ્યારક શ્રીજિનહર્પસૂરિભિઃ । શ્રીરસ્તુ ॥”

૨. ધરમતલા સ્ટ્રીટ—ઈડિયન મીરર સ્ટ્રીટ નં. ૪૮ ના કુમાર હોલમાં રા. બ. શ્રીસીતાપચંદ્રજી નાહરનું સુંદર ધર-દેરાસર છે. આરસની ધૂમટીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની મનોહર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ધાતુની ૬ અને સ્ફટિકની ૩ મૂર્તિઓ અહીં વિદ્યમાન છે.

અહીં બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહરની સાહિત્યઉપાસનાના પ્રતીકસમું વિશાળ પુસ્તકાલય છે જૂના લેખો, તાડપત્રીઓ, ચિત્રપટો, જૂના સિક્કાઓ, પુરાતન ચિત્રકળાના નમૂનાઓ, ખંડિત પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને અવશેષો, પ્રાચીન શાસ્ત્રો વગેરે વિપુલ સંખ્યામાં સંગ્રહેલાં છે. આ સંગ્રહ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ભારતના ઇતિહાસની સંકલનામાં મદદગાર થાય એવો છે. આમાં આજે દુર્લભ એવા મુદ્રિતગ્રંથો પણ સંઘરેલા છે. ખરેખર, જૈનો ગૌરવ લઈ શકે એવી નાહરની આ વિદ્યાસંપત્તિનો ખજાનો દર્શનીય છે. લગભગ સાતેક વર્ષ અગાઉ ઉપર્યુક્ત મુદ્રિત ગ્રંથોનો મોટો ભાગ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે.

શ્રીનાહરના સંગ્રહમાં પ્રાચીન ધાતુમૂર્તિઓ છે, જેની રચના વિશે આ પ્રકારે જણવા મળે છે:—

(૧) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અગિયારમા શૈકાની એક ધાતુમૂર્તિ મળી આવેલી. તેની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ મૂર્તિની આસપાસ કાયોત્સર્ગસ્થ બે જિનમૂર્તિઓ ભેલેલી છે. સિંહાસન નીચે વચ્ચે પ્રાસાદદેવી અને તેની બે બાજુએ સિંહની આકૃતિઓ છે. તેની નીચે નવ ગ્રહો અને તેની નીચે વૃષભયુગલ છે. આથી મૂળ મૂર્તિ આદીશ્વર ભગવાનની હોવાનું જણાય છે. કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક તરફ યક્ષ અને બીજી તરફ યક્ષિણીનાં સ્વરૂપો દર્શાવ્યાં છે. ભગવાનના મસ્તક ઉપર આકાશમાર્ગથી અવતરણ કરતી દેવ-દેવીઓની અસ્પષ્ટ-ઘસાયેલી આકૃતિઓ છે. મૂર્તિની પાછળ આ પ્રકારે લેખ કોરેલો છે:—

“પજ્જકમુત અંવદેવેન ॥ સં. ૧૦૭૭ ॥”

(૨) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહરને ઉદયપુર પાસે આવેલા ગામ સમીનાખેડામાંથી લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાપ્ત થયેલી, જે દક્ષિણાત્ય શૈલીની છે. મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિ અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ પ્રાચીન હોય છે અને બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. આ મૂર્તિના ઉપર ત્રણ છત્રો આવેખ્યાં છે. મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ બે કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓ છે. મૂળ મૂર્તિની પાછળ બંને બાજુએ ઈંદ્રોનાં સ્વરૂપ આવેખ્યાં છે, કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓની નીચે એક તરફ યક્ષ અને બીજી તરફ યક્ષિણીની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર કર્ણાટકી લિપિમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

“શ્રીજીનવલ્લભન સજ્જન મજીયવય મહિસિદ પ્રતીમ શ્રીજીનવલ્લભન સજ્જન ચેટિયમય મહિસિદ પ્રતિમે”

—શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન ભજીયવય-ચેટિયભયની વિનતિ-કહેવાથી.^૨

૧. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.’ ચિત્ર પરિચય : પૃ. ૮૭, ચિત્ર માટે જુઓ પાન : ૩, અને ‘જૈન લેખસંગ્રહ’ ભા. ૨ લેખાંક : ૧૦૦૧.

૨. એજન : ચિત્ર પરિચય પૃ. ૯૦. ચિત્ર માટે જુઓ એ ગ્રંથનું પાન : ૧૬૦

(૩) સ્વ. બાણુ પૂરણચંદ્રજીને એક ધાતુમૂર્તિ ગુજરાતમાંથી મળી આવેલી, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

"મદાલસ-કર્ત્તવ્યક: શિવા વે સુનસ્તુ પુન્યકથાદ: સીઝગલસૂરિમત્તચંદ્રકુલે કાર્યામાસ સંવત્ ૧૦૭૨ ॥"

૩. બાણુ બજારની કેનૉન સ્ટ્રીટ નં. ૬૬ માં તપાગચીય નૅન ઉપાશ્રયના ત્રીજા માળે નાનું છતાં રમણીય નવીન મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામી: ભગવાન બિરાજમાન છે. એ સિવાય શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. પાપાણુની ૩ અને ધાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ અહીં છે. બીજે માળે ઉપાશ્રય છે અને તેમાં પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે.

૪. શામબજારના માણેકતલામાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર છે. ગર્ભદ્વારની બાજુમાં તેમજ ઉપર દેવ-દેવીઓ અને યશોનાં સુંદર ચિત્રો ચોભી રહ્યાં છે. શેઠ ગણેશીલાલ કપૂરચંદ્રજીએ સં. ૧૯૫૨ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર એ સાતમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાના લેખ છે. અહીં દાદાજીનાં પગલાંની દેરી પણ છે. આમાં પાપાણુની કુલ ૪ અને ધાતુની ૩ મૂર્તિઓ છે.

૫. શામબજારના માણેકતલામાં આવેલા બગીચામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. આમાં દાદાજીનાં પગલાંની ધૂમટી છે. શ્વેત આરસના સુંદર મંદિરમાં શ્રીજિનકુશળસૂરિ અને શ્રીજિનદત્તસૂરિની ચરણપાદુકાઓ છે. મંદિરમાં ૧ શુક્રમૂર્તિ છે, જે શ્રીસ્મૃતિભદ્રસ્વામીની મનાય છે. સં. ૧૯૨૪ માં શેઠ સુખલાલજી ઝવેરીએ આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પાપાણુની કુલ ૧૮ અને ધાતુની ૬ મૂર્તિઓ છે.

૬. શામબજારના માણેકતલામાં રાયગઢાદર બાણુ બદ્રીદાસનું સુંદર કાચનું મંદિર શિખરબંધી છે. માતા સુશાલકુંવરીની પ્રેરણાથી બાણુ બદ્રીદાસે ન્યારે આ મંદિરનો પાયો નાખ્યો ત્યારે આજ સુંદર કળામય મંદિર બંધાવવા નેટલી એમની પાસે સંપત્તિ નહોતી પરંતુ પાયો નાખ્યા પછી એમની ભાવનાને ભાગ્યયોગે સાધ આપ્યો. અદ્ભુત સંપત્તિ મળતાં તેમણે આજ આજુબાજુ ધારીગરીવાણું મંદિર બિલું કર્યું અને આગરાના મંદિરના ભોંયરામાંથી દેવયોગે પ્રાભાવિક મૂર્તિ મળી આવતાં સં. ૧૯૨૩ માં આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

મંદિરની આસપાસ સુંદર બગીચો છે. તેમાં મંદિરની સામે રાય બદ્રીદાસજીની મૂર્તિ બક્ષિતાવાયી હાથ નેડીને એકેલી છે. તેની પાછળ નાનું તળાવ અને ડોળ છે, ડોળના ખૂણા ઉપર આરસની ૮ પૂતળીઓ બેસાડી દરેકને એકેક માંગલિક ચિહ્ન હાથમાં આપી અષ્ટમંગલની ભાવનાનું જીવંતચિત્ર ખડું કર્યું હોય એમ લાગે છે. બાજુમાં શુક્રમંદિર અને બાણુશેઠને રહેવાનો બંગલો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશતાં ડાબા હાથે આવેલા ગ્રામજામાં પાનાની ૧ અને સ્કેટિકની ૨ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે બીજી તરફ ગણપ્તેશનાં પગલાંની સ્થાપના છે. ઉપરની છતમાં નૅન કથાઓના જુદા જુદા પ્રસંગો આલેખ્યા છે. વચ્ચે લટકતું સુંદર હુમ્મર મંદિરની ભવ્યતામાં વધારો કરે છે જાએક આદિ સાધનો પણ આરસનાં બનાવેલાં છે.

મૂળભારામાં મૂળનાયક ઘોશીતજનાથ ભગવાનની આરસની મૂર્તિ એક છે અને બીજી એક ધાતુમૂર્તિ છે.

એકંદરે આ મંદિરની અંદરની પથરંગી કાચની મીનાકારી સ્થાપત્યરચના, આરસનો વિશાળ શેઠ, બહારના ભાગની પૂતળીઓ, ફરશબંધી તળાવ અને લીલીછમ વાકીને ન્યારે વીજળીના પ્રકાશમાં એર્ષજે ત્યારે કોઈ દેવવિમાનનો ભાસ થઈ આવે. દુનિયાના કળામર્મજીએ આ મંદિરને 'Beauty of Bangal.'- 'બંગાળનું સૌંદર્ય' ના વિશેષણથી યોગબાંધ્યું છે. આ મંદિરની ગણના કોના પ્રકારમાં સર્વોત્તમ મનાય છે. ગમે તેવા પ્રવાસીઓ આ મંદિરની સુવાકીતે આવે છે ને તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. શેઠ બદ્રીદાસની ભાવના આમાં સાકાર બનેલી એર્ષ શકાય છે. થંદાભયુ સમર્પણ કેવું હોય એનો આ મંદિર નમૂનો છે.

શ્રીયુત ચક્રપર નામના એક વિદ્વાને આ મંદિરની મહત્તા આંકેલી હિંદી ભાષામાં લેખ લખ્યો છે તેનો સાર ભાગ અહીં આપીએ છીએ જેથી આ મંદિરને જેમણે જોયું નથી તેમને તેની રચના અને ચોજાનો ખ્યાલ આવે:

“મંદિરનું ગગનચુંબી શિખર બહુ દ્રશ્યી નજરે પડે છે. મંદિરનું ક્ષેત્રફળ તો બહુ નથી તોપણ એનું સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળાકૌશલ અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

“મંદિરની સભવટ પણ પ્રેક્ષકને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. મંદિરમાં પરોવેલા કાચના નાના દુકડાઓ બહુ હીરા, મણિ, માણિક હોય એવી ભ્રાંતિ ઉપજાવે છે. નાના આકારવાળા આ મંદિરમાં ઠળા બહુ ખીચોખીચ ભરી છે. જ્યારે વીજળી બંતીને પ્રકાશ કે સૂર્યનાં કિરણો એ કાચ ઉપર પડે છે ત્યારે બહુ અસંખ્ય દીવાઓ એક સાથે પ્રજ્વળતા હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

“મંદિરના ચોકમાં પણ અદ્ભુત શિલ્પકળાનું ચાતુર્ય લાગ્યું છે. ઠેકઠેકાણે ઊભી કરેલી અસંખ્યના લયકતા અંગમરોડ ચિત્તાકર્ષક છે. પ્રેક્ષકની જ્યાં એકવાર પહોં દ્રષ્ટિ પડે છે, ત્યાં જ તે ચોંટી રહે છે, ખીજે જોવાનું મન થતું નથી. સીડી પાસેના હાથી પણ ઐરાવત જેવા લાગે છે. આ મંદિરને અમરાવતી માની અહીં ભૂલથી તો નહીં આવી ચડ્યા હોય !

“અરસનાં અનેકવિધ પૂજાનાં મંદિરની મનોરંજકતામાં ઊમેરો કરે છે. મંદિરની સામેના તળાવથી મંદિરની શોભા ચારગણી વધી જાય છે. સાંજે જ્યારે વીજળીની દીપમાળાથી મંદિર જળહળી ઊઠે છે ત્યારે એનું જે પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે તે ઉપરથી બહુ ખીન્નું જ મંદિર પાણીમાં ખડું થતું હોય એમ લાગે છે અને જ્યારે એ જ પાણી હિલોળે ચડે છે ત્યારે પાણીની સપાટી ઉપર મંદિર તરતું હોય એવી મનોહર ભ્રમણા જન્મે છે. શુભકાળ પછી શિલ્પકળા ઊતરતી જતી હોવાનું કહેવાય છે પણ આ મંદિર જોતાં શુભકાળ પછી શિલ્પકળાએ અમુક દરજ્જે ઉન્નતિ કર્યાનું અનુમાન કાઢવું પડે છે.”

આ મુખ્ય મંદિરો સિવાય કેટલાંક ઘર-ઘરાસરો પણ અહીં છે: (૧) પાન બગાન પોલિસ હોસ્પિટલ રોડ ઉપર નં. ૧૨ વાળા શેઠ લાલચંદ મોતીચંદના મકાનમાં નાનું ઘરઘરાસર છે, તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ અને એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. (૨) ગાંસતલા સ્ટ્રીટમાં બાબુ હીરાલાલ પત્રાલાલના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનની ધાતુપ્રતિમાવાળું ઘરઘરાસર છે. (૩) બરતલા સ્ટ્રીટના છેડા ઉપર નં. ૪૮ માં શેઠ ચૂનીબાબુના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાજીનું ઘરઘરાસર છે. (૪) હેરિસન રોડના નાકા ઉપર શેઠ જીવણલાલ પ્રતાપચંદનું ઘરઘરાસર ત્રીજે માળે છે. તેમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ છે.

અહીં જૈનોની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાર્તિક પૂર્ણિમાએ તુલાપટ્ટીના મોટા મંદિરથી ચડે છે અને આખા નગરમાં ફરતો ફરતો છેવટે કાર્તિક વદિ ૨ ના દિવસે મોટા મંદિરે પાછો આવે છે. આ વરઘોડાને જોવા માટે દૂરદૂરથી માણસો આવે છે. કવિવર નાનાલાલે કથન કર્યું છે કે—“જૈન વરઘોડો એટલે કલાસુંદરતા અને ધાર્મિકતાનું બહુ નગરધૂમનું પ્રદર્શન”—એ હકીકત આ વરઘોડાને જોઈને વધુ અર્થિતાર્થ થતી જણાઈ આવે છે.

બરદ્વાન :

કલકત્તાના રેલ્વેમાર્ગે બરદ્વાન મોટું સ્ટેશન છે. હામોહર નદીના કિનારે વસેલું આ મોટું શહેર છે. અહીં આજે કોઈ જૈનની વસ્તી કે જૈન મંદિર નથી; પરંતુ પ્રાચીન લેખકોએ જે અસ્થિશ્રામને વર્ધમાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે આ બરદ્વાનનો અપભ્રંશ હોઈ શકે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અસ્થિકાશ્રામના શૂલપાણિ યક્ષના ચૈત્યમાં રહીને વર્ધાચાતુર્માસ્ય ગાળ્યું હતું. એ સમયે ધ્યાનઅવસ્થામાં ભગવાનને એ યક્ષે ઉપદ્રવ કરી ભારે કષ્ટ આપ્યું હતું પરંતુ ભગવાન તેમના ધ્યાનમાંથી ચલિત ન થવાથી આ યક્ષ ભારે પ્રભાવિત થયો હતો. આખરે ભગવાને તેને પ્રતિજ્ઞા કર્યો હતો.

ભગવાને જે સ્થળે ચતુર્માસ ગાળ્યું હશે એ સ્થળે તેમના અનુયાયીઓ ઘણા હશે અને તેમના ઉપદેશથી ખીન્નઓ પ્રભાવિત થયા હશે. ભગવાને પવિત્ર કરેલા આ સ્થળને તીર્થરૂપ ગણી લોકોએ મંદિર આદિની રચનાઓ પણ કરી હશે પરંતુ આ શહેરમાં આજે તો જૈનોનું નામોનિશાન પણ નથી. પં. સૌભાગ્યવિજયજી સ્વયં આ બરદ્વાન-વર્ધમાનને અસ્થિશ્રામ બતાવતાં શંકાશીલ બને છે. તેઓ કહે છે:—

“સૂત્રપાંચુ જલ્લ હાંમ, જલ્લ કહેતા અસ્થિઆમ હેમ; અથ વર્ધમાન વિખ્યાતા, જલ્લ એ કેવલી વાતાં હેા.”

એટલે આ ભરદાન અસ્થિઆમ હોવા વિશે કોઈ પુરાવો નથી.

વસ્તુતઃ ‘આવસ્થકમૂત્ર’ અનુસાર અસ્થિઆમ વિદેહમાં હતું. તેની પાસે વેગવલી નામે નદી હતી. ભગવાન મોરાક સંનિવેશથી અસ્થિઆમ આબ્યા અને ત્યાંથી મોરાક ધર્મ વિશાલા તરફ વિચર્યા હતા. એટલે અસલની તીર્થભૂમિને આજે વિન્દેહ થયો છે એમ માનવું રહ્યું.

તિલ્લીકી :

બાંકુડા જિલ્લાના વાયવ્ય ખૂણામાં બાંકુડાથી લગભગ ૩૫ માઈલ દૂર તિલ્લીકી નામે ગામ છે. તેની ચારે બાજુએ નાની મોટી પહાડીઓ આવેલી છે. તિલ્લીકીથી ૨ માઈલ દૂર બિહારીનાથ પહાડ છે.

આ પહાડની પાસેથી જે પુરાતારિકક સામગ્રી મળી આવે છે એ વિશે શ્રીનાગેન્દ્ર મુખોપાધ્યાય જણાવે છે: “પહાડની પાસે ઉદયપુર-ભરતપુર નામે ગામ છે. અહીં કેટલેય સ્થળે દેવમૂર્તિઓ નજરે પડે છે. ભરતપુરના પાદરમાં ઝાડ નીચે રહેલી મૂર્તિને બોકો ‘મહાવીર હનુમાન’ તરીકે ઓળખે છે. શિલાલેખવાળી પરચરની પાટ પાસેના એક પાથાણ પટ્ટમાં પણ એવી જ એક મૂર્તિ જોવાયેલી છે. શિલાલેખમાં ‘ધીરસ્તમ્મમિદં’ એવા અક્ષરો ઉત્કીર્ણ થયેલા વંચાય છે.

“તિલ્લીકી ગામના મધ્યની મૂર્તિઓમાં જે નાની અને સારી મૂર્તિઓ છે તે મહાવીર તથા પાર્શ્વનાથની હોવાનું માની શકાય છે. આ સિવાયની બીજી મૂર્તિઓ કોની, કયા દેવોની છે ને બરાબર જાણી શકાયું નથી.

“શિલાલેખ નં. ૨માં લીટીની પહેલાંના બે અક્ષરો અસ્પષ્ટ છે. ત્યાર પછી “...માનસ્ય ધીરસ્તમ્મમિદં” અક્ષરો છે. આથી પહેલા બે અક્ષરો ‘જિન’ હોવાનો સંભવ છે. આ અનુમાન સાચું હોય તો આ પટ્ટ “જિનમાન વર્ધમાનના નિમિત્તે કોઈ ક્ષત્રિયે કરાવેલ સ્મૃતિસ્તંભનો અંશવિશેષ” મનાય.

તિલ્લીકીની મૂર્તિઓની લાઈનમાં પાંચ મૂર્તિઓના ફોટા પાડેલા છે. જે ‘પ્રવાસી’ (૧૩૪૦, ચૈત્ર, ભાગ; ૩૩, ખંડ: ૨, અંક: ૬, પૃ. ૮૧૦ થી ૮૧૨)માં ડાબી બાજુથી મૂર્તિઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે; ૧-૨. તીર્થંકરની ઊભી મૂર્તિઓના ભગનાવશેષો, ૩. તીર્થંકરની બેઠી જિનમૂર્તિ, ૪. એક ઊભી જિનમૂર્તિ, અને ૫. કુબેર યક્ષની ઊભી મૂર્તિ. ઇસવી મૂર્તિ ઘણી યુદ્ધર છે.

પહાડપુર :

ગંગા નદીની ઉત્તરમાં આવેલા મિથિલાના પૂર્વભાગથી લઈને કામરૂપના પશ્ચિમ સીમાડા સુધીનો પ્રદેશ પ્રાચીનકાળે એક પ્રકારનો ભુક્ષિતખંડ હતો, જે પૌંદ્રવર્ધનભુક્ષિત નામે ઓળખાતો હતો. એ ખંડમાં વરદમંડલ નામે પ્રદેશ હતો. કાળ અને આક્રમણના પ્રભાવે એ પ્રદેશ ઉત્તરે જઈને ભુક્ષિત ભુક્ષિત સ્થાનોમાં આટીના અનેક સ્તૂપો વીખરાયેલા પડ્યા છે. એ સ્તૂપોમાં પડેલી સામગ્રી તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ સ્તૂપો પૈકી એક વિશિષ્ટ સ્તૂપ વિશે નોંધ લઈએ.

વરદમંડલમાં પહાડપુર નામે સ્થાન છે; જે અત્યારે રાજશાહી જિલ્લામાં ઈ. બી. રેલ્વે લાઈનમાં જમાલગંજ સ્ટેશનથી ૩ માઈલ દૂર છે. એ સ્થળે એક પહાડ જેવો સ્તૂપ ૮૦ ફીટ ઊંચો છે. ગંગાજમાં આટલો ઊંચો બીજો એકે સ્તૂપ મળી આવ્યો નથી. આ સ્તૂપના પહાડના આકારથી જ એ સ્થળનું નામ પહાડપુર પડેલું છે ત્યારે એનું મૂળ નામ વદન જૂઠાઈ ગયું છે.

વિશાળ યોગાનની વચ્ચે આવેલા આ સ્તૂપની ચારે બાજુએ ઊભેલી તૂટી-ફૂટી કીવાલો છે અને આવીન તોરણ-દારની નિશાનીઓ ગચ્છી રહી છે.

એક સ્તૂપના નેત્રાંશખૂણામાં એક ગામડિયાએ પોતાના ઉપયોગ માટે ઈંટો લઈ જવા જોદકામ કયું. તેમાં

પથરના એક સ્તંભનો શિરોભાગ હાથ લાગ્યો, જેના ઉપર અક્ષરો ખોદેલા હતા. એ અક્ષરો પ્રાચીન ગંગાળી લિપિમાં સંસ્કૃત ભાષામાં હતા. એ લેખને વિદ્વાનોએ આ પ્રકારે વાંચી ગતાવ્યો છે:—

“ રત્નત્રયી પ્રમોદેના(ન) સત્ત્વાનાં હિતકામ્યયા । શ્રીદશવલગર્ભેણ સ્તૂપોયં કારિતો વરઃ ॥ ”

શ્રીદશબલ નામના મનુષ્યે ત્રણ રત્નની તુષ્ટિ વડે સમગ્ર પ્રાણીઓના હિત માટે આ મોટો સ્તૂપ કરાવ્યો.

એ પછી પહાડપુરના સ્તૂપનું ખોદકામ કરતાં ડૉ. રાખાલદાસ જેનરલએ ઘણી નવી હકીકતો પ્રકાશમાં મૂકી હતી.

મૂળ સ્તૂપની ઉત્તરમાં એક મોટો સ્તંભવાળો કેઠો મળ્યો, જેમાંથી એક સુંદર અને કળામય કૂંજેર ચક્ષુની મૂર્તિ મળી આવી. વળી, એક શિલાલેખવાળો સ્તંભ મળી આવ્યો. પરંતુ એ શિલાલેખનો પૂરો પાઠ પ્રગટ થયો નથી. છતાં જોન માર્શલે આ શિલાલેખ કનોજના પ્રતિહારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાલદેવના સમયનો હોવાનું જાહેર કર્યું છે, જેનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૬૦ મનાય છે. આથી પહાડપુરનો આ બૌદ્ધ-સ્તૂપ, જે સોમપુરીય મહાવિહાર નામે ખ્યાતિ પામ્યો હતો તેનો રચનાકાળ ઈ. સ. ની ૭-૮ મી સતાબ્દી હોવાનું નક્કી કરી શકાય.

એ પછી આ પહાડપુર સ્તૂપના મધ્ય ભાગમાંથી એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. શ્રીયુત કાશીનાથ દીક્ષિતે એ તામ્રશાસનનો પાઠોદ્ધાર કરી, તે ગ્રુપ સં. ૧૫૬ એટલે ઈ. સ ૪૭૮નું હોવાનું જાહેર કર્યું. એ તામ્રશાસનમાં જણાવ્યું છે તેનો અર્થ આ છે:—“ વટગોહલી ગામના એક બ્રાહ્મણ દંપતીએ નિર્ગંધવિહાર (જૈન મંદિર)ની પૂજાની સામગ્રી અને નિર્વાહ માટે અમુક ભૂમિદાન કર્યું. ”

આ અને બીજી સામગ્રી ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે, પ્રથમ જૈનોએ આ સ્થાન ઉપર જૈનવિહાર-જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તે પછી એ જ સ્થળે બૌદ્ધોએ પોતાનો સ્તૂપ બંધો કર્યો અને તે પછી બ્રાહ્મણોએ આ સ્થાન ઉપર પોતાનું મંદિર બંધાવ્યું હોવાનું મળી આવેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાય છે.^૧

૨૭૦. ગવાલપાડા

(કોઠા નંબર : ૪૩૮૪)

આસામ પ્રાંતમાં આવેલું ગવાલપાડા નામનું પ્રસિદ્ધ શહેર બ્રહ્મપુત્રા નદીના કિનારે વસેલું છે. અગાઉ આ ગવાલપાડા જિલ્લાના નામે ઓળખાતું હતું. અત્યારે ઘોઝડી જિલ્લામાં આ શહેર આવેલું છે. ઘોઝડી અને ગૌહત્તીથી સ્ટીમર અથવા મોટર દ્વારા અહીં આવી શકાય છે. બારાઈગાંવ સ્ટેશનથી ૩૨ માઈલ દૂર આ શહેર વસેલું છે.

બ્યાપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હોવાથી કેટલાક જૈનો લગભગ ૧૫૦ વર્ષથી અહીં આવીને વસી ગયા છે. પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય-પ્રેમી શેઠ અગરયંદજી નાહટાની દુકાન લગભગ ૧૦૦ વર્ષથી અહીં ચાલુ છે, અગાઉ અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હતી ત્યારે સરકારી હુકમથી અહીંની મહાજન પટ્ટીમાં કોઈ ગોવધ કરી શકતું નહિ. તેમજ માંસ-માછલી લઈને પણ જઈ શકતું નહિ. એ હુકમનો ભંગ કરનાર કાયદેસર શિક્ષાપાત્ર ગણાતો. આ હકીકતો અહીંના સરકારી કાગળોમાંથી જાણવા મળે છે.

આજે અહીં ૧૫ જૈનોની વસ્તી છે અને ૧ ઘૂમટબંધી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. સને ૧૮૮૬ ની એક નોંધથી જણાય છે કે, આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન હતા. તે પછી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી. મંદિરમાં ૧ પાષાણ મૂર્તિ અને ૫ ધાતુમૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે.

૧. વિસ્તાર માટે જુઓ: ‘ભારતવર્ષ’, વર્ષ: ૨૧, ખંડ: ૨, અંક: ૩, ઑગસ્ટ, પૃ. ૧૫૦ ફાલ્ગુણ, ૧૩૪૦, પૃ. ૩૯૯-૪૦૧માં શ્રીક્ષિતીશંકર સરકારનો લેખ, મોડર્ન રિવ્યુ, ઇ. સ. ૧૯૩૧.

સં. ૧૯૫૪માં અહીં ભારે ભૂકંપ થયો ત્યારે લોકો જીવ લઇને નાઠા હતા, એ સમયે આ મંદિરને ખૂબ તુકસાન પહોંચ્યું હતું, પરંતુ મૂળનાયકની પ્રતિમા બરાબર રચિત હતી.^૧ સં. ૧૯૫૮માં તેની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે.

સૂર્યપહાડ:

ગવાલપાડાથી સૂર્યપહાડ^૨ ૧૪ માઈલ દૂર છે. આ પ્રદેશ દશભુજ સોમેશ્વર પરગણામાં આવેલો છે. જંગલનો ખાડા-ટેકરાનો રસ્તો પસાર કર્યા પછી રૂબાપાડા નદીને નાવથી પાર કરવી પડે છે. સૂર્યપહાડ બહુ મોટો અને કેટલાયે માઇલોમાં પથરાયેલો છે, તેના ઉપર જંગલી જાતિઓ વસે છે. આ પહાડ ઉપર હિંદુઓનાં કેટલાંક સ્થાનો બનેલાં છે પરંતુ અહીંની ૧ પ્રાચીન શુક્ષ્માં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંદરની કાર્યાલયસ્થ ભૂતિઓ દેરેલી જોવામાં આવે છે.

શુક્ષ્માં જમણી બાજુની જિનપ્રતિમા ૪ ફીટ જાંચી અને ૧૧ ફૂટ પહોળી છે, તેની જમણી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં ૬ અને નીચેના ભાગમાં ૪ અક્ષરો કેાતરેલા છે, પ્રતિમા નીચે પશ્ચાત્ ચિત્ત હોવાથી છઠ્ઠા તીર્થંકર શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનની આ ભૂતિ જણાય છે. ડાબી તરફની બીજી ભૂતિ ૨૧ ફીટ જાંચી અને ૧ ફૂટ પહોળી છે, તેની નીચે વૃષભ લંબન અંકિત હોવાથી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઆદિત્ય ભગવાનની ભૂતિ લાગે છે. આ ભૂતિની પાછળ ભામંડલ વિદ્યમાન છે, એ ભૂતિની ડાબી બાજુએ ૪ અક્ષરો કેાતરેલા છે.

આ લેખોના અક્ષરોની લિપિ લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષની પ્રાચીન હોય એમ શ્રીભંવરમલજી નાહટા નોંધે છે, આ પહાડ પર બીજી કેટલીયે ભૂતિઓ ભ્યાં ત્યાં પડેલી જોવાય છે.

આ રીતે ગવાલપાડા જિલ્લાના પંચરત્ન, પાતાલપુરી, ભેગીશુક્ષ્માં, ટુંકેશ્વરી આદિ પહાડો ઉપર પણ કેટલીયે ભૂતિઓ અને ખંડિયેરો પડેલાં છે. એ પહાડોમાં તપાસ કરવામાં આવે તો જૈન અવશેષો મળી આવે અને આ પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલા જૈનધર્મનાં ચિહ્નોનો ઇતિહાસ બહુવા મળી શકે.

ઐરિસા

ભુવનેશ્વર :

હલકતાથી મક્રાસ જતી બી. એન. દેવેમાં ભુવનેશ્વર સ્ટેશન છે. ભુવનેશ્વરનો વિસ્તાર ચાર-પાંચ કોશ પ્રમાણ છે, ભુવનેશ્વરના અગ્નિપૂર્ણામાં ચાર-પાંચ માઈલ દૂર ધવલી પહાડ છે, ત્યારે બીજી દિશા એટલે વાયવ્ય તરફ એટલા જ અંતરે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિના પહાડો છે, જેમાં સમ્રાટ ખારવેલનો હાથીયુક્ષવાળો પ્રસિદ્ધ ચિત્તાલેખ છે. આ બંને સ્થાનોમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજી અને ત્રીજી શતાબ્દીનાં સંસ્કરણો અંકાયેલાં મોજુદ છે. એ બંને પુરાતન પ્રસિદ્ધ ધામોની વચ્ચે ભુવનેશ્વરનું લિંગરાજ મંદિર આવેલું છે.

ભુવનેશ્વરમાંથી પુરાતન કોઈ વસ્તુ મળી આવી નથી, અને જે મળે છે તે ઈ. સ. ની નવમી શતાબ્દી પહેલાંની નથી. ધવલી પહાડ અને ઉદયગિરિ-ખંડગિરિમાંથી મળી આવેલી પુરાતન ઐતિહાસિક સામગ્રીના સમયની વસ્તુઓ હજી અહીં શોધવામાં આવી નથી; પરંતુ એ એક હકીકત છે કે, એ સમયે પણ આ સ્થળ એટલું જ પ્રસિદ્ધ હોતું નેહ્યો.

૧. આ ભૂતિની ચમત્કારિક ઘટના વિશે શ્રી અપ્પચંદ્ર નાહટા 'ઐરિસા નવયુવક' સને ૧૯૩૮ના જુલાઈ અંકમાં વાત નોંધે છે તેનો સાર એ છે કે-ધરતીકંપ પછી અહીંના જૈનોએ મૂળનાયકની આ નાની પ્રતિમાને જલ્દે મોટી પ્રતિમા સ્થાપન કરવાનો વિચાર કર્યો અને એ માટે રોક શંકરદાનજ નાહટાને ભૂતિ મેળવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ માટે ગ્રેકતા અને ગ્રિકાનેરથી ભૂતિ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો પરંતુ રોક શંકરદાનજ નાહટાને અને ગ્રિકાનેરના શ્રીપદ્મને સ્વપ્નમાં એ પ્રાચીન ભૂતિ ચમત્કારી દેવાથી ન બદલાવિ શેનું સ્વપ્ન આવ્યું. આથી એ પ્રાચીન ભૂતિને જ ફરીથી સ્થાપન કરવામાં આવી.

શ્રીઅપ્પચંદ્ર નાહટાએ આસામનાં જૈનમંદિરોની હકીકત ઉપરથી અંકમાં આપેલી છે. તેમાંથી આ મંદિર વિશેની હકીકત તારવી છે.

૨. 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ: ૮, અંક: ૧૨

ભુવનેશ્વરના મંદિર-સ્થાપત્ય સંબંધે વિચાર કરતાં શ્રીનિર્મળકુમાર બસુ કહે છે-“શિવપથાન્નની દૃષ્ટિએ રેખ મંદિર કે ભદ્ર મંદિરની કક્ષાનું આ મંદિર નથી. વિશેષ તપાસથી નક્કી થાય છે કે, વચમાં સ્થાપિત મહાકાય શિવલિંગ ઉપર ઢાંકવા માટે શિવપથાર્યાદા તોડીને આ મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે; જે મંદિરનું નામ છે ભાસ્કરેશ્વર મંદિર. એનો રચનાકાળ ચોક્કસ નથી, છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બીજાં મંદિરો કરતાં આ મંદિર વધારે કીમતી છે.

“ભાસ્કરેશ્વર મંદિરના મધ્યમાં ૯ ફીટ ઊંચું અને ગૌરીપદ ઉપર ૪ ફીટ પહોળું શિવલિંગ છે, જેના ઉપરનો ભાગ ખંડિત થયો હોય એમ લાગે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, શિવલિંગ એક પથ્થરનું છે, ત્યારે ગૌરીપદ બુદી બુદી ભતના પથ્થરનો છે. આ સિવાય ગૌરીપદની લંગાઈ સાથે શિવલિંગની લંગાઈ પણ મેળ ખાતી નથી. આ માટે રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જણાવે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં અહીં અશોકનો સ્તંભ હતો. કાળાંતરે તેને સ્થાને લિંગસ્થાપના થઈ છે. ત્યાર પછી તેની ઉપર મંદિર ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.

“ઉપલબ્ધ શિરોભાગથી અનુમાન થાય છે કે, ભાસ્કરનો સ્તંભ ૨૯ થી ૩૩ ફીટ સુધી અત્યારે જમીનમાં ધરખાયેલો હોવો જોઈએ. તેમજ એ સમયે અત્યારના ધરથી ૩૦ ફીટ જમીન હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, આ સ્થળમાં ઉપરના બદલે નીચેમાં વિશેષ શોધ કરવી જોઈએ, અને તેમ કરવાથી ઐતિહાસિક વિષયમાં ઈચ્છિત લાભ થશે.

“અમે આસપાસની જમીન તપાસવાનું કામ શરૂ કર્યું. નીચેના ભાગમાંથી જે વસ્તુઓ મળે છે તે ઉપરની વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ પ્રાચીન હોય એમ અમારો ખ્યાલ હતો. પરિણામે એક નવો કૂવો ખોદતાં તે સ્થાનમાંથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી જેમાંથી એક બૌદ્ધ પ્રતિમા અને બીજી જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ હતી. પાયાણુ બંધનની ખોદેલ મૂર્તિઓની ગઠન-રચના, માથાની શિખા અને હાથની કૃતિ વગેરે ઉદયગિરિની રાણી શુક્લે મળતું આવે છે; એટલે તે સમયનું હોવાનો સંભવ છે.”^૧

બંગાલી સંશોધકો ઘણી વખત જૈન અને બૌદ્ધને એક ગણી લઈ પુરાતત્ત્વની સામગ્રી વિશે વર્ણન આપે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સોમપુર વિહારની માફક આ સ્થળમાં પ્રથમ જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો હશે તે પછી શૈવ આધિપત્યમાં આ સ્થળે પોતાનું મંદિર બંધાવાયું હશે.

મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી જણાવે છે કે, “મહાપ્રાભાવિક વજ્રસ્વામી ઉત્તર પ્રાંતમાં દુકાળ પડવાથી સંઘ સહિત અહીં (જગન્નાથપુરીમાં) પધાર્યા હતા. અહીંના બૌદ્ધધર્મી રાજાને ચમત્કાર બતાવી પ્રતિબોધીને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. અહીં જીરાવાલા પાર્શ્વનાથનું સુંદર મંદિર હતું, પરંતુ શંકરાચાર્યજીના સમયે ત્યાંના રાજાએ બલાત્કારથી એ મંદિર પોતાના કબજે કર્યું. જો કે આજ પણ જગન્નાથપુરીમાં જૈન મૂર્તિ છે. ત્યાં દર બાર વર્ષે ખોળું નવું ચડે છે. જૈન તીર્થના સ્મરણરૂપે અહીં બ્રાહ્મણો પણ ભતિભેદ ગણતા નથી.”^૨

શ્રીનિર્મળકુમાર બસુની ઉપયુક્ત ધારણાને મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજીની આ હકીકત પ્રમાણિત બનાવતાં મંદિરના પુરાતન ઇતિહાસ ઉપર આછો-ઘેરો પ્રકાશ પડે છે. આ વિશે વિદ્વાનો વધુ શોધ કરે એ જ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ

ઓરિસામાં જૈનધર્મનું મહત્ત્વ શું હતું એ વિશે દુનિયાભરના ઐતિહાસિક વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો ઉદયગિરિની હાથીશુક્લમાં આવેલો મહાસેધવાહન ચક્રવર્તી મહારાજા ખારવેલનો શિલાલેખ અગત્યની પ્રામાણિક વિગતો રજૂ કરે છે. આ શિલાલેખ કેવળ જૈનોની જ દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ ભારતની રાજકીય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિમૂલ્યવાન અને અદ્વિતીય છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને ખારવેલના જીવનચરિત્રને અંકિત કરનારો ભારતવર્ષમાં આ સૌથી પહેલો શિલાલેખ છે.

૧. ‘પ્રવાસી’ : ૧૩૪૧ વૈશાખ, પૃષ્ઠ : ૩૫-૪૦; ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વર્ષ : ૧૨, અંક : ૧૧, પૃષ્ઠ : ૩૨૦-૨૨.

૨. ‘જૈન તીર્થના ઇતિહાસ’, પૃષ્ઠ : ૫૬૦.

ઈ. સ. ૫૧૯ બીજી શતાબ્દીમાં મહારાજા ખારવેલના શાસનકાળમાં ૧૩ વર્ષોની ઘટનાઓને આમાં લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી છે. કલિંગમાં પટોશી રાજ્યો અને તત્કાલીન રાજવીઓના પશુ એ નિર્દેશ કરે છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ભેદ છે તેા ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા પ્રાદ્યુભ, બોદ અને જૈન ધર્મ પૈરી પ્રાદ્યુભના 'આદિત્ય-પુરાણ'માં કલિંગને અનાથ દેશ તરીકે જોખાનાર છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જવાથી પ્રાદ્યુભ પતિત થાય છે એવા પશુ નિર્દેશ કર્યો છે, ત્યારે બોદધર્મના પ્રચાર અર્થે અરોકે જે દેશોમાં ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા હતા તે દેશોમાં કલિંગનું નામ ઉલ્લેખવામાં આવ્યું નથી.

આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે, એક સમયે કલિંગમાં જૈનધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું જેના કારણે પ્રાદ્યુભએ એ દેશને અનાથ કહ્યો અને બોદધર્મને ત્યાં સ્થાન મળે એમ જણાયું નહીં.

જૈન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ જે રથા આર્ય દેશો ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કલિંગને ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ દેશમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીએ વિહાર કરીને આ દેશને પવિત્ર બનાવ્યો હોવાનું સૂચન શાસ્ત્રો કરે છે; એટલું જ નહિ, કલિંગના કુમારીગિરિ અને કુમારગિરિને તીર્થભૂત ગણાવ્યાં છે. અરોકને કલિંગવિજય એ કલિંગમાં જૈનધર્મના દૂદ અને અધર્મ કિલ્લાની સાખ પૂરે છે.

સમ્રાટ અરોકે બોદધર્મને અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેણે સામ્રાજ્યની પ્રબળ વિજિગીયાના મદદમાં પરાક્રમી કલિંગવાસીઓને નિર્દયપણે સામનો કર્યો. ઇતિહાસની વિગતો સૂચવે છે કે, કલિંગનું આ યુદ્ધ અતિરાસદાયક અને રોમાંચકારી હતું. એવા નિર્દય ધમસાણમાં કલિંગવાસીએ દીનતા દાખવી નહોતી. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વમાનની રક્ષા ખાતર લાખે કલિંગવાસીઓએ એ યુદ્ધમાં સામે પગથે ચાલીને પોતાનાં દેહનાં બલિદાન દીધાં હતાં. તેમાં એક લાખ માણસો ખપી ગયા, એક લાખને પચાસ હજાર માનવીઓ બંદીવાન બન્યા અને યુદ્ધજનિત રોગ, ભૂખ અને લૂંટફાટથી જે નાશ પામ્યા તેની સંખ્યા એ ઠરતારે અધિક હતી. આટલા નરસંહાર પછી અરોકે હત્યો ખરો પરંતુ આ યુદ્ધ તેના જીવનમાં બારે આઘાત પહોંચાડ્યો. એની જીત પાછગના આત્મનાંદે તેના જીવનમાં અજબ પલટો આવ્યો. કલિંગનું યુદ્ધ એના જીવનનું છેલ્લું યુદ્ધ બની રહ્યું. એ પછી જાણે પ્રાયશ્ચિત માટે જ એણે ધર્મને આશ્રય લીધો.

કલિંગ મગધને આધીન બન્યું પણ અરોકના મૃત્યુ પછી એ જીવંત પ્રજાએ માથું જીંચું ક્યું અને મગધની ગુલામી તરછોડી દીધી. કલિંગ પાશું સ્વતંત્ર થયું અને અરોક પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૫૧૯ બીજી શતાબ્દીમાં થયેલા ખારવેલ મહારાજાએ કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધિ બક્ષી, ભારતમાં ગણનાપાત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું ખારવેલને શિલાલેખ માહિતી આપે છે કે, ખારવેલે ભારતવર્ષના ઉત્તરાખંડથી મળીને દક્ષિણના પાંડ્યદેશ સુધીના પ્રદેશ પોતાને આધીન કર્યાં. ખારવેલ મોર્ચ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત કે અરોક કરતાં ઓછો પરાક્રમી નહોતો. ધર્મનિષ્ઠામાં તે મોર્ચ અરોક અને સંપ્રતિને હરીફ હતો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવ્યો છતાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે તે એટલો જ આદરભાવ રાખતો. એ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત હતો. પ્રભાવી મુખ-સગવડ માટે તેણે તગાવો ખોદાવ્યાં, જૂનાં મકાનોને સમરક્ષામાં, નવાં ઘરો બનાવ્યાં, ઘણાં દાન દીધાં, બંધ પટેલી નંદેરોને તેણે ફરીથી આગ્ર કરાવી, ઉત્સવો કર્યા અને ધર્મસભાઓ ભરી. આ રીતે તે ઉદારમના, પ્રજાપ્રિય, વિદ્યાભ્યાસંગી, દેશવિજયી અને ધર્મવિજયી તરીકે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં નામાંકિત રાજવી બની ગયો.

આમ હોવા છતાં આર્યની વાત તો એ છે કે, આ શિલાલેખ સિવાય ખારવેલ જેવા પરાક્રમી અને સંસ્કારપ્રિય ચક્રવર્તી રાજવી વિશે જાણવાને જૈન કે અજૈન અનુશ્રુતિઓમાંથી કંઈક હરીફત ઉપલબ્ધ થતી નથી પરંતુ સંશોધક-શિરોમણિ શ્રીમાન પુરુષવિજયજી મહારાજને યોગ સમય અગાઉ એક પ્રાચીન પટ્ટાવટી મળી આવી છે, જે પં. શ્રી. લાલચંદ બ. ગાંધીના સહકાર સાથે પ્રગટ કરાવી છે તે આ વિશે સંતોષકારક વિગતો દર્શાવે છે. કલિંગમાં જૈનધર્મના પ્રતિષ્ઠાસ વિશે અગત્યની માહિતી આપવા સાથે સમ્રાટ ખારવેલના પૂર્વજો અને વંશજોને કમવાર ઇતિહાસ નેપે છે એ ઇતિહાસગ્રી ખારવેલના શિલાલેખની વિગતોને પણ જરાબર સમર્થન મળી રહે છે એ પટ્ટાવટીની હરીફતો આપણે પ્રથમ ભેખ લઈએ

શ્રીહિમવદ્ આચાર્યે ‘સ્થવિરાવલી’ નામક એક નાની પ્રાકૃત લાપામાં રચેલી પદ્યાવલીની કેટલીક વિગતો આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનમાં વધારો જ નહિ પણ સુધારો કરે એવી છે.

ચતુર્દશપૂર્વી આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીના સ્વર્ગવાસ સંગ્રંધે આ પદ્યાવલી નોંધે છે:—

“થેરે જં અજ્જમદવાહુ વિ ચરમચડસપુવ્વિણો સગહાલપુત્તં અજ્જધૂલમદં ણિયપ્પ ઠાવ્વત્તા વીરાઓ જં સયાહિયસત્તરિવાસેસુ વહકંતેસુ પક્કલેણં ભત્તેણં અપાણણં કુમારગિરિમ્મિ કલિંગે પડિમં ઠિઓ સગ્ગં પત્તો ॥”

—અંતિમ ચતુર્દશપૂર્વી સ્થવિર આર્ય શ્રીભદ્રબાહુ પણ શકટાલ મંત્રીના પુત્ર શ્રીસ્થૂલભદ્રને પોતાની પાટે સ્થાપન કરીને શ્રીમહાવીરપ્રભુ પછી ૧૭૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં પંદર દિવસનું નિર્જલ અનશન કરીને કલિંગ દેશના કુમારગિરિ નામક પર્વત ઉપર પ્રતિમા (ધ્યાન) ધારી ળની સ્વર્ગવાસી થયા.

એ પછી આર્ય સ્થૂલભદ્ર, આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ વિશે વર્ણન છે. એ વર્ણનમાં જણાવ્યું છે કે— આર્ય સુહસ્તિએ કુમાર પર્વત પર આર્ય મહાગિરિની સ્તુતિ કરી હતી.

વળી, હાથીગુફાના લેખમાં ‘ચેતવસવધનસ’ એવા ઉલ્લેખથી કેટલાક વિદ્વાનો ખારવેલને ‘ચૈત્રવંશીય’ માને છે ત્યારે કેટલાક તેમને ‘ચેદીવંશ’ના રાજવી બતાવે છે પરંતુ પ્રસ્તુત પદ્યાવલીકાર એ વિશે સ્પષ્ટ ખુલાસો આપે છે કે ખારવેલ ‘ચૈત્રવંશ્ય’ કે ‘ચેદીવંશ્ય’ નહોતો પરંતુ ‘ચેટવંશ્ય’ હતો; કેમકે એ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજા ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની વંશપરંપરામાં ઊતરી આવ્યો હતો.

વળી, ખારવેલના શિલાલેખની સાથેસાથ ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં ઊભેલાં જે સ્થાપત્યો અને શિલ્પો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા અને પાંચમા સૈકાની સામ્યતા ધરાવે છે એટલું જ નહિ, નંદ મહારાજ કલિંગનો વિજય કરીને જે ‘કલિંગ-જિનમૂર્તિ’ લઈ ગયો હતો અને ખારવેલે મગધનો વિજય કરી જે મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એ મૂર્તિના ભરાવનાર અને પ્રતિષ્ઠાપક તેમજ ગુફાઓના નિર્માણ સંબંધી પૂર્વ ઇતિહાસ વિશે આ પદ્યાવલી મહત્ત્વની હકીકતો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. પદ્યાવલીની નોંધ આ પ્રકારે છે:

મહારાજ બિંબિસારે (શ્રેણિકે) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ચરણોથી અને સાધુ-સાધ્વીઓના નિવાસથી પવિત્ર થયેલા તીર્થસ્વરૂપ કલિંગના કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ (આજકાલનો ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ જે વિક્રમની ૧૦-૧૧ મી શતાબ્દી સુધી ક્રમશઃ કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ કહેવાતો હતો) નામના ળને પર્વતો ઉપર ભગવાન ઋષભદેવ તીર્થંકરનો અતિમનોહર પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, અને તેમાં શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની સુવર્ણમયી પ્રતિમા ગણુધર શ્રીસુધર્મસ્વામી દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. એ સિવાય શ્રેણિકે એ પર્વત ઉપર ચતુર્માસમાં સાધુ-સાધ્વીઓને રહેવા યોગ્ય ગુફાઓ કોરાવી હતી; જેમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ જ્ઞાનોપાસના અને તપશ્ચર્યા આદિ ધર્મકૃત્યો કરતા હતા.

શ્રેણિકના પુત્ર કૂણિકે એ બન્ને પર્વતો ઉપર પોતાના નામે પાંચ ગુફાઓ કોરાવી હતી.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પ્રછી ૬૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં આઠમો નંદ રાજા થયો, જે અત્યંત લોભી હતો. તેણે પોતાના વિરોધક નામક મંત્રીની પ્રેરણાથી કલિંગનો નાશ કર્યો અને કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી ઋષભદેવ ભગવાનની સુવર્ણમયી પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો.

સમ્રાટ અશોકે (વીર નિર્વાણ પછી ૨૪૪ મા વર્ષે સ્વર્ગવાસ) કલિંગ પર જીત મેળવી તેને પોતાને આધીન બનાવ્યું હતું.

એ પછી સમ્રાટ ખારવેલ કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો; જેના શિલાલેખમાં ‘ચેતવસવધનસ’ના ઉલ્લેખથી વિદ્વાનોએ તેને ચૈત્રવંશીય કે ચેદીવંશી માન્યો છે, જેને આ ચેરાવલીકાર સ્પષ્ટ રીતે ચેટવંશ્ય બતાવે છે, કેમકે ખારવેલ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજવી ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની પરંપરામાં થયો હતો.

ચેટકના મરણ પછી તેનો પુત્ર શોભનરાય વૈશાલીથી નાસીને પોતાના શ્વસુર કલિંગાધિપતિ સુલોચન પાસે ગયો. સુલોચનને પુત્ર ન હોવાથી તે જમાઈને ગાદી આપી સ્વર્ગસ્થ થયો. શોભનરાયનો રાજ્યાભિષેક કલિંગના કનકપુરમાં

થયો હતો. શોભનરાય પરમ જૈન હતો અને તીર્થસ્વરૂપ કુમાર પર્વત પર યાત્રા કરીને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક બન્યો હતો.

શોભનરાયની પાંચમી પેઢીએ ચંડરાય નામક રાજા થયો. તે વીરનિર્વાણ સં. ૧૪૯ માં દર્લિંગની ગાદીએ આવ્યો. એ ચંડરાયના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં આઠમો નંદરાજ રાજ્ય કરતો હતો જે અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી શ્રીજયભદ્રેની સુવર્ણમથી પ્રતિમા લઈ ગયો, જે વિશે શિલાલેખ પણ સમર્થન કરે છે.

એ પછી શોભનરાયની આઠમી પેઢીએ શ્વેતરાજ વીર નિ. સં. ૨૨૭ માં દર્લિંગમાં રાજા થયો. વીર નિ. સં. ૨૩૬ માં મગધપતિ અશોકે કલિંગ પર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના શ્વેતરાજ ઉપર પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી. વીર નિ. સં. ૨૭૫ માં શ્વેતરાજનો પુત્ર વુડ્ડરાજ દર્લિંગનો રાજા થયો. એ પરમ જૈન હતો. તેણે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ ઉપર જૈન શ્રમણો માટે ૧૧ શુક્રાઓ કોરાવી.

વીર નિ. સં. ૩૦૦ માં વુડ્ડરાયનો પુત્ર ભિક્ષુરાય દર્લિંગનો શાસક બન્યો. તેનું વહન મહામેધ નામક હાથી હોવાથી તે મહામેધવાહન નામે અને તેની રાજધાની સમુદ્ર કિનારે હોવાથી તે આરવેલધિપતિ નામે પણ ખ્યાત થયો.

ભિક્ષુરાજ અતિશય પરાક્રમી અને પોતાની હાથી વગેરેની સેનાથી પૃથ્વીનો વિજેતા હતો. તેણે મગધના રાજવી પુષ્યમિત્રને હરાવી પોતાનો આગ્રાધીન બનાવ્યો હતો. પહેલાં જે નંદ રાજા શ્રીજયભદ્રેની પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે તેણે પાછી મેળવી દર્લિંગમાં લઈ આવ્યો હતો^૧ અને કુમારગિરિ ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો છલ્લોદાર કરાવી આર્ય સુકસ્તિસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આર્ય સુપ્રતિયુદ્ધસૂરિના હાથે એ મૂર્તિની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

દુષ્કાળના સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુકસ્તિસૂરિ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે શુદ્ધ આહાર ન મળતાં આ કુમારગિરિ તીર્થમાં અનથન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ દુષ્કાળમાં જૈનોનું આગમ સાહિત્ય નષ્ટપ્રાય બની રહ્યું છે એમ સમજીને ભિક્ષુરાયે જૈન સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કરવા અને સમગ્ર સંપ્રતિની માફક જૈનધર્મનો વિસ્તાર કરવા માટે શ્રમણસંઘને તીર્થસ્વરૂપ કુમારી પર્વત પર એકત્રિત કર્યો હતો. તેમાં આર્ય મહાગિરિની પરંપરાના બલિસ્સહ, ભોધિલિંગ, દેવાચાર્ય, ધર્મસેનાચાર્ય, નક્ષત્રાચાર્ય આદિ બધા જિનકદંબી શ્રમણો તેમજ આર્ય સુસ્થિત, આર્ય સુપ્રતિયુદ્ધ, ઉમાસ્વાતિ, સ્યામાચાર્ય આદિ ત્રણસો સ્થવિરકદંબી શ્રમણો એકઠા થયા હતા. આર્યા પોર્ણવી આદિ ત્રણસો સાધ્વીઓ પણ આ સંમેલનમાં આવી હતી. ભિક્ષુરાય, સીવંદ, ચૂર્વક, સેલક આદિ સાતસો શ્રમણોપાસકો અને ભિક્ષુરાયની પત્ની પૂર્ણમિત્રા વગેરે સાતસો શ્રાવિકાઓ પણ આ સભામાં ઉપસ્થિત હતી.

ભિક્ષુરાયે પોતાના પુત્ર, પોતે અને શણ્ણીઓના પરિવાર સાથે સભાને સંગ્રામીને જણાવ્યું કે- 'હવે તમે બધા તીર્થ'કરે પ્રવેશા જૈનધર્મની ઉત્તતિ અને તેના વિસ્તાર માટે બધી શક્તિથી ઉદ્યમશીલ બનો.'

આથી ધર્મની ઉત્તતિ માટે શ્રમણો અને શ્રમણીઓ મગધ, મધુરા તેમજ જંગ દેશ તરફ નીકળી પડ્યાં.

એ પછી ભિક્ષુરાયે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ પર્વતો ઉપર જિનપ્રતિમાઓથી શોભતી અનેક શુક્રાઓ કોરાવી. જિનકદંબને અનુસરનારા સાધુઓ કુમારગિરિ પર્વતની શુક્રાઓમાં રહેતા હતા અને સ્થવિરકદંબી સાધુઓ કુમારીપર્વતની શુક્રાઓમાં રહેતા હતા.

આ બધી વ્યવસ્થા કર્યા પછી ભિક્ષુરાયે બલિસ્સહ, ઉમાસ્વાતિ, સ્યામાચાર્ય આદિ સ્થવિરોને જિનાગમોમાં સુકૃત સમાન દર્શિવાદનો સંગ્રહ કરવાને પ્રાર્થના કરી.

ભિક્ષુરાયની પ્રેરણાથી પૂર્વોક્ત સ્થવિર આચાર્યોએ બાકીના દર્શિવાદને ધમણ સમુદાય પસંદથી થોડોધોડો મેળવીને બોજપત્ર, તારપત્ર અને વલકલ પર લિપિબદ્ધ કરાવી, ભિક્ષુરાયનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો અને આ રીતે તે આર્ય સુધર્મસ્વામીએ રચેલી દાદશાંગીનો સંરસક બન્યો.

૧. મગધ ન રાજાનું શુદ્ધ પરિણામિત્રા વગેરે વહાનવતિ નદારામનિજીબ ભવ્યશિવર...જ્ઞાતવતિદિહાદિમ મળે સ્થિતિ મળી ઇ-સિયાસેખ પં. ૧૨

એ પ્રસંગે શ્યામાચાર્યે નિર્ઘંથ સાધુ-સાધ્વીઓના સુખબોધાર્થે ‘પન્નાવણાસૂત્ર’ની રચના કરી. સ્થવિર શ્રીઉમા-સ્વાતિએ એ જ ઉદ્દેશથી નિર્ચુકિત સહિત ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની રચના કરી અને સ્થવિર આર્ય બલિસ્સહે ‘વિદ્યાપ્રવાહ’ પૂર્વમાંથી ‘અંગવિદ્યા’ આદિ શાસ્ત્રોની રચના કરી હતી.

આ પ્રકારે જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનાર લિક્ષુરાય અનેકવિધ ધર્મક્રયો કરીને વીર નિ. સં. ૩૩૦ વીતતાં સ્વગત્થ થયો.

લિક્ષુરાય પછી તેનો પુત્ર વક્રરાય કલિંગનો અધિપતિ થયો. વક્રરાય પણ જૈનધર્મનો અનુયાયી હતો. તે ધર્મા-રાધન કરી સમાધિપૂર્વક વીર નિ. સં. ૩૬૨ વર્ષ પછી સ્વર્ગવાસી થયો.

વક્રરાય પછી તેનો પુત્ર વિદુહરાય કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો. વિદુહરાય પણ એકાગ્રચિત્તે જૈનધર્મનું આરાધન કરી નિર્ઘંથ સમૂહથી પ્રશસિત થયો અને વીર નિ. સં. ૩૯૫ પછી સ્વર્ગવાસી બન્યો.

હવે આપણે શિલાલેખની મહત્ત્વની વિગત ઉપર ધ્યાન આપીએ.

શિલાલેખનો આરંભ અરહંતો અને સિદ્ધોને જૈન પદ્ધતિ અનુસાર નમસ્કારપૂર્વક કરેલો છે. આ મૂળ શિલાલેખ છેવટે આપવામાં આવ્યો છે તેનો પ્રસંગોચિત સારાંશ નીચે મુજબ છે:

૧. શાસનકાળના પ્રથમ વર્ષમાં ખારવેલે ઝંઝાવાતથી નાશ પામેલાં રાજધાનીનાં દ્વારો, પ્રાકારો, તળાવો અને રાજકીય પ્રાસાદોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

૨. શાસનના પાંચમા વર્ષે તેણે તનસુલિય માર્ગથી પ્રાચીન નહેર રાજધાની સુધી લંબાવી.

૩. શાસનના નવમા વર્ષે ૩૮ લાખ રૌપ્ય મુદ્રાઓના ખર્ચે ‘મહાવિજય’ નામક પ્રાસાદ બનાવ્યો. એ જ વર્ષે તેણે ‘કિમ્બિચ્છક’ દાન આપી ‘કલ્પદ્રુમ’ની પૂજા કરી. (જૈન શાસ્ત્રો અનુસાર આવી પૂજા ચક્રવર્તી સમ્રાટ જ કરી શકતો.)

૪. શાસનના બારમા વર્ષે મગધનો વિજય કરી નંદરાજ જે મૂર્તિ પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે કલિંગ જિન-પ્રતિમા પાછી મેળવી. (આ ઉલ્લેખથી સાબિત થાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હતી.)

૫. શાસનના તેરમા વર્ષે રાજ્યના વિસ્તારથી સંતોષ પામીને તેણે પોતાનું ધ્યાન ખાસ કરીને ધર્મ તરફ દોર્યું. શ્રાવકોને ઉચિત એવાં વ્રતો આદર્યાં અને જીવ-અજીવના લેહવિજ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો. શ્રમણોને રહેવા માટે ૧૧૭ ગુફાઓ કુમારી પર્વત ઉપર કરાવી.

૬. પંચોતેર લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી પોતાની રાણી માટે શ્રીકુમારી પર્વત પર દૂર દૂરથી પથ્થરો મંગાવી. આશ્રયસ્થાન નિર્માણ કર્યું.

૭. મહારાજના બિરૂદોમાં ક્ષેમરાજ, વૃદ્ધિરાજ, લિક્ષુરાજ, ધર્મરાજ, રાજર્ષિવંશકુલવિનિર્ગત, મહારાજ આદિ પદોનો વ્યવહાર કરેલો છે.

આ શિલાલેખ અને ઉપર્યુક્ત પટ્ટાવલી ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઉદયગિરિ-ખંડગિરિની ગુફાઓ એ જૈનોનું તીર્થસ્થાન હતું. વળી, ખારવેલ જેવા જૈન રાજવીની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળનારી હોવી જોઈએ; એમ પણ જણાય છે. જૈન સાહિત્યમાં કલિંગ વિશે ખૂબ ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ આજે અહીં કોઈ જૈનની વસ્તી નથી. વસ્તુતઃ જૈન શ્રાવકો પોતાનો ધર્મ ભૂલી જઈ સરાક બનીને રહ્યા છે અને મોટા ભાગની જૈન પ્રજાએ સ્થળાંતર કર્યું હોય એમ જણાય છે.

ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપરની ૧૦-૧૧ મા સૈકાની કેટલીક ગુફાઓને બાદ કરતાં મોટા ભાગની ગુફાઓ ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાથી અર્વાચીન નથી. કેટલીક તો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા-પાંચમા સૈકાની હોવાનું પણ પ્રતીત થાય છે, જેનું પટ્ટાવલીથી સમર્થન મળે છે. મોટા ભાગની ગુફાઓ સાદી છે પણ ઉદયગિરિની રાણીગુફાનું શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ છે.

ખંડગિરિ ઉપર એક સ્થળે થોપીસે નૈન તીર્થકરો અને તેમની શાસનદેવીઓની મૂર્તિઓ એકીસાથે વિદ્યમાન છે. એ જ ટેકરી ઉપર બીજે સ્થળે પલ્લુ કેટલીક ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમાઓ છે જે ખડકો ઉપર અદ્ધર કેતરી કાટકી નેવાય છે.

ઐદિશામાં વસતા સરાક વાતિના લોકો દર વર્ષે માધ માસની સાતમના દિવસે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની યાત્રાએ આવે છે અને પાર્શ્વનાથ સ્થાપનાની સ્તુતિ કરે છે.

બંને પર્વતો ઉપર ધર્મને કુલ ૩૦ નેટલી નૈન શુદ્ધાઓ વિદ્યમાન છે; જેમાંની સુખ્ય શુદ્ધાઓ જ્યયજ્ય શુદ્ધા, રાણીશુદ્ધા, ગભેયશુદ્ધા, સ્વર્ગપુરી શુદ્ધા, મંચપુરી શુદ્ધા, અનંતશુદ્ધા, નવમુનિ શુદ્ધા, વાયશુદ્ધા એવાં સ્થાનિક નામોથી ઓળખાય છે. બારતની નૈન શુદ્ધાઓમાં આ શુદ્ધાઓ સૌથી પ્રાચીન છે. આ શુદ્ધાઓ પૈકી કેટલીકમાંથી જે શિલાલેખો મળી આવે છે, તે આ પ્રકારે છે:

૧. ઉદયગિરિની હાથીશુદ્ધામાં ખારવેલ્લેના આ શિલાલેખ બે કટકે એટલે થોટાક બામ શુદ્ધાની છતમાં અને થોટાક બામ દીવાલમાં આ પ્રકારે કોતરેલો છે:

“(૧) નમો અહૂતાને નમો સવાપિપાને વૈરન મહારાજેન મહામેષવાહનેન ચેતરાવસવચ્ચનેન પ્રસથમુમ્ભસ્ત્રને[ન] ચતુરત્તજ્ઞાનગુ-
નોપગતેન કઠિગાપિવતિના સિરિસ્તારવેલેન (૨) પંદરસવસાનિ સિરિકુમારસીરવના કઠિંડા કુમારકોડકા તતો છેલ્લપગગનાવવહારવિષિ-
વિમારદેન (૩) સવવિજાવદાતેન નવવસાનિ યોવરાને પસામિતે સંયુગવતુવિસનિવતો ચ દાયવથનેન સેસયોરનામિવિજયવતિયે (૩) કલિંગ-
રાજવસપુરિમયુમે મહારાજામિતેચને પાપુનાનિ અમિસિતમતો ચ પથમચ્ચે વાતવિહતગોપુષ્પાકારનિચેસર્વ પટિસંસ્ત્રાવનિ કઠિંગનગર્મિ વિચોર
ચ સિત્તલ્લટાગવાદિયો ચ વપાપયતિ સત્તુવાનપતિ સંટાપન ચ (૪) કારયનિ । પવનીસાદિ સત્સહલેદિ પકાનિયે રત્તયતિ દિતિયે વ વસે
અમિતવિત્તિ સાતકમિ પટિમાદસે હ્યગજનરપથમહુલ્લે દંદં પટાપયતિ કુસંશને સર્વિત્તં ચ સદાપથવા પર્વે મસિકનમર્ (૬) તનિયે વ પુન વસે
(૫) ગંધવદેવુષો ર્ધનનગીતશાદિતસંદસનાદિ ઉસવસમાજકારાનાદિ ચ કોટાપયનિ નગર્મ્મ હ્ય ચયુયે વસે વિજાપાતિવાસાં અહૂતં પુવં
કઠિંગપુથરાજનમર્મિતે.....પુમ્મકૂટસ.....[પૂ]જિન ચ નિસિત્ત ઇન(૬)મિર્મોગેદિ સિત્તનસ પવથો સરાકિઝ્ઞોત્રેકેસાદેવં દસ-
યનિ પેવમે ચ દાનિ વસે નંદરાજનિપસસર્વ ઓષાદિતં તનમુકીયવાટા પનાદિ નગર્મ્મ પેવસ.....રાજસેપસંદંમગનો સરકુમરગં (૭)
અનુગદ્ધનેકાનિ સત્તમહસાનિ વિસત્તતિ પોરજાનપદં સનમં ચ વસે પસાસતો ચ.....સયોતુકુટ.....અટમે ચ વસે (૮) ઘાતા-
પપિતા રાજગદનં પીટાપયતિ પૌત્રિનં ચ કમવદાનપનાદેનસવત્ત સેનવાદને વિપુચિતુ મયુરં અવપાતો નવને ચ [વસે !].....પથકો
(૯) કવરુત્તો હ્યગજરપસદ્દ યત્ત સર્વં પરાયસર્પં.....સસવાગદનં ચ કારયિતું ચમગમે નિદિદિ રદિસારં દદાનિ અરહત.....(૧૦)....
.....[નિવા] સં મહાવિજયપાસાદં કારયનિ અઠ્ઠતિસસનસદ્દેદિ દમને ચ વમે.....મારવસપટ્ટાન.....કારાપયતિ.....ડયલાને ચ
મનોપાનિ વપમના.....(૧૧)..... ■ પુરાકાનિવેમિતં પાપુદે મર્મનગ્ગે નકામયતિ જનપદમાવનં ચ તેસ વસસતાઠ....દના-
માદેહસંપાનં યાસમં ચ વ[સં].....દસ.....દિ વિનામયંવા ડનગવદગાનાં (૧૨).....મયલાને વિનુકે મયે જ્ઞેનો દ્વિપમર્ગાયાં
પાયપનિ મર્મયં ચ રાજાને ચતુ પટિસાસિટા પોદે વદાપયતિ નંદગજનિવસ અગાઝિનસ.....ગદ્ધત્ત પદિદ્ધારિહિ સગયે યમિયુ નયરિ
(૧૩).....વિજાપદ્દ દેલિલેચગાનિ સિદ્ધગનિ નિચેમયનિ મનવસદાનરિદ્ધાનિ અમ્મનમકરિયં ચ હૃદી નારાવનગિદ્ધાન અમ્મનમકરિયં ચ
હૃદી નારાવનગિદ્ધારં.....આદરાપયતિ હ્યં સત્તમ (૧૪)સિનો ધમિદ્ધોનિ સંમમે વસે મુપસવિવિચિયકો કુમારીપવને અરહતોર ।
[નિવામં] ચાદિકાવં નિમિદિપાયં મયજ્ઞકં.....કાકેનિસિના (૧૫).....[મ] કનસમાથો મુરિદિતનં ચ સવદિસાનં [યાનિનં]
તાવસા [નં !].....સંદનાને (૧) અહૂતનિર્મિદિયા સર્મીર પનાર વગ્ધાદસમય[ય]રનિદિ અનેકયોજનાદિ.....(૧૬).....પટાટ્ક
ચેત્રકં ચ વેટુરિયમમે ધમે પટિટાપયનિ પર્વેનિય સટિ વમમતે રાજમુરિય કાટ્ટે થોડેનં ચ ચોયટ્કમગવનિકુનાયે ચુપાદયનિ નેમરાજા
મ પથગત્ત મ મિતુગકા હ[ના]મરાજા પસંતો મનતો અનુમત્તો [ક]કાગાનિ (૧૭).....ગુગરિસેમ કુમરો સરામંદરુજ્ઞો.....
અનમંદસકારકો અનિદ્ધનર્વાકધાનપરો ચક્રમ્મો મુલચકો પસેવચકો ગમનિવંપટુરિનિગતો મહાવિજયો ગત્તા સાપેટ્ટમિતિ ॥”

૨-૩ મંચપુરી શુદ્ધામાં બે શિલાલેખો આ પ્રકારે છે:—

(૧) “વેસ મદાગસ કઠિંગાપિવતિનો મદા.....વાદ.....કુદેપમિર્મિનો દેવમ્ ॥”

(૨) “કુમાર પટુમ્મ દેવમ્ ॥”

૪. સ્વર્ગપુરીની શુક્ષ્માંશ ખારવેલની રાણીનો શિલાલેખ:—

“(૧) અરહત પસાદન[મ્] કર્લિંગા[ન]મ્ સમણાનમ્ લેખં કારિતં રાજિનો લ[િ]લાક [સ](૨) હથિસ હંસપોતસ ધુ-[૭] ના કર્લિંગા ચ..... રવેલસ । (૩) અગમહોસીયાક લેખમ્ ॥”

૫. છોટા શુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

અગિચ્છ (૧).....સ લેખમ્ ॥

૬. ઉદયગિરિની સર્પશુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

(૧) “ચૂલકમસ કોઠા જેયા ચ ॥”

(૨) “કમ્મસ હલચિણ્ય ચ પસાદો ॥”

૭. વાઘશુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

“નગર અરુદંસ સમૂતિણો લેખમ્ ॥”

૮. જંબેશ્વરની શુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

“મહામદાસ વારિયાય નાકિયસ લેખમ્ ॥”

૯. હરિદાસની શુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

“ચૂલકમ્મસ પસાદો કોથા જોય [૧] ચ ॥”

૧૦. ખંડગિરિની તત્ત્વશુક્ષ્માંશ નં. ૧ માંનો શિલાલેખ:—

“પાદમૂલિકસ લેસુમાસ લેખમ્ ॥”

૧૧. અનંત શુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

“દોહદસમણાનમ્ લેખમ્ ॥”

૧૨. નવમુનિ શુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

“(૧) ઓ શ્રીમદ્ ઉદ્યોતકેશરિદેવસ્ય પ્રવર્ધમાને વિજયરાજ્યે સંવત ૧૮ (૨) શ્રીઆર્યસંવત્તિચ્છ્રદ્રપ્રહકુલવિનિર્ગતદેશીગણ આચાર્ય શ્રીકુલચન્દ્ર (૩) મદ્યારકસ્ય શિષ્ય સુમચન્દ્રસ્ય ॥”

૧૩. લલિતેન્દ્ર અથવા સિંહદ્વાર નામે ઓળખાતી શુક્ષ્માંશો શિલાલેખ:—

“(૧) ઓ શ્રીઉદ્યોતકેશરિવિજયરાજ્ય સંવત ૫ (૨) શ્રીકુમારપર્વતસ્થાને જીર્ણવાપિ જીર્ણશાળ (૩) ઉદ્યોતિત તસ્મિન્ સ્થાને ચતુર્વિંશતિ તીર્થ[હ]કરસ્થાપિત—પ્રતિષ્ઠા[કા]ઠે હ[રિ]ઓપ જસનન્દિક (૫) ક્ના(૬) તિ (૬) દ્રથા (૬) શ્રીપાર્શ્વનાથસ્ય કર્મસ્વયઃ ॥”

भा.ल.वा.

.

ક્ર.સં.	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પિરાન મીટર	ખાંધણી	મુજનાયક	પતિગાળની સંખ્યા
૩૧૧૨	દાહોદ	કાલીનાડા ગેટ પાસે	દાહોદ ૧ મા. દૂર	દાહોદ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	પાયાજી-ધાર ૫-૧૬
૩૧૧૩	લીમડી	હોલી ચકલા	૧૪ મા. દૂર	લીમડી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨-૪
૩૧૧૪	ઝાલોદ	દલાણવાળા બગરમાં	૨૧ મા. દૂર	ઝાલોદ	ધૂમટબંધ	"	૪-૨
૩૧૧૫	અલીરાજપુર	બગરમાં	૪૫ મા. દૂર	અલીરાજપુર	શિખરબંધ	"	૩૫-૩
૩૧૧૬	"	"	"	"	ધર	મહિનાથજી	૬-
૩૧૧૭	લખમણી તીર્થ	જંગલમાં	૫૦ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦-૨
૩૧૧૮	નાનપુર	બગરમાં	૫૫ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૧
૩૧૧૯	ખટાલી	"	૪૫ મા. દૂર	"	"	નેમિનાથજી	૪-૧
૩૧૨૦	રંભાપુર	"	મેઘનગર ૩ મા. દૂર	રંભાપુર	"	કુંથુનાથજી	૩-૧
૩૧૨૧	રંગપુર	જંગલમાં	૧૧ મા. દૂર	ઝાલુઆ	"	આદિનાથજી	૬-૨
૩૧૨૨	ઝાલુઆ	બગરમાં	"	"	"	"	૯૭-૪૩
૩૧૨૩	રાણાપુર	"	૨૨ મા. દૂર	રાણાપુર	"	સુવિધિનાથજી	૬-૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટાલયનું નામ.	લેખનો સંવત.	દરાશરની રિયતિ.	જેમની વસ્તી.	ઉપા-અવ.	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ સરખત	રોડ ગીરધરાલ દેવચંદ	૧૫૪૫	સારો	૧૦૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ સરખત	રોડ વાલચંદ મોનીજી		"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૨૫ સરખત	રોડ વરધીચંદ ગુનીલાલ		સાધારણ	૫૦	૧		આ દરાશરનો આગળનો ભાગ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ સરખત	રોડ મવાચંદ તેજી	૧૯૧૧	સારી	૧૦૦	૧	૧	એક લાવચેરી છે.
બાઇ હીરાબાઇ ૧૯૫૨	"	૧૯૫૨	"				
શ્રીસંધ મ. ૧૯૯૪	રોડ પનાલાલ લાલચંદ	૧૯૦૩	"	નથી	૧	૧	એક પ્રાચીન તીર્થ છે આમ. ફરનીય છે. મૂળનાયકજીની
							મુતિ પ્રાચીન ઉ-નારાશરની ૧૩૨ છે.
કુકસી શ્રીસંધ ૧૯૨૩	સોલાચંદજી હીરાચંદજી	૧૯૩૩	સાધારણ	૫	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૩૦ સરખત	પનાલાલજી રૂપચંદજી ચોધરી	૧૯૫૦	,	૧૧	૧		આ દરાશરનો ચિખરનો ભાગ છે જેથી મના-
							રામાં પાળી ૫૩ છે.
દેડ હીરાજી મુલામચંદ ૧૯૪૦	બંડારી રંગુરચંદજી બુગજી	૧૯૪૦	"	૭૫	૧		આ દરાશરનો ચિખરનો ભાગ છે જેથી નીચારો પડેલ
							છે. પાળી ૫૩ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૦ સરખત	મુલાચંદ મણીચંદ મ. મુલાચાગા	૧૯૫૨	ખરામ	નથી			છાજ દરાશર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૬૫	"	૧૮૬૫	સાધારણ	૨૫૦	૨	૧	માત્ર પ્રતિમાનો પ્રાચીન છે. કમ્પ દરાશર છે.
દેડ મનનીલામ રૂપનાજી ૧૯૮૦ સરખત	દેડ સારંગમજી મેપોલાલજી	૧૯૧૧	સારી	૧૦૦	૧		

નંબર	ધારણ વારા	હેઠાણ	ફોન રજીસ્ટ્રેશન	ફોન રજીસ્ટ્રેશન	બાંધણી	મુદતનાથ	રતિનાથની કાગિયા
૩૧૨૪	રાણાપુર	બજારમાં	દાહોદ ૨૨ ગા. ફર	રાણાપુર	ધર	આદિનાથજી	પાપાબુ-માવ ૩—૨
૩૧૨૫	પારા	"	"	પારા	શિખરબાઈ	"	૩—૧
૩૧૨૬	ખોરી	"	૩૩ ગા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૩૧૨૭	ચાંદલા	ગોવિંદપુરા	ઉદેગડ ૨ ગા. ફર	ચાંદલા	"	આદિનાથજી	૭—૨
૩૧૨૮	"	નયાપુરા	"	"	"	"	૬—૬
૩૧૨૯	"	ગવડી બજાર	"	"	ધર	મુનિસુવતસ્વામી	૨—૩
૩૧૩૦	કુસલગઢ	બજારમાં	૨૧ ગા. ફર	કુસલગઢ	શિખરબાઈ	આદિનાથજી	૩—૫
૩૧૩૧	રતલામ	કસ્ટમ ગોશીસની સામે ગુજરાતી મંદિર	રતલામ ૧૧૧ ગા. ફર	રતલામ	"	અણતનાથજી	૨૧—૧૨
૩૧૩૨	"	શેઠજી બજાર પતિ ખુશ- ચંદ્રજી મંદિર	"	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૧૩૩	"	મહેતાજીનો વાસ કબીર સાહેબનું મંદિર	"	"	શિખરબાઈ	સુમતિનાથજી	૧૫—૬
૩૧૩૪	"	ચાવરીયા બજાર બાબા- સાહેબનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૮૮—૯
૩૧૩૫	"	ચાવરીયા બજાર ખુશ- ગબીરચંદ્રજી મંદિર	"	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૯—૧

અવધાનના નામ તથા સંવત.	વહીવટના નામ.	સંખ્યા સંખ્યા	દેશસરની સ્થિતિ.	જેમની વરતી.	દિવાન મંચ સાથે	વિશેષ મંત્ર
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	પન્નાવાલજી કવેરચંદ	૧૮૧૧	સાધારણ			
"	ચેડ મેજાજી કવેરચંદ		સારી	૨૦૦	૧	૧
શ્રીસંધ ૧૮૧૦	શ્રી જીનજી સંખની જેડી મીસરીમજી કોવરચંદ		"	૪	૧	૧
ચેડ તાગચંદ મુળચંદ ૭ જાન ૧૮૧૫ લગભગ	અમુનમજી ધ સીરામ પીયા	૧૮૧૫	"	૪૦	૧	એક લાવજેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૧ લગભગ	"	૧૮૭૧	"			
શ્રીસંધ ૧૩૦૮	મનલલજી મોરડીયા	૧૩૦૮	સાધારણ	નથી		આ દેશસર થી અતિનાથજી અવધાનના દેશસરના નામે
						મોગખાલ છે.
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	ચેડ મોગીલાલજી જેમચંદ કાવરીયા	૧૮૫૨	"	૨૦૦		છપ્પ દેશસર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	તેજવાજી હેઝાલાલજી અધી		સારી	૧૨૦૦	૪	૧
ચેડ જોરાવરમજી વર્ધમાનજી ૧૮૧૦ લગભગ	મોલમજી જોરાવરમજી	૧૮૦૧	"			
શ્રીસંધ ૧૮૪૦ લગભગ	દોરાલાલ તેજકજી અધી	૧૭૦૮	"			ગિરવાનંદ સુત્રીશરજી, ગોતમ-સ્વામી તથા વીરવિજયજીની
						આરસનો પ્રતિ છે
અતિ બાપા સાહેબ ૧૮૭૧ લગભગ	વેલસામ રાજુ તરફથી દીવાન બહાદુર ચેડ કેસરી	૧૮૬૬	"			એક શુરપ્રતિ છે.
	સીમેજી મેઘવાળા					
અતિ અગીરચંદ લગભગ ૧૮૫૦	મહાત્મા કનૈયાલાલ કશુરચંદ		સાધારણ			એક ગોતમસ્વામીની પાતુની પ્રતિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	સ્થાન	રસ્તે કેટલા મી.	પાન કેટલા	બાંધણી	મુજનાયક	પ્રતિમાણની કિંમત
૩૧૩૬	રતલામ	ચાવરીયા બગીચાનું દેરાસર	રતલામ ૧૧૧ મી. દૂર	રતલામ	શિખરબધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-ધાતુ ૬—૨
૩૧૩૭	"	ઘાટી પર લાલચંદજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૧૩—૧૫
૩૧૩૮	"	ઘાટી પર ચાવરીયા બગીચા	"	"	"	શાંતિનાથજી	૬૪—૧૦૭
૩૧૩૯	"	ચૌમુખી પુલ મોતિલાલજીનું મંદિર	૨ મી. દૂર	"	"	મહિલાનાથજી	૨૨—૩૮
૩૧૪૦	"	હનુમાન કુંડીની પાછળ	"	"	ધર	આદિનાથજી	૫—૨
૩૧૪૧	"	ત્રીપોક્તીયા ગેઝેટ તંબાકુ બગીચા	"	"	શિખરબધ	ચંદ્રપ્રભજી	૪—૩
૩૧૪૨	"	કોટવાલાની પેટી	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨—૨
૩૧૪૩	કરમલી	ગામ બહાર	૪ મી. દૂર	"	શિખરબધ	"	૪—૦
૩૧૪૪	"	"	"	"	"	"	૧૮—૬
૩૧૪૫	ખીચડોદ	"	રતલામ ૬ મી. દૂર	"	"	કેસરીયાનાથજી	૩૮—૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	સેબના સંવત.	દેરાસરની રિધતિ.	જેમની વરતી.	ઉપા- મય.	ધર્મ- સાગા.	વિષય નંબર
શ્રીસંખ ૧૮૬૨	જૂગમંદજી જોશીજી મુમુક્ષુજી	૧૯૧૫	સાધારણ				૯૫૧ દેરાસર છે.
શ્રીસંખ ૧૮૫૦ સરખત	જેસરીમજી અંબાલાલજી ખાનેચા	૧૯૦૧	,				આ દેરાસરનો મુજોખરો ભાગ ૯૫૧ છે
શ્રીસંખ ૧૬૦૦ લગભગ	રતલામ રાજીવ તરફથી દીવાન બહાદુર રોડ જેસરી.	૧૮૭૧	સારી				મં. ૧૯૧૫ ની સાબની એક પાત્ર મુતિ પ્રાપ્તીન છે.
	સોમજી કોટવાલા						
શ્રીસંખ ૧૮૬૩	"	૧૬૫૨	"				
શ્રીસંખ ૧૮૭૫	"		"				આ દેરાસર હરમંદજી મુતિના દેરાસરના નામથી
							આગળખાય છે.
દીવાન બહાદુર રોડ જેસરીમજી ૧૯૫૨	"		"				એક સુખાની શરૂમુતિ છે.
" ૧૮૪૨	"	૧૫૦૯	"				એક પાનાની મુતિ છે. મોળે માગ છે.
રોડ હરમંદજી દીવાનરાજ ૧૮૨૦ લગભગ	મોદમજી મુનોજી	૧૯૪૪	"	નથી	૧		રતલામ શહેરની આસપાસની પંચતીથી માનુ એક તીર્થ છે.
							દર વર્ષે શ્રવે સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
રતલામ શ્રીસંખ ૧૮૯૯	રતલામ શ્રીસંખ	૧૮૯૯	સારી				આ દેરાસરની બાલુમાં શરૂમુતિની રચના કરવામાં
							આવી છે.
શ્રીસંખ ૧૩૦૦ લગભગ	મગનીરામ બાપુસાંઈજી કોટવાલા		"	નથી	૧		આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે ચૌથ વદ અમાસનો મેળો
							ભરાય છે.

નંબર	ગામનું નામ	દેવળ.	દેવે રોશન.	પોત ગોદિત.	બાંધણી.	મૂળનાથ	પ્રતિમાની મંજરા
૩૧૪૬	સાગોદીયા	ગામની બહાર	રતલામ ૪ મા. દૂર	રતલામ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાચાણ-પાદ ૭-૩
૩૧૪૭	નામલી	બજારમાં	નામલી ૧૧ મા. દૂર	નામલી	"	મહાવીરસ્વામી	૨-૪
૩૧૪૮	સેમકીયાતીર્થ	"	૨ મા. દૂર	સેમકીયા	"	શાંતિનાથજી	૫-૪
૩૧૪૯	બડોદા	"	૪ મા. દૂર	નામલી	ધર	આદિનાથજી	૨-
૩૧૫૦	હતનારા	મોતીલાલજીનું જૂનું મંદિર	૬ મા. દૂર	ટોટર	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-
૩૧૫૧	પત્રદુણા	બજારમાં	૩ મા. દૂર	નામલી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૧૫૨	પંચેડ	"	૩ મા. દૂર	પંચેડ	"	સુમતિનાથ	૩-૩
૩૧૫૩	પરસોદા	"	રતલામ ૫ મા. દૂર	રતલામ	ધર	સુવિધિનાથજી	૧-
૩૧૫૪	શાંખેડી	"	નામલી ૪ મા. દૂર	નામલી	"	આદિનાથજી	૩-
૩૧૫૫	પાલીઆ (હસન)	"	વડાથલા ૨ મા. દૂર	બવરા	"	શાંતિનાથજી	૧-
૩૧૫૬	સેલાણા	"	રતલામ ૧૦ મા. દૂર	સેલાણા	શિખરબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૫-૬
૩૧૫૭	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૭-૬
૩૧૫૮	ધામણોદ	"	૬ મા. દૂર	ધામણોદ	ધર	સુપાર્શ્વનાથજી	૫-૧
૩૧૫૯	બવરા	શુકેવારીયા બજાર	બવરા ૧ મા. દૂર	બવરા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫-૭

પ્રધાનનારતુ નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	દેશચરની રિશતિ	લેખોની વસ્તી	ઉપા-અથ	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
સેવક તારાચંદ બેમરાજી ૧૯૦૬	રૂપચંદ રીખવલ્લભ સત્તાચારાજી	૧૯૦૬	સારો	૧૫૧		૧	આ એક તીર્થ છે. બીમડાદ જતાં રસ્તામાં આવે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	સાગરચંદ લખખીચંદજી	૧૯૨૭	"	૧૨			મૂળ મહારામાં એક સ્થાન પત્થરની આરસની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૫૩૩	જીવલલ્લભ ચંદિચલ્લભ કાવડીયા		"	૬૦	૧	૧	એક પુસ્તક લેખાર છે.
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	કેસરીમલ્લ હીરાચંદ		ખરાબ	૬			છર્ચ દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	નાથાલાલ ખનાલાલ		સારો	૩૦			
ત્રેમાલ ભામીચંદજી લગભગ ૧૯૫૦	કેસરીમલ્લ હરજીવલ્લભ ગાદીયા	૧૯૬૪	"	૩૦	૧		મતલામની આસપાસની પંચ નીચીંમીનું એક ધામ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	કોઠારી લાલજીજી ખનાલાલજી	૧૮૭૧	"	૬૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	હવરાજી ધાસીજી		સાધારણ	૧૦			
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	સેવારામ મધાચંદજી		"	૩			
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	ખારચંદ લખખીચંદજી		"	૧૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૭૧	કોઠારી ભોનીલાલજી જામીચંદજી	૧૮૭૧	સારો	૧૫૦	૧		એક લાલમેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	રાવળ તરફી તહેસીલદાર	૧૯૦૯	"				આ દેરાસર વતિજના દેરા-સરના નામે ઓળખાય છે.
"	કેસરીમલ્લ હસ્તીમલ્લજી	૧૯૪૪	"	૫૦	૧		૧ સ્થાન મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
સતારીસ ધરવાગાઓનું ૧૯૦૧	દીવાન ભદ્રાકુર રોડ કેસરી-સીંગજી કાલાવાલા	૧૯૦૧	"				પ્રાચીન દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેશનું	ફલે દેખાવ.	પ્રકાર મહિર.	ગામની.	પુજાવાળા	મતિયાણી સંખ્યા
૩૧૬૦	ગવરા	પીપલી બગીચા	ગવરા ૧ મા. ફર	ગવરા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૪૨—૨૯
૩૧૬૧	"	પુરામાં સરકારી મહેલાત પાસે	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૫—૨
૩૧૬૨	"	ઝંઘેરીપેઠ	"	"	"	"	૪—૨
૩૧૬૩	પીપલીદા	બગીચામાં	૧૧ મા. ફર	પીપલીદા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭—૮
૩૧૬૪	કમલાખેડા	"	૧૨ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૧૬૫	પુન્યાખેડા	"	૧૮ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—૧
૩૧૬૬	નીનોર	"	૧૫ મા. ફર	નીનોર	ધર	"	૨—૧
૩૧૬૭	સાલમગઢ	"	૨૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧
૩૧૬૮	જુની રાયપુર	ગામની ભાગોળે	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—૨
૩૧૬૯	સાખતલી	બગીચામાં	૧૮ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—૧
૩૧૭૦	સુખેડા	"	૧૦ મા. ફર	સુખેડા	શિખરબંધ	"	૫—૬
૩૧૭૧	ઉપરવાડા	"	૬ મા. ફર	ગવરા	ધર	આદિનાથજી	૨—
૩૧૭૨	બેરખેડા	"	૭ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૩—૨
૩૧૭૩	રામણા	"	૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	ફોટોની વસ્તી	ઉત્તર- સમ	ફોટો- સામગ્રી	વિશેષ નોંધ
બંગાળી અભિયંત્ર અને શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	દીવાન બદાદુર ઝેક કેસરી- સીંગલ કોટાવાલા	૧૯૫૫	સારી	૫૦૦	૩	૧	એક લાવજેરી છે, રાજ્ય-દ- શ્રી અને કુશવશ્રીની
							શુભર્તિ છે. કાચનું કામ મુંદર છે.
શુભાભયંદ્ર ધારીવાલ ૧૮૪૪	"	૧૮૪૪	"				
મોતીલાલજી વસંતરામજી ૧૯૮૫	મોતીલાલજી વસંતરામજી		"				
મોતીલાલજી લુણીયા સં. ૧૯૨૩	કર્નલાલાલજી	૧૯૨૩	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	બવાનસીંગલ પન્નાલાલજી	૧૯૨૩	સાધારણ	૫	૧		
પ્રેમચંદ્ર સવચંદ્ર લગભગ ૧૯૦૦	ચાંદમલજી પ્રેમચંદ્ર	૧૯૪૬	સારી	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	નેમચંદ્ર કાદરજી મુલોત	૧૮૯૦	"	૩૫			એક પુસ્તક બંધાર છે.
ગાંધી ગ્રંથેચંદ ૧૮૯૦	કુલજી અભેચંદ ૫૮વારી		"	૧૨૫			
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	કુલચંદ્ર કોઠારી	૧૮૮૩	સાધારણ	૫			
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	રેવાચંદ કુબીચંદ		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	કર્નલાલાલ લગ્નરીખલજી	૧૫૪૫	સારી	૨૫૦	૧		૧ પુસ્તક બંધાર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૨૫ લગભગ	ચંદ્રીચંદ રેકાલ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	ભેડલાલજી	૧૯૬૪	સારી	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	દેવચંદ્ર હેમરાજજી		"	૪૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	દેવળ.	રહે રોડાવ.	પેસ જોડિય.	ખાંધણી.	મૂળનાથ	મતિયાળની સંખ્યા
૩૧૭૪	સરસી	બજારમાં	બડાયલા ૨ મા. ફર	બવરા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાતુ ૪— ૪
૩૧૭૫	કેરવાસા	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧—
૩૧૭૬	ખાવદા	"	ખાચરોદ ૮ મા. ફર	ખડાવદા	શિખરબંધ	"	૪— ૯
૩૧૭૭	લસુડિયા	"	બવરા ૬ મા. ફર	બવરા	ધૂમટબંધ	"	૩— ૪
૩૧૭૮	બરડીઆ (લાલજી)	"	૧૦ મા. ફર	"	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	૨— ૧
૩૧૭૯	મામતખેડા	સોનારગલી	૪ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૨
૩૧૮૦	ઢોઢર	બજારમાં	ઢોઢર ૧૧ મા. ફર	ઢોઢર	"	"	૨— ૨
૩૧૮૧	ચીકલાણા	"	૨ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૧૮૨	કાલુખેડા	"	૪ મા. ફર	કાલુખેડા	શિખરબંધ	"	૩— ૩
૩૧૮૩	રીઆમણુ	ગામની બાગોળે	૭ મા. ફર	સુખેડા	ધર	શાંતિનાથજી	— ૧
૩૧૮૪	રીંગણોદ	બજારમાં	૬ મા. ફર	રીંગણોદ	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૭
૩૧૮૫	"	ગામની બહાર	"	"	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૬— ૧
૩૧૮૬	છોટીગુણુદી (શંકર)	બજારમાં	૮ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩—
૩૧૮૭	કચનારા	"	કચનારા ૧ મા. ફર	નગરી	ધર	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૧૮૮	મંદસોર	બોજકોની ગલી	મંદસોર ૧૦ મા. ફર	મંદસોર	શિખરબંધ	"	૧૩— ૭

નિધાવનારનું નામ અથવા સંસ્થા	પટ્ટીચાલારનું નામ	લેખ સંદર્ભ	દાખલની સ્થિતિ	જોનાની વસ્તી	ઉપા- ગ્રામ	ધર્મ સામગ્રી	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૩૬	ચોખામમલ્લ રામલાલ		સારી	૩૦	૧		૧ પુસ્તક બંધન છે,
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	બેરલાલજી જ્ઞાવજી		સાધારણ	૮			
શ્રી તોડાલ દેવરામજી ૧૯૦૦ લગભગ	નંદરામજી દોલતરામજી	૧૭૬૩	સારી	૭૫	૧		એક ધાતુની નાની ગુરૂમતિ છે.
જ્ઞાવરામજી રમણજી ૧૯૧૬	સોમરામમલ્લ	૧૯૩૬	"	૫	૧		એક પુસ્તકબંધન છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	કાશુરામજી રૈવીચંદજી	૧૯૬૮	"	૨૦	૧		"
શ્રીસંધ ૧૯૨૫ લગભગ	જ્ઞાવજી અગ્રિવાલજી		સાધારણ	૨૫			
"	ચાંદમલ્લ સોમરામમલ્લ	૧૮૯૨	"	૧૦			
"	હોતારચાંદેન રૂપનાથસીંગજી	૧૯૦૨	"	૫			સં. ૧૩૨૭ ની ધાતુમતિ પ્રાપ્તિન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૬	મોટી કેસરીમલ્લ મયાચંદજી	૧૯૩૬	સારી	૩૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	જીતમલ્લ રામરતન ચૌધરી		સાધારણ	૬૦			એક પુસ્તકબંધન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૨૬	ચિવચંદજી ચતિ		"	૧૨૫	૨		પ્રાપ્તિન દેગણ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૨	હોતાર ચાંદેન રમણચંદજી		સારી				
નંદરામજી ધર્મરાજચંદજી ૧૯૪૦ લગભગ	રતનલાલ નંદરામ		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીસંધ	૧૯૪૮	સારી	૨૦	૧		એક ધાતુમતિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૩૭	કુંભજી રૂપચંદજી	૧૯૧૭	"	૭૦૦	૨	૨૫૨	

ક્રમિક સંખ્યા	વર્ગ	વિષય	પાઠ્યક્રમ (પાનાં)	પાઠ્યક્રમ (પાનાં)	વિષય	પાઠ્યક્રમ (પાનાં)	પાનાં-પાનાં
૩૧૮૯	મંદિર	બોલોલીની મંદિર	૧૦ મા. ૩૨	મંદિર	વિષય	પાનાં ૨૧૭	૧૦-૧૮
૩૧૯૦	"	કંચનામુની મંદિરની મંદિર	"	"	"	પાનાં ૨૧૮	૧૦-૧૯
૩૧૯૧	"	અમલીપુત્ર મંદિર	૩ મા. ૩૨	"	મુદત ૨૧૯	પાનાં ૨૧૯	૧૦-૨૦
૩૧૯૨	"	કારજામંદિર મંદિર	૧૦ મા. ૩૨	"	"	"	૧૦-૨૧
૩૧૯૩	"	મંદિર મંદિર	૧ મા. ૩૨	"	૫૩	"	૧૦-૨૨
૩૧૯૪	"	મંદિર મંદિર	"	"	વિષય	પાનાં ૨૨૦	૧૦-૨૩
૩૧૯૫	"	મંદિર મંદિર	૧ મા. ૩૨	"	"	પાનાં ૨૨૧	૧૦-૨૪
૩૧૯૬	દેવાલ (મંદિર)	અમલીપુત્ર મંદિર	૩ મા. ૩૨	દેવાલ (મંદિર)	મુદત ૨૨૨	પાનાં ૨૨૨	૧૦-૨૫
૩૧૯૭	દેવાલ (મંદિર)	અમલીપુત્ર મંદિર	"	(મંદિર)	૫૩	પાનાં ૨૨૩	૧૦-૨૬
૩૧૯૮	ગીતા	ગીતાના મંદિર	૧ મા. ૩૨	ગીતા	"	પાનાં ૨૨૪	૧૦-૨૭
૩૧૯૯	સંવિદ	આમલીપુત્ર મંદિરની પાનાં	૧ મા. ૩૨	સંવિદ	વિષય	પાનાં ૨૨૫	૧૦-૨૮
૩૨૦૦	મંદિર	કારજામંદિર	૧ મા. ૩૨	મંદિર	"	પાનાં ૨૨૬	૧૦-૨૯
૩૨૦૧	કોટીયોદ	અમલીપુત્ર મંદિર	૧ મા. ૩૨	કોટીયોદ	પાનાં ૨૨૭	પાનાં ૨૨૮	૧૦-૩૦
૩૨૦૨	તરાના	અમલીપુત્ર મંદિર	૧ મા. ૩૨	તરાના	મુદત ૨૨૮	"	૧૦-૩૧

નિધાવનારનું નામ તથા સંસ્થા	વ્યવસ્થાપક નામ	દેશીય સંસ્થા	દેશીય સ્થિતિ	જેવાની વસ્તી	પા- સ	પર- શક્તિ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ સમગમ	ચોથમજી નંદાર	સ. નં. ૧૮૭૨	સાધારણ				એક આચાર્ય નીતિચરિત્ર છત્રી શુરુમતિ છે.
ચોરવાલ શ્રીસંઘ ૧૬૧૦	મેમરાજી દીરાલાલ		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૬૧૮	કસ્તુરચંદ્ર ભગવાનરાસજી	૧૬૧૮	"				
શ્રીસંઘ ૧૬૦૬	શુભાનંદ નાનાલાલજી	૧૬૦૬	"				એક રાજ્ય-દસરીની શુરુમતિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ સમગમ	નંદરામ દીંચ		"				આ દેશીયર પદાવનીના દેશીયરના નામથી જાણખાસ
							છે. પદાવનીની પ્રાચીન પ્રતિમા છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ સમગમ	મોનીલાલજી દેસરીભજી	૧૮૬૩	"				
શ્રીસંઘ ૧૮૬૩	મોનીલાલજી ચંપાલાલજી ચોધરી	"	"				
શ્રીસંઘ ૧૬૮૩	હોમાલાલ ચિંદંદલાલ	૧૬૮૩	"	૨૦૦	૧	૧	
નંદરામ પન્નાલાલ ૧૬૮૮	દીરાલાલ નામજીરામ		"				ખીજે માંગ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ સમગમ	શુભાનંદજી નયમજી		"	૨૫		૨	
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ સમગમ	મોખીરામજી સવાઈરામજી		"	૧૦૦	૧		સમાપ્તપદમાં વિવેકમાં પરજી સુદ છે.
શ્રીસંઘ	શ્રી આ. ક. ની પેરી		"	૫૦		૨	નીચું છે એ પ્રતિમાએ દસમા દેશ પડેલાની છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ સમગમ	ખનાલાલજી રામચંદ્રજી		સાધારણ	૬૦	૧		
"	ગજમજી મીનેદમજી લાલે		સારી	૪૦	૧		

ક્રમ	ગામનું નામ	હેડાલું	કુલ સંખ્યા	કુલ સંખ્યા	પાંચમી	અન્યથા	મહાવીરના સંખ્યા
૩૨૦૩	તાજપુર	ગામની બાગોળે	તાજપુર ૧૧ મા. દૂર	તાજપુર	ધર	ધર્મનાથજી	પાવાણુ-ધાતુ ૭-૩૪
૩૨૦૪	શિવગઢ	બજારમાં	રતલામ ૧૨ મા. દૂર	શિવગઢ	"	શ્રીતળનાથજી	૧-૧
૩૨૦૫	ખવાસા	"	ખામનિયા ૪ મા. દૂર	ખામનિયા	શિખરખંધ	ધર્મનાથજી	૩-૨
૩૨૦૬	પટલાવડ	કુંજગલી	૮ મા. દૂર	પટલાવડ	"	આદિનાથજી	૪-૧
૩૨૦૭	"	મણુપતિ મહોલ્લા	"	"	"	શાંતિનાથજી	૩-૧
૩૨૦૮	કીશનગઢ (કરવડ)	બજારમાં	૬ મા. દૂર	કરવડ	"	વિમલનાથજી	૩-૧
૩૨૦૯	સારંગી	"	ખામનીઆ ૧૪ મા. દૂર	સારંગી	ધર	આદિનાથજી	૪-૧
૩૨૧૦	જકનાવડા	"	૨૨ મા. દૂર	જકનાવડા	શિખરખંધ	"	૫-૩
૩૨૧૧	ઉમરકોટ	"	૨૪ મા. દૂર	"	ધર	"	૨-
૩૨૧૨	રાજગઢ	મોટું દેરાસર	મેઘનગર ૪૦ મા. દૂર	રાજગઢ	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૬૭-૫૧
૩૨૧૩	"	બજારમાં	"	"	"	આદિનાથજી	૨૭-૩
૩૨૧૪	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	શ્રીતળનાથજી	૮-૧
૩૨૧૫	"	ગામખંડાર	"	"	"	આદિનાથજી	૫-૬
૩૨૧૬	ટાંડા	બજારમાં	૩૨ મા. દૂર	ટાંડા	શિખરખંધ	અણતનાથજી	૪-૩

બંધાવનારનું નામ નાથ ચંદ્ર	વહીવટનારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	રચનાની તિથિ	જોડાની વસ્તી	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીચંદ્ર ૧૮૦૦ લગભગ	કર્નલાલાલ મગનીરામજી		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીચંદ્ર ૧૮૩૦ લગભગ	દસ્તીમજી ધાસીરામજી સુરાજી	૧૭૯૮	સારો	૬૦	૧		
શ્રી તેજમજી નાથા- લાલજી ૧૮૪૫	શ્રી તેજમજી નાનાલાલજી	૧૯૫૨	"	૨૫	૧		
શ્રીચંદ્ર ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી બેરાજી ધનરાજ		"	૬૦	૨		
શ્રીચંદ્ર ૧૮૨૦ લગભગ	સાગરમજી કવરજી માલવી		"				
શ્રીચંદ્ર ૧૮૦૦ લગભગ	કાશુરામજી લાલચંદ્ર દક્	૧૬૬૪	"	૨૦			
શ્રીચંદ્ર ૧૮૭૦	શ્રી જવાહરમજી રૂપચંદ્ર	૧૪૫૪	સાધારણ	૨૦			
શ્રીચંદ્ર મ. ૧૮૮૧	શ્રી રિખવચંદ્ર ખુભચંદ્ર	૧૯૪૦	"	૭૫			જીજી દેરાસર છે.
શ્રીચંદ્ર ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી ગુરુલાલજી દેવીચંદ્રજી		"	૧૫			
શ્રીચંદ્ર ૧૮૫૬	કુમારજી જીવેચંદ્ર	૧૮૫૬	સારો	૧૦૦૦	૪	૨	સં. ૧૧૨૮ ની સાલની નમિ- નાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે, ૫૨ જિનાયક છે.
દોસનગમ મુનીરામ ખાનગરી ૧૮૬૦	દોસનરામ મુનીરામ	૧૯૬૨	"				એક ચતુર્મૂર્તિ છે. અટાવદના નામથી યોગખાત છે.
શ્રીચંદ્ર ૧૮૫૬	કુમારજી જીવેચંદ્ર	૧૮૫૬	"				એ પ્રસ્તાવનાગ્રંથ છે.
શ્રીચંદ્ર ૧૮૫૮	શ્રી દુકામીચંદ્ર દસરાજ	૧૫૧૪	"				
શ્રીચંદ્ર ૧૮૪૦ લગભગ	શ્રી જનાલાલ ચંપાલાલ		"	૧૦૦	૧		એક લાવજેરી છે.

નંબર	ગામનું નામ	જિલ્લો	રેલ્વે સ્ટેશન	પિંડક સ્ટેશન	પાંચાલ	પૂજનાથ	પ્રતિષ્ઠાની તારીખ
૩૨૧૭	મોહનપેડા	જંગલમાં	મેલનગર ૪૦ મા. દૂર	રાજગઢ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાલુ-ધાતુ ૧૨—૧
૩૨૧૮	બાગ	બજારમાં	દાહોદ ૭ મા. દૂર	બામ	"	વિમલનાથજી	૬—૪
૩૨૧૯	કુકસી	ઉદયગંજ	૭૦ મા. દૂર	કુકસી	"	શાંતિનાથજી	૧૦૪—૪૦
૩૨૨૦	"	"	"	"	"	સીમંધર સ્વામી	૪—
૩૨૨૧	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૬—૧
૩૨૨૨	"	નવાપુરા	"	"	ધાત્રાબંધ	શાંતિનાથજી	૩—
૩૨૨૩	"	"	"	"	"	"	૩—
૩૨૨૪	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩૮—૮
૩૨૨૫	તાલનપુર	જંગલમાં	૭૩ મા. દૂર	સુસારી	"	"	૨૫—૫
૩૨૨૬	"	"	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૪—૧
૩૨૨૭	સુસારી	બજારમાં	૭૨ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૫—૫
૩૨૨૮	નીસરપુર	"	૮૦ મા. દૂર	નીસરપુર	ધર	"	૭—૬
૩૨૨૯	મનાવર	"	મહુ ૮૦ મા. દૂર	મનાવર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૭

વધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વડીલકારનું નામ	તેજનો રોજ.	કેસરની રિથતિ.	હિનાની વસ્તી.	તિ- મન	દર્શ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ દલાલ હુણાલ ૧૯૩૫	શેઠ લાલરામ હીરાચંદ	૧૯૨૦	સારી	નથી			આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે કા. સ. ૧૫, પોષ સુદ ૭
							ચેત્રી પુનમ તથા આસો સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શેઠ લાલચંદલ રતનચંદલ	૧૯૬૧	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૩૧૭	શ્રી જૈન શ્રે. સંધની પેઢી		"	૩૫૦	૪	૨	એક લાલચેરી છે.
શેઠ ઝવેરચંદ ગોતીલાલ ૧૯૮૧	શેઠ ઝવેરચંદ ગોતીલાલ	૧૯૮૧	"				એક આરસની ગૌતમ- સ્વામીની મૂર્તિ છે.
શેઠ ધીરાલ પોરવાડ ૧૯૨૬	શ્રી જૈન શ્રે. સંધની પેઢી કુકસી		"				
શેઠ હુણાલ કેસરીમલ ૧૯૫૩	શેઠ હુણાલ કેસરીમલ	૧૯૫૩	સાધારણ				
હીરાબાઈ જોગે જીવરાજ ૧૯૫૨	શેઠ ચૂનીલાલ હુણીચંદ	૧૯૫૨	"				
ખાઈ જોગીબાઈ લગભગ ૧૯૦૦	શેઠ સોભાચંદ નાથાલ	૧૯૧૮	સારી				રાજેન્દ્રસરીની એક આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૩	શ્રી જૈન શ્રે. સંધની પેઢી કુકસી		"	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે. દર વર્ષે કારતક સુદ ૧૫
							તથા ચૈત્ર સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શેઠ ગોમાલ નેમચંદ ૧૯૪૦	"		"				
શેઠ કુંવરજી ૧૯૬૩	"	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ગોતીલાલ સોભાચંદ	૧૫૪૫	"	૧૬	૧		એક પુસ્તકખંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૨૫	નાથુલાલજી સંકરલાલજી	૧૮૨૫	સારી	૬૫	૧		

નંબર	ભાગ્ય નામ	વિગ્રહ	દેવે રહેવાન.	પેશ ઓફિસ.	વ્યંધણી.	મહત્તાવક	પ્રતિષ્ઠાની તારીખ
૩૨૩૦	ઈદાર	જૂના કસીરા ભાખલ	ઈદાર ૧ મા. દૂર	ઈદાર	ધર	મહાવીરસ્વામી	પાપાથુ-ધાણ ૨—૩
૩૨૩૧	"	મોરસલીગલી	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૨૮—૧૬
૩૨૩૨	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૬—૩
૩૨૩૩	"	પીપલી બગીચા	"	"	શિખરખંધ	અણ્ણનાથજી	૨૦—૧૭
૩૨૩૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૨—૧૩
૩૨૩૫	"	બડા સરાફા	"	"	"	"	૭—૨૦
૩૨૩૬	બડનગર	નરસીંગ બગીચા	બડનગર	બડનગર	ધર	અણ્ણનાથજી	૪—૧
૩૨૩૭	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૧—૩૫
૩૨૩૮	"	મહુકચંદળની શેરી	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૧૦—૬
૩૨૩૯	"	જૂના શહેર	"	"	ધૂમટખંધ	નેમિનાથજી	૧૨—૮
૩૨૪૦	પીપલુ	બગીચામાં	૧૧ મા. દૂર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧
૩૨૪૧	આમલા	"	૪ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧—૧
૩૨૪૨	રૂણીબ	"	રૂણીબ ૧ મા. દૂર	રૂણીબ	"	પાર્શ્વનાથજી	૫—૧
૩૨૪૩	કાછીબડોદા	"	૩ મા. દૂર	કાછીબડોદા	ધર	આદિનાથજી	૩—૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંખ્યા	વહીવટી ક્ષેત્રનું નામ	લેખન સંખ્યા	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	કેસની પરતી	દિવા અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંખ ૧૯૬૦	શ્રી ચાંદનલ વાલચંદ		સારી	૧૦૦૦	૬	૧	૫ જાનનાંદારો છે.
શ્રીસંખ ૧૯૦૫	દિવાલાલ કંસરાજ છ-દાણી	૧૫૪૫	"				તથા આરસની યુરુમિતિઓ છે. એક ગોતમચંદામીની
							આરસની મૂલિતિ છે.
શ્રીસંખ ૧૯૪૦	શ્રી મનાલાલ ડીચનલાલ		"				
શ્રીસંખ ૧૯૪૦	શ્રી મનાલાલજી ચંપા- લાલજી વ્હોરા	૧૧૮૪	"				
બાચકંદ ઉદ્યોગ દેવાસી ૧૯૦૦	દરબાચક રતનચંદ સમાચક	૧૬૮૪	"				એક રશિયા પ્રતિભાજી છે.
બાચકંદ રતિ ૧૮૭૫	ભોરિયાલજી મુરુભાઈજી પતિ	૧૮૯૯	"				૨ યુરુમિતિઓ છે.
શ્રીસંખ ૧૯૦૦	શ્રી બાપુલાલજી ઝોઝારજી		"	૩૬૦	૨	૧	એક પુસ્તકબંધાર છે.
શ્રીસંખ ૧૯૫૦	શ્રી ચાંદનલજી પુનમચંદજી	૧૯૫૮	"				આત્માનંદ મહારાજની એક મૂલિતિ છે.
"	શ્રી બાપુલાલજી ઝોઝારજી કંસરા	૧૯૬૮	"				કાચનું કામ મુરુ છે.
શ્રીસંખ ૧૧૬૮	"	૧૨૪૧	"				સં. ૧૧૬૮ નો લેખ છે.
શ્રીસંખ ૧૯૫૦	શ્રી મોઝીલાલ કંસરાજજી	૧૯૫૬	સાધારણ	૩૨			
શ્રીસંખ છ. ૧૯૬૮	શ્રી અવધરલાલજી છત્રમલજી		સારી	૧૨	૧		
શ્રીસંખ ૧૯૬૮	શ્રી હંમલજી પાનેચા		"	૨૮	૧		
શ્રીસંખ ૧૮૭૫	મોટીલાલજી રૂનેલાલજી		સાધારણ	૨૦	૧		

નંબર	આપણું નામ	વિષય	રેકર્ડ નંબર	રેકર્ડ તારીખ	વર્ગ	સુવિધા	મતિભાગ-ની સંખ્યા
૩૨૪૪	બાલોદા (ખડા)	બળરમાં	રૂણીખ ૩ મા. દર	રૂણીખ	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણ-ધાટ ૨—૧
૩૨૪૫	પરવા	"	મુંદરાખાદ ૮ મા. દર	બડનગર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	—૧
૩૨૪૬	બતેડીઆ	"	રૂણીખ ૬ મા. દર	બડીખરસોદ	"	આદિનાથજી	૨—૧
૩૨૪૭	બડી ખરસોદ	"	૮ મા. દર	"	શિખરખંધ	"	૮—૫
૩૨૪૮	ચીરોલા	"	૧૧ મા. દર	"	"	અણતનાથજી	૮—૯
૩૨૪૯	પચલાણા (ભાટ)	"	૬ મા. દર	પચલાણા (ભાટ)	"	આદિનાથજી	૬—૫
૩૨૫૦	ધનાસુથા	"	૮ મા. દર	"	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૮—૩
૩૨૫૧	મડાવદા	"	ખાચરોદ ૫ મા. દર	ખાચરોદ	"	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧
૩૨૫૨	ખાચરોદ	તલાવ દરવાજા	૧ મા. દર	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૭—૪
૩૨૫૩	"	કાપાડીપુરા	"	"	"	શાંતિનાથજી	૯—૧
૩૨૫૪	"	જૂનાશહેર	"	"	ધર	આદિનાથજી	૩—
૩૨૫૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૯—૧
૩૨૫૬	"	જૂનો સરકારવાડો	"	"	શિખરખંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦—૯
૩૨૫૭	"	સીતળામાતા	"	"	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧
૩૨૫૮	"	મન્નાજીકાવાસ	"	"	શિખરખંધ	"	૪—૧૧

બંધાવનારનું નામ તથા સ્થાન	ગૃહીવરનારનું નામ	ગોળી સંવત	દસરની સ્થિતિ	લેખાની વસ્તી	દેખા- સાથ	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૩૦	શેઠ ધીરુલાલજી હરખચંદજી		સારી	૬૦	૨		
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	નગીરસર ભારતસીંગજી		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શેઠ ધુળચંદ જોખમજી		"	૧૨	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	ચોધરી સુરભમજી રૂપચંદજી		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૫૪૮	શેઠ ખુખચંદ કુલીચંદ		"	૪૦	૧		એક મુદ્દમતિ છે. એક મથમદાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૪૦	ચોધરી વીરચંદજી ભેરલાલજી		"	૫૬	૧		દીવાલો ૭૫ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શેઠ ચાંદમજી દલીચંદજી		સાધારણ	૬૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૩૬	શેઠ નાયુલાલજી ખન્નાલાલજી		સારી	૧૨	૧		
ચેપચંદજી ચતિ ૧૮૮૫	શેઠ અંખાલાલ ખન્નાલાલ સુરના	૧૮૮૫	"	૫૦૦	૩	૧	એક લાપ્તેરી છે.
ચતિ રામચંદજી ૧૯૦૦	શેઠ હાલુજી અંખાલાલજી નામદા	૧૮૯૬	"				દીવાલો ૫૨ ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ ભટેવાળા ૧૯૫૪	શેઠ નાયુલાલજી કુંવરજી	૧૫૪૫	સાધારણ				
દસાઓસવાલ ૧૫૫૦ માલવી	"	૧૫૪૮	"				
ચતિ મધાચંદજી ૧૯૫૦	શેઠ ખન્નાલાલ રતનલાલ		સારી				
ચતિ રામાજી ૧૯૦૦	"	૧૯૫૫	"				આ દસરમાં પ્રાથમિક ચિત્રો છે.
ચતિજી ૧૫૦૦	ખન્નાલાલ અંખાલાલસુરાજી	૧૪૮૭	"				

નંબર	ગામનું નામ	હેઠાણું.	૧લી ફેબ્રુઆરી.	૨લી ફેબ્રુઆરી.	જાંવણી.	પરનાયક	પરિણામની સંખ્યા
૩૨૫૯	ખાચરોદ	મુકુંદપરા	ખાચરોદ ૧ મા. ફર	ખાચરોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાવણ-ધાતુ ૬—૨
૩૨૬૦	"	લીમડાવાસ	"	"	"	"	૫—૩
૩૨૬૧	નાગદા	બજાર	નાગદા બં. ૦૧ મા. ફર	નાગદા	ધાખાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૫
૩૨૬૨	બરવાહા (બડવાઈ)	સ્ટેશન રોડ	બરવાહા ૦૧ મા. ફર	બરવાહા	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૯— ૬
૩૨૬૩	કરીકસખા	બજારમાં	૧૮ " મા. ફર	કરીકસખા	"	આદિનાથજી	૫— ૨
૩૨૬૪	કસરાવદ (મોટી)	"	૩૦ " મા. ફર	કસરાવદ	ધર	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૩— ૯
૩૨૬૫	મહેશ્વર	"	૩૧ " મા. ફર	મહેશ્વર	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૪૭
૩૨૬૬	હાટપીપલ્યા	"	ઈંદોર ૩૫ મા. ફર	હાટપીપલ્યા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૦—૧૨
૩૨૬૭	નેવરી	"	"	નેવરી	ધર	"	૪— ૧
૩૨૬૮	બાગલી	"	૩૬ " મા. ફર	બાગલી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૨
૩૨૬૯	કાટકોડ (કનોદ)	"	૬૦ " મા. ફર	કાટકોડ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪— ૨
૩૨૭૦	કરનાવદ	"	૨૪ " મા. ફર	હાટપીપલ્યા	ધાખાબંધ	અરનાથજી	૩—
૩૨૭૧	દુનતા	ગામબહાર તળાવના કિનારે	મકસી ૪ મા. ફર	મકસી	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૨૭૨	પીપલોદા (બાગલા)	બજારમાં	પીપલોદા (બાગલા)	પીપલોદા (બાગલા)	શિખરબંધ	મુવિધિનાથજી	૩— ૩
			૦૧ મા. ફર				

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	દેશસરની સ્થિતિ	જેનોની વસ્તી	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- સાગા	વિશેષ નોંધ
શેઠ દીપચંદ્ર બજવાણ ચોપડા ૧૯૩૦	શેઠ અમરચંદ્ર પ્રેમચંદ્ર	૧૯૦૧	સારી				
વતિ હેરવણ ૧૭૦૦	શેઠ ભગવચંદ્ર પન્નાલાલ ચોપડા	૧૭૦૧	"				
શેઠ સુપચંદ્ર બજવાણ કોટિયા ૧૯૧૩	શેઠ ચંપાલાલ કોલા		"	૫૦	૧	૧	
શેઠ લગમણુદાસ કેસરી- મલ ૧૯૮૫	શેઠ લગમણુદાસ કેસરીમલ	૧૯૮૫	"	૨૫	૧	૧	ગૌતમરામીની એક આસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ અનોપચંદ્ર મુનમચંદ્ર	૧૫૪૫	"	૧૦૦	૧		એક લાપબેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	બરદીચંદ્ર મનાલાલ હુણિયા	૧૫૪૫	સાધારણ	૮૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ હવરાબજ મંગારામજ	૧૮૫૬	સારી	૧૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ મુસાલજ કેસરીમજ	૧૯૪૪	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીજ કચ્છરચંદ્ર બંબ	૧૬૪૫	"	૪૦	૧		
"	શેઠ મનાલાલ સોઝામલજ	૧૮૬૫	"	૭૫	૧	૧	દલોદિરાની જગર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૮	શેઠ સિંધારણજ ચૌડમલજ		ખરાબ	૬	૧		હજુ દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ જુલચંદ્ર હીરાચંદ્ર નહાર	૧૯૪૪	સાધારણ	૪૦	૧		
શેઠ રામચંદ્ર મધુરાલાલ ૧૯૭૬	શેઠ મીસરીમલ મધુરાલાલ		"	૩૫			
શેઠ રામાજી ડાન્ડે ૧૮૫૦	જોશિરાલાલ રામાજી ડાન્ડે		સારી	૪૦			

નંબર	પાસણું નંબર	દિવસ	પેલે ટેલેગ્રા.	કોડ નંબર	સંજ્ઞા	સ્થાપના	પતિપાલની સંખ્યા
૩૨૭૩	ઉન્હેલ	ચતિજીની ગલી	ઉન્હેલ	ઉન્હેલ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાસણું-ધાતુ ૭-૧૩
૩૨૭૪	ઉલ્લૈન	ખારાકુવા, દહેરાની ખડકી	ઉલ્લૈન ૧ મા. દૂર	ઉલ્લૈન	ધૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૨-૨૫
૩૨૭૫	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૪-૮
૩૨૭૬	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-
૩૨૭૭	"	"	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨૩-૧૮
૩૨૭૮	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૨૭૯	"	ખારાકુવા	"	"	ધર	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૬-૧૦
૩૨૮૦	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૧૪-૧૪
૩૨૮૧	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૯
૩૨૮૨	"	મોજલાલ કીશનલાલની ખડકી	"	"	ધર	"	૧-૬
૩૨૮૩	"	બળવંત ભેરની ગલી	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૭-૮
૩૨૮૪	"	સરાફા	"	"	ધૂમટબંધ	અણતનાથજી	૨૩-૩૬
૩૨૮૫	"	શાંતિનાથની ગલી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧૧-૩૫
૩૨૮૬	"	ખડા સરાફા	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	- ૨
૩૨૮૭	"	અવંતી પાર્શ્વનાથજીનો મહોદયો	"	"	"	"	૧૪-૨૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	દેશવરની સ્થિતિ	જેતોની વરતની	જિલ્લો કાન	કક્કો સાન	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	શ્રી રાજચંદ્ર કેશરીમજી		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૪૦૦	શ્રી અણ્ણદાસ ડગનીરામ ની પેટી	૧૬૪૯	"	૧૨૦૦	૪	૧	
"	"		"				૧ પુસ્તકખંડાર છે.
અધ્યાપકદંડ સંધરી ૧૭૦૦	"		"				આ પાંચ દેશવરો એક જ કાઉન્ડમાં છે.
શ્રીસંધ ૧૪૦૦	"		"				
"	"		"				
"	"		"				
શ્રીસંધ	શ્રી દેવરાયદંડ દેવજી	૧૬૪૯	"				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	શ્રી મન્નાલાલજી માનમજી						
પતિશ્રી ૧૮૪૦	પતિશ્રી પ્રેમવિજયજી		સાધારણ				
મોહલાલ કીશનલાલ ૧૮૪૦	શ્રી માનમજી કીશનલાલ		સારી				
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રી પન્નાલાલ ચંપાલાલ		ખરાબ				
શ્રીસંધ ૧૮૪૦	શ્રી શ્રીચંદ્ર દગરીમજી	૧૬૮૭	સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	મારવાડી કમીટી		સારી				
શ્રી સરખમજી જવાહર- મજી ૧૮૪૦	શ્રી નીકમલાલ દીપચંદ્રજી	૧૭૬૪	"				એક અનુવર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૪૦૦	મન્નાસિંદંડ જવાહરમજી		"				
							માનવી નીક છે.

ક્રમ	ભાગ્ય નામ	દેશ.	રૂઢિ દોરણ.	પેલ્લુ નોંધણ.	બાંધણી.	મુખનાયક	મતિઆપતી સંખ્યા
૩૨૮૮	ઉગલોન	નવાપુરા	ઉગલોન ૨ મા. દૂર	ઉગલોન	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાતુ ૬—૭
૩૨૮૯	"	"	"	"	"	આદિનાયક	૬—૯
૩૨૯૦	"	ઉડ્ડપુરા	૩ મા. દૂર	"	"	શીતળનાયક	૮—૭
૩૨૯૧	"	ભેરગઢ	૩ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાયક	૧—૧
૩૨૯૨	"	જેશીંગપુરા	૨ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	સુમતિનાયક	૪—૧૩
૩૨૯૩	"	ફીંગળ	૧ મા. દૂર	"	ધાખાખંધ	શાંતિનાયક	— ૧
૩૨૯૪	આકોદીઆ	બગરમાં	આકોદીઆ	આકોદીઆ	ધર	પાર્શ્વનાયક	— ૨
૩૨૯૫	સુગલપુર મંડી	"	સુગલપુર ૦૧ મા. દૂર	સુગલપુર (મંડી)	"	આદિનાયક	૧—૩
૩૨૯૬	સુગલપુર શહેર	ઓસવાલશેરી	૨ મા. દૂર	(શહેર)	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાયક	૬—૪
૩૨૯૭	કાલાપીપલ	બગરમાં	કાલાપીપલ	કાલાપીપલ	ધર	"	— ૧
૩૨૯૮	શિહોર (ઢાવણી)	ચરખા લાઈન	શિહોર ૬ મા. દૂર	શિહોર (ઢાવણી)	શિખરખંધ	"	૨—૨
૩૨૯૯	શિહોર (શહેર)	બામણપુરા	૧ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	"	૩—૨
૩૩૦૦	આષ્ટા	નજરગંજ	૨૭ મા. દૂર	આષ્ટા	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫—૬
૩૩૦૧	"	કિલ્લા ઉપર	"	"	ધર	નેમિનાયક	૬—૧૪
૩૩૦૨	મગરદા	"	શિહોર ૪૦ મા. દૂર	મગરદા	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫—૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવાદારનું નામ	લેખન સંવત	દરાસતની સ્થિતિ	કોનોની વસ્તી	દિવા અથ	વર્ગ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રી મોદમલલ ચીવર		સારી				
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શ્રી બામલલ ચિરધારિ- લાલ		"				
શ્રીસંધ ૭, ૧૮૧૬	"		"				
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	"	૧૫૪૮	સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શ્રી કામદેવ જમનીશામની રેડી		"	૮			
શ્રી અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ અમરાવાદશાળા ૧૮૬૬	શ્રી અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ	૧૫૪૩	સારી	૮૦			
શ્રીસંધ ૧૮૮૫	શ્રી ચાંપરી શામલ		સાધારણ	૮૦			
શ્રીસંધ ૧૮૮૪	શ્રી સાવુલખાઈ માલુદયાંદ	૧૮૪૪	સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શ્રી રતનલાલ મયુરાલાલ		સાધારણ	૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૬૫	શ્રી શામલખાઈ માલુદયાંદ		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૪	શ્રી રેવચંદ્ર બાણુ		"	૫૬	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રી મુગચંદ્ર કનૈયાલાલ		"	૧૨	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૬૬	શ્રી રૂપચંદ્ર કીશીમલ		"	૧૪૦	૨		
શ્રીસંધ ૧૮૪૬	શ્રી માનમલ		"				
શ્રીસંધ ૭, ૧૮૨૬	શ્રી દેવરાજ માલુદલાલ		"	૨૮	૧		

ક્રમંકર	ગામનું નામ	વિસ્તાર	રેલવે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	લોકસભા	સમનાયક	મતિયાલની સંખ્યા
૩૩૦૩	ભોપાલ	મારવાડી ચોક બજાર	ભોપાલ ૧૧ મા. દૂર	ભોપાલ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાપાબુ-ધાદુ: ૧૨—૩૦
૩૩૦૪	બાસોદા	ગરાસિયાના મહોલ્લામાં	ગંજ બાસોદા ૧ મા. દૂર	ગંજ બાસોદા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—૩
૩૩૦૫	બાસોદા (ગંજ)	ગંજ	"	"	ધર	"	—૧
૩૩૦૬	બેલસા	બારાદલી કિલ્લા સામે	બેલસા ૧ મા. દૂર	બેલસા	શિખરખંધ	મુનિસુવન સ્વામી	૪—૫
૩૩૦૭	બરેલી	બજારમાં	૮૦ મા. દૂર	બરેલી	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—૩
૩૩૦૮	તલેન (રાજગઢ)	"	મુળવપુર ૧૦ મા. દૂર	તલેન	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૩૦૯	રંચલવર	"	બેરછા ૩ મા. દૂર	રંચલવર	ધર	અજીતનાથજી	૧—
૩૩૧૦	પીપલરામા	"	૧૨ મા. દૂર	પીપલરામા	શિખરખંધ	શીતળનાથજી	૧—
૩૩૧૧	આસામપુરા	"	લેકડા ૪ મા. દૂર	ઉત્તરેન	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૧
૩૩૧૨	બાજના	"	બમનીઆ ૧૨ મા. દૂર	રતલામ	શિખરખંધ	"	૧—૩
૩૩૧૩	ધરાડ	"	નોગામા ૨ મા. દૂર	નોગામા	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૩૧૪	ઝોરા	"	૪ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	નેમિનાથજી	૧—
૩૩૧૫	સીમલાવદા	"	રૂણીમ ૬ મા. દૂર	રૂણીમ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૧
૩૩૧૬	મુલથાન	"	"	મુલથાન	"	શાંતિનાથજી	૫—૧
૩૩૧૭	બહનાવર	નીચલા વાસમાં	બહનાવર ૧૧ મા. દૂર	બહનાવર	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬—૪

ક્રમિક નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રજીસ્ટ્રેશન નંબર	ગામનું નામ	ધર્મ	પાત્રતા	પરિણામ
૩૩૧૮	બદનાવર	નીચલા વાસર્મા	બડનાવર ૧૧ મા. ફર	બદનાવર	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	પાપાણ-ધાટ ૩— ૧
૩૩૧૯	વખતગઢ	બખતર્મા	૧૮ મા. ફર	વખતગઢ	"	આદિનાથજી	૪— ૪
૩૩૨૦	કોદ	"	૧૬ મા. ફર	કોદ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૩૨૧	ખીડવાલ	"	૨૬ મા. ફર	ખીડવાલ	"	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૧
૩૩૨૨	કોદ	"	૨૦ મા. ફર	કોદ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૮— ૫
૩૩૨૩	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૪
૩૩૨૪	ધામંદા	"	૩૪ મા. ફર	ધાર	"	આદિનાથજી	૩—
૩૩૨૫	ધસધ	"	૨૮ મા. ફર	ધસધ	શિખરબંધ	"	૩— ૧
૩૩૨૬	લોડગાંધ	"	૩૨ મા. ફર	રાજગઢ	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૩૩૨૭	અમઝરા	"	મહુ ૫૦ મા. ફર	અમઝરા	"	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૨
૩૩૨૮	ભોપાવર તીર્થ	ભાગોળે	૬૦ મા. ફર	સરદારપુર	"	શાંતિનાથજી	૭— ૬
૩૩૨૯	રીગણોદ	બખતર્મા	૭૦ મા. ફર	રીગણોદ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૨—૧૪
૩૩૩૦	વરમંડલ	"	બડનાવર ૨૪ મા. ફર	વરમંડલ	ધૂમટબંધ	"	૩— ૫
૩૩૩૧	લાખરીઆ	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાદાર	રેલવે સ્ટેશન.	રોડ કોલોન.	વાંચાની.	મુજનાયક	મતિયાઇની સંખ્યા
૩૩૩૨	રાજેદ	બખરમા	બડનગર ૨૦ મા. દુર	બરમડસ	શિખરબધ	શાંતિનાયક	પાપાથુ-ધાગ ૨—૧
૩૩૩૩	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાયક	૪—૫
૩૩૩૪	કાલુન (કાનવન)	"	૨૪ મા. દુર	"	"	વિમલનાયક	૪—૧
૩૩૩૫	નાગદા	"	૨૬ મા. દુર	નાગદા	ધાપાબધ	સંદ્રમજુલ	૫—૩
૩૩૩૬	કેસુર	"	૧૮ મા. દુર	કેસુર	શિખરબધ	આદિનાયક	૨—૩
૩૩૩૭	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાયક	૫—૧
૩૩૩૮	દિગાથુ	નવાપુરા	મહુ ૧૮ મા. દુર	દિગાથુ	શિખરબધ	"	૩—૨
૩૩૩૯	"	કુંભાર મહોલ્લી	"	"	"	"	૬—૧
૩૩૪૦	નાલજા	બખરમા	૪૦ મા. દુર	નાલજા	ધૂમટબધ	સુવિધિનાયક	૧—૧
૩૩૪૧	"	"	"	"	ધર	નેમનાયક	૧—૧
૩૩૪૨	માંડવગઢ (તીર્થ)	"	૫૫ મા. દુર	માંડવગઢ	ધૂમટબધ	શાંતિનાયક	૧૧—૭
૩૩૪૩	હતિદ	ગણપતિ ચોક	કન્દોર ૧૦ મા. દુર	હતિદ	શિખરબધ	આદિનાયક	૫—૩
૩૩૪૪	ધાર	સદરબખર	મહુ ૩૬ મા. દુર	ધાર	"	પાર્શ્વનાયક	૪—૧૦
૩૩૪૫	"	બનીઆવાડી	"	"	ધર	આદિનાયક	૧૩—૩૯
૩૩૪૬	બેટમા	"	૧૪ મા. દુર	બેટમા	"	સુમતિનાયક	૬—૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	જમીનદારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દરાકરની રિવાજ	કેનાની વસ્તી	ઉપ- સપ્ત સાલ	વધત સાલ	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૪	શ્રી અરેચક નાથાજી		સાધારણ	૬૦	૧	૧	
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦	"	૧૮૨૦	ખરાબ				જલ્દીદારની જરૂર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૮૫	શ્રી પનાલાલજી વરધાજી		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીમંત્ર ૧૯૯૫	શ્રી દીપચંદજી હિરાચંદજી	૧૯૨૨	"	૧૦૦	૧		
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦	શ્રી દરખચંદ પુનમચંદ	૧૯૨૮	સાધારણ	૨૦			
શ્રીમંત્ર ૧૯૨૦	શ્રી રીખવચંદ રૂપચંદ	૧૯૩૬	"				
શ્રીમંત્ર ૧૯૪૦	શ્રી નાયુલાલ રૂપચંદ		સારી	૩૨	૧	૧	૧ પુત્રાક્રમગાર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૦	શ્રી અરેચક પનાલાલ		સાધારણ				
શ્રીમંત્ર ૧૯૯૮	શ્રી મહિવત તીર્થ કમીટી	૧૫૨૭	"	૪૪			
શ્રીમંત્ર ૧૯૪૦	"		"				
શ્રીમંત્ર	"	૧૫૪૭	સારી	૨૦	૧	૮	જો અરુચિ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦	શ્રી પૂનચંદ મોતીલાલ	૧૯૮૫	"	૧૫૦	૧	૧	દીવાલો જીવું છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૭૭	મજુપનાલાલજી હેમાલાલજી		"	૧૨૫			
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦	મોરારાલાલજી કાંબલાલજી રાણ		"				
"	દરખચંદ કમરચંદ		સાધારણ	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	દેશ	રેલ્વે સ્ટેશન	પેસેન્જર સ્ટેશન	ગામીની	મુખ્યનાથ	મતિયાળની દોડ
૩૩૪૭	મહુ (છાવણી)	બાસરાફા	મહુ ૧૧ મા. દૂર	મહુ (છાવણી)	શિખરખંધ	અજીતનાથજી	પાવાણ-ધાણ ૭-૪
૩૩૪૮	હાંસલપુર	બનરમાં	૧૨ મા. દૂર	હાંસલપુર	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩-૪
૩૩૪૯	માનપુર	સદર બનરમાં	૧૩ મા. દૂર	માનપુર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧-૨
૩૩૫૦	અંજડ	ધાનમંડી	૮૪ મા. દૂર	અંજડ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૩૫૧	બરેડી	બનરમાં	પાલીઆ ૨ મા. દૂર	હાંસલ	"	અજીતનાથજી	૧-૧
૩૩૫૨	દેવાલપુર	"	ચંબલ ૧૩ મા. દૂર	દેવાલપુર	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૯-૨૧
૩૩૫૩	આંટાહોડા	"	અજીતોદ ૬ મા. દૂર	"	ધર	"	— ૧
૩૩૫૪	ખડોઆ	"	૪ મા. દૂર	અજીતોદ	"	આદિનાથજી	૨-૧
૩૩૫૫	ફતેહાબાદ (ચંદ્રાવતીગંજ)	"	ફતેહાબાદ ૧ મા. દૂર	ફતેહાબાદ	"	"	૨-૧
૩૩૫૬	ગૌતમપુરા	"	ચંબલ ૩ મા. દૂર	ગૌતમપુરા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૪
૩૩૫૭	ખીજોદ	"	ધટિયા ૬ મા. દૂર	ધટિયા	ધૂમટખંધ	સુવિધિનાથજી	૮-૨
૩૩૫૮	કોટાદીઆ	"	તરાનારોડ ૨૦ મા. દૂર	માકોડાન	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧-૨
૩૩૫૯	દુપાડા	"	બેરછા ૨૦ મા. દૂર	દુપાડા	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪-૨
૩૩૬૦	સાગપુર	કસેરાબનર સંઘવી ગલી	૧૧ મા. દૂર	સાગપુર	"	આદિનાથજી	૧૬-૧૦

અધ્યાપનારનું નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવટી અધિકારીનું નામ	લેગ્જિમે સંસ્કૃત	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	જૈનાની વસ્તી	ઉપા- અધ્ય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શ્રેફ કુકોરચંદ ઝોસવાલ	૧૯૨૧	સારી	૧૨			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શ્રેફ ચંપાલાલ સરગમલ		સાધારણ	૩૨			
પુનમચંદણ પનાલાલજી ૧૯૫૦	પુનમચંદણ પનાલાલજી		ખરાબ	૪			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રેફ નદારમલ બકતાવરમલજી	૧૫૨૯	"	૧૨			
શ્રીસંધ ૧૯૯૦	શ્રેફ જુલાલાલ લક્ષ્મીરામ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	શ્રેફ મગનલાલ જગનલાલ		સારી	૭૨	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રેફ રીખવચંદ નાનુરામ		"	૮			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શ્રેફ શાહુરામ મૂલચંદ	૧૫૪૫	સાધારણ	૮			
"	શ્રેફ સરદારમલજી નંદરામ C/O ચંદ્રાવતીમજી	૧૯૫૫	"	૧૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	શ્રેફ ગુલમ ચંપાલાલ		સારી	૬૦	૧	૧	દેરાસરનું સિખર છલું છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રેફ માનમલજી હીરાલાલજી ઝોમરી	૧૬૦૪	"	૭૫	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	શ્રેફ હંસરાજ દીપચંદ	૧૫૪૫	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રેફ જ્વાહરમલ લીમનમલજી		સારી	૩૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	કેસરીમલજી બલમચંદણ વડીલ		"	૧૦૦	૧		૧ મુલિકના અંતિમાજી છે. એક લાખચેરી છે. ગિનદાન
							સરિની એક આરસની અંતિ છે.

નંબર	ગ્રામનું નામ	દેખાડું	રેલવે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	વાંધણી.	મુખનાયક	પ્રતિજ્ઞાઓની સંખ્યા
૩૩૬૧	સારંગપુર	મહાજનવાડી	બેરછા ૨૭ મા. દૂર	સારંગપુર	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ. ૧૬— ૭
૩૩૬૨	મંડોદા	બળરમાં	આગર. ૩૦ મા. દૂર	બડોદીઆ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૨
૩૩૬૩	પડાના	"	આકોદીઆ ૨૨ મા. દૂર	પડાના	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	— ૩
૩૩૬૪	છાપેડા	વાવડી પાસે	સુભવપુર ૪૮ મા. દૂર	છાપેડા	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૩૩૬૫	ખૂજનેર	સરકારી સ્કુલ સામે	૩૪ મા. દૂર	ખૂજનેર	"	"	૪— ૨
૩૩૬૬	બ્યાવરા	ચોપડ બળર	૪૪ મા. દૂર	બ્યાવરા	ધર	વાસુપૂજ્યજી	૪— ૨
૩૩૬૭	નરસીંગઢ	બડાબળર	૬૪ મા. દૂર	નરસીંગઢ	ધૂમટબંધ	"	૩— ૧
૩૩૬૮	નહારગઢ	બળરમાં	મંદસોર ૧૪ મા. દૂર	નહારગઢ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૭— ૬
૩૩૬૯	સંજીત	"	ધીપલિયા ૧૫ મા. દૂર	સંજીત	"	સુમતિનાથજી	૩—
૩૩૭૦	કયામપુરા	કુંભારવાડા	મંદસોર ૧૪ મા. દૂર	કયામપુરા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૨
૩૩૭૧	સીતામઢિ	બળરમાં	૨ મા. દૂર	સીતામઢિ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૯— ૬
૩૩૭૨	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	"	૬— ૨
૩૩૭૩	"	વાઘરીના ફળિયામાં	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૯— ૭
૩૩૭૪	"	સંભવનાથજીકા મંદિર	"	"	"	સંભવનાથજી	૫— ૭

ગ્રંથાવનારનું નામ તથા સંવત.	ગ્રંથનાકારનું નામ.	લેખકો સંવત.	દેરાસરની તિથિ.	લેખાની વસ્તી.	દિવા-રામ.	કર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રેષ્ઠ કોસનલાલ મદનલાલ ચરાફ		સારો	૩૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	દત્તત્રીમલજી હીરાલાલજી બાપિરાવવાળા	૧૬૪૫	"		૧		આ એક તીર્થ છે. ૬૨ વર્ષે ફા. વ. ૪ થી ૬ સુધી મેળો
							ભગવા છે. એક શ્રી જિનદત્ત ચરિત્રની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૬૦	ભોરાવરમલજી બામલજી માણુ	૧૫૪૫	"	૩૦	૧		એક જિનકુલગચરિ લાવકેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રેષ્ઠ નયમલજી હિમતમલજી		સાધારણ	૭૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રેષ્ઠ સુધમલજી રંગલાલજી		"	૫૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રેષ્ઠ દત્તકોમલ કેસરીમલ માળા		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૮૬૦ લગભગ	શ્રેષ્ઠ નયમલજી ગંગીરમલજી	૧૮૪૦	"	૨૫			એક શ્રી જિનદત્તચરિત્રની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		"	૧૦૦	૧		ધૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	સુરલાલજી		"	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	રીખવમલજી શીમાલ		"	૪૦	૧		
"	કેસરીમલજી વોરા		"	૬૦૦	૨		એક પુસ્તકમાં છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		"				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	"	૧૮૪૮	"				
નવિ દેવનરામજી ૧૮૦૦	તખતમલજી નવલખા	૧૬૦૪	સારો				

નંબર	સ્થાનનું નામ	દેશનું નામ	સરકારી સરનામું	પ્રાંત સરનામું	ગાંધીજી	સરનામું	સરનામું
૩૩૭૫	તીતરોડ	બજારમાં	મંદિર ૨૬ મા. ફર	સીતામઠિ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાષાણ-ધાટ ૧—૬
૩૩૭૬	દીપાબેડા	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૭—
૩૩૭૭	લધુના	"	૨૦ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૪—૩
૩૩૭૮	અક્ષયલપુર	"	દલોદા ૮ મા. ફર	અક્ષયલપુર	"	"	૧૧—૧
૩૩૭૯	ધુધડકા	"	૧૧ મા. ફર	ધુધડકા	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૬—
૩૩૮૦	ધમનાર	"	૩ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૫—૧
૩૩૮૧	ધનડોદા	"	ટોડર ૮ મા. ફર	ભાઉગઢ	ધર	"	૧—૨
૩૩૮૨	ભાઉગઢ	"	૧૨ મા. ફર	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫—૨
૩૩૮૩	નંદાવતી	"	દલોદા ૧૦ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪—૧
૩૩૮૪	એલચી	"	૩ મા. ફર	ધુધડકા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૩૮૫	અમરાવત	"	૪ મા. ફર	મંદિર	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૩૮૬	ભાલેટ	"	મંદિર ૬ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભજી	૧—૪
૩૩૮૭	ફતેગઢ	"	દલોદા ૨ મા. ફર	ધુધડકા	ધર	"	૩—
૩૩૮૮	મુદડી	"	પીપલિયા ૩ મા. ફર	નારાયણગઢ	ધૂમટખંધ	રીખવદેવજી	૪—
૩૩૮૯	નારાયણગઢ	"	૮ મા. ફર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૫

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવાદારનું નામ	લેખનો સંવત	દસતરની મિતિ	લેખની કરતી	ઉપા- ધ્ય	પર્મ- સાગા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રીમંથ		સાધારણ	૨૦			
વાલચંદ્ર ચણરાયભટ્ટ ૧૯૫૧	હીંગાલાલભટ્ટ ભગવાનભટ્ટ		ખરાબ	૧૦			છલ્લોદારની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શેઠ નાનાલાલભટ્ટ હીરાલાલભટ્ટ		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		સાધારણ	૧૦૦	૧		
જગદીપભટ્ટ રીખવદાસ	"		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	કીશનલાલભટ્ટ		સાધારણ	૨૦			
"	સુખલાલ દલીચંદ		ખરાબ	૨			
"	શેઠ ખૂબચંદ ભગવાનદાસ		સાધારણ	૨૦			
"	શેઠ કુકમીચંદભટ્ટ જયરાજ		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૬	શેઠ માધુલાલ કૃષ્ણચંદ		"	૧૨			
શ્રીસંધ ૧૯૬૭	શ્રીસંધ		"	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	"		"	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	કર્નલાલાલ અંબાલાલ		"	૧૬			
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	નાનાલાલ મોનીચંદ		"	૧૨	૧		
વિનયી વખત સોલંગ મલભટ્ટ	શ્રી રામચંદ્રભટ્ટ		"	૧૧૦	૨		

નંબર	ગામનું નામ	સ્થાન	રેલ્વે સ્ટેશન	પાસ દાખલ	પાંદણી	મુળનાયક	પ્રતિભાજીની સંખ્યા
૩૩૯૦	નારાયણગઢ	બળરમાં	પીપલિયા ૮ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૮-૪
૩૩૯૧	ભુડા	"	૧૦ મા. દૂર	ભુડા	ધર	શાંતિનાથજી	૫-૪
૩૩૯૨	આંતરી	"	૧૬ મા. દૂર	આંતરી	ધૂમટબંધ	શીતળનાથજી	૮-
૩૩૯૩	ચપલાણા	"	૧૮ મા. દૂર	"	ધર	આદિનાથજી	૧-
૩૩૯૪	બરડા	"	૧૨ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫-
૩૩૯૫	મહાગઢ	આહિણુવાડા	૧૮ મા. દૂર	મનાસા	ધર	આદિનાથજી	૫-૨
૩૩૯૬	મનાસા	બળરમાં	૨૧ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૨
૩૩૯૭	સાવણુ	"	નીમચ ૧૨ મા. દૂર	સાવણુ	"	અજીતનાથજી	૫-૧
૩૩૯૮	પીપલિયા (રાવજીકા)	"	૧૪ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૬-૧૫
૩૩૯૯	બાગરોડ	"	૧૨ મા. દૂર	"	ધાખાબંધ	શાંતિનાથજી	૩-૧
૩૪૦૦	જમુણિયા	"	૧૪ મા. દૂર	મનાસા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૨
૩૪૦૧	ભાટખેડા	"	૧૮ મા. દૂર	ભાટખેડા	ધર	"	૨-૪
૩૪૦૨	પડધા	"	નીમચ ૨૦ મા. દૂર	પડધા	"	શાંતિનાથજી	૨-૨
૩૪૦૩	કંજેરડા	"	૨૫ મા. દૂર	કંજેરડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫-
૩૪૦૪	કુકડેશ્વર	"	૨૪ મા. દૂર	કુકડેશ્વર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૩-૩

બનાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દરાસરની સ્થિતિ.	કેનાની પરતી.	ઉપા- ગ્રહ સાચી	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંથ ૧૮૦૦	શ્રીમંથ		સાધારણ			
શ્રીમંથ ૧૮૭૪	"		"	૪૦		
શ્રીમંથ ૧૮૫૦	"		"	૫૨		
શ્રીમંથ ૧૮૦૦	"		"	૧૬		
શ્રીમંથ ૧૮૫૦	હોમમલ્લ ઉબલમલ્લ		સારી	૧૬		
શ્રીમંથ ૧૮૦૦	શ્રીમંથ		"	૮૦	૧	
શ્રીમંથ ૧૭૦૦	ચૌડ સુખલાલ મોતરામ		"	૮૦	૧	
શ્રીમંથ ૧૮૫૦	શ્રીમંથ		"	૫૦	૧	
"	"		"	૧૦૦	૧ ૧	
શ્રીમંથ ૧૮૭૫	રતનલાલ	૧૭૨૩	સાધારણ	૪૦		
શ્રીમંથ ૧૫૦૦	શ્રીમંથ		ખરાબ	૧૬		પાણી પડે છે.
શ્રીમંથ ૧૮૦૦	મીંધરામ રોયલસા		"	૨૮	૧	
શ્રીમંથ ૧૮૦૦	બાલાગકસ પટવારી		"	૫		
શ્રીમંથ ૧૮૫૦	કનીયાલાલ શાંખલાલ		સાધારણ	૨૫	૧	
શ્રીમંથ ૧૦૦૦	મુરારાલાલ રતનલાલ પટવા	૧૬૭૬	સારી	૬૦	૧	

નંબર	ધારણ નામ	રહાણું	રહેઠાણું	રોજી બાકી	વાંનિયી	ધર્મનાથ	મતિનાયકની સંખ્યા
૩૪૦૫	કુકડેશ્વર	બગરમાં	નીમચ ૨૪ મા. દૂર	કુકડેશ્વર	ધર	આદિનાથજી	પાપાચુ-ધાતુ ૧—૧
૩૪૦૬	રામપુરા	ખાલણનો મહોલ્લો	ગરોટ ૨૪ મા. દૂર	રામપુરા	"	વાનુપૂજ્યજી	૨—
૩૪૦૭	"	કુકડાનીગલી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૭—૫
૩૪૦૮	"	ખડેબગર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૮—૧
૩૪૦૯	"	નાનાચૌટા	"	"	"	આદિનાથજી	૭—૩
૩૪૧૦	"	"	"	"	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૩—૫
૩૪૧૧	પરોલિયા	બગરમાં	ઉદેગઢ ૮ મા. દૂર	ચાંદલા	ધર	શાંતિનાથજી	૧—
૩૪૧૨	ખોતલગંજ (પાલિયા)	"	મંદસોર ૬ મા. દૂર	પીપલિયા	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧—૨
૩૪૧૩	ઢાડિયાખેડી	"	"	મંદસોર	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૨—૨
૩૪૧૪	વઈ	"	પીપલિયા ૩ મા. દૂર	પીપલિયા	શિખરબંધ	વઈ પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૩૪૧૫	નોગામા	"	૬ મા. દૂર	મંદસોર	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧—૩
૩૪૧૬	રેવાસ (રેવડા)	"	૮ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૮
૩૪૧૭	કેનોરા	"	૮ મા. દૂર	પ્રતાપગઢ	ધાખાબંધ	"	૫—૫
૩૪૧૮	રહાજણા	"	૧૦ મા. દૂર	"	"	વિમલનાથજી	૬—૧
૩૪૧૯	ખોરી	"	મંદસોર ૨૦ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૧

વંશાવતારનું નામ તથા સંવત.	વહીવાદનું નામ	લેખનો સંવત.	રજાઈની સ્થિતિ	કેનાની વસ્તી.	દિવા- સય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
નિત દેવચંદ ૧૧૩૨	ગોતીલાલજી ગુરુજી		સારી				
વનિલાલ સોભામ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		ખરાબ	૪	૫		
શ્રીસંધ ૧૦૦૦	"		"				
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	"		સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	"		"				
નિત કરમચંદ ૧૩૮૩	કસરીચંદ ૫તિ		"				
શ્રીસંધ ૧૬૨૦	નાનાલાલજી તેજસીંગજી ખીચા		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગનમ	ખારચંદ ૫તિ દેવરામજી મહેતા		સાધારણ	૪			ધાળામાંથી પાખી ૫૩ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગનમ	ચાંદમલજી દેવરામજી		"	૧૨			
શ્રીસંધ ૧૦૦૦	વધ પાંચનાથજી તીર્થ સરસણ કમિટી		સારી	૫	૧	૨	દર વર્ષે પોત સુદ ૧૦ ના ગેળ મેળો બરાબ છે.
શ્રીસંધ ૧૬૫૨ લગનમ	શેઠ વાલચંદ સિવચંદ મહેસોર		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગનમ	ચાંદમલજી કીસનમલજી		સારી	૩૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૫૨	નાગુલાલજી બેરુલાલજી ધર્મોત્તરાવાળા	૧૮૭૧	સાધારણ	૧			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગનમ	ગોતીલાલજી કુળાચંદ	૧૮૨૫	"	૫૦			ખરાબમાંથી પાખી ૫૩ છે.
"	રાજમલજી વડોદરાજી		"	૧૦૦	૧		ખાખરાની ૦/૩૨ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેમ્પલ	ફેલો સ્ટેશન	પ્રાર ગ્રામીણ	જાગીર	મુજનાથ	મતિનાથની જમીન
૩૪૨૦	ધોતર	બજારમાં	મંદિર ૨૨ મા. ફર	પ્રતાપગઢ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૪-૧
૩૪૨૧	અરણોદ	"	૩૦ મા. ફર	અરણોદ	શિખરખંધ	"	૩-૫
૩૪૨૨	સાગતલી	"	૩૫ મા. ફર	"	ધર	"	૪-
૩૪૨૩	હતુનીઆ	"	૧૦ મા. ફર	પ્રતાપગઢ	"	"	૨-૧
૩૪૨૪	કનગેરી	"	પીપલિયા ૬ મા. ફર	કનગેરી	શિખરખંધ	"	૪-૬
૩૪૨૫	બરડિયા (આંબલી)	"	૧૦ મા. ફર	"	"	"	૩-૧
૩૪૨૬	છરણુ	"	દડકોઆખાલ ૪ મા. ફર	છરણુ	"	"	૪-૯
૩૪૨૭	ચીતાખેડા	"	નીમચ ૧૦ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૪-૬
૩૪૨૮	"	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨-૧
૩૪૨૯	બગાણા (નીમચ)	દાદાવાડી સ્ટેશનરોડ	૦ મા. ફર	બગાણા	ધાખાખંધ	સુમતિનાથજી	૩-૨
૩૪૩૦	નીમચ (છાવણી)	સામરાઆલી બજાર	નીમચ ૧૧ મા. ફર	નીમચ (છાવણી)	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૬
૩૪૩૧	જમુણિયા (કલા)	બજારમાં	૫ મા. ફર	"	ધર	નેમિનાથજી	૨-
૩૪૩૨	નીમચ	ચોધરી મહોલ્લો	૩ મા. ફર	"	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	
૩૪૩૩	મલ્હારગઢ	"	મલ્હારગઢ ૧૧ મા. ફર	મલ્હારગઢ	ધાખાખંધ	મલ્લિકનાથજી	૬-૪

અધવાનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	રોખનો કેવળ.	દસાસની સ્થિતિ.	કેનાની વરતી.	ઉપા- મથ.	ખર્ચ રૂબી.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	રૂપચંદણ મગનજી		સાધારણ	૧૦૦			મૂળનાવડની મૂલિ આદિ- નાવડની છે. પરંતુ ચંદ્રમણ
							ના નામે ઓળખાય છે.
શ્રીસંધ ૧૮૯૩	કાશુરામજી ખીમરાજજી	૧૮૯૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. કાચનું કામ મુંદર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	અરનોદવાળા		સાધારણ	નથી			એક ઓરડીમાં મૂલિઆ મિરામમાન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	નાનાલાલ અંબાલાલ કુંજીરાગા		"	"			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	કસ્તુરચંદ હીરાલાલ		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૨૫	મયુરાલાલજી નાયુજી	૧૯૨૫	સાધારણ	૪૦	૧		ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	એકાદ્રલાલજી સિવલાલજી	૧૯૦૬	સારી	૨૦૦	૧		તીરાડો પડેલ છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૩	જુલચંદજી કાશુરામજી સોની	૧૯૩૮	સાધારણ	૨૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. એક બેન વેન્ડ છે.
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	રૂકચંદજી નાયુલાલજી		"				
અણુ બીલાલાલજી મોતી- લાલજી ૧૯૮૮	બાણુ બીલાલાલજી મોતીલાલજી		સારી	૫૦	૧		બીજો ભાગ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	પુનમચંદજી દીપચંદ		"	૧૦૦	૨		
"	દગ્ગરીમથ શુદ્ધિચંદ	૧૮૨૬	સાધારણ	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી નાનાલાલજી શ્રીસરીમલજી ચૌધ		સારી	૧૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૧૪ લગભગ	સરીમલજી કાશુરામજી લોદા	૧૯૧૦	સાધારણ	૩૫	૧		ધાખામાંથી પાણી પડે છે.

ક્રમિક્ર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રૂઝે રોકાયેલ	ખેડા ઠેકાણું	ગામનું નામ	પાશ્વરનાથ	મલિયાનાથની સંખ્યા
૩૪૩૪	મલહારગઢ	બજારમાં	મલહારગઢ ૧૧ મા. દૂર	મલહારગઢ	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાશ્વરનાથ ૩—૧
૩૪૩૫	મહોદપુર	અષાઢીવાસોંકી ગલી	મહોદપુરોડ ૧૨ મા. દૂર	મહોદપુર	શિખરખંધ	ચિંતામણિ પાશ્વરનાથજી	૧૩—૧૫
૩૪૩૬	"	"	"	"	ધર	પાશ્વરનાથજી	૪—૧૧
૩૪૩૭	"	બસવાગલી	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૨૬—૧૬
૩૪૩૮	"	જૂના શહેરમાં	૧૩ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૩—૨
૩૪૩૯	ઈન્દાક	બજારમાં	આલોટ ૧૨ મા. દૂર	આલોટ	ધર	"	૩—
૩૪૪૦	આલોટ	પ્રેમિલાગંજ	આલોટ	વિક્રમગઢ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૧
૩૪૪૧	"	જૂના બજારમાં	વિક્રમગઢ આલોટ	આલોટ	ધૂમટખંધ	"	૨—૩
			૧૧ મા. દૂર				
૩૪૪૨	નાગેશ્વર (ઉન્દેલ)	ગામખહાર	આલોટ ૬ મા. દૂર	ગંગધાર ૮ મા. દૂર	"	નાગેશ્વર પાશ્વરનાથજી	૩—
૩૪૪૩	તાલ	બજારમાં	લુણીરીજા ૮ મા. દૂર	તાલ	"	આદિનાથજી	૪—૩
૩૪૪૪	દધાલીઆ	"	ચોમેલા ૧૪ મા. દૂર	ચોમેલા	ધર	પાશ્વરનાથજી	૧—૧
૩૪૪૫	કુંડલા	"	૮ મા. દૂર	કુંડલા	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩—૧
૩૪૪૬	અંતરાલીઆ	"	ગરોઠ ૧૦ મા. દૂર	ગરોઠ	"	"	૩—
૩૪૪૭	સીલેગઢ	"	૮ મા. દૂર	બોલીઆ	"	"	૬—

નંદાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટાવસ્થા નંબ.	લેખનો સંવત.	દસરસની વિધિ.	વેળાની વસ્તી.	દિવા અથવા સાળા.	વર્ષ સાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત્ર ૧૮૨૫ લગતમ	કેસરીમલ્લ કાપુરામલ્લ લોદા		સાધારણ				માત્રામાંથી પાણી ૫૩ છે.
નગીભાઈ અને ચૂનીલાલ બાફણા ૧૯૭૮	શ્રીમંત્રની પેટી માલવી કેસરીમલ્લ સાગરમલ્લ		સારી	૬૦૦	૪		૩ પુસ્તકમાંથી છે. કાચનું કામ કીક છે.
શ્રીમંત્ર ૨૦૦૧	જેચંદ્ર રામચંદ્ર મોપા		"				
મિતિ સંકર ૧૬૪૮	નગીભાઈ અને ચૂનીલાલ	૧૬૦૩	"				એક આત્મારામલ્લ મહા- રાજાની આરસની મિતિ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૨	શ્રીમંત્રની પેટી		"	૪			
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ લગતમ	દીરાલાલ નાથુલ		સાધારણ	૪૦			
કેસરીમલ્લ નથમલ્લ લાલ ૧૯૮૯	કેસરીમલ્લ નથમલ્લ લાલ સુ તાલ		સારી	૧૫૦			બીજા માગ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૦૦૦ લગતમ	ભોલાલલ ભગાલ		"			૧	
શ્રીમંત્ર પ્રાચીન	વંશુવત્તાળા		ખરાળ	૧૨			
કોઠા ગામલ કાપુરામલ્લ ના વડા. મો. પ્ર. ૧૮૬૬	કોઠા ગામલ કાપુરામલ્લ		સારી	૭૫	૧	૧	
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ લગતમ	મુનીમ દીરાલાલ		સાધારણ	૫૦			
શ્રીમંત્ર ૧૮૨૫ લગતમ	કેસરીમલ્લ મુલામલ્લ		"	૨૦	૧		
શ્રીમંત્ર ૧૮૦૦ લગતમ	શ્રીમંત્ર		સારી	૧૫		૧	
શ્રીમંત્ર ૧૭૦૦ લગતમ	મુલામલ્લ દીરામલ્લ		સાધારણ	૨૫			પ્રાચીન દેગર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	દિવસે રોકવા.	પાસ કોમિટિયા.	બાંધણી.	રૂબનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૩૪૪૮	સુનેલ	બજારમાં	ભવાનીમંડી ૧૦ મા. દૂર	સુનેલ	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણ-ધાતુ ૫— ૬
૩૪૪૯	કોટડી	"	૨૪ મા. દૂર	પીડાના	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૪૫૦	ઢાબલા	"	૧૫ મા. દૂર	"	"	"	૧— ૧
૩૪૫૧	બોલીઆ	"	ગરોહ ૮ મા. દૂર	બોલીઆ	"	પદ્મપ્રભુજી	૧૬— ૪
૩૪૫૨	કોટડા	"	૧૦ મા. દૂર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—
૩૪૫૩	આવર	"	૧૮ મા. દૂર	આવર	"	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૪૫૪	"	ગામના છેડે	"	"	શિખરખંધ	"	૯— ૨
૩૪૫૫	ધસોઈ	બજારમાં	સુવાસરા ૫ મા. દૂર	સુવાસરા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૧
૩૪૫૬	ફનીગ	"	૬ મા. દૂર	ફનીગ	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૧૦— ૩
૩૪૫૭	ઉમરણુ	"	નવગામ ૧૦ મા. દૂર	બદનાવર	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૪૫૮	જત્રીબરમાવલ	"	"	નવગામ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨— ૨
૩૪૫૯	કાયથા	બડા બજારમાં	તરાના ૩ મા. દૂર	કાયથા	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૫
૩૪૬૦	ઝાલડા	બજારમાં	મહીદપુરરોડ ૧૫ મા. દૂર	મહીદપુર	ધર	"	૧— ૧
૩૪૬૧	લાલગઢ	"	તનોડીઆ ૧૧ મા. દૂર	લાલગઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	૨—

જાહેરાતના નામ તથા સંવત.	વહીવટાલય નામ	લેખનો સંવત.	રસીદની વિધિ	કેસની વસ્તી.	દિવા-અથ-કમ-સાત.	વિશેષ નોંધ
શ્રીષ્ટ ૧૮૫૪	જમનાલાલજી ગોટલાલજી ચોપડા	૧૫૪૮	સારી	૪૦	૧	એક લાવજેરી છે. સં. ૧૨૨૫ ની સાથની એક લાવજેરી.
						પ્રાચીન છે.
શ્રીષ્ટ ૧૮૭૫ લગભગ	જાંવરલાલજી કેસરીયલજી લોદા		સાધારણ	૩૦		
શ્રીષ્ટ ૧૮૦૦ લગભગ	જાંવરલાલજી કનીયાલજી		"	૨૫		
શ્રીષ્ટ ૧૭૦૦ લગભગ	શ્રીષ્ટ સંકેતલાલજી		"	૧૦૦	૧	એક લાવજેરી છે.
શ્રીષ્ટ ૧૮૫૦ લગભગ	ચંપાલાલજી હેમરાજજી		ખરાબ	૧૦		છૂર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીષ્ટ ૧૭૦૦ લગભગ	શ્રીષ્ટ શુભાનંદજી		સાધારણ	૧૫૦	૨ ૨	એક જાનસંકાર છે.
શ્રીષ્ટ ૧૮૫૦ લગભગ	ચાંદલાલજી દોલતરામજી		સારી			
શ્રીષ્ટ ૧૮૬૬	ખાંડીલાલજી લીમનમજી		"	૧૨૫	૧	
શ્રીષ્ટ ૧૮૩૦	તેજમજી જમનાલાલજી		"	૧૦૦	૧ ૧	
શ્રીષ્ટ ૧૮૬૮	નવલમજી તારાચંદજી	શ્રી. નં. ૧૮૬૮	"	૧૨		
શ્રીષ્ટ ૧૮૫૦ લગભગ	ત્રિવેદીલાલજી જગદાનજી		"	૨૫	૧	
શ્રીષ્ટ	જાંવરલાલજી દેસાઈ		"	૮૦	૧	એક પુત્રાસંકાર છે.
"	શ્રીષ્ટ		સાધારણ	૪૦		
શ્રીષ્ટ ૧૮૨૫ લગભગ	પુત્રચંદ નાકુલાલ જાડિયા		"	૨૦		

નંબર	ગાવહ નામ	ઠેકાણું	ફરદ હોલન.	પરિશિષ્ટ	ખાંધાની	મુજનાયક	પ્રતિષ્ઠાની સંખ્યા
૩૪૬૨	પીપલોન	બખરમાં	તનોડીઆ ૬ મા. ફર	પીપલોન	ધાખાખંધ	આદિનાયક	પાપાણ-ધાણ ૨—
૩૪૬૩	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	પદ્મપ્રભુજી	૫— ૮
૩૪૬૪	બડોદ	"	આગર ૧૪ મા. ફર	બડોદ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાયક	૮— ૨
૩૪૬૫	આગર	બડા બખર	" ૧૧ મા. ફર	આગર	ધાખાખંધ	અણતનાયક	૭—૧૧
૩૪૬૬	કાનડ	"	" ૧૧ મા. ફર	કાનડ	"	પાર્શ્વનાયક	૭— ૧
૩૪૬૭	બડાગાંવ	"	૨૦ મા. ફર	બડાગાંવ	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૪
૩૪૬૮	મોહના	બખરમાં	"	મોમત બડોદીઆ	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાયક	૨— ૧
				(સાબપુર)			
૩૪૬૯	નળખેડા	"	૨૧ મા. ફર	નળખેડા	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૯—૧૧
૩૪૭૦	ફર્	"	અચલાવદા ૫ મા. ફર	ઉનેધ	ધર	આદિનાયક	૨— ૩
૩૪૭૧	ભવાનીમંડી	પીપલીબખર	ભવાનીમંડી ૧૧ મા. ફર	ભવાનીમંડી	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાયક	૪— ૩

વર્ધનનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટનારનું નામ.	લેખનો સંખ્યા.	દેશાંતરની સ્થિતિ.	ફોનોની વસ્તી.	કિલો- મીટર.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
ખોસંધ	નારાયણ રૂપચંદ		છવું	૧૫૦	૧		છવું દેરાસર છે.
"	"	મુ. ના. ૧૫૩૦	સારી		૧		
"	"		"	૨૦૦			એક મંથનદાર છે.
પતિશ્રી હોરવિજયજી લગભગ ૧૮૦૦	બાગમલજી પુરાલાલજી		"	૫૦૦	૧	૧	"
શ્રીસંધ	અણ્ણતમલ માંગીલાલ લલપાણી		સાધારણ	૧૫			ખાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૬૪૮ લગભગ	ભોલાલજી ભોપાલજી મોધરી		"	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૬૮૦ લગભગ	સરદારમલ માલમલ જાજે		"	૨૫			
ધનિ જેચંદ લગભગ ૧૬૫૦	દીરાલાલજી સંકેશ		સારી	૨૫૦	૧	૧	એક પુત્રનામદાર છે.
શ્રીસંધ	કરેચંદ જસંતીલાલજી		સાધારણ	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૬૬૨	પુનમચંદ માંચ		સારી	૧૦૦	૧		એક લાપચેરી છે.

મેવાડ

નંબર	ગામનું નામ	સ્થળ.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પેન્. ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૩૪૭૨	ઉદેપુર	ચોગાનકા મંદિર	ઉદેપુર ૨૧ મા. દુર	ઉદેપુર	ધૂમટખંધ	મદાનોર સ્વામી	પાપાણુ-ધાટુ ૨—
૩૪૭૩	"	"	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૨— ૨
૩૪૭૪	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	પદ્મનાથજી	૧૦— ૨
૩૪૭૫	"	"	"	"	"	અજીતનાથજી	૪—
૩૪૭૬	"	શેઠની વાડી	"	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨—૧૬
૩૪૭૭	"	હાથીપોળકા રાસ્તા	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૬— ૧
૩૪૭૮	"	માલદાસની શેરી	"	"	શિખરખંધ	સદસદૃષ્ટા પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૧
૩૪૭૯	"	"	"	"	ધાખાખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૩— ૨
૩૪૮૦	"	ધંટાધરની પાસે	"	"	શિખરખંધ	શીતળનાથજી	૭૮—૧૩૪
૩૪૮૧	"	ચતરામજીકા ઉપાશ્રય	"	"	ધૂમટખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૨
૩૪૮૨	"	માલદાસની શેરી મોતી- વિજયજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૫— ૯
૩૪૮૩	"	છાખાઇની ધર્મશાળા	"	"	ધાખાખંધ	અજીતનાથજી	૪—૨૬
૩૪૮૪	"	ખોરવાડો-વાડીજીકા મંદિર	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩૯—૧૫
૩૪૮૫	"	ચેલેસરોડ-માણની વાડો પાસે	"	"	ધૂમટખંધ	ચંદા પાર્શ્વનાથજી	૭— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટકારી નામ	લેખનો સંખ્યા	દેશરની તિથિ	કેસની વરતી	કિલો અથ સાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંથ	ઉદેપુર કૌન ધર્મશાળાની કમીટી	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦૦	૮ ૧	૨ પુસ્તકમંડાને છે.
"	"		"			ધાર્મિક ચિત્રો છે.
"	"	૧૮૧૯	"			
"	"	૧૮૪૭	"			ઉપરના દેશસરના પ્રેમ ૧૨ છે.
શ્રીકે. જોશવરમલજી	શ્રીકે. જોશવરમલજી		"			સમગ્ર ચિખરનું દેશસર છે.
મહેતા ગોવિંદજીસિંદજીના વંશવાળા	મહેતા લક્ષ્મણસિંદજી	૧૮૪૭	"			આ દેશસર કાથીયાળાની ધર્મશાળાની પાઠ્યા છે.
શ્રીમંથ ૧૮૪૭	ઉદેપુરની કમીટી	૧૮૪૭	"			શ્રીમંથવંશની શ્રીતિ મુદ્રા છે.
"	"	૧૮૦૮	"			
"	રઘુલાલજી મોડીવાળા	શ્રી ના. ધાગુના	"			કમનું જ્ઞાપ કામ મુદ્રા છે.
		પરિશરપર, ૧૯૨૩				
શ્રીમંથ	લલોચંદ્ર ખમસરા		"			
"	મહે. લલાલજી મુશાજી	૧૯૦૧	"			બીજો ભાગ છે.
"	શ્રીમંથ	૧૮૦૮	સાધારણ			"
"	કેસરીમલજી પૂનવત		સારી			આગળના કામમાં બનીયો છે.
"	શ્રીમંથલલજી ખાલિયા	૧૯૨૪ શ્રી ના.	સાધારણ			

નંબર	ધારાતું નામ	રેકાર્ડ	રેલવે સ્ટેશન	રેલવે નિર્માણ	જામીન	મુજનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૪૮૬	ઉદેપુર	ચેલેસરોડ-કસોટી મંદિર	ઉદેપુર રા. મા. દર		શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથ	પાવાણ-ધાતુ ૧૬-૩
૩૪૮૭	,	શીતળનાથજીની વાડી	"	"	ધૂમટખંધ	શીતળનાથજી	૫-૨
૩૪૮૮	"	દિલ્લી દરવાજાની અંદર ખગેસરોટી ધોભ	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૪-
૩૪૮૯	"	દિલ્લી દરવાજાની બહાર બહારકજીનો ધોભ	"	"	ધૂમટખંધ	નેમનાથજી	૫-૨
૩૪૯૦	"	મંડીકા મંદિર	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧-૧૨
૩૪૯૧	"	જાખરિયોદા મંદિર	"	"	"	વિષ્ણુદરજી પાર્શ્વનાથજી	૫-૪
૩૪૯૨	"	ચોમુખજીનું મંદિર	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૧૪-૧
૩૪૯૩	"	કાલપોળ	"	"	"	શાંતિનાથજી	૪-૪
૩૪૯૪	"	ખાખીનોડી શેરી	"	"	શિખરખંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૨૨-૧
૩૪૯૫	"	કાલપોળ (દાદાદેવરી)	"	"	"	આદિનાથજી	૩૭-૧૧
૩૪૯૬	"	શેઠજી દવેલી	"	"	"	"	૩૧-૧૦
૩૪૯૭	"	જડીઓંડીઓલ વીશાલુંખડનું દેરાસર	"	"	"	શીતળનાથજી (નાના)	૭૨-૮૪
૩૪૯૮	"	સીંગટવાડીઓંડી શેરી	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૬-૩
૩૪૯૯	"	કદોઈ ઓળ-દાસીઓંડા મહોલ્લા	"	"	ધર	આદિનાથજી	-૫
૩૫૦૦	"	કુંભારવાડી (દાંતાભેર)	"	"	"	શાંતિનાથજી	-૪

જાહેરનામું નામ તથા સંવત	જમીનદારનું નામ	લેખનો સંવત	ફાઇલની સ્થિતિ	દેવોની વસ્તી	દિવા- સવ	કર્મ- શાસ્ત્ર	વિશેષ નોંધ
કોમ્પ	હાથુરામજી નવાર		સારી				એક આરક્ષી ગુરુમતિ છે.
કોમ્પ ૧૯૪૮	રૂપનાથસીંહજી ખાનિયા		,				
કોમ્પ	અંબિકાચંદના ઉપાધ્યાયની હમોરી	ખુ. નં. ૧૮૧૧	સુધારણ				
કોમ્પ ૧૮૦૦	ગોપાલલાલજી કનજરા		"				
"	ઉદેપુરની હમોરી		"				બે ગુરુમતિઓ છે.
કોમ્પ ૧૮૦૦ સમજાવ	દેડ ગોળીલાલજી ગોલવાડા		"				
"	દેડ ગોળીલાલજી પુષિયા		"				એક ગુરુમતિ છે.
"	દેડ વજીરસીંહજી બાબેર		"				
કોમ્પ ૧૭૫૦	ગાંધી તમ્બી	ખુ. નં. ૧૧૬૬	"				
કોમ્પ	"		"				
દેડ ગુરુમતિ સંજાવ	કોમ્પ		સારી				સાચું નામ છે.
કોમ્પ ૧૮૦૦ સમજાવ	દેડ મુલ્લાજીસીંહજી		"				
કોમ્પ ૧૮૦૦	દેડ અંબિકાજી સીંહજી- વાઘીયા		"				
દેડ અંબિકાજી સીંહજી ૧૮૦૦	નવમજી દોડી		"				
દેડ ગુરુમતિ સંજાવ ૧૭૦૦	દેડ મેલગજી	ખુ. નં. ૧૧૮૬	"				

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાફ.	ફેલ્ડ રેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	લાંકણી.	મૂળનામક	મતિચાલની સંખ્યા
૩૫૦૧	ઉદેપુર	જગદીશનો ચોક કદારકજનો ઉપાશ્રય	ઉદેપુર ૨૧ મા. ફર	ઉદેપુર	ધર	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાત્રી ૨— ૫
૩૫૦૨	"	મોતીચોક	"	"	ધૂમટખંધ	ઝપ્પાનનજી	૬— ૩
૩૫૦૩	"	ખાખીઝાંકી શેરી	"	"	ધર	આદિનાથજી	— ૧
૩૫૦૪	"	પેલેસરોડ	"	"	શિખરખંધ	"	૨૬—૧૧
૩૫૦૫	"	કંસારાઓળ વર્ધમાન ચાન મંદિર	"	"	ધર	શાંતિનાથજી	૧—
૩૫૦૬	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧— ૭
૩૫૦૭	"	ખડાખજર	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૨૦—૧૨
૩૫૦૮	સહુખર	રાવધીઆપોલ	૪૨ મા. ફર	સહુખર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૧૨
૩૫૦૯	ભમરાણ	ખજરમાં	૫૬ મા. ફર	આશપુર	"	શાંતિનાથજી	૪— ૧
૩૫૧૦	ઉદેપુર	ગણેશધાટી	૨૧ મા. ફર	ઉદેપુર	"	ચંદ્રબ્રહ્મજી	૪— ૯
૩૫૧૧	સમીનાખેડા	ખજરમાં	૪ મા. ફર	"	"	સમીના પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૩૫૧૨	આપડ	"	૧૧ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૫૧૩	"	ગામખદાર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૩— ૧
૩૫૧૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૨—

નિશાવનારનું નામ તથા સંવત	પટ્ટીપટ્ટાઈનું નામ	લેખન સંવત	રસપક્ષની સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- અધ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
૧૬૨૦ સવત્ર	ભટ્ટારક શ્રી પ્રતાપ રાજે-ક- સરિય		સારી				
શ્રીસંધ ૧૬૫૪	સેક હેડુલાલજી શ્રીમાલ		સાધારણ				ચોખાસામી પાણી પડે છે.
સેક નરસિંહજી ભોલિયા	સેક નરસિંહજી ભોલિયા		સારી				એક રૂઢિઠના પ્રતિમાજી છે.
ભાફણાજી ૧૭૦૬	સેક મનોદરલાલજી ભાફણા		"				
યતિશ્રી અનોપચંદજી ૧૬૮૩	યતિશ્રી અનોપચંદજી		"				
શ્રીમ્મિલિંગદાસજી ભોલિયા ૧૮૨૦	રામજી તરફથી		"				
શ્રીસંધ	સંધવી પનાલાલજી સુરાણા		"				એક સરસ્વતીની મુદ્ર મૂર્તિ છે. કાચનું જણાવ કામ
							મુદ્ર છે. બે પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.
"	સદ્ગૃહીલાલજી શાંતિલાલજી		"	૧૦૦			
"	રોચંદજી ભૂગચંદજી		"	૫૦	૧		
"	નંતિશ્રી શાલચંદજી		"				
"	હરિપુત્રની કમીટી		"	નથી			એક પ્રાચીન નીચું છે એક ધાતુની ચૂરમૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦	સેક જાલમચંદજી ભૂગચંદજી		સાધારણ	નથી			મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
"	"		"				એક નવી જગતચંદ્રાવરની આરસની મૂર્તિ છે.
"	"		"				

ନଂବର	ଗାମର ନାମ	ପ୍ରାନ୍ତ	ପ୍ଲଟ ନଂ	ପାଟ୍ଟ ଗ୍ରାମ	ପାଞ୍ଚାଳୀ	ମୂଲ୍ୟାଂକ	ଅତିରାଜନୀ ପଞ୍ଜୀକ
୩୫୦୧	ଓଡ଼ିପୁର	ନଗରୀକୋ ଗୋଟି କଟାକରକରକୋ ଓପାଥ୍ୟ	ଓଡ଼ିପୁର ୨୩ ମା. ୫୨	ଓଡ଼ିପୁର	ଧର	ଆଦିନାଥ	ପାପାୟ-ଧାପୁ ୨— ୫
୩୫୦୨	"	ଗୋଟିକୋ	"	"	ଧୂମପାଥ	ନିମନାଥ	୭— ୩
୩୫୦୩	"	ଗାମଗୋଟି ଶେରୀ	"	"	ଧର	ଆଦିନାଥ	— ୧
୩୫୦୪	"	ପେଟେରକ	"	"	ଶିଖରପାଥ	"	୨୫—୧୧
୩୫୦୫	"	କଂସାରାଗୋପାଥ୍ୟ ମାନ ଗାନ ମଂଦିର	"	"	ଧର	ଶାନ୍ତିନାଥ	୧—
୩୫୦୬	"	"	"	"	ଶିଖରପାଥ	ଆଦିନାଥ	୧— ୭
୩୫୦୭	"	ମାଧ୍ୟମର	"	"	"	ବାସୁପୁର	୨୦—୧୨
୩୫୦୮	ସଂକ୍ଷୁର	ରାଜକୋପାଥ	୪୨ ମା. ୫୨	ସଂକ୍ଷୁର	"	ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୧୦—୧୨
୩୫୦୯	କମରାପୁ	କମରାପା	୫୫ ମା. ୫୨	ଆଶପୁର	"	ଶାନ୍ତିନାଥ	୪— ୧
୩୫୧୦	ଓଡ଼ିପୁର	ଗୋଟିକୋ	୨୩ ମା. ୫୨	ଓଡ଼ିପୁର	"	ନିମନାଥ	୪— ୯
୩୫୧୧	ସମୀନାପେଟା	କମରାପା	୪ ମା. ୫୨	"	"	ସମୀନା ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୩— ୧
୩୫୧୨	ଆପା	"	୧୩ ମା. ୫୨	"	"	ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୩—
୩୫୧୩	"	ଗାମକୋ	"	"	"	ଶାନ୍ତିନାଥ	୩— ୧
୩୫୧୪	"	"	"	"	"	ଆଦିନାଥ	୧୨—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટાદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	રેસીડન્સી સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	દિવા અથ	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
૧૬૨૦ લગભગ	ભટ્ટારક શ્રી પ્રતાપ રાજેન્દ્ર- સરિય		સારી				
શ્રીસંધ ૧૯૫૪	શેઠ હેતુલાલજી શ્રીમાલ		સાધારણ				ચોમાસામાં પાણી પડે છે.
શેઠ જયકરજી બોલિયા	શેઠ નદારસીજી બોલિયા		સારી				એક રફ્ટિકના પ્રતિમાજી છે.
બાફણીજી ૧૭૦૬	શેઠ મનોહરલાલજી બાફણી		"				
યતિશ્રી અનોપચંદજી ૧૯૮૩	યતિશ્રી અનોપચંદજી		"				
શ્રીએલિંગદાસજી બોલિયા ૧૯૨૦	રાજ્ય તરફથી		"				
શ્રીસંધ	સંધરી પનાલાલજી સુરાજી		"				એક સરસ્વતીની સુંદર મૂર્તિ છે. કાચનું જાણીતું કામ
							સુંદર છે. બે પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.
"	લક્ષ્મીલાલજી ચાંતિલાલજી		"	૧૦૦			
"	રેવોચંદજી જૂનાચંદજી		"	૫૦	૧		
"	નિશી મલચંદજી		"				
"	ઉદિપુરની કમ્પીડી		"	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે એક પાણીની સુરૂમળિયે છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦	શેઠ જાલમચંદજી ધુણચંદજી		સાધારણ	નથી			મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
"	"		"				એક નવી જગતચંદ્રચરિત્રની આરસની મૂર્તિ છે.
"	"		"				

નંબર	ગામનું નામ	દેરાલું	દેવે રહેવાનું.	પાદર નામ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાનું નામ
૩૫૧૫	આયડ	બેરલાલજીની વાડીમાં	ઉદેપુર ૦૧ મા. દૂર	ઉદેપુર	ધર	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાતુ ૨— ૨
૩૫૧૬	"	ગામ બહાર	"	"	શિખરબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૧૭	દીંકલી	બજારમાં	૩ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧.
૩૫૧૮	ભુવાણા	"	૪૧ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૬.
૩૫૧૯	નાગદા (અદબદજી)	વાગેલા તલાવને કિનારે	ખેમલી ૬ મા. દૂર	ખેમલા	"	શાંતિનાથજી	૪—
૩૫૨૦	રામા	બજારમાં	૯ મા. દૂર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૨૧	દેલવાડા	બડામંદિર...	૬ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭૩— ૬.
૩૫૨૨	"	પાર્શ્વનાથજીકા મંદિર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૨૨— ૧.
૩૫૨૩	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	"	૧૯—
૩૫૨૪	"	જૈન ઉપાશ્રય	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૯—૧૩.
૩૫૨૫	"	ઋષભદેવજીકા મંદિર	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૩—
૩૫૨૬	સીસારમાં	ગામની લાગોળે	ઉદેપુર ૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	"	શાંતિનાથજી	૩— ૧.
૩૫૨૭	નાઈ	"	૬ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૬— ૩

બેધાવનારનું નામ તથા સંવત.	ગ્રંથિકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશસરની સ્થિતિ.	કૈતાની વસ્તી.	કિપા- મંચ.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
બેધાવનાર દોશી ૧૯૯૪	બેધાવનાર દોશી		સાધારણ	-	-		બે આરસના ટુકડા પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦	ધૂળી નીલમચંદ	૧૮૦૫	સારી				
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગ્નમગ	મગનલાલ બાંદ્રા		સાધારણ	૮			ધૂમટમાં તીરાડો પડેલી છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ		સારી	નથી			
સાદ સારંગ ૧૯૪૧	ઉદિપુરની કમીડી	૫૬૫/૫૨ ૧૪૬૧	"	નથી			સં. ૧૯૪૧ ની સાલનો સાદ સારંગનો મગનાવણની
							૫૬૫/૫૨ પાંચ લીટીનો લેખ છે. અદ્યતનના નામથી
							આ મિનમલિર જોળખાય છે.
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૪૬૧	"		સાધારણ	૫	૧	૧	૨ શુદ્ધિર્તિઓ છે.
શ્રીસંધ	"		"	"			૪ શુદ્ધિર્તિઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૪૬૪	"		"	"			૨ શુદ્ધિર્તિઓ છે.
શ્રીસંધ	"		"	"			ઉપાસ્યમાં એક ઓરડીમાં મુર્તિ બિરાજમાન છે.
"	"		"	"			
શ્રીસંધ ૧૯૨૮	ઉદિપુરની કમીડી		"	નથી	૧		અરે કા. સુ. ૧૫ અને ચેત્ર સુદ ૧૫ નો મેળો બારાય છે.
શ્રીસંધ ૧૫૨૭	આદમલાલ મુનીલાલ		"	૮૮૯	૧		

ନଂବର	ଗାଆଁର ନାମ	ଡେକାଣ୍.	ହେକ୍ଟର	ସାଥେ ମୋହିନ	ପାଣ୍ଡବୁଡ଼ି	ମୁଖ୍ୟନାୟକ	ଅତିବାଚନୀ ସଂଖ୍ୟା
୩୫୨୮	ଗୋରାଣ୍ଡା	ଭଜରମା	ଓଡ଼ିପୁର ୨୨ ମା. ହର	ଓଡ଼ିପୁର	ଶିଖରଅଂଧ	ଆଦିନାଥ	ପାପାଣ୍ଡ-ଧାଡ଼: ୧-୧
୩୫୨୯	ଆସନା	"	୨୪ ମା. ହର	ଆଡ଼ିଆ (ଆଳାଣ୍ଡିଆ)	"	"	୨-୩
୩୫୩୦	କୋଳିଆରୀ	"	ଓଡ଼ିଆ ୩୦ ମା. ହର	"	"	"	୧-୧
୩୫୩୧	ଆଧର	"	ଓଡ଼ିପୁର ୨୪ ମା. ହର	"	"	ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୧-୩
୩୫୩୨	ଆଡ଼ିଆ	"	୨୬ ମା. ହର	"	"	ଆଦିନାଥ	୭-୫
୩୫୩୩	ମାନସ	"	୨୪ ମା. ହର	"	"	ଆଦିନାଥ	୬-୨
୩୫୩୪	ଭାଗପୁର	"	୨୬ ମା. ହର	"	ଧୂମପାଣ୍ଡ	ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୪-୧୦
୩୫୩୫	ମହେଶ୍ୱର	"	୪ ମା. ହର	ଓଡ଼ିପୁର	"	ଆଦିନାଥ	୪-୧
୩୫୩୬	କଟକବାସ	"	୬ ମା. ହର	"	ଧାମ୍ବାଅଂଧ	"	୫-୧୧
୩୫୩୭	ଗୁଣ୍ଡା	"	ଓଡ଼ିଆ ୪ ମା. ହର	"	ଶିଖରଅଂଧ	ଆଦିନାଥ	୩-୧୨
୩୫୩୮	ଓଡ଼ିଆ	"	୧ ମା. ହର	ଓଡ଼ିଆ	ଧୂମପାଣ୍ଡ	"	୪-
୩୫୩୯	ଓଡ଼ିଆ	"	ହେଡ଼ା ୪ ମା. ହର	"	"	ଅନ୍ତର୍ଗତ	୬-୫
୩୫୪୦	ମୋଡ଼ି	"	ଓଡ଼ିଆ ୮ ମା. ହର	ଓଡ଼ିଆ	ଶିଖରଅଂଧ	ଆଦିନାଥ	୧-
୩୫୪୧	କରପୁର	"	୫ ମା. ହର	"	"	"	୬-୨
୩୫୪୨	ଭାଗ୍ୟାବରଣ	"	୧୨ ମା. ହର	ଓଡ଼ିପୁର	ଧର	ଧର୍ମନାଥ	୧-

બાંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટાદારનું નામ	લેખનો સંવત	કસ્ટોડિયનની સ્થિતિ	લેખની વસ્તી	કિંમત અથવા મૂલ્ય	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત્ર ૧૮૦૦	પન્નાલાલજી ઉદેલાલજી		સાધારણ	૪૦		
શ્રીમંત્ર ૧૪૮૦	નરેલાલજી નાયુલાલજી		"	૧૫	૧	
શ્રીમંત્ર ૧૧૮૦	કનૈયાલાલજી હીરાલાલજી		"	૩૫		જીલ્લાદારની જરૂર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૦૨૯	મનનલાલ હંસરાજજી		"	૪૦		
શ્રીમંત્ર ૧૨૬૨	દમીરમજી અરજુનલાલજી		"	૧૦૦	૧	જીલ્લાદારની જરૂર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૫૦૦	ઉંપુર શ્રીમંત્ર		"	૧૫૦		
શ્રીમંત્ર ૧૮૦૦	જીરલાલજી પન્નાલાલજી		"	૬૮	૧	
પ્રમુખ ગેમજી ૧૮૮૦	શ્રી વરધીચંદ જી અમરચંદજી		"	૮		
પ્રમુખ ગેમજી ૧૮૭૭	શ્રી અંબલાલજી રતનલાલ		"	૧૫	૧	અહીં દર વર્ષે ચોપ સુદ ૧૫ નો મેલો ભરાય છે.
શ્રીમંત્ર ૧૧૧૬ અમરજી	શ્રી રિત્તરલાલજી કુશી- ચંદજી કોઠારી		"	૧૫૦		ધાનાનો ભાગ જઈ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૭૦૦	શ્રી અમરાજી ઝાલચંદજી		"	"		ખાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૭૦૦ અમરજી	શ્રી વેળીચંદજી અખીચંદજી		"	"		
શ્રીમંત્ર ૧૧૧૬ અમરજી	શ્રી જીંદીલાલજી મુલામચંદ દરોહીવાળા		"	"		મૂલિ ખાતિ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૨૦૦ અમરજી	શ્રી ગેરીલાલજી વરદીચંદજી		સારી	૨૦		
શ્રીમંત્ર ૧૮૦૦ અમરજી	શ્રી હંદમજી અમરાજી		"	૧૫૦		

નંબર	ગાયલું નામ	દેશ	રેલવે સ્ટેશન	રેલવે ડિવિઝન	વાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિભાજીની સંખ્યા
૩૫૪૩	ઉંઠાલા	પંચાયતીનારા પાસે	માવલીજંકશન ૮ મા. દૂર	ઉંઠાલા	શિખરબંધ	આદિનાયક	પાપાણુ-ધાતુ ૧—
૩૫૪૪	ધટાલી	મહાત્મા બેરવાલજીને ત્યાં	સનવાડ ૧૦ મા. દૂર	ફતેહનગર	ધર	શાંતિનાયક	૧— ૨
૩૫૪૫	રંડેડા	બળરમાં	માવલી ૧૦ મા. દૂર	ઉંઠાલા	ધૂમટબંધ	ધર્મનાયક	૨— ૪
૩૫૪૬	ખેરોદા	"	૧૨ મા. દૂર	ભીંડર	શિખરબંધ	આદિનાયક	૪— ૭
૩૫૪૭	કુંતવાસ	"	૧૬ મા. દૂર	"	ધર	"	૨—
૩૫૪૮	મેણાર	"	સનવાડ ૧૪ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—
૩૫૪૯	ભીંડર	"	માવલી ૨૦ મા. દૂર	"	"	આદિનાયક	૫—૨૮
૩૫૫૦	અનેડ	"	નીંબાહેડા ૨૪ મા. દૂર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—
૩૫૫૧	કુંગલા (૨૧)	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાયક	૨—
૩૫૫૨	કાનોડ	"	ફતેહનગર ૨૪ મા. દૂર	કાનોડ	ધાખાબંધ	"	૪— ૫
૩૫૫૩	"	બાબેનોડા મહોલ્લા	"	"	ધૂમટબંધ	"	૩— ૪
૩૫૫૪	રાજપુરા	ગામ બહાર	નીંબાહેડા ૨૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	"	૩— ૧
૩૫૫૫	દેવાલ	બળરમાં	ઉદેપુર ૫ મા. દૂર	ઉદેપુર	"	પાર્શ્વનાયક	૭— ૩
૩૫૫૬	ખેદલા	"	૬ મા. દૂર	"	"	આદિનાયક	૩— ૩

વિધાનસભા નામ તથા સંવત	વડીલસભા નામ	લેખનો સંવત	દશકરની સ્થિતિ	જેનોની વસ્તી	દિશા- સંખ	દરજી- સંખ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ લગભગ	શ્રી તેજરાજી કસોરજી		સાધારણ	૩૦	૧		મૂળનાયકની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મહાત્મા બેરલાલજી ત્રેમચંદ ૧૬૪૫	મહાત્મા બેરલાલજી ત્રેમચંદ		"	નથી			એક વાળામાં મૂર્તિ બિરાજમાન છે.
શ્રીસંધ ૧૬૩૦ લગભગ	ઉદયલાલજી છત્રમલજી વોરા		"	"	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	રતનલાલજી મગનીરામ મહેતા		"	"			
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	શ્રી વાનાલાલજી કેહારી		"	"	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	ધાર્મીલાલજી તારાચંદજી		ખરાબ	"			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	મણિસિંહજી મથુરાલાલજી નંદાર		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૩૪ લગભગ	શ્રી જૂનીલાલ કીસનલાલ	૧૮૩૮	"	૪			ધાત્રામથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ લગભગ	જગનલાલજી શેઠજી દેહ		ખરાબ	નથી			દેરાસર છુટું છે.
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	શ્રી કૃષ્ણચંદજી મોતીલાલજી		સારી	૨૦			૨ મીતમસ્તાખીની કાલની મૂર્તિ છે. પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
શ્રી ધનરાજજી કાકમચંદજી બાણેશ ૧૮૩૧	મનોહરસિંહજી સોભામણિજી બાણેશ	૧૮૩૧	સાધારણ	નથી			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૮૧૧ (I)	શ્રીમદ શ્રીસંધ		"	"			શિખરનો લામ છુટું છે. તીરાડો પડેલ છે. મૂળ
							મતારામાં પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૧૭	શ્રી બીમરાજજી	ચ. ના. ૧૮૧૭	સારી	૫			
સામરેએ ૧૮૦૦	ધનરાજજી કીસનરાજ		"	૩૪	૧		

ନାମ	ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନାମ	ହୋମ	ଫିଲ୍ଡ ନମ୍ବର	ପୋଷ୍ଟ ଓଫିସ୍	ପାଞ୍ଚିଶ୍ରୀ	ସ୍ଥାନ	ମତିପାତ୍ରଙ୍କ ନାମ
୩୫୩୭	ବିଜୟବତୀ	ଅନ୍ତରାମା	ଓଡ଼ିଆ ୯ ମା. ୧୨	ଓଡ଼ିଆ	ଶିଖରପାଞ୍ଚ	ଅନ୍ତରାମା	ପାପାୟ-ସାଗ ୫— ୧
୩୫୩୮	ଧୂର	ଗାମ୍ବୀରି ଭାଗ୍ୟୋ	"	"	ଧୂମପାଞ୍ଚ	ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ	୪—
୩୫୩୯	ଧରମାଳ	"	୧୨ ମା. ୧୨	"	ଶିଖରପାଞ୍ଚ	ସିଂହାସନ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ	୯—
୩୫୪୦	ଭୂତାଳା	ଅନ୍ତରାମା	୧୫ ମା. ୧୨	"	"	ଶାନ୍ତିନାଥ	୫—
୩୫୪୧	ଗୋବିନ୍ଦ (ମୋଟାଗାମ)	"	୧୮ ମା. ୧୨	"	"	ସିଂହାସନ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ	୧୭— ୮
୩୫୪୨	"	"	"	"	"	ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ	୩—
୩୫୪୩	"	"	"	"	ଧୂମପାଞ୍ଚ	ଶାନ୍ତିନାଥ	୧— ୨
୩୫୪୪	ଭଗବତୀ	"	୧୯ ମା. ୧୨	"	ଶିଖରପାଞ୍ଚ	ସିଂହାସନ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ	୩୫—
୩୫୪୫	ଅରବିନ୍ଦ	"	ନାଥପାଞ୍ଚ ୨୦ ମା. ୧୨	ନାଥପାଞ୍ଚ	ଧର	ନେମିନାଥ	୧—
୩୫୪୬	କେଶବ (କେଶ)	"	୨୧ ମା. ୧୨ (ଭାଗ୍ୟୋ)	ଓଡ଼ିଆ	ଶିଖରପାଞ୍ଚ	ଗୋବିନ୍ଦ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ	୩— ୧
			୩୨ ମା. ୧୨				
୩୫୪୭	ଭଗବତୀ	"	ଓଡ଼ିଆ ୨୦ ମା. ୧୨	"	"	ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ	୩— ୧
୩୫୪୮	ରାଜା	"	୨୪ ମା. ୧୨	"	ଧୂମପାଞ୍ଚ	ଅନ୍ତରାମା	୩—
୩୫୪୯	କେଶ	"	୨୪ ମା. ୧୨	ଓଡ଼ିଆ	"	ସିଦ୍ଧାନ୍ତ	୩— ୧

નિધાનનારતું નામ તથા સંવત	વહીવટી નામ	લેખન સંવત	કાનૂની સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૪૦૦	દેડ દમોત્તમ તોળપાલ ભંડારી		સારી	૪૦			સુંદર કાતરકામ છે.
અચલદાસજીના વડવાએ ૧૮૫૦	બેરવલાલ શુભાચર્યદેજી		સાધારણ	૧૦			સં. ૧૦૭૩ ની સાકારી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ	કેડીયા ગામના રવીન્દ્ર જોશી સંધરી		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૪૦૦ લગભગ	પ્રતાપમલજી વરદીચંદજી નવસખા		સારી	૪૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૧૮૯	ગોશળચંદજી સંધરી	૧૧૮૯	"	૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	"		"				
"	"		ખરાબ				
ચીંટેડવાળા સંધરીએ લગભગ ૧૪૦૦	(ગોશળદાવાળા)		"	નથી			એક શુરુમૂર્તિ છે. દેરાસર પ્રાચીન છે. જીર્ણ છે.
શ્રીસંધ	બેરવાલ કોરચંદ સોલંકી		સાધારણ	૨૫			શ્રીનાથજીની મૂર્તિ પાર્શ્વ- નાથજીના નામે ઓળખાય છે.
"	દાલચંદજી રતનચંદજી		સારી	૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૧	ચિતલાલ રોહડ		"	નથી	૧	૧	દીવાલમાં તીરાડ પડેલ છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૧૮૯	પનાલાલજી કાકિજી પરમાર	૧૧૮૯	ખરાબ	૧૫			
શ્રીસંધ	નવલજી પાસોગમ પોરવાડ	૧૯૬૫	સારી	૭૫	૧		

નંબર	ગામનું નામ	જિલ્લો	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	તાલુકો	મુલકનામ	પ્રતિબાહીની સંખ્યા
૩૫૭૦	નદિસમા	બજારમાં	ઉદેપુર ૨૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાણુ ૬—૩
૩૫૭૧	"	"	"	"	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૧—૨
૩૫૭૨	ઢોલ	"	૨૭ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	"	૭—૨
૩૫૭૩	પદસંગ	"	૩૦ મા. દૂર	"	ધર	મુનિસુવત સ્વામી	૩—૫
૩૫૭૪	કમોલ	"	૨૯ મા. દૂર	"	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૫૭૫	તરપાલ	"	૨૪ મા. દૂર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—૨
૩૫૭૬	સાયરા	"	એરનપુરાસ ૨૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪—૨
૩૫૭૭	"	"	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૫—
૩૫૭૮	"	મગનલાલ કેરીગજના ધરમાં	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧—
૩૫૭૯	લીકોડા	ગામના કિનારે	ઉદેપુર ૩૪ મા. દૂર	સાદરી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૮—૨
૩૫૮૦	લાનપુરા	બજારમાં	૩૬ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૩—૨
૩૫૮૧	સેમડ	ઉપલી શેરી	૩૧ મા. દૂર	ઉદેપુર	ધાખાબંધ	"	૧—૨
૩૫૮૨	નાથદારા	નાની હવેલીની પાસે	નાથદારા ૭ મા. દૂર	નાથદારા	ધર	મહાવીર સ્વામી	૭—૫
૩૫૮૩	ધોયંદા	બજારમાં	કાંકરોલી ૨ મા. દૂર	કાંકરોલી		પાર્શ્વનાથજી	૬—૧
૩૫૮૪	રાજનગર	દયાલશાનો કિલ્લો	"	"		આદિનાથજી	૧૦—૩

વિધાવનારનું નામ તથા સંપત્તિ	ગ્રંથનારનું નામ	દેખતો સંવત.	દેવસરની રિધતિ.	કેનાની વસ્તી.	પિપા- રત્ન	ખર્ચ- શાળા	વિશેષ નોંધ
આશુ કુટુંબ ૧૭૮૯	ઢાલચંદ્ર નેમિચંદ્ર સંધવી	૧૭૮૯	સારી	૧૨૫		૨	એક પુસ્તકલેખાર છે.
દોલાવત કુટુંબ	"	૧૯૧૬	"				
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	સુરભચંદ્ર વજરામ મણિત		"	૧૫૦		૧	
શ્રીસંધ	નાયુલાલ નેમિચંદ્ર પરમાર		"	૯૦		૧	
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	કૃષ્ણચંદ્ર કુમાર દોશી		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	હીરાલાલ શેઠ તમેસરા	૧૮૧૧	સાધારણ	૨૦૦		૧	
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	ઢાલચંદ્ર દોલતરામ સંધવી		સારી	૩૦૦	૧		
શ્રીસંધ	"		"				
મગનલાલ ફેરીંગી મહેતા લગભગ ૧૯૪૦	મગનલાલ ફેરીંગી મહેતા		"				
શ્રીસંધ	કોળમલ રતનચંદ્ર જાનકી આનંદરાવણી		સાધારણ	૮			
શ્રીસંધ ૧૯૨૮	"		સારી	૧૫૦	૧	૧	
શ્રીસંધ	લાક્ષીરામ ખીમરાજભાઈ		"	૨૦૦	૧		
"	ચેડ નંદલાલ ભારવાડી		"	૮			
"	શ્રીસંધ		"	૧૫૦	૧		
દયાલ શાહ ૧૭૩૨	હિંદુર કમીટી		"	"		૧	બે મળલા શ્રી. વૃંદાવનથી પાછી પડે છે.

નંબર	ભાગ્ય નામ	હેકેટર	રેલે ફીલ્ડ	પેસ વોર્કિસ	બાંધણી	રૂબનાથ	મલિયાની સંખ્યા
૩૫૮૫	રાજનગર	બજારમાં	કાંકરાલી ૨ મા. ફર	કાંકરાલી		આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૭— ૪
૩૫૮૬	વાગોલ	"	નાથદારા ૯ મા. ફર	નાથદારા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૩૫૮૭	પરાવલ	"	૧૦ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૨—
૩૫૮૮	અમનોર	ઉપાશ્રયમાં	૧૩ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	મલ્લિનાથજી	૩— ૧
૩૫૮૯	"	પાર્શ્વનાથજીનું મંદિર	"	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૧
૩૫૯૦	"	આદિનાથજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૩—
૩૫૯૧	"	મોહું દેરાસર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૩૫૯૨	"	કેસરિયાજીનું દેરાસર	"	"	"	કેસરિયાનાથજી	૩—
૩૫૯૩	મોલેરા	બજારમાં	૧૨ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૫— ૩
૩૫૯૪	જાલારી મંડાર	"	૧૪ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	૪— ૩
૩૫૯૫	ગામગડા	"	"	"	"	"	૫— ૫
૩૫૯૬	સરોદા	ગામના કિનારે	"	"	ધૂમટબંધ	"	૫— ૩
૩૫૯૭	મચીદ	પંચાયતીના મકાનની અંદર	૧૬ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૧૧— ૫
૩૫૯૮	બાટી	બજારમાં	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩—
૩૫૯૯	કાગમદારડો	"	૧૭ મા. ફર	"	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	દસરની રિતિ	જેનાની વરતી	ઉપા- અથ સાગા	ધર્મ- સાગા	વિશેષ નોંધ
શ્રીચંધ	શ્રીચંધ		સારી	નથી	૧		
"	નાયુલાલજી વડાલા		સાધારણ	"			
"	શ્રીચંધ		ખરાબ	"			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
મણિત કુંડુંબ	મોતલાલજી મણિત		"	૨૫૦			છજું ફેરાસર છે.
જ્યારિયા કુંડુંબ	"		"				મોઝાસામાં પાણી પડે છે. ખરાબતની જરૂર છે.
ચપસોત કુંડુંબ	"		"				
શ્રીચંધ	"		"				ગ્રામીન છે.
કાઠારી કુંડુંબ	"		"				
શ્રીચંધ ૧૮૫૦ લગનમ	ભેરલાલજી શ્રીમંધજી		સારી	૨૦૫			
શ્રીચંધ ૧૮૫૦	મણુલાલજી કુચળચંદ		"	૨૫૦			
શ્રીચંધ ૧૮૬૫	પુનમચંદ સંઘવી		"	૨૬૦	૧		
શ્રીચંધ ૧૮૬૫ લગનમ	પુનમચંદજી રાઠોડ		"	૧૨૫	૧		દીવાલમાં તોરાડો પડેલી છે. પાણી પડે છે.
શ્રીચંધ ૧૫૫૦ લગનમ	જેનમાનજી મણિવ		"	૨૦૦	૧	૧	
શ્રીચંધ ૧૮૦૭	અનલાલજી લોઢા		સાધારણ	૧૫૦	૧		જમતીમાં પાણી પડે છે.
શ્રીચંધ	તોલારામજી રાંધસેમરાવાળા		સારી	નથી			

નંબર	વાસ્તુ નામ	દેશ	દેસ રેકૉર્ડ	દેસ રેકૉર્ડ	સામગ્રી	મુખનાયક	અભિયાનની સંખ્યા
૩૬૦૦	કેલવાડા	નીચલા બળરમાં	રાણી ૨૪ મા. ફર	ધાણેરાવ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાતુ ૯— ૫
૩૬૦૧	કડીઆ	ઉપલા વાસમાં	૨૫ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૦૨	કુંભલગઢ	ગઢ ઉપર	૨૦ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧—
૩૬૦૩	કેલવાડા	બળરમાં	૨૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૮— ૪
૩૬૦૪	મળેરા	ગામના કિનારે	ચારભુજ રોડ ૨૦ મા. ફર	નાથદારા	"	"	૧૫—૨૧
૩૬૦૫	ઝીલવાડા	બળરમાં	૧૮ મા. ફર	કાંકરોલી	"	આદિનાથજી	૩— ૮
૩૬૦૬	"	"	"	"	"	"	૫—
૩૬૦૭	રૂપનગર	"	રાણી ૨૦ મા. ફર	દેસુરી	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧—
૩૬૦૮	સેવન્ત્રી	"	ચારભુજ રોડ ૧૪ મા. ફર	કાંકરોલી	શિખરબંધ	"	૧૩— ૧
૩૬૦૯	"	"	"	"	"	નેમિનાથજી	૯—
૩૬૧૦	સાથીઆ	"	૧૦ મા. ફર	ચારભુજ રોડ	"	અણ્ણનાથજી	૬— ૫
૩૬૧૧	ધાબોડી	"	૮ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૬૧૨	પડાસલી	"	૧૦ મા. ફર	કાંકરોલી	"	"	૪— ૧
૩૬૧૩	કેલવા	"	કાંકરોલી ૬ મા. ફર	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૧૪	"	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧—

અધ્યાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની નિયતિ.	લેખની વસ્તી.	ડિસ- મ્પ સાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	નંદરામજી વોરા		સાધારણ	૧૨૦	૧	કોતરકામ પ્રાચીન અને મુંદર છે.
"	નંદલાલજી વોરા		ખરાબ	નથી		દેરાસર છૂટું છે.
શ્રીસંધ	"	૧૫૧૮	"	"		મઠ ઉપર દેરાસર આવેલ છે. છૂટું છે.
"	સાગરમલજી લખ્તારામજી દોશી		સારી	"		તરિડો પડેલી છે. મરામતની જરૂર છે.
"	ધાસીરામજી લોદા		"	૨૦૦	૧ ૧	
"	મણેચલાલજી શુભાગચંદજી ઠાકરી		"	૨૦૦	૧ ૧	
"	"		"			
"	સેવન્થી શ્રીસંધ		ખરાબ	નથી		છૂટું દેરાસર છે.
"	રાજમલજી દોજમલજી મહેતા		સારી	૭૫	૧	
"	"		"			
શ્રીસંધ ૧૮૫૧	રાજમલજી ઉદયરામજી પોરવાડ	૧૮૫૧	"	૧૦૦	૧ ૧	રજમંડપમાં ચિત્રકામ પ્રાચીન અને મુંદર છે.
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ લગભગ	ખનાલાલજી કુંવરજી રાઠોડ		"	૨૦		
"	રોડ પુખરાજજી કુંવરજી રાઠોડ		"	૨૫		ચિત્રકામ સાડું છે.
"	શ્રીસંધ		સાધારણ	નથી	૧	
"	"	૧૮૭૬	"			

ક્રમિક	ભાગનું નામ	દેશ.	દેવે સંદર્ભ.	પોસ્ટ નામિકા.	વ્યાપ્તિ.	મૂળનામક	મતિપાટની સંખ્યા
૩૬૧૫	કેલવા	બળરમાં	કાંકરોલી ૬ મા. દૂર	કાંકરોલી	શિખરખંધ	પદ્મપ્રભુજી	પાવાયુ-ધાતુ ૪—૨
૩૬૧૬	દેવગઢ	"	દેવગઢ ૧૧ મા. દૂર	વગઢ	ધર	આદિનાથજી	૬—
૩૬૧૭	"	"	"	"	શિખરખંધ	"	૪—૫
૩૬૧૮	આમેટ	"	ચારભુજ રોડ ૧ મા. દૂર	ચારભુજ રોડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૨
૩૬૧૯	આગરીઆ	"	૩ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૪—૧
૩૬૨૦	સરદારગઢ	"	સરદારગઢ ૧ મા. દૂર	સરદારગઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—૪
૩૬૨૧	ઝંડોલ	"	૬ મા. દૂર		ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૨—૨
૩૬૨૨	મોખંડા	"	"		"	નેમનાથજી	૧—૧
૩૬૨૩	દેવરિયા	"	૧૦ મા. દૂર		"	મહાવીર સ્વામી	૩—
૩૬૨૪	કોસીયક્ષ	"	"		"	આદિનાથજી	૫—૨
૩૬૨૫	રાયપુર	"	૧૫ મા. દૂર	રાયપુર		પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૨
૩૬૨૬	બોરાણા	"	દેવગઢ ૧૪ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૬૨૭	કરેડા (રાજજીકા)	"	૧૮ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૭—૬
૩૬૨૮	બેમાલી	"	માંડલ ૧૬ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૧—૧
૩૬૨૯	નીલોલી	"	લાંબિયા ૧૬ મા. દૂર	બદનોર	"	"	૨—૧

વિધાનસભા નામ તથા સંવત.	વડીલનામ નામ.	લેખન સંદર્ભ	સાચી રિતિ	કોની પરતી	કો- અથ	ધર્મ સાચી	વિશેષ નોંધ
જન સેક	શ્રીમંત્ર		સાધારણ				
શ્રીમંત્ર ૧૮૦૦	મુલચંદ ગોરવાડ		"	૬૨૫	૧		
નિત્રી ભાવસાગરજી ૧૮૦૦	નિત્રી દોરાલાલજી		"				
શ્રીમંત્ર ૧૨૪૦	લાલચંદ કપુરચંદ		સ.રી	૧૦૦	૧		સં. ૧૨૪૦ની સાલની આરસની ગોવીંદી પ્રાચીન છે.
શ્રીમંત્ર ૧૩૦૦	મુલાવચંદજી ગવેરચંદજી		"	૧૦૦			
શ્રીમંત્ર ૧૫૦૦	કેસરીમલજી દોશ		સાધારણ	૪૨૦			
શ્રીમંત્ર ૧૬૩૦	મનસાલજી બાગેલ		"	૧૨૦			
શ્રીમંત્ર ૧૬૬૦	જિતિચંદજી મોહીરામ		"	૩૨૦			
શ્રીમંત્ર ૧૬૪૦	અંબાલાલ ધાસીરામજી		"	૨૦૦			
શ્રીમંત્ર ૧૫૦૦	આરચંદ સાલમચંદ		"	૨૫૦	૧		
"	સોદનલાલજી બાફળા		"	૪૦૦	૧		
શ્રીમંત્ર ૧૬૦૦	જનસાલજી મુનોન		"	૮૦	૧		
નિત્રી મોખજીવિજયજી ૧૮૦૦	રાજમલજી ચાવડાજી રાંધા	૧૪૧૧	"	૨૮૦	૧		
શ્રીમંત્ર ૧૬૨૦	ગોધમલજી વેરા		"	૨૪૦	૧		
શ્રીમંત્ર ૧૬૩૦	મંત્રીલાલજી બાફળા	૧૪૫૦	"	૧૨૦			

નંબર	ભાગલું નંબર	સ્થળ	પેલે રેશન.	રેશન ગોળી.	વાંકળી.	મુળનામક	પ્રતિભાલની રકમ
૩૬૩૦	ગીલુંડ	બજારમાં	કપાસણ ૧૦ મા. ફર	કપાસણ	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણ-ધાણ ૫—૨
૩૬૩૧	ડી'ડોલી	"	૭ મા. ફર	"	ધર	શીતળનાથજી	૧—૧
૩૬૩૨	મોઈ	"	કાંકરોલી ૨૧ મા. ફર	કાંકરોલી	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૬૩૩	કુંડવા	"	નાથદારા ૧૩ મા. ફર	નાથદારા	"	"	૧—૨
૩૬૩૪	લાંગજી	"	પાંડોલી ૬ મા. ફર	કપાસણ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૩૫	ચિતોડગઢ	ટંકશાળની પાસે	ચિતોડગઢ ૧૧ મા. ફર	ચિતોડગઢ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩—૭
૩૬૩૬	"	છીપાનો મહોલો	"	"		પદ્મપ્રભુજી	૩—૩
૩૬૩૭	"	જૂનો બજાર ઢીંગોડા મંદિર	"	"		આદિનાથજી	૧૧—૨
૩૬૩૮	"	કિલ્લા ઉપર ગામમાં	૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	મહાવીરરવામી	૪—
૩૬૩૯	"	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧—૫
૩૬૪૦	"	સતવીસદેવરી	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૪૨—૬
૩૬૪૧	"	ગૌમુખી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૨—
૩૫૪૨	"	"	"	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૪૩	નીમાડા (ધાખાખંધ)	બજારમાં	પાંડોલી ૩ મા. ફર	કપાસન	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૧—૨

બંધાવનારનું નામ તથા રા. નં.	સંત્રિવટદારનું નામ	લેખનો નંબર	દેરાસરની સ્થિતિ	તૈયારી વસ્તી	ઉપા- સય	કમ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	શેઠ કમ્બોજીભલજી બાલચંદ	૧૮૫૫	સારી	૬૨૫	૧		
"	ભગનલાલજી ઝવેરચંદ કોઠારી		છલું	૭૦	૧		
"	રામલાલજી કસ્તુરચંદ		સાધારણ	નથી		૧	
"	નાથુલાલજી ગુલામચંદ		સારી	"	૧		
શ્રીસંધ	શેઠ કરમચંદજી લાલચંદજી	૧૮૨૬	છલું	૧૦૦			
ચતિશ્રી ભાગચંદજી ૧૮૦૦	ચતિશ્રી કેસરીભલજી		સાધારણ	૪૦૦			
ચતિશ્રી વિજયચંદ ૧૯૫૦	ચતિશ્રી બાલચંદજી		"				ત્રીજેમાળા છે. આ દેરાસરમાં જમણી તરફના ભાગમાં
							આનેથી એક પાપાણીની ચોવીશી મુદર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૩૮	ગુનમચંદ પદવારી		"				
શ્રીસંધ ૧૫૫૫	"		"	૧૨૦			
"	"		"				
શ્રીસંધ ૧૫૦૧	આચાર્ય વિજયનીતિચરી- ચરજી છલોદાર કમ્બોજી		સારી				સત્તવીસ દેવરીના નામે પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંધ ૧૧૦૦	"		"				
"	"		"				મુકોશલ મુનિની ચુકા છે.
"	જુરાલાલ તુલસીરામ સ્વવશા	૧૭૫૨	સાધારણ	૩૦			

નંબર	ગામનું નામ	કેસારું	રહેઠાણ	પરિવહન	બાંધણી	મુખનાયક	મતિયાળની સંખ્યા
૩૬૪૪	વાનીણ	બળરમાં	પાંડાલી ૧૦ મા. દૂર	ભાદોડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપણ-ધાતુ ૪—૪
૩૬૪૫	કરેડા ઉર્ફે ભોપાલ સાગર	ગામ બહાર	ભોપાલ સાગર ૦૧ મા. દૂર	ભોપાલ સાગર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૫૧—૩૪
૩૬૪૬	ગંગરા	બળરમાં	ગંગરા ૨ મા. દૂર	ગંગરા	,,	આદિનાથજી	૪—
૩૬૪૭	,,	મતિશ્રી હેમચંદ્રજીને ત્યાં	,,	,,	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૫.
૩૬૪૮	હમીરગઢ	મતિશ્રી બાલચંદ્રજીને ત્યાં	હમીરગઢ ૧ મા. દૂર	હમીરગઢ	,,	,,	૪— ૬.
૩૬૪૯	કોઠીઆરા	બળરમાં	નાથદારા ૫ મા. દૂર	નાથદારા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૨
૩૬૫૦	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૬૫૧	નમાણ	પંચાયતીના નોરામાં	કાંકરોલી ૩ મા. દૂર	કાંકરોલી	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૧—
૩૬૫૨	સીસોદા	બળરમાં	નાથદારા ૧૨ મા. દૂર	નાથદારા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—
૩૬૫૩	ધાટા	,,	કાંકરોલી ૧૪ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૩—
૩૬૫૪	રીહડ	નાથાનો ચોરા	ચારભુજ રોડ ૧૬ મા. દૂર	ચારભુજ રોડ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૩
૩૬૫૫	ચારભુજ	ઝોસવાલ મહોલ્લો	૧૯ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૧૩— ૯

અધિકારનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટનારનું નામ	લેખનો સંવત	દેશાસની સ્થિતિ	દેવાની વસ્તી	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીચંદ ૧૧૦૦	રામચંદ સચ્છીરામ કોશ	૧૮૬૦	સારી	૧૫૦		૧	આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. આ દેશાસરમાં ભગતીનો દેરી
ખીમસીંગ ૮૧૧	ઉડેપુર શ્રીચંદ	૧૬૫૬	"	૧			નંબર ૨૦માં એક ધાતુનો શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની
							શ્રીતિ પ્રાચીન છે. ૬૨ વર્ષ માનદર વડે ૧૦ના રોજ
							ગ્રેસા ભરાય છે.
શ્રીચંદ ૧૬૦૦ સમય	ચંદનમલ કોશરી	૧૮૦૬	સાધારણ	નથી	૧		શિખર તથા ઘુમટમાંથી પાણી પડે છે.
મતિશ્રી રતનચંદ કમલમ ૧૯૦૦	મતિશ્રી હેમચંદ	૧૨૨૮	"				
મતિશ્રી કેસરીચંદ ૧૮૫૩	મતિશ્રી બાલચંદ	૧૮૫૩	સારી	નથી	૧		
શ્રીચંદ	નાથુભાઈ કેસરીમલ		"	"	"	૧	
"	"		"	"	"		
"	દેવીલાલ ધાસોરામ		"	"	નથી		
"	કેસરીમલ રીખવદાસ			સાધારણ	"		૧
"	લાલચંદ દાબરીમલ પટવારી			"	"		
શ્રી ૫૬મા કોશરી	બેરલાલ ચૂનીલાલ કોશરી			સારી	૨૦૦		
શ્રીચંદ	ખનાલાલ જવેરચંદ શાપડિયા			સાધારણ	૧૦૦	૧	

ક્રમિક સંખ્યા	ગામના નામ	દેહાત	૧લે સીડન	૨લે સીડન	સીડની	પદનાથ	પ્રતિમાની સંખ્યા
૩૬૫૬	દેપોર	ગામના નાકે	નાથદારા ૧૧ મા. ફર	નાથદારા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-માતૃ ૧—
૩૬૫૭	થામલા	બખરમાં	૩ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૨—
૩૬૫૮	પલાણા	"	મલ ૪ મા. ફર	માવડી	"	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૫
૩૬૫૯	સિંધુ	"	નાથદારા ૬ મા. ફર	નાથદારા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨— ૧
૩૬૬૦	ધાસા	"	ખેમલી ૫ મા. ફર	ખેમલી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૬
૩૬૬૧	ધટિયાવલી	"	શંભુપુરા ૩ મા. ફર	શંભુપુરા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૬૬૨	ગીલુંડ	"	"	"	"	આદિનાથજી	— ૧
૩૬૬૩	સતબંદા	"	"	"	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૬૬૪	માંગરોળ	"	નીંબાહેડા ૬ મા. ફર	નીંબાહેડા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૨
૩૬૬૫	લસડાવણુ	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨—
૩૬૬૬	નીંબાહેડા	"	નીંબાહેડા ૦૧ મા. ફર	નીંબાહેડા	શિખરબંધ	"	૫— ૮
૩૬૬૭	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૫
૩૬૬૮	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૧— ૨
૩૬૬૯	મેવાસા	"	૮ મા. ફર	"	"	"	૧—
૩૬૭૦	અરણોદા	"	૭ મા. ફર	"	"	"	૧—

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	દાખલદારનું નામ.	દેખાનો સંવત.	દરાદારની દિયતિ.	દેખાની વસ્તી.	કિ- ન્ન.	જમી- નામી.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	ઉદયલાલજી ત્રિપ્તાકચંદ પટવારી		સાધારણ	નથી			
"	નાયુલાલજી લખગીચંદજી સોની		"	"	૧		
"	શીરામલાલજી ચંપાલાલજી દુમક		"	"	૧		
"	પ્રેમચંદજી નાયુલાલજી કોઠારી		"	"	૧	૧	
"	પુનાલાલજી વૃદ્ધિચંદજી		સારી	"	૧		
"	ખારચંદજી ધનરાજજી ગાંધ		સાધારણ	"			ધૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
"	કેસરમલજી ભવાનમલજી ચોપડા		"	"			પાણી પડે છે.
"	નારસાલજી કમળચંદ સુરાણા		"	૭૦	૧		
શ્રીસંધ મ. ૧૯૮૫	ચોખમલજી ચંપાલાલજી બાફણા		"	નથી			
શ્રીસંધ	ચાંદમલજી નાનાલાલજી કોઠારી		"	૧૨૫			
"	દીવાન બહાદુર કેસરીસીંગજી કોટવાળા		સારી	૨૦૦	૧	૧	
ધનરાજજી હામદીમલ પારખ	"		"				"
શ્રીસંધ	ચતિશ્રી સિખરચંદજી		"				એક ગુરુચિત્ર છે.
"	હોરાલાલ નવલજી કોઠારી		છૂટું	નથી			ચરામતની જરૂર છે.
"	ભવનલાલજી ખારચંદજી દીન		સાધારણ	"			

નંબર	ગામનું નામ	હેડક્વાર્ટર	રેલ્વે સ્ટેશન	પાસે જોડિયું	ગાંધીજી	મૂળનાથ	મતિરાજની સંખ્યા
૩૬૭૧	કેરી	બજારમાં	નીંબાહેડા ૬ મા. દૂર	નીંબાહેડા	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૩—
૩૬૭૨	અડાણા	ધાટી ઉપર	કેસરપુરા ૭ મા. દૂર	તારાપુર	શિખરબંધ	"	૪— ૬
૩૬૭૩	તારાપુર	બજારમાં	૯ મા. દૂર	"	"	શ્રાતિનાથજી	૫— ૨
૩૬૭૪	કનેરા	"	૧૪ મા. દૂર	"	"	"	૬— ૨
૩૬૭૫	બટ	ચાણાની પાસે	૨૨ મા. દૂર	બટ	"	"	૨— ૪
૩૬૭૬	રતનગઢ	બડા મંદિર	નીમચ ૩૨ મા. દૂર	રતનગઢ	"	આદિનાથજી	૩— ૫
૩૬૭૭	દડોલી	બજારમાં	૨૦ મા. દૂર	સરવાનીઆ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૨—
૩૬૭૮	સીંગોલી	ઈસ્પીતાલ પાસે	૫૦ મા. દૂર	સીંગોલી	શિખરબંધ	"	૪—૨૩
૩૬૭૯	ગોમુંદા	બજારમાં	ગોમુંદા ૧ મા. દૂર	ગોમુંદા	"	"	૧— ૫
૩૬૮૦	સીંગપુર	"	પાડોલી ૫ મા. દૂર	પાડોલી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૨
૩૬૮૧	કપાસન	"	કપાસન ૧૧ મા. દૂર	કપાસન	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૨
૩૬૮૨	"	"	"	"	"	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૧—
૩૬૮૩	હથિયાણા	"	પાડોલી ૪ મા. દૂર	પાડોલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૪
૩૬૮૪	મંગલબાડ	"	ફતેહનગર ૧૮ મા. દૂર	ભીંડર	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૬૮૫	મોરવણ	"	નીંબાહેડા ૨૦ મા. દૂર	"	ધર	"	૩— ૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવાદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દરાશક્તી રિયાતિ.	જેનાની વસ્તી.	કુવા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	સુનાલાલજી દુધીયાઈજી કાંઠા		સારી	નયો			
"	રતનલાલ રાજભલજી દોધી		"	૨૫			
"	રતનલાલજી ગુલામચંદજી વોરા		છજુ	૧૨			મરામતની જરૂર છે.
"	જેમલજી માંદમલજી કાઠારી		સારી	૫૦	૧	૧	
"	મૂલચંદજી કીરતમલ નાર		છજુ	૨૨			
"	માંદમલજી નગજીરામ બાબેલ		સારી	૨૮			
"	મેમિચંદજી જ્ઞાવમલજી જોડીઆ		સાધારણ	૧૦			
"	સુભનમલ નાથુલાલ નાગોરી		"	૭			
"	અંબાલાલ બિરધરાલ	૧૯૮૨	સારી	૧૫	૧		
આમ કુલ ૧૬૨૬	ધોધાલાલ ધનરાજજી જામડ	૧૯૭૧	"	૭૦			અમલીમાં પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૭૨૦	કાપુરામ કન્નેરીમલ શેઠ	૧૭૨૦	"	૪૦	૧		એક પુસ્તક બંધાર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૦	"	૧૬૨૬	"				
શ્રીસંધ	રતનલાલ ઝોઝાચંદજી સાંકલા		"	૧૦૦	૧		સં. ૧૧૪૭ની સાલની એક ધાતુપ્રતિ પ્રાપ્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૬૪૦ લગભગ	દમરીમલજી સીસોદીઆ		સાધારણ				ધાતુમાંથી પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	મેલાલજી પનાલાલજી		"	૭૫			

ક્રમ	પ્રાચીન નામ	કેન્દ્ર	ફરકો કેન્દ્ર	પ્રાચીન નામ	વર્ગીકરણ	મુદતનાયક	મતિવાદની સંખ્યા
૩૬૮૬	સંગેસરા	બજારમાં	કરેડા ૧૦ મા. ફર	ભાદોડા	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાણુ ૫—૧
૩૬૮૭	ભાદસોડા (ભાદોડા)	"	પાંડોલી ૬ મા. ફર	પાંડોલી	"	આદિનાથજી	૫—૫
૩૬૮૮	મંડપ્યા	"	નીબાહેડા ૧૬ મા. ફર	મંડપ્યા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—૪
૩૬૮૯	ચીકારડા	"	૧૬ મા. ફર	નકુમ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫—૬
૩૬૯૦	છોટીસાદડી	"	નીમચ ૧૦ મા. ફર	છોટીસાદડી	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૩—૧
૩૬૯૧	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫—૪
૩૬૯૨	કાર્વેદા	"	૮ મા. ફર	"	ધાબાખંધ	"	૧—૧
૩૬૯૩	કેમુંદા	"	૪ મા. ફર	બગાણા	"	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૩૬૯૪	પાલસોડા	"	હડકીઆખાલ ૪ મા. ફર	નારાયણગઢ	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૬૯૫	બડીસાદડી	"	નીબાહેડા ૧૮ મા. ફર	બડીસાદડી	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫—૫
૩૬૯૬	ધરીઆવદ	"	૪૦ મા. ફર	ધરીઆવદ	"	શીતળનાથજી	૩—૧૧
૩૬૯૭	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૪—૨
૩૬૯૮	"	હજારીમલજીને ત્યાં	"	"	ધર	આદિનાથજી	—૧
૩૬૯૯	નીકુમ	બજારમાં	૧૨ મા. ફર	નીકુમ	શિખરખંધ	"	૨—૧

વિધાયકોના નામ તથા સંચાલ	વતીવટારણ નામ	દેખરો હાથે	દેખરોની સિદ્ધિ	દેખરોની વસ્તી	વિધાયક	ધર્મ-સંખ્યા	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત્ર ૧૯૧૪ સરખમ	જયરાજી કાળુરામજી મહેતા	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીમંત્ર ૧૯૨૧	માલેશ્વરજી મુખરેજી		"	"			ધાત્રામશી પાળી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ સરખમ	રોડુચંદ ડોનાલાલ		"	"			
શ્રીમંત્ર ૧૯૨૦ સરખમ	ખારબંદજી ધાસીરામજી		"	"			
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ સરખમ	દેડ મંદનમજી મોડીરામજી નાગોરી		"	૫૦૦	૨		
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૧	"	૧૯૦૧	સારી				
દેડ વઝરાજી દેવજી પાણી ૧૯૦૦ સરખમ	દેડ મંદનમજી વઝરાજી પાણી		સાધારણ	૧૫			
શ્રીમંત્ર ૧૯૨૪ સરખમ	દેડ ભગવાનજી નંદારજી પટેવારી		ખરામ	નથી			ધાત્રામશી પાળી પડે છે. પુનઃદરની જરૂર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ સરખમ	મનિશી કંપાલાલજી મોનીશ્વરજી		સાધારણ	૨૦			આ દેરાશર અવશેષ ભગવાનના દેરાશરના નામથી જોવા.
							આ છે. હવે દેરાશી જરૂર છે.
"	કાનુભંજી ભગમીશંજી ખાનિયા		"	૨૫	૧		વિષયો તથા ધાત્રામી ભામ હળુ છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૧૦ સરખમ	કાનુભંજી જયરામજી ખાનિયા		"	૫૦			મરામતની જરૂર છે
"	"		"	"			ધૂલદાશી પાળી પડે છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૧૫ સરખમ ૧૯૦૦	"		ખરામ				
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ સરખમ	દેડ મંદનમજી દેડ		સાધારણ	નથી			હળુ દેરાશર છે.

નંબર	ભાગ્યદાતા	ઠેકાણું.	ફેલે હોયેલ.	પેટા નોંધાયેલ.	ખાંધણી.	સુધનાયક	પ્રતિબદ્ધની સંખ્યા
૩૭૦૦	વિનોતા	બજારમાં	નીળાહેડા ૧૦ મા. ફર	નીળાહેડા	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાતુ ૫—૧
૩૭૦૧	વાડી	"	કેસરપુરા ૬ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૪—
૩૭૦૨	દારૂ	"	"	બગાણા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૭૦૩	નયાગામ	"	ના મા. ફર	નયાગામ	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૪—૩
૩૭૦૪	બવદ	કંદારિયા બજાર	૭ મા. ફર	બવદ	"	શાંતિનાથજી	૭—૧૬
૩૭૦૫	"	જાપરવાલોંકી ગલી	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—૧૧
૩૭૦૬	"	બેરૂંછકી ગલી	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૮—૧૫
૩૭૦૭	"	બજારખાના	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭—
૩૭૦૮	મોડી	બજારમાં	નીમચ ૮ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧—
૩૭૦૯	બવી	"	૬ મા. ફર	નીમચ	"	શાંતિનાથજી	૨—
૩૭૧૦	સરવાનીઆ (મહારાજ)	"	૧૦ મા. ફર	સરવાનીઆ (મહારાજ)	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬—
૩૭૧૧	ધામનીઆ	"	૧૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	મંલવનાથજી	૩—
૩૭૧૨	મોરવન (ધાટોકી)	"	૧૫ મા. ફર	"	ધાબાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૩૭૧૩	બાવણ	"	કેસરપુરા ૮ મા. ફર	બવદ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૭૧૪	મેલાણા	"	૧૨ મા. ફર	તારાપુર	શિખરખંધ	"	૨—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	દશાહરની તિથિ	લેખની વસ્તી	ઉપા- ધ્યક્ષ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંથ ૧૮૦૦ સરખમ	મંગીલાલજી તેજપાળ શ્રીધરી		સાધારણ	૩૦			
શ્રીમંથ ૧૬૦૦ સરખમ	શ્રીમંથ		"	૭૫			
શ્રીમંથ ૧૮૫૦ સરખમ	મેરીલાલજી ચોધમલજી બાઈજી	૧૭૪૫	"	૮			
શ્રી ડવરાજજી મુખર્જી ૧૬૪૦	કેસરીમલજી ડવરાજજી ચોધરી		સારી	૩૦	૧		એક લાખમેરી છે.
શ્રીમંથ ૧૭૦૦ સરખમ	ટોડુજી રીખવદાસ	૧૬૭૬	"	૧૦૦	૨		"
શ્રીમંથ ૧૫૦૦ સરખમ	"	૧૪૮૮	"				
શ્રીમંથ ૧૬૦૦ સરખમ	"	૧૭૪૮	"				
શ્રી પ્રેમજી ચોધરી ૧૫૪૮	મુળમલજી ચોધરી	૧૫૪૮	ખરાબ				
કેસરીમલજી ચોધરી ૧૮૦૦ સરખમ	કેસરીમલજી ચોધરી		સાધારણ	૫૦			
શ્રીમંથ ૧૮૭૫ સરખમ	સોભાણજી મોળીલાલજી ખટવા		"	૨૦			શ્રીમંથમાંથી પાણી ૫૩ છે.
શ્રીમંથ ૧૬૦૦ સરખમ	એશ્વરલાલજી કૃષ્ણચંદ્રજી નવાલિયા	૧૬૫૧	"	૧૦૦			શ્રીમંથમાંથી પાણી ૫૩ છે.
મોળીલાલજી બંધારી ૧૬૦૦ સરખમ	દમરીમલજી ખનાલજી બંધારી	૧૬૯૯	છજી	૬૦			વડાજી છજી છે.
શ્રીમંથ ૧૭૪૫	નર્મનીલાલ ચંપાલાલ મોરારા	૧૭૪૫	સાધારણ	૪૦			
શ્રીમંથ ૧૮૬૪	ખનાલાલ દેસાજી પીપાલા	૧૮૬૪	"	૪			પાણી ૫૩ છે.
ખનાલાલજી મોળીલાલજી ૧૬૧૫	મયુરાલાલજી મુળચંદ્રજી		ખરાબ	નથી			છજીદારની ૦૩૨ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રૂલો કેસર.	પાસ પાલિકા.	ગાંધી.	પૂજનાર	પ્રતિષ્ઠાની સંખ્યા
૩૭૦૦	વિનોતા	બજારમાં	નીળાહેડા ૧૦ મા. દર	નીળાહેડા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાયુ-ધાટુ ૫-૧
૩૭૦૧	વાડી	"	કેસરપુરા ૬ મા. દર	"	"	આદિનાથજી	૪-
૩૭૦૨	દાર	"	"	બગાણા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-
૩૭૦૩	નયાગામ	"	૧૧ મા. દર	નયાગામ	શિખરબંધ	મદાવીરસ્વામી	૪-૩
૩૭૦૪	બવદ	કંઠારિયા બજાર	૭ મા. દર	બવદ	"	શાંતિનાથજી	૭-૧૬
૩૭૦૫	"	જાપરવાલોંડી ગલી	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૧૧
૩૭૦૬	"	બેરેજી ગલી	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૮-૧૪
૩૭૦૭	"	બજારખાના	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-
૩૭૦૮	મોડી	બજારમાં	નીમચ ૯ મા. દર	"	"	આદિનાથજી	૧-
૩૭૦૯	ભવી	"	૬ મા. દર	નીમચ	"	શાંતિનાથજી	૨-
૩૭૧૦	સરવાનીઆ (મદારાજ)	"	૧૦ મા. દર	સરવાનીઆ (મદારાજ)	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬-
૩૭૧૧	ધામનીઆ	"	૧૪ મા. દર	"	ધૂમટબંધ	મંભવનાથજી	૩-
૩૭૧૨	મોરવન (ધાટોડી)	"	૧૫ મા. દર	"	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૩૭૧૩	બાવલ	"	કેસરપુરા ૯ મા. દર	બવદ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨-
૩૭૧૪	મેલાણા	"	૧૨ મા. દર	તારાપુર	શિખરબંધ	"	૨-

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	કેસરની સ્થિતિ.	કોનાની વસ્તી.	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત્ર ૧૮૦૦ લગભગ	મંત્રીશાલજી તેજપાળ સંઘવી		સાધારણ	૩૦			
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીમંત્ર		"	૭૫			
શ્રીમંત્ર ૧૮૫૦ લગભગ	ઝેરીશાલજી ચોયમલજી ખાડેજી	૧૭૪૫	"	૮			
શ્રી ટંબરાજી સુખરેવજી ૧૬૪૦	કેસરીમલજી ટંબરાજી ચોધરી		અસર	૩૦	૧		એક લાપજેરી છે.
શ્રીમંત્ર ૧૭૦૦ લગભગ	ટાકુજી રીખવદાસ	૧૬૭૬	"	૧૦૦	૨		"
શ્રીમંત્ર ૧૫૦૦ લગભગ	"	૧૪૦૮	"				
શ્રીમંત્ર ૧૬૦૦ લગભગ	"	૧૭૪૮	"				
શ્રી પ્રેમજી ચોધરી ૧૫૪૮	સુગનમલજી ચોધરી	૧૫૪૮	અસર				
કેસરીમલજી ચોધરી ૧૮૦૦ લગભગ	કેસરીમલજી ચોધરી		સાધારણ	૫૦			
શ્રીમંત્ર ૧૮૭૫ લગભગ	સોલાલાલજી મોનીશાલજી પટેલ		"	૨૦			ભૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૦ લગભગ	મોહારનજી કૃષ્ણચંદ્રજી નંપાવલિયા	૧૯૫૧	"	૧૦૦			સિંખરમાંથી પાણી પડે છે.
મોનીશાલજી બંધરી ૧૯૦૦ લગભગ	દલમીમલજી પનાયલજી બંધારી	૧૬૯૯	છૂર્ણ	૬૦			બહુજી છૂર્ણ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૭૪૫	બર્મોનીશાલજી સંપાદાલજી મોઝરા	૧૭૪૫	સાધારણ	૪૦			
શ્રીમંત્ર ૧૮૬૪	પનાયાલજી દંડરાજ પીપાડા	૧૮૬૪	"	૪			પાણી પડે છે.
પનાયાલજી મોનીશાલજી ૧૯૧૫	મધુરાલાલજી ધુળચંદ્રજી		અસર	નથી			હોલોદારની જગત છે.

નંબર	ધારકનું નામ	વિસ્તાર	રેલવે સ્ટેશન	સિટી	સંસ્થા	પ્રતિનાયક	અધિકારીનું નામ
૩૭૧૫	રાનીખેડા	અમરમાં	નીંખાહેડા ૨ મા. ફર	નીંખાહેડા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૪—
૩૭૧૬	ભદેસર	"	૧૨ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	"	૨—
૩૭૧૭	સાવા	"	શંભુપુરા ૩ મા. ફર	ચિતોડગઢ	શિખરખંધ	"	૧— ૪
૩૭૧૮	ડાખી	"	કોટા ૬ મા. ફર	ભુદો	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨—
૩૭૧૯	ગુડા	"	૨૫ મા. ફર	બીન્નેલીઆ	"	"	૧— ૨
૩૭૨૦	ભેંસરોડગઢ	"	૨૪ મા. ફર	સીંગોલી	"	આદિનાથજી	૫—૨૭
૩૭૨૧	કદવાસા	"	નીમચ ૫૦ મા. ફર	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૮
૩૭૨૨	ધારડી	"	"	"	ધાખાખંધ	"	૧—
૩૭૨૩	ખેશુ	કિલ્લા ઉપર	ભીલવાડા ૩૨ મા. ફર	ખેશુ	શિખરખંધ	મહાવીરરવામી	૫—
૩૭૨૪	"	અમરમાં	"	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૩૭૨૫	ભીચોર	"	ચિતોડગઢ ૨૪ મા. ફર	ભીચોર	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૨— ૩
૩૭૨૬	પારસોલી (રાવજી)	"	૨૨ મા. ફર	પારસોલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૬—
૩૭૨૭	અસી	સેવડોનો મહોલ્લો	૧૨ મા. ફર	અસી	"	શાંતિનાથજી	૨— ૨
૩૭૨૮	ભીલવાડા	અમરમાં	ભીલવાડા ૧૧ મા. ફર	ભીલવાડા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૩૭૨૯	"	"	"	"	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૭

જાણનારનું નામ તથા સંવત	વડીલાનારનું નામ	દેખડો સંવત	દેશસરની રિધતિ	કૌનાની વસ્તી	કેમ સવ	કર્મ સાધના	વિશેષ નોંધ
વેલ ૫૫૭ ૧૫૦૦ લગભગ	કેસરીમલ ૨૦૦૦લાલ	૧૫૨૫	સાધારણ	૪			ટર્જીદારની ૧૨૨ છે.
શ્રીધ ૧૮૦૦ લગભગ	નાથુલાલ ૧૪૫૫૬ બટોડ		"	૧૫			"
શ્રીધ ૧૭૦૦ લગભગ	મળચંદ ચૂનીલાલ પીતલીયા	૧૬૬૮	"	"			
"	બાસીલાલ ખારચંદ મહડીયા		"	૧૫			
"	રામચંદ ૬૫૨૦મલ ૬૦૧૩		છૂર્	૨			છૂર્ દેશસર છે.
"	સુભમલ ૧૬૬૫૬ શ્રીમોરીયા		સાધારણ	૨૧			
શ્રીધ ૧૭૮૧	સમીરમલ ૧૫૫૫૬ લોલા		"	૫૦			
"	ખારચંદ ૨૧૧૫૫૬ કાવડીયા		છૂર્	૧૩			"
"	શ્રી મહાવીર લેન ૫૧૬૫૬	૧૬૬૨	"	૮૦			"
"	ધનિશી ૨૧૧૫૫૬	૧૮૧૦	સાધારણ				
"	ચામલાલ લોલા		"	૨૦	૧		
"	કેસરીમલ સુખોવલ ૧૬૬૨		"	૪૦			
"	સાંસીંગલ ૬૬૬૨લ ૬૬૬	૧૬૭૬	છૂર્	૨૫			"
"	૧૧૧૫૫૬ લ ૫૫૫૫૬ ચોરડીયા		"	૧૫	૩		"
ધનિશી કેસરીચંદ	"		સાધારણ				

નંબર	ધારણ નામ	ટેકાણું.	રહે રહેકાન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મુજબનાવક	મતિયાલની સંખ્યા
૩૭૩૦	ભીલવાડા	બગરમાં	ભીલવાડા ૧૧ મા. દૂર	ભીલવાડા	ધાખાબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાતુ ૩-૧૧
૩૭૩૧	બીગોદ	"	૨૮ મા. દૂર	બીગોદ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૬-૫
૩૭૩૨	મોડલગઢ	"	૩૦ મા. દૂર	મોડલગઢ	"	શીતળનાથજી	૩-૧
૩૭૩૩	"	દિલ્લા ઉપર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-૪
૩૭૩૪	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭-
૩૭૩૫	અમરગઢ	બગરમાં	ભીલવાડા ૩૨ મા. દૂર	જહાજપુર	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨-૨
૩૭૩૬	યવલેશ્વર	કુંગર ઉપર	૨૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	શિખરબંધ	"	૨-
૩૭૩૭	સકરગઢ	બગરમાં	કોટા ૪૦ મા. દૂર	જહાજપુર	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૩-
૩૭૩૮	જહાજપુર	બ્રાહ્મણવાડામાં	ભીલવાડા ૪૪ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	"	૧૧-૨
૩૭૩૯	પારોલી	બગરમાં	૩૦ મા. દૂર	સાદપુરા	"	નેમનાથજી	૧-૫
૩૭૪૦	"	માળીવાસમાં	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-
૩૭૪૧	દાંતડા	બગરમાં	૨૪ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-
૩૭૪૨	કોટડી (દાણીઆની)	"	૧૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	"	આદિનાથજી	૨-૧
૩૭૪૩	નંદરાય	"	૨૨ મા. દૂર	બીગોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-
૩૭૪૪	બનકાબેડા	"	૧૨ મા. દૂર	ભીલવાડા	ધાખાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-

વંધાવનારનું નામ તથા સંવત્ર	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત્ર	દસ્તાવેજી વિધિ	લેખની વસ્તી	કિંમત રૂપ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
અતિથી દીરઘોઆચ	તનમુખમલ્લ યુવાનવંદ ચોરડોઆ		સાધારણ				
શ્રીચંધ	હાલોમલ્લ મોહમચંદ ખતારિયા		"	૧૦૦			
"	હાલોમલ્લ અનરસીમલ્લ મંખી	૧૧૪૫	"	૧૦૦			
હીવાન બદાદુર ફેરસીમલ્લ કોટવાળા	દીવાન બદાદુર ફેરસીમલ્લ કોટવાળા		સારી	૧૫૦ દિવાર			
શ્રીચંધ	ફેરસીમલ્લ મુળમલ્લ ચોકરણા		સાધારણ			૧	છત્તી દેરાસર છે.
"	ફેરસીમલ્લ અહતમલ્લ ચપરોદ		છત્તી	૧૫			એક પ્રાચીન તોપ છે. છત્તી છે.
"	બાદરમલ્લ ફોજમલ્લ લોદા (મોટીવાળા)		"	૧૫૫	૧		છત્તી દેરાસર છે.
"	મુળમલ્લ પદ્મચંદ ચેરાણ		"	૪૦			એક પુસ્તક બંધાર છે.
"	ચોધમલ્લ રાજમલ્લ મુંખી	૧૧૦૮	સારી	૪૦			
"	હાલોમલ્લ બેરાવરમલ્લ સેવેની		"	૩૫			અતિમા પ્રાચીન છે. છત્તી દેરાસર છે.
"	"		છત્તી				
"	ચોતીમલ્લ મહેના		સારી		૪૦		
"	બાદરમલ્લ ફોજમલ્લ લોદા		"		૧૦૦		
"	અનરસીમલ્લ લોદા	૧૭૦૬	"		૧૫૦	૧	
"	ફેરસીમલ્લ સવાઈરામલ્લ ચોધરી		સાધારણ		૪૦	૧	

નંબર	ગામનું નામ	જિલ્લો	રેલવે સ્ટેશન	ગ્રેડ મેકિંગ	સંસ્કૃતિ	ધર્મગ્રામ	પ્રતિનિધિતા
૩૭૪૫	કુદુકોટા	બજારમાં	ભીલવાડા ૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણ-ધાત્રી ૨—
૩૭૪૬	બડામુઆ	"	૧૦ મા. દૂર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—
૩૭૪૭	હીકાલા	"	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	શાહપુરા	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૭૪૮	મુસી	"	૧૦ મા. દૂર	બનેડા	ધૂમટખંધ	"	૩—
૩૭૪૯	ઉપરેડા	"	લાંખિયા ૧૦ મા. દૂર	"	"	"	૨—
૩૭૫૦	બનેડા	"	માંડધ ૬ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	"	૧૧— ૬
૩૭૫૧	સાંગાનેર	"	ભીલવાડા ૩ મા. દૂર	ભીલવાડા	ધાખાખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—
૩૭૫૨	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૭૫૩	હરેલ	"	૪ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	અભિનંદન સ્વામી	૧—
૩૭૫૪	મુવાણા	"	"	"	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૧—
૩૭૫૫	આકોલા (જૂના)	જૂનામાં	૬ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	"	૪— ૪
૩૭૫૬	બનેડીઆ	બજારમાં	ફતેદનગર ૧૦ મા. દૂર	સનવાડ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૭૫૭	રેલમગરા	"	સનવાડ ૧૨ મા. દૂર	કાંકરોલી	"	"	૬— ૮
૩૭૫૮	ખાખલા	"	કુંવરીઆ ૮ મા. દૂર	ગંગાપુર	શિખરખંધ	"	૩— ૧
૩૭૫૯	પોટલા	"	૫ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૩— ૧૨

અંકાવનારનું નામ વધા સંવત.	વડીલદારનું નામ	ટેકનો સંવત.	દસમરની સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	ઉપા- સય	ધર્મ સંસ્થા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	ચીધરભૂજ કળેડીમલજ સીસોદીયા	૧૯૯૨	સારી	૧૦			
"	મોડીલાલજ કિરોરમલજ	૧૯૯૨	સાધારણ	૪૦			
"	રૂમનાથજ દુકમીચંદજ પંડ્યા		"	૧			
"	રાજમલજ પૂળચંદજ ભંડારી	૧૮૨૯	"	૧૬			
"	નારસંજજ હરીસીંગજ ચોધરી	૧૯૪૫	"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૮૪૦	મનોરસીંગજ પદમસીંગજ	૧૮૪૦	સારી	૨૦૦			દેરાસર પ્રાચીન છે.
"	મદનસીંગજ અશુભસીંગજ મહેતા		સાધારણ	૫૦			
"	"		"				
અંકાવાસરી પારખ	રૂપચંદજ ગંભીરમલજ પારખ	૧૯૯૨	"	૨૫			
શ્રીસંધ	છાગાલાલજ ઘેરચંદજ લીંગ		"	૩૦			
"	હલ્લાજીસીંગજ પોદરજી		છલ્લું	૧૭			છલ્લું દેરાસર છે.
"	મમનલાલજ દેવોચંદજ સીસોદીયા		"	૧૦૦			
"	રોક ચુડીલાલજ જ્ઞાલાલજ સોની	૧૯૪૫	સાધારણ	૨૦૦			
"	છાગાલાલજ ચતુરજીજ રાંધા	"	સારી	૧૨૫			
"	અંદરમલજ કાકુરામજ પામેયા		"	૧૧૦	૧	૨	

ક્રમિક્ર	બાપાનું નામ	ઠેકાણું.	ફરજી રકમ.	પાટલ નંબર.	બાંધણી.	મુલનાયક	મતિપાટલની સંખ્યા
૩૭૬૦	પોટલા	બજારમાં	કુંવારીઆ ૫ મા. ફર	ગંગાપુર	શિખરબંધ	મુનિસુમત સ્વામી	બાપાજી-માદુ ૧-૨
૩૭૬૧	સદાશ	"	૧૧ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૧
૩૭૬૨	ગંગાપુર	જૂના શહેરમાં	ભીલવાડા ૨૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રહુજી	૧૧-૧૫
૩૭૬૩	આમણી	બજારમાં	કુંવારીઆ ૧૮ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૧-૫
૩૭૬૪	લાખોલા	"	૧૧ મા. ફર	"	ધર	આદિનાથજી	૧-૪
૩૭૬૫	પદ્મના	"	દમોરગઢ ૧૨ મા. ફર	કપાસન	"	"	૨-૩
૩૭૬૬	રૂદ	સીનીચોકાપાડા	ગંગદાર ૭ મા. ફર	ચિતોડ	"	"	૧-૧
૩૭૬૭	ભીમગઢ	બજારમાં	પરિણી ૮ મા. ફર	કપાસન	"	પાર્શ્વનાથજી	૨-૧
૩૭૬૮	રાદમી	"	કપાસન ૧૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૫-૧
૩૭૬૯	આરણી	"	"	"	ધૂમટબંધ	વિમલનાથજી	૧-૨
૩૭૭૦	આકોલા (તાણા)	"	કરેડા ૬ મા. ફર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૨
૩૭૭૧	ઉમડ	"	કપાસન ૬ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧-
૩૭૭૨	ચંગેડી	"	કુતેહનગર ૨ મા. ફર	સનવાડ	"	આદિનાથજી	૩-૨
૩૭૭૩	સનવાડ	"	"	"	શિખરબંધ	"	૮-૧
૩૭૭૪	ખરતાણા	અંદનમલજીના મકાનમાં	૩ મા. ફર	"	ધર	"	૧-૧૮

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશાવરની સ્થિતિ.	કૌનોની વસ્તી.	ઉપા- ધ્ય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	અંદરમલ્લ કાલુરામલ પામેચા		સારી				
"	દોલતરામલ રતનલાલલ કમીસીઆ		"	૧૦૦		૧	
"	રંજાલાલ શુદ્ધિચંદલ પારેખ		"	નથી	૧		
"	કેશવલાલ ઉમેદમલલ ચોપડિયા		સાધારણ	૧૫૦			
"	ગુલામચંદલ નમતરામ કોઠારી		"	૨૫૦	૧		
"	કેસરીચંદલ ખારચંદલ વોરા	૧૬૨૫	"	૨૦૦	૧		
"	ખૂખચંદલ ચતુરલાલલ સંઘવી		છૂટું	૧૦૫			છૂટું દેરાસર છે.
"	મંગીલાલલ કુલચંદલ લીંગડ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૨૧	ચાંદમલલ કુલચંદલ પોઠારણા		સારી	નથી	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૬૬૩	માધુલાલ ડોનાલાલલ સાંખલા	૧૬૮૪	"	૫૦	૧		
"	મણુલાલ દોળમલલ		સાધારણ	૨૫૦			
"	કાલુરામલ પ્રેમચંદલ રાતડીઆ		સારી	૬૦			
"	મોનીલાલ શુદ્ધિચંદલ ચપલોદ		"	૬૦			
"	લખમીચંદલ ચંપાલાલલ ચંપાલીઆ	૧૯૬૨	"	૬૨૫			૧ પુસ્તક બંધાર છે.
"	ચંદનમલલ ઉદયચંદલ સીસોદીઆ		છૂટું	૪૦			છૂટું દેરાસર છે.

નંબર	ધારણ નામ	સ્થાન	મંદિર સંસ્થા	વિષય	પાંચમી	મુખનામ	અભિયાનની સંખ્યા
૩૭૭૫	ખરતાણા	અબરમા	ફતેહનગર ૩ મા. દૂર	સનવાડ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૫—
૩૭૭૬	લાણુડા	"	માંડલ ૧૬ મા. દૂર	માંડલ	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—
૩૭૭૭	ફરીઆ	"	લાંબિયા ૧૦ મા. દૂર	લાંબિયા	"	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૭૭૮	મોરકાલીખેડા	"	૬ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૭
૩૭૭૯	લગવાનપુરા	"	માંડલ ૧૦ મા. દૂર	માંડલ	"	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૭૮૦	માંડલ	"	૨ મા. દૂર	"	ધાખાખંધ	"	૧— ૧
૩૭૮૧	બાગોર	"	ભીલવાડા ૧૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૭૮૨	પીતાસ	"	૧૦ મા. દૂર	"	"	"	૩— ૧
૩૭૮૩	નેવરીઆ	"	હમીરગઢ ૬ મા. દૂર	હમીરગઢ	"	મહાવીરસ્વામી	૧— ૨
૩૭૮૪	પુર	"	ભીલવાડા ૬ મા. દૂર	પુર	ધાખાખંધ	મલ્લિનાથજી	૨—
૩૭૮૫	"	"	"	"	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—
૩૭૮૬	"	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧—
૩૭૮૭	"	નેનાવટીઓકા મહોલવા	"	"	શિખરખંધ	"	૯—
૩૭૮૮	"	અબરમા	"	"	"	નેમિનાથજી	૬— ૨
૩૭૮૯	ગુરલા	"	૧૨ મા. દૂર	"	ધાખાખંધ	અજીતનાથજી	૩— ૧

મધાનનારજી નામ તથા સંવત	વહીવાદારજી નામ	લેખનો સંખ્યા	દસાવરની સ્થિતિ	જેતાની વસ્તી	ઉપ- સંગ	શેષ સાચી	લિફ્ટ નંબર
શ્રીસંધ ૧૯૧૮	ચંદનમલ ઉદયચંદજી સોસોદીઆ		સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	દેવરાજજી હીરાલાલજી ચોરડીઆ		"	૧૬૦			
શ્રીસંધ ૧૯૪૮	રંગલાલજી મેધરાજજી		"	૬૪	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	દોલતરામજી ઊદયમલજી		"	૬૦	૧		
"	મોહનચંદજી હામાલાલજી સોસોદીઆ		"	૪૦			
મતિથી ગણેશચંદજી ૧૯૦૦	જૈન પંડિત નંદલાલજી		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	સોદનલાલજી બાગેલ	૧૮૪૫	સારી	૧૫૦			મૂળનાપાણીની થીતિ ખંડિત છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી હનનલાલજી કાળીઆ		"	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૯૬	ગેરીલાલજી સમરધનમલજી		"	૪૦	૧		
તપનજી ૧૯૦૦ લગભગ	ઉત્તમચંદજી ટોંગાલીઆ		ખરાબ	૧૨૫	૩		ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
મૂળચંદજી સંધવી લગભગ ૧૯૪૫	મૂળચંદજી સંધવી	૧૫૪૫	સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	ઉત્તમચંદજી ટોંગાલીઆ	૧૮૫૦	"				
શ્રી ભાગચંદજી નેનાવડી લગભગ ૧૮૦૦	ગોવિંદસીંહજી પદ્મસીંહજી નેનાવડી	"	"				
શ્રીસંધ ૧૭૯૮ લગભગ	"	૧૭૯૮	"				આદિનાથની થીતિ ગ્રામીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	ફેરરીલાલજી ભેરલાલજી વોરા		"	૬૦			

નંબર	ભાગના નામ	ટેકાણું	રેલવે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મુખનાયક	મતિમાલની રાખણ
૩૭૬૦	રૂપાહેલી (મોટી)	બજારમાં	રૂપાહેલી ૨ મા. દૂર	રૂપાહેલી	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૮
૩૭૬૧	ડાખલા	"	સરેરી ૬ મા. દૂર	સરેરી	"	આદિનાથજી	૪—૬
૩૭૬૨	ગરટી	"	૯ મા. દૂર	"	"	સુમતિનાથજી	૧—
૩૭૬૩	ખામોર	"	૧૦ મા. દૂર	શાહપુરા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૭૬૪	બજખેડા	"	૩૦ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	"	૩—
૩૭૬૫	કાદીસહાણા	"	૨૪ મા. દૂર	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨—૧
૩૭૬૬	શાહપુરા	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬—૨
૩૭૬૭	"	"	"	"	ધાખાખંધ	"	૩—૭
૩૭૬૮	"	ડાંગીઆકા મહોલ્લા	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૫—૨૧
૩૭૬૯	"	બજારમાં	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૮
૩૮૦૦	આયુયા	"	રૂપાહેલી ૫ મા. દૂર	રૂપાહેલી	ધૂમટખંધ	"	૧—૪
૩૮૦૧	બડલી	"	બીજેનગર ૪ મા. દૂર	દેવલિયા (કલા)	"	સુમતિનાથજી	૪—૨
૩૮૦૨	સકરાણી	"	૨ મા. દૂર	બીજેનગર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૩૮૦૩	સયાણા	"	૩ મા. દૂર	સયાણા	ધૂમટખંધ	"	૨—૬
૩૮૦૪	બરલ	"	૨ મા. દૂર	બીજેનગર	ધર	"	૧—

બંધાવનારાનું નામ તથા સંવત	વહીવટી સંસ્થા નામ	લે રસી સંવત	દેખાડની તિથિ	જેતોની વસ્તી	દિવા- સય	ધર્મ સાગ	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત ૧૮૦૦ લગન	સોહનલાલ જોધરી		સાધારણ	૧૦૦	૧		
શ્રીમંત ૧૭૫૦ લગન	સ્વામીજી જોધરી		ખરાબ	૩૦	૧		એક ગુરૂતિ છે મુમ્તઝા તીરાડા પોલી છે.
શ્રીમંત ૧૬૦૦ લગન	મોંગીલાલ બાણા		સાધારણ	૮			
મીઠીમયલ અપમેદા ૧૭૦૦ લગન	ઝોનામલ રાંધ		"	૧૬			
રંજલાલ જોષી ૧૯૧૨	અમરસીંગ રાજમલ સોદા		"	૧૦			
પરનાવમલ સરદારમલ- જોષી ૧૯૨૪	હીનરમલ દમીરમલ ડાંગી		સારી	૧૫			બીજો માગ છે.
શ્રીમંત ૧૧૦૦ લગન	અંબલાલ ડાંગે		"	૩૫૦	૧		
પ્રીતમસીંગ મંધવી ૧૬૦૦ લગન	ગોવિંદસીંગ મંધવી		"				"
રેખલ ડાંગી ૧૧૫૦	દરખલ ડાંગી		"				
શ્રીમંત ૧૮૦૦ લગન	સરદારમલ ડાંગે		સાધારણ				
વનિશી સોદાલાલ ૧૬૦૦ લગન	વનિશી અંબલાલ		ખરાબ	નથી			
શ્રીમંત ૧૮૦૦ લગન	દેડ મુનમલ સુડ		સાધારણ	"			"
"	રિલાલ મુળાવત	૧૯૫૧	"	"	૧		
શ્રીમંત ૧૭૦૦ લગન	નંદલાલ જુલુલાલી		"	"	૧		
શ્રીમંત ૧૧૦૦ લગન	શ્રીમંત		ખરાબ	"			

નંબર	ગામનું નામ	લિંગ	રહેતી વસ્તી	સેવા સ્થાન	વર્ગીકરણ	સુધનાયક	પ્રતિમાની રકમ
૩૮૦૫	લાંબા	બળરમાં	બોજેનગર ૩ મા. દૂર	બોજેનગર	ઘૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાતુ ૨—
૩૮૦૬	બલિયા	"	૬ મા. દૂર	બલિયા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૮૦૭	કાનિયા (કનકપુર)	"	૭ મા. દૂર	બોજેનગર	"	શાંતિનાથજી	૨—
૩૮૦૮	ખેઝડી	"	ગુલાબપુરા ૯ મા. દૂર	"	"	નેમિનાથજી	૧— ૧
૩૮૦૯	અંટાલી	"	બોજેનગર ૧૨ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૮— ૧
૩૮૧૦	સંત્રામગઢ	"	૧૬ મા. દૂર	બદનોર	ઘૂમટખંધ	"	૨—
૩૮૧૧	પાટન	"	ગુલાબપુરા ૧૮ મા. દૂર	"	"	"	૨— ૧
૩૮૧૨	આકડસાદી	"	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૮૧૩	જેનગર	"	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	"	ધર	શાંતિનાથજી	૨— ૪
૩૮૧૪	શંભુગઢ	"	ગુલાબપુરા ૧૬ મા. દૂર	"	ઘૂમટખંધ	અણતનાથજી	૩—૧૨
૩૮૧૫	બરસની	ગામ બહાર	સરેરી ૧૦ મા. દૂર	"	ધાબાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૮૧૬	અંબેસર	બળરમાં	"	સરેરી	ઘૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૮૧૭	દૌલતગઢ	"	લાંબીઆ ૧૬ મા. દૂર	બદનોર	"	"	૩— ૪
૩૮૧૮	આસીંદ	"	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	"	ધર	કેસરિયાનાથજી	૫—
૩૮૧૯	પરાસોલી	"	૧૮ મા. દૂર	"	ઘૂમટખંધ	આદિનાથજી	૬— ૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટીકારનું નામ	દેખના સંવત.	દરાસતની સ્થિતિ	કેનાની વસ્તી	વિષા- મય	મર- દાગ	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંથ ૧૯૦૦ લગભગ	ધાર્મીલાલજી મેહતાલાલ		સાધારણ	નથી			
શ્રીમંથ ૧૯૨૦ લગભગ	વરદીયંદજી પામેયા		"	"	૧		
શ્રીમંથ ૧૭૦૦ લગભગ	કલ્યાણસીંગજી કોઠારી		"	"			
શ્રીમંથ ૧૮૦૦ લગભગ	જનાલાલજી બાનેલ		"	"	૧		
આનાજી બાનેલ ૧૫૦૦ લગભગ	જૂનાલાલજી બાનેલ		"	"			મૂળનાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીમંથ ૧૭૦૦ લગભગ	શ્રીમંથ		ખરાબ	"			
શ્રીમંથ ૧૫૦૦ લગભગ	દેવલાલજી ખડેલા		સાધારણ	"			
શ્રીમંથ	શ્રીમંથ		ખરાબ	"			
શ્રીમંથ ૧૮૭૫ લગભગ	જૂનાલાલજી રાંધા		"	"			જીવું દેરાસર છે.
વતિશ્રી દિગ્ગંજસાગરજી ૧૯૨૨	લક્ષ્મીચંદજી સચેતી		સાધારણ	૧૬૦	૧		એક યુરુપી છે.
શ્રીમંથ ૧૯૦૦ લગભગ	કોઠારસીંગજી કોઠારી		"	નથી			
"	સૂરીલાલજી નાદિયા		સારી	"			
કીસનલાલજી નવલખા લગભગ ૧૯૦૦	કેનાલાલજી બાફુલા		સાધારણ	"			
શ્રીમંથ ૧૮૦૦ લગભગ	મંગીલાલજી મોરડિયા		"	"			
નેરાવરમલજી ચંદન- મલજી લગભગ ૧૯૦૦	વતિશ્રી મગનકુચજી		"	"			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	મેલ્ડે ફોરેસ્ટ.	શર સી.સી.	ખાંદણી.	દુનિયાત	મતિયાલની સંખ્યા
૩૮૨૦	જગપુરા	બજારમાં	સરેરી ૧૬ મા. ફર	બદનોર	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાટુ ૨—
૩૮૨૧	જેતગઢ	"	ખ્યાવર ૨૦ મા. ફર	"	"	મહાવીરસ્વામી	૨— ૨
૩૮૨૨	બદનોર	"	૨૨ મા. ફર	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૭— ૧
૩૮૨૩	લીમ	"	ખામલીધાટ ૨૨ મા. ફર	લીમ	ધૂમટખંધ	કેસરિયાનાથજી	૩—
૩૮૨૪	તાલ	"	દેવગઢ ૧૨ મા. ફર	હાટગઢ	"	આદિનાથજી	૪— ૪
૩૮૨૫	વાસવાડા (સ્ટેટ)	ઓસવાલના વાસમાં	દાહોદ ૬૩ મા. ફર	વાસવાડા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૪
૩૮૨૬	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	"	૨—૨૭
૩૮૨૭	મોટાગામ	બજારમાં	૯૦ મા. ફર	ધડી	ધાખાખંધ	"	૪— ૧
૩૮૨૮	સાખલા	ગામના છેડે	તલોદ ૧૧૬ મા. ફર	સાખલા	ધૂમટખંધ	"	૬— ૩
૩૮૨૯	આસપુર	બજારમાં	૧૦૫ મા. ફર	આશપુર	શિખરખંધ	અમીઝરા પાર્શ્વનાથજી	૨૬— ૬
૩૮૩૦	બડોદા	"	૧૦૦ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩૧— ૨
૩૮૩૧	પુજપુર	"	૧૦૦ મા. ફર	બનકોડા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૭— ૫
૩૮૩૨	પુનાલી	"	"	"	"	આદિનાથજી	૬— ૪
૩૮૩૩	બનકોડા	"	૯૫ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧— ૪
૩૮૩૪	"	ચોરા પાસે	"	"	ધાખાખંધ	અણતનાથજી	૩— ૨

વધાવનારનું નામ તથા મંત્ર.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- અધ્ય	વર્ગ શાખા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	રાજમંડળ જાંબ		ખરાબ	નથી			છૂટું દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૬	બુલકાલક યોધરી	૧૬૮૬	સાધારણ	"			
શ્રીસંધ ૧૧૬૧	ગજમંડળ ગણેશમંડળ કુમડ		"	"			
શ્રીસંધ ૧૬૬૩	નાથુલાલક પોરણા	૧૬૫૫	સારી	"			
શ્રીસંધ ૧૬૫૨	શેઠ મળદેવક દે		સાધારણ	"	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૩૦૦ લગમમ	મુરુભાઈ દેવદાસક નંભાવત		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગમમ	"		"	"			
શ્રીસંધ ૧૬૫૦ લગમમ	બરદાસક મેઘરાજક દેરાસરી		સાધારણ	૧૦૦			રીપેર કરવાની જરૂર છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	મંપાલાલક અમેચંદક બાંધી	મ. ના. ૧૮૮૮	"	૬૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૧૧૦	જવાચંદક ભગવાનલાલક સમલાવત	મ. ના. ૧૬૦૨	સારી	૨૫૦	૧		એક થી આત્માનાં નેન પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંધ ૧૧૬૫	શેઠ મોમનલાલક ગોતમક મહેતા	મ. ના. ૧૬૦૪	છૂટું	૧૨૫	૧		છૂટું દેરાસર છે. શિખર- બાંધી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	ગોતીચંદક કુરીચંદક શાહ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૧૦૦ લગમમ	દેવરાજક લક્ષ્મીલાલક	મ. ના. ૧૬૫૭	"	૧૦૦			
શ્રીસંધ પ્રાચીન	નેમચંદક મંગળક શુપ્તાવત		"	૪૦૦	૧		એક થી નેનાનાં પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૨	શેઠ ભોમીલાલ ન્યાલચંદક તારાવત	મ. ના. ૧૬૯૪	"				

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું.	ફોટો દરેકનું.	ફોટો ચોક્કસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	અંતિમાલની સંખ્યા
૩૮૩૫	કાયમ	બજારમાં	દાહોદ ૧૦૦ મા. ફર	સાગવાડા	શિખરબંધ	આદિનાયક	પાપાણુ-ધાણુ ૩—૧
૩૮૩૬	માળ	"	૯૯ માં ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૧—૫
૩૮૩૭	મોટા પછલાસા	ગામના છેડે	૧૦૨ માં ફર	"	શિખરબંધ	,	૧—૧
૩૮૩૮	મોટા મોડીગામ	બજારમાં	૯૯ માં ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—૨
૩૮૩૯	નાના મોડીગામ	"	૯૯ માં ફર	"	ધર	આદિનાયક	૨—૨
૩૮૪૦	ભોગીવાડા	ચોરા પાસે	"	સાખલા	ધૂમટબંધ	"	—૨
૩૮૪૧	પાદરડી	બજારમાં	૯૯ માં ફર	સાગવાડા	ધર	"	૧—
૩૮૪૨	સાગવાડા	"	"	"	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાયક	૩૧—૧૯
૩૮૪૩	કુંગરપુર	માણેકચોક	તલોદ ૭૫ મા. ફર	કુંગરપુર	"	આદિનાયક	૭૨—૩૩
૩૮૪૪	"	ફોજનો વડલો	"	"	"	ચાંતિનાયક	૫—૧
૩૮૪૫	"	ધાટી	"	"	"	પાર્શ્વનાયક	૫૦—૨૯
૩૮૪૬	"	"	"	"	"	મહાવીર સ્વામી	૩—૨
૩૮૪૭	ગલીઆકોટ	ગામના નાકે	દાહોદ ૭૨ મા. ફર	ગલીઆકોટ	"	સંલવનાયક	૧૦—૫
૩૮૪૮	ખેરવાડા	બજારમાં	ઉદેપુર ૫૨ મા. ફર	ખેરવાડા	ધાખાબંધ	આદિનાયક	૩—

નિધાનનારનું નામ તથા સંચાલન.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશકની સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	દિવા અથ	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	શ્રેઃ મુખવાલજી મધારામજી		છઠ્ઠું	૨			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૨૭	દેવચંદજી કચ્છજી ગાંધી	મુ. ના. ૧૩૬૬	"	૫૦			ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	ધુરજીભાઈ મોદરજી ગાંધી		"	૧			
"	જુમખવાલજી અમરચંદજી મહેતા		સાધારણ	૨૮			"
શ્રીસંધ	દેવચંદજી કસ્તુરચંદજી		"	૩૦			દેરાસરનું કામ અધૂરું છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	શ્રેઃ જલિચંદજી દુકામીચંદજી કોઠારી		"	૬૦	૧		
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ	મુ. ના. ૧૫૪૫	છઠ્ઠું	૧૫૫			
"	શ્રેઃ શંકરલાલ કેસવલાલ સારંગિયા	૧૬૨૨	"	૪૦	૧	૧	૨ યુરુમ્તિઓ છે. છઠ્ઠું દેરાસર છે.
જામગણસ દાવા ૧૫૨૬	કીરખાચંદ દેરાલાલજી દાવા	મુ. ના. ૧૮૮૬	સાધારણ	૪૦૦	૧	૨	એક રફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક કીર્તિમુસ્તકામીની મુર્તિ છે. બાવન મિનાલય છે. છઠ્ઠું છે.
શ્રીસંધ	"	મુ. ના. ૧૬૧૭	"				રીપર કરાવવાની જરૂર છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	શ્રેઃ કુંદનજી ચીનમજી શાહ	મુ. ના. ૧૮૮૬	"				બાવન મિનાલય છે. ધાખા- માંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૪૮૦	"	મુ. ના. ૧૬૦૫	"				મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંધ	શ્રેઃ લીંગલાલજી પનાલાલજી દાવા		"	૫			"
શ્રીસંધ ૧૬૫૭	ચણેશલાલ જનાલાલજી સરવા		સારી	૪	૧		બીજો ૫૨ ચિત્રદામ સાફ છે.

[illegible]

दिल्ली, पंजाब, सरहद

ક્રમિક્ર	ગામનું નામ	સ્થાન.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પાલ ઝોન.	ખાંડી.	અંગનાયક	પ્રતિનાયકની રાજ્ય
૩૮૫૧	દિશ્વી	ચેલપુરીગલી ચિવાલા	દિશ્વી	મંદનીગોક	શિખરબધ	સંભવનાયક	પાપાળ-સાગુ. ૮-૧૯
૩૮૫૨	"	નોયરા	"	"	"	સુમતિનાયક	૨૦-૩૨
૩૮૫૩	"	ગીરાખાના	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાયક	૫-૨૩
૩૮૫૪	"	દિનારી ખમર ગલીઅનાર	"	"	૫૨	શાંતિનાયક	-૧૫
૩૮૫૫	"	ગોકો મરછદ (દાદાચુર)	૭ મા. ફર	ગોકોમરછદ	સુમતિનાયક	મેમનાયક	૨- ૫
૩૮૫૬	"	મદરીલી કુમળ	૧૧ મા. ફર	મદરીલીકુમળ	"	આદિનાયક	૧- ૧
૩૮૫૭	અમૃતસર	જમાદારકા ખામર	અમૃતસર ૧ મા. ફર	અમૃતસર	શિખરબધ	અરનાયક	૬- ૯
૩૮૫૮	જમ્મુ	ફતુકા ચોગાન	જમ્મુ	જમ્મુ	ધાળાજધ	આદિનાયક	૪- ૪
૩૮૫૯	સિવાલકોટ	કનકમંડી	સિવાલકોટ	સિવાલકોટ	૫૨	મેગિનાયક	૧- ૩
૩૮૬૦	નારોવાલ	જૈનોદા મહોદવા	નારોવાલ	નારોવાલ	શિખરબધ	સુનિમુક્ત સ્વામી	૯- ૧
૩૮૬૧	સનખતરા	જૈનમંદિર	૧૧ મા. ફર	સનખતરા	"	ધર્મનાયક	૧૨-૨૨
૩૮૬૨	દિલાસોભાસીંગ	ભાવડોદા મહોદવા	દિલાસોભાસીંગ	દિલાસોભાસીંગ	"		૧- ૧
૩૮૬૩	ગુજરાંવાલા	"	ગુજરાંવાલા ૦૧ મા. ફર	ગુજરાંવાલા	"	પાર્શ્વનાયક	૧૧-૨૨

પ્રધાનનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશકરની સ્થિતિ.	દેનાની વસ્તી.	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૭. ૧૯૩૬	લાલા નવલકિશોર ખેરાલીલાલ	૧૬૮૪	સારી	૬૦૦	૧	૩	એક પુસ્તકખંડાર છે.
શ્રીસંધ ૪. સ. ૧૯૧૪	"	૧૬૮૭	"		૧		જુદા જુદા રત્નની પ્રતિમા ૧૫ છે.
સં. ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા કેન્દુભલજી માહુલાલજી	૧૮૬૦	"				એક વચિનાલય છે. ૨ પ્રતિમા રત્નની છે.
લાલા હનરીમલજી	લાલા હનરીમલજી		"				૧૦ પ્રતિમાજી જુદા જુદા રત્નના છે.
લાલાના જુમલજી લગભગ ૧૯૭૭	લાલા બાણુભલજી	મુ. ના. ૧૧૭૧	"		૧	૧	વિશાળ બગીચો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	લાલા ધનપતરામ માહુમલજી	૧૯૭૨	"		૧	૧	કુતુબમિનાર પાસે આ દિશસર આવેલું છે.
શ્રીસંધ ૭. ૧૯૪૮	લાલા ચૂનીલાલજી	૧૯૪૮	"	૨૦૦	૧	૧	આત્માનંદ જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા સીરમંદજી	૧૭૩૩	"	૧૫૦	૧	૧	મૂળનાયક આદિનાયક હોવા છતાં વર્ધમાનના નામથી
							પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૭	શ્રીસંધ	૧૨૮૦	"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	"	૧૯૨૧	"	૨૦૦	૧	૧	એક આત્મારામજી મહા- રાજની પ્રતિ છે. ધાર્મિક
							ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૩	લાલા બાણુરામજી	"	"	૧૦૦	૧		એક પુસ્તકખંડાર છે.
લાલા સદાનંદજી	નારોવાલ શ્રીસંધ	"	"				
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રીસંધ	"	"	૧૫૦૦	૨	૨	એક પુસ્તકખંડાર છે. ૧ લાયબ્રેરી છે.

નંબર	ભાગલું નામ	સ્થાન	૧ મી ફેબ્રુઆરી	૨ મી ફેબ્રુઆરી	પરિશી.	પરિશી.	કલિદાસની સંખ્યા
૩૮૬૪	ગુજરાંવાલા	શ્રી આત્માનંદ જૈનભવન	ગુજરાંવાલા ૧ મા. ફર	ગુજરાંવાલા	ધાબાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	પાવાણુ-ધાડુ ૧-૫
૩૮૬૫	"	જૈન ગુરુકુળ ભવન	"	"	ધર	નમિનાથજી	— ૨
૩૮૬૬	પપનાખા	બજારમાં	ગુજરાંવાલા	પપનાખા	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૩-૫
૩૮૬૭	લાહોર	અનારકલી બજારના નાકા ઉપર	લાહોર ૧૧ મા. ફર	લાહોર	મુગ્ધિયમહોદસ ધર		૨-૨
૩૮૬૮	"	સેદ મીઠા બજાર જૈન મહોદસો	૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦-૧૩
૩૮૬૯	ખાનકાડોગરા	બજાર કચેરી જૈન મંદિર	સુખજેઠી ૭ મા. ફર	ખાનકાડોગરા	"	શતિનાથજી	૪-૫
૩૮૭૦	રામનગર	જૈન મંદિર	અકાલગઢ ૬ મા. ફર	રામનગર	"	પાર્શ્વનાથજી	૫-૮
૩૮૭૧	ભેરા	ભાવડોંકા મંદિર	ભેરા ૧ મા. ફર	ભેરા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૫
૩૮૭૨	પિંડલાદનખાન	કોટતલાવ	પિંડલાદનખાન ૧૧ મા. ફર	પિંડલાદનખાન	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૩-૬
૩૮૭૩	કાલાબાગ	નીમકમંડી ભાવડોંકા મહોદસો	કાલાબાગ ૧ મા. ફર	કાલાબાગ	ધૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૭-૭
૩૮૭૪	બન્નુ	નયાબજાર ભાવડોંકા મહોદસો	બન્નુ ૧ મા. ફર	બન્નુ	"	"	૧-૩

શ્રીમદ્વારુના નામ તથા સંપત્તિ	શ્રીમદ્વારુના નામ	રોપણ સંવત	દસરની રિધિતિ	કેનાની વસ્તી	વિ- સદ	કર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીમદ્ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રીમદ્		સારી				
પંજમ નેન સંવ ૧૯૮૭	અવસ્થાપક સમિતિ		"	૪૭ વિદ્યાર્થી			
દક્ષિણી મુદર ૧૯૨૫	લાલા હંસરાજજી	૧૯૨૬	"	૪૦	૧		
પંજમ મવનમેન્ટ	પંજમ મવનમેન્ટ		"	૭૫	૧		એક લાપ્તેરી છે. વિશ્વ સેન્ટ્રલ અર્થી આવી ગયેલ
							ઉ. જેલમથી આવેલી મુતિઓ પ્રાચીન છે.
શ્રીમદ્	લાલા મોનમજીજી		"				
શ્રીમદ્ ૧૯૮૩	લાલા જગજીવજી નેન	મ. ના. ૧૯૫૭	"	૧૦૦	૧		૧ પાનાની મુદર પ્રતિમા લાલા બનારસીદાસને ત્યાં છે.
શ્રીમદ્ ૧૯૨૪	લાલા લલિતજી	મ. ના. ૧૫૪૮	અર્થી	૧૦	૧	૧	એક પુસ્તકમંદાર છે. મુદર- રાવજી મદારાજે આ ગામમાં
							મુદરપતિ ઊઠી હતી.
શ્રીમદ્ ૧૯૬૦	આત્માનંદ નેનસભા મુજરાવાલા		સારી	નથી	૧		આ ગામ પ્રાચીન છે. અને વિતભવપદ્મ હોવાનું
							મનાય છે.
લાલા મુલેશજી ૧૯૧૭	લાલા મુલેશજી		"	૧૭			એક પુસ્તકમંદાર છે.
શ્રીમદ્ જી. ૧૯૬૩	લાલા રામવશ્યાજી જી	મ. ના. ૧૯૬૩	"	૪૦			સામેજી સિંધુ નદીના તટ પર નામારજન પવન છે.
							નામારજન પવન પરની મુદર સિંધુ પ્રાચીન છે.
શ્રીમદ્ ૧૯૧૮	લાલા મેપરાજી તથા મુજરાવાજી	મ. ના. ૧૯૦૬	"	૬૫	૧		૧ મંદાર છે. સરદાર પર આ મુદર આવેલું છે.

ક્રમ	ગામનું નામ	કેશનું	રેલવે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	જામિની	મુલતનાયક	મુલતનાયકની રેકૉર્ડ
૩૮૭૫	જેલમ	બાગ મહોલ્લા	જેલમથી ૧ મા. દૂર	જેલમ	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાણુ ૩—૨
૩૮૭૬	મુલતાન	ચૂડી સરાય બાગર	મુલતાન ૧ મા. દૂર	મુલતાન	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૩૬
૩૮૭૭	ડેરાગાજીખાન	ભાવડોડા મંદિર બ્લોક નં. ૨	ગાજીધાટ ૨૦ મા. દૂર	ડેરાગાજીખાન	"	આદિનાથજી	૨—૫
૩૮૭૮	કસુર	કોટરૂકનદીન	કસુર ૦૧ મા. દૂર	કસુર	"	"	૭—૯
૩૮૭૯	જરા	મહોલ્લા જૈન મંદિર	તલવડી ૧૦ મા. દૂર	જરા	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૨૩
૩૮૮૦	ફાજલકા	ગડીમંદિર બૈજનાથ	ફાજલકા ૦૧ મા. દૂર	ફાજલકા	ધૂમટબંધ	મુમતિનાથજી	૧—૨
૩૮૮૧	"	"	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૮૮૨	પટ્ટી	ભાવડોડા મહોલ્લા	પટ્ટી ૦૧ મા. દૂર	પટ્ટી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૨—૧૦
૩૮૮૩	"	"	"	"	"	વિમલનાથજી	૩—૧
૩૮૮૪	જંડીયાલાગુરુ	મસુલીપાંકા દરવાજા	જંડીયાલા ૩ મા. દૂર	જંડીયાલા	"	આદિનાથજી	૮—૨૦
૩૮૮૫	"	ભાવડોડા બગર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૦

નિધાનનારનું નામ તથા સ્થળ	વહીવટીનું નામ	લેખક સંવત	દેશપ્રતી સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા-શ્રવ	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
લાલા નરેશ્વરરાવજી ૧૯૩૩	લાલા ખેરાલીલાલજી તથા અમીચંદજી	મ. ના. ૧૯૨૪	સારી	૫૦			આ નગરી પ્રાચીન છે. અદિતી નીકળેલ પ્રાચીન
							અવશેષો લાદોર ન્યુનિ-યમમાં છે.
શ્રીચંધ ૧૯૭૦	શ્રીક સુમનચંદજી		"	૧૨૦	૧		એક પુસ્તકખંડાર છે.
શ્રીચંધ ૧૯૭૬	લાલા આચાર્યજી જૈન	મ. ના. ૧૬૦૬	"	૮૫			આ મામ પહેલાં બહુસીસ્તા-નમાં ગણાતું હતું. હાલ
							પંચમમાં છે. ૧ બંધાર છે.
શ્રીચંધ ૧૯૬૮	લાલા નંદલાલજી બિહારીલાલ	મ. ના. ૧૯૫૭	"	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકખંડાર છે. પ્રાચીન સહેર છે.
શ્રીચંધ ૧૯૩૬	લાલા રાધામલજી નથુરામજી	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૨૦૦	૨		એક પુસ્તકખંડાર છે. સં. ૧૧૪૬ ની સાલની એક
							ધાતુ મિતિ પ્રાચીન છે. સ્વર્ગસ્થ આત્મારામજી
							બાલપણમાં અદિતી મોટા થયા હતા
આનંદમલજી સાવનસુખા ૧૯૭૫	આનંદમલજી સાવનસુખા	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૧૦૦			
શ્રીચંધ ૧૯૭૦	લાલા સુમનચંદજી		"				પેલાના અખતે દેરાસરનું કામ અધૂરું છે.
શ્રીચંધ ૧૯૫૧	શ્રીચંધ	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકખંડાર છે. કાચનું મુંદર ચિત્રકામ છે.
જીરાજી ૧૯૫૦	"	મ. ના. ૧૯૨૧	"				૧ પ્રાચીન બંધાર છે.
શ્રીચંધ ૧૯૫૮	લાલા હરિચંદજી હંસરામજી	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એક પુસ્તકખંડાર છે.
પંચમજી ૧૯૭૦	લાલા પ્રમથંદજી અનુભવજી		"				"

નંબર	ગામનું નામ	સ્થળ	રૂબે વસ્તી	પાસ જાગીરા	માધ્યમી	કુળનાથ	મતિવાળી સંખ્યા
૩૮૮૬	વેરાવાલ	ભાવડોંકા મહોલ્લા	ખોટારી ૭ મા. દૂર	વેરાવાલ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાણથ-ધાતુ ૫—૩
૩૮૮૭	જલધરસીટી	ચોક જૈન મંદિર	જલધર સીટી ૧ મા. દૂર	જલધર સીટી	„	„	૮—૧૫
૩૮૮૮	શાંકર	જૈન મંદિર	શાંકર ૦૧ મા. દૂર	શાંકર	ધાયાબંધ	શાંતિનાથજી	૧—૬
૩૮૮૯	નકોદર	ભાવડોંકા મહોલ્લા	નકોદર ૧૧ મા. દૂર	નકોદર	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૭—૨૦
૩૮૯૦	ઉરમડ	ભાવડોંકા મંદિર	તંડા-ઉરમડ ૦૧ મા. દૂર	ઉરમડ	„	વિમલનાથજી	૫—૧
૩૮૯૧	મિર્ચાની	જૈન મંદિર	૫ મા. દૂર	મિર્ચાની	„	શાંતિનાથજી	૩—૨
૩૮૯૨	હોશિયારપુર	શીશમહેલ બગીચા	હોશિયારપુર ૧૧ મા. દૂર	હોશિયારપુર	„	વાસુપૂજ્યજી	૨૩—૪૫
૩૮૯૩	„	„	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૫
૩૮૯૪	ગડદીવાલા	જૈન મંદિર	દસુઆ ૧૦ મા. દૂર	ગડદીવાલા	ધાયાબંધ	આદિનાથજી	૩—૭
૩૮૯૫	જૈજૈન	ચુગાન	જૈજૈનદોઆબા ૧ મા. દૂર	જૈજૈન	„	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૩૮૯૬	રાયકોટ	ભાવડોંકા બગીચા	જગરવ ૧૪ મા. દૂર	રાયકોટ	„	સુમતિનાથજી	—૨
૩૮૯૭	લુધીઆના	દાલ બગીચા	લુધીઆના	લુધીઆના	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૧૬
૩૮૯૮	„	ચોકા બગીચા	„	„	„	સુપાર્શ્વનાથજી	૩—૩

પંડાવનારનું નામ તથા રાજ્ય	પત્રીકાકારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	રજામરની તિથિ	જિનાની વસ્તી	દેખા-દમ	પાત્ર-શાસ્ત્ર	વિશેષ નોંધ
શ્રીશંક ૧૯૫૭	લાલા ચાંદનરામજી	મ. ના. ૧૯૫૭	સારી	૩૬	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
લાલા નથુલાલજી હોશિ-યારપુરાવાળા ૧૯૪૨	લાલા પન્નાલાલજી		"	૮૦	૨	૧	એક લાંબગેરી છે.
લાલા શ્રીમલાલ મેધરાજજી ૧૯૭૦	લાલા મેધરાજ શ્રીનિવાસ	મ. ના. ૧૯૪૪	"	૪૦			
શ્રીશંક ૧૯૪૭	લાલા મધુરાસજી	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		એક લાંબગેરી તથા એક ભંડાર છે.
લાલા પંતામલજી ૧૯૮૮	લાલા ચરણદાસજી	મ. ના. ૧૯૮૩	"	૨૦	૧		
લાલા રામચંદજી ૧૯૭૦	લાલા સિરદોલાલજી		"	૧૫	૧		
લાલા ગુજરામલજી ૧૯૫૦	શ્રીશંક કમીટી	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. દેરા-સરનું શિખર સોનાના
							પતરાથી મટેલું છે. સ્ક્રિપ્ચ એક પ્રતિમાજી છે. પાણનું
							સમવસરનું પાનુંજ સાડું છે.
શ્રીશંક ૧૯૫૦	"	મ. ના. ૧૫૪૭	"				
લાલા રૂપલાલજી ૧૯૫૦	લાલા પ્રકાશચંદજી જેન	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૨૦			
શ્રીશંક ૧૯૪૮	હોશિયારપુર કમીટી	મ. ના. ૧૯૫૧	"	૧૦	૧		
લાલા નાથુરામજી ૧૯૬૫	લાલા મંગલમલજી	મ. ના. ૧૫૭૨	"	૭૦	૧		
શ્રીશંક ૧૯૫૦	શ્રીમંથની કમીટી	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એ પુસ્તકભંડાર છે.
પૂન્ય મહેતાજી ઋષિ ૧૯૧૬	પૂન્ય મંગલનાથિ	૧૯૬૧					સં. ૧૨૮૩ ની એક પાણ પ્રતિ

નંબર	ભાગનું નામ	ઠેકાણું.	ફેલો ટોલન.	ફેલો પોલિસ.	ખાંદણી.	સુબનાયક	મહિનાદારની સંખ્યા
૩૮૯૯	માલેરકોટલા	સદર બજાર	માલેરકોટલા ૧ મા. દૂર	માલેરકોટલા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩-૧૦
૩૯૦૦	"	ચોક બજાર	"	"	"	વિમલનાથજી	૩-૫
૩૯૦૧	સુનામ	બજારમાં	સુનામ	સુનામ	"	સુમતિનાથ	૬-૧૦
૩૯૦૨	સમાના	ભાવડોંકા મહોદલા	સમાના	સમાના	"	જ્ઞાતિનાથજી	૬-૧૬
૩૯૦૩	"	"	"	"	ધામાબંધ	"	૧-૩
૩૯૦૪	રોપડ	ટંકેરીઆં બજાર	રોપડ	રોપડ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭-૭
૩૯૦૫	અંબાલા	ભાવડોંકા મહોદલા	અંબાલા	અંબાલા	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૪૫-૪૬
૩૯૦૬	સઢૌરા	મહોદલા ચોદરીઆન	બરારા ૧૬ મા. દૂર	સઢૌરા	"	આદિનાથજી	૬-૨

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વડીલોનું નામ	લેખનો સંવત	દેશસભી તિથિ	જન્મની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	કર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત્ર ૧૯૦૪	લાલા નારાયણ		અર્ધ	૨૦૦	૨		સં. ૧૧૬૧ ની આલની એક પાત્ર પ્રતિમા છે.
લાલા જગતીરામ માલેરી ૧૯૪૪	બાબા જિંદુલાલ	૧૯૨૧	સારી		૧		એક પુનઃકર્મકાર છે. અર્ધ મે રીન દારકરુલ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૫	શ્રીમંત્ર	૧૯૬૨	"	૪૦			
શ્રીમંત્ર ૧૯૭૯	જાસા દેવીચંદ	૧૯૪૯	"	૧૨૫	૧		એક પુનઃકર્મકાર છે.
શ્રી નંદાકાંધ ૧૯૫૦	"		"				
શ્રીમંત્ર ૧૯૭૫	લાલા લકમજીરાજ	૧૯૨૧	"	૮૦	૧	૧	એક પુનઃકર્મકાર છે
શ્રીમંત્ર ૧૯૪૬	શ્રીમંત્રની કમીરી	૫ ના ૧૯૨૧	"	૬૦૦	૨	૨	મે પ્રતિમાઓ રક્ષક ગુનની છે. મે પ્રતિમાઓ રક્ષકની
							છે. ૧ જાંદર અને એક લાવજેરી છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૫	લાલા પનાચલક કુદેનમલ		"	૨૫			

सिंध

[illegible]

મહારાષ્ટ્ર

નંબર	ભાગલ નામ	દેવણી	કેવળ કેવળના	કેવળ કેવળના	કેવળના	કેવળના	કેવળના
૪૯૧૦	પુના (લશ્કર)	શરણીય રહીટ	પુના ૧ મા. ફર	પુના રેખ	કુમરજી	પાલકનાર	૫-૧૦
૪૯૧૧	"	મોલાપુર ખાતે	"	"	૫૦	૨-૧૦-૧૦	૨-૧૦
૪૯૧૨	પુના (વાનવડી)	ખાતે	૪ મા. ફર	"	કુમરજી	પાલકનાર	૧-૨
૪૯૧૩	પુના રેખ	કેવળના રેખ નં. ૧	૧ મા. ફર	પુના	૫૦	૫-૧૦-૧૦	— ૧
૪૯૧૪	પુના રીડી	કેવળનાર મોટું રેખ	૨ મા. ફર	પુના રીડી	કુમરજી	૫-૧૦-૧૦	૨-૧૦
૪૯૧૫	"	શરણીય રેખનાર	"	નં. ૩	કુમરજી	૫-૧૦-૧૦	૨-૧૦
૪૯૧૬	"	મોલાપુર રેખ	"	"	"	"	૧-૨
૪૯૧૭	"	લશ્કરના મોલાપુર મે-સન	"	"	૫૦	૫-૧૦-૧૦	— ૧
૪૯૧૮	કિનારનાર (શરણીય)	નવા પુલ પામે	કિનારનાર ૧ મા. ફર	પુના રીડી નં. ૫	"	"	— ૧
૪૯૧૯	ખાતે	પુના ખાતે	ખાતે ૧ મા. ફર	ખાતે (રેખ)	કુમરજી	મુલકનાર ૨-૧૦	૩-૪
૪૯૨૦	ખાતે	ખાતે	લશ્કરના (શરણીય)	ખાતે	કિનારનાર	"	૫-૧૦
			૨૦ મા. ફર				
૪૯૨૧	વાડા	"	૩૫ મા. ફર	વાડા	"	મુલકનાર	૫-૧૦
૪૯૨૨	વાડા	"	૨૪ મા. ફર	વાડા	૫૦	મુલકનાર	— ૧

પ્રતિષ્ઠાપનાનું નામ અથવા સંસ્થા	પરીચયગ્રાંથ નામ	લેખકો કેવળ	લેખકની વિગત	લેખકની વસ્તી	પ્રકાશન સંવત	વિશેષ ટીકા
પં.સં. ૧૯૧૦	ડૉ. વલ્લભે વેમલે તથા કાશી		કાશી	૧૦૦૦	૨	મે. પુલામંદાર ઇ. બી.એ. માગ છે.
મે.સા.પર નામ પં.સં. ૧૯૧૬	ડૉ. રામચંદ્ર દિગ્ગમચંદ્ર	૧૯૧૪	"		૧	બી.એ. માગ છે.
વાલમી બં.સં. ૧૯૨૭	બોચીરી પાપનાચંદ્રની પેઠી	૧૯૦૭	"			
ડૉ. રીઝાબી રિમલે ૧૯૬૬	ડૉ. રીઝાબી રિમલે	૧૯૬૬	"			બી.એ. માગ છે.
બી.સં. ૧૯૧૦ ૭૨૭૭	બોચીરી પાપનાચંદ્રની પેઠીના કાશી		"	૪૦૦૦	૨	મે. બોચીરી પાપનાચંદ્ર વાલમી ઇ. મે. બોચીરી
						સ્વચ્છતા પ્રતિ ઇ.
બી.સં. ૧૯૦૦	ડૉ. રામચંદ્ર રિમલે		"			બી.એ. માગ છે.
બી.સં. ૧૯૧૦	ડૉ. રીઝાબી રિમલે		"			
ડૉ. રીઝાબી રિમલે ૧૯૧૭	ડૉ. રીઝાબી રિમલે		"			
ડૉ. - પુલામંદાર ૧૯૧૪	ડૉ. પુલામંદાર	૧૯૧૪	"	૪૦		
બી.સં. ૧૯૧૧	ડૉ. રીઝાબી રિમલે	૧૯૧૧	"	૧૦૦	૧	લેખકની પાસેથી ઇ.
બી.સં. ૧૯૧૧	ડૉ. રીઝાબી રિમલે	"	"	૧૦૦		બી.એ. માગ છે.
બી.સં. ૧૯૧૪	બી.સં. ૧૯૧૪		"	૧૦	૧	
બી.સં. ૧૯૧૦	-	૧૯૧૦	"	૧૦	૧	મે. પુલામંદાર ઇ.

નંબર	વાસ્તુ નામ	કેશન	રેલ લેઇન	પ્રકાર નિર્મિત	પ્રાંતી	મુખનામ	મતિપાટની સંખ્યા
૩૯૨૩	મંચર	બજારમાં	તળેગામ દાઝાડે	મંચર	શિખરબંધ	સુમતિનાથજી	પાપાણુ-ધાડુ ૩-૧૨
			૩૨ મા. ફર				
૩૯૨૪	ઘોડા	"	૪૦ મા. ફર	ઘોડા	"	મંભવનાથજી	૧-૩
૩૯૨૫	સિનોલી	"	૪૫ મા. ફર	સિનોલી	ધર	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૯૨૬	લુન્નેર	લુધવાર પેટ	૫૦ મા. ફર	લુન્નેર	શિખરબંધ	અમભરા પાર્શ્વનાથજી	૯-૧૨
૩૯૨૭	"	પણખુઆ	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧૪-૭
૩૯૨૮	અંતુર	બજારમાં	૫૫ મા. ફર	અંતુર	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૯૨૯	રાજુરી	"	૬૦ મા. ફર	રાજુરી	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૩૦	લીંબગામ	"	૨૪ મા. ફર	ખેડ	"	શાંતિનાથજી	— ૬
૩૯૩૧	પાખળ	"	૩૮ મા. ફર	પાખળ	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૩-૧૦
૩૯૩૨	વાફગામ	"	૩૨ મા. ફર	વાફગામ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૭-૨૧
૩૯૩૩	માળુંગા (છંગળીઆના)	"	૧૦ મા. ફર	માળુંગા	ધૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૩-૪
૩૯૩૪	તળેગામ (દમદેરા)	"	પુના ૨૪ મા. ફર	તળેગામ (દમદેરા)	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૧૬-૧૯
૩૯૩૫	ચાકણ	"	તળેગામ ૧૩ મા. ફર	ચાકણ	"	આદિનાથજી	૭-૭

પ્રધાનનારનું નામ તથા સેવક	અન્યવરનારનું નામ	લેખનો સંવત.	રસદર્શની સ્થિતિ.	જોવાની વસ્તી	રૂ. રા.	વસ્તી રૂ. રા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ સમગ્ર	શ્રી આનંદરામ માનસલ સમરસિયા	૧૯૦૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાવજેરી છે. એક ધાત્રી શુદ્ધિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૨	શ્રી નેમચંદ તારાચંદ	૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૨૦	શ્રી નરોત્તમદાસ મોદનલાલ		સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૯૨૩	શ્રી મોતીચંદ દલોચંદ	૧૯૨૧	સારી	૩૦૦	૧	૧	એક લાવજેરી છે. એક શ્રી મદારાષ્ટ્ર જૈન વિદ્યાભવન નામની મોડી છે.
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ સમગ્ર	ચૂનીલાલ રેવચંદ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૧૦	શ્રી લાલચંદ દીપચંદ		સાધારણ	૮૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રી ચૂનીલાલ સરપચંદ		"	૧૫			
"	રમુનાથ અમુલખ બેઠવાળા		"	૧૦			
શ્રીસંધ ૧૯૦૧	મોદનલાલ દાકરશી		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૪૨	શ્રી અણિલાલ મુળચંદ એવરી		"	૪૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૮૦	શ્રીસંધ		સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શ્રી મોગીલાલ ખાલચંદ		સારી	૧૨૫	૧		એક લાવજેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ સમગ્ર	શ્રી અણિલાલ લખમીચંદ	૧૭૪૫		૭૫	૧		

નંબર	વાચક નામ	રિહાજી.	રહેઠેલો	પેરકો ઝોનિસ.	ખાંધણી.	મુજનાયક	મલિનાયકની કેમ્પ
૩૯૩૬	શીરુર (ધોડનદી)	બળરમાં	અહમદનગર ૩૨ મા. ફર	શીરુર	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-પાતુ ૩—૬
૩૯૩૭	મલહન	શેઠ દેવીચંદ માણેકચંદને ત્યાં	પુના ૫૦ મા. ફર	મલહન	ધર	આદિનાથજી	— ૧
૩૯૩૮	કોઠા (કવઠા)	બળરમાં	૫૬ મા. ફર	કવઠા	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪—૪
૩૯૩૯	દેહુ	"	દેહુરોડ ૪ મા. ફર	દેહુ	ધર	વિમલનાથજી	૨—૭
૩૯૪૦	ધોડ	"	ધોડ ૦૧ મા. ફર	ધોડ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૪
૩૯૪૧	બારામતી	"	બારામતી ૦૧ મા. ફર	બારામતી	"	"	૩—૩
૩૯૪૨	સુપા (કેડગામ)	"	કેડગામ ૧૧ મા. ફર	સુપા	"	કુંથુનાથજી	૩—૩
૩૯૪૩	કળસ	"	દીકસલ ૯ મા. ફર	કળસ	"	પાર્શ્વનાથજી	૨—૧
૩૯૪૪	ખડકી (રાવનગામ)	"	૭ મા. ફર	દીકસલ	"	શીતળનાથજી	— ૧
૩૯૪૫	રાળગામ	"	૧૫ મા. ફર	લામુરણા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૩૯૪૬	મોરગામ	"	કેડગામ ૧૪ મા. ફર	મોરગામ	"	આદિનાથજી	૩—૪
૩૯૪૭	એવત	"	એવત ૧૧ મા. ફર	એવત	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૨—૬
૩૯૪૮	તળેગામ (દાલાડે)	"	તળેગામ ૧૧ મા. ફર	તળેગામ (દાલાડે)	"	પાર્શ્વનાથજી	૫—૧૨
૩૯૪૯	ખંડાલા	જૂની બળરમાં	ખંડાલા ૧૧ મા. ફર	ખંડાલા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૯૫૦	વલવન	"	લોનાવલા ૧૧ મા. ફર	લોનાવલા	"	"	૩—૬

અંગણવાડીનું નામ અથવા ડી.પી.	પરીચયકરક નામ	સેન્ટ્રલ સંસ્થા	દેશગસ્તની તારીખ	જેવાની વસ્તી	કેસ અથવા સામગ્રી	વિશેષ નોંધ
શ્રીમત ૧૯૧૪	શ્રીમતી નાનચંદ કિશચંદ		સુધી	૫૦	૧	એક સાવત્રી જે. મામામણી કેસમાંથી પાછી પડે છે.
કેસીચંદ માલેકચંદ ૧૯૬૯	કેસી કેસીચંદ માલેકચંદ	૧૯૧૮	"	૩૫	૧	
શ્રીમત ૧૯૭૪ ૭૯૭૫	કેસી મણિલાલ જીવનલાલ	૧૯૦૩	સાધારણ	૫૦		પાછી પડે છે.
શ્રીમત ૧૯૭૫	કેસી મણિલાલ મુનીલાલ	"	"	૮	૧	
કેસી મનુર દાસીચંદ ૧૯૭૭	કેસી મનુર દાસીચંદની પત્ની બાઈ મનુર	"	"	૬૦	૧	
શ્રીમત ૧૯૭૦	કેસી રાવચંદ કમલચંદ		સુધી	૨૦૦		
શ્રીમત ૧૯૬૦	કેસી રેવચંદ ભોળામ		"	૪૦		
શ્રીમત ૧૯૫૦	કેસી મુલાલચંદ મીનમલાલ		સાધારણ	૩૦		
"	કેસી મંજીમલ નંદલાલ મીમીમીર		ખરાબ	નથી		
શ્રીમત ૧૯૬૦	કેસી રેમચંદ કુલલાલ		સુધી	૬૦		
શ્રીમત ૧૯૫૦	કેસી કાવચંદ જુલુમ	૧૯૫૪	સાધારણ	૩૫	૧	
શ્રીમત ૧૯૬૦	કેસી કુવચંદ કુવચંદલાલ		"	૫૦	૧	
શ્રીમત ૧૯૧૪	કેસી ઉનચંદ રેમચંદ		સુધી	૧૫૫	૧	
શ્રીમત ૧૯૨૦	કેસી જગદીશ ચંદલાલ		"	૪૦	૧	૧
શ્રીમત ૧૯૬૦	કેસી રેમચંદ કુલલાલ		"	૧૦૦	૧	

ક્રમ	ગામનું નામ	દેશ	ફેલો રોડનં.	પાટ સંક્રિ.	પાંચળી	પૂજનાવક	પ્રતિભાવકની સંખ્યા
૩૯૫૧	લોનાવલા	જૂના અબરમાં	લોનાવલા ૦૧ મા. ફર	લોનાવલા	ધાત્રાબંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાત્રા ૩—૪
૩૯૫૨	માલેગામ	ટિળકરોડ શીપાટી	મનમાડ ૨૧ મા. ફર	માલેગામ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૭—૨૫
૩૯૫૩	ચાંદવડ	ગુજરાત ગલીના નાકે	૧૫ મા. ફર	ચાંદવડ	”	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૮—૨૯
૩૯૫૪	”	શ્રી નમિનાથ સ્થાપત્યશ્રમ જૈન ગુરુકુલ	”	”	”	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૫
૩૯૫૫	વડનેર	અબરમાં	નીકાડ ૧૪ મા. ફર	વડનેર	ધર	સંલેવનાથજી	— ૨
૩૯૫૬	પોંપળગામ	”	૯ મા. ફર	પોંપળગામ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૯૫૭	ખેડગામ	”	૧૪ મા. ફર	ખેડગામ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૫
૩૯૫૮	વની	”	નાસિકરોડ ૩૨ મા. ફર	વની (મોટી)	શિખરબંધ	સંલેવનાથજી	૩—૫
૩૯૫૯	કલવણ	”	૪૪ મા. ફર	કલવણ	ધર	”	— ૨
૩૯૬૦	નાસિક	ચાંદવડકર ગલી જૈન દેરાસર	૫ મા. ફર	નાસિકસીટી	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૩—૧૦
૩૯૬૧	”	પાર્શ્વનાથ ગલી	”	”	”	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૧૯
૩૯૬૨	”	શેડ દીપચંદ ન્યાલચંદનો બંગલો	”	”	ધર	સુવિધિનાથજી	— ૨
૩૯૬૩	ત્રંબક	તેલીગલી	૨૩ મા. ફર	ત્રંબક	”	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—૨
૩૯૬૪	ધોટી	અબરમાં	ધોટી ૧ મા. ફર	ધોટી	”	મુનિસુવત સ્વામી	— ૭

વિધાનસભાના નામ તથા શ્રેણી	વટીચરદારના નામ	વોટીંગ સ્ટેશન	ફોટો રિપોર્ટ	કેન્ડી વર્ગ	વિધાન સભા	કેન્ડી વર્ગ	વિધેય નંબર
ઓર્ડર 1644	મોહનલાલ વરુણ		સારી	100	1	1	એક લાવમેરી છે.
ઓર્ડર 1645	દરબચ્દ રૂબચ્દ તથા કમીડી		"	125	1		એક શ્રી આનંદભાઈ મહા- રાજાની આરંભની પ્રતિ છે.
ઓર્ડર 1646	જૂનીયાલ રતનચંદ મહેતા		"	40	1	1	બીજો સામ છે.
એક મેમ્બર સોળવાગ 1647	શ્રી નમિનાથ ભગવતરાય જીવ મુરુડે	1848	"				એક વાંચનાય છે.
એક વાડીયાલ દરિયંદ 1648	એક વાડીયાલ દરિયંદ		આધારજી	40			કેનડીયાલ છે. 144 વિધા- નોના આરંભ છે.
ઓર્ડર 1649	કચ્છલાલ અમીચંદ શાહ	1649	"	125	1		
ઓર્ડર 1650	એક કચ્છલાલ કેવળલાલ	1650	"	40			
ઓર્ડર 1651	એક ઉપમચંદ ભગવતચંદ	1651	સારી	250	1	1	
"	રાવનમલ જૂનીયાલ શાહ	1652	આધારજી	40			
ઓર્ડર 1653	એક કેવળલાલ નયુભાઈ		સારી	200	2		એક સરકારી પ્રતિષ્ઠા છે. એક લાવમેરી છે.
ઓર્ડર 1654	એક નમીનલાલ જેવંદ	1654	"				
એક દીવચંદ નાથચંદ 1655	એક નોમોવનલાલ મોનિલાલ						
ઓર્ડર 1656	જૂનીયાલ મુકમચંદ		આધારજી	20			
ઓર્ડર 1657	કોમલાલ વરુણ	1657	"	100			

નંબર	પાત્રના નામ	ઠેકાણું	રેકૃત રોજીના	રેકૃત તારીખ	બાંધણી	કારણ	પરિણતર સંખ્યા
૩૯૬૫	ટાકેદ (શુદ્ધેક)	બળરમાં	ગોટી ૧૨ મા. દર	ગોટી	ધર	આદિનાથજી	પાયાશુ-માટી ૨-૧
૩૯૬૬	કાવનાઈ	"	૬ મા. દર	કાવનાઈ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૬૭	ધયુરી	"	દેવલાલી ૪ મા. દર	ભગુર	"	મહાવીરસ્વામી	— ૫
૩૯૬૮	કુમેરા	"	નાસિકદોડ ૧૮ મા. દર	કુમેરા (વાપા-સીન્નર)	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૯૬૯	સીન્નર	"	૧૨ મા. દર	સીન્નર	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-૮
૩૯૭૦	"	શેઠ સરૂપચંદ ગોવિંદજીને ત્યાં	"	"	ધર	વાસુપૂજ્યજી	— ૧
૩૯૭૧	દાણગામ	બળરમાં	૩૦ મા. દર	દાણગામ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૯૭૨	મનગાડ	અકવાડિયા બળરના રસ્તા પર	મનગાડ ૦૧ મા. દર	મનગાડ	ધૂમટખંધ	અજીનાથજી	૩-૫
૩૯૭૩	નાંદગામ	બળરમાં	નાંદગામ ૦૧ મા. દર	નાંદગામ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૯૭૪	એવલા	"	એવલા ૧ મા. દર	એવલા	શિખરખંધ	અવંતિ પાર્શ્વનાથજી	૨૭-૫૭
૩૯૭૫	અમોણા	"	નાસિકદોડ ૩૮ મા. દર	અમોણા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૩૯૭૬	પળસે	શેઠ અમુલખ રામચંદ ને ત્યાં	૩ મા. દર	નાસિકદોડ	"	આદિનાથજી	— ૧
૩૯૭૭	સુપા (પવારનું)	બળરમાં	સારોળા ૮ મા. દર	સુપા	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૯૭૮	અહમદનગર	ગુજરાગલી	અહમદનગર ૧૧ મા. દર	અહમદનગર	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૮-૩૩

[illegible]

ક્રમસં.	ગામનું નામ	રેકૉર્ડ.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પેન્ટ કોલર.	પાંચળી.	મુજનાયક	અંતિમાલની સંખ્યા
૩૯૭૯	અહમદનગર	નવા કોપડ બજાર	અહમદનગર ૧૧ મા. દૂર	અહમદનગર	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૧૩-૧૮
૩૯૮૦	ભમગામ (સીધીઆતું)	બજારમાં	૧૬ મા. દૂર	ભમગામ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩-૬
૩૯૮૧	ભાનસહીવડા	"	બેલાપુર ૨૪ મા. દૂર	ભાનસહીવડા	ધૂમટબંધ	"	૭-૩
૩૯૮૨	સોનઈ	"	વખોરી ૧૭ મા. દૂર	સોનઈ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૩
૩૯૮૩	વાંખોરી	પાર્શ્વનાથનો વાસ	૩ મા. દૂર	વાંખોરી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૮-૮
૩૯૮૪	રાહુરી	બજારમાં પોસ્ટ ઓફિસની સામે	રાહુરી ૩ મા. દૂર	રાહુરી	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૫
૩૯૮૫	બેલાપુરસીટી	બજારમાં	બેલાપુર ૪ મા. દૂર	બેલાપુરસીટી	શિખરબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૩
૩૯૮૬	કોપરગામ	"	કોપરગામ ૨૧ મા. દૂર	કોપરગામ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૪
૩૯૮૭	રાણુર	"	ધોટી ૨૮ મા. દૂર	રાણુર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૮
૩૯૮૮	સમશેરપુર	"	નાસિકરોડ ૩ મા. દૂર	સમશેરપુર	ધર	આદિનાથજી	— ૫
૩૯૮૯	સંગમનેર	"	૩૬ મા. દૂર	સંગમનેર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૧૫
૩૯૯૦	અકોલા	"	ધોટી ૪૦ મા. દૂર	અકોલા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૬
૩૯૯૧	કંતુળ (કોતુળ)	"	૩૬ મા. દૂર	કંતુળ	શિખરબંધ	અભિનંદનજી	૫-૮
૩૯૯૨	મોખાડા	"	દેણુરોડ ૫૦ મા. દૂર	મોખાડા	ધર	આદિનાથજી	— ૧
૩૯૯૩	શાહપુર	ગુજરાતી મઠી	આસનગામ ૧૧ મા. દૂર	શાહપુર	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૫-૮

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારીનું નામ.	લેખન સંવત.	દસદારની રિયાત.	જેતાની વસ્તી.	દાન કમ, માત્ર.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૬૨	શ્રી સરખવંદ ધરમચંદ		સારી			બીજો માગ પણ મંત્રિયા છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	મોહનલાલ ગુલામચંદ		સાધારણ	૨૦		ત્રણ પ્રતિમાઓ ધાતુની પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ	દુકમજી લુણકરણ		ખરાબ	૧૦૦	૧	મળનાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	મોતીલાલ સાતિલાલ ગુલામચા	૧૫૪૧	સાધારણ	૭૪		
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	શ્રીસંધ		"	૨૦૦	૧ ૨	આ દેરાસર પાશ્વનાયકજીના નામથી યોજાયેલ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	અંબુરમલ રતનચંદ ગુપ્તા	૧૬૧૩	"	૨૫		
શ્રીસંધ ૧૯૪૪	કેસરીચંદ ચંદ્રભાઈ ઠાકરિયા	૧૫૪૫	"	૨૦	૧	ધાતુનાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શ્રીસંધ		"	૨૦		
શ્રીસંધ ૧૯૪૦	શ્રી ડોડાલાલ મૂળચંદ		સારી	૧૨૫	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રી ડોડાલાલ મૂળચંદ		"	૧૦૦	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૨૦ લગભગ	શ્રી દલીપચંદ ખુસાલાલાલ		"	૧૦૦	૧	બીજો માગ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રી ડોડાલાલ કસ્તુરચંદ	૧૬૦૪	સાધારણ	૨૫		
શ્રીસંધ ૧૯૨૫ લગભગ	શ્રી મોહનલાલ પરસોતમદાસ		સારી	૧૦૦	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી સરખવંદ	૧૫૧૨	ખરાબ	૪૮		
શ્રીસંધ ૧૯૭૩	શ્રી વાઘીલાલ ગીતમદાસ		સારી	૨૦૦	૧ ૧	શ્રી ધર્મચિન્તક જૈન લાવજેરી છે.

નંબર	ધારણ નંબર	હેડાઈ.	રેકર્ડ નંબર	પોસ્ટ ઓફિસ	વર્ગીકરણ	મુદતનામક	મરિયાદની વસ્તુ
૩૯૯૪	કીનોલી	ગુજરાતી ગલી	આસનગામ ૧૭ મા. ફર	કીનોલી	શિખરખંધ	મુનિસુત સ્વામી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૫
૩૯૯૫	ડોળખામ	બજારમાં	૨૪ મા. ફર	"	ધર	મુમતિનાથ	— ૪
૩૯૯૬	મુડખાર	"	કલ્યાણ ૧૮ મા. ફર	મુડખાર	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩—૫
૩૯૯૭	ધસઈ	"	૩૩ મા. ફર	ધસઈ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૫
૩૯૯૮	કલ્યાણ	કંસારાધાટ ગાંધી ચોક	૧ મા. ફર	કલ્યાણ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૩
૩૯૯૯	કરજત	બજારમાં	કરજત ૦૧ મા. ફર	કરજત	"	ધર્મનાથજી	— ૧
૪૦૦૦	ખોપોલી	જૂના બજારમાં	ખોપોલી ૦૧ મા. ફર	ખોપોલી	ધૂમટખંધ	વિમલનાથજી	૩—૪
૪૦૦૧	રાશીન	બજાર	દીકસલ ૧૪ મા. ફર	રાશીન	ધાખાખંધ	અનંતનાથજી	૧—૫
૪૦૦૨	કરજત	જૈનવાડી	અહમદનગર ૪૮ મા. ફર	કરજત	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૭—૮
૪૦૦૩	મીરજગામ	પેઠ	૩૨ મા. ફર	મીરજ	શિખરખંધ	"	૩—૧૫
૪૦૦૪	ખરડા	ગુજરગલી	જેઠર ૪૨ મા. ફર	ખરડા	ધર	ધર્મનાથજી	૧—૭
૪૦૦૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૦૬	વાલા	શેઠ સરૂપચંદ તેજપાળને ત્યાં	વાલા ૦૧ મા. ફર	વાલા	"	"	— ૧
૪૦૦૭	લોણુંદ	શેઠ નેમચંદ લખમીચંદને ત્યાં	લોણુંદ	લોણુંદ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧

વંશાવતારનું નામ ના સંવત	વહીવાદનું નામ	લેખનો સંદર્ભ	દસ્તાવેજી તારીખ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૮૭	શ્રી ચંદુલાલ સદૃષ્યચંદ		સારી	૮૦	૧		એક લાયકેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	શ્રી મણિલાલ કાગિદાસ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	શ્રી મણિલાલ હેમચંદ		સારી	૧૦૦	૧		શ્રી ધર્મવિજય જૈન લાયકેરી છે. ધૂમટમાં જુદા જુદા
							ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શ્રી રામચંદ ઉમરચંદ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૮૦	શ્રી અસલાઇ શીશનાઇ		સારી	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૯૬૦ લગ્નમત	કેસરીમલ જોડાઇ	૧૫૩૬	"	૧૫૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગ્નમત	સેનાઇ બીમાઇ	૧૯૪૮	"	૧૨૫	૧		
શ્રી વત્તારામ આલકરજી ૧૯૪૦	શ્રી બોનમચંદ રામચંદ		જીજી	૩૦	૧	૧	
શ્રી પાનાચંદ મુળચંદ ૧૯૩૦	શ્રી બાલીલાલ ભીતમચંદ		સારી	૧૩૨	૧		
હરિચંદ માનકમ ચંદજી ૧૯૭૪	શ્રીસંધ		"	૮૦			
શ્રી વાલચંદ વીરચંદ ૧૯૪૦	શ્રી ભોગીલાલ ભોતીલાલ		"	૩૦			
૧૮૦૦	"		"				એક રફટિકા પ્રતિમા છે.
શ્રી સુધચંદ તેજવાળા ૧૯૬૦	શ્રી સુરચંદ સુધચંદ		સાધારણ	૧૫			
શ્રી નેમચંદ લખમીચંદ ૧૯૭૭	શ્રી નેમચંદ લખમીચંદ	૧૬૩૭	"	૬૦	૧		બીજો માળ છે.

નંબર	પાસણું નામ	દેવતા	રહેતો લોકન.	પેટા ત્રિકોણ	જામણી	પૂજનાથ	મતિભાઈની સંખ્યા
૪૦૦૮	ફલટન	શુક્રવાર પેઠ	લોણુંદ ૧૭ મા. દૂર	ફલટન	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૫—૯
૪૦૦૯	દેઉર	બજારમાં	વાકાર ૩ મા. દૂર	વાકાર	"	પાર્શ્વનાથજી	૬—૨૧
૪૦૧૦	વાઈ	ધર્મપુરી	૨૦ મા. દૂર	વાઈ	ધર	"	૨—૧૦
૪૦૧૧	સતારાસીટી	સદાશિવ પેઠ	સતારારોડ ૧૧ મા. દૂર	સતારાસીટી	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૪—૫
૪૦૧૨	"	મંગળવાર પેઠ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧૫
૪૦૧૩	વકુથ	હીરાચંદ મનોરદાસને ત્યાં	૪ મા. દૂર	વકુથ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૬
૪૦૧૪	કોરેગાંવ	બજારમાં	કોરેગાંવ ૧૧ મા. દૂર	કોરેગાંવ	"	આદિનાથજી	— ૩
૪૦૧૫	"	"	"	"	"	"	— ૧
૪૦૧૬	કુમઠા	"	૨૧ મા. દૂર	કુમઠા	"	શાંતિનાથજી	૨— ૪
૪૦૧૭	રહિમતપુર	"	રહિમતપુર ૩ મા. દૂર	રહિમતપુર	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૪— ૩
૪૦૧૮	વાકાર	"	તારગાંવ ૧૧ મા. દૂર	"	ધર	સંલવનાથજી	— ૧
૪૦૧૯	મસુર	પેઠમાં	મસુર ૧ મા. દૂર	મસુર	શિખરબંધ	સુમતિનાથજી	૪— ૨
૪૦૨૦	"	ખડકપેઠ	"	"	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૪
૪૦૨૧	શેળગાંવ	શેઠ ચોપટલાલ દીપચંદને ત્યાં	૧૦ મા. દૂર	શેળગાંવ	ધર	"	— ૨

વિધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વડીલરનારનું નામ.	દેખના સંવત.	દસસરની સ્થિતિ.	બેનાની વરતી.	પિપા- સર.	કર્મ- પ્રાણી.	નિયેષ નોંધ
શ્રીમંથ ૧૯૦૦	શેઠ જીવરાજ કુલચંદ	૧૮૬૮	સાધારણ	૫૦	૧		સિખરનો ભાગ અર્ધ છે. રિપર કાવવાની જરૂર છે.
શ્રીમંથ ૧૯૧૬ લગભગ	શેઠ મોતીચંદ દેવચંદ		"	૬૫		૧	મૂળ નાવકાંતી મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીમંથ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ કુળાજી લાધાજી		સારી	૬૦	૧		બીજો ભાગ છે. ૧૪૨૫ની સાવની ઊભી કાલિસમિયા
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીમંથ ૧૯૩૦ લગભગ	ચેતનમલ એકરાજ કેહારી	૧૯૩૧	સાધારણ	૪૦	૧		બીજો ભાગ છે.
શેઠ કીરનદાસ લક્ષ્મણદાસ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ કીરનલાલ લક્ષ્મણદાસ		"				"
અંધરી બંધર્સ ૧૯૬૫	અંધરી બંધર્સ રાહ સિવલાલ દીરાચંદ		સારી	૩૦			
શ્રીમંથ ૧૯૭૫ લગભગ	શેઠ નાનચંદ જાણુચંદ	૧૫૬૬	"	૬૦			બીજો ભાગ છે.
શ્રીમંથ ૧૯૬૭	પનાજી જોરાજી ચોપડા	૧૫૧૬	સાધારણ				"
શ્રીમંથ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ વેણીચંદ દેવચંદ	૧૯૦૩	"	૨૦			"
શ્રીમંથ ૩ ૧૯૮૩	સા. મોહનલાલ જીકારામ		સારી	૧૨૫	૧		
મોતમદાસ મનુકચંદ લગભગ ૧૯૯૬	સા. મોતમદાસ મનુકચંદ		સાધારણ	૧૬			
શ્રીમંથ ૧૯૮૬	શેઠ મૂલચંદ તલકચંદ		સારી	૧૨૫			મૂળનાવકાંતી મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શેઠ દેવચંદ દીપચંદ ૧૯૨૪	શેઠ દેવચંદ દીપચંદ		સાધારણ				
શેઠ લખમીચંદ નાનચંદ ૧૯૬૬	શેઠ પોપલલાલ દીપચંદ		સારી	૨૦			૧ ચંદનની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેસાણું.	પેટા કેસાણું.	પેટા કેસાણું.	ગાંધણી.	સંભવનાય	અભિવ્યક્તિ સંખ્યા
૪૦૨૨	મહાસુરણા	બજારમાં	મસુર ૧૯ મા. ફર	મહાસુરણા	ધર	આદિનાયજી	પાપાણુ-ધાણુ ૧—૧
૪૦૨૩	નીંબસોડ	શેઠ કેશવલાલ સખારામને ત્યાં	રહીમતપુર ૨૦ મા. ફર	ચીતળી	”	પાશ્વનાયજી	— ૧
૪૦૨૪	ચીતળી	બજારમાં	૨૨ મા. ફર	”	”	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૨૫	વીટા	ગુજરાતી પેઠ	કરાડ ૨૨ મા. ફર	વીટા	”	સંભવનાયજી	— ૨
૪૦૨૬	મોટાખટાવ	બજારમાં	કાસેગાંવ ૧૬ મા. ફર	મોટા ખટાવ	”	આદિનાયજી	— ૧
૪૦૨૭	ખેરાકું	શેઠ ગૌતમદાસ રૂપચંદને ત્યાં	કરાડ ૧૨ મા. ફર	ખેરાકું (ઝોગલેવાડી)	”	પાશ્વનાયજી	— ૧
૪૦૨૮	ખાનાપુર	શા. સરૂપચંદ હોરાચંદને ત્યાં	૪૦ મા. ફર	ખાનાપુર	”	અણ્ણતનાયજી	૨—૨
૪૦૨૯	વાંગી	બજારમાં	૧૮ મા. ફર	વાંગી	”	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૩૦	ઝોગલેવાડી	શેઠ મયાચંદ રવચંદને ત્યાં	કરાડ	ઝોગલેવાડી	”	વાસુપૂજ્યજી	— ૫
૪૦૩૧	કરાડ	રવિવાર પેઠ	૪ મા. ફર	કરાડ	શિખરખંધ	સંભવનાયજી	૧૩—૧૧
૪૦૩૨	કાલવડા	શેઠ રાજરામ કીલાચંદને ત્યાં	૧૩ મા. ફર	”	ધર	પાશ્વનાયજી	૩—૨
૪૦૩૩	કાસેગાંવ	બજારમાં	૧૪ મા. ફર	કાસેગાંવ	શિખરખંધ	અભિનંદનજી	૩—૧૦
૪૦૩૪	ઈસ્લામપુર	”	૨૧ મા. ફર	ઈસ્લામપુર (ઉરન)	ધૂમટખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૫—૩
૪૦૩૫	પેઠ	”	તાકારી ૧૧ મા. ફર	”	”	આદિનાયજી	૧—૩
૪૦૩૬	શીરાળા (અતીશીરાળા)	”	૧૮ મા. ફર	શીરાળા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૧

ગંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસાવની સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	ઉપા- ચય	પર્ગ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શેડ રામચંદ તલકચંદ લગભગ ૧૪૦૦	શેડ રામચંદ તલકચંદ		સાધારણ	૮			
શેડ કેશવલાલ સખારામ લગભગ ૧૯૭૫	શેડ કેશવલાલ સખારામ		ખરાબ	૮			બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	રામરામ રાવજી મહેતા	૧૪૭૬	સાધારણ	૩૫			
શ્રીસંધ ૧૯૮૮ લગભગ	સા ચતુરલાલ ગણપતચંદ		"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શેડ નેમચંદ સરખચંદ		"	૧૬			
શેડ ગૌતમદાસ રૂપચંદ ૧૯૬૮	શેડ ગૌતમદાસ રૂપચંદ		"	૮			
શેડ સરખચંદ દોરાચંદ લગભગ ૧૯૨૦	શેડ સરખચંદ દોરાચંદ		"	૨૫			બીજો માળ છે.
શેડ તલકચંદ ચોરચંદ ૧૯૮૫	શેડ ગણુપનરામ જોડારામ		"	૧૦			
શેડ મવાચંદ દવચંદ ૧૯૬૭	શેડ હોંગલાલ રામરામ	૧૬૪૨	સારી	૩૫			
શેડ હાથીભાઈ	શેડ મંગલદાસ શરણુભાઈ	૧૬૮૨	"	૩૦૦	૨	૧	એક લાવજેરી છે.
શેડ રામરામ કીવાચંદ લગભગ ૧૯૬૦	શેડ રામરામ કીવાચંદ		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	શેડ લાલચંદ ગુલામચંદ	૧૯૨૧	"	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૨ લગભગ	નેમાજી હરજી ગાંધી		સાધારણ	૨૦૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૨૦ લગભગ	શેડ આદિચંદ મગનચંદ		"	૧૫૦			બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦ લગભગ	ખારેખ અંબાલાલ દવચંદ	૧૫૬૬	"	૭૫			

નંબર	ધારણ નામ	ટેકાફ	રેલ્વે સ્ટેશન.	પિર માફિય.	વાંઘણી	મુખનાયક	પ્રતિભાજની સંખ્યા
૪૦૩૭	તાકારી	સ્ટેશનપર બજારમાં	તાકારી	તાકારી	ધર	શાંતિનાથજી	પાણજી-ધાવ ૧-૧
૪૦૩૮	તાસગાંવ	સોમવાર પેઠ	બીલવડી ૭ મા. દૂર	તાસગાંવ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૯
૪૦૩૯	કવલાપુર	બજારમાં	બુધગાંવ ૩ મા. દૂર	કવલાપુર	ધૂમટબંધ	,	૩-૧
૪૦૪૦	સાંગલી	શેઠ ચતુરદાસ પીતાબરદાસને ત્યાં	સાંગલી ૧ મા. દૂર	સાંગલી	ધર	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૪૧	"	હાઇસ્કુલરોડ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧૧
૪૦૪૨	"	ગણપતિ પેઠ	"	"	"	"	— ૭
૪૦૪૩	મીરજ	ચરાફ બજાર	મીરજ ૧ મા. દૂર	મીરજ	"	ધર્મનાથજી	— ૬
૪૦૪૪	આરગ	બજારમાં	આરગ ૩ મા. દૂર	આરગ	"	વાસુપૂજ્યજી	— ૨
૪૦૪૫	જયસિંગપુર	"	જયસિંગપુર ૦૧ મા. દૂર	જયસિંગપુર	"	ધર્મનાથજી	૧-૩
૪૦૪૬	કુરુન્દવાડ	બજાર પેઠ	૯ મા. દૂર	કુરુન્દવાડ	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૪-૫
૪૦૪૭	ધ્રિલકરંજી	બુજરીપેઠ	હાયકલંગડા ૬ મા. દૂર	ધ્રિલકરંજી	ધર	મનમોહન પાર્શ્વનાથજી	૭-૭
૪૦૪૮	કુંભોજતીર્થ	કુંગરપર	૪ મા. દૂર	આલતા	શિખરબંધ	જગદલ્લભ પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૧૧
૪૦૪૯	કોલ્હાપુર	લક્ષ્મીપુરી જૈન દેરાસર	કોલ્હાપુર ૧ મા. દૂર	કોલ્હાપુર	"	મુનિમુવત સ્વામી	૧૬-૨

જાગીરનારનું નામ તથા સંવત.	વટીલદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસરદારની સ્થિતિ.	જેતોની વસ્તી	દિવસ	મરો સાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૦	રતનચંદ મનભલાલ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીમંત્ર ૧૯૪૦ લગભગ	વાડીલાલ લખમીચંદ	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦	૧		ધાર્મિકાથ ભગવાનની ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૨૧	શેઠ રામચંદ બકુચંદ		સાધારણ	૪	૧		ખારદરની જગૃહ છે.
શેઠ મોતીચંદ એમચંદ લગભગ ૧૯૨૫	શેઠ ચતુરભાઈ પીતાજીરાદાસ		સારી	૫૦૦	૧		
શ્રીમંત્ર ૧૯૮૦	શેઠ કૃષ્ણચંદ શનાભાઈ		"				ખીજે માળ છે.
શેઠ બાણભાઈ રતનચંદ ૧૯૧૦	શેઠ બાણભાઈ રતનચંદ		"				
શેઠ બાલારામ પુરુષોત્તમ ૧૯૧૦	શા. જૂનીલાલ બંગારામ	૧૫૫૨	સાધારણ	૧૦	૧	૧	ખીજે માળ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૨	શા. ગુઝારામ બાલારામ		"	૧૦			
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૪	શેઠ હકમાજી હજારીભલ		"	૧૨૫			
શા. રવચંદ તારાચંદ ૧૯૧૭	શા. રાજારામ જુલાલચંદ	૧૯૨૧	સારી	૧૦			
શેઠ બેચરાદાસ ગાયચંદ ૧૯૪૦	શેઠ રૂપચંદ બેચરાદાસ	૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		એક લાવજેરી છે. ખીજે માળ છે.
શેઠ હેતેચંદ મજુરચંદ ૧૯૨૧	કુંભોજગિરિ તીર્થ કમોડી પુનમચંદ દોલાજી	૧૯૨૧	"	૧૫૫	૧		એક તીર્થ સ્થાન છે. દર્શ- નીય અને સુરમ્ય છે. ૧૩૨૩
							ની સાલની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૯૭	શ્રી આત્માનંદ જૈન મેલા- સમિતિ પુનમચંદ દોલાજી	૧૯૯૭	"	૧૦૦	૧		એક જટારાજ પુતકમગાર છે.
	ગોપી						

નંબર	પાસના નામ	વિસ્તાર	રહે સરનામ	પોસ્ટ કોડિંગ	ગાંધીપુરી	મુખ્યનામ	મતિવાળી સંખ્યા
૪૦૫૦	કાલ્હાપુર	લક્ષ્મીપુરી શેઠ જોધાજી મારી-ગજને ત્યાં	કાલ્હાપુર ૧ મા. ફર	કાલ્હાપુર	ધર	મૃતિમુખત સ્વામી	પાપાયુ-ધાતુ — ૧
૪૦૫૧	"	લક્ષ્મીપુરી શેઠ જતરાજી દિન્દુભલજીને ત્યાં	"	"	"	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૫૨	"	વિલ્લનરોડ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૫૩	"	ગુજરી બજાર	"	"	"	શાંતિનાથજી	— ૧૨
૪૦૫૪	"	શેરાફ બજાર	"	"	"	ધર્મનાથજી	— ૨
૪૦૫૫	"	શાહુપુરી	"	"	"	શાંતિનાથજી (ધાતુના)	૧— ૪
૪૦૫૬	વડગાંવ	બજારમાં	૧૨ મા. ફર	વડગાંવ	શિખરબંધ	"	૮— ૧૧
૪૦૫૭	કાગલ	સોમવાર પેઠ	"	કાગલ	ધર	તેમિનાથજી	૧— ૩
૪૦૫૮	ગડહિંગલજ	કાપડ બજાર શેઠ રાવજીભાઈ સાંકળચંદ મુલકરને ત્યાં	૪૬ મા. ફર	ગડહિંગલજ	"	સુવિધિનાથજી	— ૨
૪૦૫૯	ધારવાડ	મોટા બજારમાં	ધારવાડ ૧૧ મા. ફર	ધારવાડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૯
૪૦૬૦	હુબલી	કંચગાર ગલી	હુબલી ૧ મા. ફર	હુબલી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૦— ૨
૪૦૬૧	"	"	"	"	"	અજીતનાથજી	૩— ૪
૪૦૬૨	કુમહા	બસ્તીપેઠ	૧૦૨ મા. ફર	કુમહા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૧
૪૦૬૩	વાલાગરિ	બસ્તી	૧૦૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૧

નિધાનનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેન્ડ સંવત.	દરમરની સ્થિતિ	જમીની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ચૂનીલાલ ઉર્ફે શેઠ બાણુલાલ માસીમજી	ચૂનીલાલ માસીમજી પરમાર		સારી				બીજો માળ છે.
૧૯૬૫							
શેઠ છતરાજ દિન્દુમલજી રાહોડ ૧૯૨૭	શેઠ છતરાજજી દિન્દુમલજી રાહોડ		" "				"
નિવેશકચંદ લાલાજી ૧૯૬૫	શેઠ નિવેશકચંદ લાલાજી એન્ડ કું.		"				બીજો માળ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૭૬ લગભગ	શેઠ કેસરીમજી પ્રતીરાજ		"				એક સાતિનાથ જૈન વાંચના- લય છે. બીજો માળ છે.
ચેલાજી વનાજી ૧૯૮૩	ચેલાજી વનાજી		"				
શ્રીમંત્ર ૧૯૮૫ લગભગ	શેઠ મણિલાલ પરસોતમદાસ		"				
શેઠ મગનલાલ છવરાજ ૧૯૬૯	શેઠ ગિરધરલાલ મગનલાલ		"	૪૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૫	શેઠ રતનચંદ બાલારામ રાહ		"	૬૦			
શેઠ રાવજીભાઈ સાંકળચંદ ૧૯૬૭	શેઠ રાવજીભાઈ સાંકળચંદ મુલકર		"	૫૦			બીજો માળ છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૮૯	શેઠ પુનમચંદ અમીચંદ	૧૯૨૧	"	૧૦૦			"
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૮	શેઠ જોરાજી ફોજમજી	૧૯૬૯	"	૫૦૦	૧	૧	
શ્રીમંત્ર ૧૯૬૪	શેઠ વેરથી કાનજી	૧૯૦૩	"				એક લાવચેરી છે. એક જૈન મંદિર છે.
શ્રીમંત્ર ૧૯૭૫ લગભગ	કુંવરજી જોશીભાઈ		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીમંત્ર ૧૯૭૦ લગભગ	"		"	નથી		૧	

નંબર	ગામનું નામ	જિલ્લો	રેલ્વે સ્ટેશન	ઝિલ્લો મોફિસ	વાંધણી	મુજનામક	પ્રતિમાણની રકમ
૪૦૬૪	કુચુર	બસ્તી	કુબલી ૧૧૦ મા. દૂર	કુકેરી	ધર	આદિનાથજી	પાષાણ-ધાણ ૧—
૪૦૬૫	અન્નિગિરિ	બજારમાં	અન્નિગિરિ	અન્નિગિરિ	"	સુમતિનાથજી	— ૧.
૪૦૬૬	ગદગ	શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં	ગદગ ૧ મા. દૂર	ગદગ	"	શીતળનાથજી	૧— ૨.
૪૦૬૭	"	શેઠ લાલજી લંધાના બંગલામાં	"	"	"	પદ્મપ્રભુજી	— ૧.
૪૦૬૮	"	જૂના બજારમાં	"	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૫.
૪૦૬૯	"	કાપડ મારફીટની બાજુમાં	"	"	ધર	ત્રિયાંસનાથજી	— ૩.
૪૦૭૦	ખેલારી	તેરા બજારમાં	ખેલારી ૦૧૧ મા. દૂર	ખેલારી	શિખરબંધ	પાશ્વનાથજી	૫— ૪.
૪૦૭૧	રાનીખેતર	"	રાનીખેતર	રાનીખેતર	ધર	આદિનાથજી	— ૭.
૪૦૭૨	ખ્યાડગી	"	ખ્યાડગી ૨ મા. દૂર	ખ્યાડગી	ધૂમટબંધ	વિમલનાથજી	— ૮.
૪૦૭૩	દાવણગિરિ	બજારમાં	દાવણગિરિ ૨ મા. દૂર	દાવણગિરિ	ધાખાબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૪— ૨.
૪૦૭૪	જમખંડી	સરાફ બજાર	કુડચી ૩૪ મા. દૂર	જમખંડી	ધર	ધર્મનાથજી	— ૧.
૪૦૭૫	મુધોળ	બજારમાં	ચીકાડીરોડ ૩૬ મા. દૂર	મુધોળ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૧.
૪૦૭૬	બીજાપુર	નવો બજાર	બીજાપુર ૨ મા. દૂર	બીજાપુર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૮.
૪૦૭૭	સોલાપુર	બારપેક	સોલાપુર ૨ મા. દૂર	સોલાપુર	"	આદિનાથજી	૩—૧૧.
૪૦૭૮	"	જૂની મીલ કંપાઉન્ડમાં	"	"	ધર	શાંતિનાથજી	— ૨.

વંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	ગૃહીવાસીનારનું નામ	દોષનો દંડવત.	દેશચરની સ્થિતિ.	હિનાની વસ્તી.	ડિપા-દસ.	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૭૦ સમય	કુંવરજી બેઠાભાઈ		ખરાબ	નથો			
શ્રીસંધ ૧૮૮૪	શેઠ કેસરીભાઈ મુલતાનમથ	૧૫૦૫	સાધારણ	૧૦૦			એક લાખગેરી છે.
શેઠ દેવસી ખેતસી ૧૮૬૭	દેવસી ખેતસી	૧૮૨૧	સારી	૭૦૦	૧		
શેઠ લાલજી લખા સમય ૧૮૮૦	શેઠ લાલજી લખા		"				
શ્રીસંધ ૧૮૭૦	સેફ્ટરી રામચંદ્ર ઝુલજી		"				
"	શેઠ દિ'ભલભાઈ	૧૫૨૩	"				
શ્રીસંધ ૧૮૮૧	ચતરાજી કુંભરચંદ		"	૧૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકખંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૮૩	શ્રીસંધ		"	૩૫		૧	
શ્રીસંધ ૧૮૮૬	મેલરાજી કસ્તુરચંદ		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૨. ૧૮૮૭	શેઠ લખમાજી કસ્તુરચંદ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૮૮	ભાલુકચંદજી નાનચંદજી	૧૫૦૬	"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૮૭	ગોમાજી લખાજી		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૬૦	ચાહ સીનાજી બગીચંદ		"	૪૦૦	૧		બીજો માળ પશુ ચર્તિઆ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૦	શેઠ નાલચંદ નેમચંદ	૧૭૪૫	"	૪૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શેઠ ગોલમચંદજી મારવાડી		"				દર વર્ષે કારતક સુદ ૧૫ નો અન્ને મેલો કરાવ છે.

ક્રમિક સંખ્યા	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલવે સ્ટેશન	પેટા જિલ્લો	ખાંડણી	મુજબત	મલિકાના નામ
૪૦૭૯	સોલાપુર	લશ્કર	સોલાપુર ૨ મા. દૂર	સોલાપુર કેન્ટોનમેન્ટ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાટી — ૨
૪૦૮૦	બારસી	સોમવાર પેઠ	બારસી ૦૧ મા. દૂર	બારસી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૧૯
૪૦૮૧	અંકલુજ	બજારમાં	પંઢરપુર ૨૮ મા. દૂર	અંકલુજ	ધાઆબંધ	"	— ૬
૪૦૮૨	માદા	શુક્રવાર પેઠ	માદા ૨ મા. દૂર	માદા	ધર	ચંદ્રપ્રભજી	— ૬
૪૦૮૩	"	મંગલવાર પેઠ	"	"	ધાઆબંધ	મલ્લિકનાથજી	૨—૫
૪૦૮૪	વાંગી	બજારમાં	જેઢર ૬ મા. દૂર	જેઢર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૪૦૮૫	કરમાલા	શુક્રવાર પેઠ	" ૧૧ મા. દૂર	કરમાલા	ધૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૪—૬
૪૦૮૬	કુરકુવાડી	બજારમાં	કુરકુવાડી ૦૧ મા. દૂર	કુરકુવાડી	ધર	અનંતનાથજી	— ૧
૪૦૮૭	કેમ	"	કેમ ૦૧ મા. દૂર	કેમ	"	આદિનાથજી	— ૨
૪૦૮૮	રોપલા	"	" ૬ મા. દૂર	રોપલા	"	સહસ્ત્રદેવ પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૮૯	નીપાણી	ગુરુવાર પેઠ દેરાસર ગલી	કેલ્હાપુર ૨૫ મા. દૂર	નીપાણી	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભજી	૬૬—૬
૪૦૯૦	"	"	"	"	ધાઆબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૫—૨
૪૦૯૧	"	રવિવાર પેઠ	"	"	ધર	આદિનાથજી	૩—૨
૪૦૯૨	"	બજારમાં	"	"	"	"	— ૧
૪૦૯૩	અડકલાટ	"	ચીકોડીરોડ ૨૭ મા. દૂર	અડકલાટ	ધૂમટબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૪—૩

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસાસની રિયતિ.	જેનાની વસ્તી.	ઉપા- ગ્રય.	કર્મી સાજા.	વિશેષ નોંધ
ગંગારામ રતનચંદ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ ગંગારામ રતનચંદ ભીસલપુરવાળા		સારો	૧૨			
શેઠ બીસનજી ત્રીકમજી ૧૯૪૮	શેઠ મુલામચંદ લાલચંદ	૧૯૨૧	"	૨૦૦	૧	૧	એક લાયકેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શેઠ ભાઈચંદ હેમચંદ	૧૫૧૦	"	૪૦	૨		
પરશોતમ જગાલાઈ ૧૯૩૦	પરશોતમ જગાલાઈ	૧૪૮૦	"	૪૦			
પરમાનંદ જાલજી ૧૯૫૦	શેઠ મુલાલચંદ જાલજી	૧૯૨૧	"				
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શેઠ દમકુશા		ખરાબ	૩			
"	શેઠ દુલ્લમરામ મુલચંદ		સારી	૧૦	૧	૧	૭૮ ટુટેલી છે.
રામમલ દીરજભાઈ ૧૯૭૦	શેઠ મુલજી નમુભાઈ		"	૨૦			
માલિકચંદ દુલ્લમરામ ૧૯૨૦	મેડ દેવચંદ ભવાનચંદ	૧૧૬૧	"	૨૦			
શિવલાલ કુલચંદ લગભગ ૧૯૪૦	શેઠ રામચંદ શિવલાલ		"	૮			
શ્રીસંધ ૧૯૪૯	શેઠ મનમલાલ જેડીરામ	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એક લાયકેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૦	દિંકુજી ડાલાજી		"				
શ્રીસંધ ૧૯૨૫	શ્રીસંધ		ખરાબ				
શિવરામ બાપુરામ ૧૯૬૯	શિવલાલ બાપુચંદ		સારો				
શ્રીસંધ ૧૯૭૩	ગાંધી લખખીચંદ દેવાજી		"	૪૦			

નંબર	ભાગનું નામ	કેસનું.	ફરિ દેવના.	જિલ્લો નામ.	બાંધણી.	મુજનાયક	પ્રતિભાજી સંખ્યા
૪૦૯૪	ખેડકીલાલ	બગરમાં	હાતકબંગડા ૧૫ મા. ફર	ખેડકીલાલ	ધૂમટબંધ	આદિનાયક	પાવાણ-ધાણ ૪-૪
૪૦૯૫	એકસંભા	..	ચીકોડીરોડ ૨૭ મા. ફર	એકસંભા	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યક	૧૪-૨
૪૦૯૬	સોલાપુર	"	કોલ્હાપુર ૨૭ મા. ફર	સોલાપુર	ધૂમટબંધ	કુંથુનાયક	૧-૨
૪૦૯૭	ખાનાપુર (હુકરી)	રોહ જીવરાજ મગનચંદને ત્યાં	હુકરીરોડ ૨૪ મા. ફર	ખાનાપુર	ધર	શાંતિનાયક	૧-૨
૪૦૯૮	બેલગાંવ	ભીંડી બગર	બેલગાંવ ૧ મા. ફર	બેલગાંવ	"	ચંદ્રપ્રભુક	૫-૧
૪૦૯૯	ચાલીસગાંવ	ગોવિંદજી વીરમજના જન પાસે	ચાલીસગાંવ ૦૧ મા. ફર	ચાલીસગાંવ	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુક	૩-૮
૪૧૦૦	પારોલા	જલગાંવરોડ રથની ગલી	અમલનેર ૧૨ મા. ફર	પારોલા	શિખરબંધ	શાંતિનાયક	૬-૫
૪૧૦૧	ધુલીઆ	આગ્રારોડ તેલી ગલી નં. ૨	ધુલીઆ ૧ મા. ફર	ધુલીઆ	"	શીતળનાયક	૧૨-૩૦
૪૧૦૨	જેતાણા	બગરમાં	નંદરખાર ૨૪ મા. ફર	જેતાણા	ધૂમટબંધ	મંભવનાયક	— ૨
૪૧૦૩	જલગાંવ (મેર)	મહેજ બગર	જલગાંવ ૦૧ મા. ફર	જલગાંવ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યક	૮-૨૩
૪૧૦૪	પાયોરા	બગરમાં	પાયોરા ૦૧ મા. ફર	પાયોરા	"	કલ્યાણ પાર્શ્વનાયક	૮-૧૮
૪૧૦૫	અમલનેર	કાપડ બગર	અમલનેર ૧ મા. ફર	અમલનેર	ધાખાબંધ	ગીરવા પાર્શ્વનાયક	૩૨-૬૨
૪૧૦૬	શિરશાળા	બગરમાં	૫ મા. ફર	શિરશાળા	શિખરબંધ	સુર્યમંડન પાર્શ્વનાયક	૭-૧૮

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજી સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	દિવા- નમ.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૬	શેઠ જાધવજી દીરાજી		સારી	૧૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૪૬	કુંવરશી અમથારામ		..	૨૩૦	૧	૧	એક પુસ્તકખંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૯૫	કુંદીરામ બાળારામ	૧૯૨૧	..	૧૫			
શેઠ જીવરાજ મળનજી ૧૯૫૦	શેઠ જીવરાજ મળનજી		..	૫૦			મૂળનાયક પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ તારાજી વરદીજી		..	૩૦	૧	૧	બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	કલ્યાણજી કેસવભાઈ		..	૨૫૦	૧		
શેઠ નરશી નાથા ૧૯૧૬	અમલનેર કમ્પી દસાઓસવાલ શ્રીસંધ		..	નથી	૧	૨	
શ્રીસંધ ૧૯૭૨	શેઠ સખારામ કુર્લભરામ	૧૪૮૫	..	૮૦૦	૨		જે નીલમની પ્રતિભાઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	કુલીઆ શ્રીસંધ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	શા જાધવજી ખુશાલજી પાટણવાળા		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૩૯	શેઠ રિખવદાસ શુભાનજી		..	૪૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૨૦ લગભગ	શેઠ જાગજી જગનલાલ		..	૬૦૦	૧		એક રૂઝિકની તથા એક વેળુની પ્રતિભા છે. એક
							લાખજેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ દરખજી તારાજી		..	૧૦૦	૨		એક લાખજેરી છે. એક ગૌતમ- સ્વામીની અને એક આત્મા
							રામજી મહારાજની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	પટેલ રેકૉર્ડ	રાસ પ્રાપ્તિ	ખાંડખી	મુળનાયક	મતિમાણની સંખ્યા
૪૧૦૭	બાદલપુર	શિરસોદા	અમલનેર ૯ મા. ફર	બાદલપુર	ધાખાખંધ	ધર્મનાથજી	માપાણ-ધાડ ૭-૩૦
૪૧૦૮	શિરશાળા	શેઠ હરખચંદ તારાચંદને ત્યાં	"	શિરશાળા	ધર	કેસરિયાનાથજી	૧ -
૪૧૦૯	કળમસરા	બખરમાં	અમલનેર ૮ મા. ફર	કળમસરા	ધૂમટખંધ	સંલવનાથજી	૧-૭
૪૧૧૦	શિરપુર	વસીઆત ગલી	નરડાણા ૧૯ મા. ફર	શિરપુર	ધાખાખંધ	સુમતિનાથજી	૮-૩૯
૪૧૧૧	"	"	"	"	શિખરખંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦-૧૪
૪૧૧૨	દોંડાઈયા	રેશનરોડ	દોંડાઈયા	દોંડાઈયા	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	- ૧
૪૧૧૩	સાહદા	બખરમાં	૧૮ મા. ફર	સાહદા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૪૧૧૪	ખેતીઆ	"	૨૮ મા. ફર	ખેતીઆ	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	૧-૩
૪૧૧૫	નંદરખાર	મંગળ બખર	નંદરખાર ૧ મા. ફર	નંદરખાર	ધૂમટખંધ	અણતનાથજી	૪-૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેશજરની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	ઉપા- અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	ચંપાલાલ મોહનચંદ		સારી	૪૦	૧		પ્રતિમા પ્રાપ્તિન છે.
શ્રી તિલોકચંદ ૩૫ચંદ ૧૯૦૦	શ્રી હરખચંદ તારાચંદ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૧૦ લગભગ	શ્રી લાલચંદ હીરાલાલ		"	૩૫	૧		બીજો ભાગ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી લખમીચંદ ધરમચંદ		"	૩૦૦	૨		૪ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. એક લાપચેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૭	"		"				૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. એક આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાપ્તિન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૯૮	શ્રી મૂળચંદ બક્ષીચંદ		"	૧૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૭૨ લગભગ	શ્રી વલ્લુચંદ ખુશાલદાસ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૯૨ લગભગ	ભીખમચંદ રતનલાલ	૧૮૮૨	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	શ્રી અમૃતલાલ સોમચંદ		સારી	૨૫૦	૧		

દક્ષિણ ભારત

નંબર	ભાષાનું નામ	સ્થાન.	રહે સ્થેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૧૧૬	મદ્રાસ	શાહુકાર પેઠ નં. ૪૦૯	મદ્રાસ ૧ મા. ફર	મદ્રાસ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાવાણુ-ધાતુ ૬-૧૩
૪૧૧૭	"	શાહુકાર પેઠ નં. ૧૦૭	"	"	ધૂમટબંધ	"	૫-૭
૪૧૧૮	"	વેકેટાયલમ મુદલીસ્ત્રીટચુલે	૧૧ મા. ફર	"	"	"	૪-૧
૪૧૧૯	"	દાદાવાડી	૩૧ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૫-૧
૪૧૨૦	"	પોડલ	૧૦ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧-૧
૪૧૨૧	સિતાનવાસલ	જૈનચુકા	પુદુકોટા ૧૦ મા. ફર	પુદુકોટા	ગુફામંદિર	પાર્શ્વનાથજી	૫-
૪૧૨૨	કચુલોન	મોટાબજાર	કચુલોન ૦૧૧ મા. ફર	કચુલોન	ધર	શીતળનાથજી	૧-૨
૪૧૨૩	અલપે	ગુજરાતી ગલી	મદ્રાનચેરી (કોચીન)	અલપે	ધાબાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૪-૩.
			૩૪ મા. ફર				
૪૧૨૪	કોચીન (મદ્રાનચેરી)	ન્યુરોડ	કોચીનહાજર્ ટરમીનસ	મદ્રાનચેરી	ધૂમટબંધ	ધર્મનાથજી	૩-૧૩
			૧ મા. ફર				
૪૧૨૫	"	"	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪-૧
૪૧૨૬	"	જીવનનિવાસ પેલેસરોડ	"	"	ધૂમટબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટાલય નામ	લેખનો સંવત	રસદારની સ્થિતિ	બેંચની વસ્તી	ઉપા- ગ્રામ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૦	શેઠ હંસરાજ કાંતિલાલ	૧૯૧૧	સારી	૪૦૦૦	૫		એક લાયબ્રેરી છે બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૨	શેઠ સુખલાલજી સમદરિયા	૧૯૭૨	"				એક સ્ટેડિયમ પ્રતિમા છે. બીજો માળ છે.
શેઠ કાલુરામ રતનલાલ માસુ ૧૯૧૭	શેઠ મોરલીધરજી માસુ તથા કમીટી	૧૯૧૭	"				
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શ્રીસંધ	૧૯૨૧	"				નિનલતસુરીની સ્ટેડિયમ તથા એક શરૂઆત મળી-૨ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	શેઠ સુખલાલજી સમદરિયા		"				પ્રાતમા અર્ધપથાસનરથ છે.
મહેન્દ્ર વર્મા પહેલો સાતમો સંધ	પુલકેશ રાવળ		"	નથી			શીલાલેખ પ્રાચીન છે. મહેન્દ્ર વર્મા પહેલાનું ચિત્ર
							છે. બધી મૂર્તિઓ પથ્થર- રથ છે બધા શુદ્ધતા નિતિ
							ચિત્રો જગમગદ્દર છે.
શેઠ ગોપાલજી પરશોતમ ૧૯૬૭	શેઠ ગોપાલજી પરશોતમ	૧૯૨૧	"	૩૨			૧ કાચની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૬	દામજી હંસરાજની કંપની	૧૯૨૧	"	૭૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે
શેઠ વનજી લીલાધર ભગમત ૧૯૫૪	શ્રીસંધ	૧૯૭૭	"	૫૦૦	૧		"
શેઠ દાણીભાઈ ગોપાલજી ૧૯૮૬	"	૧૯૭૭	"				
શેઠ વનજી લીલાધર ૧૯૮૬	નાથ લીલાધ		"				એક સ્ટેડિયમ પ્રતિમા છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પિલ્લ નોંધણી	ખાંડણી	મુજનાયક	મતિમાળની સંખ્યા
૪૧૨૭	કામખતુર	સ્ટેશનરોડ	કામખતુર	કામખતુર	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણ-ધાતુ ૩—
૪૧૨૮	કાલીકટ	ત્રિકોણ	કાલીકટ	કાલીકટ	ધાખાખંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૮
૪૧૨૯	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૫—
૪૧૩૦	બેંગલોર	દાદાવાડી	બેંગલોર ૨ મા. દૂર	બેંગલોરસીટી	"	"	૧— ૪
૪૧૩૧	"	ચીકપેટ-લેન શ્વેં મંદિર	૧૧ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	"	૬—૧૨
૪૧૩૨	રોબર્ટસનપેઠ	બગરમાં	ઉરગામ ૧ મા. દૂર	રોબર્ટસનપેઠ કે. જી. એફ	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩
૪૧૩૩	એન્ડરસનપેઠ	"	ચાપોલ ૧૧ મા. દૂર	એન્ડરસનપેઠ કે. જી. એફ	ધર	અણતનાથજી	— ૩
૪૧૩૪	બોરીંગપેઠ	"	બોરીંગપેઠ ૧૧ મા. દૂર	બોરીંગપેઠ કે. જી. એફ	"	સંભવનાથજી	— ૨
૪૧૩૫	બેંગલોર (કેન્ટોનમેન્ટ)	આલ્ફ્રેડપુઅર હાઉસ નં. ૨૦૫	બેંગલોરકેન્ટોનમેન્ટ ૧ મા. દૂર	બેંગલોર કેન્ટોનમેન્ટ	"	કુંથુનાથજી	— ૪
૪૧૩૬	મહેસુર	તીર્થંકર રોડ	મહેસુર ૧ મા. દૂર	મહેસુર	શિખરખંધ	સુમતિનાથજી	૩— ૫
૪૧૩૭	ડુમ્કુર	બગરમાં	ડુમ્કુર ૧૧ મા. દૂર	ડુમ્કુર	ધર	આદિનાથજી	—૧૦
૪૧૩૮	શીમોગાટાઉન	બગા બગર	શીમોગાટાઉન ૧ મા. દૂર	શીમોગાટાઉન	"	સુવિધિનાથજી	— ૧
૪૧૩૯	બેઝવાડા	લેન ટેમ્પલ સ્ટ્રીટ	બેઝવાડા ૧ મા. દૂર	બેઝવાડા	શિખરખંધ	પદ્મનાભજી	૩— ૩
૪૧૪૦	ગુડીવાડા	મારવાડી ટેમ્પલ	ગુડીવાડા ૧ મા. દૂર	ગુડીવાડા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩

અંકાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસાસની સ્થિતિ.	લેખની વસ્તી.	ઉપા- અધ્ય.	ધર્મ- સાગ.	વિશેષ નોંધ
શ્રી નિમોવન જંદાવન ૧૯૯૮	શ્રી નિમોવન જંદાવન		સારી	૧૦			
શ્રીસંધ	શ્રી કા. ક. ની ચેદી શ્રી નાગજી પરશોતમ		"	૨૫૦	૧	૧	લાકડા પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ વી. સી. ૨૪૪૪	"		"				
શ્રી સીમનમલજી કુમાજી ૧૯૮૪	શ્રીસંધની કમીટી	૧૯૮૪	"	૧૨૦૦	૧	૨	એક લાપખેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૬	"		"				
શ્રી દીરાલાલ રિખવચંદ બાફણા ૧૯૮૯	દીરાલાલ રિખવચંદ બાફણા		"	૮૦	૧		
શ્રી કુલચંદજી ભુરડ ૧૯૮૪	શ્રી સુખનરાજ નહાર		"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૭	શ્રી સુનારચંદજી ડાંગાજી		"	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	શ્રી ગંભીરમલજી કુલચંદજી	૧૫૭૬	"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	શ્રી દેવીચંદ રામાજી	૧૯૮૪	"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૯૮	શ્રી ભુવારમલજી નેમાજી		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૯૭૫ ધમભગ	ખનાલાલ ટેકચંદજી		"	૨૬	૧		ઉપાશ્રયના ઉપર દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	શ્રી ફાળમલ શ્રેમરાજી		"	૨૦૦	૧		મુશ્કિલમાં બે પ્રાચીન લેખ પ્રતિમાઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૯	શ્રી ડાંગમલ વરદીચંદજી		"	૫૦	૧		મ. ના. પ્રતિમાજી અર્ધ પ્રાસનસ્થ છે. મેડા પર છે.

નંબર	ગામનું નામ	સ્થાન.	રહે સ્થાન.	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૧૫૫	પરભણી	સદરખમર	પરભણી ૧ મા. દૂર	પરભણી	શિખરખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૪-૪
૪૧૫૬	ઝાલના	લશ્કર સદરખમર	ઝાલના ૧૧ મા. દૂર	ઝાલના	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૯-૪૪
૪૧૫૭	જૂના ઝાલના	કૃતિવાર પેડ પટની મહોલ્લો	૧૧ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	નેમિનાથજી	૧૯-૨૮
૪૧૫૮	નાદેડ	વજરાખાદ બનરમાં	નાદેડ ૦૧ મા. દૂર	નાદેડ	ધર	મહાવીરસ્વામી	- ૧
૪૧૫૯	ઔરંગાખાદ	નેહરીવાડા	ઔરંગાખાદ ૨ મા. દૂર	ઔરંગાખાદ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૫-૧૮
૪૧૬૦	"	"	"	"	ધાખાખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-૭
૪૧૬૧	"	"	"	"	"	ધર્મનાથજી	૩૨-૪૪
૪૧૬૨	મોમીનાખાદ	જૈનગલી	પરલી ૧૨ મા. દૂર	મોમીનાખાદ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬-૪
૪૧૬૩	પરંડા	બંબરમાં	બારસી ૧૭ મા. દૂર	પરંડા	ધૂમટખંધ	મલ્લનાથજી	૩-૧૧
૪૧૬૪	કરનૂલટાઉન	ચોક બંબરમાં	કરનૂલટાઉન ૦૧ મા. દૂર	કરનૂલટાઉન	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	- ૩

પ્રધાનનારણું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	સેવકો સંવત.	રમણની વિધિ.	કેનાની વસ્તી.	ઉપા- મય	ધર્મ- સાગળ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	શ્રી બાલચંદ્ર ગંભીરભલ ગાદી		સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૭. ૧૯૦૦	શ્રી મહેશ્વરજી મગનીરામજી		"	૧૫૬	૧		એક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાપ્તિન છે. ૧ લંકાર
							છે. લાકડા પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી બાલુકલાલ સેવકરામ	૧૫૪૮	"	૨૫	૧		
લગભગથી દેવથી ૧૯૯૮	શ્રી લગભગથી દેવથી		"	૮૦	૧		
શ્રીસંધ	શ્રી જીવરામજી		સાધારણ	૫૦	૧		શ્રી મહાવીર જૈન લાયબ્રેરી છે.
"	"		"				
"	"		"				
પાનાચંદ ગંભીરામ ૧૯૫૨	શ્રી ગુરુચંદ જોરાવરભલ		સારી	૧૦૦			પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાપ્તિન છે.
શ્રીસંધ ૧૮૬૦	શ્રી મણિલાલ નાનચંદ		ખરાબ	૮			
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રી જીમલ રિખવદાસ		સારી	૧૦૦			

मध्यप्रदेश

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું	ફલે દરેકન.	સાદર સાહિત્ય.	ખાંધણી.	સુખનાયક	મતિમાણની સંખ્યા
૪૧૬૫	મલકાપુર	મોટા બગર	મલકાપુર ૦૧ મા. દૂર	મલક પુર	ધાખાબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાગુ ૪—૮
૪૧૬૬	"	"	"	"	ધર	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૨—૬
૪૧૬૭	એલલાખાદ	બગરમાં	ભુસાવળ ૧૮ મા. દૂર	એલલાખાદ	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૧
૪૧૬૮	આકોલા	જૈન સ્વેં મંદિર	આકોલા ૧ મા. દૂર	આકોલા	"	આદિનાથજી	૮—૧૨
૪૧૬૯	શેર્ગાંવ	ગાંધી બગર	શેર્ગાંવ ૦૧ મા. દૂર	શેર્ગાંવ	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૪૧૭૦	શીરપુર ઉર્ફે અંતરીક્ષજી	જૈન દેરાસર	આકોલા ૪૪ મા. દૂર	શીરપુર	ધૂમટબંધ	અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજી	૧—૫
૪૧૭૧	જલગાંવ (બમોદ)	બગરમાં	નાંદુરા ૧૮ મા. દૂર	જલગાંવ (બમોદ)	"	મહાવીરસ્વામી	૪—૫
૪૧૭૨	તેલ્હારા	"	શેર્ગાંવ ૨૪ મા. દૂર	તેલ્હારા	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૪—૧૪
૪૧૭૩	અમરાવતી	લાજ બગર	અમરાવતી ૧ મા. દૂર	અમરાવતી	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—૭
૪૧૭૪	"	"	"	"	શિખરબંધ	"	૬—૨૩
૪૧૭૫	દારવા	બગરમાં	દારવા મોતી- બાગ	દારવા	"	આદિનાથજી	— ૪
			૦૧ મા. દૂર				
૪૧૭૬	કારંબ	પીપલાપુરા	કારંબ ૦૧ મા. દૂર	કારંબ	ધૂમટબંધ	"	૧—૨
૪૧૭૭	ડીઝસ	બગરમાં	દારવા ૧૬ મા. દૂર	ડીઝસ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દેશાસરની સ્થિતિ	જોનાની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી રતનચંદ અમરચંદ ૫૮૫૫	૧૯૫૧	સાધારણ	૨૦૦	૨		બીજો માળ છે.
શા. રતનચંદ અમરચંદ ૫૮૫૫ ૧૮૦૦	"	૧૭૦૪	સારી				"
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી કર્ણુચંદ અમરચંદ	"	"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૫૮	શ્રી ગિરધરલાલ હકમચંદ ચેલાપુરવાળા	"	"	૪૦૦	૧	૧	અંતરીક્ષણ જવા માટે અહીંથી મોકલે જાય છે.
શ્રી અભેચંદ હરખચંદ ૧૯૬૫	શ્રી અભેચંદ હરખચંદ	૧૨૧૨	"	૧૨૫	૧		એક પુસ્તક બંધાર છે. મૂળ નાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦ લગભગ	શ્રી હરખચંદ હવસીલાલ બાલાપુરવાળા	"	"	૫	૧	૨	એક પ્રાચીન તીર્થ છે ખાસ તેવા લાયક છે. મૂળ નાયકજી
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૬	શ્રી ગુલામચંદજી સમેરમલજી ડાયા	૨૦૦૦	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રી હરખચંદ ગુલામચંદ લગભગ ૧૯૬૦	શ્રી હરખચંદ ગુલામચંદ		સારી	૧૨	૧		એક શુરુઆત છે.
શ્રી કૃતેચંદજી મોગીલાલજી ૧૯૬૩	શ્રી કૃતેચંદજી મહેતા		"	૧૦૦	૨	૧	રાજ્યાધીની ધર્મશાળાના મેડા પર દેરાસર છે.
શ્રી હરખચંદજી ભેરખનજી સુઆ	શ્રી છોટલાલજી સુઆ		સાધારણ				એક શુરુઆત છે. લોકાનું સરસ મોતરકામ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૮	ધનરાજ બળવંતરાજ		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૨	શ્રી દામજી આણંદજી	૧૯૮૯	સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	શ્રી સિવજી તેજપાળ		સાધારણ	૧૦૦	૧		બીજો માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	૧૯૨૧ રજીસ્ટ.	૧૯૨૨ રજીસ્ટ.	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૪૧૭૮	ધામણગાંવ	બજારમાં	ધામણગાંવ ૦૧ મા. ફર	ધામણગાંવ	ધૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	પાપાણુ-ધાવ ૧—૫
૪૧૭૯	વર્ધા	"	વર્ધા ૦૧ મા. ફર	વર્ધા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—૭
૪૧૮૦	એલિયપુર	ચાવલમંડી જૈન ટેરાસર	એલિયપુર ૧૧ મા. ફર	એલિયપુર	ધૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૫—૬
૪૧૮૧	હોગિનધાટ	જૈનવાડ	હોગિનધાટ ૦૧ મા. ફર	હોગિનધાટ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—૯
૪૧૮૨	વરોરા	વિઠ્ઠલમંદિર પોડ	વરોરા ૧ મા. ફર	વરોરા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૪—૨
૪૧૮૩	ભાંકુકજી તીર્થ	જૈન મંદિર	ભાંકુકજી ૧૧ મા. ફર	ભાંકુકજી ઉર્ફે બદાવતી	"	પાર્શ્વનાથજી	૨૨—૨૬
૪૧૮૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૩—૨
૪૧૮૫	નાગપુર	ભાંજમંડી ધતવારા	નાગપુર ૨૧ મા. ફર	નાગપુર	"	અજીતનાથજી	૧૫—૩૮
૪૧૮૬	"	દાણાબજાર ધતવારા	"	"	"	આદિનાથજી	૪—૬
૪૧૮૭	લોણાર	મારવાડી બજારમાં	ખામગાવ ૬૨ મા. ફર	લોણાર	ધૂમટબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૨—૮
૪૧૮૮	ધણજ	બજારમાં	મૂર્તિજીપુર ૧૨ મા. ફર	ધનજ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૪૧૮૯	ચાંદા	"	ચાંદા ૧૧ મા. ફર	ચાંદા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪—૪
૪૧૯૦	ખાલાપુર	ગુજરાતી પેઠ	પારસ ૫ મા. ફર	ખાલાપુર	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૬—૧૬

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશકરની વિધિ.	કેનાની વસ્તી.	કિયા- મય	કિયા- માળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ દોરાલાલ પન્નાલાલ બંડારી		સારી	૫૦	૧		બીજા માળે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	કીશનચંદ દોરાલાલ ફતેપુરિયા	૧૯૩૧	"	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૩૫	શેઠ દીપચંદજી બાણસાણી		"	૧૫	૧		એલિયપુર પાસે મુક્તાગિરિ નામનું પ્રાચીન તીર્થ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૨ લગભગ	શેઠ જીનમલજી અમોલખચંદજી	૧૯૧૨	"	૩૦૦	૨	૧	એક પુસ્તક બંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ દળરીમલ રતનચંદ કાચર		,	૫૦	૧		
શેઠ દોરાલાલજી ફતેપુરિયા ૧૯૧૭	શેઠ પાનમલજી જવેરી નાગપુરવાળા		"	નથી	૧	૧	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક પુસ્તક બંડાર છે.
							આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. અગા નામકજની મુર્તિ
							પ્રાચીન અને ચમત્કારિક છે.
શેઠ માલુકચંદજી ચોરડિયા ૧૯૮૬	"		"				
શ્રીસંધ ૧૯૨૦	શેઠ પાનમલજી કેસરીચંદજી જવેરી		"		૨	૨	એક પુસ્તક બંડાર છે. બીજા માળે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૦ લગભગ	"		"				
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	હનવતમલ મોતીલાલ		"	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તક બંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ ચોપમલ ચંદનમલ મટાગટ		સાધારણ	૫૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	ગ્રે. મેનકરણજી ગોલેમજી		સારી	૨૦૦	૧	૧	આ ગામ ચંદ્રાવતી નગર હતું
શ્રીસંધ ૧૯૭૨	શેઠ હરખચંદ હવસીલાલ		"	૫૦૦	૩	૩	એક શુરુમતી છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાણું.	રહેઠે રેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	ખાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૧૯૧	ખાલાપુર	ગુજરાતી પેઠ	પારસ ૫ મા. દૂર	ખાલાપુર	શિખરખંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાટ ૧૪-૧૪
૪૧૯૨	આરવી	મહાદેવ મહોદલો	આરવી ૦૧ મા. દૂર	આરવી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨-૬
૪૧૯૩	નાયનગાંવ	ખડકપુરાકા મહોદલો	પુલગાંવ ૨ મા. દૂર	નાયનગાંવ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૩
૪૧૯૪	છીંદવાડા	ગોલગંજ મહોદલો	છીંદવાડા ૧ મા. દૂર	છીંદવાડા	ધર	"	- ૧
૪૧૯૫	કામઠી	તુંમડીપુરા	કામઠી ૧ મા. દૂર	કામઠી	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩-૫
૪૧૯૬	પારડી (નવી)	મહારાજગંજ	નાગપુર ૩ મા. દૂર	ઈતવારી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૧૯૭	ગોંડિયા	સરકારી કુવાની પાસે	ગોંડિયા ૦૧ મા. દૂર	ગોંડિયા	"	આદિનાથજી	૪-૧
૪૧૯૮	ખાલાધાટ	ગોંડિયારોડ	ખાલાધાટ ૦૧ મા. દૂર	ખાલાધાટ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૯
૪૧૯૯	વારાસીવની	બજારચોક	વારાસીવની ૦૧ મા. દૂર	વારાસીવની	ધૂમટખંધ	અણતનાથજી	૩-૨
૪૨૦૦	કરંગી	બજાર	કરંગી ૦૧ મા. દૂર	કરંગી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૨૦૧	સીવની	શુક્રવારી બજાર	સીવની ૦૧ મા. દૂર	સીવની	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૭
૪૨૦૨	નરસીંગપુર (કંડેલી)	મહાજનનો મહોદલો	નરસીંગપુર ૧ મા. દૂર	નરસીંગપુર	ધર	અનંતનાથજી	૧-૯
૪૨૦૩	"	"	૨ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	- ૩
૪૨૦૪	કરેલી	બજારગંજ	કરેલી ૦૧ મા. દૂર	કરેલી	"	અનંતનાથજી	૨-૨
૪૨૦૫	ગોરેગાંવ	ચુરાણા બજાર	ગોરેગાંવ ૦૧ મા. દૂર	ગોરેગાંવ	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૩-૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેશચરની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	દિવા- અથ- સાળા	ધર્મ- સાળા	વિદેય નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૦	શ્રી સોદનલાલ પોપટલાલ		સારી				તથા પુસ્તક લંકારો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૦	શ્રી સોભાગમલજી બાગવાનદાસ		"	૫૦	૧		એક પુસ્તક લંકાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૦	શ્રી સોભાગમલજી બાગમલજી		"	૮	૧		એક શ્રી આત્મારામજી મહા- રાજની શરૂઆત છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૭	શ્રીસંધ ૧૯૬૭		"	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	જેમલ રામદરજી		સાધારણ	૧૬	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	પાનમલજી ઝરેરી		"	૮	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શ્રી લાલચંદ મંગલચંદ		સારી	૧૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૭૫	શ્રી હેરવદાસ જેઠમલ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	બીજીરાજજી મલચંદજી		"	૪૦	૧		
રાવળહાદુર શ્રી લક્ષ્મી- ચંદ ૧૯૭૦	"		"	૧૩૮	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૧૫	કુચરજી જરામલ	૧૮૮૧	"	૭૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૭૫	સુભગચંદજી કોચર		"	૧૫૦			
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	હેરવલાલજી બરડિયા		સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૯૭૫	શ્રી સુભગચંદજી		સારી	૧૨૬			
શ્રીસંધ ૧૯૨૦	નંદુરામ શીરચંદ બરડિયા	૧૯૨૧	સાધારણ	૬૦			બીજો માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	સ્થાન.	ફેલો સ્ટેશન.	પેસ. ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	ગ્રાંથાલયની સંખ્યા
૪૨૦૬	ગાડરવાડા	હનુમાન મહોદયો	ગાડરવાડા ૧ મા. દૂર	ગાડરવાડા	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩—૪
૪૨૦૭	જખલપુર	સદરમાં	જખલપુર ૦૧ મા. દૂર	જખલપુર	"	"	૩—૩
૪૨૦૮	(સીટી)	શરાફી બજાર	૨૧ મા. દૂર	"	"	શીતળનાથજી	૪—૫
૪૨૦૯	સાગર	જમશેર નાકા	સાગર ૧ મા. દૂર	સાગર	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૩—૧૫
૪૨૧૦	રાહતગઢ	શનિશ્વરા બજાર	૨૫ મા. દૂર	રાહતગઢ	ધર	ત્રિપાસનાથજી	— ૩
૪૨૧૧	સતના	બજારમાં	સતના ૦૧ મા. દૂર	સતના	"	શાંતિનાથજી	૩—૧૬
૪૨૧૨	ખેરાગઢ	ગોળ બજાર	કુંગરગઢ ૨૬ મા. દૂર	ખેરાગઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૨૧૩	રાજનાદિર્ગાવ	સદર બજાર	રાજનાદિર્ગાવ ૦૧ મા. દૂર	રાજનાદિર્ગાવ	શિખરખંધ	"	૬—૧
૪૨૧૪	મહાસમુંદ	"	મહાસમુંદ ૦૧ મા. દૂર	મહાસમુંદ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૩
૪૨૧૫	ધમતરી	"	ધમતરી ૦૧ મા. દૂર	ધમતરી	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫—૨
૪૨૧૬	નખીપુરા	"	રાજમ ૦૧ મા. દૂર	રાજમ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩—૧
૪૨૧૭	રાજમ	"	રાજમ ૧ મા. દૂર	(નવાપરા)	"	"	૧—૩
૪૨૧૮	રાયપુર	સ્ટેશન રોડ	રાયપુર	રાયપુર	શિખરખંધ	ધર્મનાથજી	૪—૧
૪૨૧૯	"	સદર બજાર	૦૧ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૧૪—૧૯

નિધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો નંબર.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	કેસની વસ્તી.	દિવા- અથ	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૪૮	શેઠ દાવચંદ કુલચંદ ઝાલા	૧૯૦૩	સારી	૫૦	૧		એક દાંતલિખિત પ્રમાણપત્ર છે. સં. ૧૦૪૭ ની પાસે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	શેઠ રતનલાલ ગોવેળ		"	૨૦૦	૧	૧	નાથની મૂર્તિ પ્રતિનિધિ દીવાલો પર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૫	શેઠ ભોતીલાલજી ગુરેજી	૧૧૨૧	"	૬૦			એક શ્રી સાંતિનિધિ પુસ્તક સાથે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	શેઠ ભેરવખંડસ		સાધારણ	૩૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શેઠ નયમજી		સારી	૭૦			
શેઠ સોમચંદ ધારશી ૧૯૭૪	શુભાનંદ અમૃતલાલ	૧૪૮૪	"	૭૫			
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	શેઠ રતનલાલ રિખવચંદ		"	૧૨૫	૧		એક શ્રી મહાવીર જૈન લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૫	ચાંદ આઈલાલજી જમનાલાલ		"	૨૫૦	૧		એક પુસ્તકમંડાર છે.
શેઠ મેધરાજ હનુતમજી ૧૯૬૫	શેઠ હનુતમજી		"	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૬	શેઠ સંપતલાલજી દીરાલાલજી		"	૨૫૦	૧		શ્રી જૈન વાંચનાલય છે.
શ્રીરામ અમરચંદ ૧૯૬૨	શેઠ તારાચંદજી અમરચંદજી		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૯૮	સોનરાજી દીરાચંદજી બરડિયા		"	૫૦			
કર્નલાલાલ તારાચંદ ૧૯૪૨	જયકરજી ઝાલા		"	૧૫૦	૨	૧	શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૩	"	૧૯૧૫	"				

નંબર	પાસનું નામ	કેમણું	ફલ્કે જોડાવ.	પાસ જોડાવ.	ખાંદણી.	મૂળનાથ	પ્રતિમાના સંખ્યા
૪૨૨૦	ખેતૂલ	ગંજ	ખેતૂલ ૦૧ મા. ફર	ખેતૂલ	ધર	સુમતિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ — ૧
૪૨૨૧	બડનુર (ખેતૂલ)	સ્ટેશનપર	૧ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૭
૪૨૨૨	ઈટારસી	બખરમા	ઈટારસી ૦૧ મા. ફર	ઈટારસી	ધર	શાંતિનાથજી	— ૪
૪૨૨૩	હોસંગાબાદ	ભુમરાતી બખર	હોસંગાબાદ ૦૧ મા. ફર	હોસંગાબાદ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૪૨૨૪	સીવની	"	બનાપુરા ૧૧ મા. ફર	સીવની (માલવા)	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૪૨૨૫	ખંડવા	મુંબઈ બખર	ખંડવા ૦૧ મા. ફર	ખંડવા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૯
૪૨૨૬	હરડા	શુટવાળી ગલી	હરડા ૧૧ મા. ફર	હરડા	"	આદિનાથજી	૪— ૮
૪૨૨૭	ખીરકિયા	બખર	ખીરકિયા ૦૧ મા. ફર	ખીરકિયા	ધર	"	— ૧
૪૨૨૮	ભુરહાનપુર	મુન્ડકી મહોદલા	ભુરહાનપુર ૩ મા. ફર	ભુરહાનપુર	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૧૪—૧૬
૪૨૨૯	"	"	"	"	"	શીતળનાથજી	૭—
૪૨૩૦	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૪—

સંધાનનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	કેસની વસ્તી.	ઉપા- અથ સાગી.	વર્ષ.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૯૨	શ્રી રાવજી હીરજી	૧૪૮૧	સારી	૮			
શ્રીસંધ ૧૮૮૦	શ્રી લક્ષ્મીચંદજી	૧૧૨૧	"	૨૦	૧		એક પાનુની શુરુઆત છે.
શ્રીસંધ	શ્રી લક્ષ્મીચંદ માણેકચંદ	૧૪૦૩	"	૬૦			
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શ્રી ભોપલ જૈન સ્વ. એન્ડ	૧૬૯૬	"	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શ્રી પુત્રામલજી દોલતરામ		સાધારણ	૫૦	૧		જીર્ણોદ્ધારની જગત છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	શ્રી પદમશી કાનજી		સારી	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શ્રી રતનલાલ મંજવજી	૧૯૨૧	"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શ્રી લીલાધર ટોડરજી		"				
શ્રીસંધ	શ્રી બીખાલાલ હાથીચંદ		"	૫૦	૨	૨	એક સ્કેટિંગના પ્રતિમાજી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૬	"		"				એક શુરુઆત છે.
"	"		"				

युक्तप्रांत-बिहार-बंगाल

નંબર	ગામનું નામ	દેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાલની સંખ્યા
૪૨૩૧	બજરંગ ગઢ	કાશીરા મહોદલામાં	ગુણા ૫ મા. દૂર	બજરંગગઢ	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩-૧૧
૪૨૩૨	શોપુરકલા	બજરમાં	શોપુરકલા	શોપુરકલા	શિખરખંધ	"	૪૦-૧૮
૪૨૩૩	ભીંડ	ગૌધાટ-ગોરીતળાવ	ભીંડ ૧ મા. દૂર	ભીંડ	ધર	આદિનાથજી	૧-૪
૪૨૩૪	લશ્કર	શરાફ બજર ઓસવાલ મહોદલો	ગ્વાલિયર ૩ મા. દૂર	ગ્વાલિયર	ધૂમટખંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૫૩
૪૨૩૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૮
૪૨૩૬	"	કટીધાટી દાદાવાડી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૬-૧૩
૪૨૩૭	ગ્વાલિયર	છોટા બજર ચતિજનો ઉપાશ્રમ	"	"	ધાખાખંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૩-૪
૪૨૩૮	"	શીતલાગલી	"	"	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	-૨૪
૪૨૩૯	મુરાર	ગંગામાઈ સંતર	"	"	ધાખાખંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨-૨
૪૨૪૦	ઝંસી	પુરાણી પસરટ	ઝંસી ૨ મા. દૂર	ઝંસી	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૪-
૪૨૪૧	કાલપી	બડા બજર	કાલપી ૧૧ મા. દૂર	કાલપી	"	આદિનાથજી	૫-૬
૪૨૪૨	કાનપુર	કમલા ટાવર પાછળ	કાનપુર ૧૧ મા. દૂર	કાનપુર	"	ધર્મનાથજી	૨-૧૬
૪૨૪૩	લખનૌ	કાંકારગંજ દાદાવાડી	લખનૌ ૪ મા. દૂર	લખનૌ	"	આદિનાથજી	૧૮-

અધિકારનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	કાર્યકરની સ્થિતિ.	જેતોની વસ્તી.	ઉપા- અથ સાળા.	વિશેષ નોંધ	
શ્રીસંધ પ્રાચીન	જગદેવચંદ્ર જોશવાલ		જીવું	૧૬		જીલ્લાદાર કાર્યવાહી અડર છે.	
સંવત્ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રીયુત ભવરલાલજી		સારી	૨૦	૧	એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરિકર સહિતની ધાતુ મૂર્તિ	
						પ્રાચીન છે.	
યતિ રિખવરાજજી લગભગ ૧૭૦૦	યતિશ્રી ચૂનીલાલજી		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ રિધરાજજી ખળનચી		સારી	૩૦૦	૩	ચિત્રકામ તથા મીનાકારી કામ સાદું છે. ૧ બંદાર છે.	
શેઠ મુરુવાજીજી ચાડીવાલ ૧૯૬૮	"		"				
શ્રીસંધ	ગ્વાલિયર રોડ		"			જાતમાંથી પાણી પડે છે.	
યતિશ્રી દેવીચંદ્રજી	યતિશ્રી માધવચંદ્રજી	મ. ના. ૧૫૩૬	"	૧૫૦		શીતામાં ખાસદરની જરૂર છે.	
શ્રીસંધ	"		"				
શેઠ લંબુમલજી ૧૯૨૧	ગ્વાલિયર રોડ	મ. ના. ૧૬૬૮	"				
શેઠ ગુલામચંદ્રજી મહેમાન- ચંદ્રજીના પૂર્વજો ૨૦૦	શેઠ જીનાસ કોલનજી	મ. ના. ૧૬૮૪	"	૩૫			
વર્ષ જૂનું							
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	શેઠ મલુસી લખમસી	૧૯૬૯	"	૧૦			
શેઠ રૂપનાથપ્રભાજી બંદારી ૧૯૪૦ લગભગ	શેઠ દોલતચંદ્રજી બંદારી		"	૧૫૦	૧	૧	ભગવતું કામ સુંદર છે.
લાલા ગુલામચંદ્રજી કરેરી	શેઠ સ્વરૂપચંદ્રજી કરેરી	મ. ના. ૧૮૮૮	"	૨૫૦	૪	૧	એક લાયકેરી છે.

નંબર	આમતું નામ	દેશ.	દેવે રેશન.	પેના. ગોદિયા.	ખાંધણી.	મુખનાયક	મલિયાણી સંખ્યા
૪૨૪૪	લખનૌ	હકિરગંજ દાદાવાડી	લખનૌ ૪ મા. દૂર	લખનૌ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૧
૪૨૪૫	"	"	"	"	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	૩—૪
૪૨૪૬	"	"	"	"	"	સીમંધર સ્વામી	૫—૧
૪૨૪૭	"	"	"	"	શિખરખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩—
૪૨૪૮	"	ખુનખુનજી રોડ ચુડીવાલી ગલી	૪ મા. દૂર	"	ધર	અરનાથજી	૧—૩
૪૨૪૯	"	હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરીના મહાનમાં	"	"	"	આદિનાથજી	—૨
૪૨૫૦	"	ચુડીવાલી ગલી તપોક્ષ મંદિર	"	"	શિખરખંધ	પદ્મપ્રભુજી	૨૪—૬
૪૨૫૧	"	"	"	"	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૭—૩
૪૨૫૨	"	ખોરનતોલા	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૬—૨
૪૨૫૩	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૧—૩
૪૨૫૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૨૮—૧૧૮
૪૨૫૫	"	"	"	"	"		૨૭—૯૪
૪૨૫૬	"	ચાહદતગંજ	૩ મા. દૂર	"	"	સંભવનાથજી	૮—૪
૪૨૫૭	"	સોનીતોલા	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૫—૯

બાંધવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	સેબનો સંવત.	રસદારની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	ઉપા- ધ્યક્ષ	ધર્મ- સાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ઇંદરચંદ્ર બેમચંદ્ર અવેરી	શેઠ જ્ઞાનચંદ્ર કાંઠારીઆ		સારી				
શ્રીસંધ	શેઠ મોતીલાલજી શ્રીમાલ		"				
રામ વઢરાજી	શેઠ સ્વરૂપચંદ્ર અવેરી		"				
લાલા સિખરચંદ્ર બાપાજી કલકત્તાવાળા	"		"				
શેઠ ઇંદરચંદ્ર લક્ષ્મીચંદ્ર	"		"				
લાલા ગિરધારીલાલજી અવેરી ૧૯૪૦	શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ		"				એક પાનાની મૂર્તિ છે. ભીંત પર જૂના ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ	શેઠ ગુલાબચંદ્ર અવેરી		"				બે સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૬૭૧ની સાલનો.
							કુરપાલ સોનોનો લેખ છે.
બાઈ લક્ષ્મીબાબી	"	મ. ના. ૧૯૮૬	"				
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ અવેરી	મ. ના. ૧૯૮૨	"				એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.
"	"	મ. ના. ૧૯૨૪	"				
શેઠ ગુલાબચંદ્ર અવેરી	શેઠ સ્વરૂપચંદ્ર અવેરી	મ. ના. ૧૬૭૧	"				એક સ્ફટિકની અને બે નોંધમનો પ્રતિમાઓ છે.
"	"	"	"				
શેઠ રઘુનાથપ્રસાદ કાંઠારી ૧૯૪૪	શેઠ દોલતચંદ્ર કાંઠારી		"				
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ કુલચંદ્ર		"				એક સ્ફટિકના પ્રતિમા છે.

નંબર	ભારતીય નામ	સ્થાન	રેલ્વે સ્ટેશન	પાટા નામ	વિધાની	પ્રવચનાથ	મતિમાલની સંખ્યા
૪૨૫૮	લખનૌ	સોનીતોલા	લખનૌ ૩ મા. દૂર	લખનૌ	ધર	ચિંતામણિ પાશ્વનાથજી	પાવાણુ-ધાણ — ૭
૪૨૫૯	"	ફૂલવાળી ગલી	"	"	શિખરખંધ	સંભવનાથજી	૧૫—૨૧
૪૨૬૦	"	સતધરા બહોરનતોલા	"	"	ધર	મુનિમુક્ત સ્વામી	— ૨
૪૨૬૧	"	"	"	"	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૧— ૩
૪૨૬૨	"	"	"	"	ધર	ત્રિયાસનાથજી	—૧
૪૨૬૩	કંપિલપુરી તીર્થ	ગામમાં ચાણુની પાછળ	કાયમગંજ ૬ મા. દૂર	કંપિલ	શિખરખંધ	વિમલનાથજી	૪— ૧
૪૨૬૪	ફરકાબાદ	મહિયાદેવી સ્ટેશન પાસે	ફરકાબાદ	ફરકાબાદ	"	ધર્મનાથજી	૭— ૫
૪૨૬૫	હાથરસ (સીટી)	સાસાની દરવાજા પ્રતાપસીંગ મોહનલાલના ઘરમાં	હાથરસ (સીટી)	હાથરસ (સીટી)	ધર	શાંતિનાથજી	— ૬
૪૨૬૬	મથુરા	લીલા મંડી	મથુરા જંકશન ૨ મા. દૂર	મથુરા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૪
૪૨૬૭	શૌરીપુરી તીર્થ	ટેકરી ઉપર જંગલમાં	શિકોહાબાદ ૧૪ મા. દૂર	બટેસર	ધૂમટખંધ	નેમનાથજી	૪— ૨
૪૨૬૮	શીરોળબાદ	સખળની મંડીમાં	શીરોળબાદ ૧ મા. દૂર	શીરોળબાદ	ધાબાખંધ	આદિનાથજી	— ૨
૪૨૬૯	સીકંદરાબાદ	કેસરીવાડા	ડનકોર ૪ મા. દૂર	સીકંદરાબાદ	શિખરખંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૬—૧૦

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	ગાંધીવડવારનું નામ.	રોખના સંવત.	રજાણની સ્થિતિ.	કૈનોની વસ્તી.	કિલો-ગ્રામ.	સર-કાગ.	વિશેષ નોંધ
રાય બદીદાસજી હમબમ ૧૮૫૦	અવેરી ગોતીલાલજી		સારો				
શેઠ હમમચંદજી રૂપચંદજી	શેઠ રોલતચંદજી અવેરી		"				એક સ્ટેટિકની અને એક પાનાની મૂર્તિ છે.
શ્રીચંદ ૧૯૬૦ હમબમ	શેઠ નાનાકચંદજી ચાનચંદજી અવેરી		"				એક ધાતુની ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ છે, નીચે માળ છે.
અવેરી ઈરચંદજી ખેમ-ચંદજી ૧૯૧૨	શેઠ ચાનચંદજી ખેમચંદજી		"				બીજો માળ છે.
"	"		"				
બાણુ છોટાલાલ અવેરી સખનીવાળા ૧૯૦૪	બાણુ નવલકિશોર મેરાલી-લાલ દિલ્હી	ચુ. ના. ૧૯૦૪	"	નથી	૧		વિમલનાથ ભગવાનનું ચાર કથાલુખાનું તીથ છે.
પનાલાલ મયુરામસાહેબકારી હમબમ ૧૭૦૦	બાણુ સતોપચંદ દોલતચંદ કાનપુરવાળા		સાધારણ	"	૧		એક શ્રાવિકાની આરસની મૂર્તિ છે. જ્યોતિર્દારની
							જરૂર છે.
શેઠ પ્રતાપસિંગ મોહનલાલ હમબમ ૧૯૦૦	શુમાનચંદ સરજમલ બાગસાર		"	૫૦			મેડા ઉપર છે.
નયમલજી કોઠારી હમબમ વાગાના વડવાઓ ૧૮૦૦	બાણુ કાચચંદજી મોરકિયા આઘાવાળા	ચુ. ના. ૧૬૭૧	સારો	૧૦	૧		કંઠાલીટીલામાંથી નીકળેલ પ્રાચીન અવશેષો અદીના
હમબમ							મુગ્ધિમમાં છે.
શેઠ નયમલજી ગોવંડા હમબમ વાગા ૧૯૮૧	કોરીપુરી તીર્થ કમીટી પ્ર. વીરચંદજી નાદટા	ચુ. ના. ૧૫૬૬	"	નથી	૧		એક ગિનદત્તચંદ્રિની મૂર્તિ છે. શ્રી નેમનાથ ભગવાનના
							જન્મસ્થાનવાળું આ તીથ છે. પ્રતિમાજી પ્રાચીન છે.
શ્રીચંદ ૧૯૮૮	શેઠ રૂપચંદજી પુખરાજ	ચુ. ના. ૧૫૩૬	"	૨૦૦			
શ્રીચંદ ૧૯૮૧	શેઠ પ્રીતમચંદજી નાદટા	ચુ. ના. ૧૮૭૯	"	૮૦	૧	૧	સંવત ૧૬૦૨ની પંચકરવાળી મુદ્ર પ્રાચીન મૂર્તિ છે.

નંબર	ભારતીય નામ	રાજ્ય	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	જનનામ	પ્રતિનામની સંખ્યા
૪૨૭૦	અનુપથહેર	જતા મહોદ્વામાં	ડીમાઈ ૧૬ મા. ફર	અનુપથહેર	ધૂમટખંધ	મુમતિનાથજી	પાપાયુ-ધાતુ ૩— ૧
૪૨૭૧	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૪૨૭૨	માકડી	ધડિયા મહોદ્વામાં	ગઢમુખતેશ્વર ૧૬ મા. ફર	શીઆના	ધાળાખંધ	"	૩— ૨
૪૨૭૩	હાપુડ	દાદવાડી	હાપુડ ૧૧ મા. ફર	હાપુડ	ધૂમટખંધ	સંભવનાથજી	૪— ૫
૪૨૭૪	મેરઠ (સદર)	મજલી બજારમાં	મેરઠસીટી ૨ મા. ફર	મેરઠ	ધાળાખંધ	મુમતિનાથજી	૫— ૪
૪૨૭૫	હસ્તિનાપુર તીર્થ	જંગલમાં	૨૫ મા. ફર	બેમુમા	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૮
૪૨૭૬	મુઝફ્ફરનગર	અણુપરામાં	મુઝફ્ફરનગર ૧ મા. ફર	મુઝફ્ફરનગર	ધાળાખંધ	મુમતિનાથજી	૩— ૫
૪૨૭૭	સર્ધના	ચોકડામાં	દૌરાલા ૬ મા. ફર	સર્ધના	શિખરખંધ	"	૨— ૫
૪૨૭૮	સર્ધના (ઔરંગનગર)	બજારમાં	ખતૌલી ૮ મા. ફર	સલાવા	ધર	"	૩—
૪૨૭૯	ભંભોરી	"	દૌરાલા ૮ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૨૮૦	બીનોલી	"	ખડૌત ૬ મા. ફર	બીનોલી	શિખરખંધ	"	૭— ૪
૪૨૮૧	ખડૌત	શરાફ બજાર	૧૧ મા. ફર	ખડૌત	"	મહાવીરસ્વામી	૬— ૪
૪૨૮૨	શાહજહાંપુર	સરાઈકાંઠામાં	શાહજહાંપુર ૩ મા. ફર	શાહજહાંપુર	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૪૨૮૩	નવરોઈ તીર્થ (રત્નપુરી)	ગામના છેડે	સોહવાજ ૨ મા. ફર	નવરોઈ ઉર્ફે શિનાહી	શિખરખંધ	"	૩— ૫

અંશાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટાદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાણની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	ઉપા- ચય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૯૭	ગોવિંદરામ સંઘડ	ચ. ના. ૧૮૭૭	સારી	૬૦	૧	૧	એ આરસની ગુરુમતિ છે. પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
લાલા ધાસીરામજી	રિખવચંદજી ભટ્ટજી		સાધારણ				
શ્રીસંઘ	જૂનામલ સંઘડ		છજુ	૬૦			છજુ દેરાસર છે.
શ્રી મોતિલાલ કનૈયાલાલ જીરડ ૧૯૭૭	શ્રી મોતિલાલ કનૈયાલાલ જીરડ		સારી	૭૦	૧		એક લાખજેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૩	મટંગલાલ સીંગલ	ચ. ના. ૧૬૭૭	સાધારણ	૬૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	હસ્તિનાપુર જૈન તીર્થ કમીટી આણી કીર્તિપ્રસાદ		સારી	નથી		૨	એક પુસ્તકમંડાર છે. પ્રાચીન તીર્થ જી. શાંતિનાથ કુંચુનાથ
							તથા અરનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકોનું તીર્થ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	ધનીચંદજી સીંગલ		"	૧૭૫			
શ્રી આ. ક. ની રેડી અમદાવાદ ૧૯૬૫	મુન્નાલાલ સીંગલ	ચ. ના. ૧૯૬૩	"	૧૫૦			એક પુસ્તકમંડાર છે. એક આરસની ગુરુમતિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	ધર્મગીલાલ પટવારી	ચ. ના. ૧૫૮૭	"	૧૦૦			
"	ફતેચંદ મંગલ	ચ. ના. ૧૫૧૭	"	૬૦			
લાલા શીચંદ તથા કીર્તિ- પ્રસાદજી ૧૯૮૩	લાલા શ્રી કીર્તિપ્રસાદજી		"	૫૦	૨	૧	એક પુસ્તકમંડાર છે. વિશાળ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	મામનસીંગ મરઝ	ચ. ના. ૧૯૨૩	"	૩૦૦	૧		ચિત્રકામ " સુંદર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	પારેલાલજી		સાધારણ	નથી			
છોટાજી લખનીવાળા ૧૮૭૭	ગોડી પાર્શ્વનાથજીની રેડી મુબઈ	ચ. ના. ૧૯૧૦	સારી	"		૧	ધર્મનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકોનું આ તીર્થ છે.

નંબર	મારણ નામ	દેશ	રેલવે સ્ટેશન	રેલવે નોંધણી	વાંદની	સુરક્ષક	મલિકાના નામ
૪૨૮૪	નવરોઈ તીર્થ (રત્નપુરી)	ગામના છેડે	મોહાવલ ૧ મા. દૂર	નવરોઈ ઉર્ફે શેનાહી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૮—૦
૪૨૮૫	અયોધ્યા	કટરા મહોલ્લા	અયોધ્યા ૧ મા. દૂર	અયોધ્યા	"	અણતનાથજી	૧૨—૧૧
૪૨૮૬	ફૈઝાબાદ	બખરમાં	ફૈઝાબાદ ૧ મા. દૂર	ફૈઝાબાદ	"	શાંતિનાથજી	૧—
૪૨૮૭	બનારસ	અંગ્રેજી કોડી	કાશી ૧૧ મા. દૂર	બનારસ (સીટી)	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૪૨૮૮	"	સુતતોલા	બનારસ ૧૧ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૧૦
૪૨૮૯	"	નપાધાટ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૮—૯
૪૨૯૦	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૯—૧૮
૪૨૯૧	"	"	"	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧૬—૪
૪૨૯૨	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૭—૪
૪૨૯૩	"	રામધાટ	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૫૮—૭
૪૨૯૪	"	બાલુજીકા ફરસ	"	"	"	આદિનાથજી	૨૧—૬
૪૨૯૫	"	કોરીબગર	"	"	"	કેસરિયાનાથજી	૧—૧૧
૪૨૯૬	"	ભદ્રૈનીધાટ	"	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૯—૧
૪૨૯૭	"	બેલુપુર	"	"	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૫

વિધાનસભા નામ તથા યુ.વ.નં.	વિધાનસભા નામ	દેખાવો સંદર્ભ	રાજ્યની વિધિ	કોંગ્રેસની વસ્તી	ઉપ- સપ	મત સંખ્યા	વિજેતા મેંધ
અમુકમણ મારવાડી ૧૯૬૮	કુચલચંદ્ર શીમાલ લખવો		સતી	નથી		૧	એક તીર્થ સ્થાન છે, જિન્દગી શરૂ થવાના કલ્યાણકારીના
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	ગોડી પાથનાથજીની પેટી સુખર્ષી	યુ. નં. ૧૮૭૭	"	"			પ્રગ્તિઓ ભેગા ભેગા છે.
						૧	
ગોડલાલચંદ મોતીચંદની પેટી તરફથી	ગોડ મોતીચંદ કુલચંદ સુકામ		"	"		૨	
ગોડ તીરચંદ દીપચંદ ૧૯૬૨	ગોડ આ. ક. ની પેટી અમદાવાદ		"	"	૧૦૦	૨	
લખમીચંદ નંદાદા ૧૯૬૮	અમુકમણ નંદાદા	યુ. નં. ૧૯૧૮	"	"			બીજો અને ત્રીજો માળ પ્રતિમાઓ છે.
આજુ બટુલાલજી નંદાદા	ગાનચંદ ઉમરાવચંદ ગોરદી	યુ. નં. ૧૮૬૭	"	"			
આજુ અનુલાલજી	પનાલાલજી હીરાલાલજી મોદા		"	"			ત્રીજો માળ તથા ચોથો માળ દેરાશર છે.
પતિશ્રી ચુનીજી	શ્રી જી. એ. તીર્થ મોસાજી બનારસ	યુ. નં. ૧૧૭૧	"	"			એક સુદિક્ષના પ્રતિમા છે. ચોથો માળ છે.
શ્રીશુભ રામચંદ્રજી	"		"	"			
પતિશ્રી કુટલાજી લખમજી ૧૮૫૦	આચાર્ય હીરાચંદ સરીશ્વરજી		"	"			એક શુદ્ધપતિ છે.
રામ મનપતસિંહજી સુચીદાગાદવાળા	રામ બદાસિંહજી લલકાદવાળા		"	"			
રામ ઉત્તમચંદ્રજી	રામ સત્યાનંદપ્રસાદ સિંહજી		"	"			શ્રી મુખ્યનાથજીના ચાર કલ્યાણકારી અને થયા છે.
રામ વજરાજી	શ્રી જી. એ. તીર્થ કમીડી		"	"			શ્રી પાથનાથજીના ચાર કલ્યાણકારી અને થયા છે.
શ્રીસંધ	"	૧૮૭૧	"	"			

ક્રમિક	પ્રાચીન નામ	કેમળ	કેમળ	કેમળ	કેમળ	કેમળ	કેમળ
૪૨૯૮	આમ્રા	રેશન મહોલો	આમ્રાદેઈ	આમ્રા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાટુ ૩૩—૯
૪૨૯૯	"	"	"	"	"	સીમંધર સ્વામી	૧૦—૫
૪૩૦૦	"	ખેલનગંજ	"	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨—૧
૪૩૦૧	"	નમકમંડી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૮—૧૨
૪૩૦૨	"	હોંગ્રીમંડી	"	"	"	નેમિનાથજી	૩—૧
૪૩૦૩	"	મોતીદર	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૨૮—૫
૪૩૦૪	"	"	"	"	શિખરખંધ	કેશરિયાનાથજી	૫—૨
૪૩૦૫	"	"	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૮—૬
૪૩૦૬	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	સુરપ્રભજી	૧—૬
૪૩૦૭	"	શેઠકા બાગ દાદાવાડી	"	"	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૧—૧
૪૩૦૮	"	ખેલનગંજ શેઠ તેજદરજી ની હવેલી	"	"	ધર	આદિનાથજી	—૬
૪૩૦૯	સિંહપુરી	આશાપુરી ગામની લાગોળે	સારનાથ	સારનાથ	શિખરખંધ	ત્રિપાસનાથજી	૪—૨
૪૩૧૦	ચંદ્રાવતી	અંગા કિનારે	કાદીપુર ૨ મા. દૂર	કેથી	"	ચંદ્રપ્રભજી	૫—૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખન સંવત	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	જેતોની વસ્તી	ઉપા- અય	ધર્મ- સાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૬૪૧	કાલચંદ્ર ચોરડિયા	મ. ના. ૧૬૪૧	કારો	૨૦૦	૨	૨	૨ પુસ્તકસંગ્રહ છે. ૫૫- ૨૫ જગવકામ જીવીમાં
							ખાસ નોંધ ને પાત્ર છે.
શ્રીસંધ	શેઠ વાલરામજી વેદ	મ. ના. ૧૬૬૮	"				
સક્રમીયંદ્ર વેદ ૧૯૮૦	શેઠ અમરચંદ્ર વેદ	૧૯૮૦	"				વિજય ધર્મસદ્ગી દાન મંદિર છે.
અમરચંદ્ર વેદ ૧૯૪૦ લગભગ	શેઠ પૂનમચંદ્ર વેદમુતા		"				
લાલચંદ્ર ૧૯૬૧	રતનવિજયજી		"				ગીતો માળ છે.
શેઠ હંસરાજજી	શેઠ વાલરામજી વેદ		"				મુળનાયકની મૂર્તિ બહુ જ સુંદર છે.
રજુધીર વિજયજી ૧૯૪૧	રતનવિજયજી	મ. ના. ૧૯૦૩	"				એક પાનાની મૂર્તિ-લગભગ પાંચ ફીચ લીધી છે.
							એક મંથનકાર છે.
શ્રીસંધ	શેઠ વલ્લભચંદ્ર બજુભલજી		"				
શેઠ અમરમલજી વેદમુતા ૧૯૪૬	કાલચંદ્ર ચોરડિયા		"				
શેઠ પૂલચંદ્ર લોદા ૧૯૬૦	શેઠ કાલચંદ્ર લોદા		"				
શેઠ તેજકરજી ચંદ્રમલજી બીકાનેરવાળા	શેઠ તેજકરજી ચંદ્રમલજી		"				
વતિશ્રી કુશલચંદ્ર	શ્રી લેખ મે. તીર્થ કમીટી બનારસ	મ. ના. ૧૯૧૧	"	નથી	૧	૧	શ્રી એવાસનાથ ભગવાનના ચાર દસ્તાવેજો અને ૬૫૫ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૬૦	શેઠ અમુલજીનાથ નાદટા	૧૯૦૪	સાધારણ	"		૧	શ્રી ચંદ્રપ્રજ્ઞના ચાર દસ્તા- વેજોના આ તીર્થ છે. જુદું છે.

નંબર	માસનું નામ	ટેમ્પલ	દેવે લેખન.	પિર માસિ.	નામની	સ્થાનાયક	પ્રતિષ્ઠાની સંખ્યા
૪૩૧૧	ખરાકડ	ગામમાં	ગીરડી ૮ મા. દૂર	ગીરડી	શિખરખંધ	અણતનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૧—૧
૪૩૧૨	ગીરડી	સ્ટેશન સામે ધર્મશાળામાં	ગીરડી	„	„	મુપાર્શ્વનાથજી	૧—૪
૪૩૧૩	મધુવન	શ્રી જૈન શ્વે. કોઠી	પારસનાથ ૧૫ મા. દૂર	પારસનાથ	„	શામલિયા પાર્શ્વનાથજી	૩—૧૭
૪૩૧૪	„	„	„	„	મેડા ઉપર	પાર્શ્વનાથજી	૮—
૪૩૧૫	„	„	„	„	„	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૪૩૧૬	„	„	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧
૪૩૧૭	„	„	„	„	„	„	૬—
૪૩૧૮	„	„	„	„	„	„	૩—૪
૪૩૧૯	„	„	„	„	„	સહસ્રકલ્યા પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૪૩૨૦	„	„	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૭—૨
૪૩૨૧	„	„	„	„	„	સમેતશિખરજી નો પટ	૨—
૪૩૨૨	„	„	„	„	„	શુભસ્વામી ગણધર	૧—
૪૩૨૩	„	„	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૮—
૪૩૨૪	ગુણાયાળ	જલમંદિર	નવાદા ૨ મા. દૂર	નવાદા	„	મહાવીરસ્વામી	૨—૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	રોબનો સંવત.	દેશરતની તિથિ.	જોતાની વસ્તી.	રિજી- સ્ટ્રેશન	વર્ગ- સામ્ર.	વિગ્રહ નંબર
શ્રીમંથ પ્રાચીન	શ્રી જોન મે. ક્રાફ્ટ મધુવન		સારી	નથી		1	શ્રી મહાનોર સ્થાપી ભગ- વાનને અન્ને કેવળગાન પ્રાપ્ત થયું એમ કહેવાય છે.
રામચુધસીંગજી બઢાફુર ભગભગ ૧૯૪૦	રામચુધસીંગજી બઢાફુર	મ. ની. ૧૯૭૭	"	"		1	
શ્રીસંધ	શ્રી જોન મે. સોસાયટી	મ. ની. ૧૮૭૭	"	"		૨	મધુવનનું આ કુખ્ય દેરાસર છે.
"	"	મ. ની. ૧૮૭૭	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૮૮૮	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૯૧૦	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૮૪૪	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૯૦૦	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૮૯૭	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૯૦૦	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૮૮૪	"	"			
"	"	મ. ની. ૧૮૮૮	"	"			
શ્રીસંધ	લક્ષ્મીચંદ્ર સચેની		"			૧	લીધું છે.

ક્રમંકર	ગામનું નામ	ટેમ્પલું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	ગાંધીગી.	મૂળનામ	મતિમાનની સંખ્યા
૪૩૨૫	સમેતશિખરજી	જલમંદિર	પારસનાથ ૧૫ મા. દૂર	પારસનાથ	શિખરખંધ	શામલીઆ પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૯-૨
૪૩૨૬	કુંડલપુર	જૈન શ્વે. મંદિર	નાલંદા ૨ મા. દૂર	નાલંદા	"	આદિનાથજી	૯-૨
૪૩૨૭	પાવાપુરી	ધર્મશાળામા	બિહાર શરીફ ૮ મા. દૂર	પાવાપુર	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૭-૬
૪૩૨૮	"	જલમંદિરની સામે	"	"	"	"	૭-૫
૪૩૨૯	"	જલમંદિર	"	"	ધૂમટખંધ		
૪૩૩૦	"	સમવસરજી મંદિર	"	"	"		
૪૩૩૧	રાજગિર	ધર્મશાળા પાસે:	રાજગિરકુંડ	રાજગિરકુંડ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૯-૨૩
૪૩૩૨	"	વિપુલાચલ પર્વતપર	"	"	"	મુનિસુવ્રતસ્વામી	૧-
૪૩૩૩	"	ગિરિત્તર પર્વત પર	"	"	"	નેમિનાથજી	
૪૩૩૪	"	ઉદયગિરિ પર્વત પર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૫-
૪૩૩૫	"	સુવર્ણગિરિ પર્વત પર	"	"	"	આદિનાથજી	૧-

જાણનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટી ઇન્સ્ટીટ્યુશન	લેન્ડ સંવત	ફાઇલની રિપોર્ટ	જેતાની વસ્તી	ઉપા- અથ શાખા	ધર્મ	વિશેષ નોંધ
શ્રીકૃષ્ણાલયદેવજી ૧૮૨૨	શ્રી જૈન સ્વ. સોસાયટી	જી. નં. ૧૮૨૨	સારી			૧	સં. ૧૧૮૭ની સાલની એક ધાતુમતિ પ્રાપ્તિ છે. એક
							વિખ્યાત તીર્થ છે.
શ્રીસંધ	બાલુ લક્ષ્મીચંદ્ર સંચેતી		"	નથી		૧	આ ગૌતમસ્વામીનું ગ્રામ છે, એક પ્રાચીન પ્રેક્ષણીય
							ધામ છે. પાંચ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે.
"	લક્ષ્મીચંદ્ર સંચેતી	૧૬૬૮	"	"		૫	એક પ્રાચીન તીર્થ છે. એક શરૂમતિ છે.
મહેતાજી કુંવરભાઈ ૧૬૭૧	"	૧૬૭૧	"	"			
શ્રીસંધ	"		"	"			૨૧ પાટકાળેડ છે.
"	"		"	"			એક માધલ દૂર આવેલ સમવસરજીની જગ્યા પરથી
							આ પાટકા લાવેલ છે
"	બાલુ કૃષ્ણચંદ્ર કલકાવાળા	ગોપાલના આગિનાથ	"	નથી		૧	૩ સ્કેટિકની ૧ લાખવંતની અને ૧ ગોમેધની મૂર્તિ
		૧૧૬૯					એક કબાટમાં છે.
"	"		"	"			સં. ૧૮૪૮ ની સાલની અર- ણિક મુનિની જામી મૂર્તિ છે.
"	"	પાટકા ૧૮૨૯	"	"			૪ પાટકા જોડ છે.
"	"	જી. નં. ૧૫૦૪	"	"			૨ પાટકા જોડ છે.
"	"		"	"			

નંબર	પાપાણું નામ	રેલવે	સ્ટેશન	મિલ્કત મિલ્કત	વાંચકી	પ્રકારનામ	મતિયાતકી મંજૂર
૪૩૩૬	રાજગિર	વૈભારગિરિ પર્વત પર	રાજગિરકુંડ	રાજગીરકુંડ	શિખરખંધ	શ્રાતિનાથજી	પાપાણું-ધાણું
૪૩૩૭	"	"	"	"	ધુમટખંધ	આદિનાથજી	
૪૩૩૮	"	"	"	"	"	મુનિમુખત સ્વામી	૨—
૪૩૩૯	"	"	"	"	શિખરખંધ	ધનાશાલીબટ	૨ નવાં
							૨ જૂનાં
૪૩૪૦	બિહારશરીફ	લાલબાગ	બિહાર શરીફ ના મા. દર	"	"	આદિનાથજી	૧૧— ૬
૪૩૪૧	"	મથાઆન મહોલ્લામાં	"	"	"	મહાવીર સ્વામી	૭— ૬
૪૩૪૨	પટના	ભાડેકી ગલી જૈન શ્વે. મંદિર	પટનાસીટી ૧ મા. દર	પટનાસીટી	"	વિશાલજિન	૫—૧૬
૪૩૪૩	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧— ૯
૪૩૪૪	"	"	"	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૬— ૩
૪૩૪૫	"	સ્ટેશન સામે શુલકાર બાગ	"	"	ધુમટખંધ	સુદર્શનશેઠ સ્થૂલિભદ્ર	
૪૩૪૬	ભાગલપુર	જૈન ધર્મશાળા	ભાગલપુર જં.	ભાગલપુર	ધાખાખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૬— ૧
૪૩૪૭	નાથનગર		નાથનગર	નાથનગર	ધર	વાસુપૂજ્યજી	૧— ૭
૪૩૪૮	ચંપાપુરી	શ્વેતાંબર મંદિર	૨ મા. દર	ચંપાપુરી	શિખરખંધ	"	૪—૧૩

જિલ્લાનારત્ન નામ તથા યાવન.	વર્તીવરદારનું નામ.	દેખતો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જેતાની વસ્તી.	ઉપ- સવ.	ધર્મ- દાન.	વિગ્રહ નંબર
શ્રીસંધ	બાણ કૃષ્ણસિંહજી કલકત્તાવાળા		સારી				૨ પાટકાળેડા છે.
"	"		"				૪ પાટકાળેડા છે
"	"	મ. નં. ૧૬૨૧	"				
"	"	કાઉ- અબિયા	"				એક બાવન જિનાણપતું છેલું પ્રાચીન મંદિર
		૧૫૨૪					જોવાલાયક છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૦	ભક્તીચંદ્ર સચેતી	મ. નં. ૧૬૧૦	"	૧૦૦	૧	૨	એક આદિનાથની તથા એક બૌદ્ધ જેવો પાર્શ્વનાથની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મધીઆન શ્રીસંધ લગભગ ૧૬૦૦	"		છવું				છવું દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૬૨	મંગળચંદ્ર ચિવચંદ્ર જાળક	મ. નં. ૧૬૭૧	સારી	૬૫		૧	એક રક્ષિતના પ્રતિમાજી છે.
"	"	"	"				
"	"	"	"				એક આદિનાથની તથા બે બૌદ્ધ જેવો મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ	"	"	"				બે પાટકાળેડા છે. ચારે તરફ ફરતું કમળ સરોવર છે.
રાવ ધનપતસિંહજી સુરજિતપ્રાસાદવાળા	રામ જહાજીસિંહજી		"	૬૦		૧	૧ રક્ષિતની તથા એક સંગેરિસપતી મૂર્તિ છે.
રાવ મુખસંપત રાવજી ૧૬૬૪ રે. મ. ૧૦	રાવ કુમારસિંહજી		"	૨૫			
શ્રીસંધ ૧૮૫૬	રામ જહાજીસિંહજી	મ. નં. ૧૮૫૬	"	૧૫૦			વાસુદેવના ભગવાનના પાંચે કમ્પાજીઓ અહીં થયા છે.

ક્રમ	ભાગ	સ્થાન	જિલ્લો	તાલુકો	ગામ	પ્રકાર	વિસ્તાર
૪૪૪૯	ચંપાપુરી	શ્વેતાંબર મંદિર	નાથનગર	ચંપાપુરી	ધાબાબંધ	અવન દર્યાણુક	પાપાણુ-ધાણુ — ૧
૪૩૫૦	"	"	"	"	"	જન્મ દર્યાણુક	૧—
૪૩૫૧	"	"	"	"	"	દીક્ષા દર્યાણુક	૧—
૪૩૫૨	"	"	"	"	"	કૃવત્પ દર્યાણુક	૧—
૪૩૫૩	"	"	"	"	શિખરબંધ	નિર્વાણુ દર્યાણુક	૩— ૫
૪૩૫૪	બાલુચર	મહારાજ બહાદુર સિંહજીની ઢોલી	જ્યાગંજ	જ્યાગંજ	ધર	દેસરિયાનાથજી	૧— ૨
૪૩૫૫	"	ઝોસવાલ પટ્ટી	"	"	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૩—૧૬
૪૩૫૬	"	"	"	"	"	વિમલનાથજી	૭— ૮
૪૩૫૭	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૯—૧૧
૪૩૫૮	કટગોલા (નરસિંહપુર)	લક્ષ્મીપતસિંહજીનો બગીચો	૨ મા. દુર	નરસિંહપુર	"	"	૭—૧૦
૪૩૫૯	મહિમાપુર	જગતશેઠુ મંદિર	નરસિંહપુરરોડ	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૪૩૬૦	"	કીરતબાગ	જ્યાગંજ ૧૧ મા. દુર	જ્યાગંજ	"	શામળિય પાર્શ્વનાથજી	૬— ૨
૪૩૬૧	અજમગંજ	મહાજન પટ્ટી	અજમગંજ	અજમગંજ	"	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૪૩૬૨	"	"	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૪૨

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવાદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	જેમની વસ્તી.	ઉપા- અધ્યક્ષ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૫૬	રાગળ ખડાફરસિંહજી		સારો	નથી			
"	"	૧૮૫૬	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	"	"	"			
રાવ ધનપતસિંહજી દુગડ	ગોરખચંદજી દુગડ		"	૩૦૦	૧	૧	૧ પ્રતક બંધાર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૮૧	જીલ્લિસિંહજી બોધરા		"				૩ સોનાના સિદ્ધચરો છે.
રાવ લક્ષ્મીપતસિંહજી ખડાફર ૧૮૪૬ મ. સુ. ૧૩	સુરખાસિંહજી દુગડ		"				૪ બ્યારસની શુરુખર્તિઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૪૫	જીન્ડ બોગી		"				૨ શુરુખર્તિઓ છે.
રાવ લક્ષ્મીપતસિંહજી જી. ૧૮૩૩ મહા સુ. ૧૩	બાણ જગતપતસિંહજી દુગડ		"				૩ રફેલિકની પ્રતિમાઓ છે. ૨ શુરુખર્તિઓ છે.
જગતશેઠ રતેચંદજી ૧૮૭૫ મ. સુ. ૫	જગતશેઠ રતેચંદજી		"	નથી			એક રફેલિકની પ્રતિમાઓ છે. કોમોલીવ દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૨૦	જીલ્લિસિંહજી બોધરા		"				
અણબખાઈ	સાલચંદજી સોધી		"	૮૦૦	૪	૨	૨ પ્રતકબંધાર છે. નવપદ- જીમાં પંચ પરમેશ્વરીનો
							પ્રતિમાઓ રફેલિકની છે.
અફજોન કુકુળ	રાગળ-સિંહજી સોધી		"				

નંબર	શાળાનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પાસે મોહિસ.	ખાંધાણી	રૂબનાયક	અતિયાહુતી સંખ્યા
૪૩૬૩	અણમગંજ	મહાજનપટ્ટી	અણમગંજ	અણમગંજ	શિખરખંધ	નેમનાયક	પાપાણ-ધાતુ ૨૮-૧૯
૪૩૬૪	"	"	"	"	"	સુભતિનાયક	૭-૨૮
૪૩૬૫	"	"	"	"	ધાગાખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાયક	૧-૨
૪૩૬૬	"	"	"	"	શિખરખંધ	પદ્મપ્રભુક	૧૦-૭
૪૩૬૭	"	રેલ્વેના પાટાની બાજુમાં	"	"	"	સંભવનાયક	૮૬-૧૬૪
૪૩૬૮	"	રામબાગ	"	"	"	શામળિયા પાર્શ્વનાયક	૪૩-૧૮
૪૩૬૯	"	રાજવાડી	"	"	ધર	મહાવીરસ્વામી	— ૧
૪૩૭૦	"	સ્ટેશન સામે	"	"	ધૂમટખંધ	શાંતિનાયક	— ૧
૪૩૭૧	સજવાડ	ધર્મશાળામાં	જમુઈ ૨૦ મા. દૂર	સીકંદરા	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૧-૩
૪૩૭૨	ક્ષત્રિયકુંડ	તળેટીમાં દીક્ષામંદિર	૨૩ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	"	૧—
૪૩૭૩	"	અવન મંદિર	"	"	"	"	૧—

વંશાવતારણ નામ તથા સંવત.	વહીવટદારણ નામ	લેખ્યો સંવત.	દેરાણની સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૪૮	શ્રીસંધ		સારો				૧ રફટિકની અને ૨ સનિ રત્નની પ્રતિમાઓ છે. ૪
							શુદ્ધિઓ છે.
સીતાપચંદ્ર નદાર	કેસરીસોગ્રી નદાર		"				૩ રફટિકની પ્રતિમાઓ છે. ૪ શુદ્ધિઓ છે.
મણપતસિંહજી કુમાર સંજય ૧૯૪૦	મુરખાસિંહજી કુમાર		"				
ચત્રી વિજયચંદ્રજી	મંભોતસિંહજી આમાલ		"				એક શુદ્ધિ છે.
રામ ધનપતસિંહજી બદાકુર ૧૯૩૩	રામ બદાકુરસિંહજી		"				૪ રફટિકની. ૧ પાનાની, ૧૨ કાળી રત્નની તથા ૧
							સંગ્રહસપની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ	નવચક્રમારસિંહજી કુધેડિયા		"				
વિજયસિંહજી કુધેડિયા	કુમાર ચંદ્રસિંહજી કુધેડિયા		"				એક સંગ્રહસપની પ્રતિમા છે. ૪ રફટિકની પાટકાઓ છે.
દરખચંદ્રજી ગોવેળા	"		"				૨ તારામંદય, ૧૧ રફટિક ૧ પાનાની, ૪ સંગ્રહસપ,
							૨ બુદ્ધકુલ-૨૦ મૂર્તિઓ છે.
રામ બદાકુર ધનપતસિંહજી ૧૯૩૧	રામ બદારાજ બદાકુર- સિંહજી કલકાવાળા		"	નથી		૧	
આચીન	"	અ. ના. ૧૪૦૪	"				નદીમાં કુંકે મળી ગયો છે, તેથી આ જગ્યાને કુંકાદ
							કહેવામાં આવે છે. પ્રતિમા આચીન છે.
"	"		"				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફરકે દેરના.	પરિશિષ્ટ	આંધળી.	મુખનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૩૭૪	ક્ષત્રિયકુંડ	તળેટીથી ૩ મા. કુંગર ઉપર	જમુઈ ૨૩ મા. દૂર	સીકંદરા	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણ-ધાત્ર ૧— ૨
૪૩૭૫	કાકંદી તીર્થ	ધર્મશાળામાં	૧૩ મા. દૂર	જમુઈ	„	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૪૩૭૬	રાંચી	ડેરન્ડામાં મોડ પર	રાંચી ૧ મા. દૂર	હીતો	ધર	અણતનાથજી	— ૧
૪૩૭૭	ઝરિયા	જનરલ પોસ્ટઓફીસ પાસે શેઠ કાલિદાસ જસરાજના	ઝરિયા	ઝરિયા	„	આદિનાથજી	— ૧
		મકાનમાં					
૪૩૭૮	કુમારડી	અગરમાં	મહુદા ૧૧ મા. દૂર	મહુદા	ધાખાખંધ	„	— ૩
૪૩૭૯	પુર્ણિયા (સીટી)	સીટીમાં	પુર્ણિયા ૧ મા. દૂર	પુર્ણિયા સીટી	„	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૩
૪૩૮૦	સુરપતગંજ (ઝાતાપુર)	હરાવત રાજકચેરીમાં	ફારવીસગંજ ૨૦ મા. દૂર	સુરપતગંજ	ધર	મહાવીરસ્વામી	— ૨
૪૩૮૧	પ્રતાપગંજ	અગરમાં	„	પ્રતાપગંજ	શિખરખંધ	નમિનાથજી	૧— ૨
૪૩૮૨	ગનપતગંજ	શેઠ સુરપતસિંહજીની કોઠી	શ્રુપોલ ૧૮ મા. દૂર	ગનપતગંજ	ધર	આદિનાથજી	૧— ૧
૪૩૮૩	દીનાજપુર	રાજગંજ ગુડગોલા છોટા કોઠી પાસે	દીનાજપુર ૧ મા. દૂર	દીનાજપુર	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૬— ૫
૪૩૮૪	માહીગંજ (રંગપુર)	અગરમાં	રંગપુર ૨ મા. દૂર	માહીગંજ	„	„	૩— ૫
૪૩૮૫	કુચ ખહાર	મારવાડીપટ્ટી	કુચબિહાર ૧ મા. દૂર	કુચબિહાર	ધર	મસ્તિનાથજી	૧— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સ્થાન.	વહીવટનારનું નામ.	લેખનો સંખ્યા.	રજીસ્ટ્રારની સ્થિતિ.	જેમની વસ્તી.	દિવા- મય.	પર્મ- રાખા.	વિશેષ નોંધ
પ્રાચીન	રામમહારાજ બહાદુરસિંહજી કલકત્તાવાળા		સારી				મહાવીરસ્વામી ભગવાનનું આ તીર્થસ્થાન છે. નાનો
							મેડું પર્વત છે.
"	"	"	"	"			
જીવરાજ ગુલામચંદ રામપુરીયા	શેઠ જીવરાજ ગુલામચંદ રામપુરીયા	મ. ના. ૧૫૪૭	"	૨૦			
શેઠ કાલિદાસ બસરાજ મોરબીવાળા ૧૯૮૪	શેઠ શિવલાલ કાલિદાસ	મ. ના. ૧૯૨૨	"	૨૫૦	૨		નીચે માળ છે.
જેન ધર્મ પ્રચારક સભા ૨૦૦૦	કુમારડી સરાઠ જૈનસંઘ		"	૯૪			ચારે તરફ પ્રાચીન પ્રતિમા પથરાએલી છે.
રાય પત્તપતિસિંહજી લગભગ ૧૯૩૫	મહારાજ બહાદુરસિંહજી	મ. ના. ૧૮૨૫	"	૫			
મંગલચંદજી બોધરા ૧૯૯૮ આ. સુ. ૧૫	મંગલચંદજી બોધરા		"	૨૦			
શેઠ ગણપતિસિંહજી કુમાર ૧૯૭૩	શેઠ સુરપતિસિંહજી કુમાર	૧૯૬૩	"	૧૫		૧	
રાય ગનપતિસિંહજી કુમાર ૧૯૫૦ લગભગ	"	૧૯૪૨	"	૨૦			
નદાર કુટુંબની ઓમી ૧૮૫૦	મહારાજ બહાદુરસિંહજી		"	૫૦			
મહારાજ પ્રતાપસિંહજી કુમાર ૧૮૭૫	પુનમચંદ માનચંદ તાદટા	મ. ના. ૧૮૭૭	"	૨૪			
મહારાજ પ્રતાપસિંહજી કુમારના પુત્રો ૧૯૨૨	ચિત્રધારીલાલજી વેદ	મ. ના. ૧૯૦૩	છજી	નથી			છજી દેરાસર છે.
નો. સુ. ૭							

નંબર	ગામનું નામ	ટકાણું.	ફલ્કે રહેઠાણ.	પાસ ગોઠિયા.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાલની સંખ્યા
૪૩૮૬	સેંથીઆ	મારવાડી પટ્ટી	સેંથીઆ	સેંથીઆ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાણુ ૩—૧
૪૩૮૭	ફારવીસગંજ	સદરરોડ પર દાદાવાડીમાં	ફારવીસગંજ	ફારવીસગંજ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૪૩૮૮	કલકતા	કેનિંગ્સ્ટ્રીટ નંબર ૯૬	દાવરા	બડાબજાર	ધર	મદાવીરસ્વામી	૨—૧૧
૪૩૮૯	„	તુલાપટ્ટી	„	„	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૨૩—૧૧૫
૪૩૯૦	„	૪૮, ઇન્ડિયન મીરરસ્ટ્રીટ	„	ધરમતલ્લા	ધર	આદિનાથજી	૧—૬
૪૩૯૧	„	માણેકતલ્લા	„	શામબજાર	શિખરખંધ	ચંદ્રમુજી	૪—૩
૪૩૯૨	„	„	„	„	„	મદાવીરસ્વામી	૧૮—૩
૪૩૯૩	„	બદ્રીદાસ ટેમ્પલ	„	„	„	સીતગનાથજી	૧—૧
૪૩૯૪	ગવાલપાડા	મારવાડી પટ્ટી	બગાઈગાંવ ૩૨ મા. ફર	ગવાલપાડા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—૫
૪૩૯૫	તેજપુર	મારવાડી પટ્ટી સડક પર	તેજપુર ૧ મા. ફર	તેજપુર	શિખરખંધ	„	૧—૪

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેશચરની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૧ લગભગ	માનમલજી હાજેડ	ચ. ના. ૧૯૦૦	સારી	૨૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	સુરપતસિંહજી કુમાર	ચ. ના. ૧૯૨૯	"	૨૦	૧		
તપગચ્છીય શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ કમીટી		"	૫૦૦૦	૨	૩	
શ્રીસંઘ	"		"				૧ સંગેહસપ, ૪ રક્ષક તથા ૧ પાનાની મુર્તિઓ છ. ૮ શુરુમુર્તિઓ છે.
સીતાપચંદજી નહાર	વિજયસિંહજી નહાર		"				પુરનચંદજી નહારનો પ્રાચીન સંગ્રહ છે.
ગણેશીલાલ કપુરચંદ ઝવેરી ૧૯૫૨ વે. સ. ૭	સુદેશલાલજી ખરડ	ચ. ના. ૧૯૫૨	"				
સુખલાલજી ઝવેરી ૧૯૨૪	ચૂનીલાલ મોદનલાલ ઝવેરી	૧૯૨૪	"				એક શુરુમુર્તિ છે.
બાણુ બડીલાસજી સુધીય ૧૯૨૩ કા. સ. ૨	બાણુ કલેચંદજી ઝવેરી	૧૯૨૩	"				
માહીસંગ મેધરાજ લગભગ ૧૯૫૮	માહીસંગ મેધરાજ		"	૧૫			
રાયગઢાદુર મેધરાજજી તથા તેમના પુત્રો ૧૯૫૭	રાયગઢાદુર માહીસીંગ મેધરાજવાળા		"	૧૦૦			
જે. સુ. ૧૧							